

ORSZÁGOS
KÖNYV-
TÁR

VI 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

1

AKADÉMIAI

DÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 év terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

AA 1.759

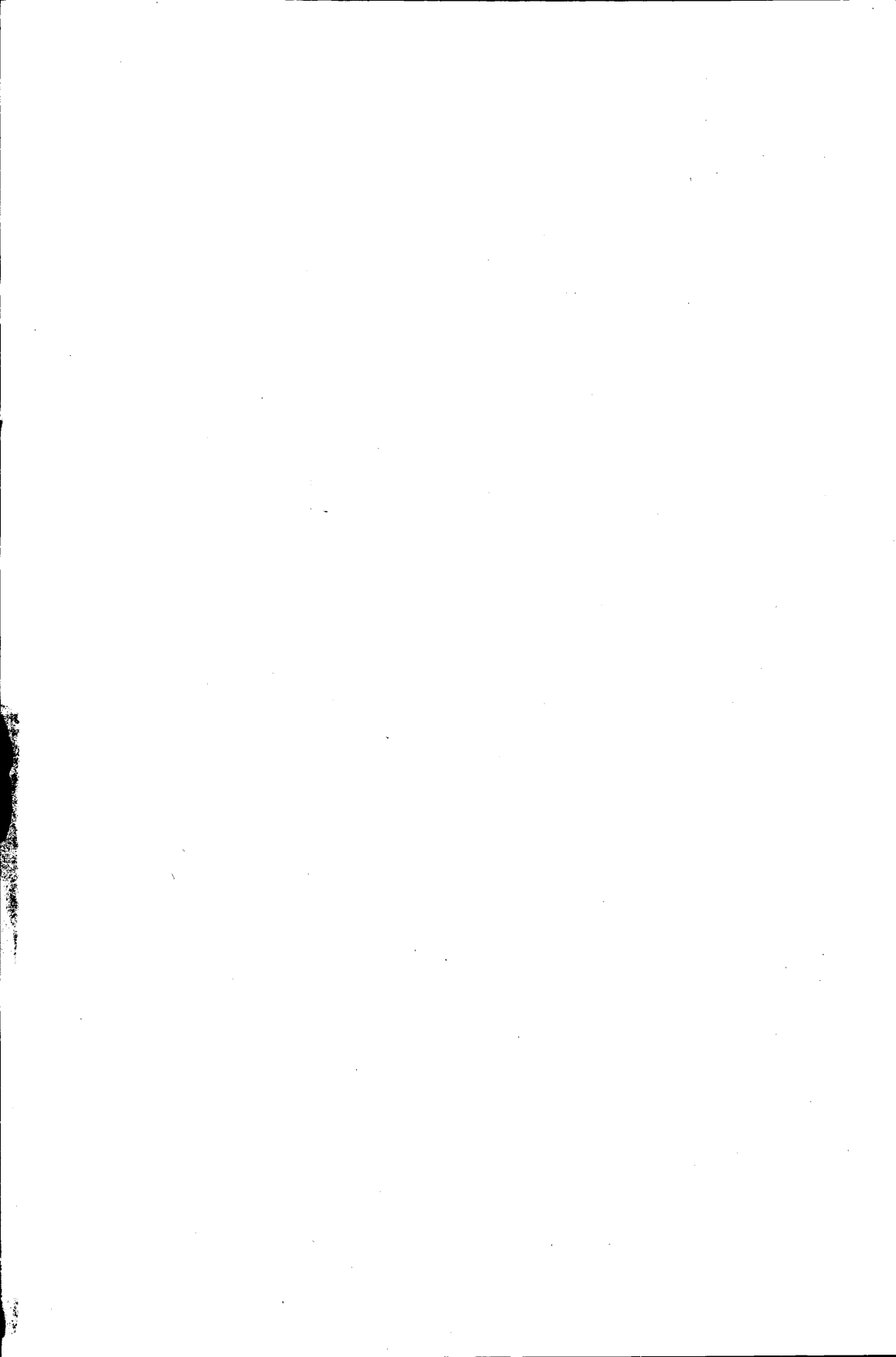
MAGYAR KÖNYVSZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1989
105. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FÜLÖP GÉZA, NAGY LÁSZLÓ,
REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Mihály</i> : Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban	48
<i>Borsa Gedeon</i> : Hess nyomtatványainak papírja és kötése	1
<i>Borsa Gedeon</i> : Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?	237
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai könyvnyomtatás megalapítása	338
<i>Déri Balázs</i> : Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez	223
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai	20
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Az Elzevieren nyomdászjegye Magyarországon	126
<i>Enyedi Sándor</i> : Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság	146
<i>Fried István</i> : Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében	247
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története (1920—1925)	370
<i>Papp Júlia</i> : Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István írásaiban	355
<i>Petővári Ágnes</i> : Az Exodus kiadó	166
<i>Szelestei N. László</i> : Magyarországi krónika- és breviárium töredékek az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből	115
<i>Tóth Zoltán</i> : Szent István legrégebb életirata nyomán. (II. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága)	319
<i>V. Windisch Éva</i> : Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól	61
<i>Žbikowska-Migon, Anna</i> : Joachim Lelewel (1786—1861) a lengyel bibliológia klasszikusa	263

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula—Le Calloc' H, Bernard</i> : Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa	299
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság történetéhez II.	86
<i>Enyedi Sándor</i> : Pápai István levelei Aranka Györgyhöz	405
<i>Földesi Ferenc</i> : Adalék a „Debreceni Biblia” történetéhez	72
<i>Fried István</i> : „Slavica” a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban	94
<i>Glász Mónika—Serfőző Sándor</i> : S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből	408
<i>Gömöri György</i> : Ifj. Köleséry Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz	283
<i>Holl Béla</i> : Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz	183
<i>Jakó Zsigmond</i> : Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása	200
<i>Jankovics József</i> : Apponyi Balázs könyvdedikációi	278
<i>Karácsonyi Béla—Monok István—Ótvös Péter</i> : Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből ..	71
<i>Károlyi Zsigmond</i> : Korizmic László, a magyar reformkor elfeledett alakja	305
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György első könyvének utóélete	400

IV

<i>Mónus Imre</i> : A győri MÉMOSz könyvtár állománya és olvasói.....	307
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről.....	287
<i>Pogány György</i> : A császlói és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről.....	277
<i>Póór János</i> : Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről.....	192
<i>Riczal Etelka</i> : Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793).....	75
<i>Stoll Béla</i> : Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből.....	386
<i>Szabó György</i> : Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai.....	392
<i>Szelestei N. László</i> : Bod Péter levele Cornides Dánielhez.....	294
<i>Szelestei N. László</i> : Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről.....	384
<i>Szónyi György Endre</i> : Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei.....	177
<i>Veszprémy László</i> : Három 15. századi ferences kézirat Udinéből.....	277

FIGYELŐ

<i>Beóthyné Kozocsa Ildikó</i> : Két XIV. századi héber kódex restaurálása.....	412
<i>Kókay György</i> : Szabó Flóris (1926—1988).....	206
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához.....	207
<i>Lisztes László</i> : Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről.....	411

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1988-ban..	420
---	-----

SZEMLE

Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. (<i>Varga Imre</i>).....	106
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980—1981. Bp. 1980—1986. (<i>B. Hajtó Zsófia</i>).....	220
Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz. 1988. (<i>Kókay György</i>).....	313
A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987. (<i>V. Ecsedy Judit</i>).....	101
Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág”. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. (<i>Balázs János</i>).....	104
Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	107
Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában. Bp. 1988. (<i>Végh Ferenc</i>).....	315
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. (<i>Kilián István</i>).....	109
Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. Szerk. V. Busa Margit. Bp. 1986. (<i>Lakatos Éva</i>).....	216
Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944—1948. Bp. 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	314
Nevenka Bašić Palkovič—Éva Bazant—Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandiča—Mijo Mandič bibliográfiája. Subotica-Szabadka. 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	221
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. (<i>Monok István</i>).....	108
Schmitt, Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. (<i>Pajor Enikő</i>).....	112
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. Bp. 1984. (<i>Németh S. Katalin</i>).....	101
Tótfalusi Kis Miklós. Debrecen, 1985. (<i>Monok István</i>).....	103
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm. Schwelm, 1987. (<i>Fried István</i>).....	113
Wytrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen, Wien, 1985. (<i>Ojtozi Eszter</i>).....	110

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 325—328
 Abafái András 39
 Abats János 300
 Abd el-Latifot 359
 Abdolr (Abdola) Ali bej 290, 293
 Ábel Jenő 349—351
 Abrugyi György 40
 Abúlgázi Bahádúr 160
 Aczél Géza 83, 85
 Adalbert, Szent 319
 Ádám Ágnes 115
 Adamus a S. Victore 235
 Ade, Mathilde 113
 Ady Endre 167, 172, 312
 Aethicus Istricus 229—231
 Ágost, Poniatowski Szaniszló (lengyel király)
 263—264
 Ágost, Szász, III. (lengyel király) 263
 Ágoston, Szent 204—205
 Agrippa 181
 Ahmed pasa 291, 294
 Albert, Nagy, Szent 205
 Áldásy Antal 64
 Ali aga 290, 293
 Almásy Pál 162
 Amadé 81
 Amasaeus, Romulus 239
 Ames, William 23, 140, 394, 396, 398
 Amman, Jost 112
 Andaházy 162
 Andersen, Hans Christian 259
 András, I. (magyar király) 118, 321—323,
 326—329, 335
 András, II. (magyar király) 194
 Andrásy Gyula 205
 André, Christian Carl 254
 Andreas Vyel von Worms 243
 Androvius Miklós 281
 Anonymus (P. mester) 223—236
 Antalóczy Lajos 280
 Antonius de Bitonto 278
 Ányos Pál 80, 82
 Apáczai Csere János 38—39, 41, 46—47, 133,
 397
 Apafi György 405
 Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 25—27, 35, 72,
 140, 398
 Apponyi Albert 127
 Apponyi Balázs 278—283
 Apponyi Sándor 40, 280, 288
 Apró Ferenc 378
 Apuleius 179
 Arácsi Gergely 395
 Aranka György 86—94, 146—165, 405—407
 Arany János 62, 170—171
 Areyza (ezredes) 289—291
 Arisztotelész 205
 Árpád (fejedelem) 197
 Aschbach, J. 71
 Atanagi, Dionigi 105
 Attila (hún fejedelem) 160
 Audin, M. 132
 Auerbach, B. 259
 Babukié, V. 99
 Bacsó Béla 312
 Bagi Sándor, ifj. 210
 Bajza József 316
 Baktay Ervin 300, 303, 305
 Bakunyin 265
 Balajthy Vendel 53
 Balásfi Tamás 281
 Balassa Armin 374, 382
 Balassi Bálint 37, 104—105
 Balázs Éva, H. 193
 Balázs János 71, 104—106
 Balázs László 392, 395—397
 Balázsné Veredy Katalin 411
 Balbus, Johannes 14
 Bálint Imre 378

VI

- Bálint István János 106—107
 Balla Jenő 378, 381—382
 Ballagi Aladár 102, 341—342
 Balogh Ferenc 396
 Balogh István I. Sélyei Balogh István
 Balogh Jolán 37
 Balogh József 211
 Balogh Mihály 48—60
 Bán Imre 38—39, 83, 85
 Bancroft, Richard 178
 Bandtkie, Jerzy Samuel 63, 267, 269—272, 275
 Bandurius 205
 Bánffy György 86—94, 147—148
 Bánffy Kristóf 281
 Bankós Irén 58
 Bankós Károly 58
 Barabás Miklós 306
 Barankay Lajos 349
 Barbou, Joseph-Gérard 132
 Barcsay Ákos 35—37, 39, 41
 Barcza József 395—397
 Barczán Endre 168—169
 Barkóczy Ferenc 73
 Barla Szabó János 84—85
 Barlay Ö. Szabolcs 104—106
 Baross Gábor 306
 Baróti Szabó Dávid 58
 Barrow, Isaac 283
 Bartakovics Béla 203
 Bartal Antal 225
 Bártfai Szabó László 341—342
 Bartha Dénes 85—86
 Barthélemy, Jean Jacques 301
 Bartoniek Emma 115
 Basire, Isaac 37, 39
 Bassano, da Ponte 366
 Basta, Giorgio 391
 Batári Gyula 299—305
 Batho, G. R. 182
 Báthory Gábor (erdélyi fejedelem) 107
 Báthory István (erdélyi fejedelem) 104—106
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 386, 391
 Batsányi János 146—147
 Battha Bálint 85
 Batthyány Ádám 289—291, 293—294
 Batthyány Boldizsár 105, 179, 182
 Batthyány Ferenc 30
 Batthyány Lajos 50
 Bayly, Lewis 394, 396
 Bayrost, Franz von 113
 Bažant, Éva 221—222
 Beatrix (magyar királyné) 336
 Becher, G. 133
 Beck Gergely 392—394
 Beham, Barthel 112
 Beham, Hans Sebald 112
 Beimel József 54—55
 Beithe Miklós 187, 191
 Bekaria Mihály 185
 Békefi Sándor 214
 Bél Károly András 324
 Bél Mátyás 101, 298
 Béla, I. (magyar király) 120
 Béla, III. (magyar király) 224—225
 Béla, IV. (magyar király) 364
 Belitska-Scholtz Hedvig 78, 85, 355
 Bellai Zoltán 393
 Benda Kálmán 106, 135, 138, 140, 287, 394, 400
 Benecke, Georg-Friedrich 301
 Benedek Marcell 85, 315
 Benedek Mihály 149, 158
 Benedek Sándor 394, 396, 398—399
 Beniczky Angelika 78
 Beniczki Antal 210
 Benke család 59
 Benke István 58
 Benkő Dániel 306—307
 Benkő Ferenc 300
 Bentinek (lord) 303
 Bentkowski, Feliks 267
 Beöthy Zsolt 402
 Beöthyné Kozeosa Ildikó 412—419
 Bérard 131
 Bereczky Albert 175
 Beregszászi (Nagy) Pál 158
 Berg Pál 395—396, 398
 Berger, H. 231
 Berlász Jenő 178, 200
 Bernacki, Ludwik 272
 Bernolák 99
 Bertók Lajos 283
 Berzeviczy Gergely 192—193, 197, 199
 Bessenyei György 400—405
 Beszedes István 305
 Besztercebányai Mihály 39
 Bethlen család 27, 37
 Bethlen Elek 26
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 200
 Bethlen István 21—22, 27, 31, 374
 Bethlen János 35—39
 Bethlen Kata 44, 297
 Bethlen Miklós 104
 Bethlen Péter 22
 Bibó István 355
 Bibó Lajos 213
 Bibó Lajos, ifj. 213

- Biernacka, M. M. 273
 Bihari Ferenc 46
 Bíró Márton l. Padányi Bíró Márton
 Bisterfeld, Johann Heinrich 408
 Bitskey István 104
 Blaeu-műhely 128, 137, 140
 Blazovich László 319
 Blei, Franz 62
 Bleyer Jakab 251
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 282, 391
 Bod Péter 21, 44, 283, 294—299, 351—352
 Bodola János 300
 Bodonhelyi József 395—396, 398
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus 179
 Bogácsi Pál 45
 Bogáti Fazekas Miklós 107
 Bogdán István 4
 Bohatkiewicz, Aleksander 267
 Boissard 182
 Boldogréti Víg László l. Horvát István
 Bone 204
 Bonfini, Antonio 324, 331, 333, 335—336
 Bonipert (pécsi püspök) 322
 Bónis György 342—343
 Bonyhai Gábor 220
 Borbély Sándor 221
 Borenich Péter 221
 Bornemisza Péter 29
 Boros István 280
 Boros Lajos 166
 Borovszky Samu 78, 85
 Bors Károly 58
 Borsa Gedeon 1—19, 237—246, 338—354, 386
 Borsi László 212
 Bossányi András 73
 Bossányi Boldizsár 282
 Bottka Sándor 382
 Böszörményi István 25
 Böythe Miklós 281
 Brandenburgi Hildebrand 112
 Brandis, Tilo 68
 Braunius, Johannes 283
 Bredetzky Sámuel 192, 257
 Bresciano, Giovanni 243
 Brewer, Johann 133, 136, 141—142
 Briquet, Charles Moise 2, 4—5, 7, 11
 Bródy Sándor 312
 Brunetière, Ferdinánd 127, 141
 Brunetti 204
 Bruno, Giordano 179
 Buchanan 278
 Buckley, George 180—181
 Bucsay Mihály 393
 Buday György 173
 Bunsenre, Christian 301
 Bunyan, John 400
 Burgen, Arnold Sir 285
 Burlini, Luigi 300, 302—303
 Busa Margit, V. 216—220
 Buza Barna 380
 Buzinkai Mihály 43
 Calepinus, Ambrosius 105
 Camden, William 179, 284
 Campbell, Archibald 304
 Campegius Vitringa 72
 Canisius, Petrus 184
 Carafa, Carlo 28—29
 Caraffa, Domenico 243
 Carte, W. E. 304
 Carter, Harry 126
 Cassiodorus 229
 Castiglione, Baldassare 178—179
 Ceglédi Szabó Pál 106
 Cell és Ausländer Kiadó 214
 Chalupka, Ján 95, 249
 Chapman 180
 Charnock, Stephen 283
 Chenu, M. Jules 127
 Chesneau, Nicolas 134
 Cicero, Marcus Tullius 10—11, 179, 205
 Coccejus (Koch), Johannes 395
 Collins, A. J. 181
 Collins, Martin 178
 Consentius, Ernst 240—243
 Cornides Dániel 294—299, 352, 359
 Povázsony Testvérek 107
 Corvina Könyvnyomda 107
 Cranach, Lucas 112
 Cranmer, Thomas 178
 Csaholczy János 46
 Csáki Lajos 214
 Csáky család 192
 Csáky Móric 313
 Csanak Dóra, F. 297—298, 355
 Csánki Dezső 342
 Csányi Piroska 378
 Csapodi Csaba 66, 108, 200
 Csapodi Csabáné 65, 69
 Császáz Mihály 349
 Csatnai Endre 355, 360
 Cseh István 311
 Cseh Jakab l. Csuzi Cseh Jakab
 Csengeri Ferenc 213
 Cserey Mihály 297
 Cserey Miklós 192

VIII

- Cserny György 100
 Csetri Elek 300, 303
 Csikész Sándor 399
 Csipkés György I. Komáromi Csipkés György
 Csirke Ferenc I. Tatai Csirke Ferenc
 Cszizmadia 312
 Csóka J. Lajos 319
 Csokán Pál 207—215
 Csokán Pál, ifj. 207
 Csókás Péter I. Laskai Csókás Péter
 Csokonai Vitéz Mihály 170—171
 Csontos János 63—65, 200
 Csökmey Sándor (álnév) I. Karácsonyi Sándor
 Csulyok István I. Miskolci Csulyok István
 Csuzi Cseh Jakab 397
 Csuzi Cseh János 397—398
 Csűrös Ferenc 135, 140
 Cusanus, Nicolaus 182
 Czacki, Tadeusz 264, 267
 Czartoryski család 267
 Czeglédi István 43
 Czifka Péter 367
 Czvittinger David 294
- Dachs, Karl 68
 Dán Róbert 71
 Danesházy Sándor 173
 Daničić, Djuro (írói név) I. Popović, Djuro
 Danielik József 76, 85
 Dankó 234, 236
 Dante, Alighieri 205, 301
 Davies, D. W. 129
 Deák Dezső 372
 De Backer 192
 Debreceni Ember Pál 396
 Debreczeni István 140
 Debreczeni S. János 391
 Debretei Márton 45
 Decsi Pál 395
 Decsy Sámuel 359
 Dedek Crescens Lajos 64
 Dedinszky Gyula 107—108
 Dee, John 178—179, 181
 Dégenfeld Pál 409—410
 Degré Alajos 48—50
 Della Chetre, Mór 311
 Della Porta, Giambattista 182
 Della Torre, Marco Antonio Mamuka 290
 Demeter, D. 252
 Demien András 161
 Denecke, Ludwig 68
 Denis, Michael 268, 270
 Déri Balázs 223—236
- Derka 309
 Descartes, René (Renatus Cartesius) 395
 d'Espéray, Franchet 370
 Dernschwam János 177
 Dessewffy József 192
 Dezsényi Béla 216, 219
 Dézsi Lajos 183, 298
 d'Huilliere, Pierre 134
 Dickens, Charles 259
 Diest, Hendrik van 42, 44—47
 Dietrichstein, Franz 282
 Dobronoki György 183, 185
 Dobrovský 99, 256
 Dobrowka, Jan 108
 Dohnányi Ernő 62
 Domanovszky Sándor 115, 323, 325
 Doria (márki) 289
 Dorn 182
 Doromby Karola 147
 Döbrentei Gábor 301, 303
 Dörnyei Sándor 216
 Drégelypalánki János 396
 Dubowski György 185
 Dugonits András 161
 Duka, Theodore 300—301, 303
 Dukkon Ágnes 104
 Dumas, Alexandre 259
 Dura Lajos 210, 213—214
 Dura Lajos, ifj. 208, 211
 Dürer, Albrecht 112, 359
 Działynski család 267
- Ebert, F. A. 268, 273
 Eckhardt Tibor 374
 Eckhelt 364
 Eckmann, Otto 113
 Ecsedy Judit, V. 11, 18, 20, 47, 101—103,
 126—145
 Ede 163
 Edelmann 316
 Eder Károly József 89, 158
 Eder Zoltán 197
 Effmurdth Jakab 137
 Eichhorn, Johann Gottfried 301
 Eineder, Georg 5
 Elzevier család 21, 126—145
 Elzevier, Abraham 126—127, 129, 131—132
 Elzevier, Bonaventura 126—127, 129—132
 Elzevier, Daniel 126, 132
 Elzevier, Isaac 126, 129, 132
 Elzevier, Johan 126, 132
 Elzevier, Lodewijk (I.) 126, 128
 Elzevier, Lodewijk (II.) 126, 132

- Ember Pál l. Debreceni Ember Pál
 Endes család 149
 Endlicher, St. 223—224
 Endrényi Imre 213
 Engel János Keresztély 151, 162, 164, 197
 Engels, Friedrich 265
 Enschedé, Charles 126, 128
 Enyedi Fazekas János 23
 Enyedi Sándor 86—94, 146—165, 405—407
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 105
 Erbert, F. A. 270
 Erdei Sándor, id. 209, 211, 213
 Erdei Sándor, ifj. 212
 Erdélyi János 76
 Erdélyi László 225, 321
 Erdélyi Pál 85, 408
 Erdődy 81—82
 Erdődy grófnő 252
 Erdődy Gábor Antal 73—75
 Erdődy János 315
 Erdős István 169, 174
 Erdős Mátyás 280
 Erkel Ferenc 252
 Erpenius, Thomas 126
 Erzsébet, I. (angol királynő) 106, 179—181
 Estéli József 300
 Esterházy István 188—189
 Esterházy János 290—291
 Esterházy Miklós 29, 186—187, 189
 Esterházy Pál 188
 Esterházy Péter 280
 Estienne család 134—135
 Estienne, Charles 135
 Estienne, Henri II. 134
 Esze Tamás 394
 Eubel, Conradus 350
 Euklidész 205
 Euripidész 301
 Euszebiosz, Caesareai 205
 Eylshemius, A. 133
- Faludi Ferenc 357
 Farkas András 212
 Farkas Antal 311
 Farkas Emőd 312
 Farkas János 171
 Fava, Mariano 243
 Fazekas József 37, 40, 42
 Fazekas János l. Enyedi Fazekas János
 Fazekas Mihály 171, 174
 Fazekas Miklós l. Bogáti Fazekas Miklós
 Fehér Gábor 168, 171—172
 Fejér György 162
- Fejérpataky László 64, 100, 224
 Fejérváry József 211, 213—214
 Fejtő Ferenc 315
 Fekete Csaba 395
 Fekete János 151, 160, 164
 Felsőbányai István l. Nagybányai István
 Fénelon, François 301
 Fenner, Wolfgang 113—114
 Fényes Elek 53
 Fényes István l. Nagykállói Fényes István
 Fényes László 312
 Fenyő István 218
 Ferdinánd, I. (magyar király) 71, 292
 Ferdinánd, II. (magyar király) 278
 Ferdinánd, III. (magyar király) 292
 Ferdinánd, V. (magyar király) 200
 Ferenc, Assisi, Szent 40
 Ferenc, I. (magyar király) 194, 196, 254—255, 257
 Ferenc, I. (francia király) 63
 Ferenc József (magyar király) 205
 Ferencz, Karl (álnév) l. Korn, Philipp
 Ferenczi Jakab 76, 85
 Ferenczy Endréné 216, 411
 Ferenczy István 367
 Ferrero, Guglielmo 312
 Fest Sándor 395, 398
 Feyrabend, Sigismund 134
 Ficino, Marsiglio 182
 Fiers Tamás 171
 Fischer, Johann Jacob 290
 Fitos Vilmos 166
 Fitz József 1—19, 237—238, 240, 242—246, 341, 344—346, 353
 Flechtner, Johannes 350
 Fludd, Robert 284
 Fodor József 315
 Fodorik Menyhért 399
 Fögel József 200, 205
 Fogolyán Miklós 103
 Font Zsuzsa 280
 Fontana, Domenico 362
 Forgách Antal 202
 Forhinger, Petrus 350
 Fóris Mária 173
 Főti József Lajos 227
 Földesi Ferenc 72—75
 Földessy Gyula 172
 Földi János 149, 158
 Fördös Lajos 59
 Fraknoi Vilmos 64, 200, 205, 238, 245, 341—342, 345, 348—351
 Frank József 372, 376, 378, 381—382

- Frankl, Ludwig August 97
 Fried István 94—100, 113—114, 147, 247—262, 355
 Friedrich, Johann 292
 Fullánk (álnév) l. Fehérváry József
 Fülöp Géza 287
- Gábor József 172
 Gábrriel Asztrik 350
 Gaerter, Hemon 312
 Gaj 98
 Gál István 45
 Galántai Erzsébet 319
 Galgóczy 306
 Gallois 312
 Gálos Rezső 403
 Gárdonyi Albert 341, 343—344, 348
 Gaskell, Philip 240, 244
 Gáti István 162
 Gatterer, Johann Christoph 364
 Gazda István 315—317
 Geese Dániel 149—150, 159, 161
 Geleji Katona István 46, 398—400
 Gellért, Szent 321—322, 327
 Gellért Sándor 172
 Georgevits Jenő 210
 Geöcze István 214
 Geréb László 341
 Gergely (antikvárius) 410
 Gerhardt, Claus W. 14—15
 Gerhardus de Vliedrhoven 115
 Gerics József 116, 238, 348
 Geringer 306
 Géza (fejedelem) 120, 124, 319, 322, 330—333
 Gibbons, William Lloyd 299
 Gidófalvi Péter 39
 Glász Mónika 408—410
 Glatz Ede 95
 Glatz Jakab 192, 257
 Goethe, Johann Wolfgang 113, 172
 Goldberger Rudolf 214
 Goldmark Károly 63
 Gomba Szabolcsné 103—104, 411
 Gonda József 214
 Goodwin, Thomas 284
 Gosztonyi István 185, 187—189
 Gömöri György 182, 283—287
 Gönczi Gy. 133
 Görcz 162
 Görlin, Johann 288
 Görög Demeter 257
 Gracza György 312
 Graf, Oscar 113
- Gravátz Ferenc 213
 Griffin, Nigel 109—110
 Grillparzer, Franz 258
 Groddeck, Gottfried Ernest 264
 Gromo 105
 Grün, Anastasius 100
 Grzymala, Andrzej 108
 Gubernáth Antal 162
 Gubiez 307
 Gueth, Francis 280
 Guido de Monte Rocherii 115
 Guignes, Joseph de 305
 Gulyás Pál 127, 131, 177, 200, 341
 Gustermann, Anton 192
 Gutenberg, Johannes 8, 14—15, 339—340, 347
 Gvadányi József 163
 Gvalterus 186
 Gyárfás István 53
 Gyarmathi Sámuel 88
 Györffy György 227, 232, 319
 Győri János 398
 Győry Erzsébet 411
 Gyp 312
 Gyürky Pál 403
- Haan Lajos 107
 Haebler, Konrad 17, 240
 Haiman György 21, 27, 30, 35, 37, 40—41, 43, 103—104, 127—128, 132, 138, 141
 Hajdú Lívia 411
 Hajnal Mátyas 183
 Hajtó Zsófia, B. 220—221
 Haller, Jan 271
 Halmágyi István 294, 297
 Hamelin, Philbert 134
 Hammer-Purgstall, Joseph 304
 Hannulik János Krizosztom 162
 Hari 162
 Harriot, Thomas 179—180
 Hárs László 315
 Hartleben Konrád Adolf 316
 Hartvik 321—337
 Hartyányi István 166, 175
 Hartz, S. L. 127—128, 131, 134
 Hastings, Warren 299
 Havas Adolf 58
 Havasi Zoltán 66
 Heckenast Gusztáv 48, 50, 316
 Hegedüs István 278
 Hegedüs János l. Mikolai Hegedüs János
 Hegyi Imre 309, 311
 Heine, Heinrich 261
 Heinrich Gusztáv 257

- Heitz, Paul 135
 Heltai-nyomda 21, 37, 39, 40—41
 Heltai Gáspár 399, 408
 Heltai Gáspár, ifj. 135
 Heltai János 30
 Heltai Miklós 168, 171
 Helvetius, Claude Adrien 401
 Henderson, Philip 179—180
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 331
 Henrik, III. (német-római császár) 322
 Henszlmann Imre 201
 Herder, Johann Gottfried 301
 Herepei János 20, 23—24, 39—40, 42, 45—46, 137, 397
 Herner János 104, 177
 Herodotosz 301
 Heron, Alexandriai 205
 Hess András 1—19, 237—246, 340—341, 344—348, 351, 353
 Hess János 344
 Hetényi Ernő 300
 Hevesi Sámuel 393
 Heyne, Christian Gottlob 264
 Hobbes, Thomas 284
 Hochmeister Márton 405—406
 Hodgson 302
 Hodinka Antal 64
 Hodža, Michal Miloslav 111
 Hoffmann Edit 200, 349
 Hoffmann, Jan Daniel 269
 Hofhalter Rafael 135
 Hohenstein, Jodocus 243
 Holl Béla 183—192
 Hollý, J. 98
 Holovics Flórián 183, 192
 Hóman Bálint 322—324, 327
 Home, Robert 299
 Homérosz 301, 358
 Horányi Elek 161, 191
 Horecky, Paul L. 69
 Hormayr, Joseph von 256, 361
 Horvát István 63, 250, 344
 Horváth Ádám I. Pálóczi Horváth Ádám
 Horváth Hilda, Cs. 113
 Horváth Jakab 162
 Horváth János 22
 Horváth János 341, 348—349
 Horváth János, ifj. 116, 233, 238
 Horváth Mihály 64
 Hottinger János Jakab 393
 Hrabovszky Dániel 62
 Hubay Iona 17
 Hunfalvy János 306
 Hunyadi János 349
 Hunyadi László 252
 Hupp, Otto 113
 Hurban, Jozef Miloslav 97, 99, 111, 249
 Huszák Elemér 209
 Huszár 305
 Huszár Gál 134
 Huszti József 353
 Hübner János 132—133
 Iglér, Hans 112
 Ignác, Szent (Loyolai) 109—110
 Ilia Mihály 370
 Illés Ferenc 310
 Illés István 311
 Illésy János 72
 Imre, Szent (magyar herceg) 234—235, 329
 Ince, III. (pápa) 278
 Institoris 316
 Ipolyi Arnold 29, 200—205
 Irinyi Dezső 209
 Irinyi Károly 135, 138, 140, 397, 400
 Inroside, Ralph 180—181
 Ischreyt, Heinz 94, 255
 Issikutz (patikárius) 407
 István, I., Szent (magyar király) 120, 193—199, 206, 235, 278, 319—337, 365
 Iustinianus, M. Iunianus 227, 229, 231
 Iványi Béla 177
 Izabella (magyar királynő) 104
 Izidór (Hispalensis) 226
 Jacquemont, Victor 300, 302
 Jakab, I. (angol király) 180
 Jakab Elek 26, 152
 Jakó Zsigmond 21, 26, 134, 138, 140, 200—205
 Jakubovich Emil 223—225
 James, Thomas 182
 Jancsó Elemér 87, 147, 149—150, 152, 405
 Janin, Jules 259
 Jankovich család 77—79, 85
 Jankovich Antal 78
 Jankovich János 75—86
 Jankovich József 77, 78
 Jankovich László I. 77—78, 84—85
 Jankovich Miklós 77, 85, 355
 Jankovich Miklós III. 78
 Jankovich Miklós IV. 78, 161
 Jankovics József 104, 278—283
 Janocki, Jan Daniel 269
 János, Szent (Keresztelő) 191
 János, Szent (evangelista) 131
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 104—105

XII

- Janus Pannonius 346 347, 349
 Járdánházy Gábor 393
 Jarkowski, Pawel 267
 Jászberényi István 184—185
 Jászi Oszkár 62
 Jaurès, J. 312
 Jayne, Sears 177—179
 Jenei G. István 42
 Jenei Károly 288
 Jenkins, Francis 304
 Jerney János 48—53, 364
 Johannes Adam de Polonia 243
 Jones, William, Sir 299
 Jordan, J. P. 97
 Jósika Miklós 95
 József Attila 370, 381
 Juhász Gyula 370, 372, 374—376, 378, 381—382
 Juhász László 225, 384
 Julius Caesar 17, 19
 Julow Viktor 83, 85
 Jungbert László 213
- Kádár Jolán l. Pukánszkyne Kádár Jolán
 Kádár László Antal 300
 Kaindl, Raimund Friedrich 320—321, 324
 Káldi György 31, 398
 Kállay család 277
 Kanizsai Pálfi János 397
 Kanyaró 82
 Kapr, Albert 104
 Karácsonfalvi Zakariás 39
 Karácsony Sándor 167—176
 Karácsonyi Béla 71—72, 319, 321, 327—328
 Karadžić, Vuk Stefanović 96, 100, 111
 Kárai Bálint 342—343
 Kárai Benedek 342
 Kárai Dénes 342
 Kárai György 342—343
 Kárai Illés 342
 Kárai Ilona 342
 Kárai Kelemen 342
 Kárai László 9, 238—239, 245, 341—350, 353
 Kárai Lőrinc 342
 Kárai Lukács 343
 Kárai Mátyás 342
 Kárai Mihály 343
 Kárai Péter 342
 Kárai Sebestyén 342
 Kárai Tamás 342—343
 Karakaszołowich Ida 211
 Karancsi György 138
 Kárász József 207—215
 Karel Sabina 97
- Kármán József 355—356
 Károly Róbert (magyar király) 195, 331
 Károly, III. (magyar király) 73
 Károlyi Gáspár 21
 Károlyi Mihály 380
 Károlyi Zsigmond 305—307
 Kassák Lajos 315
 Kászoni János 46
 Kathona Géza 399
 Katona István 197
 Katona István l. Geleji Katona István
 Katona József 170—171
 Kaufmann Dávid 412—419
 Kazinczy Ferenc 85, 95, 146—147, 192, 198, 249,
 251, 257—258, 316, 355—356, 360, 366—367,
 400, 403—405
 Kázmér, IV. (lengyel király) 349
 Keach, W. 180
 Kéki Béla 20, 22—23, 137
 Kelchner, Ernest 127, 131
 Kelecsényi Ákos 408
 Kelemen, Szent 205
 Kelemen Gergely 59, 162
 Kelemen Károly 212
 Kelemen Lajos 294, 297
 Kelen József 378
 Kemény György 216
 Kemény János 104
 Kemény Zsigmond 202—203
 Kempelen Béla 78, 85
 Kende, S. 408—410
 Kenderessy Mihály 301
 Kenessey István 392—393
 Kenéz Sándor 210
 Kenyeres Ágnes 376
 Kerekes Sámuel 357
 Kerényi Károly 62
 Kereskényi Ádám 110
 Keresztes István 186—189
 Kertbeny, Carl Maria 260
 Kertész Ábrahám l. Szenci Kertész Ábrahám
 Kertész Gyula 411
 Keserü Bálint 104, 177—182
 Keszler Borbála 384, 386
 Kéthly Anna 315
 Keveházi Katalin 107, 178
 Kézai Simon 321, 323, 325, 328, 332, 335
 Kiáltosi Ádám 162
 Kieniewicz, S. 275
 Kildare, Fitzgerald Gerald 178
 Kilián-testvérek 316
 Kilián (könyvtáros) 163
 Kilián István 75, 84—85, 109—110

- Kircher, Joachim 313
 Kiriz Ferenc 73—74
 Kis Imre 43
 Kis István 162
 Kis János I. Pap Kis János
 Kisfaludy Károly 95
 Kiss Áron 297
 Kiss (István) János 162
 Kiss János 149, 151, 158, 161
 Kiss József 59, 86, 100, 261
 Kiss Lajos 211
 Kitaibel Pál 197
 Kittoe, Markham 303
 Klaniczay Tibor 66, 408
 Klauzál Gábor 305
 Klein Gáspár 256
 Klinda Mária 101—103
 Klotz, Alfred 229
 Klösz Jakab 136
 Knauz Nándor 351
 Kner-nyomda 173
 Kner Imre 32, 173—174
 Kner Izidor 32
 Knopf Lajos 37
 Koch, Joh. I. Coccejus Johannes
 Koczogh Ákos 171
 Kodály Zoltán 63, 167
 Kohári István 187
 Kókay György 206, 313—314, 356, 400—405
 Kollár, Ján 95, 98—99, 111, 249—251, 260
 Koller József 364
 Kollinovic 89
 Komáromi Csipkés György 37, 42, 72—75, 133,
 398—399
 Komáromi István 392
 Komáromi János 170
 Komáromi Pál 392—393
 Komáromi Sámuel 398
 Komáromy József 392
 Konec József 25—26
 Konec Antal 214
 Konec József 408—409
 Kondor Imre 168
 Konrad, Paul 344
 Kont Ignác 402
 Kopernikusz, Mikołaj 182
 Kopitar, Jernej 98, 111
 Koppány 331
 Koppi Károly 162
 Korizmic László 305—307
 Kormos László 395, 398
 Korn, Philipp 98—100, 249
 Kornis Gáspár 104
 Koroknay-nyomda 213, 382
 Korvin 311
 Korvin Ottó 378
 Kosáry Domokos 355
 Kossuth Lajos 48, 63, 172, 316
 Kovách Aladár 166
 Kovachich Márton György 146, 150, 158,
 160—163
 Kovács Mihály 211
 Kovács Sándor Iván 408
 Kovács Zsuzsa 280
 Kovásznai Péter 24—25, 27, 42, 44
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyne Kozocsa Ildikó
 Kozocsa Sándor 220
 Kozterus 189
 Köblös József 343, 351
 Köblös Zoltán 44
 Kóhegyi Mihály 107—108, 221—222, 314—315,
 372
 Köleséri Sámuel, id. 283
 Köleséri Sámuel, ifj. 283—287
 Körmöczy László 168, 171
 Kőrösi Csoma Sándor 299—305
 Kőrösi József 212
 Kőszegfalvi Ferenc 207—215
 Kőszeghi János 189
 Krajcević, Nikola 191—192
 Krasicki, Ignacy 263
 Kraus, David H. 69
 Kreskay 80
 Kriebel, Johann 351
 Kristó Gyula 232, 319
 Króó László 221
 Kubinyi Ágoston 200, 237
 Kubinyi Ferenc 201
 Kulcsár Pál 85
 Kulcsár Péter 319
 Kultsár István 162
 Kun Béla 213
 Kun János 393
 Kurucz János 208, 210, 212, 214
 Kuzmány, Karol 95, 251
 Kvaczala János 395
 Ladányi Sándor 146, 392
 Ladislaus de Siri 277
 Laetus, G. 133
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 365.
 Lakatos Éva 209, 216—220
 Lám Sándor 167
 Landerer 161
 Landerer Lajos 316
 Landerer Mihály 48, 50

XIV

- Lang, Helmuth W. 313
 Lányi 305
 Laskai Csókás Péter 105
 Laskai János 46
 Laskai Osvát 324, 336
 László, I., Szent (magyar király) 206, 235, 278, 322
 László András 214
 László Béla 115
 László Gyula 364
 Lauer-féle műhely 240—242, 244—245
 Laurent-Vibert, R. 132
 Laurentius de Krumpach 350
 Le Calloc'H, Bernard 299—305
 Lefrance, P. 180
 Lehár Ferenc 62
 Lehel (Lél) 364
 Leicester 179
 Lelewel, Henrik 263
 Lelewel, Joachim 263—276
 Lelewel, Károly 263
 Lemberg, Hans 94
 Lemnius Levinus 182
 Lengyel András 370—383
 Lesigan, Karl 98
 Lesták Ambrus 58—59
 Lévai Fülöp 210, 213
 Lewanski, Richard C. 68
 Lhorente 312
 Libavius 182
 Lichtmann Tamás 220—221
 Lindsay, W. M. 226
 Lipót, I. (magyar király) 78, 292
 Lipót, II. (magyar király) 255—256
 Lipót Károly (osztrák főherceg) 282
 Lippay György 185—186, 280
 Lipsius, Justus 46
 Lipszky János 341
 Lissinsky 252
 Liszkay József 393
 Liszt Ferenc 63
 Lisztes László 411—412
 Livius, Titus 109, 196
 Locke, John 401
 London, Jack 312
 Longauer, Jean 312
 Lórántffy Zsuzsanna 22
 Lorkin, Thomas 178
 Lósy Imre 186, 188, 190—191
 Lotter, Melchior 272
 Lovik Károly 377
 Lovik Károly, ifj. 377—378, 381—382
 Lökös Zoltán 370
 Luisetto, Giovanni 277
 Lukács György 62
 Lukács László 185—189, 192
 Lukácsy András 83, 85
 Lukácsy Sándor 261
 Lukinich Imre 44, 64
 Lumley, John, Lord 178
 Lübeck, Johann Karl 253
 Lükő Gábor 168—169, 171—172
 Lyka Károly 315
 Maár Ferenc 311
 Machiavelli, Nicoló 182
 Madas Edit 116
 Madzsar József 328
 Magassy Antal 82, 86
 Magon, Leopold 261
 Magyar László 376, 378, 381
 Makkai László 104, 395, 397
 Maleczynska, K. 274
 Malý, J. 97
 Mályusz Elemér 319, 346, 349, 409
 Mánczikovich, Joannes 280
 Mandić, Mijo 221—222
 Mandl Lajos 106
 Mangold Lajos 344
 Mantskovit Bálint 134, 136
 Marczali Henrik 64, 193, 323
 Mária Terézia (magyar királynő) 394, 400—401
 Markovicz Mátyás 108
 Márkus Mihály 72, 395
 Marmontel, Jean François 301
 Marosi Sámuel 398
 Martinovics Ignác 146, 148
 Martinus Bylica de Ilkusz 351
 Márton István 165
 Marthon István 85
 Marton József 402
 Mártonfalvi György 23, 138
 Marx, Karl 265
 Mata János 171, 173
 Matthew, Parker John 178
 Matthew, Richard 178
 Mátyás, I., (magyar király) 104, 200—205, 245, 349, 352—353, 364
 Mátyás Flórián 224, 321, 324, 326, 331
 Mauvissiere, Marquis de Castelnau 179
 Mayer, A. 135
 Mayerne, Theodor de 284
 Mechtár 110
 Medgyesi Pál 396
 Mednyánszky Alajos 256, 361
 Mednyánszky Dénes 201—202, 205

- Megyesi (Medgyesi) Pál 22—23, 46
 Melegh Dániel 85
 Melius Juhász Péter 399
 Mengs, Maria 16
 Mérei Gyula 207
 Mérey Lajos 162
 Mérey Sándor 149—150, 158—159, 165
 Mészáros Ede 231
 Mészáros Ignác 161
 Mészöly Miklós 220
 Meternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar
 200
 Mezey László 235
 Mezősi Károly 50—53
 Michelangelo, Buonarroti 105, 360, 362
 Mickiewicz, Adam 264—265
 Mihály (vajda) 391
 Mihály Ernő 320
 Mikes Kelemen 204
 Miklosich, Franz 111
 Miklovicz Lajos Andor 212, 214
 Mikó 133
 Mikolai Hegedüs János 46
 Miksa, I. (magyar király) 292
 Miksa Emánuel (bajor választófejedelem) 289
 Mikszáth Kálmán 170
 Miller, Jakab Ferdinánd 237, 351, 368
 Milotai Nyilas István 398—400
 Milton, John 284, 400
 Mirbeau, Octave 312
 Miskolczi Csulyak István 182
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi Kis Miklós
 Mitra, Rajendra a 300
 Mogyorósi Elek 39
 Mojzer Miklós 355
 Molnár C. Pál 173
 Molnár Ferenc 62
 Molnár János 306, 314—315, 357, 359
 Mommsen, Theodor 229
 Monath, Petrus Conrad 298
 Monok István 71—72, 103—104, 106, 108—109,
 177—178
 Monoki István 216
 Moorcroft, William 302
 Montaigne, Michel de 182
 Montasquieu, Charles-Louis 194, 198—199, 402
 Mónus Imre 307—312
 Mór (pécsi püspök) 322
 Móra Ferenc 213, 371—372, 378—383
 Morel, Frederic 134
 Móríc Miklós 173
 Móríc Zsigmond 171
 Morócz István 306—307
 Morrish, P. S. 127
 Mosley, James 103
 Mossóczi Zakariás 178, 182
 Murányi Lajos 287—294
 Muratori, Lodovico 402
 Mügel, Heinrich von 321
 Müller, David Heinrich 412
 Müller Frigyes 321
 Münz Rudolf 213
 Nádasi J. 186
 Nádas József 315
 Náduvvari P. 133
 Nagy Csaba 106
 Nagy Emilné 102
 Nagy Ferenc 76
 Nagy Géza 283
 Nagy Imre 211
 Nagy István 166
 Nagy Iván 75—86
 Nagy János I. Sárdi Nagy János
 Nagy Károly 53
 Nagy Pál I. Beregszászi Nagy Pál
 Nagy Zoltán 241
 Nagyar Benedek 23, 42
 Nagybányai István 392, 397, 399—400
 Nagykállói Fényes István 173
 Nagylucei Orbán 349
 Naményi Lajos 20, 22—23, 27, 133, 135—136
 Namur, J.P. 268
 Napóleon, I. (Bonaparte) 193, 359
 Natalis Comes 182
 Nátly Ferenc 85
 Nedeczky 160
 Nemere 59
 Nemes György 92
 Németh Andor 315
 Németh Attila 280
 Németh Katalin, S. 101, 220—221, 280
 Németh László 162—163, 169, 172
 Németh Mária 66
 Németh Mihály 212, 214
 Némethi Jakab 184, 191—192
 Némethi Mihály 396
 Nepos, Cornelius 205
 Newton, Isaac 284—285
 Nicolaus, Benedicti 243
 Nicolaus Jacobus de Luciferis 243
 Nits 309
 Njegos, P. P. 100, 111
 Northumberland, Henry Percy, Earl of 182
 Novák Lajos 85
 Nowodvorski, W. 275

XVI

Nyéki Vörös Mátyás 409
 Nyerges Judit 280
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István

Oakeshott, Walter 181—182
 Obilic, Miloš 100
 Obradović, Dositej 111
 Ocsovszky (Otsowszki) Pál 150
 Odesealchi Artúr, báró 407
 Ojtozi Eszter 110—112
 Olesnicki, Zbigniew 109
 Orezy László 162
 Orlik, Emil 113
 Orlovsky Géza 280
 Ormos István 419
 O'Shaugnessy, William B. 304
 Ossoliński család 267
 Ostor (álnév) I. Ringler Bernát
 Ottovay Károly 374
 Owen, John 284
 Ötvös L. I. Szathmári Ötvös L.
 Ötvös Péter 71—72, 106
 Őz Pál 150

P. mester I. Anonymus
 Padányi Bíró Márton 393—394
 Paget, J. 306
 Pais Dezső 223—225
 Pajor Enikő 112—113
 Paku Imre 372
 Pál, II. (pápa) 349, 351
 Palacký, Frantisek 99
 Paleocapa 306
 Pálffy Ferdinánd 187
 Pálffy Móríc 201
 Pálfi János I. Kanizsai Pálfi János
 Palingenius 182
 Palkovič, J. 98—99, 248
 Palković, Nevenka Bašić 221—222
 Palkovich Márton 186, 188, 191
 Palkovics, Georg 98
 Pállye István 161
 Palma Károly 364
 Pálóczy Horváth Ádám 76, 82, 86
 Pálvölgyi Endre 65
 Pannartz 8
 Panzer, G. W. 268
 Pap János I. Száldobosi Pap János
 Pap Kis János 160
 Pap Sándor I. Szathmári Pap Sándor
 Pápai 85
 Pápai István 405—407
 Pápai Páriz Ferenc 21, 137, 283, 298, 351—352

Pápai Páriz Imre 400
 Pápay István 22
 Papp Ivánné 409
 Papp Júlia 355—369
 Paracelsus, Aureolus Theophrastus 182
 Páriz Ferenc I. Pápai Páriz Ferenc
 Pásztor Imre 168
 Pásztor József (I. még Pollák-nyomda) 372,
 375—378, 381—382
 Pataky László 392
 Patay Mihály 173
 Pátkay Imre 59
 Patrizzi 182
 Pauer János Mihály 316
 Pauler Gyula 331
 Pauszaniasz 358
 Pavercsik Ilona 40
 Pavlović, T. 98
 Pázmány Péter 29, 183—186, 190, 200,
 281—282, 357, 396
 Pearson, John 283
 Péczeli József 356
 Peignot, G. 268, 270
 Peretsényi Nagy László 361
 Perkins, William 140, 394
 Perry Barton, Ralph 395
 Pertz, H. 233
 Pesty Frigyes 64
 Péter Katalin 103—104
 Péter László 370, 374, 376, 381—382
 Péter, Orseolo (magyar király) 320, 325—328
 Pethó Jakab 161
 Petik Ambrus 108
 Petki János 107
 Petőfi Sándor 48—60, 171, 261
 Petővári Ágnes 166—176
 Petrarca 182
 Petrik Géza 103, 399
 Petrovics Frigyes 64
 Petrőczy Miklós, II. 281
 Petrus Venerabilis 225
 Piccard, Gerhard 2. 4—5
 Piekarski, Kazimierz 272
 Pichon, Jean-Jacques 299
 Pico della Mirandola 182
 Pieters, Charles 127
 Pipiss, Laurentius 251
 Piringer Mihály 192—200
 Pirkheimer, Willibald 32, 112
 Piski József 188
 Pistorius Márk 30
 Plantin 137
 Platón 182

- Plautus, Titus Maccius 205
 Playford, J. 284
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 129, 205, 358
 Podhradezky 324
 Podmaniczky Géza 409—410
 Pogány György 277
 Pogány Lajosné 162
 Pógyor István 168
 Polgár Vilmos 287
 Pole, Reginald 178
 Pollák-nyomda (l. még Pásztor József) 382
 Polz, Anton Guido 97
 Polybiosz 205
 Pomponazzi 181
 Pomponius Mela 230
 Pontanus, Jacobus 32
 Poór János 192—200
 Popkov, B. S. 275
 Popović, Djuro 111
 Pope, Alexander 405
 Pór Antal 204
 Pór Tibor 372—374, 378, 381—382
 Porcsalmi András 39
 Pósházi J. 133
 Pósfalvi Tullok Mihály 82, 86
 Pot (Póth), István 96
 Potkowski, Edward 108—109
 Pray György 183, 197
 Prikkel Marián l. Réthei Prikkel Marián
 Primaudaye 182
 Prini Imre 187
 Prinsep, James 303—304
 Prokesch-Osten Antal 201—202, 205
 Prónay Gábor 160, 162
 Prónay László 160, 162
 Prónay Sándor 146, 161, 165
 Przybylski, Jacek 269
 Ptašnik, Jan 272
 Pukánszky Béla 94, 256—257
 Pukánszky Kádár Jolán 38
 Puruczki Béla 343
 Puskin, Alexandr 98
 Püski Sándor 166, 175

 Rab Gusztáv 378
 Rác Lajos 402
 Raczyński család 267
 Ráday Gedeon, id. 146, 297, 403
 Radéczy István 115
 Raffaello, di Giovanni Santi 360, 362
 Raiffperger, Stephanus 71—72
 Rainolds, John 178
 Rajk László 167

 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 201, 204
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 22, 200
 Rákóczy György, II. (erdélyi fejedelem) 23, 27,
 35—39, 41, 137
 Rakopulski, Joannes 115
 Rákosi Jenő 102
 Rakoviczki György 280
 Raleigh, Walter Sir 177—182
 Rall, G. 407
 Ramus, Petrus 23
 Ransanus, Petrus 319—337
 Ranstrand, Gunnar 230
 Rapaics Raymund 359
 Rassay Károly 382
 Rát Mátyás 162, 316, 355
 Rathes Endre 255
 Ravasz Ferenc 187
 Ravits Péter 162
 Rédey Ferenc 22
 Regino 233
 Regiomontanus, Joannes 350, 352—353
 Reider Károly 312
 Renius György 138
 Renouard, Ph. 134—135
 Resetks János 85
 Ress Imre 304
 Réthei Prikkel Marián 356
 Rettegi Zsigmond 162
 Reuchlin, Johann 182
 Reusner 182
 Révay Miklós 162, 357
 Révész Imre 297, 392, 394—395
 Révész Mária 239
 Rhédey Ferenc 35—36
 Ribáry Ferenc 312
 Richter Sipos Teréz 419
 Riczel Etelka 75—86
 Rimaszombati Mihály 399
 Rimay János 37
 Ringler Bernát 215
 Ritoók Zsigmondné 410
 Rive, J. J. 270
 Roder, Christian 352
 Rohonyi Zoltán 152
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith 94, 255
 Rosinus, Johannes 71
 Rosnyai János 21, 132—142
 Róth Antal 214
 Róth Johanna l. Teleki Józsefné
 Rousseau, Jean-Jacques 401—402
 Rozsonday Marianne 18
 Röer, Hans Heinrich 305
 Rudolf, II. (magyar király) 282, 292

XVIII

- Ruehl, Fr. 227
 Runy Károly György 98—100, 247—250, 256—257, 260
 Ruszoly József 382—383
 Rühl, Franz 224, 229

 Šafárik, P. J. 98—99
 Salamon (magyar király) 120
 Salmasius 284
 Sámbar Mátyás 43
 Sámuel Aladár 294, 297
 Sándor, I., (orosz cár) 264
 Sándor Imre 149, 152
 Sándor István 355—369
 Sárdi Nagy János 26, 28
 Sarló Sándor 372—378, 381—382
 Sartorius, Nicolaus I. Krajević, N.
 Sashegyi Oszkár 72
 Sattler, Josef 113
 Savary, Claude 359
 Savoyai Jenő 285
 Scalon, Cesare 277
 Schaffrath Lipót, báró 161
 Schedius Lajos 88, 146—165, 255
 Scheiber Sándor 220, 412
 Scheuchzer, Johann Jacob 284
 Schiller, Johann Ch. 100, 301
 Schlosser, Julius von 412
 Schlözer, August Ludwig 197
 Schmitt, Annelise 112—113
 Schoefft Ágost 305
 Schomberg, Georg 351
 Schönherr Gyula 408—409
 Schönkopf, Katchen 113
 Schönwisner István 162, 363—364
 Schrand 162
 Schrauf Károly 71
 Schrettinger, M. 273
 Schwandtner, Johann Georg 223, 324, 326, 334
 Schwarz-nyomda 59
 Schwartner Márton 162—163, 197, 360
 Schwenke, Paul 14—15
 Schwob, Ute Monika 344
 Scipio Africanus 131
 Sculteti, A. 133
 Sebestyén Gábor 83, 85
 Sebestyén Gyula 245
 Sebestyén József 288
 Seel, Otto 227, 229
 Segesvári Lajos 45
 Seidler, Andrea 313—314
 Seidler, Wolfram 313—314
 Séllyei M. István 396
 Séllyei Balogh István 23, 396—397
 Serejski, M. S. 275
 Serfőző Sándor 408—410
 Severini János 298
 Severinus Márk 42—43
 Severyn Mathys 132
 Sheringham, Robert 284
 Shirley, J. W. 182
 Sidney, Philip 179
 Siebeneycher, Marcin 271
 Siebmacher, Hans 112
 Simai Ödön 357
 Simon István 370
 Simonyi Ernő 64
 Sin István József 208
 Sinai Miklós 297
 Sinclair, Upton 312
 Sipos 204
 Sipos Lajos 221
 Sixtus, V. (pápa) 362
 Skerlecz Antónia 78
 Skolka András 108
 Slawkowsky 249
 Sloane, Hans Sir 283—287
 Soen, Ramcomal 302, 304
 Soltész Zoltánné 2, 4—5, 11, 134, 237—240, 242—244, 341, 346—347, 349
 Somogyi Béla 383
 Sonnenfels, Joseph von 401
 Soós Márton 146
 Sorbait, Paulus de 71
 Sostarics Lajos 211
 Sörös Pongrác 320
 Sötér István 96
 Spáczay Hedvig 67
 Spatzay 74
 Spenser 179, 182
 Spontone, Ciro 182
 Stacy, Lewis R. 304
 Staphorst, Nicholas 284
 Staud Géza 110, 191
 Steiner, Gerhard 261
 Steinitz, Wolfgang 261
 Stephens, H. 306
 Stielly, Carl 258
 Stifter, Adalbert 259
 Stoll Béla 75—86, 386—391
 Strasser, Kurt 313
 Strathmann, E. 181
 Stratimirović, St. 98
 Stuart, Arabella 180
 Stummer 203
 Štur, Ludwig 98—100

- Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 205
 Suhajda Jenő 214
 Suhogó (álnév) I. Dura Lajos
 Sutherland, James C. 304
 Süpek Ottó 96
 Sweynheym 8
 Sydenham, Thomas 284
 Sylvester János 71—72, 384—386
 Szabó András 82, 107
 Szabó Béla, Gy. 173
 Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dezső 166—167, 172
 Szabó Endre 310
 Szabó Endre, ifj. 395
 Szabó Erzsébet 169
 Szabó Ferenc 207
 Szabó Flóris 206
 Szabó Géza 107, 391, 296, 398, 400
 Szabó György 106, 392—400
 Szabó Imre 155—176, 213
 Szabó István 277
 Szabó János I. Barla Szabó János
 Szabó József, S. 395
 Szabó Károly 30, 37, 40—44, 47, 183—192, 224,
 396—397, 408—409
 Szabó László I. Bártfai Szabó László
 Szabó Pál I. Ceglédi Szabó Pál
 Szabó T. Attila 86
 Szabó Zoltán 414
 Szabolcsi Hedvig 355, 357
 Szabolcsi Miklós 261
 Szádeczky Lajos 64
 Szakonyi József 165
 Szalárdi János 21—23, 27, 31, 41
 Szalay 203
 Szalay József 372
 Szalay László 372, 374
 Száldobosi Pap János 159, 162, 164
 Szangje, Punteog 302
 Szapolyai János (magyar király) 105
 Szászky János I. Tomka Szászky János
 Szathmári Ötvös L. 133
 Szathmári Pap Sándor 135
 Szathmáry Lajos 168, 172, 211
 Szathmáry Mózes 403
 Szatmárnémeti Mihály 396—397, 399
 Szauder József 84, 86, 403
 Széchényi Ferenc 63, 192, 195, 198—200, 237
 Széchényi István 62, 170, 253, 258—259,
 306—307, 395
 Széchényi Pál 291
 Székács József 97
 Székési Mihály 26
 Szekfű Gyula 327
 Székhelyi Miklós 188
 Szele György 172
 Szelestei N. László 101, 106, 115—125, 280,
 294—299, 384—386
 Széll Farkas 73—74
 Szemes Imre 280
 Szemző Piroska, D. 355
 Szenci Kertész Ábrahám 20—47, 130—142
 Szenczi Molnár Albert 133, 173, 399
 Szentersébeti György 39
 Szentgyörgyi István 221—222
 Szentiványi Terézia 77—78, 85
 Szentmihályi János 220
 Szentpétery Imre 115, 223, 320, 325
 Szentyel Mihály I. Veresegyházi Szentyel Mihály
 Szerémi György 105
 Szidon József 210
 Szigeti Jenő 400
 Szij Rezső 175
 Sziklay László 95—96
 Szilágyi Dániel 202
 Szilágyi Ferenc 300—301
 Szilágyi Loránd 224
 Szilágyi Márton 403—404
 Szilágyi Sándor 25, 36, 38—39, 64
 Szilassy Cäsar 372—375
 Szimonidesz Lajos 72—73
 Szimi Károly 86
 Szinyei Gerzson 392, 399
 Szinyei József 64, 76, 86, 216, 356, 396—397,
 400
 Szirti Francisca 77
 Szlabey Györgyi 419
 Szluha Imre 48, 50
 Szoboszlai Miklós 44—46
 Szokratesz 173
 Szomoró Béla 210
 Szögi Ferenc 250
 Szögvényi Zsigmond 76
 Szöllösy István 168, 172
 Szőnyi György 392
 Szőnyi György Endre 177—182
 Szörényi László 280
 Sztripszky Hiádor 33—34, 37, 40, 183—184, 397,
 399
 Szubuly György 316
 Szuhay Benedek 392
 Szulejmán, I. (szultán) 63
 Szűrő (álnév) I. Bibó Lajos, ifj.
 Szüry Dénes 101—103
 Tabacsák Győző 214
 Tacitus, Publius Cornelius 205
 Taghur, Herambanath 302

- Takács Béla 131, 138
 Takács Ferenc 209
 Tapolesani 75
 Tarnai Andor 104
 Tarnóc Márton 46
 Tassi Mihály 188, 190
 Tasso, Torquato 301
 Tatai Csirke Ferenc 399
 Tekelija 111
 Telegdi János 190
 Telegdi Miklós 29, 31
 Teleki Domokos 87
 Teleki Domokos, ifj. 147—149, 152—153, 155
 Teleki Ferenc 150
 Teleki István 298
 Teleki József 297, 303, 355
 Teleki Józsefné Róth Johanna 160
 Teleki László, ifj. 64
 Teleki Mihály 24, 86, 93
 Teleki Pál 301
 Teleki Sámuel 87, 147, 150, 162
 Telkibányai István 398
 Tellmann György 62
 Temesvári Pelbárt 182
 Terescsényi György 374
 Tessedik Sámuel 108, 162
 Tevan-nyomda 108
 Thajsz András 301
 Thales 173
 Thaly Kálmán 86
 Theiner, Augustin 324
 Theophrasztosz 205
 Thim József 64
 Thomas, Keith 180
 Thuróczy János 182, 319, 324, 333—336,
 408
 Thury Etele 392
 Thurzó Erzsébet 188—189
 Tihanyi István 394, 398
 Tihanyi Tamás 161
 Timár Árpád 359
 Tintoretto, Jacopo Robusti 366
 Tisza István 62
 Tiziano, Vecellio 366
 Tobien, Wilhelm 113—114
 Toldi András 344
 Toldy Ferenc 146, 203, 323
 Tolnay Sándor 161
 Tolvay István 85
 Tomka Szászky János 297—298
 Tonelli Sándor 371
 Tontsch, Hermann 344
 Torkos Jakab 392—400
 Torrens, Henry W. 305
 Tótfalusi Kis Miklós 20—21, 26, 28, 30, 35, 37,
 41, 43, 103—104, 128, 132—134, 137,
 140—142, 175, 298
 Tóth András 200
 Tóth Béla 395—398
 Tóth Endre 393—394, 399
 Tóth Ervin 173
 Tóth Ferenc 394
 Tóth István 283
 Tóth István György 106
 Tóth László 171
 Tóth Pál 361
 Tóth Zoltán 319—337
 Töltési István 130—133, 136, 140—142
 Tönneman 74
 Török Imre 214
 Trebeck 302
 Treichel, I. 273
 Trithemius 182
 Trócsányi Berta 395—396, 398
 Trogus, Pompeius 224, 227, 229, 230
 Tsétsi János, ifj. 297
 Tullok Mihály I. Pósfalvi Tullok Mihály
 Túróczi Ferenc 73
 Túróczi-Trostler József 32—34
 Türr István 306
 Tyl, Jos. K. 97
 Udvarhelyi György 42—45
 Udvarhelyi Mihály 25—26, 133, 137
 Udvarhelyi Péter 42, 44—47
 Újlaki Sámuel 398
 Ünrest, Jakob 324, 336
 Úr György 372
 Uray Piroska 280
 Urbani, Domenico 4—5
 Usher, James 284
 Uzoni Balázs 44—46
 Váci András 45—46
 Vajay Szabolcs 319
 Vajda György Mihály 261
 Vajda Péter 218
 Valentinelli 328
 Vályi András 161
 Vámbéry Ármin 202
 Vámbéry Rusztem 62
 Van Dyck, Christoph 127—128
 Van Swieten, Gerhard 401
 Váradi Belényesi Ferenc 397—398
 Várdai Ferenc 239
 Varga 165
 Varga Imre 106—107
 Varga János 261

- Varga Lajos 280
 Varjas Béla 9, 237—239, 340—341, 346
 Varjú Elemér 322, 408—409
 Várnai Zseni 312
 Vasadi György 162
 Vásárhelyi Pál 305
 Vasari, Giorgio 360
 Vazul, Nagy, Szent 1—19, 341, 346—347, 353
 Vay Miklós 163
 Vécsey Eleonóra 78
 Vedres 305
 Végh Ferenc 315—317
 Velich Sándorné 220—221
 Vér György 378, 380—381
 Veredy Katalin l. Balázsné Veredy Katalin
 Veres Péter 166
 Veresegyházi Szentyel Mihály 26, 133, 137
 Veresmarti Mihály 28—29
 Veress Endre 24, 105
 Veress Márton 85
 Vermes Ernő 372—377
 Veronese, Paolo 366
 Vértés O. András 402—403
 Vértesy Miklós 200
 Veszprémy László 277—278, 319—337
 Vetési Albert 342
 Vervliet, H. D. L. 103
 Vetulani, Adam 108
 Vidats 307
 Vig László l. Boldogréti Vig László
 Vigh Jenő 373, 375
 Vigne, G. T. 304
 Vincze 310
 Virág Benedek 162
 Vitéz János 9, 109, 244—245, 343, 346—353
 Vízér Ádám János 151, 161—162
 Vogl, Johann Nepomuk 98, 250—251
 Vollenhofer, Josef 161
 Voltaire, François Marie Arouet 402
 Vörös István 172
 Vörös Mátyás l. Nyéki Vörös Mátyás
 Vörösmarty Mihály 218, 251
 Vöröss István 211

 Waesberghe-műhely 132, 135
 Walasinszky Alajos 311
 Waldstein 197
 Wallaszky, Paulus 237
 Wallich, Nathanie 299—300
 Walter, Bernhard 353
 Walther, Karl Klaus 136
 Warner, Walter 179
 Weber Arthur 400
 Weingand-kiadó 150, 159, 162, 163—165

 Weingand János Mihály 316
 Weiss, Karl Theodor 2
 Weiss Miksa 414, 416
 Weiszfeiller Mór 208
 Werbóczy István 112, 197
 Wesselényi Miklós 187—188, 316
 Weszprémi István 297
 Widmann, Hans 134
 Więckowska, Helene 271, 275
 Wigand Ottó 316
 Wilkins, Charles, Sir 299
 Willems, Alphonse 126—127, 129, 132
 Williams, Neville 179
 Wilson, H. H. 302
 Wimmer Fülöp 374—375
 Winckelman, Johann Joachim 358
 Winckler, Johann 313
 Windisch Éva, V. 61—70
 Wolfher 331
 Wolfner, Wilhelm 97
 Wuttke, H. 230
 Wytrzens, Günther 110—112

 Xenophon 10, 301

 Yates, Frances A. 179—181

 Zádor Anna 355, 359
 Zagargibassi Osman (janicsárága) 294
 Zaghargi (pasa) 291
 Zágoni Jenő 300
 Załuski család 267
 Załuski, Andrzej Stanislaw 267
 Załuski, Joannes 115
 Załuski, Józef Andrzej 267, 269
 Żbikowska-Migoń, Anna 263—276
 Zelenková, Eva 280
 Zemplényi 86
 Zenarolla, Giovanni Paolo 288—289
 Zenker, Ernst Viktor 313
 Zeyk Dániel 87, 93
 Zichy Antal 253
 Zichy István 290, 294
 Zilahi (Zilai) Sámuel 89
 Zilahy Károly 59
 Zilahy Lajos 62
 Zinner, Ernst 352
 Zola, Émile 312
 Zorbosia (bég) 290
 Zoványi Jenő 45, 392—393, 395—398
 Zrínyi 62
 Zrínyi Dorica 105
 Zrínyi Miklós 106, 408
 Zsámboky János 177
 Zsigmond (magyar király) 195

Hess nyomtatványainak papírja és kötése

A budai ősnymoda két kiadványa — a *Chronica Hungarorum* és a *Basilius Magnus* — papírjának Fitz József külön fejezetet szentelt Hess-ről írt alapvető monográfiájában.¹ Úgy találta, hogy „A *Chronica* minden példányában mindig ugyanaz a két vízjel váltakozik. Az első, a csillagon függő mérleg, főleg az első három quinternióban átszik, a másik, mely nyolcason függ, a többi négy quinternióban.”² E két vízjel reprodukcióját is közzétette.³

Előre kell bocsátani, hogy a papírvék vizsgálata a nyomtatványokban technikai-ig meglehetősen nehéz feladat. A vízjel, mint köztudott, a papírpép merítéséhez használt drótszita lenyomata, ahol is a papír valamivel vékonyabb, mint az ív többi részén. A szita vízszintes, sűrű bordázatát a ritkább, függőleges merevítők erősítik. A fekvő téglalap alakú papírvék egyik felének közepén helyezkedik el általában a rendszerint figurális ábra, a szorosabb értelemben vett vízjel. Mindez leginkább a papírt világosság felé tartva ismerhető fel. Csak a fólió alakú nyomtatványokban látható a papír minőségét, ill. eredetét jelölni kívánó vízjel teljes épségben. Az ennél kisebb formátumú kiadványokban a hajtogatás és a vágás következtében, annak csak egy-egy része vizsgálható vagy benne a fűzésben, vagy csonkán a lapszálon. A *Chronica* — kisfólió alakja miatt — szerencsére teljes vízjeleket tartalmaz egy-egy lap közepén, de a negyedréti formátumú *Basilius*-nál már nagy nehézséget jelent az a körülmény, hogy a vízjel közepe a fűzésbe került. A további problémát maga a nyomtatás okozza, mert az általában erőteljesen fedi a vízjelet, így vonalvezetésének pontos felismerését az esetek jelentős részében meglehetősen bizonytalanná teszi.

Mindez részben magyarázza Fitz megállapításainak túlságosan általános jellegét, másrészt érthetővé teszi, hogy az egészen pontos megkülönböztetés szabad szemmel alig megvalósítható. Speciális fényképezésre (sugárral vagy sugárzó anyaggal) nem volt lehetőség. A fentiekben körvonalazott korlátozások ellenére a Hess-féle kiadványok papírjában látható vízjelek kapcsán az alábbi megállapításokra lehetett jutni.

¹ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymodász*. Bp. 1932. 83–92. — Összefoglalóan megismételve: Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 105–108.

² FITZ, *Hess* 84.

³ FITZ, *Hess* 85. — Itt jegyezhető meg, hogy a vízjeleknek Fitz által közreadott reprodukciója sem méretében, sem alakjában nem egyezik meg az eredeti papírban találhatóakkal: FITZ, *A magyar* 107.

A *Chronicában* pontosan a Fitz által megjelölt két fővízjeltípus található: az egyik a mérleg csillagon és nyolcason, a másikon csak nyolcason csüng. További jó megkülönböztetést nyújt e két csoport között a serpenyő alja, amely a csillagosnál vízszintes, míg a csillag nélküliben félkör alakú.⁴ Mindkét fenti típuson belül még két-két altípus is felismerhető. A leglényegesebb eltérés ezeknél a csillagos vízjelűek esetében éppen a hatágú csillag méretében található: az egyik valamivel nagyobb (1. ábra),⁵ mint a másik (2. ábra). A csillag nélküli csoportnál a vízjel összmagassága az egyiknél 72 mm (3. ábra), míg a másikon csak 63 mm (4. ábra). E két-két változat egymáshoz igen közel áll, ugyanakkor mégsem azonos. A csillagos és a csillag nélküli vízjelt viselő papírok a *Chronicán* belül világosan elkülönülnek, míg a két-két alcsoport ezen belül szeszélyes eloszlásban helyezkedik el.

A fenti két vízjelpár magyarázatát a papír előállításának technológiája nyújtja.^{5a} A papírpépet ugyanis a vizeskádból — a gazdaságos munkafolyamat végett — egymással párhuzamosan két szitával merítették. Ezek dróthálózatát, amely a vízjelet létrehozta, igyekeztek minél hasonlóbbá tenni, hogy az együtt elkészített papír jelölése minél közelebb álljon egymáshoz. Ennek tudható be, hogy egyrészt a figurális vízjel két oldalán található merevítők távolsága egy-egy csoporton belül lényegében azonos, másrészt pedig viszonylag csak kisebb eltérések érzékelhetők a vízjel alakja között az alcsoportok között.⁶

A *Basiliusban* — az eddigiektől eltérően — a körbe zárt mérleg és a csillag nélküli nyolcas felett még egy Y alakú forma is látható (5. ábra). Egyedül ez az egyetlen vízjel ismerhető csak fel ebben a kis Hess-féle nyomtatványban.⁷

A vízjelek alapján Fitz erőfeszítéseket tett a papírok eredetének felderítésére. Az ő idejében e feladatnak elvégzéséhez gyakorlatilag mindössze Briquet úttörő jelentőségű összeállítása állt rendelkezésre.⁸ A Briquet által rajzban közölt vízjelek közül a *Chronica* csillagosát a 2450. számúval azonosította, a csillag nélkülit a 2472.-vel, míg a *Basiliusét* a 2488. számúval, ill. ezek változatának tekintette.⁹ A papírtörténeti kutatások Briquet óta azonban jelentősen előrehaladtak. Az ez irányú publikációk közül kiemelkedik Gerhard Piccard összeállítása, amelyből eddig mintegy másfél tucat kötet látott már napvilágot. Szerencsés módon a mérleg már ezek között található.¹⁰ Segítségével immár sokkal biztonságosabban lehetett

⁴ FITZ (FITZ, Hess 84.) csillagról és nyolcasról, míg Soltész Zoltánné csillagról vagy nyolcasról írt (BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 116. *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. XIII.), jöllehet a nyolcas minden esetben látható.

⁵ Itt hívható fel a figyelem ennek a nagyobb csillagot viselő vízjelnek jellegzetes deformálódására, amely a *Chronica* példányaiban több helyen is jól megfigyelhető. Az a függőleges merevítő drót, amelyre a mérleges jelet felerősítették, a mérleget övező kör alatt kb. 3 cm-rel néhány mm-rel elgörbült az egyenestől, hogy eredeti irányát további mintegy 3 cm után ismét visszanyerje.

^{5a} WEISS, Karl Theodor: *Handbuch der Wasserzeichenkunde*. Leipzig 1962. 105.

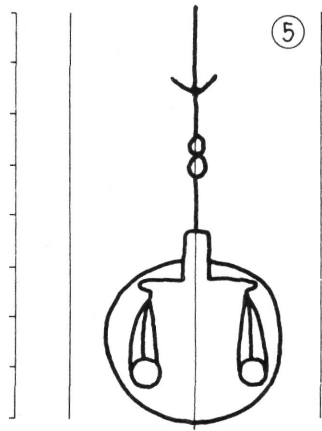
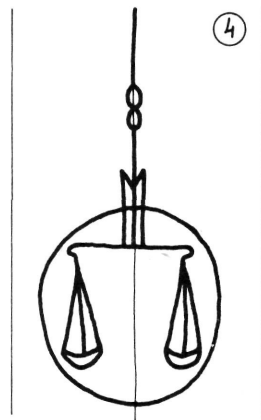
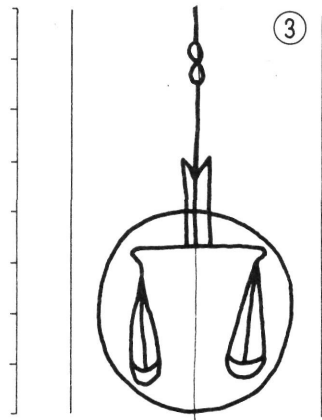
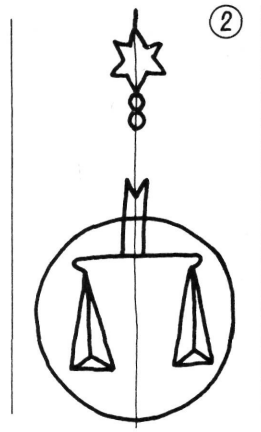
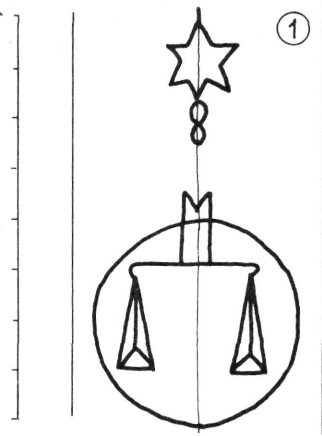
⁶ FITZ (FITZ, Hess 86.) a csillagos és a csillag nélküli csoportot egyetlen vízjelpárnak tekintette.

⁷ A Fitz által közölt (FITZ, Hess 85.), két egymástól eltérő vízjel a bécsi, ill. az eichstätti példányban nem található. Az általa vizsgált salzburgi példány viszont a második világháború következtében eltűnt.

⁸ BRIQUET, C[harles] M[oise]: *Les filigranes*. I. Genève 1907.

⁹ FITZ, Hess, 86. 90. Megismételve Soltész Zoltánné: *Basilius* i. m., 116.

¹⁰ PICCARD, Gerhard: *Wasserzeichen Waage*. Stuttgart 1978.

1 - 5. ábra

megkísérelni a budai ósnyomtatványok papírjában található vízjelek felkutatását. A *Chronica* csillagos vízjelpárja megnyugtatóan azonosítható volt a Piccard által is összetartozó szitapárnak minősített két tétellel.¹¹ A vízjel minden apró részlete, a függőleges merevítődrótok távolsága (53—54 mm) pontosan azonos a Piccard által közölt rajzzal, ill. az ő leírásával. Ennek a papírnak felhasználását Piccard Dél-Németországból az 1471/1472 évekből ismeri. Nem okozott nehézséget a *Basilius*-ban szereplő és az említett Y alak révén igen jellegzetes vízjel azonosítása sem, amelyben a függőleges merevítődrótok távolsága 69 mm.¹² Ezt a papírt Velencében 1473-ban használták. Ezzel szemben nem sikerült Piccard összeállításában megtalálni, ill. elfogadható módon azonosítani a *Chronica* csillag nélküli vízjelpárját, ahol is a merevítők közötti távolság kb. 50 mm.¹³ Bár e papírok ismert felhasználási idejét mindössze egy-két év választja csak el egymástól, mintha ez a körülmény is tovább erősítené azt a korábban többektől és számos érveléssel alátámasztott megállapítást, hogy a *Basilius* később készült, mint a *Chronica*. Ismeretes ugyanis, hogy a korábbi századokban a papírovek felhasználási ideje általában rendkívül rövid volt.¹⁴

A Hess által használt papírok eredete kapcsán Fitz megállapította, hogy az ilyen jellegű vízjeleket tartalmazó papírokat — mind a hazai kódexek általa elvégzett vizsgálata, mind Briquet tanúsága szerint — a 15. század második felében Magyarországon széles körben használták. Ezért úgy vélte, hogy azokat — az ökörféjves vízjelűekkel egyetemben — Magyarországon állították elő.¹⁵ Ezt a feltevést Bogdán István — meggyőző módon — határozottan cáfolta.¹⁶ Soltész Zoltánné ezek után arra gondolt, hogy a papírok Dél-Németországból kerültek Budára.¹⁷ Való igaz, hogy ilyen mérleg vízjelű papírokat igen elterjedten használtak a német nyelvterület déli részén, ahol a fogyasztás ebben az időben messze meghaladta a termelést. E tájak levéltárainak állománya világviszonylatban is a legjobban feldolgozottak közé tartoznak a vízjelkutatás szempontjából. Mindennek tudható be, hogy ilyen jellegű papírokat nagy számban elsősorban Dél-Németországból rögzített a szakirodalom.

Azonban mind a csillagos, mind a csillag nélkül nyolcason függő körbe zárt mérleg vízjelű papírokat nem Németországban készítették, hanem Itáliában. Már Domenico Urbani beszámolt arról, hogy az ilyen jellegű papírok túlnyomó részének előállításának helye az akkori velencei köztársaság területén volt. Különösen a város közvetlen közelében — Padova és Treviso vidékén — merítették ezeket.¹⁸ Ugyanezt az álláspontot osztotta Briquet is,¹⁹ akárcsak Piccard.²⁰ A délnémet nyelvterület

¹¹ PICCARD, *i.m.* VI. 439. = 1. ábra és VI. 424. = 2. ábra

¹² PICCARD *i.m.*, V. 551. = 5. ábra.

¹³ 3-4. ábra.

¹⁴ MKsz 1968. 344.

¹⁵ FITZ, *Hess* 91.

¹⁶ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 31, 410.

¹⁷ *Chronica i.m.*, XIII. — *Basilius i.m.*, 116.

¹⁸ URBANI, Domenico: *Segni di cartiere antiche*. Venezia 1870. 7.

¹⁹ BRIQUET *i.m.*, 178.

²⁰ PICCARD *i.m.*, 11.

papírszükségletének jelentős részét éppen ezek a Velence környéki malmok elégitették ki exportjuk révén. Ugyanígy juthattak el Magyarországra is a körbe zárt mérlegű vízjeles papírok, amellet, hogy a velencei ősnymtatványok nem kis része is ugyanilyen alapanyagra készült.²¹

Fitz úgy vélte,²² hogy a *Chronica* és a *Basilius* papírja ugyanabból a malomból származik. Soltészné előbb óvatosabban fogalmazott, amikor hasonló vízjelű, tehát feltehetően azonos papírmalomból származó papírról számolt be.²³ Később azután maga is azt írta a *Basilius*ról, hogy papírosa ugyanabból a papírmalomból való, mint a *Chronica Hungarorumé*.²⁴ Erre azonban semmi bizonyíték sincs. Egyedül az bizonyos, hogy a *Chronica* valamennyi csillagos vízjelű papírja ugyanabban a malomban készült, és hogy ugyanez érvényes a csillag nélküliekre is. De az, hogy a két malom azonos lett volna, azt semmi sem tanúsítja. Függetlennek tűnik a fentiektől a *Basilius* papírját előállító műhely.

Piccard monumentális összeállítása nem kevesebb, mint 671 csillagos és 585 csillag nélküli itáliai vízjel rajzát közli, amelyben a körbe zárt mérleg nyolcason csüng, és pedig zömmel dél-németországi felhasználás alapján.²⁵ Ráadásul még ez a hatalmas gyűjtés sem közelíti meg a teljesezt, hiszen a budai nyomda által használt és megkülönböztethetőnek bizonyult ötféle papírból csak három volt azonosítható. Ugyanakkor az is tudott, hogy egyedül a Velencétől északra fekvő Treviso vidékén negyven papírmalom működött szinte egyidejűleg.²⁶ Mindebből kiviláglik, hogy az ilyen papírt a 15. század második felében — a mai ismeretek alapján — gyakorlatilag lehetetlen pontosan egy adott malomhoz kötni. Óvatosan szükséges tehát ezzel kapcsolatban fogalmazni. Legfeljebb csak annyit lehet ma mondani, hogy Hess nagy valószínűséggel a Velence vidékén működött malmokban előállított papírra dolgozott.

A *Basilius*ban található vízjelek elhelyezkedéséből Fitz a következő következtetést vonta le: „Míg az első quinternio két teljes külön-külön összehajtott s egymásba tett ívből áll, belső levelei pedig csak egy félívhez tartoztak, addig a második quinterniót csupán öt együttesen összehajtott félívből állították össze. Mind a három példány összetétele egyforma, amint a vízjegyek fekvéséből nyilvánvaló.”²⁷ Soltészné megismételte Fitz vázlatát a salzburgi példányról, amihez hozzáfűzte az ugyanezzel a módszerrel készített saját rekonstrukcióját a bécsi példányról, a fenti idézettel lényegében azonos megjegyzéssel.²⁸

²¹ URBANI *i.m.*, 19. BRIQUET *i.m.*, I. 178. Jellemző a papírtörténet feltárásában elért mérföldes léptekkel történt előrehaladásra az utolsó száz évben, hogy amíg Urbani mindössze 44 (URBANI *i.m.*, 19–23, tab. I III.), addig Briquet már 245 (BRIQUET *i.m.*, 2364–2608. sz.), végül Piccard pedig nem kevesebb, mint 1830 (PICCARD *i.m.*, passim) különböző mérleges vízjel ábráját adta közre.

²² FITZ, *Hess* 87.

²³ *Chronica i.m.*, XIII.

²⁴ BASILIUS *i.m.*, 116.

²⁵ PICCARD *i.m.*, 26–29, ill. 30–34. és 155–201., ill. 204–263.

²⁶ EINEDER, Georg: *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks*. Hilversum 1960. 173.

²⁷ FITZ, *Hess* 134. A salzburgi példány ív- és vízjel-elosztásának vázlata a 133. lapon.

²⁸ *Basilius, i.m.*, 117–118.

Mindkettőjük következtetésére feltehetően abból kiindulva lehetett jutni, hogy az első füzet első-második, valamint harmadik-negyedik levélpárjában a bécsi, ill. a salzburgi példányban összesen csak egy-egy vízjel található. Ennek a körülménynek az eichstätti példány sem mond ellene, amelyben az első füzet második és negyedik, továbbá a második füzet második és ötödik levélpárjában áll vízjel.²⁹ Pontosan ugyanez a helyzet azonban mindhárom példányban a második füzet második és harmadik, valamint a negyedik és ötödik levélpárjában is: ezekben is csak egy-egy vízjel található. Nincs tehát akadálya ezek esetében is az együttnyomatás feltételezésének.

Az a körülmény, hogy a bécsi példányban a kiadvány nyomtatásában egymást követő ötödik és hatodik — vagyis az első füzet utolsó és a második füzet első — levélpárjában vízjel áll, még nem teszi lehetetlenné azt a feltevést, hogy azokat is együtt nyomtathatták, hiszen a két különböző füzetbe történő beosztás végett az ilyen ívet ehhez természetesen szét kellett vágni. A két résznek más és más füzetbe történő beillesztése során azután nyilván felborult a papírivek korábbi összefüggési rendje. Úgy tűnik tehát, hogy a fentiekben idézett gondolatsort akár végig is lehetne vinni az egész nyomtatványon: a kiadvány egymást követő levélpárjait elvben együtt nyomtathatták, összesen öt ívre. Ugyanakkor azonban a három példány még nem tűnik elegendőnek ahhoz, hogy ne lehessen a fenti vízjeleosztást akár merő véletlennek is tekinteni. Végül, de nem utoljára — az összes eddigiekkel szemben — az a feltételezés tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a *Basiliust* teljes egészében már előre félívekre vágott papírra állították elő, hiszen a laponként történő nyomtatás így lényegesen kényelmesebben volt elvégezhető.

A *Chronicából* ma is kilenc, majdnem teljes példány ismeretes.³⁰ Az összesen 35 ívből álló kiadványban érdemes a vízjelek megoszlását a két főcsoport között — vagyis csillagos és csillag nélküli — alaposabban is szemügyre venni.³¹ Valamennyi példányban egységesen ugyanaz a vízjeltípus található a következő ívekben, vagyis — fólióméretől lévén szó — levélpárokban: a csillagos papír a 2—13. ($a_{2+11}-c_{2+9}$), a 15. (c_{4+7}), valamint a 22. és 23. (e_{1+10} és e_{2+9}), míg a csillag nélküli a 17—21. ($d_{1+10}-d_{5+6}$), a 25—35. ($e_{4+7}-g_{4+5}$), valamint az 1.-ben (a_{1+12}). Mindössze három helyen lelhető fel a különböző példányokban ugyanabban a levélpárban hol az egyik, hol a másik vízjel: 14. (c_{3+8}), 16. (c_{5+6}) és a 24. (e_{3+8}) levélpárban. A kilenc megvizsgált példány közül a 14. levélpárban a csillag nélküli hat, a 16.-ban három, míg a 24.-ben pedig négy esetben látható.

A fentiekből kiviláglik, hogy a vízjel két főcsoportjának megoszlása a *Chronicán* belül meglehetősen összetett. Fitz azonban másképpen látta ezt. Szerinte: „a vízjegyek fekvéséből kiszámítható, hogy [Hess a *Chronicából*] 400-nál több példányt jelentetett meg. Minden ív nyomtatásával ugyanis elfogyasztott egy rizsmát,

²⁹ Az első füzet ötödik, legbelső levélpárja Eichstättben hiányzik.

³⁰ MKsz 1988.

³¹ Így mind a két budapesti, a bécsi, a prágai, a krakkói, a leningrádi, a lipcsei, a párizsi és a római, tehát valamennyi példány vízjelbeosztását lehetett kiértékelni. Fitz (Fitz. *Hess* 180-181.) a két budapesti kötetten kívül csupán a rómain vizsgáta. Megállapításai azonban számos ponton eltérnek e jelenlegi cikk megállapításaitól.

minden új ívvel áttért egy másik rizsmára, amelyben a vízjegy másik változata látható. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan változnak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatni, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Briquet szerint egy-egy rizsmában rendszerint 500 ív volt, de bizonyos százalékot, mint hibásat, ki kellett belőle selejtezni. Számításunk szerint 450 példány ára már megközelítette a kiadásra költött összeget, 470 példányé pedig valamicskével már túl is haladta azt.³² Korábban — a *Chronica* megjelentetése költségvetésének rekonstrukciója során — legvalószínűbbnek a 400 példányban történt megjelentetést tartotta.³³ Sajnos a fentiekből kiviláglik, hogy Fitz példányszám-megállapítási kísérletének kiindulópontja, vagyis a vízjelek levélpáronkénti szabályos váltakozása, nem bizonyult szilárd alapnak.

A nyomtatványok példányszámát valóban meg lehet kísérlni meghatározni a papír vízjelének eltérései alapján.³⁴ Ennél abból indulnak ki, hogy ha a (több forrásból beszerzett) papír vízjele ütemesen váltakozik, akkor ott egy-egy rizsma (esetleg bála) elfogyasztását feltételezik. Abban az időben az írópapírt nemzetközileg egységes módon csomagolták: egy bála = tíz rizsma = 4800 ív, vagy pedig egy rizsma = 480 ív. A *Chronica* példányainak összesített vízjelmegoszlása mutat ugyan bizonyos változást a kétféle vízjelsoport (csillagos és csillag nélküli) között, de ezek igen egyenetlenek. A 14. ívben (c_{3+8}) a korábbi csillagos után a példányok 2/3-ában³⁵ átmenetileg feltűnik a csillag nélküli, hogy a következő ívben (c_{4+7}) újra egyeduralmukodóvá válják a csillagos, de még a 16. ív (c_{5+6}) 2/3-ában is. A 22-23. ív (e_{1+10} és e_{2+9}), valamint a 24. ív 5/9-e csillagos vízjelet mutat, az előtte és utána álló ívek csillag nélküli papírjától eltérőleg. A 17—21. ívek, vagyis a teljes „d” füzet csillag nélküli, továbbá előtte a 16. ív (c_{5+6}) 4/9-e. Előtte és utána csillagos ívek találhatók. A kép tehát teljességgel kusza: 2/3, egy és 2/3, kettő és 5/9, valamint öt és 1/3 levélpáronként változik a két vízjel. Nem mutat semmiféle egyenetlen ritmust, amiből a példányszámra megnyugtatóan következtetni lehetne.

Másképpen fest azonban a helyzet, ha az ember a kiadvány vízjel összetételét „madártávlatból” vizsgálja. A kötet első fele (az „a” — „c” füzetek), amint ezt már Fitz megállapította,³⁶ lényegében csillagos, míg a második fele (a „d” — „g” füzetek) csillag nélküli papírra készült. Összegezve a két vízjelsoporthoz tartozó íveket, kiderül, hogy ezek majdnem pontosan azonos mennyiségűek: 17 és fél ív csillagos és 18 és fél ív nem csillagos.³⁷ Miután a teljes papírmennyiséget Itáliából szállíthatták, jogos a feltételezés, hogy ezt a nagy mennyiségű papírt eredeti csomagolásban vásárolták a budai nyomda számára. Ez pedig egy-egy egymástól eltérő vízjelű, egyenként 4800 ívet tartalmazó bála lehetett. Úgy tűnik, hogy előbb a csillagos

³² FITZ, *A magyar* I. 119.

³³ FITZ, *Hess* 121, 181.

³⁴ MKsz 1968. 343—350.

³⁵ Vagyis a megvizsgált kilenc példány közül hatban.

³⁶ FITZ, *Hess* 84.

³⁷ A 36. ív abból adódik, hogy az első levélpárt kétszer — feltehetően két különböző vízjelű papírra — nyomtatták (MKsz 1988.).

vízjelű bálát vették munkába, majd később (a 14.—24. ívek között) már hozzányúltak a csillag nélkülihez is, hogy a végén mindent ebből a második bálából származó papírra nyomjanak.

Ebben az esetben tehát 4800-4800 ív 17.5, ill. 18.5 ívnyi nyomtatvány előállításához volt elegendő. Elosztva e számokat a 275, ill. 260 példányszám jön ki eredményként. Bizonyosan akadtak az eredeti csomagokban selejtes ívek, amelyek arányát a szakirodalom általában tíz százalékra becsüli.

Az sem zárható ki, hogy a *Chronica* nyomtatásának megkezdése előtt már hozzányúltak az első, elkészültét követően pedig még maradhatott vissza valami a második bálából. (Miután Hess második kiadványa, a *Basilius* teljes egészében más papírra készült, a *Chronica* papírjának maradványa nem lehetett jelentős.) Mindezek szerint a vízjelek alapján kikövetkeztethető példányszáma a *Chronicának* úgy 240 lehetett.

Ez a példányszám jól beleillik a korai nyomdászat termékeinél máshol tapasztaltak sorába. A legutóbbi időben lett csak köztudott korabeli tudósítás alapján, hogy az első, Európában nyomtatott nagy kiadvány Gutenberg ún. *42 soros Bibliájának* eredeti és pontos példányszáma 150 volt, amelyet később 180-ra emeltek.³⁸ Az első Itáliában tevékenykedett két német tipografus, Sweynheim és Pannartz 1472-ben kinyomtatott jegyzékben foglalták össze közel fél évtizedes működésük során elkészített római kiadványaikat, a példányszám közlésével. A 37 kiadásból 31-et 275 példányban jelentették meg.³⁹ Hess tehát ilyen tapasztalatok birtokában jöhetett Budára, a fenti gondolatsor végére kikövetkeztetett 240 példány ezért is megalapozottnak tűnik.

A két bála, vagyis húsz rizsma, amelyre a *Chronica* előállításához szükség lehetett, a korabeli magyarországi papírfogyasztáshoz mérve, igen jelentős, hiszen az akkori teljes hazai igény évenként alig tíz bála, vagyis száz rizsma lehetett.⁴⁰ Tehát az egész ország teljes évi papírfelhasználásának egyötöde, az említett két bála ezért bizonyosan nem állt rendelkezésre egyetlen hazai kereskedő raktárán sem. Így joggal feltételezhető, hogy ezt a viszonylag jelentős mennyiséget külföldről, minden bizonnyal Velencéből, előbb meg kellett rendelni. Mindez sok pénzbe és nem kevés időbe kellett, hogy kerüljön.

Miután Hess igencsak szerény felszerelést hozott magával Rómából, aligha képzelhető el, hogy a munkája elindításához szükséges papír is vele együtt érkezett volna. Márpedig éppen ez volt a *Chronica* előállítása költségvetésében a legnagyobb összeg.⁴¹ Minden jel arra utal, hogy Hess nem volt tőkeerős, hiszen ebben az esetben bizonyosan több teljes betűtípussal felszerelve érkezett volna Budára, több sajtót használt volna párhuzamosan stb.

³⁸ *Gutenberg Jahrbuch* 1984. 133—136.

³⁹ FITZ, *Hess* 50.

⁴⁰ *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 87. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 46.

⁴¹ Fitz a kiadásoknak mintegy a felére becsülte egyedül a papírvásárlásra fordított pénz összegét (FITZ, *Hess* 118.).

Ezek után szinte bizonyos, hogy a nyomdász hazánkba érkezését követően, nyomban kapcsolatot keresett a Kárai által közvetített meghívás küldőjével, esetleg más mecénás után kutatott. Ez feltehetően Vitéz János primás volt. Talán a *Chronica* megjelentetésének ötlete is az érsektől származott, így nem alaptalan arra gondolni, hogy a megjelentetés költségeihez rangjához méltó összeggel hozzájárulhatott.⁴² A legreálisabb e vonatkozásában annak feltételezése, hogy az érsek támogatása a papír beszerzését biztosította. Ezt azonban előbb meg kellett rendelni. Amíg a nyomtatás alapanyaga meg nem érkezett, Hess képtelen volt dolgozni, akkor sem, ha műhelyét időközben már feltehetően be is rendezte. Miután a *Chronica* papírjának vízjele mindössze két merítőszitapár lenyomatát mutatja, számításba sem vehető annak feltételezése, hogy a nyomdász kapkodva a budai piacon kapható, különböző forrásokból származó, így egymástól eltérő vízjelű papírt vásárolt volna munkája megkezdéséhez. Ezek után igen jól értelmezhető a *Chronica* ajánlásában szereplő és az azt író Hess által magára vonatkoztatott „otiosus” szó, vagyis „munka nélkül való”. Amíg tehát a papír meg nem érkezett, semmit sem tehetett, így valóban ez a legjobb szó ekkori állapota jellemzésére. Csak amikor azután — nyilván hosszú hónapok elteltével — a papírbálák megérkeztek Budára, láthatott hozzá Hess első kiadványa, a *Chronica* kinyomtatásához.

Varjas Béla úgy tartotta, hogy amennyiben Hess szerény kapacitású műhelyével folyamatosan dolgozott, egy évben kb. négy-öt olyan terjedelmű könyvet állíthatott volna elő, mint amilyen a *Chronica*. Megítélése szerint ehhez több papírra lett volna szüksége, mint amennyit az egész ország akkoriban ugyancsak egy esztendőben igényelt. Miután ezt külföldről kellett volna beszereznie, a budai nyomda zökkenőmentes ellátása csak külön tőke befektetésével lett volna megoldható.^{42a}

Hogy Hessnek a feltételezett Vitézen kívül nem akadt más számottevő mecénása, azt egyértelműen tanúsítja Kárainak írt ajánlása: „... magamban hosszan azon töprengtem, hogy e nemben első művem, sok-sok napon keresztül fáradozó szorgalmam gyümölcsét kinek ajánljam: tisztelendő uram, rajtad kívül senkit sem találtam.”⁴³ Annak feltételezését azonban, hogy Kárai a nyomda kimagaslóan legnagyobb kiadását, a papírvásárlást vállalta volna magára, éppen a fenti sorok alapján kell elvetni. Hiszen ebben az esetben az ajánlason nem lett volna szabad Hessnek töprengenie, hanem azt csakis és nyomban Káraihoz kellett volna intéznie. A nyomdai felszerelés alapján megállapítható volt, hogy Hess sorait a kiadvány elkészülte során utólag nyomtatta, ráadásul egy korábbi és feltételezhetően Vitéznek szóló és a primás politikai bukását, majd hamarosan bekövetkező halálát követően, utólag megsemmisített ajánlás helyett.⁴⁴ Így Kárai támogatása aligha közelíthette meg a korábbi mecénását, akinek segítségével tudhatta a nyomdász első kiadványa elkészítéséhez bőségesen elegendő papírt beszerezni. Az előzetesen megvásárolt, nagyobb mennyiségű papír feltételezését különben megerősítik azok a szinte papírgazdagságra utaló jelek is, amelyekre Fitz többször is felhívta a figyelmet.⁴⁵

⁴² MKsz 1988.

^{42a} *Tanulmányok*... 86–87. *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 45–46.

⁴³ *Chronica i.m.*, 5.

⁴⁴ MKsz 1988.

⁴⁵ FITZ, *Hess* 84–91.

A *Basilius* esetében mindössze öt ív papírra volt szükség kötetenként. A fenti kikövetkeztetett mintegy 240 példány analógiája alapján tehát összesen csak kb. 1200 kész ív kellett, amihez három, egyenként 480 ívet tartalmazó bála elegendő volt. Ez a viszonylag kisebb mennyiség, továbbá a merítősztatár nagyfokú hasonlósága magyarázhatja az egységesnek tűnő vízjelet ezen a kiadványon belül.

Érdeemesnek tűnik rövid számítást végezni, hogy vajon a fólió méretű *Chronica*, vagy pedig a negyedréti formátumú *Basilius* egy-egy papíríve tartalmaz-e több szöveget? A *Chronica* 133 lapján egyenként 120 mm hosszú 33 sor szöveg áll, amelynek elméleti összterjedelme 526.680 mm. *Basilius* és *Xenophon* 40 lapjának mindegyikére 24 sor fért rá egyenként 83 mm hosszúságban, amely összesen 76.680 mm.⁴⁶ A *Chronica* egy ívének négy lapjára összesen 15.840 mm szöveg fért rá, míg a *Basilius* mindegyik ívének nyolc-nyolc lapjára 15.936 mm. Tehát a papír kihasználtságának foka a budai nyomda mindkét kiadványában gyakorlatilag azonos volt.

Fitz a *Chronica* lipcei példánya vízjeleinek fekvése alapján arra a következtetésre jutott, hogy Hess a könyv utolsó füzetét eredetileg — a ma ismert nyolc helyett — tíz levélből állónak tervezte. Szerinte e példányból kiszámítható, hogy ehhez az utolsó füzethez négy üres levél tartozott egy elől és három a végén. A füzet elején álló üres levélhez előképül — megítélése szerint — a subiacói Cicero-kiadás szolgálhatott.⁴⁷ A *Chronica* ma ismert kilenc példánya közül — a prágait leszámítva — valóban a lipcei az egyetlen, amelyben megtalálható ennek a hetedik füzetnek a végén az üres hetedik és nyolcadik levél.⁴⁸ Az a kivételes helyzet, hogy az üres leveleket a kötet végéről az idők folyamán nem szakították ki, szinte bizonyosan annak köszönhető,⁴⁹ hogy Lipcsében a *Chronica* kolofonjának hátlapján már nyomban kezdődik is a korabeli, terjedelmes, kéziratos mutató. Ennek elejét a Hess-féle kiadvány utolsó öt, üres lapjára írták (g_6b , g_7ab és g_8ab), amit tíz további követ, amelyen a mutató szövege folytatódik. A *Chronica*hoz hozzákötött toldalékban a vízjel azonban teljesen eltérő: mérleg helyett ugyanis ökörfej látható benne.⁵⁰

A mintaként említett subiacói Cicero-kiadásban⁵¹ a második könyv szövegének végét nem sikerült a füzet nyolcadik levelén befejezni, amint ezt eredetileg tervezhették, így azt egy újabb levélpár első lapjára nyomták. Ennek az új ívnek a többi három lapja üresen maradt. Az ív második, teljesen üresen maradt levelét a füzet elejére hajtva, illesztették be ezt a pótlást a kötetbe. A fennmaradt kötetek

⁴⁶ A két kiadvány terjedelmének aránya tehát 6.6:1.

⁴⁷ FITZ, Hess 98.

⁴⁸ A GW 6686 leírása is elsősorban erre a kötetre támaszkodhatott. Miután azonban a bécsi példány is csillagot kapott, vagyis a GW szerkesztősége ezt a példányt is megvizsgálta, és a könyvtár neve mellett csak az első levelet jelölték meg hiányként, arra lehetne gondolni, hogy e két utolsó levél Bécsben is megvan. Ott azonban mind ez a két levél hiányzik. Ugyanez a megállapítás érvényes a párizsi példányra is, jóllehet Pellechet leírása a 3505. szám alatt, amint erre Fitz is hivatkozott (FITZ, Hess 98.), tévesen erről tudósított.

⁴⁹ Prágában ezeket a leveleket az mentette meg, hogy azokkal leragasztották a hátsó kötéstábla belső felét.

⁵⁰ MKsz 1988.

⁵¹ H 5098 GW 6742.

többségében ennek az üres levélnek ma már csak vékony csíkja található a fűzés mentén.⁵² Ilyenféle csíkot látott Fitz a lipcei példányban az utolsó és az utolsó előtti füzet között.⁵³ Ezzel szemben a fentiekben már ismertetett lipcei példányban az eredeti, mérleges vízjelű papírból a kiadvány végén csak a két nyomtatott párjuk (g_1 és g_2) alapján kikövetkeztethető két üres levél található (g_7 és g_8) a füzet végén. Ilyen papírból több, ami analógiát mutathatna a hivatkozott subiacói Ciceróval, sem üresen, sem nyomtatva nem fedezhető fel. Ezek szerint semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a *Chronica* utolsó füzete nem a ma ismert nyolc, hanem eredetileg összesen tíz levelet tartalmazott, amelyek közül az első és a három utolsó üres lett volna. Nem is világos, hogy mi is indíthatta volna Hest arra, hogy e kiadványa utolsó, négy levélpárból álló füzetét egy további, teljesen üres levélpárba bújtassa.

A lipcei *Chronica* utolsó nyomtatott íve előtt található papírcsík eredetileg alighanem a kötés során a kiadvány és a táblák közé fűzött szennylevélnak a fűzésbe történő beerősítésére szolgált. Ugyanilyen kb. egy cm széles papírcsík helyezkedik el ma a prágai példány első és második füzete között is, amely feltehetően az első tábla belsejébe ragasztott borítópapír folytatása.⁵⁴ A *Chronica*-ban használt papírívek eredeti méretét nem lehet biztosan tudni, mert — eltekintve az eichstätti példány néhány lapszegélyétől — egyetlen példányban sem látható a merített papír eredeti széle, hanem a bekötésnél — szokás szerint — mindegyiket megvagták.⁵⁵ A régi nyomtatványok pontos megmérését több körülmény is nehezíti. Közülük nem egy pl. nem egészen pontos téglalap alakú: vagyis a magasság és a szélesség adata nem mindenhol azonos a kötetben belül.⁵⁶ Ráadásul az ilyen értékes könyvet az ember nem kívánja feszegetni, hogy a szélesség pontos méretét megtudja. Azonban egy-két mm-nek valójában nincs is ebben a kérdésben jelentősége. Az alábbi táblázat a Hess-féle két nyomtatvány példányainak adatait tartalmazza, tehát csak hozzávetőleges pontossággal:

A fenti áttekintésből kiderül tehát, hogy a Hess által használt papírok mérete szükségszerűen meghaladta a 293×422 mm méretet.⁵⁷

A *Chronica* mai példányai ennek $98.2-86$, a *Basiliusé* pedig $98.5-86$ százalékát alkotják. A budai kiadványokban található vízjelű papírokhöz hasonlókat Briquet $29-30 \times 43-44$ cm méretűként regisztrálta.⁵⁸ A *Basilius* eichstätti példányában több helyen is látható a papírívek merítéséből visszamaradt eredeti lapszéle, vagy legalábbis annak egy része.⁵⁹ Ennek alapján feltételezhető, hogy a fentiekben

⁵² BMC. IV. 1. — Így az OSzK példányában is (Inc. 331.).

⁵³ FITZ, Hess 98.

⁵⁴ Erről a részletes és szakszerű adatközlés V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

⁵⁵ Soltészné ugyan „körülvágatlan példányokról” írt (*Basilius i.m.*, 120.), ez azonban feltehetően inkább kevésbé megvágott példányokat kívánt jelenteni.

⁵⁶ Így pld. az eichstätti *Basilius* negyedréte alakú papírjának mindkét mérete a kiadványon belül három—öt mm-es eltérést mutat: $205-210 \times 142-145$ mm.

⁵⁷ A lipcei magassága és a párizsi példány szélessége adja ezt a kikövetkeztethető legnagyobb méretet.

⁵⁸ BRIQUET *i.m.*, 2450, 2454, 2472. sz.

⁵⁹ Az 1, 2, 7, 8, 11, 12. levélen a függőleges, míg a 14-17. és a 15-16. levélpáron, továbbá a 4. levélen az alsó szegély. — Miután tehát az eredeti ívszél párosával maradt meg ebben a kötetben, ebből az egy-egy ívben együttnyomtatott két-két levélpárra lehetne következtetni. Ez pedig eligazítást nyújthatna e kis

Lelőhely	Magasság/Szélesség	Lapfelület cm ²	Ívméret	Ívfelület cm ²
<i>Chronica</i>				
Párizs	288 × 211	607,68	288 × 422	1215,36
Lipcse	293 × 205	600,65	293 × 410	1201,30
Prága	280 × 208	582,40	280 × 416	1164,80
Róma	283 × 205	580,15	283 × 410	1160,30
Bécs	288 × 200	576,00	288 × 400	1152,00
Bp. EK	273 × 208	567,84	273 × 416	1135,68
Leningrád	282 × 196	552,72	282 × 392	1105,44
Bp. OSZK	275 × 200	550,00	275 × 400	1100,00
Krakkó	280 × 190	532,00	280 × 380	1064,00
<i>Basilius</i>				
Eichstädt	210 × 145	304,50	290 × 420	1218,00
[Salzburg]	208 × 144	299,52	288 × 416	1198,00
Bécs	194 × 137	265,78	274 × 388	1063,12
maximális méret	293 × 211	618,23 309,12	293 × 422	1236,46

kikövetkeztetett legnagyobb meglevő méret — vagyis 293 × 422 mm — közel állhat az eredeti papírívéhez, vagyis abból már nem sokat vágtak le a könyvkötés során.

A budai nyomda papírjának vizsgálata során külön figyelmet érdemelnek azok a szabályosan elhelyezkedő, apró kis lyukak, amelyek a *Chronica* — egy kivételével — valamennyi példányának minden lapján fellelhetőek. A szedéstükör felső és alsó vonalában a nyomtatástól a lapszél irányában 36-37 mm-re található ezek a tűszúrások.⁶⁰ E két kis lyuk közül a felső a kiadvány egy részében — különösen a második-negyedik („b” — „d”) füzetben — sok helyen inkább csak sejtethető, mert a folytonossági hiány a papíron nem érzékelhető mindig biztonságosan. A példányok és a lapok többségében azonban ez a felső lyuk is elég jól észlelhető. Az alsó lyuk viszont minden lapon teljes bizonyossággal a papír egyértelmű hiányaként tapasztalható.

kötet kinyomtatásának a fentiekben megvizsgált papírbeosztásához. A négy párhuzamosan hasonló jeleket mutató levélpár közül három (1—2, 3—4, 9—10.) esetében az eredeti lapszél megléte és a vízjelek elosztása egybevág, a negyedikben azonban nem. A 6—7. levélpár függőleges lapszélei ugyanis eredetiek ugyan, viszont a bécsi példányban ezekben két, míg a salzburgiban egyetlen vízjel sem maradt fenn. Mindez pedig lehetetlené teszi az együttnyomtatás feltételezését. Úgy tűnik, hogy azt a körülményt, hogy az eredeti ívszegély párosan maradt fenn, a véletlen merő szeszélye hozta létre.

⁶⁰ Az OSZK példányában a szedéstükörtől a fűzés irányában is felfedezhetőek hasonló kis lyukak. Az alaposabb vizsgálat és más példányokkal történt összevetés alapján azonban megállapítható volt, hogy ezeknek eredete nyilvánvalóan más, mert egyrészt csakis ennek a kötetnek egy részében találhatóak, másrészt számuk jóval több, mint kettő. Úgy tűnik, hogy ezek a tűszúrások a kötés vagy újrakötés során keletkeztek, amikor is talán a füzeteket, ill. a könyv egész testét vagy annak egy részét feltehetően ideiglenesen összeerősítették.

Ezeknek az első pillanatban rejtélyesnek tűnő túsúráásoknak a magyarázata a korai könyvnyomtatás technológiájában kereshető, ill. található meg. A megnevesített papírvet a sajtófedél szélébe erősített szegekre szúrták fel. A csuklópánt segítségével ezzel összefüggő keretet ezt követően ráhajtották a fedélre. Az ebből kiálló szegeknek megfelelő helyeken a keretben lyuk volt. Az említett szorosra zárás által azután a fedél és a keret együtt feszesen tartotta a papírt. Az egész így együtt került be a már befestékezett szedés és a sajtó tégelye közé, amikor azután maga a nyomtatás immár megtörténhetett. A *Chronica* lapjain észlelhető két szúráás tehát ennek a fedélbe erősített vékony szögnek vagy vastagabb tűnek a nyoma. Ezt nevezi a szakirodalom „punkturá”-nak. Fő feladata ennek tehát az volt, hogy biztonságosan tartsa az elcsúszás ellen a kerettel megerősített fedélben a papírt, amikor a sajtó tégelye rányomta azt a szedésre.

Az ívrét alakú papír nyomása mindig több munkafázisban történt. A legegyszerűbb az az eset volt, amikor a sajtó alkalmas nagyságú volt az ív egyik teljes felének egyszerre történő nyomására. Ez esetben mindössze két menetben készült el egy ív nyomtatása: előbb az egyik, majd a másik fele. Az ehhez szükséges nagyméretű sajtó azonban csak a későbbi évtizedek, sőt évszázadok technikai fejlődésének eredménye, különösen a kisebb és az európai fejlődéstől távolabbi területeken működött műhelyekben. Hess esetében csakis félív méretű tégellyel lehet számolni.⁶¹ A papírvet egyik felének nyomtatására ez esetben tehát két munkafázisra volt szükség, ami két különböző módon volt elvégezhető. Az egyik megoldás esetében az egész ívrét méretű laphoz elkészített nyomóformának előbb az egyik felét tolták az orsó által fel- és lefelé mozgatható tégely alá, és így készítették el az ív egyik lapjának előbb az egyik, majd a formát teljesen betolva, a másik felének nyomtatását. Az ilyen ívrét méretű nyomóforma elkészítéséhez azonban jelentős mennyiségű betűanyagra volt szükség, hiszen egy füzet első és utolsó lapját ebben az esetben együtt kellett előállítani. A legmunkaigényesebb, de ugyanakkor nyomda-technikailag a legegyszerűbb megoldás az volt, hogy minden félívet, vagyis a fólió méretű kiadvány esetében minden lapot, külön-külön szedtek és nyomtak. Hess esetében erre az utolsó megoldásra lehet következtetni.⁶²

A *Chronica* papírján mindössze két-két punktura észlelhető: a 183 × 121—124 mm méretű szedéstükörtől a lapszél irányában mintegy 36—37 mm távolságban. Ebből arra lehet következtetni, hogy a tégely nagysága a szedéstükör méretét aligha haladta meg jelentősebben, hiszen a tőle 3-4 cm távolságban található lyukak a fedélből kiálló kis szögektől erednek. A tégely pedig nem érhetett el a keretet. Valószínű, hogy Hess az említett méretű szedéstükört éppen sajtója tégelyének nagyságához méretezte, így ez feltehetően csupán néhány mm-rel lehetett nagyobb a szedés felületénél. A két punktura 180-181 mm távolságban helyezkedik el egymástól, ami majdnem pontosan azonos a szedéstükör magasságával. Az alaposabb vizsgálat során megállapítható volt, hogy a lyukak szélein a papír rostjai mindig inkább a verzón türemkednek ki, mint a rektón: Ez azt jelenti, hogy a nyomásnál a tűk mindig a tégely függőleges nyomási irányával ellentétesen szúrták

⁶¹ FITZ, *A magyar I.* 109. — MKsz 1973. 146. — 1974. 9.

⁶² FITZ, *A magyar I.* 109. — MKsz 1973. 146. — 1974. 9.

át a papírt: vagyis a rektó nyomásakor a verző felől és fordítva. A papírt rögzítő szögek hegye tehát felfelé mutatott, azaz a lefelé mozgó tégellyel ellentétes irányba. Előfordul, nem is olyan ritkán, hogy nem egy-egy, hanem egymáshoz közel két-két, azaz laponként összesen négy lyuk látható. Ezek közül az egyiknél mindig a rektóról a verző felé átszúrt papírt lehet tapasztalni, míg a közvetlen közelében levő másik pár esetében ennek pontosan a fordítottját. Ennél több tünym azonban egyetlen példány egyetlen lapján sem volt fellelhető.

A papírban észlelhető punktúrák alapján a budai műhelyben a nyomtatás munkafázisa a következő módon képzelhető el. Az előzetesen megnedvesített papír egyik felét feltűzték a fedélből felfelé mutató két tűre, majd a keretet erre rázárták, utána az egészet együtt bejuttatták a tégely alá. Ez a papírt rápréselte a nyomóformára, ami által a szedett betűkön levő festék rákerült a papírra. Az így olvashatóvá vált szöveg megjelent a papíron: a nyomás létrejött. A papírív másik fele ezalatt kilógott a félv méretű fedélből. A következő lap szedésének elkészültét követően a már kinyomtatott ívek hátlapjára rákerült azután ennek a lenyomata is. Elesik tehát az a megoldás, amire — legalábbis elméletileg — ugyancsak lehetőség nyílott volna, hogy ugyanis a papírt egyszer összehajtva tűzték volna fel a félv méretű fedélre.⁶³ Ebben az esetben ugyanis a *Chronica* lapjain nem két, hanem mindkét négy alkalommal történt felszúrás nyomainak kellene látszódnia.

A *Chronica* ívein, azaz levélpárjain elhelyezkedő négy-négy lap nyomtatása tehát összesen négy munkafázisban történt. Valószínű, hogy a kettéhajtott ív felszúrásának lehetőségével azért nem éltek Budán, mert ebben az esetben a papírt is négyszer kellett volna megnedvesíteni, ill. kiszáritani. Márpedig a korai nyomófesték vízállóképességeinek határai voltak.⁶⁴ Feltételezhető, hogy a fentiekben kikövetkeztetett megoldás esetében, vagyis amikor a papírnak csak a tégely alá kerülő felét tűzték fel és szorították keretbe, a papír nedvesítését is csak ezen a felén végezték el.⁶⁵

Az első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy mindössze két helyen tűzték fel a papírt, amikor Gutenberg a *42 soros Biblia* első füzeteinél laponként még nem kevesebb, mint tíz punktúrát alkalmazott. Azonban a későbbi években ezek számát fokozatosan csökkentették,⁶⁶ továbbá a Biblia papírívének 412 × 600 mm mérete, majdnem pontosan a kétszerese⁶⁷ volt a budai műhelyben használt papírénak.

⁶³ GERHARDT, Claus W.: *Geschichte der Druckverfahren. II.* Stuttgart 1975. 47.

⁶⁴ SCHWENKE, Paul: *Johann Gutenbergs 42 zeilige Bibel.* Leipzig 1923. 41.

⁶⁵ A fentiekben említett és néha alig felismerhető felső punktúrának talán az lehet a magyarázata, hogy a papír rostjai a nyomtatás előtti nedvesítés során meglazultak, majd a nyomtatást követően a tőről leszedve — a száradás során nagyjából visszarendeződtek eredeti helyükre. Természetesen ez esetben óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy miért nem történt meg ugyanez egyszer sem az alsó punktúrák esetében?

⁶⁶ Jó példa erre a Gutenbergnek tulajdonított Balbus-féle, nagyfólió méretű *Catholicon*, amelynek első levonatát 1460-ban még hat, a másodikat 1469 táján négy, míg a harmadikat 1472 tájt már mindössze csak két punktúra igénybevételével állították elő (*Lexikon des gesamten Buchwesens. II.* 2. Ausg. Stuttgart 1988. 81.).

⁶⁷ SCHWENKE *i.m.*, 40.

Valószínű, hogy a két punktúra azért is elég volt Hessnek, mert a viszonylag kisméretű fedélre záródó keret átvehette a papír rögzítése feladatának túlnyomó részét.

A szakirodalom általában arról ír,⁶⁸ hogy a punktúra egyik fő funkciója az ún. sorregiszter biztosítása volt, vagyis hogy a papír verzójára nyomott szöveg sorai pontosan fedjék a korábban a rektóra kerültekét. A *Chronica*ban azonban nem fedezhető fel minden esetben szoros összefüggés a punktúrák pontatlan elhelyezkedése és az említett sorfedés bizonytalansága között.⁶⁹ Úgy tűnik tehát, hogy Hess műhelyében a fedél és a hozzá tartozó keret még nem függött össze a nyomóformával, ahogy pedig ezt a későbbiekben általánosan elterjedten használták.⁷⁰ A budai nyomtatványoknál a szedéstükör nem minden lapon helyezkedik el pontosan a papírnak azonos helyén, hanem attól valamicskét jobbra-balra, vagy feljebb-lejebb, néha pedig az átló irányában tér el.⁷¹ Hess tehát még külön-külön kezelte a nyomóformát és a kerettel ellátott fedelet, akárcsak nagy elődje Gutenberg, bár ez utóbbi a sorok fedését — minden technikai nehézség ellenére — szinte csaknem mindig kifogástalanul oldotta meg.⁷²

A punktúrák a *Chronica* minden példányában jól felismerhetőek, még hozzá — az egyetlen krakkói példány néhány íve kivételével — azoknak minden egyes lapján. A nagyon keskenyre vágott krakkói kötetben a szögnyomok egy része a könyvkötő ollójának áldozatául esett. Ezzel szemben a *Basilius* papírjában ezeket a kis szúrásokat az első pillanatban egyáltalában fel sem lehet fedezni. Ennek egyik oka, hogy mindössze két példány ismeretes ma ebből a kilenc példányban is fennmaradt *Chronica*nál több mint hatszor kisebb terjedelmű kiadványból. A *Chronica* fólió formátumával szemben a *Basilius* negyedretű, ezért a papírt a nyomtatáskor az előzőekhez viszonyítva kileneven fokban elfordították.⁷³ Ugyanebből az okból kifolyólag, a punktúra ez esetben logikusan nem a szedéstükör oldalán, hanem annak tetején vagy alján kereshető. Igazán csak merő véletlennek tulajdonítható, hogy a *Basilius* bécsi példányában egy helyen, és pedig az a₁₀ levél tetején a szedés záróvonalának meghosszabbításában a mai lapszegélyen felismerhető a könyvkötő által kettévágott kis lyuk.

Ez pontosan megfelel annak a helynek, ahol a tűszúrás a *Chronica* alapján kikövetkeztethető. Persze ez egyszerű szúrágás is lehetne, amely véletlenül pontosan ugyanerre a helyre került. A *Basilius* másik, Eichstättben őrzött példánya azonban — mindenekelőtt valamivel nagyobb papírméretével — lehetővé tette a kérdés

⁶⁸ Így pl. FITZ. Hess 105.

⁶⁹ Így pl. a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában az első füzet harmadik levelén a punktúra két-két, egymás felett 2-3 mm távolságra fekvő kis lyuk formájában látható, ugyanakkor a sorregiszter kifogástalan. A következő levélen a két-két punktúra között vízszintes irányban tapasztalható 3-4 mm-es távolság. A verzón ennek pontosan megfelelően ennyivel kerültek közelebb a sorok a lapszélhez.

⁷⁰ Így pl. a könyvsajtó legkorábbi ábrázolásán: Lyon 1499/1500. Reprodukciója pl. GERHARDT *i.m.*, 151.

⁷¹ MKsz 1973. 146.

⁷² SCHWENKE *i.m.*, 40.

⁷³ Ez a körülmény vezetett azután a *Basilius*ban pl. a sortávolság sok gondot okozott kisebbedésével. — MKsz 1988.

eldöntését.⁷⁴ Pontosan a Bécsben észlelt helyen, vagyis a 10. levél szövegtükre lapszéli oldalának vonalában fent, Eichstättben is megtalálható a lapszéli punktúra. De ebben a bécsinél valamivel nagyobb kötetben még további öt helyen is ismerhető fel ilyen tűszúrás: minden esetben a mai lapszéken a könyvkötés során többé-kevésbé átvágott formában. A bécsi példány húsz és az eichstätti 17 levelén, összesen tehát hét helyen mégis fennmaradt a tűszúrás kisebb-nagyobb része. Ezek közül egyetlen egy sem ép: mindegyikük megsérült a könyvkötés során. Így igazán csak a szerencse játszott abban közre, hogy ezek ma mégiscsak tanulmányozhatók.

Eichstättben — a már említett és a bécsivel pontosan azonos helyen levő punktúrán kívül — még öt további helyen tapasztalható azonos tűnyom. Ezek közül kettő — éspedig az a_7 és az a_8 levélen — pontosan az a_{10} levélen mindkét ma ismert példányban látható helyen ismerhető fel. Az eddigi tapasztalatoktól kissé eltérő ponton található a tűszúrás az a_1 levélen, azaz a már többször említett a_{10} levél párjának felső lapszélén. Itt ugyanis nem pontosan a szedéstükörnek a lapszél felőli oldalának vonalában, hanem attól a fűzés felé 4 mm-rel beljebb található a szögnyom. Miután ez az a_1 tehát párt alkot az a_{10} levéllel, lemérhető a két punktúra közötti távolság, ami 195 mm.

Hátra van még két szögnyom Eichstättből. Mindkettő pontosan azonos helyen ismerhető fel az a_{10} és a b_7 levélen, ami a punktúra jellegét — esetleges véletlen szúrágással szemben — megerősíti. A hely azonban teljességgel váratlan: 45 mm-rel a már elsőként tárgyalt és mindkét példányban található punktúrától a lapszél felé, éspedig mindössze 5 mm-re a lap felső sarkától. Ez azt jelenti, hogy az a_{1+10} levélpár felső lapszegélyén ma összesen három tűnyom is látható. Ebből arra kell következtetni, hogy vagy a *Chronicában* tapasztalt kettővel szemben itt több szögre erősítették fel a papírt a nyomtatáshoz, vagy pedig arra, hogy legalább két különböző tűállást használtak a *Basiliius* előállításánál. Miután a punktúrákat mindig szimmetrikusan alkalmazták, hogy a papír rögzítése egyenletes legyen a nyomtatás fázisában, legalább egy további, vagyis negyedik szöveget kell még feltételezni. Ez azt jelenti, hogy a *Basiliius* két példányában fennmaradt 37 levélen összesen legalább 148 szögnyomnak kellett eredetileg lenni, amelyből mindössze hét, vagyis nem egészen öt százalékra ismerhető fel ma a lapszéken, ráadásul kivétel nélkül átvágott formában. Ez a körülmény egyrészt aláhúzza a már említett véletlenszerűséget a fennmaradásban, másrészt igencsak bizonytalanná teszi a belőlük levonható következtetéseket.

A fenti tényezők miatt egyértelmű, hogy az előállításához használt papírív vízszintes méretének jelentősen meg kellett haladnia a ma ismert legnagyobb, eichstätti példány (210×145 mm) négyszeresét, vagyis a 290×420 mm-t. Ez a következtetés jogos, hiszen a papírív a fedélből kiálló vastagabb tű, vagy vékonyabb szeg csakis úgy tarthatta biztonságosan, ha az nem annak legszélén, hanem attól legalább 10—20 mm-rel beljebb szúrta át. Megerősíti ezt a feltételezést az, hogy a *Chronica* 208—211 mm széles példányaiban a szögnyomok ma, vagyis már körülvágottnak is 15—17 mm távolságra láthatók a lapszélétől. A *Basiliiushoz*

⁷⁴ Az ottani Egyetemi Könyvtárban ezt a munkát Maria Mengs volt szíves felkérésre elvégezni, akinek értékes információért e helyen is őszinte köszönet jár.

használt papír, amelynek eredete a vízjel fentebb tárgyalt tanúsága szerint, eltér a *Chronicánál* igénybe vettől, eredeti ívének nagyobbik mérete tehát legalább 440—450 mm volt, míg a kisebbé minimum a ma ismert 290 mm.⁷⁵ Ez utóbbinál ugyanis nem kellett a felszúrára helyet hagyni. Így valóságos csodaszámba megy, hogy a mindössze 194 × 137 mm méretű bécsi példányban egy punktúra nyoma mégiscsak fellelhető.

A *Chronicában* tapasztalattal szemben a *Basiliusban* felfedezhető legalább négy punktúrának magyarázata lehet, hogy a *Basiliusban* egy-egy félívet nem a *Chronicában* alkalmazott két, hanem feltehetően négy munkafázisban állították elő. Úgy tűnik, hogy Hess munkamódszeréhez tartozott a laponkénti nyomtatás, amire őt szűk betűkészlete is szoríthatta.⁷⁶ Ez a megoldás különben a könyvnyomtatás első évtizedeiben általánosan elterjedt volt, így Köln első nyomdásza is laponként készítette legkorábbi negyedréti alakú kiadványait a század hatvanas éveinek második felében.⁷⁷ Sajnos a lapszéli tűnyomok olyan állapotban vannak (átvágva, kissé kirojtosodva stb.), hogy a papírnak a fedélre történt felerősítésének iránya így ma már nem állapítható meg, ami pedig esetleg némi további eligazítással szolgálhatott volna ebben a kérdésben a *Basiliusban*.

* * *

A Magyarországon készült ősnymtatványok példányainak egyenkénti megvizsgálása során⁷⁸ kiderült, hogy a kötetek jelentős része az idők folyamán új köntöst nyert. A bécsi és a római a 19. század elején, a lipcsei pedig ennek végén, a budapesti Egyetemi Könyvtár pedig pontosan 1875-ben, az OSzK-é feltehetően az 1843. évi bécsi árverés kapcsán, a párizsi a 18. században pedig Skóciában kapott új kötést, míg a bécsi *Basilius* a 19. század elején.

Korabeli gyűjtőkötetben maradt fenn a mai napig a krakkói *Chronica* és az eichstätti *Basilius*. Az előbbi rendkívül egyszerű és jellegtelen, így kötése nem lokalizálható. Az eichstätti kolligátumot feltehetően Nürnbergben foglalták egybe.⁷⁹ Az Egyetemi Könyvtárnak a fentiekben említett példánya ugyancsak 15. századi kötésben évszázadokon át egybe volt kötve Julius Caesarnak 1473-ban Esslingenben nyomtatott műveivel egészen 1875-ig. Az eredeti kötésről⁸⁰ megállapítható volt, hogy az Magyarországon készült.⁸¹

⁷⁵ Az eichstätti példányban a merített papírszegély néhány függőleges lapszélén mindig csak a levélpapír egyik felén maradt fenn épen. Így az ív eredeti magassága biztonságosan nem állapítható meg. Valószínű, hogy ez mindössze néhány mm-rel lehetett csak nagyobb a mai 290 mm-nél.

⁷⁶ MKsz 1973. 147.

⁷⁷ HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 66.

⁷⁸ MKsz 1988.

⁷⁹ HUBAY Ilona: *Incunabula Eichstätter Bibliotheken*. Wiesbaden 1968. 245.

⁸⁰ OSzK Inc. 545.

⁸¹ MKsz 1988.

Különleges érdekességű volt a *Basiliius* salzburgi példánya, amelynek a második világháborút követően nyoma veszett. Ezt a kötést Fitz vizsgálta és pontosan le is írta: „Érdekes XV. századi kötésben van: a két réteges fatáblát préseletlen sima borjúbőr burkolja, kacsok helyett bőrszíjakkal zárták, melyeket a kötés mindkét táblája szélén négy-négy kis lyukon húztak át. A táblák belső oldalát pergamen borította. A kötéstáblákat a szövegtől elől és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott félív, mely nem a nyomtatványhoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinternióinak belső ívein (az 5-6. és 15—16. levélén) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték.”⁸²

Sajnos ez a salzburgi példány ma már nem vizsgálható, de Fitz következtetése a kötés budai eredetét illetően az előzőképpapírok és a nyomtatvány azonos vízjele alapján meggyőző. Hasonló jelenség tapasztalható a *Chronica* prágai példányánál is.⁸³ Az első kötéstábla belsejét fedő papír a benne látható vízjelméreg körben — bár nem azonos,⁸⁴ de mégis meglehetősen hasonlít a nyomtatvány íveiben láthatókhöz. Ez a körülmény már önmagában is figyelemre méltó, és arra utal, hogy a budai nyomdász és a könyvkötő hasonló forrásból szerezhetette be papírszükségletét.

A prágai mellett a leningrádi *Chronica* is korabeli kötésben maradt fenn. Miután sikerült hozzájutni mindkettő tábláinak fényképéhez,⁸⁵ kiderült, hogy azokat azonos bélyegzőkkel és azonos stílusban díszítették.⁸⁶ Ezek után bizonyosnak tűnik, hogy a *Chronicának* ezt a két példányát ugyanabban a műhelyben kötötték be, és pedig nem sokkal a mű megjelenését követően. Ez a kötéset pedig ezek szerint aligha lehetett máshol, mint Budán.

Elképzelhető természetesen, de nem bizonyítható, hogy ez a könyvkötőműhely Hess kezelésében állott, hiszen a könyvvel foglalkozó szakmák (nyomtatás, kötés, árusítás stb.) a régebbi századokban különösen gyakran fonódtak egybe. Megerősíteni látszik ezt az a körülmény is, hogy a 12 megvizsgált Hess-kötet közül a krakkói és az eichstätti gyűjtőköteten, valamint a *Basiliius* említett salzburgi példányán kívül a prágai és a leningrádi kötet maradt fenn eredeti, azonos műhelyből és immár budainak minősíthető kötésben. Így nem tűnik megalapozatlannak annak feltételezése, hogy a későbbi táblák közé bújtatott példányok egy részét is valaha és eredetileg ugyanabban a műhelyben és a két említett azonos kivitelben kötötték be.

Nem áll sajnos elegendő adat és bizonyíték rendelkezésre ahhoz, hogy egyértelműen kimondható lenne: ennek a hazai kötésnek előállítója bizonyosan Hess lett volna, de ez ugyanakkor nem is zárható ki. Elképzelhető természetesen számos más

⁸² FITZ, Hess 132—133.

⁸³ A kötet részletes leírása a helyszíni vizsgálat alapján ezen a helyen is V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

⁸⁴ A szár, amelyen a mérleget körülölelő kör csüng, mintegy 25 mm hosszán három párhuzamos vonalból áll, amíg ugyanez a távolság a nyomtatvány papírjaiban csak 12, ill. 17 mm.

⁸⁵ A leningrádinak csak az első táblájáról, mert a hátsót a múlt században feltehetően erős rongáltsága miatt leragasztották.

⁸⁶ Az azonosításért Rozsonday Marianne-nak jár a köszönet most is.

megoldás is ezzel kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy Hessnek két kiadványával nem voltak jelentős eladási sikerei, ami aztán nyomdája tevékenységének beszüntetéséhez vezethetett.⁸⁷ A raktáron visszamaradt könyvkészletet nem lehetett az ebek harmincadjára hagyni, hiszen az jelentős értéket képviselt. Ha ezt valaki, aki járatos volt a könyv terjesztésének szakmájában, nyers ívekben átvehette, az egy részüket be is köthetette. Így Hessen kívül ilyen és ehhez hasonló még más megoldásokra is vissza lehet vezetni a *Chronica* említett két példányának ugyanabban a hazai műhelyben történt bekötését. A két Hess-féle nyomtatvány példányainak módszeres vizsgálata tehát a már korábban kikövetkeztetett és ma már csak Julius Caesar műveit tartalmazó OSzK-beli köteten kívül még két további, 15. századi, magyarországi kötés, továbbá ezen keresztül egy korábban ismeretlen hazai könyvkötőműhely felismeréséhez is vezetett.

GEDEON BORSA

Papier und Einband der Druckwerke von Hess

Verfasser untersucht das Papier und den Einband der *Chronica Hungarorum* und des *Basilii Magnus*, zweier aus der ersten ungarländischen Druckerei hervorgegangenen Werke, und gelangt dabei zu neuen Ergebnissen. Während der früheren Forschung bezüglich der Wasserzeichen nur die Zusammenstellung von Briquet zur Verfügung stand, konnte sich Verfasser bereits die jüngsten Ergebnisse der Geschichte des Papiers, so vor allem jene von G. Piccard zu Nutze machen. Was das Papier der *Chronica* betrifft, stellt er z. B. fest, daß es, im Gegensatz zu den früheren Behauptungen, aus Italien bezogen worden war. Er kommt zum Schluß, daß das Werk in etwa 240 Exemplaren gedruckt wurde. Die Menge und die Abmessungen des verwendeten Papiers ermöglicht es dem Verfasser gewisse Beobachtungen anzustellen. Er untersucht auch die auf dem Papier der Druckerei zu Buda erscheinenden Punkturen und kommt zu verschiedenen Folgerungen. Zum Schluß beschäftigt er sich auch mit dem Einband der auf uns gekommenen Original Exemplare aus welchen, seiner Meinung nach, die Existenz von zwei weiteren Einbänden sowie einer bis jetzt ungekannten Buchbinderwerkstatt von Ungarn bewiesen werden kann.

⁸⁷ *Tanulmányok*... 81–87

Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai

Az alábbiakban az Országos Széchényi Könyvtár állományából hat régi magyarországi nyomtatvány hely-, év- és nyomdameghatározásáról lesz szó. Mindegyikük hely nélküli nyomtatvány, illetve kettejükről a hiányzó címlap vagy a mű csonkasága miatt a nyomtatás helye mindaddig nem volt megállapítható.¹ Miután az utóbbi években elkészült a 17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegtípus repertórium, lehetőség nyílt arra, hogy átvizsgáljunk több, mostanáig ismeretlen nyomdahelyűnek számító nyomtatványt. E vizsgáladások során jó néhány új hely-, év- és nyomdameghatározás született, de az ezúttal kiválasztott és most bemutatott hat nyomtatványt az a közös vonás köti össze, hogy mindegyikük a 17. századi, Tótfalusi Kis Miklóst megelőző magyar nyomdászat legkiemelkedőbb mesterének, Szenci Kertész Ábrahámnak műhelyéből került ki.

Bár a meghatározás elsősorban a betűtípusok, nyomdai díszek alapján történt, érdemesnek látszott e művek tartalmával is részletesebben foglalkozni és e művek létrejöttének körülményeit is megvizsgálni. Ezt az is indokolta, hogy ritkaságokról van szó: a hat vizsgált nyomtatvány közül három unikum: az Országos Széchényi Könyvtár példánya a jelenleg ismert egyetlen példány. Némelyikről mindaddig csak egy-egy rövid könyvészeti leírás állt rendelkezésünkre.

Mindenekelőtt érdemes talán Szenci Kertész Ábrahám működését nagy vonalakban vázolni, hogy a most meghatározott művek beilleszthetők legyenek nyomdájának működésébe, sorsfordulóiba.² Legelőször is néhány szót nevééről. Nevét saját maga is többféle változatban használta, leggyakrabban Szenci Ábrahám, Szenci K. Ábrahám,³ vagy Szenci Kertész Ábrahám⁴ formában, de előfordul a Szemptzi Ábrahám⁵ vagy a Kertész Ábrahám⁶ névforma is. Nemeslevele „Abraham Kertész

¹ Hely nélküliek: RMK I 753, RMK II 929, RMK I 982 és RMK I 975 Címlapja hiányzik, ill. csonka: MKsz 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395 és MKsz 1930. 308.

² Szenci Kertész Ábrahámról szóló irodalom: NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története II.* — Magy. Könyvszle 1901. 280–296; HERPEI János: *Adattár a 17. századi szellemi mozgalmainak történetéhez II. köt.* Bp. Szeged 1966. 159–167; KÉKI Béla: *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában.* In: *Ötszáz Esztendő.* Bp. 1974. 44–57.

³ Például RMK I 708, RMK I 750, RMK I 764, RMK I 782, RMK I 851 stb.

⁴ Pl. RMK I 732, RMK I 752, RMK I 799 stb.

⁵ RMK I 751

⁶ RMK I 817

alias Szempczy⁷ névre szól. A következőkben nevét az általa is leggyakrabban használt és az újabb irodalomban is elfogadott formájában, Szenci Kertész Ábrahámként említjük.

Szenci a nyomdászat mesterségét valószínűleg a Németalföldön sajátította el és kora magas színvonalán művelte. Lehetséges, hogy az Elzevier-eknél, talán erre akar utalni az Elzevierek általa is használt emblémája. De meglehet, hogy csak a kor divatját követte ebben, hiszen a Sárospatakon működő Rosnyai János nyomdász ugyancsak használta e nyomdászjelvény egy változatát.⁸ Amikor Szenci Kertész Ábrahám feltehetően 1640 körül — az időpontot illetően pontos adatunk nincs — külföldi tanulmányai végeztével hazatért, Erdélyben, a Partiumban és Kelet-Magyarországon csupán öt nyomda működött. A fejedelmi tudajdonban lévő gyulafehérvári nyomda feladata az államigazgatással kapcsolatos iratok kiadása volt, továbbá a fehérvári Akadémia számára szükséges nyomtatványok, tankönyvek is itt jelentek meg. Folyamatosan működött a debreceni városi nyomda, kevés és csak nem magyar nyelvű kiadvánnyal jelentkezett a szebeni városi nyomda. Alig-alig adott életjelt magáról a kolozsvári Heltai-műhely. Végül, bár felszerelése, berendezése készen állt, még csak tíz év múlva kezdett dolgozni a sárospataki fejedelmi nyomda.

Ez volt a helyzet 1640-ben, amikor a váradi, Szenci Kertész Ábrahám vezette műhely dolgozni kezdett. Felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen István — Szalárdi János szerint⁹ — a váradi iskola és református egyház mellé nyomdafelszerelést hozatott Lüneburgból és a műhely vezetőjéül Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki. — Másképpen írt a nyomda alapításáról Pápai Páriz Ferenc, aki a vállalkozást Szenci sajátjának, a nyomdafelszerelést pedig hollandiai eredetűnek tartotta.¹⁰ (A betűk eredetét csak a lüneburgi nyomdák és a hollandiai műhelyek felszerelésének pontos egybevetése dönthetné el végérvényesen.) Bod Péter¹¹ és Pápai Páriz Ferenc¹² egyaránt a Károlyi Gáspár féle református Biblia újbóli kinyomtatásában látták a nyomda alapításának fő motívumát, amely egyaránt

⁷ Naményi i. m. 294.

⁸ Szenci pl. RMK II 918-ban is használta. Már Haiman György is felfigyelt arra, hogy e nyomdászjelvényt Rosnyai is alkalmazta. Haiman ugyan az embléma kolozsvári megjelenését nem Szencinek, hanem Tótfalusinak tulajdonította. (ld. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 86.) A Tótfalusi által is használt Elzevier embléma minden valószínűség szerint Szenci készletének egyéb darabjaival együtt került Tótfalusi birtokába, amint azt már Jakó Zsigmond is felismerte, i. m. 66. l.

⁹ „Az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt...” írta SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*. Pest 1853. 229.

¹⁰ Pápai Páriz Ferenc a nyomdászatról írt versében a következőket írta: „Várad Városában hata e jó osztán / Ki eddigé jóból üres vala s pusztán: / De bezzeg é hibát ki-pótolá osztán / A híres Szentzi Ábrahám oda szállván. / Ez Hollandiából szép Betűket hozá / Tellyes könyv-nyomtató műhelyt állata. / Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla. / Mindaddig, míg Várad Török kézre juta.” — BOD Péter: *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós avagy Pápai Páriz Ferentznek... versei*. H. n. 1767. B4a—b.

¹¹ BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*. Szeben 1748. 153.

¹² BOD Péter: *Erdélyi féniks...uo*.

szívügye volt az öreg Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi Györgynek, illetve feleségének, Lőrántffy Zsuzsannának.

A Biblia kiadásának terve bizonyára a nyomda alapításától kezdve előtérben állt, így 1644-ben is, amikor Bethlen István végrendeletét írta. Ebben a következőket hagyta a nyomdával és a Bibliával kapcsolatban:

„Megyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni, nekem is oly szándékom, hogy ő Sz. Felségétül nekem adandó áldásából... adnék segítséget arra az Isten tiszteletére... Sz. Igyekezetre, de ha életemben ez nem lehetne, az én hátramaradott napjaimnak kevés száma miatt, avagy egyéb akadályim miatt, .. hadgyuk a fellyiül megnevezett szent dologra eöt száz aranyat id est Aureos 500.”

Majd az elkészülendő példányokról hagyatkozott:

„Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédey Ferenc Úrnak, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányim utánvaló fiaimnak, Unokáimnak, Horváth János Úrnak, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, az többit az egyházi rendek kiváltképpen az fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adgyák, adgyanak ki annyit, amennyi az öt száz arany után illenék.”¹³

Arról, hogy a tipográfiához köze lenne, nincs említés. (Megjegyzendő, hogy Szalárdi Krónikájában, Bethlen István haláláról írva 1000 tallér meghagyásáról szól.¹⁴ Lehetséges, hogy Bethlen István később még másik változatban is megírta végrendeletét, a fent idézett ugyanis négy évvel halála előtt készült, de csak ez maradt ránk.)

De amíg a Biblia elkészült, számos más kiadvány is napvilágot látott a váradi műhelyben. Hogy a kitűnően felszerelt nyomdáról és tevékenységi köréről képet alkothassunk, megemlítjük, hogy 1640 és 1667 (Szenci halálának éve) között, tehát 27 esztendő alatt 179 mű kiadásáról tudunk.¹⁵ Összehasonlításképpen: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda működésének 35 évéből 146 nyomtatványt ismerünk, tehát a Szenci által vezetett műhely meglehetősen termékenynek mondható.

Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából szép elrendezésű, ízléses, világos címlapú és egyszerűsége törekvő kiadványok kerültek ki. Szenci a fő súlyt nem az egyedi díszekre helyezte, hanem a szép tipográfiai elrendezésre, a betűk gondos megválasztására, a betűanyag jó állapotára. Amint azt Kéki Béla is megállapította, a nyomdaalapítás első éveiben profiljába magyar nyelven írt terjedelmes egyházi művek és latin nyelvű iskolai tankönyvek kiadása tartozott.¹⁶ Munkássága a fejedelem, I. Rákóczi György elismerését is kivívta, akinek szándékában állt Szencit

¹³ Egyetemi Könyvtár, Litterae et epistolae originales 380: „Testamentum Steph. Com. Bethlen. 1644. Aug. 27.”

¹⁴ „... az öreg formában már kezünknel lévő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt...”, SZALÁRDI, *i. m.* 229.

¹⁵ Ebbe a most tárgyalt hat mű nincs beleszámítva. NAMÉNYI (*i. m.* 290.) még csak 146-ról tudott.

¹⁶ KÉKI Béla *i. m.* 55.

nemességgel kitüntetni. Erre, a fejedelem halála miatt, már II. Rákóczi György idejében került sor. A nemeslevelet 1648. december 10-én állították ki, a címerrajz Szenci mesterségére utal. A nemeslevél Szencit a váradi eklézsia tipográfusának nevezi és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkásságát.¹⁷

A Váradon 1660-ig működő nyomda kiadványai között 1650-től kezdve több puritánus szellemű munkát is találunk. Ez az időpont a puritánus mozgalom megélénkülésének éve, Várad pedig a puritánok egyik fellegrárá lévén, a mozgalom váradi hívei úgy látszik kezdték a nyomtatott betű erejét is igénybe venni. A puritánus szellemű munkák jó része külföldi szerzők magyarra fordított műve. A szerzők között Petrus Ramust és Guillelmus Amesiuszt is megtaláljuk, a külföldi szerzők magyarra átültetői között pedig Enyedi Fazekas Jánost, Nagyari Benedeket, Sélyei Balogh Istvánt. Medgyesi Pál neve fordításokkal és eredeti művekkel egyaránt képviselve volt.

Kéki Béla, amikor Szenci működését vizsgálta a magyar puritánus mozgalom szolgálatában,¹⁸ tartózkodott attól, hogy a nagyszámú puritánus könyv kiadását egyedül Szenci érdeméért tüntesse fel, hiszen a koncepció minden valószínűség szerint a váradi kálvinista egyház és az iskola puritánus vezetőié volt, ám szerinte is Szencié az érdem, hogy a vezetése alatt álló nyomdát ezeknek az eszméknek szolgálatába állította.

Szenci Kertész Ábrahám váradi működésének Várad elfoglalása vetett véget, amikor is a törökök elfoglalta Váradról, 1660. augusztus 28-án a vár megmaradt lakossága elvonult. Erről és a nyomda sorsáról Szalárdi János számolt be a szemtanú részletességével. A vár átadásának feltételei között szerepelt az is, hogy a tipográfiát és a biblia féligkész példányait sértetlenül elvihetik. Erre ugyanis augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor az idő rövidsége miatt. A Váradról menekülők, Szalárdi szerint, „útjokat mindnyájan és mindenütt Debrecen felé rendelték volna... die 30. Augusti Debrecenbe bekísértettek vala.”¹⁹ A kapituláció után a váradi nemesség ideiglenesen Debrecenbe költözött, az őrség egy részét az akkor pusztá Új-Tordára telepítették. A váradi diákságot, amely részt vett a várvédelemben, Mártonfalvi György, a váradi kollégium rektora vitte át Debrecenbe, ahová a diákság egységesen kért és kapott bebocsátást.

Valószínűleg Szenci is az utolsók között hagyta el Váradot, lehet, hogy ő is Debrecenbe ment, de nyomdájá ekkor még az elfoglalt várban maradt, lepecsételt helyiségben. Szenci valószínűleg nem sokáig maradt Debrecenben, hanem még ugyanabban az esztendőben továbbindult Erdély felé. Annyi bizonyos, hogy 1661. február 19-én már állandó kolozsvári lakos volt. Mivel felszerelésében Váradon csekély kárt szenvedett, itt újra berendezte könyvnyomtató műhelyét.²⁰

¹⁷ „...typographo ecclesiae orthodoxae Varadinae laudatissimo”...; „quam inde ab aliquot annis in praedicta ecclesia orthodoxa Varadina, insigni nominis tui cum laude magno Christiani coetus emolumento, reipublicaeque commodo exercuisti artem typographicam...” (teljes terjedelmében közli NAMÉNYI, i. m. 294–296.)

¹⁸ KÉKI Béla, i. m. 56–57.

¹⁹ SZALÁRDI, i. m. 579–582.

²⁰ HEREPÉI, *Adattár II.* 160.

Kolozsvárott 1661-ben fejezte be az ún. *Váradai Bibliát*. Nem sokáig maradt azonban ott, bár a város szinte nyomda nélkül volt, tekintve, hogy a Heltai-nyomda ekkor már alig adott ki valamit. 1660-ból és 1661-ből a Heltai-műhelynek mindössze egy-egy nyomtatványáról tudunk.²¹ Szenci valószínűleg már 1662 elején is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Kolozsvárról eltávozik és nyomdáját máshol állítja fel, és talán ez ügyben járt Nagybányán 1662 februárjában, nyomdájának végleges helyet keresve.

E nagybányai „kitérőjéről” csak Kovásznai Péter volt váradi prédikátor, utóbb erdélyi püspök leveléből tudunk.²² Kovásznai Péternek is el kellett hagynia Váradot, és 1661-től 1663-ig Kassán működött, innen írta levelét 1662. február 3-án Szenci Kertész Ábrahámnak, „kedves komájának”, Nagybányára. A levélben — többek között — a Biblia²³ elkészült példányairól és azok áráról esik szó. A Bibliát illetően Kovásznai ezt írta:

„Itt a Biblia elkelve... csakhogy igen drágálják... eddig egy is nem volna benne, ha úgy adták volna, mint az előbbi editiók járanak... Kérem Kegyelmedet, egyet a' Bibliában nekem is szakasszon ha meg nem bántódik Kegyelmed vele...”

Alaptalannak látszik Herepei János feltételezése, aki az 1662. évszámot a levél datálásában elírásnak tartotta: szerinte Szenci inkább 1661. év elején járhatott Nagybányán, még mielőtt Kolozsvárott megtelepedett volna. Ha a Herepei által valószínűbbnek tartott 1661. évszámot fogadjuk el, akkor 1661. február első napjaiban a *Váradai Biblia* semmiképpen sem lehetett kész annyira, hogy abból Szenci már szét is küldött volna példányokat. Az is lehetséges, hogy 1662 februárjában éppen a Biblia példányainak eladása ügyében járt Nagybányán. A Biblia impresszuma is a befejezés dátumaként 1661-et mond, amit valószínűleg nem említett volna meg Szenci, ha a munka már január első napjaiban elkészült.

Lehet, hogy Szenci az 1662. év nagy részét nem is töltötte Kolozsvárott. Úgy látszik, nyomtatással ebben az évben kevesebbet foglalkozott, nem maradt ugyanis fenn kiadványa 1662-ből. Vagy a Biblia példányainak szétosztása kötötte le erejét, vagy nyomdájának keresett új állomáshelyet. Novemberben azután végleg elhagyta Kolozsvárt, elszámolt harangozógazdai tisztjével a városnak és Szebenbe települt át.²⁴

Még a szebeni évek alatt, 1666-ban fordult ugyancsak Kovásznai Péter — akkor kolozsvári pap — Teleki Mihályhoz, a váradi elpusztult eklézsia vagyonának összegyűjtése ügyében. A vagyontárgyak közt elsőként említi a tipográfiát:

„A váradi eklézsia tagjai közül... beszélgettünk kiváltképpen négy szükséges Ecclesiánkra néző dolgaink felől: első a typographia... Az első felől, hogy Szenci uramot requirálnak via pacis et charitatis,

²¹ RMK I 956 és MKsz 1898. 178.

²² VERESS Endre: *Erdélyi adatok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez* (Kassa 1662. Febr. 3.) = *Történeti Közlemények Abauj-Torna vm. és Kassa múltjából*. 1910. 252–253.

²³ RMK I 970

²⁴ HEREPEI, *Adattár II*. 162.

hogy ő kegyelme már öregséghez közelítvén, arról avagy csak adna valami recognitionalist, holott csak ad usum concredata volt kezibe ő kegyelmének azt a váradi ecclesia, hogy posteritásunk is gondviseletlenséggel ne vádolhatna...''²⁵

Dátum nélkül ugyan, de valószínűleg ugyanebből az időből való Kovásznai Péternek ez ügyben Szencihez intézett levele. Ebben egyrészt említi, hogy mint kapták meg a Váradról menekültek „számkivetésük orvosságára” Tordát lakásul, másrészt rátér a nyomda kérdésére:

„Forgolódánk abban is, hogy ha holmi bonuma volna hajdani jóemlékezetű Ecclesiánknak, össze keresgélvén, gondviseelésünk alá vennénk. Minekokáért kegyelmedet is igen atyafiságosan s szeretetesen intjük s kérjük efféle jó szándékunkban, mint hiteles tagunk, allaborálni a mennyire lehet, ne nehezteljen. Afelett emlékezhetik kegyelmed azon Ecclesia typographiája felől is, amely ad usum kegyelmed kezébe deveniált vala, hogy ugyanazon Ecclesia bonuma, s nem kétlyük, hogy kegyelmed eddig is magában el nem intézett volna, ha értette volna csak valami kevés számmal való egybengyülésünket is, felőle requirálni. Halandó lévén azért mindkét részről állapotunk, hogy posteritásunk is balul felőlünk gondviseletlenségünkért ne ítéljen, tudósítani akartuk állapotunk s sz. szándékunk felől kegyelmedet, s kérjük is nagy szeretettel, kegyelmed bennünket affelől punctatim (melynél egyebet kegyelmed Ecclesiánkhoz való hűségít s szeretetét előttünk viselvén, nem is remélünk), informáljon, hogy szintén holta történnék is kegyelmednek, tőlünk és maradékinktól ne abalienáltassék, sőt lehessünk kegyelmed arról való írása által quieto animo. Nem kívánván kegyelmedtől egyebet, hanem a mit Istenhez s Ecclesiánkhoz maga után is kegyelmed offeralhatna, s úgy hisszük ha annyira dolgunk felől tudása lett volna, offeralt volna is. Évégre küldöttük.”²⁶

Úgy látszik azonban a későbbiekből, hogy Szenci mégsem hagyott írást a nyomda tulajdonjogáról, amint azt Kovásznai várta volna tőle. A következő évben, 1667-ben meghalt.

A Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomda kolozsvári és szebeni korszakával kapcsolatban meg kell említeni, hogy a felszerelés 1653-tól kezdve (ekkor történt az utolsó gyarapodás a készletben) semmit sem változott. A felszerelés nem gyarapodott sem Kolozsvárott, sem Szebenben, mindössze a gyakrabban használt betűtípusok váltak kopottabbá az évek során.

Szenci örökös nélkül, 1667. év első felében halt meg, és ekkor nyomdája a „fiscus”-ra szállt. Ezt tanúsítja Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász reverzálisa, amelyben említi, hogy Apafi Mihály neki adta át a nyomdát. Ez az irat 1667. július 5-én kelt. De már ez év május 22-én sem volt életben Szenci, mert ismerünk ekkorról egy rendeletet, amelyet Apafi Mihály bocsátott közre a hagyaték összeírása ügyében.²⁷ Ugyanez év augusztusából ugyancsak fennmaradt Apafinak egy levele, amely megerősíti azt, hogy a tipográfia Udvarhelyi Mihály kezébe átadassék.²⁸ Udvarhelyi

²⁵ KONC József: *Egyháztörténeti adalékok* = Prot. Közl. 1891. 3. sz. 22. 1. (Kolozsvár 1666. jún. 14.)

²⁶ Uő, Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30 -31. 1. (dátum nélkül)

²⁷ SZILÁGYI Sándor: *Az erdélyi nyomdászat történetéhez.* = Magy. Könyvszle 1889. 84 -87. 1.

²⁸ Apafi Mihály Bösözrményi István gyulafehérvári levéltárosnak: „Hűségednek kegyelmesen és serio parancsoljuk, vévén ez commissionkat, menjen el Szebenbe, és az typographiát az szerint, az mint maga inventálta s registálta volt maga pecsétí alatt, assignálja kezében mostan állított typographusunk

Mihály csak másfél évig kezelte a nyomdát, még ő hozta át a műhelyt ismét Kolozsvárra, azzal a céllal, hogy Apafi Mihály fejedelem szándékának megfelelően az ugyancsak Kolozsvárra került gyulafehérvári fejedelmi nyomdával, illetve annak maradványaival egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi református kollégium tulajdonába kerüljön.

De még az okiratban lefektetett egyesítést megelőzően, 1669. február 4-én Sárdi Nagy János (Szenci nyomdászlegényei közül az egyetlen, akit név szerint ismerünk) tájékoztatta Veresegyházi Szentyel Mihályt, az Udvarhelyi Mihályt követő kolozsvári nyomdászt, Szenci nyomdájának állapotáról:

„Én Sárdi Nagy János, mivel Veresegyházi Mihály uram kívánván tőlem azt, hogy mit tudok, hogy az idvezült Szenci Ábrahám uram tipográfiájához való volt volna, mindeneket jó lelkem esmereti szerint, minden kedvezés, vagy hízelkedés nélkül meg mondanék; azért a mint nekem is eszemben jut, mikor a szegény Szenci uram a váradi várból, azután Kolozsvárról és legutóbban Szebenben is újabb-újabb szállásra költöztetvén, mind addig, míg a typographia Udvarhelyi Mihály kezére szállott, én ugyan a betűknek számát, mennyiségét, mivoltát nem tudom, de azt tudom, hogy két préllumhoz való minden eszközhöz valók megvoltak, csak az egyik prelumnak a fája égett Váradon a rejtek pincében... Mikor pedig a szegény Szenci uram meghala, akkor is, hogy valakinek vagy compactori műszert, vagy pedig typographiát valakinek testálta volna, vagy hogy résziben jutott volna, olyant semmit nem tudok...”²⁹

Veresegyházi Szentyel Mihály 1669—1672-ig vezette a nyomdát. Apafi fejedelem 1672. október 12-én rendelkezett a Szenci-féle nyomdának az enyedi és kolozsvári református kollégiumnak való adományozásáról,³⁰ majd 1673. április 16-án a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát adományozta ugyancsak a kollégiumnak.³¹

Az így egyesített nyomda felszerelésének egy része — jórészt éppen a Szencitől származó betűanyag — 1684 folyamán néhány évre Kolozsvárról Keresdre került, ahol Bethlen Elek nagyszabású történeti művét készült kinyomtatni vele Székési Mihály mester. Úgy látszik, hogy még Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor (1693) sem érkezett vissza Kolozsvárra a teljes anyag, mert annak visszaszállításáról még akkor is többször szó esett.³² Ez azonban később bizonyosan megtörtént, mivel a készletet a betűk és díszek tanúsága szerint Tótfalusi is használta kolozsvári munkássága idején. Kopottabb, sérültebb formában tehát a Szenci-féle műhely

Udvarhelyi Mihály kezében, mivel hűség praesentiaja nélkül nem ítélik alkalmasnak az szebeniek” (1667. augusztus 4.) = KONC József: *Egyháztörténeti adalékok* = Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30. 1.

²⁹ Sárdi Nagy János levele 1669. február 4-ről, közölte Konc József, uo.

³⁰ „...Mivel minden üdvözülendő Kereszttyén Embereknek azok között legnevezeteseben a felsőbb méltóságokban helyeztetett személyeknek e világi minden dolgoknál feljebb kell becsülni az Isten dicsőségéhez való kötelességeket; mi is leg-fővebb tisztünknek azt esmérvén és a mennyire a sok akadályok közt lehet, elkövetni-is igyekeztvén, mostan legközelebb való alkalmatossággal az Erdélyben levő Orthodoxa Ecclesia számára, nevezet szerént pediglen az Enyedi és Kolozsvári azon religión levő Collégiumok számára conferáltuk örökösön a Szenczi Ábrahám defectussán Fiscusra szállott Typographiát egészen...” = JAKAB Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. 2. köt.* Bp. 1888. 413. 1.

³¹ Uo. 414.

³² *Tótfalusi Kis Miklósnak mentsege* = Erdélyi féniks. Bev.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 189-190.

betűi még 50 évvel az alapítás után is használatban voltak, sőt, díszei még ezt követően is.³³ Díszei közül jó néhányat még 18. század végi kolozsvári nyomtatványokon³⁴ is sikerült felfedezni, vagyis a klisék 150 évig többé-kevésbé használatban maradtak.

Ha a korabeli okiratok Szenci Kertész Ábrahám nyomdájára vonatkozó részeit kissé részletesebben közöltük, azzal célunk egyrészt az volt, hogy a csak szétszórtan található utalásokat összegyűjtsük — hiszen Naményi 1901-ben megjelent dolgozata óta összefoglalóan nem foglalkozott a szakirodalom a váradi nyomdával, másrészt, rá akartunk mutatni a nyomda tulajdonjogilag mindmáig tisztázatlan helyzetére, amelyet a nyomda történetével foglalkozó kutatók különbözőképpen értelmeztek. De úgy látszik, nem lehetett ez egyértelműen tisztázott már a kortársak szemében sem (már az alapítás körülményeit illetően is megoszlottak a vélemények, amint láttuk, bár ebben valószínűleg a kortárs Szalárdinak hihetünk).

Vajon Szenci magántulajdona volt-e a nyomda, vagy a váradi református egyházé volt? Mindkét felfogás mellett érveket hozhatunk fel, de ellenérvek is felmerülnek. Például: ha Szenci magántulajdona volt, akkor miért követelte volna azt vissza Kovásznai Péter olyan felelősségteljesen a váradi egyház egyéb megmaradt vagyontárgyaival együtt, hangsúlyozva, hogy Szencire csupán a nyomda kezelését bízták? A kortárs Szalárdi ugyancsak azt állította, hogy a váradi iskola és egyház mellé létesítették a tipográfiát. A II. Rákóczi György által kiállított nemeslevél valóban úgy nevezi, hogy a váradi egyház nyomdásza, de ha ez ilyen egyértelmű volt, akkor Szenci halála után a tipográfia miért nem a Tiszántúli Református Egyházra szállt, miért nem került Debrecenbe (holott a váradi lakosok egy része és a kollégium diáksága úgyszint ott talált otthonra?).

Ezzel szemben Szenci örökös nélküli halálakor a tipográfia a fejedelmi fiscusra szállt, amint az Apafi rendeletéből kitűnik — ez a tény pedig a nyomda magántulajdonára utal. Sőt, úgy látszik, bizonyos jussa a nyomdára a Bethlen-családnak még azután is volt, hogy a nyomda a gyulafehérvárral egyesült és a kollégium tulajdonába ment át. Bizonyára nem véletlen, hogy érdekes módon a betűknek éppen azt a részét vitték át Keresdre, a Bethlen-birtokra, mely valaha a Szenci által vezetett nyomdáé volt. Meglehet, hogy a Kolozsvárra való visszaszállítás is azért történt annyi huzavonával, mert a Bethlen család jogot formált ahhoz a tipográfiához, amelyet Bethlen István anyagi támogatása segített létrehozni.

Nem vállalkozhatunk a tulajdonjogot illető kérdés végleges eldöntésére, de annyit megállapíthatunk, hogy a jelek szerint Szenci mindig saját tulajdonának tekintette a nyomdát. Az alapításban, a nyomda felszerelésében minden bizonnyal része volt öreg Bethlen Istvánnak, aki azután a Biblia kinyomtatására is adományt hagyott. Szenci, eleget téve annak a kikötésnek, hogy a Bibliát újra kiadja, és elismerve azt a szoros kapcsolatot amely — már csak a kiadandó művek jellege miatt is — a váradi református egyházhoz kötötte, nyomdáját független vállalkozásként vezette: ezt kellően bizonyítja az általa kiadott művek impresszuma, amelyben következetesen

³³ HAIMAN, i. m. 88–91.

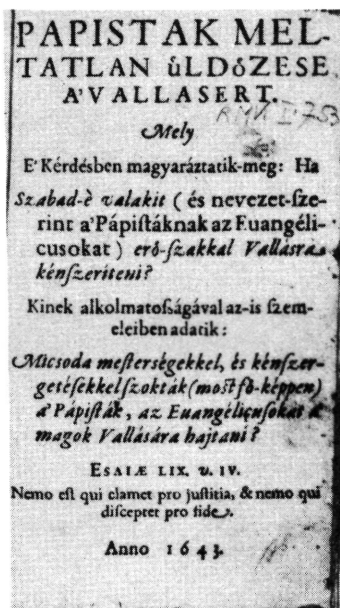
³⁴ *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek... jegyzőkönyve.* Kolozsvár 1791, Ref. Koll. ny.

csak saját neve szerepel. Nem perdöntő érv, de jellemző, hogy a kortársak közül Szenci nyomdászlegénye, Sárdi Nagy János, vagy egy emberöltővel később Tótfalusi is mindig így hivatkozott a váradi nyomdára, mint „Szenci uram tipográfiá”-jára.

Az alábbiakban időrendben mutatjuk be azt a hat művet, amelyeket újonnan Szenci Kertész Ábrahám nyomtatványaiként határoztunk meg.

1.

Hely és nyomda megjelölése nélkül, címlapján az 1643-as évszámmal látott napvilágot a *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című könyv.³⁵ (1. ábra) Névtelen írója, aki magát evangélikusnak vallja, munkájában cáfolja Veresmarti Mihály bátai apát és Carlo Carafa bíboros eretneküldözési elveit. Bőségesen hivatkozik Carafa *Commentaria de Germania Sacra restaurata* című, Frankfurtban, 1641-ben megjelent könyvére.³⁶ Az „evangélikus” jelző ekkor egyaránt jelenthetett kálvinista vagy lutheránus hitvallású személyt. Veresmarti életéből, a mű megjelenési helyéből, valamint a vitairat felfogásából arra következtethetünk, hogy az evangélikus jelző

1. ábra

³⁵ RMK I 753. Két példányban ismeretes: OSZK, Ráday Kvt.

³⁶ OSZK: App. H. 3058

mögött egy református prédikátor áll. A névtelen szerző ugyancsak sokszor száll szembe gúnyosan Veresmarti Mihály *Intő s Tanító levelé*-vel,³⁷ amely könyvet, mint írja, az

„elmúlt posonyi országos gyűlésben minden kérés nélkül, ő maga zsákkal hordatván fel az ország házához... mindenkinék, nevezet szerint pedig az Evangélikusoknak nagy bőven osztogatta és egész Magyarországot véle bé-töltötte.”

Valóban így lehetett: a most tárgyalt protestáns vitairatból mindössze két példány ismeretes szemben Veresmarti *Intő s tanító levelé*-nek 39 ismert példányával. Ipolyi Arnold ugyan cáfolta, hogy Veresmarti az 1639-es országgyűlésre hordatta volna fel, mert ekkor legfeljebb valami részleges országos összejövetel lehetett. De Ipolyi Arnold szerint is való igaz, hogy más, előbbi országgyűlések alkalmával is szokták — bár nem annyira a katolikusok, mint inkább az ellenfél, a hitújítók — vitairataikat az országgyűlésen osztogatni.

Ez már az előző században is gyakorlat lehetett, legalábbis erről panaszkodott Telegdi Miklós esztergomi érsek helyettes, hogy amikor katolikus Postilláját 1577-ben kiadta, Bornemissza Péter „nagy sietséggel úgymond, egy csomózó fejtegetést íra, melyet az elmúlt gyűlésen Pozsony városában uraknak és nemeseknek vígan és mosolyogva osztogatta” (tehát az 1578. február 2-án megnyílt országgyűlésen.) Az országgyűlések, mint a közvélemény és nyilvánosság szellemi központjai, egyben felekezeti küzdelmek színterei is voltak. Érdekes tehát itt is arról értesülnünk, hogy hogyan osztogatták íróink munkáikat az országgyűlésen, hogyan hordták csomagokban és zsákokban és kínálgatták mosolyogva, kedveskedve az ellenpárton lévőknék.³⁸

Nyomdatörténeti szempontból is érdekes adatot találni a *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című könyvben. Könyvünk protestáns szerzője hivatkozik ugyanis Carafa bíboros említett művének egy helyére,³⁹ az 1620-as évek derekáról szólva, és azt magyarra fordítva idézi:

„Kiváltképpen, úgymond [Carafa], a Lintzi eretnek Könyvnyomtató volt minékünk igen nagy búsulásunkra, aki bötűivel együtt Magyarországbament volt, és ott a' Magyar eretnekeknek kedvében lévén, hogy az ő vallásokon lévő könyveket bővebben kaphatnák, vakmerő képpen ótalmazzák vala [ti. a könyvnyomtatót] és nagy zajgódásokkal lévén nem engedik vala ki-úzni: mindazáltal végben-vittük az Érsek és az Palatinus⁴⁰ által, hogy mikor alá s fel hordozná Magyar-országban az ő könyvnyomtató mivhelyét, ki-űzethetnék onnat.” Könyvünk protestáns szerzője ezt a megjegyzést fűzte hozzá az elmondottakhoz, buzdításképpen: „Zajgódgyatok Magyar Evangélicusok valamig teezik, ha mindazáltal végben nem viszik rajtatok a pápisták, a mit akarnak.”⁴¹

³⁷ RMK I 697

³⁸ IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály 17. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875. 623–624.

³⁹ App. H. 3058. 372. 1.

⁴⁰ Pázmány Péter és Esterházy Miklós

⁴¹ RMK I 753, 98–99.

A fenti idézetben említett „lintzi eretnek könyvnyomtató” Pistorius Márk lehetett, akinek nevét egyébként 1629 és 1654 között megjelent tizegynéhány szebeni nyomtatványról ismerjük, és aki nevét néha Linci Pistorius Márk formában is használta.⁴² Valószínű azonban, hogy Szeben már vándorlásának végső állomása volt, és kezdetben a királyi Magyarországon, valószínűleg a Felvidéken működött. Ezt a feltételezésünket azonban egyetlen fennmaradt nyomtatvány sem támasztja alá. Nem sikerült ugyanis Pistorius nyomtatványaként azonosítani azt a néhány nyomda megjelölése nélküli bártfai és kassai nyomtatványt, amely az időpont alapján — 1620-as évek közepe — számításba jöhetett volna.⁴³ A 17. századi magyar nyomdászatnak eddig csak egyetlen linzi kapcsolatáról tudunk: Batthyány Ferenc németújvári nyomdája alapításakor, 1615-ben, a magyar betűket Linzből szerezte be.⁴⁴ E két adat összefüggése azonban egyelőre nem bizonyítható.

A *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című, hely és nyomda megjelölése nélküli kiadvány, amelyet Szabó Károly is a hely nélküliek közé sorolt, nyomdai sajátosságai alapján Szenci Kertész Ábrahám műhelyében készült. A műhely 1640-től 1660-ig (tehát e nyomtatvány kiadási évében, 1643-ban is) Váradon működött. Erre vallanak betűtípusai és az alkalmazott díszek is. Ezt az ötféle szövegbetű típust csak Szenci Kertész Ábrahám használta, és a betűk állapota, éles metszésű, tiszta vonala is megerősíti azt a tényt, hogy a könyv a nyomda működésének első éveiben került ki a sajtó alól. Az öt szövegtípus mellett kétféle fokozatú kiemelő típus és négyféle nyomdai cifra díszíti a kis kötetet.⁴⁵

Valójában a váradi nyomtatás ténye nem is meglepő, hiszen ugyanitt — ám ezúttal a hely megnevezésével —, Szenci 14 évvel később, 1657-ben is kiadta ezt az anonym szerzőtől származó munkát.⁴⁶ Ez az utóbbi, feltehetően második kiadás (ezt a tényt ugyan a címlap nem közli), hűen követte az 1643. évi kiadás szövegét, különbség csak a kiemelő sorok és a margináliák szedésében van. A második kiadásban ugyanis a lapszéli jegyzeteket nem antikvával, hanem azonos fokozatú kurzívval szedték. A szövegtípus betűi 1657-ben már jóval elhasználtabbak, mint a 14 évvel korábbi kiadásnál. Más díszeket is használt: míg az 1643-as kiadást csak nyomdai cifrák díszítették, az 1657-es kiadásban a cifrákon kívül egy „E” iniciálé és egy arabeszkos záródísz is található.⁴⁷ A terjedelemben mutatkozó eltérés (az 1643-as kiadásé 101, az 1657-esé 95 lap) oka, hogy a második kiadásban eggyel több sor van minden oldalon.

⁴² A nyomdász személyének azonosságára Heltai János hívta fel figyelmemet.

⁴³ Nyomda megjelölése nélkül megjelent kiadványok Bártfáról és Kassáról: RMNy 1350 (Bártfa 1626); RMNy 1401 (Bártfa 1628); RMNy 1337 (Kassa 1625).

⁴⁴ OSZKÉvk. 1979 (1981) 306.

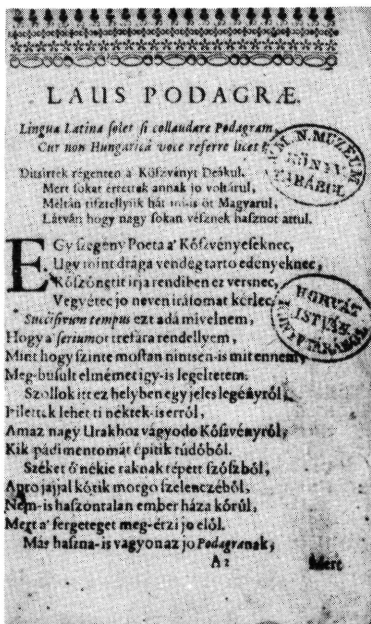
⁴⁵ A72, A86, K86, A96 és K96 húsz-sor távolságú szövegtípusok. A négyféle nyomdai cifra megtalálható pl. az RMK II 918 és RMK I 906 Szenci nyomtatványokban és a Váradi Bibliában is (RMK I 970) címlap, Dd2b, stb. — Mindegyikét utóbb Tótfalusi is használta, ld. Haiman, i. m. 82—84.

⁴⁶ RMK I 927. A nyomdász neve ezen a 2. kiadáson sincs feltüntetve.

⁴⁷ Ila lapon. Ezt a Szenci-féle iniciálét is használta később Tótfalusi, ld. HAIMAN, i. m. 78. 1. 5. iniciálésorozat.

2.

Csak egyetlen, címlap nélküli példányát ismerjük annak az Oszágos Széchényi Könyvtár állományában lévő, 17. századi versnek, amely tréfás formában a podagrát (köszvényt) dicsőíti. A *Laus podagrae*⁴⁸ című munkának, amelynek csak címe és első két sora latin nyelvű, egyébként magyarul íródott, szerzőjét nem ismerjük. (2. ábra) A költemény ironikus dicséret, amelyben már a klasszikusok is a rossz tulajdonságok, emberi gyarlóságok, állatokkal közös tulajdonságok és szinte minden betegség dicséretét komoly formába öntötték. Az ironikus dicséret nemzetközi forma volt, így eljutott hozzánk is, példa rá a magyar kopaszság-dicséret.⁴⁹ Valamennyi dicséret között a köszvény dicséretnek van a leggazdagabb családja is: a köszvény a 16–17. század egyik legelterjedtebb betegsége volt. Már a kortársak szerint is a tobzódás, a mértéktelen húsevés és ivás következménye. Tehát a gazdagok betegsége, amely a beteget szobához kötötte ugyan, de gondolkodáshoz, önelemzéshez szoktatta, tehát a sztoicizmusnak is erőpróbája. Sok más főúr között Bethlen Istvánról is feljegyezte a krónika, hogy köszvénye miatt évekig székében hordozták.⁵⁰ Telegdi Miklósról is megtudjuk Káldi György

2. ábra

⁴⁸ MKsz 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395 OSZK Jelzete: RMK I 1786/f

⁴⁹ RMNy 627 (Kolozsvar 1589)

⁵⁰ SZALÁRDI, i. m. 226.

prédikációiból, hogy „fölötte igen gyötörte volt a köszvény”, úgyhogy csak székben hordozhatták — hogy csak két „főembert” említsünk a 16—17. századból.⁵¹

A köszvénydicséreték sorából kiemelkedik Wilibald Pirckheimer *Apologia seu Podagrae laus* (Nürnberg 1522)^{51a} című műve, amelyet újból és újból kiadtak, angolra, franciára is lefordítottak, utánozták, kivonatolták. A magyar költő nem magát Pirckheimert dolgozta át, hanem Turóczi-Trostler József megállapítása szeri-
pt közvetlen forrását Jacobus Pontanusnak, a jezsuita iskoladráma elméleti alapvetőjének kis prózai dialógusában lehet megtalálni, amely a *Morbidi duo et Laus Podagrae*⁵² címet viseli. Podagrinus, a köszvényes beteg vitatkozik benne Calculo-
sus-szal, a hólyagbántalmakban szenvedővel. Az író az utóbbi szájába adja a tréfás dicséretet.

A névtelen magyar versszerző a bevezető két latin sorban utal a korábbi, latinul olvasható köszvény-dicséretekre:

„Lingua Latina solet si collaudare Podagram,
Cur non Hungaricā voce referre licet?”

Magyarul pedig így vezeti be versét:

„Dicsérték régenten a' köszvényt Deákul,
Mert sokat értettek annak jó voltárul,
Méltán tisztelljük hát mi-is őt Magyarul,
Látván, hogy nagy sokan vésznek hasznot attul.”

A magyar vers szerzője átdolgozta Pontanust, amennyiben formailag mellőzte a párbeszédet, de valójában megtartotta belső formáját: elejétől végéig a podagra egyik ócsárlójával vitatkozva dicséri a podagrát.

A kis munka címlap nélküli formájában maradt ránk, az A₂ levéllel kezdődik. A szerző mindössze annyit árult el magáról, hogy „Szent Mihály faluján, A' Küküllő mellett Boncza mező határán” írta dicséretét. Sajnos, azt nem mondta meg, hogy mikor. A nyomtatás helyéről, idejéről a mű semmit sem árul el.

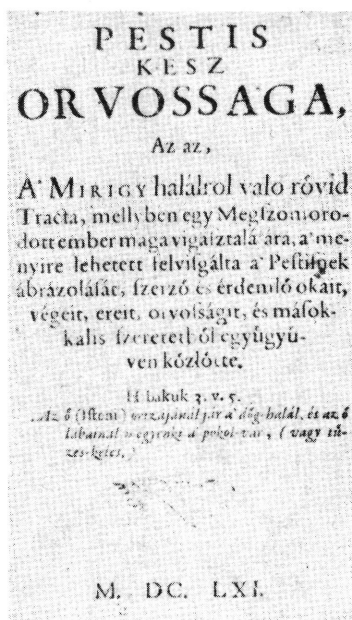
Kner Izidor kiadásában Gyomán 1936-ban megjelent e kis munka egyébként szövegű új kiadása, amelynek azonban címét így egészítették ki: *Laus Podagrae az az Az Köszvénynek dicsireti*. Az új kiadás a fennmaradt egyetlen, Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő példány alapján készült. Az utószóban Turóczi-Trostler József kísérletet tett a mű datálására.⁵³ Míg azonban Kner Imre a nyomdai sajátosságok alapján úgy ítélte, hogy a fejléc és a záródísz a nyomtatványt „mindenképpen a 18. századon innen eső időre utalja”, addig Turóczi-Trostler ezt a nyomtatványt egy elveszett eredeti mű későbbi kiadásának tartotta. Feltételezte

⁵¹ RMNy 1509. 296–297.

^{51a} BMGC vol. 190. p. 531.

⁵² In: Amphitheatrum Sapientiae Socraticae II. 214–215. 1.

⁵³ Turóczi-Trostler József tanulmánya a *Laus Podagrae az az Az Köszvénynek dicsireti*-hez. Kiad: Kner Izidor, Gyoma 1936. 10. 1.

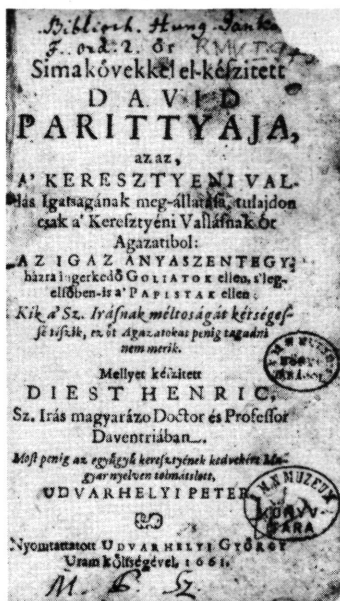
3. ábra

egy ma már példány alapján nem létező, de Sztripszky, ill. a *Magyar Könyvszemle* által még leírt 17. századi eredeti kiadás létezését. A jelenleg meglévő nyomtatvány ugyanis szerinte 1695 utáni lehet csak, korábbi semmiképpen.

Turóczi-Trostler datálásánál a következőkből indul ki: egyrészt, megítélése szerint a jellegzetes, szóvégi k-nak c-vel való jelölése nem igazít útba, ettől bátran lehetne 16. század végi, 17. századi, vagy akár 18. századi nyomtatvány. Ezzel szemben szerinte a vers utolsó előtti sorában, a Toldalékban szereplő „poltura” szó támpontot ad. Szerinte, mivel az ezüstpoltura csak Buda visszafoglalása után került forgalomba, 1695 táján, e nyomtatvány sem lehet ennél az időpontnál korábbi. Az általa feltételezett két kiadás közül a korábbi, ami elveszett, még nem tartalmazta ezt a Toldalék-ot, és ez lehetett az az időközben elveszett példány, amelyet a *Magyar Könyvszemle*, ill. Sztripszky leírt mint 17. századi nyomtatványt. Most pedig szerinte csak a későbbi, bibliográfiailag le nem írt kiadás egy példánya áll rendelkezésünkre, az, amelynek alapján a Kner-féle szövegkiadás készült. Ez a „múzeumi példány” tehát szerinte kései, 18. századi utánnomata az elveszett elsőnek.

Ez a datálás azonban több ponton helyesbítésre szorul.

Mindenekelőtt a Turóczi-Trostler József által két külön példányként felfogott darabról kell megállapítanunk, hogy az egy és ugyanaz. A *Magyar Könyvszemle* és Sztripszky azt a példányt írta le, ami ma is megvan, egyetlenként, az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában, és amelyet korábbi szóhasználatlaltal a Nemzeti Múzeum példányának neveztek. De a poltura szó használata alapján sincs szükség

4. ábra

egy korábbi, betoldás nélküli és egy későbbi, Toldalékkal ellátott kiadást feltételezni. A szó jelenléte a vers utolsó bekezdésében nem indokolja a 17. század legutolsó éveire vagy a 18. századra való datálást. A versnek ez a sora így hangzik: „...néhány polturát ne neheztelly adni”. A polturát, mint másfél garast érő ezüstpénzt ugyanis már a 17. század második évtizedében annyira ismerték Erdélyben és Kelet-Magyarországon, hogy az az 1614. évi debreceni kiadású *Practica Arithmetica*ban mint bevett fogalom szerepelt,⁵⁴ majd a következő évekből is több nyomtatványra lehetne hivatkozni.⁵⁵

Abból, amit a szerző elárul személyéről, kitűnik, hogy e kis munkát Erdélyben írták. Az alábbiakban csak a nyomtatás helyének és idejének meghatározására teszünk kísérletet, nem pedig a vers szerzésének valószínű idejére.

A címlap és mindenféle impressumadat nélkül ránk maradt kis munka nyomdai eredetére nézve sem a *Magyar Könyvszemle* leírása, ill. Sztripszky⁵⁶, sem Turóczi-Trostler nem tudott támpontot adni. Betűtípusainak (ebből három szöveg- és két kiemelő sorozat) és hétféle körzetének megvizsgálása alapján el lehetett dönteni, hogy Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyéből való, méghozzá inkább a nyomda

⁵⁴ RMNy 1063 (Debrecen 1614)

⁵⁵ *A magyar nyelv történelmi, etimológiai szótára*, III. köt. Bp. 1976. 245–246.

⁵⁶ Sztripszky I 2189/395

működésének első feléből.⁵⁷ Legkorábban 1643-ban nyomtathatták, mert az itt szereplő A72 (72 mm-es 20 sor távolságú antikva) szövegtípust a nyomda csak 1643-tól kezdve használta; legkésőbbben 1653-ban, amikor viszont új, más jellegű, de az itt szereplővel méretben azonos K86 (86 mm 20 sor távolságú kurzív) típusal gyarapodott a felszerelés. Ez volt egyébként a nyomda felszerelésében bekövetkezett utolsó gyarapodás. A kétféle kurzív szövegtípust ezután párhuzamosan használták ugyan, de előszeretettel az újabb fajtát, a régebbi (nyomtatványunkon látható) kopottsága miatt. Nyomtatványunkon pedig még jó állapotban látható a régebbi fajta, az eredeti készlethez tartozó kurzív. De az A86 (86 mm 20 sor távolságú antikva) szövegtípus állapota alapján közelebről is meghatározható volt a nyomtatás ideje: 1647 és 1649 között készülhetett.⁵⁸ Az itt látható nyomdai cifrákat Szenci egész működése során használta, ezek tehát nem adtak pontosabb támpontot a datáláshoz.

3.

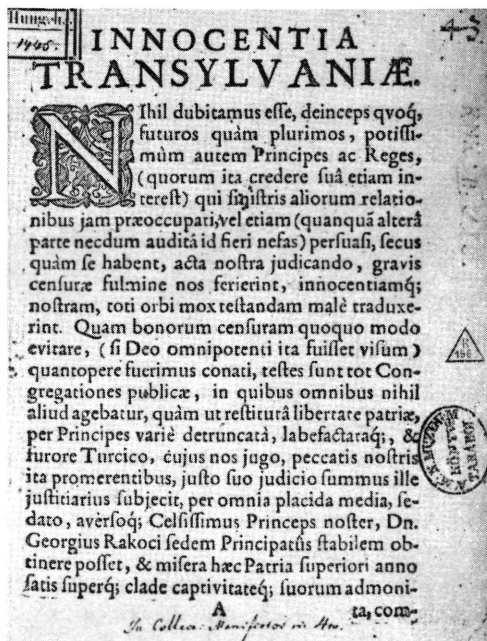
A Bethlen János által írt, de neve megjelölése nélkül kiadott *Innocentia Transylvaniae* című manifesztum több példányban maradt fenn, ebből egyik az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van.⁵⁹ (5. ábra) Külön címlapja valószínűleg eredetileg sem volt, hanem, ahogy a megvizsgált két példány esetében is, a mű rögtön a szöveggel kezdődött, az A₁ levélen. Szerzője, Bethlen János erdélyi kancellár és történetíró jól ismerte azokat a szomorú eseményeket, amelyek II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelemsége között játszódtak le Erdélyben. Az 1657. és 1661. közötti öt év alatt öt fejedelem váltotta egymást a fejedelmi székben. Bethlen János mindvégig az események középpontjában állt az erdélyi politikai élet egyik legkiválóbb és legtekintélyesebb vezetőjeként. Politikai hitvallása szerint Erdélynek csak akkor van lehetősége a fennmaradásra, ha a porta mellé pártol, mert viszonylagos békét csak ezúton remélhet. Ezért állt ki mindig a mellett a fejedelem mellett, akitől ezt a politikát várta. Apafi Mihálynak, az 1661-ben a törökök által megválasztott fejedelemnek feltétlen híve volt haláláig.

Az *Innocentia Transylvaniae*-t 1659-ben írta. Megírásának közvetlen előzménye az volt, hogy II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata után a törökök arra kényszerítették a rendeket, hogy Rákóczit lemondattva, Rhédey Ferenc személyében új fejedelmet válasszanak. Rákóczi 1659. év eleji visszatérése ismét török behatolást és pusztítást hozott az országra, majd a törökök Barsay

⁵⁷ A72, A86, K86 húsz-sor távolságú szövegtípus és kétféle kiemelő. A hétféle nyomdai cifra mindegyike előfordul keretként, ill. fejlécként a Váradai Bibliában (RMK I 970), 2a, Gla, Dd2b lapokon, valamint más Szenci nyomtatványokban is, pl.: RMK I 906, RMK II 918. — Utóbb Tótfalusi is használta ezeket, ld. HAIMAN, i. m. 82—85. 1.

⁵⁸ Az említett A86 antikva típus nyomtatványunkon már kissé kopott, a betűk rajza ugyanennek a típusnak az 1647—1649 közötti váradai nyomtatványokon látható állapotával egyezik meg, amikor azonban az 1650—1652-re jellemző, kissé deformált ékezetes betűk még nem jelentek meg.

⁵⁹ RMK II 929. Több példányban ismeretes

5. ábra

Ákost tették meg fejedelemmek. Bethlen János azonnal Barcsay mellé állott, jóllehet az, mint a törökök választottja, a rendek jó része előtt népszerűtlen volt. Amikor Rákóczi Barcsay ellen fordult, Barcsay Dévára menekült, más főúri családokkal együtt Bethlen is. Itt írta meg az *Innocentia Transylvaniæ* című röpiratát, amelynek célja az volt, hogy a rendeknek Rákóczival szemben tanúsított eljárását a külföld előtt igazolják és megnyerjék a külföld jóakarátát (Bethlen 1659. június 2-től kezdve Barcsay kancellárja lett). Bethlen János manifesztumát ezek után azzal a gondolattal folytatta, hogy Rákóczi a porta engedélye nélkül indította meg a lengyel háborút és a nagyvezér parancsára sem tért vissza. Amikor a porta lemondatta a fejedelemségről, Rhédeyt és Barcsayt is olyan feltételekkel választották meg, hogy utóbbiak lemondanak, ha Rákóczinak sikerül kibékülnie a portával. Rákóczi erőszakos visszatérése Erdélybe ismét Erdély pusztulását vonta maga után. Manifesztumát úgy folytatta, hogy gondolja meg a külföld a porta nagy hatalmát, és ha egyesek Erdély ellen segítséget kérnek, ne támogassák őket, mert félni lehet, hogy Rákóczi nemcsak Erdélyt, hanem az egész kereszténységet romlásba dönti.

Az *Innocentia Transylvaniæ* idehaza nem maradt visszhang nélkül. Amint Szilágyi Sándor megállapította, megjelenése után gyűlölködéssel teli tollharc

fejlődött ki a két vetélytárs, Rákóczi és Baresay között, leveleket váltottak, nyilatkozatokat adtak ki, amelyek tele voltak szitkokkal. Ezek közül egyik az a 113 sűrűn teleírt lapra terjedő manifesztum, amely a *Honoris Vindiciae* címet viseli és Kropf Lajos megállapítása szerint valószínűleg Rákóczi György feltétlen hívének, Isaac Basire gyulafehérvári tanárnak, angliai menekültnek tollából származik.⁶⁰ Minden bizonnyal Rákóczi megbízásából írta. Nincs nyoma annak, hogy akár idehaza, akár külföldön nyomtatásban megjelent volna. Bár a kézirat nagy részét kitevő fogalmazvány nem, a javítások Basire kezétől származnak, hasonlóképpen a füzetben található más írásokhoz. A manifesztumot tartalmazó füzet datálása: „Ex arce Huszt, Transylvaniae, Octobr. 20. 1661.”

Visszatérve az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratra, Szabó Károly, és az ő nyomán más történetírók is a hely és év megjelölése nélküli nyomtatványt kolozsvárinak tartották. Szabó Károly szerint „nyomdai kiállítása után ítélve kolozsvári nyomtatvány”.

A kolozsvári Heltai-nyomdának mindössze egy, impresszum nélküli nyomda-termékét ismerjük ebből az évből, az 1659. évi besztercebányai országgyűlés artikulusait,⁶¹ ezért Szabó Károly megállapítását fenntartással kellett kezelni. Az *Innocentia Transylvaniae* nyomdai kiállítása valójában Szenci Kertész Ábrahám műhelyére vall. A 13 leveles nyomtatvány egyetlen „N” iniciáléja, a két kiemelő- és az előforduló egyféle antikva szövegtípus egyidejűleg csak Szenci Kertész Ábrahám műhelyében volt megtalálható.⁶² Az 1659-es év volt a váradi nyomda működésének utolsó zavartalan éve. Mostanáig a nyomdának ebből az évből öt kisebb terjedelmű kiadványát ismertük⁶³ — a nyomda erejét szinte teljes egészében lekötötte a készülő Biblia. Amikor Bethlen János röpirata számára nyomdát keresett, csak a kolozsvári Heltai-nyomdával, vagy a váradival számolhatott: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda sorsáról ekkor valószínűleg nem lehetett biztosat tudni a menekülés után; 1659-ben még bizonyára nem volt felállítva új helyén. Szencinek a Bethlen család iránti lekötöttsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy vállalkozott e röpirat kinyomatására. Hogy impresszum nélkül jelentette meg, az politikai iratok esetében általában nem volt ritkaság.

A kolozsvári Heltai-műhelynek ilyen jellegű, modern antikvája, kiemelője és satírozott díszítésű iniciálé kliséje, mint amely az általunk vizsgált *Innocentia Transylvaniae* c. nyomtatványon előfordul, nem volt. Való igaz, hogy mindezek az

⁶⁰ KROPF Lajos: *II. Rákóczi György felelete az Innocentia Transylvaniae-ra*. A fejedelem megbízásából írta BASIRE Izsák. Bp. 1888. 2. 3. l.

⁶¹ MKsz 1916. 94; MKsz 1968. 207. Fazakas József (a besztercei országgyűlés artikulusai)

⁶² A 114 mm húsz-sor méretű antikva szövegtípus és kétféle fokozatú kiemelő betű. Az iniciálésorozat más tagjai is előfordulnak a Váradi Bibliában (RMK I 970) A2a, stb. lapokon. Tótfalusi Szencinek ezt a szövegtípusát és iniciálésorozatot is átvette, ld. HAIMAN, *i. m.* 48, 52 és 79. l. (7. iniciálésorozat)

⁶³ RMK II 945 KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Centuria . . . , Janua linguarum . . . , Kalendárium 1660-ra*, Sztripszky I 2025; BALASSA—RIMAY: *Istenes énekek*, Sztripszky I 227: *Articuli . . . 1659*. 24. Máj. Szászsebes (Fazakas, MKsz 1968. 207. — Az artikulusok váradi nyomtatását bizonyítja a kolozsvári számadáskönyvek 1659. július 3-i bejegyzése, Balogh Jolán: *Varadinum — Várad vára. II*. Bp. 1982 197—198.

1670-es évek folyamán kolozsvári nyomtatványokon is feltűntek, de éppen azért, mert ekkor már ide költöztették át és itt használták a korábban Szenci Kertész Ábrahám vezetésével működő nyomda felszerelését.

4.

A *Magyar Könyvszemle* 1930. évfolyamában Pukánszkyne Kádár Jolán írta le azt az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő, Todoroszku—Horváth Könyvtárhoz tartozó, ívrét egyleveles nyomtatványt, amely *Epicedion in mortem... Johannis Tseri Apacii* címmel Apácai Csere János temetése alkalmával jelent meg.⁶⁴ (6. ábra) Ezt a valaha Szilágyi Sándor tulajdonában lévő és általa teljes terjedelemben közölt — csonkán fennmaradt — halotti kártát Bán Imre Apácairól szóló monográfiájának megírásakor úgy említette, mint ami jelenleg lappang.⁶⁵ Valójában az Országos Széchényi Könyvtárban található unikum ugyanaz a

6. ábra

⁶⁴ MKsz 1930. 308. OSZK jelzete: RMK II 947b

⁶⁵ BÀN Imre: *Apácai Csere János*. Bp. 1958. 538.

példány, mint amely Szilágyi Sándor tulajdona volt, és amelynek már Szilágyi idejében is csak felső fele volt meg. Ez került később a Todoreszku—Horváth Gyűjteménybe. A nyomtatvány Apácai tanártársainak és tanítványainak latin nyelvű gyászverseit tartalmazza. A gyászversek Apácai 1660. január 9-i kolozsvári temetésére íródtak. A mű nyomtatási évének tehát 1660-at tekinthetjük, bár a nyomtatványnak az a része, amely az impresszum adatokat tartalmazhatta, hiányzik.

1658-tól Kolozsvár, ahol Apácai a kollégium igazgatója volt, folytonos veszélyben forgott. A Gyulafehérvárt elpusztító 1658. augusztus-szeptemberi török hadjárat során ugyan óriási sere árán Kolozsvár megmenekült a pusztulástól, de a körülmények továbbra sem voltak megnyugtatóak. A politikai események következtében Rákóczi és a puritánok ellentéte a végsőkig kiéleződött. Isaac Basire II. Rákóczi György legerélyesebb párthíveként működött, a puritánok viszont mind Barcsay mellett álltak ki, aki szabad kezet engedett a reformok hirdetőinek. Apácainak különösen volt oka rá, hogy Barcsaytól többet reméljen, mint Rákóczitól. Barcsay pártjára vonta őt közvetlen patrónusainak, így Bethlen Jánosnak — az előbbieken tárgyalt *Innocentia Transylvaniae* szerzőjének — állásfoglalása is. Mindezek a várakozások és a kolozsvári kollégium szegényes állapota a Barcsay fejedelemhez intézett *Supplicatio* megírására készítették Apácait. Barcsay fejedelem 1659. január 27-én Désen kelt adománylevelével felelt a professzor kérelmére. A Barcsay-adománylevél és a jelentékeny összeg egyben Apácai személyes érdemének elismerése is volt.

Közben pedig teljes erejével küszködött a kolozsvári kollégium mindennapi gondjaival, harcolt a magasra tűzött tudományos színvonal megvalósításáért. Az 1659. év nyugodtabb hónapjai után augusztusban bejött Rákóczi hadaival Erdélybe és Barcsayt kiűzte. Bethlen Jánosnak is urával együtt menekülnie kellett; Apácai és kollégiuma fejedelmi pártfogó nélkül maradt, miközben egészségi állapota is gyorsan hanyatlott.

A temetésére kiadott gyászvers-gyűjteménynek már címe is mint a kollégium reformátorát ünnepli, aki életét 35. évében csendesen befejezte, nem sokkal az újév beállta előtt, 1659. decemberében. A latinul írt gyászversek sorát Mogyorósi Elek kolozsvári lelkész nyitotta meg, aki az erdélyi iskola és az egyház veszteségét gyászolta versében. Ezt követte a tekintélyes Porcsalmi András verse. Porcsalmi Apácai egykori gyulafehérvári tanára volt, majd itt Kolozsvárott tanártársa. Majd az iskola fiatal praeceptorai következtek: Karácsonfalvi Zakariás, a poétikai osztály tanítója és Szentersébeti György praeceptor. Abafái András, Gidófalvi Péter és Besztercebányai Mihály Apácai személyében a haza díszét siratták. Az egész gyűjtemény, Bán Imre megállapítását idézve, bármennyi is benne a szokványos retorika — Apácai egyéniségének sugalló erejéről és környezetének őszinte megrendüléséről tanúskodik.

Az Apácai halotti verseit tartalmazó nyomtatványt eddig hely nélkül megjelent kiadványként tartották nyilván, és feltételezték, hogy a kolozsvári Heltai-nyomda terméke volt.⁶⁶ Herepei János a Heltai-nyomda működésének utolsó évét 1660-ban

⁶⁶ MKsz 1930. 308.

jelölte meg. Utolsó kiadványa pedig szerinte az ebből az évből származó *In exequiis...* című halotti énekeskönyv,⁶⁷ amely a Heltai nyomda akkori mesterének, Abrugyi György nevének feltüntetésével jelent meg. Nem tekinthető ugyanis kolozsvári nyomtatványnak az a *Magyarul Sz. Ferencz kordáia viselőők gyülekezetének rend-tartása*” című könyv, amely az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában kolozsvári nyomdahellyel szerepel.⁶⁸ Herepei szerint az 1661—1669 közötti években kolozsvári kiadású nyomtatvány egyáltalán nem is volt. Ez a megállapítása azonban a továbbiakban módosításra szorul: a kolozsvári Heltai-műhelynek valójában ismeretes egy impresszum nélküli nyomtatványa ebből az időszakból, mégpedig a szászrégeni országgyűlés artikulusai, amelyeket 1661-ben nyomtattak ki.⁶⁹ Ezért, mint az *Innocentia Transylvaniae* is, amelyet a szakirodalom ugyancsak a Heltai-műhely nyomtatványának tartott, ezt az egyleveles kiadványt is szükségesnek látszott nyomdai szempontból újból megvizsgálni.

Az összehasonlításból kitűnt, hogy az *Epicedion...* teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám nyomdai felszerelését tükrözi. Minthogy kinyomtatásának évét, de szinte hetét is pontosan tudjuk — 1660. első napjaiban készülhetett —, kétségtelen, hogy azt még Váradon nyomtatták, ahol Szenci ekkor dolgozott. Csak ez év őszén kerülhetett át a nyomda legkorábban, Kolozsvárra. A nyomtatáshoz felhasznált iniciálé, az ívrét nyomtatvány egészét keretező nyomdai cifrák és a négy szöveg- és két kiemelő típus mindegyike Szenci Kertész Ábrahám műhelyére vall.⁷⁰

E nyomtatvány egyúttal valószínűleg a Szenci vezette váradi műhelynek egyik legutolsó terméke is volt. Az 1660. évből, Váradról, amikor az 1659. évhez hasonlóan a nyomda legfőbb erejét a készülő Biblia kötötte le, másrészt a folytonos török-tatár betöréstől is félni lehetett, csak egyetlen nyomtatványáról volt mostanáig tudomásunk a Biblián kívül, egy töredékről, amely a Biblia Apokrif könyveiből tartalmaz részleteket.⁷¹ Erről sem tudjuk azonban eldönteni, hogy az 1660-as, vagy 1661-es évhez sorolandó-e? Az 1660. évi, Szenci nyomtatványnak tartott Comenius: *Gentis Felicitas...* című műről ugyanis már Apponyi Sándor felismerte, hogy az Amszterdamban készült.⁷²

⁶⁷ RMK I 956. Erről ld. HERPEI János: *A Heltai-nyomda sorsa* — Adattár a 17. század szellemi mozgalmainak történetéhez. Bp. III. köt. Bp. — Szeged 1971. 465. 1.

⁶⁸ Jelzete: FM 2/4395. Címlapján csak az 1660-as évszám van feltüntetve, kiadási hely nélkül. Tipográfiai sajátosságai alapján lőcsei nyomtatvány. (Pavercsik Iлона meghatározása.)

⁶⁹ MKsz 1898. 178. = Sztripszky I 233; MKsz 1968. 207. Fazakas József

⁷⁰ A satírozott, keret nélküli iniciálé-sorozat más tagjai megtalálhatók Szenci más nyomtatványaiban, így RMK I. 906, RMK II 918, vagy RMK I 970-ben is. A sorozat többi tagja mellett az itt szereplő „Q” betűt is közli Haiman (i. m. 79. 1. 7. sorozat), mint ami Szencitől származott Tótfalusihoz. Az ötféle nyomdai cifra szintén fellelhető Szenci Bibliájában (RMK I 970), 1a, 2a, Ee4a, stb. lapokon és utóbb használta Tótfalusi is. (Haiman, i. m. 84–85. 1.) Emellett 4 szöveg és 2 kiemelő betűtípus található a nyomtatványban.

⁷¹ Az Apokrifek nyomtatását feltehetően már 1660-ban elkezdte Szenci, de a Biblia előszava szerint nem fejezte be. A töredéket Fazakas József vizsgálta nyomdai szempontból is, OSZKÉvk. 1973. 75–76. OSZK jelzete: RMK I 970/a

⁷² APPONYI Sándor: *Hungarica* 852. sz.; Szabó Károly RMK II 2051-hez fűzött megjegyzése szerint: „Várad, 17. sz. Nyomdai kiállítása Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájára mutat.”

Ha figyelembe vesszük a kolozsvári Heltai-nyomda 1659—1660. évi állapotát és kevésbé használható voltát, talán nem tévedünk, ha nem tekintjük véletlennek a fent tárgyalt nyomtatvány esetében Szenci Kertész Ábrahám közreműködését. Rákócziival szemben valószínűleg Szenci is Barcsay fejedelemmel szimpatizált, annak toleráns magatartása miatt, amelyet jól megérezett Apácai is. Apácai halotti kártája esetében valószínűleg mint a puritánus szellemben osztozó társ vállalta el a munka kinyomtatását — hiszen egy egyleveles kinyomtatására azért a Heltai-műhely is alkalmas lehetett: az 1660. évi *In exequiis...* című, Heltai-műhelyben készült halotti énekeskönyv is ilyen alkalmi jellegű volt.

5.

A *Pestis kész orvossága az az a' mirigy halálról való rövid tracta*⁷³ a címlap tanúsága szerint 1661-ben jelent meg, hely megjelölése nélkül (3. kép). Az egyetlen példányban fennmaradt, és az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő 64 lap terjedelmű munkát, amelynek szerzőjét sem ismerjük, Szabó Károly a hely nélküliek közé sorolta, a nyomdahely meghatározására nem tett kísérletet. A *Pestis kész orvossága...* című mű 49. lapjától az előfej megváltozik, a műnek ez a része *Az ember életének határáról* címet viseli. A lap- és ívszámolás folyamatos, bár a 48. lapon hiányzik az órszó. A mű azonban annyiban egységes, hogy mindvégig a Szomorú ember és Keresztyén vigasztaló barátja folytat párbeszédet.

A nyomtatvány külső sajátosságai arra mutatnak, hogy az Szenci Kertész Ábrahám műhelyéből került ki. Az előforduló hétféle szövegtípus (ebből kettő görög), egy kiemelő, egy egyszerű, háromszög alakú leveles záródíz, az egyetlen nyomdai cifra-elem és a keret nélküli „I” iniciálé satírozott díszítéssel⁷⁴ — mindezek együttes előfordulása csakis Szenci Kertész Ábrahám műhelyére jellemző. 1660 augusztusában, Váradról menekülve, amint Szalárdi János írja: „útjokat mindnyájan és mindenütt Debrecen felé rendelték volna, ahová augusztus 30-án a töröktől csakugyan be is kísértettek. Innen kezdetek azután rendre szétszéledni.”⁷⁵ Valószínűleg Szenci Kertész Ábrahám sem sokat időzött Debrecenben, hanem még ugyanebben az esztendőben megindult Erdély felé, amint arról a bevezetőben már szó esett. Feljegyzések bizonyítják, hogy 1661. február 19-én már állandó kolozsvári

⁷³ RMK I 982

⁷⁴ A hétféle szövegtípus: A116, A86, A68, K68, G86 és G68 húsz-sor méretű szövegtípus (az utóbbi kettő finommetszésű görög szövegbetű), egy kiemelő típus, és egyetlen nyomdai cifra elem szerepel, amely utóbb Szencitől Tótfalusihoz került (ld. HAIMAN, i. m. 84—85. l.). A címlapot díszítő, csak igen halványan látszó, háromszöget alkotó, 17 × 31 mm-es, stilizált növényi motívumos dísz Haiman nem számította a Tótfalusi Szencitől származó díszek közé, bár valószínűnek tartotta, hogy Tótfalusihoz az elődök kolozsvári hagyatékából került (Haiman, i. m. 87—88. l.). De ez a záródíz több Szenci nyomtatványon is megtalálható, így pl. RMK I 748, RMK I 855. az „I” iniciálé, a sorozat más tagjaival együtt Tótfalusihoz került (Haiman, i. m. 79. l. 6. sorozat), Szenci Bibliájában a sorozat szinte minden tagja előfordul, ld. RMK I 970.

⁷⁵ SZALÁRDI, i. m. 579—582.

lakos volt. Valószínűleg hamarosan újra berendezte könyvnyomtatóműhelyét, minthogy felszerelésében Váradon csak csekély kárt szenvedett. Így Kolozsvárott folytatta tovább a Bibliának Váradon megkezdett nyomtatását.

Szenci Kertész Ábrahám itteni működése idejéből mindaddig más nyomdai munkája nem volt ismeretes a Biblián kívül. Herepei lehetségesnek tartotta, hogy azért egyes apróbb alkalmi kiadványok készülhettek itt, ha a könyvészet eddig ilyent nem is tartott számon. Ilyen alkalmi kiadványnak tekinthetjük ezt a névtelen szerzőtől származó, *Pestis kész orvossága...* című munkát, amelynek szomorú aktualitást adott, hogy — amint más forrásokból tudjuk — éppen az 1661—1662. évben Kolozsvárott és egész Erdélyben nagy pestisjárvány pusztított. Ezt éppen Szenci Kertész Ábrahám harangozógazdai elszámolásával kapcsolatban említi a kolozsvári református egyház vagyonleltárkönyve.

Az Erdélyben pusztító pestis minden bizonnyal a török-tatár seregek dúlásával, a szegénységgel és a háborús viszonyokkal hozható összefüggésbe. A pestis már február elején megkezdte pusztítását, nagyobb mértékben azonban a nyári hónapokban szedte áldozatait, szűnni pedig csak október elején kezdett. A kolozsvári unitárius egyház ekkor két püspököt, egy papot és négy lektort veszített, míg a reformátusok közül Jenei G. István esperes és Nagyari Benedek egykori váradi lelkipásztor halt meg pestisben.⁷⁶

Az 1661—1662. évben pusztító pestis alkalmából adták ki Nagyszébenben azt az imádságot is, amely ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár állományában található és amelyet Fazakas József határozott meg.⁷⁷ De Komáromi Csipkés György *Pestis pestise* című, Debrecenben 1664-ben megjelent prédikációs kötetének előljáró beszédében is olvashatunk az 1661—1662. évi pestisjárványról.⁷⁸

6.

Címlapján az 1661-es évszámmal, de hely és nyomda megjelölése nélkül jelentette meg Udvarhelyi György „atyjafiának”, Udvarhelyi Péternek fordítását Hendrik van Diest eredeti művéből. A fordítás címe: *Öt sima kövekkal el-készített Dávid parittyája*.⁷⁹ (4. kép) Valószínűleg a Kassán írt előszóból következtetve Szabó Károly kassainak tartotta, és az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában is nyomtatási helyként Kassa, nyomdászként Severinus Márk szerepel. Valójában azonban a kassai Severinus-féle nyomtatványokkal kevés azonosságot mutat, mindössze Szenci legkisebb fokozatú antikvája hasonlít a kassai műhelyben használt típushoz. A nyomtatvány egyértelműen Szenci Kertész Ábrahám munkáinak nyomdai jegyeit viseli magán.

⁷⁶ HERPEI János: *Kovácsnai Cs. Péter* = Adattár... III. 154.

⁷⁷ OSZK Évk. 1963/1964. Fazakas József, 65. szám Nagyszében 1662 táján; OSZK jelzEte: RMK II 2049b

⁷⁸ RMK I 1012

⁷⁹ RMK I 975. Több példányban is ismert: OSZK, MTAK, stb.

A kis kötetben szereplő hatféle szövegtípus mind Szenci műhelyéből való, hasonlóképpen a háromféle nyomdai cifra elemhez, a 18 × 18 mm-es, belül üres közepű „A” iniciáléhoz, vagy a 25 × 32 mm-es pajzs alakú díszhez.⁸⁰ Minthogy a könyv kiadási éve 1661, és ebben az évben Szenci Kolozsvárott működött, így nyomtatási helyeként Kolozsvárt kell megjelölnünk. A most tárgyalt kis kötetrel és az előbbieken említett *Pestis kész orvosságá*-val együtt Szenci Kertész Ábrahám 1661-ben Kolozsvárott kiadott műveinek száma háromra emelkedett: mindezek közül mostanáig csak a Várad Biblia befejezését tartotta számon a könyvészet, mint kolozsvári tevékenységének emlékét.

Érdekes kérdés, hogy miért is nem Kassán jelent meg ez a kis kötet. Hiszen ebben az évben javában működött Severinus Márk vezetésével a kassai városi nyomda (hat nyomtatványáról tudunk ebből az évből). Az előszót író Udvarhelyi György, Aba-új vármegye viceispánja, a kassai református eklézsia partónusa is Kassán keltezte előszavát. Éppen Kassa volt a fő színhelye az ekkor kibontakozóban lévő ún. felsőmagyarországi hitvitának, amely főként Czeglédi István kassai református pap és Sámbar Mátyás, ill. Kis Imre jezsuiták között folyt. Kassa ugyanis egyformán központi hely volt a reformátusok és a katolikusok számára, különösen amióta itt a nagyszombati mintájára jezsuita kollégium is szerveződött. A városi nyomdász pedig — igaz, a legtöbb esetben a nyomtatás helyének említése nélkül — válogatás nélkül adta ki a katolikus és református vitairatokat. Nem lehetett tehát akadály a annak, hogy egy ilyen katolikus-ellenes könyvet itt kinyomtassanak.

Szintén szóba jöhetett volna, mint nyomdahely Sárospatak is. Hiszen a könyv kiadását vállaló Udvarhelyi Györgynek a sárospataki nyomdával is voltak kapcsolatai. Például Buzinkai Mihály *Institutionum Rhetoricarum*ának 1658-as sárospataki kiadását Udvarhelyi Györgynek ajánlotta. A rá egy évre megjelenő *Institutionum Oratorium* című művének pedig ő fedezte nyomtatási költségeit.⁸¹ Ugyanebből az évből a sárospataki nyomdának is, a kassaihoz hasonlóan, hat nyomtatványáról tudunk. Udvarhelyi György, úgy látszik 1662-ben meghalt, fölötte a halotti beszédet Czeglédi István kassai pap mondta — e gyászbeszédeket ugyancsak Sárospatakon nyomtatták.⁸²

Valószínűnek látszik, hogy valami személyes kapcsolat is közrejátszott abban, hogy a nyomtatással Szenci Kertész Ábrahámot bízták meg. Nem egy Váradról menekült református lelkészről és tanítóról tudunk, akik Várad elfoglalása után

⁸⁰ A hatféle szövegtípus: A86, K86 (rég), K86 (új), A68, K68, A96 és egy kiemelő típus. A háromféle nyomdai cifra megtalálható a Biblia különböző fejeceiben, majd utóbb Tótfalusi használta (ld. HAIMAN, *i. m.* 84–85.). E kisebb méretű, 18 × 18 mm-es, belül üres közepű iniciálé Szenci jellegzetes sorozata volt, amely neki nagyobb méretben is megvolt. Ez az „A” betű megtalálható pl. a Bibliában (RMK I 970, 745. l.), más tagjai pedig Szenci más nyomtatványában, így pl. RMK I 906-ban. Átvette Tótfalusi is, ld. HAIMAN, *i. m.* 78. l. 2. sorozat. A könyv utolsó lapját díszítő, kagylószerű, finom rajzú záródísz (mérete: 25 × 32 mm) megtalálható Szenci más nyomtatványain, így RMK I. 878, RMK I 839, RMK I 863. stb. Haiman is a Tótfalusi birtokában lévő, Szencitől származó díszek között tartotta nyilván, *i. m.* 88. és 91. l., 12. dísz.

⁸¹ RMK II és RMK II 937

⁸² RMK I 989

Kassán találtak menedéket. Ezek közül a legnevezetesebb az a már többször említett Kovásznai Péter, puritánus érzelmű pap volt, akinek Szencihez intézett, Kassáról 1662-ben írt levelét a bevezetőben idéztük, és aki magát Szenci komájának is nevezi. Kovásznai ugyan a kassai évek után szintén Kolozsvárott telepedett meg véglegesen 1664-ben és mint erdélyi püspök halt meg, de áttelepülésekor Szenci már Szebenben működött. Csak feltételezzük, hogy Kovásznai talán a köztük fennálló elvazonosság alapján gondolt arra, hogy e munkát Szenci is, vallásos meggyőződése alapján szívesen kiadná, nyomdájának átmeneti helyzete ellenére is. Diest egy másik munkáját egyébként Szenci már 1653-ban kiadta.^{82a}

Amint már szó volt róla, a maga idejében a legtöbb puritánus vonatkozású mű a váradai nyomdában jelent meg — bár semmi nyoma sem maradt annak, hogy Szenci Kertész Ábrahám Várad szellemi mozgalmában részt vett volna. Valószínűleg az átmeneti helyzet indokolja, hogy kolozsvári tartózkodása idején Szenci nem tüntette fel a nyomtatás helyét sem ezen, sem a *Pestis kész orvossága* című munkán.

Mit tudunk e műről és szerzőjéről? A mű eredetijének címe: *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus*,⁸³ szerzője pedig Hendrik van Diest franekeri és deventeri teológiai professzor, szentírásmagyarázó, aki több más teológiai mű szerzőjeként ismert. Fenti munkája nyomtatásban 1646-ban jelent meg Deventerben. Az öt kövecske, amellyel Dávid a filiszteus Góliátot is le tudja győzni, az igaz vallás öt ágazata: a Miatyánk, az Apostoli Credo, Istennek parancsolatai, a Szent Kereszttség és az Úrnak Szent Vacsorája.⁸⁴

Az eredeti mű létrejöttének körülményei magyar szempontból különösen érdekesek. De ehhez előbb a mű magyarországi kiadástörténetével kell foglalkozni. Udvarhelyi Péter most tárgyalt fordítása⁸⁵ időrendben harmadikként jelent meg, két másik fordítás kinyomtatása már megelőzte: az egyik 1648-ban jelent meg Debrecenben, fordítója Szoboszlai Miklós, aki magyarul ezt a címet adta a munkának: *A Szent Dávidnak öt követekéi*.⁸⁶ A másik 1658-ban Gyulafehérvárott jelent meg, fordítója Uzoni Balázs. Ennek már Szabó Károly is csak címlap nélküli példányát ismerte (ugyanazt, amely jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár állományában van), de *Öt sima kövekkel fel-ékesített Dávid parittyája* címen vette fel bibliográfiájába. Így szerepelt ugyanis már Bod Péternél is. Bethlen Kata könyvtárának katalógusában a teljes példány ugyan Dávid parittyája címen található, és a könyv élőfejen is ez olvasható.⁸⁷ Bár csak az élőfej alapján nem következtethetünk az eredeti címre, hiszen Udvarhelyi Péter fordításán is ez a „Dávid Parittyája” élőfej fut végig, noha a mű teljes címe nem ez.

Uzoné után jelent meg a kolozsvári, Szenci-féle kiadás 1661-ben, Udvarhelyi Péter fordításában. Valójában azonban, amint azt Udvarhelyi György az előszóban

^{82a} RMK II 798

⁸³ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. IV. Deel. Leiden, Sijthoff 1918 (1964) p. 504.*

⁸⁴ Szoboszlai Miklós fordításában, RMK I 802, A2b

⁸⁵ RMK I 975

⁸⁶ RMK I 802

⁸⁷ RMK I 930. ld. erről Bod Péter: *Magyar Athénás. 1766. 330. l. és* LUKINICH Imre—KÖBLÖS Zoltán: *Gróf Bethlen Kata könyvtárának katalógusa.* = Erd. Muz. 1907. 29—48.

megírta, „boldogult atyjafia”, Udvarhelyi Péter még 1646-ban lefordította e munkát, de elhalván, kinyomtatása elmaradt, miközben, mint Udvarhelyi György írja, Szoboszlai Miklós 1648-ban kinyomtatatta Debrecenben,⁸⁸ hasonlóképpen Uzoni Balázs is Fejérvárott 1658-ban;⁸⁹ de miután ezek példányai elfogytak, ő kiadja Udvarhelyi Péter fordítását. Tehát, míg legutolsóként jelent meg nyomtatásban, kézirat a legelőször készült el — már a hollandiai kiadás évében.

Szoboszlai Miklós a maga fordításáról azt írja, hogy azt debreceni iskolamester korában (1645-ben) kezdte fordítani,⁹⁰ de befejezni csak 1648 Pünkösdkor tudta. Úgy látszik, hogy Szoboszlai Miklós és Udvarhelyi Péter — egymás munkájáról nem tudva — kis időbeli különbséggel fogtak hozzá a fordításhoz. Udvarhelyié 1646-ban kész is volt, de ő meghalt, Szoboszlai pedig 1648-ban tudta csak befejezni. Ezután 10 évvel pedig Uzoni fordította le a németalföldi Diest munkáját magyarra.

Diest e műve tizenkét éven belül három magyar fordítót is munkára ösztönzött; vajon mi magyarázza a könyv népszerűségét a magyarországi reformátusok körében? Erre a kérdésre Szoboszlai Miklós az Olvasónak szóló sorai⁹¹ adnak feleletet, miközben egyúttal a korabeli magyar-németalföldi szellemi kapcsolatokra is fényt vetnek. Eszerint e munkát Diest kifejezetten lelkes és érdeklődő magyar tanítványai számára írta „deák nyelven a felső 1644. Esztendőben kérésünkre Belgiumnak Dáventria nevű városában”.

Részletesebben is leírja a mű létrejöttének körülményeit:

„Midőn Belgiumban több felebarátimmal együtt neveltettem én is az keresztyén és jó emlékezetű Debreczeni Ecclesiának kegyes táplálása által az Christus oltára mellé meg-kívánandó szent szolgálatra: hallván a meg-nevezett Doctornak az tanításban módos mesterségét, menék által bizonyos barátimmal, kiknek neveket hozzájok való szeretetem semmiképpen eltitkolnom nem engedi, mellyek így következnek: Bogácsi Pál, most apaji praedicator, Váci András most az Pataki Scholának érdemes Praeceptor, Debretei Márton, most hécezi tanító, Gál István, most az nagy Győri orthodoxa Ecclesiának lelki pásztor. Az kikkel ezen deák nyelven kibocsáttatott munkát a fellyül megírt helyben solenniter nagy részent elsőben által-is disputáltunk. Annakutána Isten engedelmeiből hazámba érkezvén, láttam hasznos voltát magam-is az ellenkező felek ellen, fogtam némely böcsületes embereknek javallásokból és kérésekből megfordításához...”

Szoboszlai Miklósnak és tanulóársainak nevét mind megtaláljuk az 1644-ben Deventerben tanult diákok jegyzékében.⁹² Mindnyájan 1644. augusztus 28-án iratkoztak be a deventeri Athenaeumba. A deventeri Athenaeum nem rendelkezett akadémiai ranggal, doktori fokozatot nem adhatott. Mindezek ellenére kiváló professzorai révén nagy hírnévre tett szert és a magyar hallgatók szívesen megfordultak ott. Szoboszlai Miklósról tudjuk, hogy 1643-ban kezdte meg

⁸⁸ RMK I 802

⁸⁹ RMK I 930

⁹⁰ Szoboszlai Miklósról ld. HEREFEL, *Adattár II.* 334, 533. 1. és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiad. Bp. 1977. 611.

⁹¹ RMK I 802, aa1a stb. lapok

⁹² SEGESVÁRY Lajos: *A deventeri Athenaeumon tanult magyarok 1644–1649.* = Századok 1937. 506–508.

hollandiai peregrinációját, tanulmányait nagyrészt Franekerben folytatta, de Deventert megelőzően Utrechtben is tanult. Hazatérve, 1645-ben először debreceni iskolamester lett. Az említett diákok kivétel nélkül református lelkészek, de Szoboszlai Miklóson kívül csak Váci András irodalmi működéséről van még tudomásunk — eltekintve azoktól a nyomtatott disputációktól, amelyekben akár mint respondens, akár mint köszöntő versek szerzője Szoboszlai tanuló társai név szerint szerepeltek.⁹³ Minthogy Szoboszlai Diest munkáját még az eredeti mű nyomtatásban való megjelenése előtt (1645-ben) kezdte fordítani, ez azt jelenti, hogy Szoboszlai vagy kéziratból, vagy jegyzetei alapján fordított.

Sem a Deventerben tanultak, sőt egyetlen korabeli németalföldi akadémia hallgatói között sem sikerült felfedezni a másik fordítónak, Udvarhelyi Péternek nevét. Pedig abból, hogy már a latin eredeti megjelenésének évében lefordította Diest munkáját, azt gondolnánk, hogy az ő esetében is Hollandiában tanult diákkal van dolgunk. Ha idehaza tanult és nem járt külföldi akadémián, akkor csodálatra méltó gyorsasággal került kezébe ez az új könyv. Ha ő maga nem is járt külföldön, azért valószínű, hogy egy Hollandiából hazatért diák révén jutott hozzá a könyv, különben hogyan szerezhette volna azonnal tudomást e mű megjelenéséről?

Az a kevés, amit Udvarhelyi személyéről tudunk, megerősíti ezt a feltevésünket. Irodalmi működésének csak egyetlen más termékét ismerjük, de ez, fordítóról lévén szó, sokatmondó: 29 soros latin üdvözlő verset írt Laskai Jánoshoz, annak Bártfán 1641-ben kinyomtatott Justus Lipsius fordításához. A köszöntő vers aláírásában ennyit árul el magáról: „Petri Udvarhely Nobilis Siculi Transilvani, nunc in Hungariā commorantis”. Ebben a köszöntő versben a „szittya nyelven” olvasható könyvek nagy hiányát okolja azért, hogy a magyar nemzet nem mutatkozik elég bölcsnek a külföld előtt. Ezért tartja fontosnak Laskai János fordításait — jelen esetben a *Polgári társaságnak tudományáról írt könyveket*. Bár csak Laskaival való ismeretségéről van bizonyítékunk, aki talán legtöbbet tett a korabeli németalföldi tudományosság hazai megismertetése terén, talán nem tévedünk, ha Udvarhelyi Péter helyét is abban a körben keressük, amely éppen Németalföld ösztönző hatására, az 1630—1640-es években az anyanyelvű irodalom és tudományosság megteremtésén munkálkodott, elsősorban külföldi könyvek magyarra fordítása révén.⁹⁴

Az időrendben harmadik fordító, Uzoni Balázs sem járt külföldi akadémiára. Valószínűleg a gyulafehérvári kollégiumban tanult, innen Bonyhára került iskolamesternek.⁹⁵ Itteni szolgálata közben, 1656-ban fordította le Diest művét, amelyet 1658-ban a gyulafehérvári nyomdában ki is nyomtatott.

Az alábbiakban Szenci Kertész Ábrahám újonnan meghatározott nyomtatványainak leírása következik, a tárgyaltsorrendben:

⁹³ Például RMK III 1651

⁹⁴ Tarnóc Márton ennek a valószínűleg tervszerű, összehangolt, egy célra irányuló mozgalomnak képviselőit Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János, Geleji Katona István, Csaholezi János, Bihari Ferenc, Mikolai Hegedűs János, Medgyesi Pál, Kászoni János, Laskai János és mások személyében látja. ld. Laskai János vál. műveihez írt bevezetőjét, i. m. 14–15. l.

⁹⁵ Uzoni Balázsról ld. HEREPEI, *Adattár* II. 619–621.

1. Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért.
[Várad] 1643, [Szenci Kertész Ábrahám]
101 l. — 12°
Szabó, RMK I 753
Lelőhely: OSZK, Ráday Kvt.

2. Laus podagrae
[Várad 1647– 1649, Szenci Kertész Ábrahám][7] lev. — 8°
MKsz. 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395
Lelőhely: OSZK: RMK I 1786/f

3. [BETHLEN János:] Innocentia Transylvaniae
[Varadini 1659, apud Abrahamum Kertész Szenciensem]
[13] fol. — 4°
Szabó, RMK II 929
Lelőhely: OSZK, MTAK, stb.

4. Epicedion in mortem...D. Johannis Tseri Apacii...
[Varadini 1660, apud Abrahamum Kertész Szenciensem]
[1] fol. — 2°
MKsz. 1930. 308.
Lelőhely: OSZK: RMK II 947a

5. Pestis kész orvossága az az a' mirigy halálrol valo rövid tracta
[Kolozsvár] 1661, [Szenci Kertész Ábrahám]
64 l. — 8°
Szabó, RMK I 982
Lelőhely: OSZK

6. UDVARHELYI Péter [ford.:] Őt sima kövekkel el-készített Dávid parittyaja...mellyet készített...
Diest Henrik. Sz. Írás magyarázó Doctor és Professor...
[Kolozsvár] 1661, [Szenci Kertész Ábrahám]
191 l. — 12°
RMK I 975
Lelőhely: OSZK, MTAK, stb.

JUDIT V. ECSEDY

**Ábrahám Szenci Kertész
und seine unbekannten Druckwerke**

Im Bestand der Landesbibliothek Széchenyi untersuchte Verfasser mit Hilfe des Texttypus-Repertoriums sechs alte ungarische Druckwerke — darunter drei Unika —, um Ort und Jahr des Druckes, sowie die Herstellerwerkstätte zu bestimmen. Alle sechs Werke kommen aus der Druckerei von Ábrahám Szenci Kertész, eines der hervorragenden Meister der ungarischen Buchdruckerei im 17. Jahrhundert. Neben der näheren Bestimmung der Werke beschäftigt sich Verfasser auch eingehend mit den Umständen der Geburt und dem Inhalt dieser Bücher, schildert den Lebenslauf der Druckers und zählt die wichtigsten Stätten seiner Tätigkeit auf (Várad, Kolozsvár und Szeben). Im zweiten Teil des Aufsatzes werden jene sechs Werke behandelt, welche kürzlich als Produkte der Werkstatt von Ábrahám Szenci Kertész bestimmt werden konnten.

BALOGH MIHÁLY

**Lappangó 1848-as kisnyomtatványok
egy iskolai könyvtárban**

A kunszentmiklósi Damjanich János Gimnázium (volt Baksay Sándor Református Gimnázium) régi folyóiratainak gyűjteményében két bekötött példánya is megvan a *Pesti Hírlap* 1848-as évfolyama első félévének. Az egyiknek a lapjai közé volt tulajdonosa 17 különféle egyéb nyomtatványt sorolt be — érkezésük sorrendjében és időpontja szerint — s így köttette be a fél évfolyamot. A bekötött (elrejtett?) nyomtatványok műfaja és tartalma vegyes. Van köztük két újság (a *Marczius Tizenötödike* április harmadikai és negyedikei száma), van egy „Melléklap a Pesti Hírlaphoz”, hét program, illetve előfizetési fölhívás (*Dongó, Jelenkor, Nép Barátja, Reform, Új Hírlap, Radical Lap, Népelem*), egy fölhívás a „Moses vallású magyarokhoz”, egy „Kivonat a Hitelintézet alapszabályairól” Kossuth pénzügyminiszter aláírásával, egy „Választmányi jegyzőkönyvi kivonat” a „Pesti állandó választmány”-tól, valamint három követválasztási proklamáció: kettő Petőfitől, egy meg Jerney Jánostól. A nyomtatványok többségét sikerült azonosítani a tárgyban leggazdagabb anyagú közgyűjteményekben.¹ Három nyomtatványunk viszont igen nagy valószínűséggel unikum, ezeket nem őrzik a vizsgált gyűjtemények, de a korrall és a témával (Petőfi követválasztása!) foglalkozó szakirodalom sem tud létező példányáról (Petőfi kiáltványa), nem ismeri a nyomtatvány szövegét (választmányi jegyzőkönyvi kivonat), illetve egyáltalán nem ismeri a nyomtatványt (Jerney kiáltványa).

I. Választmányi jegyzőkönyv kivonata. Pesten martius 20-án 1845. [1848!] Degré Alajos h. jegyző.
Nyomatott Landerer és Heckenastnál. [1] p., [22] sor, 43 × 26 cm

Választmányi jegyzőkönyv kivonata.

A' Kis Kun kerületi ellenzéki küldöttség, a' fő városból támadt reformügyek iránti tökéletes rokonszenvét// nyilvánítván, a' saját kebliekben felállított őrsereg egyenruhásait bemutatá, azon őszinte polgári nyilvánítással, hogy// a' köz jó, a' haza érdeke, és minden következhető vész esetében, a' Pesti állandó választmány intézkedései alá ren-// deli azt.//

Továbbá Szluha Imre kerületi főkapitány ellen törvénytelen 's önkényes eljárásai ellen, ki elég törvény-// telenül százados szabadságaikat aláásni nem idegenkedett, emelt a' küldöttség érzékeny panaszszát előadván: mi-// ként az elsorolhatlan galásdágai [!] mellett 10 évi számadással is tartozik; a' küldöttség egész bizalommal felkéri a'// megbízott választmányt, hogy nyújtson módot Szluha Imrét

¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, valamint a tárgyban leggazdagabb anyagú Országos Levéltár aprónyomtatvány-táraiban.

Választmányi Jegyzőkönyv kivonata.

A' Kis Kun kerületi ellenzéki küldöttség, a' fő városból támaszt reformügyek iránti tökéletes rokonszenvet nyilvánítván, a' saját közbülső felállítású desereg egyesítését bemutatá, azon őszinte polgári nyilvánítással, hogy a' közt já, a' haza érdeke, és minden következtető vész esetében, a' Pesti állandó választmány intézkedései alá rendel ott.

Továbbá Szilaha Imre kerületi főkapitány ellen törvénytelen 's szabályos eljárás ellen, ki elég törvénytelenül százados szabadságukat átadni nem idegenkedett, oncolt a' küldöttség érzékeny panaszzal előadván: miként az elcsorohatlan gótságsági mellett 10 évi számúval is tartozik; a' küldöttség egész bizalommal felkéri a' megbízott választmányt, hogy nyújtsa módot Szilaha Imre számúára vonatolni, 's a' kerület roppant szerencsétlenségére szellemi és anyagi elnyomásra oly sokáig háborolt hivatalától elmozdítani.

A' megbízott választmány egész méltánylással fogadván a' küldöttséget, és hazafai örömmel jegyzőkönyvvel közölni kezdte mondott a' dörök Kis-kun-polgártársaknak, a' haza védelmére oly lelkesen felajánlott bizodalomért.

Azért Szilaha Imre főkapitány eljárására nézve ismeretes a' választmány előtt, a' szabad kerület elnyomott állása, és tudva van, hogy az iránt az országgyűlésre beadott petíciók mily ármányos uton elnyomottak, és azért a' választmány a' kérdést igen igazságosnak találja, de e' pillanatban egyebet nem tehet, mint azt, hogy az igen tisztelt küldöttséget gr. Batthyány Lajos miniszter-elnökön utálja egy petícióval elvétel követelvény, hogy a' jelen miniszterium alatt ez eféle ügyek megörvösöltsenek. Egyebant a' választmány a' Kis-kun kerületi polgar-társaknak az ügy szentségét, és tisztaságát ajánlván, jelszókint mondja, mindennek feletti **rend és szabadság!**

Pestien martius 20-án 1845.

Degré Alajos,

h. jegyző.

Nyomatott Landerer és Heckenstall.

1. ábra

számadásra vonhatni, 's a' kerület roppant szerencsétlen-// ségére szellemi és anyagi elnyomására olly sokáig bitorolt hivatalától elmozdítani.//

A' megbizott választmány egész méltánnyal fogadván a' küldöttséget, és hazafui örömmel jegyzőkönyvi-// leg köszönetet mondott a derék Kiskun-polgártársaknak, a' haza védelmére olly lelkesen feljárnott bizodalomért.//

Azután Szluha Imre főkapitány eljárásaira nézve ismeretes a' választmány előtt, a' szabad kerület elnyomott// állása, és tudva van, hogy az iránt az országgyűlésére beadott petitiok milly ármányos uton elnyomattak, és azért a'// választmány a' kérést igen igazságosnak találja, de e' pillanatban egyebet nem tehet, mint azt, hogy az igen tisztelt// küldöttséget gr. Batthyány Lajos minister-elnökhoz (!) utalja egy petitióval, elvbül következtvén, hogy a' jelen ministe-// rium alatt ez eféle ügyek megorvosoltatnak. Egyébíránt a' választmány a' Kiskun kerületi polgár-társaknak az ügy// szentségét, és tisztaságát ajálván, jelszókint mondja, mindenek felett rend és szabadság!

Pesten martius 20-án 1845.

Degré Alajos,
h. jegyző.

Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

Az időrendben első *Választmányi jegyzőkönyv kivonata* kulcsdokumentum a Pesti Központi Választmány és az ún. Kiskun Kerületi Ellenzék kapcsolatának történetéhez. E témában Mezősi Károly végzett alapos feltáró munkát.,² de — miközben forrásai többször hivatkoznak az Ellenzék küldöttségének fogadtatására a Választmányban, sőt magára a választmányi határozatra is, — a jegyzőkönyvi kivonat szövege hiányzik a hivatkozott dokumentumok közül.³ A röpirat dátumának föltűnő nyomdahibáját (1845!) alighanem az ügy sürgőssége, s a nyomda e napokban jellemző túlterheltsége okozta.⁴

A nyomtatvány tartalmával kapcsolatban megjegyzendő még, hogy Szluha Imrét, a Jászkunság nádori főkapitányát két hét múlva, április negyedikén hármas

² Mezősi Károly: *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson*. In: *Petőfi és kora*. Bp., Akad. K., 1970. 515–537.

³ Mezősi K.: *i.m.* 552–554.

⁴ A Mezősi tanulmányában is hivatkozott forrásokhoz illeszthetjük ezt a jegyzőkönyvi kivonatot, valamint a *Pesti Hírlap* március 21-i számának egy rövid közleményét: „Mártius 20-kán a közesendi választmány előtt megjelent egy számos és fényes küldöttség a Jász-kunok részéről, kik azon örvendetes hírt hozák, miszerint a Jász-kunság a reformok iránt teljes rokonszenvét kijelenti. Bemutaták egyszersmind a köztük felállított nemzetőrség néhány férfiasandeli tagjait, szükség esetében feljárnván a középponti választmány rendelkezésre ezen jász-kun őrség szolgálatát. Mi is örömmel fogadtatott. Továbbá Szluha Imre eddigi főkapitány elleni panaszait előadván a küldöttség, kérte a választmányt, hogy annak elmozdítását elősegítse. Ez iránt a választmány, utasítá a választmányt az ujonnan alakult magyar minisztérium bekövetkezendő rendeletei iránt való bizalomra.” (5. sz., 240.) Az itt teljes terjedelemben közölt hír (amely Mezősi figyelmét elkerülte) tartalmában föltűnően egyezik a jegyzőkönyvi kivonattal. A március 20-án Pestre érkezett kunszentmiklósi, azaz Kiskun Kerületi Ellenzéki (és nem Jász-kun!) küldöttség a kapott határozattal azonnal megjelent a nyomdában, és rögtön kérte a határozat sokszorosítását, hiszen a Pesttől 70 km-re lévő Kunszentmiklós előjárósága már másnap postára adta a 24 testvér jászkun községhez intézett körlevelét, hozzá mellékelve a jegyzőkönyvi kivonatot.

Kiskún honfi- és polgártársaimhoz.

A sors engem is polgári sorsba íktatott azon kis hazának, mely a márcziusi dicső napok előtt, kiváltságokban irott malasztjainál fogva szabadnak nevezte ugyan magát, de nemi kormányzó főbb hivatalnokai kényurassága alatt majdnem szolgasságig törpített le.

Valamint közösek volának fájdalmim kún véreimével a minden ádvas javításra törekvést elfojtó zsarnok hatalom korában úgy most, az öröm, melyet a visszanyert s csebbe lepettett joggyakorlás minden becsületet kebelben előőz, kétszeres mértékben dagasztja mellemet. Kétszeresen mondom; mert amár mint előkelő kún hirtokos és élve készülséggel felruházott egyén, nem csak remény nélkül állék szülőföldemen lelki erőmet kifejhetni, hanem már régebben, ott megkezdett pályám küszöbén, méltatlanságok, ne mondjam buccaurratiai fondorkodások által megfosztattam azon edes reménytől, hogy, melyen gyökerezett szabadelmüségemmel fogva, oly annyira alázott verra-konin közt nyugalommal élhessem le napjaimat. Innen történt, hogy ősi javaimtól tovább vonulva, s nagyrészt megvalva, nemaz ott rendszerzetű alacsony csuszás-mászás és nepulimusi kárhözatos pártfogás utján, hanem a hon anyavárosában személyes tehetéseim súlyánál fogva érdemeljem ki azon állást, melyet közjóra munkálva maiglan viselek.

Felédre azonban a múlt idők mostolosságait, jelenem legedesh kötelességemnek érzem, polgártársaimmal együtt élvezni azon jogokat, miknek józan alkalmazására minden honfi, ki magában erőt érez, egyiránt hivatva van.

Nem akarok sehol bármínó nygben igazán vezérezepet viselni. Tavol legyen! Ezért munkával párosulva csendben eddig állott eltem napjai eléggé kezeskednek. Nem szándokom bizalmatlanság magyát hinteni polgártársaim közé; de, hogy némi figyelemzetéssimmel anyagot nyújtsak a nemzeti gyűlésre küldendő kiskún követ' elválasztása iránti előleges tanácskozmány- és értekezés szövegére: az illedelemet és szerénységet távol sem látom avval megsérve lenni, sőt olyasmire jogosítva érzem magam, annál is inkább, mivel a választáshoz személyesen részt venni önigá engedendik körülményim.

Nagy baja volt az eddigelő a kún népnek, miszerint a hivatalos tekintetűek szilbaszó karjai közt ringatva csak oly egyénekben kénytelenítették méltatlani a polgári érdemet, kiknek egyszersmind tisztif intézkedéseitől, befolyásától függő vala. Ebből származott, hogy kerületinkben általában fogva hivatal előtt nyomtatékok embernek, nem pedig ember a hivatalnak. Sőt, a tisztikar zart körén kívül álló bármínó mivel és szilárd jellemű egyén, ha a közügyekhez szózatával járulni vagy hivatalbeliek eljárása ellen panaszolkodni merészelt, csak megesterse, üldözésre, végül hirtörre tarthatott számot. — E' bessi hatalom által előőzött s gyámolva gyámoli tévtonok s hibás elvek-megszolgalelküség' ideje azonban hála: már lejárván; igenis méltó, mikép szabad kerületünkbeli örökre számüzettségének; kiváltkép most, a követválasztásnál ily zavarárs eszmék többé föl ne tájjanek; és merőben szilárd jellem, és tudományos műveltség vettesseuk működésünkkel az érdemek mérlegébe.

Edeaz honunk jelenem rendkívül veszélyes állapot előésarnokánál áll. A bongyülésen megjelendő követek lelkesége, helyes tapintata, a bel- és kül viszonyok alapos ismerete azon főkéllékek, miknek öszvehangzó közremüködése által hárihatni el a fenyegető romlás, kifejlészthemi s bizos alásra fektethetni a nemzet új szabadságát.

Válasszanak azért önök, polgártársaim oly egyent követit, kit nem kerületi hivataloskodás, ezen érdemnek hiúu — sőt gyakorta halgául kereszlett sajátás, — hanem polgári erény, jelesen hazaszeretne és kellő értelmesség' fűnteli ki a nép sorából; ki a nemzet boldogságának eszközéséhez férfiasan járulni tud, mer és akar egyszersmind; kinek lelkierte népmóma s labnyaló eszmék által soha meg nem volt fertőzlette. — Tegyük felre minden mellékes nézeteket, nia a' magyzeru célznak elérését bármí részben hiúság mártalekáiul vetnek oda. Igényli ezt a' Jasz-kún kerület belszerkezetének a' jövő nemzetgyülésen részletes intézkedés alá vetetése is. — Éljen a' szabadság, egyenlőség és testvériség!

Pesten, jun. 5-ken 1848.

Jernei János s. k.

h. ügyész, az országos statistikai hivatal- és magyar tudományos társaság' rendes tagja.

kerületi közgyűlésen hívták vissza a követségből, s mozdították el főkapitányi tisztségéből.⁵ A Kiskun Kerületi Ellenzék kunszentmiklósi tagjai pedig a júniusi szabadszállási követválasztás idején töltenek majd be fontos szerepeket — Petőfi mellett, vagy éppen ellene.

II. Kiskún honfi- és polgártársaimhoz. Pesten, jún. 5-kén 1848. [ny. n.] Jernei János s. k. [1] p., [51] sor, 38 × 24 cm

Kiskún honfi- és polgártársaimhoz.

A' sors engem is polgárai sorába iktatott azon kis hazának, mely a' mareziusi dicső napok előtt, // kiváltságokban irott malasztjainál fogva szabadnak nevezé ugyan magát, de némi kormányzó főbb // hivatalnokai kényurasága alatt majdnem szolgaságig törpítettett [!] le. //

Valamint közösek valának fájdalmim kún véreiméivel a' minden üdvös javításra törekvést // elfojtó zsarnok hatalom korában; [?] ugy most, az öröm, melyet a' visszanyert 's életbe léptetett joggya- // korlás minden becsületes kebelben előidéz, kétszeres mértékben dagasztja mellemet. Kétszeresen // mondom; mert ámbár mint előkelő kún birtokos és elég készütséggel fölruházott [!] egyén, nem csak // remény nélkül állék szülőföldemen lelki erőmet kifejthetni, hanem már régebben, ott megkezdett pá- // lyám' küszöbén, méltatlanságok, ne mondjam burocratiai fondorkodások által megfosztattam azon // édes reménytől, hogy, mélyen gyökerezett szabadelműségemnél [!] fogva, oly annyira alázott véro- // konim közt nyugalommal élhessem le napjaimat. Innen történt, hogy ősi javaimtól távolabb vonulva, // 's nagyrészt megválva, nem az ott rendszerezett alacsony csuszás-mászás és nepotismusi kárhuzatos // pártfogás utján, hanem a' hon anyavárosában személyes tehetségeim súlyánál fogva érdemeljem ki // azon állást, melyet közjóra munkálva maiglan viselek. //

Feledve azonban a' mult idők mostohaságait, jelennen legédesb kötelességemnek érzem pol- // gártársaimmal együtt élvezni azon jogokat, miknek józan alkalmazására minden honfi, ki magában erőt érez, egyiránt hivatva van. //

Nem akarok sehohol bárminő ügyben izgató vezérszerepet viselni. Távol legyen! Ezért, mun- // kával párosult csendben eddig töltött éltém napjai eléggé kezeskednek. Nem szándokom bizalmat- // lanság magvát hinteni polgártársaim közé: de, hogy némi figyelmeztetéssimmel anyagot nyujtsak a' // nemzeti gyűlésre küldendő kiskún követ' elválasztása iránti előleg tanácskozmány- és értekezés // szőnyegére: az illedelmet és szerénységet távul sem látom avval megsértve lenni, sőt ollyasmire jo- // gosítva érzem magam, annál is inkább, mivel a' választásban személyesen részt vennem aligha en- // gedendik körülményim.

Nagy baja volt az eddigelő a' kún népnek, miszeriat [!] a' hivatalos tekintetűek [!] zibbasztó karjai // közt ringatva csak olly egyénekben kénytelenítették méltánylani a' polgári érdemet, kiknek egyszers- // mind tiszti intézkedéseitől, befolyásától függő vala. Ebből származott, hogy kerületeinkben általán // fogva hivatal adott nyomatókat embernek, nem pedig ember a' hivatalnak. Sőt, a' tisztikar zárt körén // kívül álló bárminő mivel és szilárd jellemű egyén, ha a' közügyekhez szózatával járulni vagy hivatal- // beliek eljárása ellen panaszolkodni merészelt, csak megvetésre, üldözésre, végül börtönre tarthatott // számot. — E' basai hatalom által előidézett 's gyámolva gyámolt tévtanok 's hibás elvek-meg // szolgalelkűség' ideje azonban hála! már lejárván: igenis méltó, mikép szabad kerületünkben örökre // száműzettesenek; kiváltkép most, a' követválasztásnál illy zavaros eszmék többé föl ne tűnjenek; // és merőben szilárd jellem, és tudományos miveltés vettessenek működésünkben az érdemek mér- // legébe. //

Édes honunk jelennen rendkívül veszélyes állapot előcsarnokánál áll. A' hongyűlésen meg- // jelenő követek lelkessége, helyes tapintata, a' bel- és kül viszonyok' alapos ismerete azon főkéllékek, // miknek

⁵ MEZŐSI: *i. m.* 558.

öszvehangzó közreműködése által hárrhatni el a' fenyegető romlást, kifejleszthetni 's biztos// alapra fektethetni a' nemzet új szabadságát. -//

Válasszanak azért önök, polgártársaim olly egyént követül, kit nem kerületi hivataloskodás, // ezen érdemnek hiún sőt gyakorta balgául keresztelt sajtáság, hanem polgári erény, jelesen / hazaszerelme és kellő értelmesség tünteti ki a' nép sorából; ki a' nemzet boldogságának eszközlése-// hez férfiasan járulni tud, mer és akar egyszersmind; kinek lelkülete népnymó 's lábnyaló eszmék ál-// tal soha meg nem volt fertőztetve. — Tegyük félre minden mellékes nézeteket, mik e' nagyszerű// czélnak elérését bármi részben hiúság mártalékául [!] vetnék oda. Igényli ezt a' Jász-kún kerület bel-// szerkezetének a' jövő nemzetgyűlésen részletes intézkedés alá vétetése is. — Éljen a' szabadság, // egyenlőség és testvériség! —//

Pesten, jun. 5-kén 1848.

Jerney János s. k.

h. ügyész, az országos statistikai hivatal- és magyar tudományos// társaság' rendes tagja.

Jerney János, az őshazakutató nyelvész itt közölt választási röpirata teljességgel ismeretlen a szakirodalomban. Jerney kiskundorozsmai kun redemptus családból származott, de szabadelvű gondolkodása miatt nem kapott a végzettségének és képességeinek megfelelő hivatalt a Jászkunországban, majd egy családi örökségi pert követően el is költözött a Kiskunországból.⁶ Pesten telepedett le, ott érte a forradalom, március végén belvárosi, Molnár utcai lakosként szerepelt a nemzetőrök listáján, május elején pedig a Fényes Elek vezette Statisztikai Hivatal alkalmazottja lett.⁷

Jerney nem nevezi meg röpiratában a követjelöltjét. Lehet, hogy Petőfit akarta támogatni, mert gondolatmenete helyenként föltűnően megegyezik a magát ajánló költő alább következő proklamációjának érveivel. Az is elképzelhető, hogy — Petőfinél sokkal burkoltabban — ő is magát ajánlotta, s mint „neves kiskun hazafi”, éppen azokra a fiatal értelmiségiekre számított, akikre Petőfi is támaszkodni kívánt. A választók csaknem fele a két déli városból (Kiskundorozsma, Kiskunmajsa) került ki, ahonnan Jerney származott, ahol leginkább ismerték. Ha a négy északi helység (Lacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás) választói megoszlottak volna pl. Petőfi és Nagy Károly között, Jerney akár nyerhetett volna. Csakhogy a dorozsmaiak, majsaiak meg sem jelentek Szabadszálláson a választáson június 15-én. Dorozsmát egyedül az a Balajthy Vendel képviselte, aki a jászberényi központi bizottmány nevében a választás tisztaságára volt hivatott ügyelni, s akit még követnek is jelöltek a helyszínen, de ő Nagy Károly javára visszalépett. Balajthy egyébként Jerney sógora volt, és egymás ellen viselt örökségi perük veszteseként — ellensége.⁸ Végül is olyan követet választottak Szabadszálláson, amilyen ellen röpiratában Jerney agitált.

A választást követően a dorozsmaiak is petícióval fordultak az országgyűléshez, mint Petőfi, ők is új választást kértek (bár más érvekkel!), de az ő ügyükben sem született érdemi döntés.

⁶ GYÁRFÁS István: *Jerney János emlékezete* (MTA Emlékbeszédek I.9., Bp. 1883.) 19.

⁷ OL 1848-as kisnyomatványok. R. 32. 2. cs.

⁸ MEZŐSI: *i.m.* 590, GYÁRFÁS: *i.m.* 19.

III. A kis-kúnokhoz. Petőfi Sándor. (Június, 1848.) Nyomt. Beimelnél. [1] lev., [2] p., [42 + 33] sor, 28,5 × 21 cm
 (Az alább közölt szöveget a *Petőfi Sándor Összes művei. V.* (Bp. 1956.) 95–97. p. alatt közölt, a Petőfi Múzeum V. évf. 91–94. p.-ből átvett röpirat-szöveggel hasonlítottuk össze. Az eltéréseket lábjegyzetekben közöljük.)

A kis-kúnokhoz.¹

Polgártársaim és hazámfiak! hazámfiak² nemesak mint magyarok, hanem úgy is mint³ kúnok,⁴ mert Kis-
 //Kunságban születtem. Ugy hiszem emlékeztek⁵ még arra az alacsony köpcös⁶ mészárosra, ki egykor
 a⁷//félegyházi, szabadszállási és szentmiklósi mészárszékeket árendálta; az az én apám. Nem gondolnám,
 // hogy ötet egészen elfelejtettetek volna, mert hiszen akkor, míg⁸ itt lakott, minden becületes ember sze-
 //rette ötet közületek, minthogy a becületes emberek szeretik egymást. De én rám nehezen fogtok emlé-
 //kezni, én⁹ még gyermekkoromban!¹⁰ elszakadtam közületek, s¹¹ azóta csak nagyon ritkán juthattam
 ahhoz¹²// az örömhöz, hogy kedves szülőföldemet¹³ meglátogathattam.¹⁴ Ennél fogva, nem mervén
 bizvást remélni,¹⁵// hogy köztetek szószólóm akad, magam vagyok kénytelen a szószóló¹⁶ lenni
 magamért.//

Igazság szerint nem is magamért, hanem ti¹⁶ értetek szólok, legalább azon jó szándékból, hogy elő-
 //mozdítsam a javatokat. Én szerszámnak ajánlom magam a ti kezeitekbe, semmi másnak.
 Magyarország// az utóbbi időkben sokat tett, de még korán sem¹⁷ tett meg mindent arra,¹⁸ hogy boldog és
 szabad legyen. . . .// mert minden nemzetnek ez a két fő célja:¹⁹ boldogság és szabadság. Magyarország
 eddig egy nyers fe-//nyőfa volt, most²⁰ már le van vágva, és föl van deszkákra fűrészelve²¹, de még nincsen
 ám meggyalulva, // pedig előbb meg kell gyalulni, hogy asztal készüljön belőle, az²² a dicső asztal,
 melyhez²³ majd odaül²⁴ ven-//dégeskedni a két földi istenség: a boldogság és szabadság.//

A mint mondtam, Magyarország gyalulatlan deszka, ti most megakarjátok²⁵ gyalulni, jól²⁶ van, én
 aján-//lom magamat a ti kezeitekbe egyik gyalúnak.²⁷ Annyit jó lélekkel mondhatok, hogy én már
 megpróbált// gyalú²⁸ vagyok, meggyalultam sok faragatlan tuskót, és nem esett rajtam csorba.
 Ennek²⁹ a cifra³⁰ be-//szédnek egyszerű értelme az, hogy közeledik az országgyűlés, az országgyűlésre
 követeket kell válasz-//tani. . . . ha³¹ engemet³² megválasztotok követnek, én azt dicsőségemnek fogom
 tartani, ti³³ pedig úgy³⁴ hiszem, // nem vallotok velem sem kárt sem³⁵ szégyent.//

Ez elég világosan van mondva, minden ember megértheti, sőt némelyek tán azt³⁶ fogják rá mondani, //
 hogy nagyon is világos.³⁷ Meglehet, de nem tehetek róla. Már az a jó vagy rossz szokásom meg van, a // mint
 veszünk, hogy³⁸ mindig őszintén és himezés hámázos³⁹ [!] nélkül szoktam beszélni. Abban a
 pillantásban⁴⁰// vágnam ki nyelvemet, a melyben⁴¹ nem úgy szólna, mint szívem érez.⁴² Egyébiránt ha az
 őszinteség hiba, // úgy az nem az én hibám, hanem az egész magyar nemzeté, mely⁴³ őszinte volt a világ
 teremtése óta, // és én, megvallom,⁴⁴ nem akarok jobb lenni nemzetemnél, azt akarom, hogy legyenek meg
 bennem a ma-//gyar nemzet jó és rossz szokásai egyiránt,⁴⁵ legyen tetőtől⁴⁶ talpig magyar.//

Igy gondolkodom én, azért nem csürtem csavartam⁴⁷ a dolgot, hanem kimondtam kereken,⁴⁸ hogy //
 szándékom követté lenni, ha megválasztotok, atyámfiak. Miért ohajtom⁴⁹ éppen azt, hogy ti
 választatok⁵⁰// meg követnek? azért,⁵¹ mert ez a föld, a melyen⁵² ti laktok, ez a szép Kis-Kunság az⁵³ én

¹ A KIS-KUNOKHOZ ² Hazámfiak ³ úgy is, mint ⁴ kúnok. ⁵ Ugy hiszem, emlékeztek ⁶ köpcös ⁷ a ⁸ míg ⁹ emlékezni: én ¹⁰ gyermek
 korban ¹¹ közületek s ¹² ahoz ¹³ hogy szülőföldemet ¹⁴ meglátogathassam. ¹⁵ remélni, ¹⁶ kénytelen szószóló ¹⁷ itt ¹⁸ korántsem ¹⁹ tett
 eleget arra, ²⁰ főcélja: ²¹ volt, -- most már ²² fűrészelve.

²³ belőle, az a ²⁴ melyhez ²⁵ odaül ²⁶ meg akarjátok ²⁷ gyalulni: jól van, ²⁸ gyalúnak, ²⁹ gyalu ³⁰ csorba, Ennek ³¹ cifra ³² választani. . . Ha
³³ engem ³⁴ tartani, -- ti ³⁵ pedig, úgy ³⁶ kárt, sem ³⁷ némelyek azt ³⁸ nagyon világos, ³⁹ megvan a mint vesszük hogy ⁴⁰ himezés-
 hámázos ⁴¹ pillanatban ⁴² a melyben ⁴³ mint érez szívem, ⁴⁴ mely ⁴⁵ és én megvallom, ⁴⁶ egyiránt, ⁴⁷ tetőtől

⁴⁸ csürtem-csavartam ⁴⁹ kereken kimondtam, ⁵⁰ ohajtom ⁵¹ választatok ⁵² követnek? azért, ⁵³ föld, melyen ⁵⁴ Kis-Kunság, az én

szülőföldem, s// bármilly⁵⁴ közel áll az ember szívéhez az egész haza, még közelebb áll az a hely a hazában, a hol szüle-// tett. Megnyerem-e bizodalmatokat vagy⁵⁵ nem? azt ti tudjátok és az isten. . . .⁵⁶ nem becsülöm túl magamat.// nem akarok dicsekedni, de isten szent ugyse tehetségemhez⁵⁷ képest tettem annyit a hazáért, különösen a// köznéperért, hogy bizodalma érdemes legyenek. Olvassátok el azokat a könyveket, a melyeket⁵⁸ irtam, jó// rakás; abból⁵⁹ meg fogjátok látni, mennyire szerettem mindég⁶⁰ a népet és pártját fogtam és küzdöttem érte.// Könnyű most a nép barátjának lenni, most, mikor a nép az ur a hazában és a világon, de⁶¹ én már akkor// barátja voltam a népek, mikor azt még parasztnak hiták⁶² és megvetették, s⁶³ engemet szinte megvetettek// és keserűségekkel⁶⁴ illeltek, mint a nép pártfogóját. Én fáradozásaimért⁶⁵ egy jutalmat kívánok, azt a jutal-// mat kívánom, hogy olyan⁶⁶ helyre állítsatok, a hol értetek tovább is fáradozhaszak, s⁶⁷ a hol tán többet//használhatok nektek, mint eddig használtam.//

Szükségesnek láttam ezeket elmondani magamról a végett, hogy némiképen megismerjete, hogy// legalább tudják, ki⁶⁸ és mi vagyok, a kik még nem tudták. Azt, hogy az ember így nyilvánosan beszélget// magáról, talán néminemű orczátlanságnak⁶⁹ lehet nevezni. Jól van, nevezétek orczátlanságnak,⁷⁰ vagy a// minek tetszik, de tudjátok meg: a magam hasznáért soha senki⁷¹ előtt sem szólnék egy jó szót se,⁷² s ha// most itt az orczátlanságig⁷³ vetemedtem, ezt azon szent cél⁷⁴ elérésének ohajtásából⁷⁵ tevém, hogy a hazá-// nak szolgálhaszak. . . . ha⁷⁶ ez a törekvés bűn,^{76a} ugy itt a szemem, köpjete bele, itt a fejem, kövvezetek meg.⁷⁷

Ha valaki csakugyan dicsekedésnek veszi előbbeni szavaimat, ám vegye; megengedem hát, hogy// olyan⁷⁸ pimasz voltam, hogy hetvenkedtem, de olyan⁷⁹ alávaló sohasem⁸⁰ voltam, nem is leszek, hogy⁸¹ akár-// kinek is hízkeljedem. A legjobb alkalmam volna rá, most⁸² megszerettetni magamat veletek az által, ha az// egekig magasztalnálak benneteket, hogy ti kúnok,⁸³ ti ilyen meg ilyen⁸⁴ dicső, páratlan, hasonlithatatlan// remek emberek⁸⁵ vagytok. Ha én ezt⁸⁶ amugy hosszan⁸⁷ kacskaringósan kikanyargatnám, tudom, nem esnék// roszul egyikteknek sem, sőt közületek többen megsimtanák a bajszukat és a hájukat,⁸⁸ s azt mondanák:// „ejnye, még is⁸⁹ derék ember ez a Petőfi, tegyük meg követnek.” Hanem azt korán se várjátok, hogy// én titeket magasztallak,⁹⁰ mert akkor szemtelenül hazudnám. Becsületesem mondom, hogy ti nem vagytok// remek emberek vagy⁹¹ eddig legalább nem voltatok. Márczius 15-éig⁹² az egész Magyarország nagyon szolgál-// lelkü, kutyai alázatosságú⁹³ ország volt, és⁹⁴ ti ebben a⁹⁵ virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utó-// sókhoz. Gondoljatok csak vissza arra a Szluha kapitányra, hogy süvegeltétek, hogy csuszatok mászta-// tok⁹⁶ előtte. Ah, ha eszembe jut. még most is szegyenlem magamat a ti nevetekben. A zsidók hajdan Mó-// zes⁹⁷ idejében az isten helyett egy arany borjut imádtak, de ti még lejjebb süllyedtetek, ti⁹⁸ egy ólom száma-// rat⁹⁹ imádtatok. Azonban ez az idő lejárt, és¹⁰⁰ remélem, hogy lejárt mindörökre. Fölemeltétek fejeteke, s¹⁰¹ fölteszem rólatok, hogy soha többé meg nem hajtjátok¹⁰² semmiféle ember előtt a kerek világon. Az isten// az állatnak teremtett négy lábat, az embernek csak kettőt, azért hogy¹⁰³ egyenesen járjon és embertársai-// nak egyenest a szeme közé nézzen, mert¹⁰⁴ az ég alatt minden ember egyenlő, egynek sem szabad mások-// ra lenézni, egynek sem szabad másokra fölnézni. Nem ismerek magamnál se kisebbet se¹⁰⁵ nagyobbat.//

Ennyit akartam mondani, atyámfiat, ebből megítélhetitek,¹⁰⁶ hogyan érzek és hogyan gondolkodom.// Ha kedvetekre való vagyok, meg fogtok követnek választani, s akkor minden erőmet nagy és szent kö-// telességem teljesítésére fordítom; ha¹⁰⁷ pedig meg nem¹⁰⁸ választotok követnek, abból látni fogom, hogy kü-// lönb ember/tek¹⁰⁹ akadt, mint én, s ez hazafiú!//¹¹⁰ szívem legszebb öröme lesz, mert főohajtásom,¹¹¹ hogy én ná-// lam minden ember nagyobb tehetségü¹¹² és nagyobb buzgóságú¹¹³ legyen a magyar hazában, a mely¹¹⁴ haza,// adja a magyarok istene, hogy mindörökkön örökké éljen!

Petőfi Sándor¹¹⁵
(Június, 1848.)¹¹⁶

Nyomt. Beimelnél.¹¹⁷

⁵⁴ bármily ⁵⁵ bizalmatokat, vagy ⁵⁶ isten. . . . ⁵⁷ isten szent ugyse! tehetségemhez ⁵⁸ a melyeket ⁵⁹ rakás; abból ⁶⁰ mindig ⁶¹ világon; de ⁶² hívták ⁶³ megvetették s ⁶⁴ keserűséggel ⁶⁵ E fáradozásaimért ⁶⁶ olyan ⁶⁷ fáradozhaszanak s ⁶⁸ tudják, hogy ki ⁶⁹ orczátlanságnak ⁷⁰ orczátlanságnak ⁷¹ soha, senki ⁷² egy szót sem, ⁷³ orczátlanságig ⁷⁴ cél ⁷⁵ ohajtásából ⁷⁶ szolgálhaszak. . . . ha ^{76a} bűn, ⁷⁷ kövvezetek meg. ⁷⁸ ⁷⁹ olyan ⁸⁰ soha sem ⁸¹ voltam, hogy ⁸² volna rá most, ⁸³ kúnok, ⁸⁴ ilyen meg ilyen ⁸⁵ páratlan, hasonremek emberek ⁸⁶ azt ⁸⁷ hosszas ⁸⁸ a bajszokat és a hajokat s ⁸⁹ mégis ⁹⁰ magasztaljalak, ⁹¹ emberek, vagy ⁹² Márczius 15-éig ⁹³ szolgállelkü, kutyaaalázatosságú ⁹⁴ volt és ⁹⁵ a ⁹⁶ csuszatok-mászatok ⁹⁷ Mózes ⁹⁸ süllyedtetek, ⁹⁹ ti ¹⁰⁰ ólomzamarat ¹⁰¹ lejárt és ¹⁰² fejetekeket s ¹⁰³ hajlotok ¹⁰⁴ azért, hogy ¹⁰⁵ nézzen, mert ¹⁰⁶ kisebbet, se ¹⁰⁷ megítélhetik, ¹⁰⁸ fordítom. Ha ¹⁰⁹ pedig nem ¹¹⁰ emberetek ¹¹¹ hazafiú ¹¹² fő ohajtásom, ¹¹³ tehetségü ¹¹⁴ buzgóságú ¹¹⁵ a mely ¹¹⁶ ¹¹⁷ [a kritikai kiadásból hiányzik!]

A kis-kúnokhoz.

Polgártársaim és hazámfiai! hazámfiai nemcsak mint magyarok, hanem úgy is mint kúnok, mert Kis-Kunságban születtem. Úgy hiszem emlékeztek még arra az alacsony köpczös mészárosra, ki egykor a félegyházi, szabadszállási és szentmiklósi mészárszékeket árendálta; az az én apám. Nem gondolnám, hogy ötet egészen elfelejtettétek volna, mert hiszen akkor, míg itt lakott, minden becsületes ember szerette ötet közületek, minthogy a becsületes emberek szeretik egymást. De én rá nem nehezen fogtok emlékezni, én még gyermekkoromban elszakadtam közületek, s azóta csak nagyon ritkán juthattam ahhoz az örümböz, hogy kedves szülőföldemet meglátogathattam. Ennél fogva, nem mervén bizvást remélni, hogy köztetek szószólóm akad, magam vagyok kénytelen a szószóló lenni magamért.

Igazság szerint nem is magamért, hanem ti értetek szólok, legalább azon jó szándékból, hogy előmozdítsam a javatokat. Én szerszámnak ajánlom magamat a ti kezeitekbe, semmi másnak. Magyarország az utóbbi időkben sokat tett, de még korán sem tett meg mindent arra, hogy boldog és szabad legyen. ... mert minden nemzetnek ez a két fő célja: boldogság és szabadság. Magyarország eddig egy nyers fenyőfa volt, most már le van vágva, és fül van deszkákra fűrészelve, de még nincsen ám meggyalulva, pedig előbb meg kell gyalulni, hogy asztal készüljön belőle, az a dicső asztal, melyhez majd odaül vendégeskedni a hét földi istenség: a boldogság és szabadság.

A mint mondtam, Magyarország gyűhlattan deszka, ti most megakarjátok gyalulni, jól van, én ajánlom magamat a ti kezeitekbe egyik gyalúnak. Annyit jó lélekkel mondhatok, hogy én már megpróbáltam gyalulni, meggyalultam sok faragatlan tuskót, és nem esett rajtam csorba. — Ennek a czifra beszédnek egyszerű értelme az, hogy közeledik az országgyűlés, az országgyűlésre követeket kell választani. ... ha engemet megválasztotok követnek, én azt dicsőségemnek fogom tartani, ti pedig úgy hiszem, nem vallotok velem sem kárt sem ségelyent.

Ez elég világosan van mondva, minden ember megértheti, sőt némelyek tán azt fogják rá mondani, hogy nagyon is világos. Meglehet, de nem tehetek róla. Már az a jó vagy rossz szokásom meg van, a mint veszeszük, hogy mindig őszintén és himezés hámázos nélkül szoktam beszélni. Abban a pillantásban vágnám ki nyelvemet, a melyben nem úgy szólna, mint szívem érez. Egyébiránt ha az őszinteség hiba, úgy az nem az én hibám, hanem az egész magyar nemzeté, mely őszinte volt a világ teremtése óta, és én, megvallom, nem akarok jobb lenni nemzetemnél, azt akarom, hogy legyenek meg bennem a magyar nemzet jó és rossz szokásai egyiránt, legyenek tetőtől talpig magyar.

Igy gondolkodom én, azért nem csűrtem csavartam a dolgot, hanem kimondtam kereken, hogy szándékom követé lenni, ha megválasztotok, atyámfiai. Miért ohajtom épen azt, hogy ti választotok meg követnek? azért, mert ez a föld, a melyen ti laktok, ez a szép Kis-Kunság az én szülőföldem, s bármily közel áll az ember szívéhez az egész haza, még közelebb áll az a hely a hazában, a hol született. Megnyerem-e bizodalmatokat vagy nem? azt ti tudjátok és az isten. ... nem becsülöm túl magamat, nem akarok dicsekedni, de isten szent ugyse tehetőségemhez képest tettem annyit a huzáért, különösen a köznépért, hogy bizodalomra érdemes legyenek. Olvassátok el azokat a könyveket, a melyeket irtam, jó rakás; abból meg fogjátok látni, mennyire szerettem mindég a népet és pártját fogtam és küzdöttem érte. Könnyű most a nép barátjának lenni, most, mikor a nép az ur a hazában és a világon, de én már akkor barátja voltam a népnek, mikor azt még parasztnak hiták és megvetették, s engemet szinte megvetettek és keserűségekkel illettek, mint a nép pártfogóját. Én fáradozásaimért egy jutalmat kívánok, azt a jutalmat kívánom, hogy olyan helyre állítsatok, a hol értetek tovább is fáradozhassak, s a hol tan többet használhatok nektek, mint eddig használtam.

Szükségesnek láttam ezeket elmondani magamról a végett, hogy némiképen megismerjétek, hogy legalább tudják, ki és mi vagyok, a kik még nem tudták. Azt, hogy az ember így nyilvánosan beszélget magáról, talán némiképen orcátlanságnak lehet nevezni. Jól van, nevezétek orcátlanságnak, vagy a minék tetszik, de tudjátok meg: a magam hasznáért soha senki előtt sem szólnék egy jó szót se, s ha most itt az orcátlanságig vetemedtem, ezt azon szent csel elérésének ohajtásából tettem, hogy a hazának szolgálhassak... ha ez a törekvés bűn, ugyíttá szemem, köpjétek bele, itt a fejem, kövezzétek meg.

Ha valaki csakugyan dicsekedésnek veszi előbbeni szavaimat, ám vegye: megengedem hát, hogy olyan pimasz voltam, hogy hetvenkedtem, de olyan alávaló sohasem voltam, nem is leszek, hogy akárkinek is hízkeljek. A legjobb alkalmam volna rá, most megszeretlenni magamat veletek az által, ha az egekig magasztalnálak benneteket, hogy ti kúnok, ti ilyen meg ilyen dicső, pártatlan, hasonlíthatatlan remek emberek vagytok. Ha én ezt amugy hosszan kacskaringósan kikanyargatnám, tudom, nem esnek rosszul egyiketeknek sem, sőt közületek többen megsimítanak a hajszukat és a hajukat, s azt mondának: „ejnye, még is derék ember ez a Petőfi, tegyük meg követnek.” Hanem azt korán se várjátok, hogy én titeket magasztallak, mert akkor szentelenül hazudnám. Becsületekre mondom, hogy ti nem vagytok remek emberek vagy eddig legalább nem voltatok. Marcius 15-kéig az egész Magyarország nagyon szolgálkú, kutyai alázatosságú országvolt, és ti ebben a virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utószókhöz. Gondoljátok csak vissza arra a Szluha kapitányra, hogy süvegellétek, hogy csuszatok mászatok előtte. Ah, ha eszembe jut, még most is szégyenlem magamat a ti nevetekben. A zsidók hajdan Mózes idejében az isten helyett egy arany borjut imádtak, de ti még lejjebb süllyedtetek, ti egy ólom szamarat imádtatok. Azonban ez az idő lejárt, és remélem, hogy lejárt mindörökre. Fölemellétek fejeteket, s fölteszem rólatok, hogy soha többé meg nem hajtjátok semmiféle ember előtt a kerek világon. Az isten az állatnak teremtett négy lábat, az embernek csak kettőt, azért hogy egyenesen járjon és embertársainak egyenest a szeme közé nézzen, mert az ég alatt minden ember egyenlő, egynek sem szabad másokra lenézni, egynek sem szabad másokra fölneézni. Nem ismerek magammal se kisebbet se nagyobbbat.

Eznyt akartam mondani, atyámfiai, ebből megítélhetitek, hogyan érzek és hogyan gondolkodom. Ha kedvetekre való vagyok, meg fogtok követnek választani, s akkor minden erőmet nagy és szent kötelességem teljesítésére fordítom; ha pedig meg nem választotok követnek, abból látni fogom, hogy különb embertek akadt, mint én, s ez hazafélti szívem legszebb öröme lesz, mert főohajtásom, hogy én nálam minden ember nagyobb tehetségű és nagyobb buzgóságú legyen a magyar hazában, a mely hazát adja a magyarok istene, hogy mindörökkön örökké éljen!

Petőfi Sándor.

(Június, 1848.)

Nyomt. Bejmelés.

Petőfinek erre a hangvétele miatt híressé vált proklamációjára legelőször maga a költő hivatkozik, de vele csaknem egyidőben kunszentmiklósi kortese és barátja, Bankós Károly is.⁹ Szövege viszont évtizedekig ismeretlen marad, a költő első monográfusa, Zilahy Károly is csak utal rá — alighanem a Bankós cikke nyomán.¹⁰

Egy eredeti röplap aztán előbukkan 1881-ben, amikor Benke István közreadja a maga ajándékba kapott példányát a sepsiszentgyörgyi *Nemere* című lapban. Az erdélyi származású Benke 1874-től 1881-ig a kunszentmiklósi algimnáziumban tanított, s távozásakor — 1881 nyarán — kapta a röplapot Lesták Ambrus helybeli orvostól.¹¹ A közlő — az adományozó szavai nyomán — programbeszédnek állítja a proklamáció szövegét, „... melyet a költő Szabadszálláson... 1848 június havában mondott el.[!]... Benke még csak azt az adatot említi fel, hogy Lesták barátja volt az, ki a költőt e kritikus helyzetben saját testével megvédte.”¹²

A *Nemere* szövegét sorra vették át a fővárosi lapok 1881 őszén, telén, s az újabb közlések szövegromlásokkal, sőt félremagyarázásokkal is jártak.¹³ Még a publikációs hitelességére kényes *Petőfi Múzeum* sem közvetlenül a *Nemere* nyomán közöl,¹⁴ viszont a *Petőfi Múzeum* szövegét veszi át a Havas Adolf szerkesztette első kritikai kiadás.¹⁵

⁹ „Lejöttem szülőföldemre Kis-Kunságba, proklamációt osztottam szét a nép között, azt az egész kerület választóinak igen nagy része lelkesedéssel fogadta...” (Petőfi nyílt levele; PH 1848. jún. 21., 573.) — „Petőfi Sándor e napokban proklamációt osztatott el közöttünk... mellyben... minden himezés hámozás nélkül őszintén kimondja, hogy ha kedvünk van őt megválasztani követnek, biz ő elfogadja a követséget; ha pedig mást választunk, örülni fog rajta, ha nálánál külön emberünk akad.” (Bankós K. levele, PH 1848. jún. 27., 593.)

¹⁰ Zilahy idéz Petőfi nyílt leveléből, és csillag alatt, lábjegyzetben fűzi a „proklamációt osztattam szét...” részhez: „E proklamációnak saját személyére vonatkozó részében kijelenti Petőfi, hogy ha képviselőül megválasztják, elfogadja; ha méltóbb embert kapnak nálánál, örömmel visszavonul.” (ZILAHY Károly: *Petőfi Sándor életrajza*. Pest, 1864. 113.)

¹¹ Benke István 1849-ben született Brassóban. Rákosszentmihályon halt meg 1915-ben. A pesti teológia elvégzése után külföldi tanulmányutat tett, ezt követően tanított Kunszentmiklóson, aztán Sepsiszentgyörgyön. Itt igazgató volt a ref. liceumban, majd Rákosszentmihályon lelkészkedett. Több lapban publikált teológiai, tanügyi, szépirodalmi cikkeket. Lesták Ambrus 1813-ban született, 1891-ben halt meg Kunszentmiklóson. 1842-től városi sebész, majd alorvos ugyanott. 1848 őszén nemzetőrként részt vett a délvidéki harcokban: („Lesták urat. jó, hogy elhoztuk, nincs egyéb orvosunk.” — írja levelében az egyik kunszentmiklósi nemzetőr 1848. nov. 28-án. BORS Károly: *Kunszentmiklós város történeti adatai*. Uo. 1892. 185.)

¹² Lesták választási szerepére, Petőfihez fűződő viszonyára korabeli hivatkozásunk nincs. De: „Petőfinek Kunszentmiklóson való szereplése teljesen édesapám barátságával függött össze [...] Vonzalmával ezenkívül még néhai Lesták Ambrus községi orvost tüntette ki Kunszentmiklóson.” (Bankós Irén levele, megj.: Dunamellék-Kiskunság, Kunszentmiklós, 1928. jan. 4.)

¹³ Így pl. a PHírl 1881. évf. 218. sz.: „Petőfi programbeszéde a fülöp-szállási[!] választókhoz.”

¹⁴ „Az alább közlendő nyílt levél [...] Megjelent először a székelyföldi (sepsiszentgyörgyi) *Nemere* című lapban 1881. aug. elején, ... s onnan kiadta többek közt a Koszoru (VI. k. 269—274.) s Baróti is „Petőfi újabb reliquiái”, 8—13. l. [...] A Baróti közlésében több szemmel-látható hiba van, mi a *Nemere* szövegét adjuk a Magyar Polgár 1881. 180. számából.” (Petőfi Múzeum 1892. 4. sz., 91—94.)

¹⁵ *Petőfi Sándor összes művei* (I—VI., Bp. 1892—1896.)

A következő, az MTA hét kötetes kritikai kiadása az V. kötetben közli a proklamáció szövegét. A kísérő jegyzet szerint „Eredeti röplap helyéről nincs tudomásunk. A sepsiszentgyörgyi Nemeréhez nem jutottunk hozzá, ezért szövegét a PM (V, 91—94. l.) közlése szerint adjuk.”¹⁶ A Lesták Ambrustól származó, 1881-ben közölt példány lelőhelye tehát ismeretlen (talán a Benke család birtokában van?), de a PÖM V. kötete megjelenése óta sem bukkant elő újabb példány¹⁷, így jelenleg a kunszentmiklósi gimnáziumé az egyetlen ismert eredeti darab.

A 117 jegyzetben föltüntetett eltérések legnagyobb része (mintegy kétharmada!) írásjel, ékezet és más ortográfiai különbség. Az eredeti röplap összesen kilenc szóval tartalmaz többet, két szórendi eltérés van, öt szócsere (más szó van az eredetiben!), és húsz szóalak-változat, — főleg a toldalékolásban. Érdemes külön is kiemelni, hogy a nehézkes „hasonremek” helyén az eredetiben „hasonlíthatatlan remek” olvasható, ugyanígy a „kutyaalázatoságú” helyén „kutyai alázatoságú”. (Lásd 86., ill. 93. számú lapalji jegyzet!)

Ugyancsak említést — és megfontolást — érdemel a „többen megsimítanak a bajszukat és a hájukat” kifejezés a „hajukat” helyett: aligha sajtóhiba ez, így talán még szemléletesebb a kifejezés.

* * *

A közlemény végén szólnunk kell arról is, hogy a *Pesti Hírlap* -kötetek származásáról nincs megbízható adatunk. Semmiféle kéziratos bejegyzés nincs, ami a lehetséges possessorok kiderítésében segítené. Annyit tudunk, hogy az iskola ebben az időben periodikumokat nem járatott, valamennyi korabeli lapunk külső adományozótól származik. Az előfizetők közt számba jöhet a városi magisztrátus, esetleg az iskolát fenntartó református egyház, Fördös Lajos lelkész vagy Kelemen Gergely „professzor”. A kérdés eldöntésében sajnos nem segít a iskola könyvtárának 1908-ból származó nyomtatott katalógusa sem.¹⁸

Ákárhonnán is érkezett könyvtárunkba ez a darab, tartalma irodalom- és könyvtörténetünknek egyaránt nyeresége, s megőrzői, a gimnázium volt könyvtárosai elismerést érdemelnek gondosságukért.

¹⁶ *Petőfi Sándor összes művei* (I–VII., az MTA kritikai kiadása, Bp., 1951–1964.)

¹⁷ Kiss József, az új kritikai kiadás szerkesztője szíves szóbeli közlése után.

¹⁸ PÁTKAY Imre: *A Kunszentmiklósi Református Gimnázium könyvtárának katalógusa*. Kunszentmiklós, Schwarcz ny., 1908.

MIHÁLY BALOGH

**Imprimés de petit format de 1848 découverts
dans une bibliothèque scolaire**

Dans la bibliothèque du lycée Damjanich János' /autrefois lycée calviniste 'Baksay Sándor' / à Kunszentmiklós, l'auteur a découvert trois pièces uniques imprimées /trois proclamations destinées aux élections des députés en 1848./ Deux en émanent de Sándor Petőfi, une du linguiste János Jerney. La plus importante en est l'exemplaire original de la proclamation de Petőfi rédigée à l'occasion des élections /*A kiskunokhoz*/. La littérature ne connaissait ce document que par des communications de troisième et quatrième main, et celles-ci contenaient nombre de fautes. Les deux autres imprimés se rattachent également à l'élection des députés dans le Kiskunság en 1848, moment où par des moyens tout à fait antilégaux les autorités locales empêchèrent que Sándor Petőfi se pose en candidat. Le textes sont accompagnés de notes.

Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól

Az a forrástömeg, amit az „újkori hungarikum kéziratok” megjelölés magába foglal, mindeddig viszonylag kevesebb figyelmet kapott a kutatástól, mint a hungarikum dokumentumok más, könnyebben meghatározható csoportjai. A külföldön őrzött középkori hungarikum kéziratok: a magyar eredetű vagy más módon Magyarországhoz kapcsolódó kódexek száma véges; többnyire nagy múltú könyvtárak őrizetében maradtak fenn, jelentős részüket nyomtatott nyilvántartásokban is feltárták. Így remélhető, hogy (ha hatalmas munkával is), corpusuk összeállítható lesz, medievisztikánk nagy hasznára — hiszen számuk bizonyosan bőven meghaladja a Magyarországon őrzött, magyar érdeklődésű kódexek számát. Hasonló a helyzet a régi nyomtatványokkal is, bár ezen a téren, az anyag természetének megfelelően, kisebb mértékben ismeretlen kötetek, nagyobb részben ismert művek új példányai várhatók (s kerültek elő már eddig is) a külföldön folytatott kutatások során. Más természetű probléma, és más természetű gyűjtőmunkát igényel az újkori és legújabbkori, valamint a mai hungarikum-nyomtatványok feltárása, a lehetőségekhez képest megszerzése hazai gyűjtemény (elsősorban a nemzeti könyvtár) számára.

Az újkori hungarikum kéziratok feltárásának munkája leginkább az újkori levéltári hungarikum anyag problematikájával állítható párhuzamba, bár az anyag eltérő természete természetesen a feltárás problémáit is befolyásolja. A levéltári iratokat világszerte levéltárak őrzik, amelyekbe az iratanyag a levéltár illetékességének megfelelően, eleve adott (meglévő vagy helyreállítható) rendben kerül be, s általában az anyag keletkezésével egyidejűen készített segédlettel van ellátva. Nem tekintve a számtalan kivételt, a levéltárakban őrzött nem regisztratura-szerű állagokat: a levéltárakban történő hungarikum-kutatás az anyag zömének tekintetében történetileg meghatározott szempontokat követhet: Magyarország és a levéltárat őrző állam kapcsolatainak ismerete eleve kijelöli azokat a korszakokat és állagokat, amelyekben a kutatás hungarikumot remélhet.

Mindezeknél szerteágazóbb — több okból kifolyólag — az újkori hungarikum kéziratok kérdése. A kéziratokat általában könyvtárak kéziratárjai és az ún. irodalmi levéltárak őrzik. Műfajuk hallatlanul változatos: a kora újkori, még a kódexhez közel álló kötetektől a mai napon keletkező hagyatékokig, levelezésekig terjed. Gyűjteménybe kerülésük esetleges; nélkülözi azt a törvényszerűséget, mely a levéltári dokumentumok helyét megszabja: a kéziratot írója vagy első tulajdonosa tetszés szerint juttathatja bármely gyűjteménynek vagy magánszemélynek. Ennek megfelelően minden kézirtattár gyűjtemény, vagyis szervesen létrejött dokumen-

tumegyüttes; anyaga mind tartalmát, mind jellegét tekintve heterogén, s legfeljebb a gyűjtőkör szab általában laza korlátokat a gyűjtésben.

A kéziratári anyag hozzáférhetővé tétele is speciális nehézségeket rejt magában. Az a körülmény, hogy a kéziratári—irodalmi levéltári gyűjtés az utolsó évtizedekben a teljes irodalmi hagyatékok gyűjtésére is vállalkozott; (szemben a korábbi, válogató gyűjtéssel) nemcsak az állományt duzzasztotta fel a korábbinak sokszorosára, de a feldolgozó munkát is megnehezítette. A hagyatéknak ui. általában nincs eredeti rendje; ennek nagy munkával történő létrehozása, valamint a selejtezés (amit, az irattári selejtezéssel ellentétben, nem lehet általános szempontok szerint végezni) a többnyire nem nagyszámú kéziratáros feladata. Így a világ számos kéziratgyűjteményében elszaporodtak a rendezetlen, esetleg előrendezett, de mindenesetre csak nehezen (vagy sehogyan sem) kutatható kéziratgyűjtések, elsősorban hagyatékok.

Az újkori hungarikum kéziratok kutatása így eleve speciális nehézségekkel indulhat meg. Ugyanakkor gazdag eredményeket ígér. Hogy milyen sokoldalú eredményt: erre a dokumentumok létrejöttének sokfélesége világít rá.

Az újkori hungarikum kéziratok első csoportjának azt a kéziratanyagot tekinthetjük, amely a történelmi Magyarországon keletkezett, s jelenleg különböző történelmi körülmények folytán Ausztria, illetve Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia gyűjteményeiben van. (Ausztria vonatkozásában az állami kapcsolatból eredő magyar érdekű anyag alkotja az ilyen típusú hungarikumok zömét, a többi területen a trianoni békeszerződés következtében vált hungarikummá a magyar eredetű forrásanyag.) Ez az anyag a 16. század elejétől 1920-ig terjed; egyes kéziratokat éppúgy felölel, mint teljes személyi hagyatékokat, levelezéseket. Ezt a csoportot egészíti ki az a dokumentumanyag, mely az említett államokban élt—élő, s az 1920 óta eltelt időben jelentős tevékenységet kifejtő magyar személyiségek működése során keletkezett.

A második csoportba azoknak a személyiségeknek hagyatékát vagy hagyatéktöredékét sorolhatjuk be, akik a 16. századtól napjainkig átmeneti időre vagy véglegesen elhagyták Magyarországot, Európa valamely más államába, vagy más világrészbe költöztek. Ilyen dokumentum éppúgy lehet egy-egy 16—19. századi tanulmányi jegyzet, album vagy visszaemlékezés, mint egy kéziratokban, levelekben, egyéb dokumentumokban gazdag, 20. századi írói-tudományos hagyatéék. Az előbbire példa az erdélyi Tellmann György albuma 1742—1743-ból (Jéna, Egyetemi Könyvtár), Hrabovszky Dániel naplója (1848—1853) ugyanott; az utóbbira Jászi Oszkár, Vámbéry Rusztem, Molnár Ferenc, Zilahy Lajos hagyatéka (valamennyi az USA-ban; Zilahy hagyatékának Magyarországot érintő része itthon maradt, ill. hazakerült).

Hungarikum-voltuknak az előbbiektől eltérő eredete folytán a hungarikum kéziratok harmadik csoportját levelek alkotják; olyan levelek, melyeket magyarországi személyiségek általában Magyarországból írtak külföldi barátainknak, ismerőseiknek, s melyek ma vagy a címettek hagyatékának részei, vagy valamely kéziratár ún. „autográf” gyűjteményében elszigetelten foglalnak helyet. Ilyenek pl.: Lukács György tíz levele Franz Blei író hagyatékában (Berlin, Deutsche Staatsbibliothek); számos magyar személyiség — pl. Arany, Dohnányi Ernő, Kerényi Károly, Lehár Ferenc, Széchenyi István, Tisza István, Zrínyi — egy vagy

több levele, részben ismeretlen címzettekhez az Österreichische Nationalbibliothek autográf-gyűjteményében. (Politikai személyiségek, uralkodók levelei, vagy a hozzájuk írott levelek általában a levéltárak állagaiba tartoznak, de kivételek ebben a vonatkozásban is adódnak.)

Külön csoportként említhetjük végül azokat a kéziratokat, amelyek nem rendeltetésszerűen, hanem esetlegesen kerültek külföldre, (vagy rendeltetésszerűen vannak Magyarországon kívül, de már nem abban az országban, vagy gyűjteményben, mely őrzésükre leginkább illetékes lenne). Ezek a kéziratok többnyire egy-egy (rendszerint magyar származású) magángyűjtő gyűjteményébe tartoztak, míg a gyűjtemények végül is közgyűjteménybe nem kerültek, vagy ismét szét nem szóródtak. A hungarikum kéziratok vándorlása némiképpen nyomon követhető a külföldi (elsősorban nyugatnémet, osztrák és angol) árverési katalógusokban, ahol időről időre — bár, ha Liszt Ferenc nagy mennyiségben forgalomban lévő leveleitől eltekintünk, nem túl nagy gyakorisággal — felbukkannak újkori hungarikum kéziratok. Ezek vagy az író személye folytán számíthatnak nemzetközi érdeklődésre (Kossuth, Bartók, Goldmark, Kodály), vagy olyan magyar történeti eseményekhez kapcsolódnak, melyek a hazai kutatáson kívül a külföldi kutatást is érdekelhetik: például egyes politikai tartalmú írásművek, nem levéltári dokumentumok a Habsburgok környezetéből, vagy egy-egy török dokumentum, mint I. Szulejmán szultán levele I. Ferenc francia királyhoz 1542-ben Magyarországgal kapcsolatos terveiről, (melyet az Országos Széchényi Könyvtár 1977-ben a Sotheby cég árverésén meg is szerzett). Ez utóbbi kézirat-típusban gyakori az ún. „tartalmi hungarikum”, vagyis az olyan kézirat, melyet nem magyarországi személy írt, nem Magyarországon íródott, s nem is volt soha magyar tulajdonban, de tartalma — egészében vagy számottevő részében — magyar vonatkozású. Tartalmi hungarikum is keletkezett természetesen az újkor minden századában; lelőhelyük teljesen esetleges, bármely gyűjteményben előfordulhatnak.

Bizonyos, hogy ez a sokszínű, mennyiségében is jelentősnek tűnő, a világ gyűjteményeiben szétszóródott hungarikum anyag a magyar társadalomtudományi kutatások forrásbázisának tekintélyes részét alkotja, s a magyarországi kulturális örökség szerves kiegészítője. Ez a felismerés legalábbis egyidős a magyar nemzeti könyvtárral. Széchényi Ferenc Bandtkie lengyel bibliográfussal 1817—1818-ban váltott leveleiben kijelentette, hogy az új könyvtárnak meg kellene szereznie a külföldi könyvtárakban őrzött magyarországi vonatkozású kéziratok teljes jegyzékét, bibliográfiai adataikat, s a legjelentősebbek másolatait. (Néhány krakkói kézirat másolatát el is készítette.) A hangsúlyt Széchényi, ha nem is kizárólagosan, a kódexekre helyezte; ezek corpusának nyomtatásban való megjelentetését is tervezte.¹ A rendszeres gyűjtést Horvát István, a könyvtár őrje, Széchényi halála után kezdte meg: az akkoriban Európa-szerte megjelenni kezdő nyomtatott kéziratári katalógusokból (a legmodernebbeket is megszerezte) írta ki százával a hungarikum adatokat (OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 1310. I—II. köt.). A halálával félbemaradó gyűjtéssel párhuzamosan a működését épp csak megkezdő

¹ CSONTOSI János: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. Magyar Könyvszemle 1882. 202-204.

Akadémia is foglalkozni kezdett a hungarikumok kérdésével. A hazai és külföldi könyv- és levéltárak átkutatásának programja 1832-ben fogalmazódott meg, kezdetben nyelvtörténeti céllal, majd a Történettudományi osztály is átvette a kezdeményezést, s ugyanebben az évben indítványt tett: nemcsak a hazai könyvtárakban „még talán rejtező historiai kéziratok” felkeresésére, „hanem addig is, míg ily irányra utazásokat lehetne rendelni, a bécsi, grazi, prágai, milánói stb., de kivált a müncheni könyvtárak igazgatóságait a náluk található és hazánkat érdeklő kéziratok címeinek közlése iránt” kell megkeresni; a vonatkozó kéziratok lemásolhatóak, esetleg egy alapítandó történeti kútfőgyűjteményben kiadhatók lennének. Egyben oklevelek másolatainak gyűjtését indítványozzák, belföldi és külföldi múzeumokban, s a bécsi császári levéltárban. A másolási munkálatok valóban megindulnak, s bár anyagi okokból csak szerény keretek között, de a 48-as forradalomig folynak. A legtöbb eredményt Petrovics Frigyes munkássága hozza. Petrovics az ifjú Teleki Lászlót kíséri külföldi utazásaiban, s ennek során számos német, francia és angol gyűjteményt vizsgál át hungarikum-kutatási céllal. (Másolatai az MTA Könyvtárának Kézirattárában vannak.)²

A félbeszakadt munka a polgári történettudomány fejlődésének megindulásával több ágon is felelevenedett. Az emigráns kutatók (Horváth Mihály, Simonyi Ernő) okmánytárak anyagának gyűjtésében, részben kiadásában is tevékenykedtek már az 50-es években. Az Akadémia Történeti Bizottsága a 60-as években szervezte meg újra a külföldi anyaggyűjtést, most már elsősorban levéltárakra szorítkozva. Kéziratokat a század végéig meglehetősen lendülettel folyó kutatások inkább csak melléktermékként tártak fel, így Varsóban, Párizsban, Modenában, Velencében, Zürichben; behatóbb kutatásokat folytatott Szádeczky Lajos a lengyel könyvtárakban, Marczali Henrik Berlinben, Drezdában, Londonban, Dedek Crescens Lajos cseh és morva könyvtárakban.³

A kézirattári hungarikum anyag gyűjtését a 80-as évek elején a Széchényi Könyvtár vállalta. Fraknói, mint a könyvtár igazgatója, megbízta Csontos Jánost, a Kézirattár órét a magyarországi és külföldi — elsősorban középkori — kéziratok felkutatásával. Csontos élénk aktivitást fejtett ki: bár utazásra csak néhány esetben nyílt lehetősége, tíz éven át bőségesen publikálta a *Magyar Könyvszemle*ben a nyomtatásban megjelenő külföldi kéziratkatalógusok hungarikumainak jegyzékét (München, Velence, Bécs, Drezda, Bern, Milánó, Hannover). Néhány kutatási beszámoló is megjelent ugyanitt: Thim József (Grác), Hodinka Antal és Áldásy Antal (Olaszország) tollából.⁴ Egy 1884. évi névtelen közlemény röviden beszámolt Csontos, Szinnyey József, Fejérpataky, Fraknói, Pesty Frigyes, Szilágyi Sándor, Ábel Jenő hungarikum-kutatásairól, hozzátéve, hogy még távol vagyunk attól, hogy a hungarikumokról megfelelő áttekintésünk legyen, s javasolta, hogy a kormány vagy az Akadémia tűzzön ki ösztöndíjakat 1. magyarországi vonatkozású kéziratok, 2. oklevelek és levelek, 3. nyomtatványok rendszeres külföldi kutatására;

² LUKINICH Imre: *A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*. Bp. 1935. 4.

³ A kutatóutakról készített jelentések: a *Századok* 1868–1893 közötti évfolyamaiban.

⁴ A *Magyar Könyvszemle* 1882–1892/93 közötti évfolyamaiban.

a kutatások eredményeit egy országos „bibliográfiai hivatalban” lehetne összpontosítani.⁵

Az éppen csak meginduló hungarikumkézirat-kutatásnak Csontos meghurcoltatása és a könyvtárból való eltávolítása vetett véget 1893-ban.⁶ Ezzel az egész hungarikumkutatás lekerült a folyóiratok hasábjairól a *Könyvszemlében* is, a *Századokban* is — mintha maga a téma is kompromittálódott volna.

A szünet különféle okokból igen hosszúra nyúlik. Az első világháború, majd a Trianon utáni gazdasági és politikai viszonyok nem kedveznek e munkálatok folytatásának. A magyar kutatók — a Bécsi Magyar Történeti Intézet révén — általában Bécsig jutnak el, s mint történészek, itt elsősorban a levéltárakban folytatnak kutatásokat. A magyar történettudomány forrásainak körébe értékes anyagokat vonnak be, de a rendszeres hungarikum-feltárás nem tartozik célkitűzéseik közé. Nyilván a hungarikum-fogalom is újjáalakul ezekben az évtizedekben: a kutatóknak fel kell ismerniük, hogy a magyar történeti források igen jelentős része hazai anyagból külföldi hungarikummá vált.

Ugyanakkor a hungarikum anyag gyarapodása a korábbinál jóval gyorsabb ütemben folytatódik, a kéziratok hungarikumok mennyisége megsokszorozódik, részben az elcsatolt területek magyar lakosságának tevékenysége folytán, részben, mivel a 19—20. századi levelezések, hagyatékok (természetesen számos hungarikummal) folyamatosan gyűlnek a világ könyvtáraiban. Megnövekszik a nyomtatott kézirat-katalógusok mennyisége is; emelkedő színvonalú, korszerű katalógusok jelennek meg. Ha az újkori hungarikum kézirat fogalma összetett, lelőhelye esetleges, mennyisége meghatározhatatlan volt a korábbiakban is: ezek a problémák egyre nőnek a múltó évtizedekkel.

A megnövekedett feladatokat a magyar kutatás — az ország szegénysége s ideológiai akadályok folytán — csak az 50-es évek végén kezdheti felmérni. A hungarikum-gyűjtés, mint nemzeti könyvtári feladat, a nyomtatványok vonatkozásában a lehetőségekhez képest állandóan folyik a Széchényi Könyvtárban; 1957-ben a Gyarapítási osztály hozzáfog a külföldi magyar szerzők nyilvántartásának kiépítéséhez is. Ugyanebben az évben vetődik fel hosszú szünet után először a kéziratok hungarikum problémája: a *Könyvszemlében* Csapodi Csabáné hívja fel a figyelmet középkori és újkori hungarikum kéziratok létezésére, a felkutatásukból várható óriási tudományos eredményekre. Csapodiné a Széchényi Könyvtár Kézirattárában a munkát egy kéziratbibliográfia munkálataival kezdi meg.⁷

A további fejlődés többirányú. Egyfelől a külföldi kutatóutak lehetőségének megnyílásával könyvtárosok, levéltárosok, irodalomtörténész és történész szakemberek számára ismét feltárulnak a külföldi gyűjtemények. (A munkálatok azonban összehangolatlanok. Kivétel a levéltári terület: 1971-ben a művelődési miniszter és az MTA főtitkára együttes utasításban szabályozza a magyar vonatkozású külföldi

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1884. 317—318.

⁶ Vö.: PÁLVÖLGYI Endre: *A Csontos János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere*. Az Egyetemi Könyvtár évkönyve. Bp. 1964. 163—192.

⁷ CSAPODI Csabáné: *Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája*. *Magyar Könyvszemle* 1957. 282—287.

levéltári anyag nyilvántartásba vételét; ennek megfelelően a levéltárosok útijelentései s a készülő mikrofilmek az Országos Levéltárban nyernek elhelyezést, s nyújtanak kiindulópontot az újabb kutatók számára.)⁸ Másfelől az Akadémia támogatásával, az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának keretei között megindulnak a hungarikum kódexek nyilvántartási munkálatai. Ennek tervét Csapodi Csaba 1973-ban készíti el,⁹ s bár az ebben vázolt nagyszabású külföldi feltáró tevékenység nem valósulhat meg, mégis jelentős anyag gyűlik össze, elsősorban hazai forrásokból. A fejlődés harmadik ága a hungarikum-gyűjtés és nyilvántartás egész feladatkomplexumának felvállalása az Országos Széchényi Könyvtárban. A beszerezhető kurrens könyvanyag beszerzése, a kurrens (és az évtizedek óta sok vonatkozásban elmaradt) bibliográfiai anyag — könyv és periodikum — nyilvántartásának megszervezése 1967-től kezdődően a könyvtár hangsúlyos feladatai között szerepel. Hungarika Koordinációs Bizottság működik, bibliográfiai kiadványok jelennek meg.¹⁰ Ezekben az elgondolásokban, programokban azonban az újkori hungarikum kéziratok kérdése még nem kap helyet.

Erre csak 1976-ban kerül sor. Ekkor készül el a könyvtárban *A könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai (Hungarikum meghatározás)* c. szabályzat, mely már a kéziratos dokumentumokat is figyelembe veszi,¹¹ s elkészül a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve* c. program, melynek második része (1978) részletesebben foglalkozik a külföldön őrzött közép- és újkori kéziratok feltárásának kérdéseivel, vázolja az elvégzendő feladatokat és azok sorrendjét. A munkálatok irányítását az MTA Könyvtára (középkori kéziratok) és az OSZK (újkori kéziratok) kooperációban végzik.¹² Ez a program bekapcsolódik a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása*, c. tárcaszintű kutatási főirányba, melyet a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1974. évi kezdeményezéséből kiindulva az Akadémia Társadalomtudományi Főosztálya és a Művelődési Minisztérium dolgoz ki, s 1983-ban válik jóváhagyott programmá.¹³ A nagyszabású tervbe, melynek (1984-ben) 108 témája „egyetlen nagyszabású vállalkozás egymást kiegészítő részeit alkotja”, szervesen, természetesen illeszkedik bele az újkori hungarikum kéziratok feltárásának feladata.

⁸ 205/1971. (M. K. 23.) MM MTA sz. utasítás. *Művelődésügyi Közlöny* 1971. 370–371. 1. Az Országos Levéltár mikrofilmtára 1985. január 1-én több, mint 5.200.000 filmkockát őrzött szomszédos országok levéltárainak eredeti iratairól. A levéltári hungarikum-feltárás problémáiról: BORSA Iván: *A hungarikumkutatás aktuális kérdései*. Levéltári Szemle 1986. 2. sz. 8–13.

⁹ CSAPODI Csaba: Tervtanulmány a külföldi könyvtárakban lévő, magyarországi eredetű kódexek felkutatására. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok (I.) Osztályának Közleményei 1973. 459–478. 1.

¹⁰ A fejlődést áttekinti: NÉMETH Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945–1974*. Az OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981. 185–191.

¹¹ Közölve: *OSZK Híradó* 1976. 191–201.

¹² HAVASI Zoltán: *Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása*. Magyar Könyvszemle 1979. 360–363.

¹³ KLANICZAY Tibor: *A magyar kultúra emlékeinek feltárása, nyilvántartása és kiadása*. Kritika 1980. 10. sz. 3–5. *Uő*: *Kulturális és történelmi hagyományaink feltárása*. Magyar Tudomány 1984. 953–961. (Az idézet az utóbbi tanulmányból.)

A tervek kirajzolódását még mindig nem követi azonnali megvalósulás. Csak 1986-ban, az OTKA támogatásával válik lehetségessé egy olyan kutatási program megindítása, mely az eddigi eredmények felhasználásával s a kutatások egybehangolásával az újkori hungarikum kéziratok kataszterének (HKK) felállítását tűzheti ki célul. A vállalkozásban három intézmény: a Széchenyi Könyvtár, az MTA Könyvtára és a Petőfi Irodalmi Múzeum (mindhárom gyűjtemény kéziratára) vesz részt; az összegyűlt anyag az OSZK-ban kerül felállításra. A munka két ágazata: a hazai, itthon rendelkezésre álló információk összegyűjtése egyfelől; a külföldi intézmények kéziratanyagának rendszeres feltárása másfelől. Ezt egészíti ki a feltárt kéziratok mikrofilmen (esetleg xeroxmásolatban) történő — válogatott — megszerzésének programja.

A Magyarországon fellelhető információk mennyisége viszonylag jelentős. Rendelkezésre állanak:

1. a korábbi kutatóutakon készített útijelentések;
2. a külföldi intézmények kéziratgyűjteményeiről publikált katalógusok;
3. a külföldi intézményekről (egyenként vagy összefoglalóan) közzétett ismertető kiadványok;
4. bibliográfiai adatok összefoglaló bibliográfiákból, folyóiratokból, egyéb nyilvántartásokból.

Mind ezekből egyetlen, intézmények szerint rendezett nyilvántartás készül, az alábbiak szerint.

1. A kutatói jelentések gyűjtése eddig az MTA levéltárára és az OSZK irattárára terjedt ki. Előbbi 119, az OSZK 66 olyan útijelentést őriz az utolsó évtizedekből, melyeket történészek, irodalomtörténészek, könyvtárosok külföldi kézirat-kutató útjaik során készítettek. (Az MTA levéltárában néhány levéltáros jelentése is megtalálható.) Bár a két gyűjtemény természetesen nem öleli fel az időszak teljes vonatkozó anyagát, bizonyos következtetések levonására mégis alkalmas.

A 185 jelentés közül 109 készült szocialista államban, 70 európai tőkés országokban, 6 az Amerikai Egyesült Államokban, ill. Kanadában.¹⁴ A kutatók összesen mintegy 360 intézményt látogattak meg (ugyanazon intézmény többszörös meglátogatását külön számítva); ezek közül 145 intézményben nem általában hungarikum-feltárást végeztek, hanem — kiutazásuk céljának megfelelően — meghatározott témához gyűjtöttek anyagot. Így, bár a kutatások különféle szakterületek szempontjából hasznos vagy jelentős forrásanyagot tártak fel, a rendszeres hungarikum-kutatás szempontjai csak ritkábban érvényesülhettek. Emellett a kutatók nagy része olyan rövid időre utazott ki (egy-két hét), hogy általános tájékozódáson, néhány tétel megtekintésén túlmenően eredményt nem mutathatott fel; egyes kutatások a fogadó fél által támasztott nehézségeken hiúsultak meg. A meglátogatott intézmények anyagának egészét vagy meghatározott részét végleges érvénnyel (pozitív vagy negatív eredménnyel) ismertető, a

¹⁴ A leggyakrabban meglátogatott ország Csehszlovákia (51 út); kiemelkedik még Jugoszlávia és Ausztria (25-24 út). 10-15 alkalommal felkeresett országok: Franciaország, NDK, NSZK, Románia. Olaszországban 8 kutató járt; a többi ország 1-5 úttal van képviselve az eddig vizsgált útijelentésekben. (Spáczay Hedvig gyűjtése alapján.)

magyar kutatást érdeklő anyagot jegyzékben is rögzítő jelentések száma viszonylag csekély: 19 kutató, 21 intézmény a számszerű eredmény. Ugyanakkor előfordulnak ismétlődő kutatások: több esetben néhány éven belül több kutató tekinti át ugyanazt a forrásanyagot, azonos mélységben, azonos eredménnyel. (Az útijelentések összegyűjtését további szóba jöhető intézmények irattáraiban folytatjuk. Készülő nyilvántartásunkban a jelentésről utalócédula szerepel, rövid kivonattal az eredményekről; a jelentésekről magukról xeroxmásolatot készítettünk.)

2. A kéziratgyűjtemények nyomtatott katalógusai — melyeket nagy könyvtáraink a múlt századtól kezdődően folyamatosan gyűjtöttek, és nagy mennyiségben, (bár a teljességtől távol) őriznek — a hungarikum-kutatás eddig eléggé nem hasznosított forrásai. Hatalmas, részben országos sorozatoktól kezdve egyes kis füzetekig, múlt századi, szűkszavú jegyzékektől kezdve modern szempontokat érvényesítő, részletes leírásokig: igen gazdag anyag, sok száz kötetben áll a kutatás rendelkezésére. Szempontunkból természetesen érdektelenek a kizárólag középkori kódexeket feltáró kötetek, de a katalógusok zöme a középkori és az újkori anyagot vegyesen tárja fel, vagy legalább a 16. század végéig terjed. A legismertebb nagymúltú vállalkozások közül a francia, olasz, vatikáni, osztrák, az újabbak közül a szlovák sorozatok érdemelnek említést. (E katalógusokról az említett nyilvántartás részére címléírás készül, a katalógus indexeinek, könyvtári jelzetének megadásával. Maguknak a katalógusköteteknek átnézése, kicédulázása jelenlegi elképzelés szerint a kiutazó kutató feladata, útja megkezdése előtt; a későbbiekben esetleg a jelenleg működő munkacsoport vállalja ezt a feladatot.)

3. Természetesen nem minden kézirtár adott ki nyomtatott katalógust, s ezek a katalógusok általában nem a teljes anyagra terjednek ki. Az ún. „kézirat”, „Handschrift”, „manuscriptum” többnyire a nálunk „kötetes kézirat”-nak megfelelő fogalom. A nyomtatott katalógusok csaknem kizárólag ezekről készülnek. A kéziratgyűjtemények kötetes sorozataik mellett általában „autográf”-gyűjteményt hoznak létre (az OSZK Kézirtárában ennek a „Levelestár” és „Analekta” gyűjtemény felel meg); ezen belül, vagy ezen kívül tartják nyilván a személyi irattárakat, hagyatékokat. Az autográf-gyűjteményekről ritkán készül nyomtatott katalógus; a hagyatékokról pedig inkább összefoglaló katalógusok készülnek, rövid adatokkal. (Pl. Ludwig Denecke — Tilo Brandis: *Die Nachlässe in den Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*. 2. kiad. Boppard am Rhein 1981. 538 l.; Karl Dachs: *Die schriftlichen Nachlässe in der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden 1970. 201 l.) A hagyatékokat tételszinten ismertető, összefoglaló jellegű katalógussal alig találkozhatunk (ilyenek a Matica Slovenska és a Strahov katalógusai). Ennek a hiánynak pótlására (s a kéziratgyűjteményről általában, továbbá a cédulakatalógusokról szerezhető információk érdekében) áttekintjük a könyvtárak ismertetőit, önmagukról szóló főbb kiadványait, az egyes könyvtárakról esetleg típusonkénti csoportosításban kiadott tájékoztatókat. Ezekről is leírás készül a HKK nyilvántartása számára, a műből nyerhető főbb adatok rövid összefoglalásával.¹⁵

¹⁵ Említést érdemel két hasznos kiadvány, melyek a Közép-Kelet-Európa államaira vonatkozó kézirtas (és egyéb) dokumentumokat összefoglalóan ismertetik: Richard C. LEWANSKI: *Eastern Europe*

4. A nyilvántartás további forrását a korábbi hungarikum-feltárások bibliográfiai adatai szolgáltatják. Ezt (a kurrens anyag mellett) összefoglaló bibliográfiáinkból meríthetjük, valamint az OSZK Kézirattárában őrzött, Csapodi Csabáné irányításával készült említett nyilvántartásból (mintegy 30,000 tétel), mely a 60-as évek elejéig a hazai szakfolyóiratok valamennyi kéziratemlítését feltárja, a lelőhely megemlítésével. Ez a cédulaanyag (mely természetsszerűleg zömmel magyarországi lelőhelyekre utal), különösen a Trianon előtti Magyarország elcsatolt részeinek gyűjteményeire vonatkozóan hasznos segédlet.

Az így létesülő, jelenleg mintegy 2000 cédulából álló, országok, ezen belül intézmények szerint rendezett nyilvántartás arra szolgál, hogy a külföldi gyűjteményekbe látogató kutatók tájékozódni tudjanak úticéljuk kéziratokat őrző intézményeiről, azok gyűjteményeiről, nyilvántartásairól, nyomtatott katalógusaik megléte esetén pedig magáról az állományról részleteiben is; végül az esetleges korábbi kutatások eredményeiről.

A munkacsoport másik vonalán maga a kutatómunka folyik. A három kézirtár erre vállalkozó munkatársai — a támogatás nyújtotta keretek között, emellett az MTA-Soros Alapítvány segítségével — felkeresnek olyan külföldi gyűjteményeket, amelyekben — eddigi ismereteink alapján — jelentős, nagyobb mennyiségű kézirtatos forrásanyag várható. A munkatársak a gyűjtemény nyomtatott katalógusaiból (ha van ilyen) előzetesen jegyzéket készítenek a megtekintendő kézirtatokról; a kutatás befejeztével újabb jegyzékbe foglalják a mikrofilmzésre javasolt kézirtatokat. A kutatóutakat általában két hónapra tervezzük, hogy mód nyíljon a meglátogatott intézményben vagy intézményekben beható, alapos tájékozódásra, és az állomány, vagy egyes állományrészek olyan pontosságú átkutatására, hogy a munka hungarikum-szempontról befejezettnek legyen tekinthető, illetve, hogy kijelölhetőek legyenek a továbbiakban szükséges kutatások, azok várható időtartama.

A HKK munkálataitól elsősorban nem szenzációkat várunk — bár ilyenek is előfordulhatnak. Mégis, sokkal inkább az várható, hogy a magyar irodalomtudomány és történettudomány forrásbázisát a felderítendő anyag kiszélesíti, gazdagítja, mégpedig — amennyiben ez a munka hosszabb időn át folytatható lesz — a kézirtatok heterogén jellege folytán minden korszakban és számos vonatkozásban.

A kutatások előrehaladásával lehet majd azzal foglalkozni, hogy az eredmények milyen formában váljanak nyilvántartásból kiadvánnyá. Elképzelhetőek olyan kiadványok, amelyek századokra bontva publikálják több gyűjtemény, vagy több ország kézirtatainak jegyzékét; nagyobb anyag összegyűjtése esetén további, tematikus tagolás is elképzelhető. Elkészíthető esetleg egyszerű névmutató az anyaghoz, vagy a feltárt magánlevelek jegyzéke. E távolabbi tervektől eltekintve is

and Russia / Soviet Union. A handbook of West European archival and library resources. New York München London Paris 1980. 317 l. Paul L. HORECKY David H. KRAUS: *East, Central and Southeast Europe*. A handbook of library and archival resources in North America. Santa Barbara / California Oxford [1974 1977]. 461 l. (Clío Books)

kétségtelen azonban, hogy a HKK munkálatai sohasem tekinthetők befejezettnek, a vállalkozás nem gondolhat még viszonylagos teljesség elérésére sem. Nemcsak azért nem, mert a világ hungarikum kézíratainak teljes feltárása reális lehetőségeket meghaladó feladat, hanem azért sem, mert a határainkon túl élő magyarság tevékenysége folytán állandóan újabb és újabb hungarikum kéziratanyag születik; mert a régebbi anyagok bekerülése a közgyűjteményekbe állandóan folyik; s végül mert a Magyarországról külföldre írott levelek egy része bizonyára mindig számot tarthat majd a történeti tudományok valamelyik ágának érdeklődésére. A HKK-program mindössze arra törekedhet, hogy tárgyáról egyre szélesebb körű információt nyújtson a kutatás számára, mégpedig mind az általános hungarikum-kutatás, mind a konkrét társadalomtudományi területek számára.¹⁶

EVA V. WINDISCH

Sur les travaux du cadastre des manuscrits „Hungarica” de l'époque moderne

Le problème des manuscrits „Hungarica” de l'époque moderne a retenu jusqu'ici plus rarement l'attention des milieux compétents que celui des autres groupes de „Hungarica”. L'auteur passe en revue les différentes catégories des manuscrits d'intérêt hongrois de l'époque moderne et résume les tâches actuelles. Un règlement établi en 1976 (définition des rapports hongrois des documents „Hungarica” dans les bibliothèques) et un programme mis au point en 1978 (précisant les questions de la mise au jour des manuscrits conservés à l'étranger) servent de base aux travaux amorcés dans la Bibliothèque de l'Académie et à la Bibliothèque Nationale Széchényi, mais ce n'est que ces derniers temps que l'on put réellement commencer à réaliser le programme prévu. Trois institutions (les deux bibliothèques sus-nommées et Musée Petöfi) ont mis en chantier les travaux d'un cadastre des manuscrits de l'époque moderne. Dans la dernière partie de son article l'auteur esquisse le programme détaillé des travaux.

¹⁶ A HKK nyilvántartás természetesen rendelkezésére áll mindazoknak, akik hungarikum-kutatás céljából munkacsoportunktól függetlenül is külföldi gyűjteményeket látogatnak meg: sőt, kívánatos lenne, ha ezek a kutatók vállalkoznának arra, hogy kutatásaikat a HKK csoport munkájával összehangolják. A nyilvántartás az OSZK 651/a sz. szobájában használható minden hétfőn munkaidőben; előzetes megbeszélés alapján máskor is. (Tel.: 757-533/323)

KÖZLEMÉNYEK

Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből. Bécsi működéséről igazán nagy újdonságot nem tudunk meg Balázs Jánosnak a legfontosabb forrásokat közlő könyve óta.¹ Ezúttal is csupán kiegészítést adhatunk. Sylvester János első bécsi éveit ugyan néhol csak feltételezésekkel lehetett rekonstruálni, ám a legfontosabb következtetések mindmáig érvényesek. Az 1543/44-es téli szemeszterben lett a héber nyelv tanára (professor hebraicarum litterarum)² mint a Ferdinánd hívására nyilván elsőként érkezett külföldi tudós.³ Balázs János alapos vizsgálódás nyomán szól a császár kívánságára Bécsbe érkezett professzorok szakterületéről és évi fizetéséről, de Sylvester esetében források híján — tanácstalan: „ekkor fizetéséről nincsenek adataink. Egy későbbi, 1550—52-re vonatkozó feljegyzés szerint évi fizetése 52 arany volt.”⁴ Ez újabban előkerült dokumentum legalább három szempontból érdemel figyelmet: elsősorban azért, mert autográf, másodsorban mert autográf nyugta negyedévi fizetéséről, harmadsorban pedig a hazai irodalomban nem szereplő filozófiai doktor, Stephanus Raiffperger (Reiffberger, Reifberger, Raifberger) miatt.⁵ A monográfus, Balázs János nem téved, amikor visszakövetkeztet: a héber nyelv magyarországi tanára 1544-ben 13 rénes forintot vesz fel negyedévi illetményeként a bécsi egyetemen.⁶

¹ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. A szerző bőven idéz a legfontosabb hozzáférhető forrásokból, vö. ASCHBACH J.: *Geschichte der Wiener Universität Bd. I - III*. Wien 1865 - 77., ill. SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453 - 1630*. Bp. 1902. Sylvester bécsi működését más szempontból is tárgyalja: DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973.

² A kinevezés idejét illetően valószínűleg Balásznak van igaza, vö. BALÁZS János *i. m.* 331 - 334.

³ BALÁZS *i. m.* 334.

⁴ BALÁZS *i. m.* 331.

⁵ A korrallal foglalkozó s magyar vonatkozásokat is érvényesítő szakirodalom nem említi, jóllehet feltétlenül számításba kell venni. Vö. *Die Matrikel der Universität Wien, Band III*. Wien Köln Graz 1971. „Anno ab incarnatione Ihesu Christi mundi salvatoris MDXLV die 14. Aprilis, qua erat festum Tyburtii et Valeriani martyrum in huius famigeratissimi almi que studii Viennensis rectorum electus est Stephanus Raiffperger philosophiae doctor, canonicus Viennensis parochus verbique dei exclamator apud divi Iheronimi monasterium Viennae. In cuius rectoratu subscripti nomina sua in huius inclytiae academiae album dederunt,” ill. 1545-ben a *Catalogus rectorum et illustrium virorum Archigymnasii Viennensis . . . ab a. 1237 ad a. 1644 per Jonam Litters, Viennae Austriae 1645. 336. és 337. recto*: „M. Stephanus Raiffperger. Mortem subiit Ioannes Rosinus Orator eximius et Poeta insignis, Liberorum Ferdinandi I. Caesaris Praeceptor, 13. Praepositus et Cancellarius Acad. Viennensis.” Ugyanez a szöveg szerepel M. Stephanus Raiffberger, Canonicus Viennensis név alatt: SORBAIT, Paulus de: *Historia archigymnasii Viennensis . . . Viennae Austriae 1669*.

⁶ A számla lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek Ser. nov. 4 276. (Akten von 1503 - 1783. 329 ff. in verschiedenen Formaten. Quittungen, Briefe, Urkunden, kaiserliche Rechtsentschreiben) fol. 264.

A levél r. jobb felső sarkában:

Hyb(er)n(al)
Ang(ariae) Innotat
13 fl(orenos)
Anno D(omini) 44
H(ungaria)

A levél v.:

Ego Mag(ister) Joannes Sylvester Hebraicarum L(itte)rarum P(ro)ffessor publicus fateor per P(raese)ntes L(itte)ras me stipendiu(m) meu(m) accepisse vi(deli)z(e)t flor(enos) Renenses 13 pro Angaria que (incipi)* est Cineru(m) Annj 44. Idq(ue) a Magistro St(e)ph(a)no Raysperger Archiducalis collegij id** t(em)p(or)is priore

Magyar fordítása:

levél r.

A téli negyedévre bekönyvel 13 forintot
1544 esztendőben,
a Magyar nemzet terhére

levél v.

Én, Sylvester János mester, a héber irodalom nyilvános tanára elismerem jelen levelemmel, hogy megkaptam illetményemet, tudniillik 13 rénes forintot a 44. esztendő hamvazószerdán*** esedékes negyedévre, mégpedig Raysperger István mestertől, a főhercegi kollégium idő szerinti priorjától.

KARÁCSONYI BÉLA MONOK ISTVÁN ÖTVÖS PÉTER

Adalék a „Debreceni Biblia” történetéhez. Komáromi Csipkés György bibliafordításának és a kinyomtatott példányoknak történetét legutóbb Márkus Mihály foglalta össze a *Theológiai Szemle* lapjain.¹ A fordító halálának háromszázadik évfordulóján megjelent tanulmányból kitűnik, hogy a kutatás sokáig csak hézagosan tudta rekonstruálni az elkobzási históriát,² s a kérdések igazi és majdnem teljes megoldását Szimonidesz Lajos közleménye³ tartalmazta. Szimonidesz az Országos Levéltárban folytatott cenzúratörténeti vizsgálódásai közben szerencsésen megtalálta, és — közleménye szerint — kiadásra is előkészítette a „Debreceni Biblia” aktacsomóját. Az eset cenzúratörténeti következményeiről Sashegyi Oszkár adott átfogó képet a magyarországi állami könyvcenzúra kialakulásáról írott tanulmányainak egyikében.⁴

A történet vázlatosan a következő. Mivel a korábbi protestáns bibliafordítások nem adtak teljesen autentikus verziót, példányaik pedig nagyon megfogyatkoztak, Komáromi Csipkés György, az akadémiaikat járt tudós tanár hazatérte (1653) után új fordítást készített. A kiadás azonban elhúzódott. (Először Apafi Mihály fejedelem vállalta magára a költségeket, de halálával a mecénás veszett el, majd a XVIII. század elején a debreceni nyomda leégése és csak lassú újraindítása akadályozta a nyomtatást.) A debreceniek végül Campegius Vitringa, leydeni tipográfusnál rendelték meg a köteteket. 4000 példányra kötöttek szerződést. Az 1718. év elejére már a korrektúra is készen volt, az év végén pedig 3000 kötetet hajón Danzigba indítottak, majd onnét szekéren szállították a 12 ládányi könyvet a lengyel magyar

* kihúzva

** *eiusdem* (?)

*** 1544. február 27.

¹ MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György Magyar Bibliája*. *Theológiai Szemle* 1978. 3. 4. 84–93.

² ILLENSY János: *Komáromi Csipkés György bibliája*. *Magyar Könyvszemle* 1889. 138–146.

³ SZIMONIDESZ Lajos: *A „Debreceni Biblia” sorsa*. *Magyar Könyvszemle* 1940. 236–241.

⁴ SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)*. *Magyar Könyvszemle* 1969. 321–338.

határra. Debrecen városa 1719. február 17-én, még mielőtt Duklába érkezett volna a szállítmány, az uralkodóhoz fordult behozatali engedélyért. III. Károly február 24-én adta ki a rendeletét: a könyvek csak alapos cenzúra után kerülhetnek az országba. (Ugyanekkor foglalták le két hazatérő protestáns diák könyveit is, mert nem kérték az engedélyezést.) A vizsgálattal Erdődy Gábor Antal, egri püspököt bízta meg. Erdődyről máshonnan is tudjuk, hogy a protestánsoknak harcos ellensége volt, most is nagy energiával látott munkához. A 2884 kötetet — közben ugyanis kaptak néhány példányt a debreceniek, néhány pedig másokhoz került — június 14-én vitték Kassára, a kancellária épületébe. Erdődy azonban rögtön közbelépett: sikerült elérnie, hogy a Bibliák a jezsuitákhoz kerüljenek. Magát a vizsgálatot Bossányi András, a későbbi római magyar gyóntató és Túróczi Ferenc vezették. Egy év múlva elkészült a jelentés, miszerint a kötetben nem pusztán kihagyásokat, tévedéseket, félrefordításokat stb. lehet találni, hanem számtalan eretnokséget is. Közöttük a legtúrhetlenebb a Máté 28:19. fordítása, ahol a kereszteleési formulában „nevére” (ad nomen), nem pedig „nevében” (in nomine) szerepel. A debreceniek szerint a hiba abból származik, hogy a nyomdász nem tudott magyarul — a korrektúrázást természetesen magyarok végezték! —, de kötelezik magukat a tévedések s leginkább az inkriminált hely kijavítására. Erre az uralkodó elrendeli a könyvek kiadását (1720. július 29.), azzal a feltétellel, hogy ha elmulasztják a javítást, vagy elvesztés terheli őket. Ezt már nem vállalja a debreceni egyház, és csak 1723. május 31-én kéri újra a köteteket. Ekkor miniszteriális konferencia ül össze az ügyben, a király elé terjesztik a kiadási javaslatot, ő pedig engedélyezi. A 2884 példány azonban sohasem jutott el a megrendelőhöz. Noha III. Károly 1723. június 23-án utasította Erdődyt és a szepesi kamarát, hogy feltétel nélkül adják ki a könyveket, a püspök nem hajtotta végre a rendeletet. Már nem ebből az aktacsomóból, de tudjuk, hogy a debreceniek évekkel később (1739, 1741) újra és újra kéri a kiadás engedélyezését. A század végéről olyan híreink vannak, hogy Barkóczy Ferenc, Erdődy utóda máglyára hordatta a könyveket, illetve az egri püspökség pincéiben pusztultak el. 1789-ben megérkeztek ugyan Debrecenbe az első szállításkor külföldön maradt Bibliák, ezek viszont egy danckai árvíz következtében csaknem kivétel nélkül használhatatlanná váltak.

Szimonidesz az akták tartalmi ismertetését így fejezi be: „A továbbiakra nézve felkutatandó Erdődy Gábor Antal előterjesztése az 1723. június 23-án kelt rendelet ellen, amiben megindokolja, miért nem tesz eleget az uralkodó rendeletének”. Úgy tűnik, Szimonidesz figyelmét ekkor még elkerülte Széll Farkas közleménye,⁵ ahol Erdődynek egy datálatlan beadványát olvashatjuk, de a szövegből kiderül, hogy a rendelet után készült. Választ azonban még ezzel együtt sem kapunk a kérdésre: hogyan maradtak a Bibliák az egri püspök kezében. Erdődy ugyanis az előterjesztésben a korábbi rendeletekre hivatkozva azt kéri, hogy vagy kötelezzék magukat a debreceniek a hibák kijavítására (az említett feltétellel), vagy adjon neki újabb lehetőséget az uralkodó bebizonyítani, hogy nemcsak a Máté 28:19. fordítása, de számtalan más eretnokség is található a kötetben.

A megoldáshoz valamivel közelebb visz Erdődynek az a levele, amely nemrég került elő az OSZK kéziratárában. Az autográf levél a Quart. Lat. 2575. jelzetű, négykötetes kézirat második kötetének 56-57v. lapjain található. A kézirat címe *Epistolarium Societatis Iesu in Hungaria*, de nem kizárólag leveleket tartalmaz, hanem más műfajú jesuitica-anyagot is a XVI—XVIII. századból. A levél Kiriz Ferenc, nagyszombati rektornak szól, a keltezés 1723. október 9., Prága, tehát az ügy közvetlen dokumentumainak legkésőbbike.

A levélben a Biblia ügyén kívül is főként a protestánsokkal folytatott küzdelem eredményeiről számol be a püspök. Hírül adja, hogy megfogalmaztak egy előterjesztést a bozoki protestánsok ügyében, s át is adták az uralkodónak; hogy rendeletet kap Zemplén és Ungvár vármegye a körmenetek megzavaróival szembeni eljárásról; s megemlíti az udvar Bécsbe indulásának előkészületeit. Mindezeknél fontosabb azonban újtjának is ez volt a célja —, hogy az elkobzott könyvek ügye jó irányban látszik megoldódni.

⁵ SZÉLL Farkas: *Újabb adalék Komáromi Csipkés György bibliájához*. Magyar Könyvszemle 1890. 136-145. 1945-ben, az *Egyháztörténetben* megjelent tanulmányában (A „Debreceni Biblia” viszontagságai és elnyomása) viszont már hivatkozik Szimonidesz erre a közleményre.

Elmondja, hogy október 7-én fogadta az uralkodó. Nemesak egy „memorialé”-t nyújtott be neki – ami talán azonos a Széll Farkas által közölt előterjesztéssel –, de támogatását kérve részletesen kifejtette mindazt, ami az ügyhöz tartozik. Őfelsége kegyesen meghallgatta, majd azt válaszolta: „nem akarja, hogy a Biblia miatt előítélettel legyenek a katolikus vallással szemben, hanem az ügy alapos kivizsgálása után újabb rendeletet fog hozni”. Elérte azt folytatja, hogy nem kell kiadnia a debrecenieknek a köteteket, miként az utolsó rendelet alapján kellett volna. Leveléhez csatolja a „memoriale” másolatát, amiből látható – mondja –, hogy a protestánsok minden eszközt felhasználnak a katolikus vallás védőbástyáinak aláaknázására, tehát nem csoda, hogy kisebb dolgokban eredményeket érnek el. A Biblia ügyében is ez történhetett volna: mert ha Isten nem ad neki erőt, nem halogatta volna a királyi rendelet végrehajtását, az utazás minden nehézségét és fáradsalmát vállalva nem igyekezett volna az uralkodóhoz, hogy pontosabban informálja az ügyről, a kötetek pedig „nagy diadallal (t. i. a protestánsokéval) és a lelkek veszedelmére” (cum magno triumpho, animarumque jactura) szétszórtak volna.

Tehát annyit biztosan megállapíthatunk, hogy az egri püspök a Biblia átadását nem akadályozhatta meg, csupán a rendelet végrehajtását halogathatta. Továbbá feltételezhetjük, hogy az október 7-i audencia után újabb vizsgálat következett, aminek eredménye a katolikus fél számára volt kedvező, s a kötetek kiadását királyi utasítás tiltotta meg.

Lit. R. D. Franc. Kiris Rectori Tyrn.^a
Pragae 9 8-bris 1723

Admodum Reverende in Christo Pater
mihi observandissime

Informationem A. R. P. V-ae, in negotio Bozokiensium acatholicorum, Excellentissimo Domino Episcopo Nitriensi datam, communicavi cum Reverendissimo P. Tönneman, et uno magno ministro religionis catholicae in hac augusta aula revera magno protectore. Et quia A. R. P. V-a rogabat praefatum D. Nitriensem, ut per aliquem memoriale Suae Majestati Serenissimae porrigendum concipi curaret, offerendo se libenter fatigium conceptistae persoluturum, considerata ideo praepremis causa, quae omnino Dei esset, deinde etiam temeritate acatholicorum cum tanta calumnia, et crimine falsi instantiam suam promoventium, assumpsi in me onus memorialis, cujus conceptum cum praefato Patre Tönneman et memorato magno ministro conferendo, qualiter coaluimus, et ita purisatum, qualiter hodie saepefatus P. Tönneman Suae Majestati Serenissimae porrexerit, ex acclusa ejusdem memorialis genuina copia uberius informari poterit A. R. P. V-a. Efficiet memoriale istud multum, quia etiamsi satisfactio nulla daretur, attamen exposit non statim ipsis huc recurrentibus credetur, neque ad simplices ipsorum iniquissimas delationes tam facile, religioni catholicae praeprejudicisae fient conclamationes et subsequenter resolutiones. Ego jam heri complevi primam^b meae hic mansionis hebdomadam, et praemissis praemittendis per decursum hujus temporis, tandem nudiuertius habita apud Augustissimum audientia, ipsemet Suae Majestati Serenissimae non modo memoriale meum porrexi, verum tum ejusdem continentias, tum ea, quae in illa hora, quid loquar, mihi data sunt, uberius declaravi, et Suae Majestatis Serenissimae protectionem imploravi, non possum aliter scribere, quam quod clementissime me audiverit, et responderit, quod non velit admittere, ut per haec Biblia aliquod praeprejudicium religioni catholicae inferatur, verum habita fundamentali rei investigatione, suam ulteriorem benignam resolutionem dabit: Per quod jam effectum est, ut ad ultimum, quod accepi de dato 12 junij anni currentis, mandatum, Biblia Debrecensibus non amplius sim extradaturus. Scio quidem postam pecunias constare, nihilominus ut A. R. P. V-a causam mei Pragensis itineris sibi notam habeat, accludo praesentibus copiam memorialis mei Suae Majestati Serenissimae nudiuertius porrecti, ex quo videre poterit, quam nequitiose agant acatholici, et suis technis, aureisque et argenteis lignonibus quales nam minas adversus propugnacula religionis nostrae foderint, unde non mirum, quod in minoribus tantum progressum fecerint, nam nisi Deo me corroborante, me resoluisset mandati regii exemptionem differre, et ad melius informandum Principem recurrere, ac tam longum Agria Pragam iter suscipere, incommodaque et fatigia magnis sumptibus juncta subire, plurimasque exprobrationes et exaggerationes patienter ferre, hactenus jam cum magno triumpho, animarumque jactura neo impressa ipsorum Biblia ex 2884 exemplaribus constantia inter ipsos distributa forent. Dignetur Reverendissima P. V-a memoriale hoc meum cum Illustrissimo Domino Episcopo Spatzay, cui 100000 salutem cordiales defero, communicare, eundemque nomine meo

rogare, ut curae suae subjectis parochis mandat, quatenus in quotidianis sacrificijs collectam pro ecclesia faciant. Idem velit A. R. P. V-a suis collegialibus committere, si umquam, certo nunc indigemus praecibus, quas Deum exauditorum confido, uti exaudiverat praeces, dum Petrus servabatur in carcere, oratio autem ecclesiae fiebat pro eo. Hodierna etiam posta expediuntur bina seria mandata comitatibus Unguariensi et Zembliniensi sonantia, ut magistratualiter absque omni procrastinatione inquirent, contra ternarum processionum invasores et violatores, nonnullorumque parochorum festa non observantes punire volentium percussores, inquisitionemque Suae Majestati pro decidenda ipsis poena quocitius transmittant, haec mandata expediri fecit E. D. Episcopus Nitriensis. Utinam defunctus Cancellarius in ultimis suis diebus respectu neo impressorum Bibliorum apud Deum et homines conscientiosos magis acceptum mandatum expedivisset, quam illud est, quod in memorialis mei copia accluser legere poterit A. R. P. V-a, si praemissa etiam cum P. Tapolcsani communicata fuerint, utpote Bibliorum illorum notitiam habente, libenter habeo, cui etiam cordialem salutem defero.

Caeterum significare possum, statutam esse diem 6-am 9-bris, qua Sua Majestas Serenissima Viennem versus movebit, bagasia, seu impedimenta, jam omni die in 11 (?), 20, 30, et pluribus curribus successive hinc discedit cum magna copia cavalleriorum sensim sensim hinc discedentium, supremus aulae Praefectus Princeps Trautum aliquantum valetudinarius suasu medicorum etiam elabso di Mercurij hinc abijt Viennem. Ego quando hinc liberari potero, necdum scio.

Commendo A. R. P. V-ae, ut meae instantiae et desuper datae suae resolutionis memor vivat, ac pro juvene recommendato in aliquo seminario vacantiam servet pro affuturo propediem studiorum anno, quem ut sui sub initium 9-bris Tyrnaviae A. R. P. V-ae sistant, hodie per literas meas monentur, benevolentiam eatenus mihi exhibendam data occasione reciprocare satagam, permanendo constanter ad cineres usque A. R. P. V-ae

servus ex corde additissimus
Gabr. Anto. C. Erdődy Episcopus Agriensis
mp.

^a A levélen rendes címzés nem található, csak Erdődynek ez a megjegyzése az 56r lap alján. Valószínűleg csak az elküldött levél fogalmazványa van a kezünkben.

^b primam: Bizonytalan olvasat.

FÖLDENI FERENC

Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793). A 18. század kéziratos irodalmába nyerhetünk bepillantást abból az énekeskönyvből, amelyre Stoll Béla bibliográfiájának¹ segítségével bukkantam rá az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában.² Az összeíró megjegyzése arra mutat, hogy a kézirat egy olyan vegyes tartalmú kolligátum egyik darabja, amelyet Nagy Iván állított össze 1864-ben.³

A papírkötésű kolligátum nagysága 22 × 26 cm, míg az egységes egészlet képező Nagy Iván énekeskönyvé mindössze 13,5 × 17,5 cm. Az elején ez olvasható:

Egyveleg Iratok

1703 1826

évekből

I. kötet

Történelmi, Politikai okmányok és Levelek; Alkalmi beszédek, Gúnyiratok, Versek, és egyéb érdekes és éles feljegyzések, mint hátul a részletes tartalommutatóból láthatni.

¹ STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)*. (Budapest, 1963.) 222, 401.

² OSzK Quart. Hung. 1931/I. 101a—122b; a II. része, mely az 1672—1863 közötti anyagokat tartalmazza, nem található.

³ A vizsgálódás szempontjaihoz nagy segítséget nyújtott KILIÁN István: *A Miskolci Melodiárium c. tanulmánya* (Borsodi Szemle VII., 1963. 4. sz.) 68—83.

A tartalom azonban nem ad sok felvilágosítást:⁴

1. Szögyényi Zsigmondnak Pest megyei administratorságba iktatásakor beszédek
2. Gyöngyös és Gyöngyös Pata földes urainak birtokrészek kimutatása
3. Jesuitica Principia

A verseket a 101a–122b lapig bezárólag találjuk. Terjedelme mindössze 4 oldal, azaz 22 levél. Összesen 29 verset tartalmaz.

A 112b lapon két sort (a 25. vers után), a 113a lapon pedig az egész verset (a 27.-et) szinte az olvashatatlanságig törölték. Sikerült a versike kétharmadát elolvasni. Kiderült, hogy az áthúzás nem volt véletlen, hiszen elég vastok sorokat takar. Két latin vers is található: a 23. (111b–112a) és a 24. (112a). A kézirat utolsó tizenöt oldala teljesen üres (115a–122a).

Stoll könyvében a következőket írja az énekeskönyvről:⁵

101a: Vegyes irkafirkák, köztük: „J. J. mpria 89. 1790”.

101b–114b: 25 vegyes énekszöveg...

115a–122a: Üres

122b: Vegyes irkafirkák

Az általam vizsgált énekeskönyvet Nagy Iván fűzte egybe,⁶ akinek családtörténeti könyve⁷ fontos adatokat szolgáltatott a róla elnevezett énekeskönyv másolójára vagy szerzőjére (?) vonatkozóan. E két személyt gyakorta homály fedí. Maga az eredeti kézirat csak egy I. I. (= J. J.) monogramot rejt a címlap alján (101a) és az utolsó oldal (122b) vegyes irkafirkái között. Így csupán ennek a monogramnak a nyomán indulhattam el. Végignézve azt a gyűjteményt, amelyben ez az énekeskönyv is megtalálható, a 84a lapon a „Szives Kévnás!” c. háromverszakos 12 soros köszöntő versike alatt rábukkantam a következő aláírásra:

„Debreczen 1788. Iankovich Iános írta”

Nemcsak a kézírása, hanem a monogramja is megegyezik. Az említett vers néhány sora, amely a rokoni kapcsolatra utal:

„Mivel ma Frantziska neve napját láttya | Magát a betegség rólla le botsáttya | Azért örül ennek mostan kedves Báttya | Hogy élyen Frantziska mostis azt kiáttya.”

Néhány lappal a köszöntő után (86b) egy pár soros latin bejegyzés olvasható J. J.-ről:

Anno 1786^a Die 17^a Iulii
M. Varadini per Ioannem
Iankovits Philosophiae
... Auditorem

⁴ OSzk Quart. Hung. 1931/I. 210a

⁵ STOLL Béla: *i. m.*

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám az ÖÉ-ben (886) is említi ezt a kolligátumot, ahol megjegyzi, hogy: „A 101–122. levél külön egységet képező füzet, melyet a címlap szerint az 1788. és következő években írtak.” (SZTA gyűjteményében nem említi.)

⁷ NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal I–XII.* (Pest, 1857–65.) Rövid életrajzát lásd: Magyar Irodalmi Lexikon (Budapest, 1926.) 588., (Budapest, 1965.) 321.; FERENCZI

* Jakab DANIELIK József: *Magyar írók.* (Pest, 1856–58) II. 218.; NAGY Iván: *i. m.* VIII. 66.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkássága I–XIV.* (Budapest, 1903.) IX. 620–629.; STOLL Béla bibliográfiájában található NAGY Ivánra vonatkozó adatok: 583. Nagy Ferenc-ék. (1806) — MTAK Ms. 413. Megjegyzés: „Nagy Iván az 1840-es években Balassagyarmaton szintén lemásolta rokonának énekeskönyvét (aki ekkor Nógrád megye táblabírája volt), és elküldte Erdélyi János népköltési gyűjtése számára (MTAK Népk. 90a). Ugyanebben a küldeményben van a Jászberényi-énekeskönyv is (MTAK Népk. 90b). Ezt a másolatot is Nagy Iván készítette.”

Erre utal a kézirat egyik latin verse is (23. 111b; 3. vsz.), ahol „Magno Varadini” alak szerepel; tehát föltehetőleg J. J. Nagyváradon végezhetette tanulmányait. Az I. I. monogram megtalálható még ugyanennek a gyűjteménynek a 134b és a 160a lapjain.

Megpróbáltam a Jankovich családfákból olyan János nevű személyeket keresni, akiknek volt Franciska rokonuk. A különböző Jankovich családok (daruvári, pribéri, vuchini, dunaszekesői, miryevói stb.) közül a jeszenicei ágon akadtam rá.⁸

A Magyar Országos Levéltárban⁹ utánanéztem Jankovich János levelezésének. Jankovich Miklóshoz írott leveleiben a következő adatokat találtam.

a) Aláírásai megegyeznek az általam vizsgált énekeskönyvben találtakkal:

Ioannes Iankovits (6a, 12b, 28a, 37a)

Ioannes Iankovich (31a)

Joannes Iankovits (36b)

Iankovits (4b)

Iankovits Ianos (9a, 16a, 19b, 20b, 23a, 26a, 28a, 29a, 32b, 34a)

Jankovits Ianos (9a)

b) Egy Salgótarjánban 1796. április 17-én kelt gyászjelentésből¹⁰ megtudtam, hogy Jankovich János édesanyja Szentiványi Terézia, édesapja pedig (I.) László volt. Néhány sor a levélből:

„Szentiványi Therezia Tekintetes Jeszenicei, Jankovics László Úr özvegyett + nekem el felejhetetlen, Édes Anyamat” temetik; 1796. április 17-én halt meg.

Ezek után jó néhány gyászjelentést elolvastam, míg kiderült az is, hogy mikor hunyt el Jankovich I. László. Szentiványi Terézia Jankovich Miklóshoz írt gyászjelentésében,¹¹ mely 1786. január 30-án kelt Tarjánban (Salghó Tarján) ez állt:

„Jeszenicei Iankovith László Ur Kedves Férjem . . .” 21-én halt meg.

Ugyanebben a gyűjteményben felbukkant a Franciska név is. Szentiványi Terézia írta egyik levelében: „Szirti Francisca, menyem . . .”¹² Elképzelhető, hogy hozzá írta János a már említett köszöntőt. Felkutatam Szentiványi Terézia levelezését is.¹³ A levelek kézírása azt mutatja, hogy valószínűleg fia, János írta. Ezt az aláírások összevetése is bizonyítja, valamint az utolsó aláíráson látszik az eltérő vastagságú toll; az eredeti kéziratban a tinta színe és a hibás vezetéknev. Az aláírás reszkető kéz írását sugallja. Feltételezésem szerint tehát a levél írója megegyezik az általam vizsgált énekeskönyv írójával. Végső következtetésképpen megállapíthatjuk, hogy az énekeskönyv írója Jankovich János nem más, mint I. László és Szentiványi Terézia gyermeke.

Érdeklődésem mégis a továbbiakban Jankovich László felé irányult. Utánanéztem az ő levelezésének is.¹⁴ Feltételezésem bizonyosságában megerősített Jankovich (I.) Lászlónak több levele, melyeket Iankovics Miklóshoz írt:

⁸ NAGY Iván: i. m. V., 306. old. IV. tábla

⁹ Magyar Országos Levéltár = OL; P 1287 Jankovich család levéltára; Missiles; Jankovich János levelezése, 39. t. I. cs.

¹⁰ Uo.: 29a; 30b a címzett: Iosepho Iankovits (Udvard)

¹¹ OL, P 1284 60. cs. 49. tétel; Gyászjelentések, néhány házassági értesítés 1818-45 és én.: 1a, 2b.

¹² Uo.: 7a

¹³ OL, P 1287 Szentiványi Teréz; Missiles, I. cs.

¹⁴ OL, P 1284 Jankovich család; 13. t. „Salgói J.” megjelölésű peres iratok (1764-1802) 23. cs.: Iankovich László Leveléi Iankovich Miklóshoz (1780-1784)

...és minthogy Én nem járhatok beteges santa lévén...¹⁵
 ...annyira meg bagyadott az egész Testem, hogy mostis álig járhatok, anyival inkább a' kezeim, hogy egy Levélnek irasarais eligtelen vagyok, úgy reszkednek a' kézeim...¹⁶
 P. S. Az bágyatt, és fájdalmas kezemnek nagy reszkedése véget allig subscribálhatom magamott, anyival inkább nem írhatok Levelet, mivel Tegnap Napon ismét hideglelésben estem, noha az előtt is nemigen jó egészségben voltam, kezemet is allig birtam, most anyivalinkább nem bírhatom...¹⁷
 ...mind kezem úgy az labom meg hidegedet...¹⁸
 „P. S. Atyafiságosan követem hogy az jobb kezemnek nagy fájdalma, és reszkedése véget saját kezemmel nem írhattam, amint már régtülfogvást senkinek sem írhatok magam kezével...¹⁹
 ...et modo propria manu scribere non possumus...²⁰

A levéltöredékek szövegéből kiderült, hogy a leveleket nem Jankovich László írta, hanem fiával, Jánossal iratta. Ez hát a magyarázata, hogy a levelek (Jankovich Jánosé, Lászlóé és Szentiványi Teréziáé) és az énekeskönyv írójának a kézírása megegyezik.

A Jankovich család²¹. A jeszenicei Jankovich család Horvátországból származik. Onnan a törökök elől Trencsény vármegyébe költöztek. 1686. augusztus 5-én I. Lipót királytól nyertek címerlevelet. I. László 1756-ban Nógrád vármegye szolgabírája, 1770-ben a megye földesura. Nejétől, Szentiványi Teréziától egyetlen fia, János a francia háborúk alatt (1809-ben a felkelt nemességnél) ezredes. Skerlecz Antóniától fia, Antal gazdag birtokos Nógrád megyében. 1832-től másod-, 1836-tól 1839-ig pedig első alispán, azután cs. kir. tanácsos, Gömör vármegye főispáni helyettese. 1821-ben nőül vette báró Vécsey Eleonórárt. 1855. december 22-én, 64 éves korában meghalt. Jankovich János és családja levelezett III. Miklóssal (I. László testvérével). 1787-ben királyi táblai ülnök, jászkun kapitány volt. Nejétől, Beniczky Angelikától több leánya között egyik fia, József királyi tanácsos és Fejér megye alispánja volt 1829-ben. Másik fia IV. Miklós (1772/73? 1846) nem más, mint a híres-neves régiséggyűjtő, régész és mecénás, az MTA tiszteletbeli tagja. Pesten született, és iskoláit is ott végezte. Királyi udvari titoknokként dolgozott, de a tudományok kedvéért visszavonult.²²

Címerük: Kékben zöld alapon, jobb előlábával egy palmaágat, baljával koszorút tartó kétfarkú arany oroszlán. A pajzs fölötti sisak koronáján egy piros lábú fehér galamb, piros csőrében zöld gallyat tartva.²³

A gyűjtemény jellege. A versekről kimutatás készült. A táblázat rovatai a következőkről adnak felvilágosítást: saját sorszámom, főlíószám, saját oldalszáma, a versek címe, ill. kezdősora, a versek tárgya, versszakainak és sorainak száma, szerző. A más gyűjteményekből általam eddig nem ismert verseket külön feltüntettem. A táblázat alapján megállapítható, hogy a versek zöme népdal eredetű, de néhány műdal is akad. Majdnem minden világi téma föllelhető. Túlsúlyban vannak azonban a szerelmi énekek, de megismerkedhetünk a katonák és a diákok sorsával is.

A címlapon (101a) nem lehet kivenni a szövegből a keletkezés helyét, pedig történik rá utalás: „In urbem...” Sajnálatom, hogy a helyre vonatkozólag a kézirat többi lapján sem találtam egyértelmű hivatkozást. Nincs kizárva, hogy Jankovich ezt a versgyűjteményt is Debrecenben készítette, ahol 1788-

¹⁵ Uo.: 137b; 137a S. Tarjany 12N° Ianuar 1782

¹⁶ Uo.: 131b; 131a S. Tarjan 24N° May 1789 (Az aláírás reszkető kézé.)

¹⁷ Uo.: 130a S. Tarjan die 11N° Iuniy 1783

¹⁸ Uo.: 128b; 128a S. Tarjan 25N° Iuliy 1783

¹⁹ Uo.: 126a S. Tarjany 3N° Ian 1784

²⁰ Uo.: 125a Salgo = Tarjan 17N° Febr 1784N°

²¹ BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai; Nógrád vármegye*: 112, 600.; KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. (Budapest, 1913.) V. 238.; NAGY Iván: *i. m.* V. 302-308; a családja: 306-307.

²² BELITSKA—SCHOLTZ Hedvig: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*. (Budapest, 1985.) (Művészettörténeti füzetek 17.); e könyv előzménye már napvilágot látott: Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa (OSzK Évkönyve 1970 71; 109-173.)

²³ BOROVSKY Samu: *i. m.* 600. és NAGY Iván: *i. m.* 302. lapok alapján.

ban a már említett köszöntő született. Ez a feltevés azonban még ez idáig nincs bizonyítva. A kolligátum 123a (67) – 157a (167) lapjain található vegyes írások feltételezésem szerint szintén Jankovich Jánostól származnak. Ennek és az OL-ban talált levelek alapján megpróbáltam kideríteni, hol tartózkodott 1789–93 között. Ez idő tájra tehető ugyanis a versgyűjtemény keletkezése.²⁴ A szóba jöhető helyek időrendben: Nagyvárad, Pest, Halas, Bécs, Buda, Pilis, Kalocsa, Pest. A helyszín megállapítása a fentiek miatt még kiderítésre vár.

A kézirat keletkezési körülményeinek a meghatározásához igen kevés adat állt rendelkezésemre. A címlapon (101a) az 1788-as évszám olvasható: „1788 et sequentibus annis”. Sajnos a latin nyelvű szövegből nagyon nehezen lehet csak kivenni egy-két szót, ill. dátumot, mert hat piros pecsét takarja el. Így az olvasható részekből számunkra fontos adatokat csupán az évszámok szolgáltattak. Az egyik 1788, a másik kettő, mely a címlap sarkában bújik meg az I. I. monogram alatt: $\frac{89}{1790}$. Az egyik pecséten könnyen kibetűzhető a következő szöveg: „Conc. Res. Par. Cresc. DC&CZ”. A pecsét felírása még idáig kiderítetlen. A közepében az 1760-as évszám áll. A pecsétek száma és elhelyezkedése arra enged következtetni, hogy valószínűleg nem volt semmi funkciójuk a kéziratban, pusztán próbálgathatták őket. Ugyanezek a pecsétek fordulnak még elő a kolligátum 157a és 160a oldalán. A kézirat utolsó előtti, 28. versének elején (113b) egy újabb dátum fedezhető fel: $7^a \frac{9^{bris}}{1793}$, azaz 1793. nov. 7-e. Feltehetőleg ekkor került e kötetbe ez az ének. S végül a kézirat utolsó, vegyes irkafirkát tartalmazó lapján (122b) az I. I. monogram fölött ez a két évszám áll: „1743, 1837”. Végső következtetésként leszögezhetjük, hogy a kézirat feltehetőleg az 1790-es évek elején keletkezhetett. Ami pedig a verseket illeti, többségük fölfedezhető más, korabeli, tehát 18–19. századi kéziratok gyűjteményekben is. Akadnak azonban régebbi keletűek is, például a 10., mely egy 17. századi vénlánycsúfoló. A versek sorrendje tehát korántsem időrendi: pusztán az egyéni ízlés alapján kerülhettek egymás mellé. Nyilvánvaló tehát, hogy még a hozzávetőleges kronológia összeállítása sem könnyű, s esetünkben csaknem teljesen lehetetlen.

²⁴ OL, P 1287 Jankovich család, Missiles; Jankovich János levelezése és az OSzK Quart. Hung. 1931/I. alapján: 86b: Anno 1786^c Die 17^a. Iulii M. Varadini (OSzK) 2a: Pestini die 24^c 8^{bris} 1789. (OL)

4b: Pestini die 26^c 8^{bris} 1789 (OL) 6a: Pestini die 20^c 10^{bris} 1789 (OL) 135a: Halas 4^{1k} febr $\frac{\quad}{790}$ (OSzK)

151b: Béts szerdán 24 febr $\frac{\quad}{790}$ (OSzK) 150a: Buda 25^c febr. $\frac{\quad}{790}$ (OSzK) 150b: Pilis 25^a febr.

$\frac{\quad}{790}$ (OSzK) 9a: Kalotsan 6. Martiusban 1792. (OL) 11a: Colotzae 6^c May 1793 (OL) 160a: 25:

8^{bris} 793 Pestini (OSzK) 113b: 7^a 9^{bris} 793 (OSzK)

Saját sorsz.	Fóliószám	Saját oldalsz.	(Ím/kezdősor	Tárgya	Vsz.	Vs.	Szerző	Az összevetés jegyzetesz.
1.	101b		Árpád borralvaló köszöntése	Köszöntő				25
2.	101b		Eb, a -ki nem Barát	Bordal	1	3		
3.	101b		Más					
4.	101b		Ez a pohár bujdosik élyen a barátság	Bordal	1	6		
5.	101b		Más					
6.	102ab	1-2.	Dunán innen, Dunán túl	Bordal	1	2		
7.	102b	2-3.	Más	Bordal	1	6		
8.	103ab	3-4.	Minden Nap, minden nap					
9.	103b	4-6.	Más	Szerelem	4	36		
10.	104b	6-7.	Ez poharra jól vigyázz	Szerelem	3	15		
11.	105b	8-9.	Első Női	Szerelem	4	24		
12.	106ab	9-10.	Jajgatással töltöm éltemet					
13.	106b	10-12.	Más	Szerelem	6	30	Ányos (?)	26
14.	107b	12-13.	A Szeretóm igen beteg talám megis hal					
15.	108b	14.	Más	Szerelem	7	42		27
			Szeg szivemben szép személyéd serkentő szemelye					
			Más	Szerlem	7	28	Kreskay (?)	
			Felnyitnám már bús szivemnek régen bezárt ajtaját	Catfólo	3	15	PHÁ (?)	
			Más Vén Leány Éneke	Szerlem	8	56		
			Be kár! be kár! nékem a Pártát viselnem					
			Más	Szerlem	4	23		28
			Szeress engem én Édesem mert én szeretlek					
			Más					
			Be keserves nyomoruság töri bódult fejemet					
			Más					
			Ki nem kapott Szeretőre	Katonaének	4	12		
			Magyar Mars					
			Réz karika tseng					
			Más (!)	Katonaének	4	12		
			Trombitákat harsogtatnak Mars Vitézek Mars!					

16.	108b—109a	14—15.	Más Lora Legény talpra szegény	Katonaének	3	12	30
17.	109a	15.	Más Marsoly már Vitéz MAGYAR!	Katonaének	4	16	
18.	109ab	15 16.	Más Árván sirvan szívemet kedvemet	Szerelem	2	14	Amadé (?)
19.	109b	16.	Más Dolgaim, gondaim nosza tágujjakok	Vallomás	1	4	
20.	110ab	17—18.	Más Melly boldonság titkon szenvedni	Szerelem	4	28	
21.	110b	18.	Más Vigan tóltóm életemet	Vallomás	1	8	
22.	111a	19.	Más Mi hasznod mi gyönyörűség	Szerelem	3	21	
23.	111b 112a	20 21.	De Studiosis Inscriptum legitur croniciis Scholarum]	Diákdal	9	36	
24.	112a	21.	Alia Huc huc o Iuvenes huc huc properate!	Bordal	1	9	debreceeni (?)
25.	112b	22.	Más Alamizsnát szegény vaknak kit szerelem vakított	Szerelem	4	27	
26.	113a	23.	Más Tisza, Nána, Poroszló, meg éget mar Szoboszló	Gúnyvers	4	30	
27.	113a	23.	Más De szép madár a fetske, adnál egyszer Menyetske (szinte az olvashatatlanságig áthúzva)	Pajzán	4	8	
28.	113b 114a	24 25	Szép Világi Ének A szerelem édes keserűség	Szerelem	5	30	
29.	114ab	25 26.	Más Világi Ének Égek erted, de nem érzed nemis látod tüzemet	Szerelem	5	40	Erdődyé (?)

(A más gyűjteményekből általam eddig nem ismert verseket félkövér számmal jelöltem.)

Jankovich Miklós már említett gyűjteményében³¹ a következő tematikus csoportokba sorolta be a mintegy 840 éneket tartalmazó gyűjtemény alkotásait: I. vitézi (heroici), II. erkölcsi és gúnyoló (morales, satirici), III. nyájas (ludicri), IV. szerelmes (erotici), V. pásztori és paraszti (bucolici). Ez az osztályozás erre a dalgűjteményre is érvényes. Az énekeskönyv 28 verséből 14 a szerelemlről szól. Azonban ezek közt is inkább a szenvedő, a fájdalmas panaszok vannak túlsúlyban. Csak elvétve találunk olyanokat, amelyek a boldog szerelmet éneklik meg. A kötet szerelmes énekei túlzott általánosításuk miatt egyáltalán nem adnak biztos támpontot valamilyen konkrét, létező személyre.

Képet kapunk a vitézek sajátos szóhasználatáról, kifejezéseiről, életmódjáról is: flinét, bagnét, svadron, kartács, ón galatsnyok stb. Az egymást követő négy katonának: 14., 15., 16., 17. A 16. zárósorai Amade László közismert „A szép fényes katonának...” kezdetű dalát juttatják eszembe.³² Az

²⁵ 1. Oct. Hung. 1143. 26a.(51) 1 vsz.

²⁶ 9. BD (215 7) 142. ...szívemnek... 7 DS nr. 39. 5 G (117) Oct. Hung. 44.: 38b 39a (74 76); Maás 5: 49.: 64b 65b (123 125); 70. Más Az szerentsétlen Ifjú. 6: 73.: (287) 5; (384) 5; 496.: 61ab; 107. Fel nyitnám már bus... 7: 654.: 12ab 6; 926.: 183a 19^d Dall 2; 1169.: 78b 79a (154 155) 4; 1282. 48b 49b 10 Nota 5; 1695.: 20b 21a (40 41) A Szerencsetlen Ifjú 6; 1697.: 96ab 163^{ik} Ének. 4. Quart. Hung. 173.: III. 39a 38. 5; 174.: 75a 76a N° 25. Egy Ifjunak Szerentsétlenségéről: Föl nyitom már bús... 5: 175.: II. 30a 87. Felnyitom... 6: 1556.: 2a (Ányos?) 2910.: 44ab (83 84) NN° 74N° 4. Quart. Lat. 700.: 20b PHÁ 186. Tengeri veszedelem; 17 (A 4. vsz.-tól PHÁ hozzáköltése.) SZUB 77: 3. SZTA 207: 366. Fölnyitom már bús... TK II. 314; I. Felnyitom... A XVIII-dik sz.-ból. 4 (Saját gyűjteményem régi kéziratáról. A kesergő.) TK megjegyzése. VÉGY I. nr. 28. 5; (1799); 89. (1803) P I. nr. 150. 1 VM 27a Kedves élete páriját... kezdetű köszöntő szövegével. Ugyanez forrásban a Jóllehet kevés bajom volt még... kezdetű vers (70a) óta utalással hivatkozik erre a dallamra. (PHÁ 597 598 alapján.) Anal. lit. 7 vsz.

²⁷ 10. BD (195 196); 123. Be kár be kár... 2 EPI. (260) 9 ItK 1931. (210) Szabó A. közlése; további utalásokkal. Be kár, be kár... pártát... (A teljesebb vált. ks.) K II. (77); 4 Kaz. lev. XII. 527; XVIII. sz.-i vers. MM 12. Vén leány siralma; Be kár, be kár a pártát viseltem... 10 Mur (1772) Hasonló műfajuk a XVII.sz.-ban is előfordultak. N I. 135; 10 Oct. Hung. 49.: 103b 104b (200 202); 118. Vén Leány Éneke. 8: 73.: 284; 8: 496.: 50a 85. 11; 654.: 19b 20a Vén Leány notája; Be kár be kár... 7: 926.: 14a 65^{dk} Nota; 3 PHÁ 118. A vénlány panasza. 2 (567); A két ixot immár régen meghaladtam... Régi vers és dallam. Majdnem pontosan egyező formában megvan már a XVII. századvegi diák dallamtárakban. Az ÖÉ utáni időben már nem találunk ennyire pontosan egyező változatot. Hasonló szerkezetű és terjedelmű, de vonalban és sorvégzőkben eltérő dardallam. Szini 48. Vessen el e világ...; Bordal: 12.12.8+8.6+7. szótag. TI 19b 7 V (1903) 505 (Kanyaró közlése) VÉGY I. nr. 12. 8 Z nr. 39. 4

²⁸ 14. Quart. Hung. 173.: V. 8a 7. ...peng... 1

²⁹ 16. Oct. Hung. 1282.: 51b 52a 20 Nota; 2

³⁰ 29. BD (106 108) 39. ...érted de... 6; (A források gyakran a 2.str.-val „Régtől fogva hogy szeretlek...” sorral kezdik a szöveget.) BB 271 DD 33. DS 105. 6 F 130 217. MD 211 6 MM 28. ...érted... 6; (Áthúzva a két átló irányában. Idő: 1798. Más „Égek érted, de nem érted, nem is látod tüzet...” KI megjegyzése.) Oct. Hung. 44.: 5b 6b Máas 6; 49.: 44b 46a (83 86); 51. Más. Szerelm. és félelem 12 57a 58b (108 111) 61. Más (8 vsz.: 1 vsz. = 8 sor; 16 vsz.); 73.: 346 8 (1798); 543.: 121b N° 32. 6; 600.: la Egék... 5; 919.: 43a 44a 7; 1088.: 30b 31a (60 61) 29. (Erdődyé!); 1282.: 19b 20b 4 Nota. Szerelm. és felelem 6; 1352.: 62a 63a Más. 6 12db 4 soros; 1695.: 24a (47) 6 Quart. Hung. 173.: III. 109ab 103. 6; 174.: 71a 72b (1877) NN° 23 Égek érted de... 6 (Erdődy); 175.: V. 69a 207. és 204. Égek érted... 9 (1789); 176.: 65a 66b 62. 6; 177.: 4a Szerelm. és Félelem: Égek érted... 6; 50ab Égek érted... 9; 2910.: 130a 131a (255 257) N N° 223 N° 7 VÉGY I. (1799) 21. 6 Tullok-féle kézi. ism. E. Ph. K. 1901. 290. (Oct. Hung. 1088.: 30b jegyzete alapján; Stoll: 660. Pósfalvi Tullok Mihály-ék. (1816); Ismeretlen helyen. Magassy Antal, EPhK 1901. 287 97. 382 5. SZTA II. 248. sz. (Stoll B.: i.m. 332) V 32b 6 (Elképzelhető, hogy az eddig ismeretlen 8 ének alkotója: Jankovich János. A szerzőség megállapítása azonban még nem bizonyított.)

³¹ OSzK Quart. Hung. 173. = Nemzeti Dalok Gyűjteményének (I X.) felosztása alapján.

³² Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból (Budapest, 1966.). II. 738. Vö.: Pálóczi Horváth Ádám: ÖÉ (Budapest, 1953.) 222. Verbungos huszár; „Nossza gyertek legények!”

egyéni hangvételű, megelégedett vallomások, a diákdalok és kesergők, valamint csúfolók száma elenyésző. Mindössze egy-egy alkotás képviseli e műfajokat. Közülük leginkább figyelmet érdemel a 10., a már említett vénlánycsúfoló, ahol a pártában maradt leány panaszkodik.

A szomorú szerelmi bánat mellett hangot kapott a gyűjteményben a vidámság is. Ide sorolható az öt bordal (2., 3., 4., 5.; 24. — ez latin nyelvű) és az egyetlen köszöntő: „Árpád borralvaló köszöntése” (1.). Az igazi bordalok közül azonban csak kevés, azoknak is csupán töredéke sorakozik rögtön a gyűjtemény elején.

Az énekeskönyv a költői eszközök színes skáláját vonultatja fel; nem mindegyik stilisztikai fogás fordul elő egyforma gyakorisággal, akadnak olyanok, amelyek csak egy-két példával illusztrálhatók. Többségük a mai magyar nyelvet is joggal gazdagíthatná. Az énekek egyvelegéből kiemelkedik a 8. (103 ab), melynek kezdősora (továbbiakban ks.): „Szeg szívemben szép személyéd serkentő személye. . .”. Jellemző, hogy mind a négy versszak minden szava két mássalhangzóval kezdődik; 27 s-sel, 58 sz-szel. Ezt a bravúros formai sajátosságot a Sebestyén Gábor énekeskönyvében talált verstan (34b–47a) alapján „parameon”-nak (46b) nevezik.³³ A teljes vers a következő:

1. Szeg szívemben szép személyéd serkentő személye | Szur sebemnek szalkajától sokastúl sérelme | Szerved szívemnek szerelmét | Szánd sebeimnek sérelmit | Szemléld szorongattatásom | Sűrű sohajtásom.

2. Szemely szanakodo szemmel szolgadnak sebére | Szelidítsd szabad szivedet szívem szerelmére | Szívért szolgálom szivedet | Szeretem szép személyedet | Szep személyédért szenvedek | Sárgulok senyvedek.

3. Szakadatlan szivességgel szivednek szolgálók | Személyedhez szép szavadra sietve sétálok | Soha szivem szerelmedtől | Sem személyem személyedtől | Semmi szívhez sem szerződik | Soha sem szegődik.

4. Sopánkodó sohajtásom sokszor számlálhatnám | Sérül szívem, sárgul szívem, sorsomat száthatnád | Szép személyéd szemlése | Szolgád szive szenvedése | Szereteted szer sebére | Siess szerelmére.

Hasonló megoldással találkozhatunk Bán Imre — Julow Viktor könyvében.³⁴ Az ének címe: Keserves versek, melyekbe a szók mind s betűn kezdődnek.³⁵ A mesterkedő költészet a régi magyar irodalomban századokra visszanyúló hagyomány. Ezt igazolja Bán Imre egy másik könyve, az irodalomelméleti kézikönyveinkről,³⁶ valamint Lukácsy András és Aczél Géza hasonló tárgyú munkái.³⁷

A kötetben található jó néhány közismert ének. A 29 versből 21 előfordul más gyűjteményekben is. A leggyakoribb énekek:

9. Felnyitnám már bús szívemnek régen bezárt ajtaját (29 helyen)

10. Be kár! be kár! Nekem a Pártát viselnem (19 helyen).

29. Égek erted, de nem érzed nemis látod tüzeimet (27 helyen)

³³ OSZK Oct. Hung. 543. Sebestyén Gábor-ék. (1810–1813). A verstan írója a következőket jegyzi meg (46b): „Parameon olyan vers a’ melyben minden szó egyforma betűnn kezdődik.

³⁴ BÁN Imre—JULOW Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest, 1964.) 15: „Van azután olyan poéma, amelynek minden szava s vagy sz hanggal indul. . .”

³⁵ BÁN Imre—JULOW Viktor: i. m. 210.; 70. ének; 272: „A TREDN (Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtára; azelőtt: a debreceni Református Kollégium Anyakönyvtára): R 607/b jl. gyűjteményéből, 53–54.

³⁶ BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században*. (Budapest, 1971.); (Irodalomtörténeti füzetek 72.)

³⁷ LUKÁCSY András: *Kiment a ház az ablakon. . .* (Budapest, 1981.) ACZÉL Géza: *Képversek* (Budapest, 1984.)

Mindössze egyszer fordul elő az 1. „Eb a -ki nem Barát”, a 14. „Réz karika tseng” és a 16. „Lora Legény talpra szegény”.

Eddig ismeretlen 8 ének, melynek ez idáig a szövegváltozataira sem akadtam rá. Ezek a következők: 8. „Szeg szívemben szép személyét serkentő személye”, 17. „Marsoly már Vitéz MAGYAR!”, 19. „Dolgaim, gondaim, nosza tágujjatok”, 22. „Mi hasznod mi gyönyörűség”, 23. „Inscriptum legitur cronicis Scholar”, 24. „Huc huc o Iuvenes huc huc properate!”, 26. „Tisza, Nána, Porosló, meg éget mar Szobosló”, 27. „De szép Madár a fetske, adnál egyszer Menyetske”.

A szövegváltozatokból kiderült, hogy a 14. vers az, melynek általam eddig ismert legteljesebb szövege Nagy Iván énekeskönyvében található.

A versek összevetése során ráakadtam Jankovits László-ék-ére is.³⁸ Ebben a 4 levélből (12a–15b) álló énekeskönyvben található az általam vizsgált Nagy Iván-ék 9. éneke is: 14a „Mi haszna már evedzőmmel habok ellen csapkodni...” („Felnyitnám már bús szívemnek...” töredéke.) A Jankovits László-ék-et tartalmazó kötet különböző nagyságú, 1-1 éneket tartalmazó, legfeljebb 2 leveles ének- és prózaszövegek kolligátuma.³⁹ A vegyes írásokról Stoll egyáltalán nem tájékoztat részletesen, csak általában említi ezeket. Számomra azonban nagyon érdekes adatokat szolgáltatottak. Nagy Iván-ék-ének 1. éneke (101b) az „Árpád borralvaló köszöntése” c. és az „Eb, a -ki nem Barát...” kezdetű köszöntő fellelhető a Jankovits László-ék-ben is a 26a (51a) oldalon. Érdeemes összehasonlítani a két helyen található verset, mivel a kézírás meglepő egyezéseket mutat. Hasonló egyezést találtam az általam tanulmányozott 28. „Szép Világi Ének” c. A szerelem édes keserűség...” kezdetű éneknél is. Hasonmása a már említett kolligátumban található a 28ab (55–56) oldalakon.

Kézíratos énekeskönyveink versei a művelődéstörténet fontos emlékei. Nemezszer az énekeskönyv összefűzőinek egyedüli érdeme, hogy a cenzúra által betiltott szerelmes, olykor pajzán versikék, vagy a politikai mondanivalójuk miatt üldözött művek nem tűntek el nyomtalanul az évszázadok forgatagában. Ezek a rövidke, néhány versszakos alkotások fényt vetnek az elmúlt idők mindennapjaira. A versgyűjtemény szövegei segítségével pontosíthatjuk, árnyalhatjuk e kor irodalmáról való ismereteinket. Ezenkívül a válogatás a gyűjtő jó stílusérzékét, poétikai ismereteit igazolja.

Az eddig feltárt adatok alapján egyes művek szerzőjének kilétét még nem sikerült megállapítanom. Éppen ezért úgy vélem, hogy ezt a munkát nem lehet még befejezettnek tekinteni. Az elkövetkező időben talán ezekre a megválaszolatlan kérdésekre is fény derül. Az sincs kizárva, hogy a további vizsgálódás során talán éppen Debrecenben bukkanok rá lényeges adatokra; hiszen Jankovich János ebben a városban írta a már oly gyakran említett köszöntőjét Franciskának.

A Déri Múzeum 1981. évkönyvében jelent meg Kilián István ismertetése Barla Szabó János versgyűjteményéről.⁴⁰ A tanulmány végén elismeréssel írt a Stoll-féle versgyűjtemény-bibliográfiáról, de felhívja figyelmünket annak hiányosságaira is: egyrészt terjedelmi okokból a gyűjteménynek teljes tartalomjegyzékét nem adhatta meg, másrészt könyvének megjelenése óta számtalan, addig nem ismert versgyűjtemény került elő. Munkám során én is tapasztaltam, hogy a Stoll-bibliográfia az általam vizsgált műveket egyszerűen csak vegyes alkotásokként említi. (Tudomásom szerint Stoll Béla már dolgozik a teljesebb bibliográfián.)

A 18. századi irodalomkutatás egyik leglényegesebb problémája az, hogy nincs áttekinthető leltárunk, írta Szauder József már 1969-ben az ItK-ban,⁴¹ hat évvel Stoll Béla munkájának megjelenése után. Sajnos, a helyzet eddig mit sem változott. Éppen ezért indokolt, hogy mielőbb elkészüljön egy részletesebb bibliográfia, mert bizonyosra vehető, hogy ezek a kézíratos versgyűjtemények sok új művelődéstörténeti adattal gazdagítják a régi magyar irodalomról alkotott ismereteinket.

³⁸ OSzK Oct. Hung. 1143.: 12a–15b; Stoll: 711. A családfa alapján kideríthetetlen, melyik Lászlóról van szó.

³⁹ STOLL Béla: *l. m.* 353. old.

⁴⁰ KILIÁN István: *Barla Szabó János versgyűjteménye 1824-ből* (Debrecen, Déri Múzeum 1981. évi évkönyve: 481–496.)

⁴¹ SZAUDER József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. ItK 1969. 2. 3. sz. 131–156.

RÖVIDÍTÉSEK IRODALOM

- ACZÉL Géza: *Képersek* (Bp., 1984.)
- Anal.lit. Analekta; Énekek a XVIII–XIX. századból; STOLL: 236.; Ek. (XVIII. sz. közepe)
- BB Battha Bálint-kézirat (Sárospatak, Főiskolai könyvtár kéziratára 1666. sz.: 1804.); STOLL: 572
- BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* (Bp., 1971.) (Irodalomtörténeti füzetek 72.)
- BÁN Imre–JULOW Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Bp., 1964.)
- BD BARTHA Dénes: *A XVIII. század magyar dallamai Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiából (1770–1800)*. (Bp., 1935.)
- BELITSKA—SCHOLTZ Hedvig: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás* (Bp., 1985.) (Művészettörténeti füzetek 17.) OSzK Évkönyve 1970–71. Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa.
- BOROVTSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai; Nógrád vármegye* Dávidné Dudája (1808. Sp. Kt. 1668.); STOLL: 602.
- DD Dávidné Soltári (1790–1; ? 1814–28; Sp. Kt. 630. [?]); STOLL: 647.
- DS Dávidné Soltári (1790–1; ? 1814–28; Sp. Kt. 630. [?]); STOLL: 647.
- EP ERDÉLYI Pál: *Énekes könyveink a XVI. és a XVIII. században* (Bp., 1899.)
- EPhK *Egyetemes Philológiai Közöny* (1899.)
- F Felvidtő nóták (Bp., 1824.); 1824–30. Sp. Kt. 129–131., 133., 135–7.; STOLL: 720.
- FERENCZY Jakab–DANIELIK József: *Magyar trók. I–II.* (Pest, 1856–1858.)
- G Gönczi /Fejér–Göntyö melodiárium/ (1802.) MTAK Népk. 180.; STOLL: 566.
- ItK *Irodalomtörténeti Közlemények* (1931.)
- Kaz. Lev. *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXII.* (Bp., 1890–1927)
- KI KEMPLEN Béla: *Magyar nemes családok*. (Bp., 1913.) V. HÉ KEZY
- KILIÁN István: *Barla Szabó János versgyűjteménye 1824-ből.* (Debrecen, Déri Múzeum 1981. évi évkönyve; 481–496.)
- MM Uő.: *A Miskolci Melodiárium.* (Borsodi Szemle VII., 1963. 4. sz.) 68–83; STOLL: 414.
- K Kulesár Pál-melodiárium. (1775–85.) Sp. Kt. 1770. Mf.: MTAK A 113/VI.; STOLL: 319.
- LUKÁCSY András: *Kiment a ház az ablakon...* (Bp., 1981.)
- MD *Magyar Irodalmi Lexikon* (Bp., 1926.); Szerk.: Benedek Marcell (I–III. (Bp., 1965.)
- Melegh Dániel-melodiárium. (1797 után; Debrecen, ref. koll. R. 830. Mf.: MTAK A 112/I.); STOLL: 432.
- NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és leszármazási táblákkal I–XII.* (Pest, 1857–65.)
- N Novák Lajos-melodiárium. (1791–2. Sp. Kt. 1717.); STOLL: 408.
- OL Magyar Országos Levéltár: P 1284 JANKOVICH család; 13. t. „Salgó J.” megjelölésű peres iratok (1764–1802) 23. cs.: Jankovich László levelei Jankovich Miklóshoz (1780–1784)
- P 1284 60. cs. 49. tétel; Gyászjelentések, néhány házassági értesítés 1818–45 és én.: 1a, 2b, 7a
- P 1287 Szentiványi Teréz; Missiles; 1. cs.
- OSzK Országos Széchényi Könyvtár; Oct. Hung. 44.: S. József-ék (1792–9); STOLL: 415.; 49.: Pesti-ék (1825); S.: 730.; 73.: Thaly-koll. (XVIII. sz. v.–XIX. sz. e.); S.: 511.; 496.: Veress Márton-ék (1793) = VM; S.: 419.; 543.: Sebestyén Gábor-ék (1810–3); S.: 617.; 600.: Világi énekek (1780-as évek); S.: 390.; 654.: Tolvay István-ék (1788–91); S.: 381. = TI; 919.: Kolligátum (1788 k.); S.: 378.; 926.: Pápai-ék (1800–6); S.: 555.; 1088.: Énekes-könyv (1810-es évek); S.: 684.; 1143.: Jankovits László-ék (1823); S.: 711.; 1169.: Külömbféle versezetek (1790 k.); S.: 400.; 1282.: Marthon István-ék (1818); S.: 674.; 1352.: Nyitrai-ék (1809); S.: 606.; 1695.: Énekeskönyv (XIX. sz. 1. fele); S.: 854.; 1697.: L. J. ék-e (XIX. sz. 1. fele); S.: 864.;
- Quart. Hung. 173.: Jankovich Miklós; Nemzeti Dalok Gyűjteménye (XIX. sz. eleje) I–X.; S.: 531.; 174.: Resetks János-ék (1801); (J. J. F.); S.: 560.; 175.: Jankovich Miklós; Magyar világi énekek (1789–93); S.: 383.; 176.: Nátly Ferenc-ék (1795–6); S.: 425.; 177.: Magyar énekek (1804); S.: 573.; 1556.: Világi énekek gyűjt. (XVIII. sz. v.); S.: 516.; 1931/I. Nagy Iván-ék (1790–3); S.: 401.; 2910.: Világi énekek és versek (1800); S.: 557.; Quart. Lat. 700.: Dunántúli verseskönyv (1802); S.: 563.

PHÁ	PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle versek I–III. (1788–92)
ÖÉ	Uő.: Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé c. kéziratos dalgyűjteménye; Kritikai kiadás, Sajtó alá rendezte Bartha Dénes – Kiss József; (Bp., 1953.)
P/M	Pataki melodiárium (1798); Sp. Kt. 514.
S	STOLL Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840); (Bp., 1963.) SZAUDER József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. (ItK. 1969. 2–3.sz. 131–156.)
SZTA	Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI–XIX. században. (Zaláu — Zilah, 1934.) SZINI Károly: A magyar nép dalai s dallamai. (Pest, 1865.; 1872.) SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkássága. I–XIV. (Bp., 1903.)
SZUB	Szíveket újító bokréta (1770); (Bp., 1914.) Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. (Bp., 1966.)
TK	THALY Kálmán: Vitézi énekek és elegyes dalok. I–II. (Pest, 1864.) Uő.: Adalékok... I–II. (Pest, 1872.)
TI	TÓTH István: Áriák és Dallok, Verseikkel. (Pest, 1832.); MTAK Magyar Írók 8. r. 63.; vmint Oct. Hung. 654.
Tullok	Pósfalvi Tullok Mihály-ék. (1816); Ismeretlen helyen. Magassy Antal. EphK 1901. 287–97. 382–5. SZTA II. 248. sz.; S.: 660. = Oct. Hung. 1088. (STOLL: i.m. 332)
V/VM	Oct. Hung. 496.
VÉGY	Énekes Gyűjtemény (Vázt, 1803.)
Z	Zemplényi-kézirat (1775–85); magántul.; közel egykorú másolata: OSzK Ms. Mus. 112/a; S.: 320.

RICZEL ETELKA

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levelesládájában elhelyezett missilisek közül különösen azoknak van nagy jelentőségük, amelyek a két társaság, az említett és a Kéziratkiadó Társaság belső életére vetnek fényt. Ilyen szempontból az Aranka—Bánffy levelezés a legfigyelemre méltóbb. A sors szeszélye folytán — vagy talán Aranka pedantériája miatt — az Aranka levelek maradtak fenn nagyobb számban. Előző közleményünkben¹ hét olyan 1793–1796 között keletkezett levelet jelentettünk meg, amelyből hatnak a feladója Aranka György és egyé pedig Bánffy György. Egy levelet Aranka a kéziratkiadókhöz (a kolozsvári főigazgatói tanács tagjaihoz) címzett ugyan, de egyaránt szól elnöküknek, Bánffy Györgynek is.

Újabb közleményünkben tovább folytatjuk időrendi sorrendben az Arankához írt levelezés közlését. Mostani közleményünkben is világos, hogy az említett két társaságot meg lehet különböztetni egymástól — de mereven szétválasztani nem, hiszen tevékenységük számos szálon kapcsolódott egymáshoz. Bánffy az egyiknek a személyes vezetője, a másiknak az észmei felvigyázója volt. Időnként — mint e levelek is sejtetik — ennél is több. Bánffy már 1796-ban kifejezésre juttatta, hogy sokallja a megtartott gyűlések számát, s 1796 februárjában levélben fordul Teleki Mihályhoz,² hogy vásárhelyi lévén vállalná el Bánffy nevében a felügyeletet. Bánffy elégedetlen volt Arankával vagy pedig Teleki Mihály személyével az arisztokrácia befolyását akarta hangsúlyozni? Nehéz e kérdésre igennel vagy nemmel válaszolni. Ne felejtjük el, hogy ekkor még 1796-ban vagyunk, amikor a hatalom szemében minden összefogétel gyanús, s kifelé nem értett hangsúlyozni, hogy a helyi hatalom rajta tartja a szemét a tudományos igyekezeteken és összefogeteleken is. Teleki Mihály ekkor még nem vállalja a megbízatást, ezért az év folyamán Bánffy

¹ Magyar Könyvszemle, 1988/1. sz. 67–74.

² Teleki Mihály (+ 1826) Marossszék fő királybírája, a Kéziratkiadó Társaság tagja; Aranka lemondása után ő irányítja a társaságot.

mindenképpen a társaság megreformálásának szándékával a társaság számára négy tagú igazgatói tanácsot nevez ki (melynek tagja Aranka is) s a gubernátor intencióinak megfelelően ezt lett volna hivatott irányítani és a helyszínen ellenőrizni Zeyk Dánielnek,³ aki azonban még el sem kezdte a munkáját, hirtelen elhalálozott. Ezek az intézkedések a főtítoknok feladatkörének a szűkítését jelentették és elkerülhetetlenül Aranka presztízsének a csökkenését eredményezték. A reform gyorséletbe léptetését bürokratikus nehézségek és objektív akadályok lassították, de megkérdőjelezni nem tudták. Aranka leveleiből az elnök iránt hangsúlyozott elmaradhatatlan tiszteletkörök ellenére az elégedetlenség, a keserűség árad, s a társaság munkájában részt vevők irigykedéseire célozva személyi ellentéteket sejtet. de amikor maga is megbizonyosodik, hogy a tervezett átszervezéseket nem tudja elhárítani — úgy tesz, mintha a kezdeményezés saját magától eredne, s a társaság jövőjét illetően nem szűkölködik tanácsokban. Feltehető, hogy Bánffy csökkenteni akarta régi munkatársának elkeseredettségét — szóban és írásban felkérte Arankát, hogy a jövőben is számítanak munkájára, segítségére.

„Kivánnya a Köz Jó: mely az én kevés Napjaimat és csekély tehetségemet, ha Isten segít, más nagyobb és olyan dolgokban várja, mellyekkel részszerént adosis vagyok.” Az Aranka életmű keserű tanúsága, hogy a sokfajta műfajjal kísérletező, a tudományokban és a szépirodalomban próbákat tevő szerző éppen tudományszervező munkájával alkotott maradandót — és életének hátralevő részében az áhított „nagyobb dolgok” már nem realizálódnak.

Ezek a levelek lezárják az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak a létrejött művekben bizonyított, legtermékenyebb szakaszát, ugyanis Aranka lemondása után a társaság élete és munkája jelentősen megváltozik.

Egy következő közlemény lesz hivatott érzékeltetni, hogy az 1798. nyár elején visszavonult Aranka betegségekkel és az öregség bajaival küszködve — egy rövid időt kivéve — miként szakad el végképpen Bánffytól és a társaságtól is.

Aranka György levelei Bánffy György gubernátorhoz

I.

Nagy Méltoságu Grof K[irályi] Fő Kormányzó Ur
Kegyelmes Urunk!

Kötelességünk szerint ide zárjuk Excellentiádnak alázatos tisztelettel, mint Rendes Elöl Ülőnek a' Társaság közelebbi négy Gyűléseinek Jegyző Könyveit. Melléjek zárjuk eredet szerint Grof Ifj. Teleki Domokos Urnak, mint Biztosnak Tudositását is, az ehez zártakkal együtt.⁴ Ezekből Excellentiád méltoztatik kegyesen által látni az ide való Munkás Társoknak, mind a' Tudományos Tárgyak körül való igyekezeteket; mind pedig arról valo szorgalmatosságokat, hogy mind magokat Társokkal, mind az igyekezetet költséggel erősítvén munkásságoknak ujjabb és közönséges Jeleit minél hamarébb hogy tehessék Világ eleibe.

G[ro]f Teleki Domokos Ur maga tudositásait s jelentéseit, mindek utánna az elsőket mellyeket Excellentiádnak bé nyujtott volt, tettzett volna vissza kérti, és venni, a' mult Sz[ent] Iván Havának tizedikén adván bé; azokat ugyan azon Hónak 24^{ikén} tartott Gyűlésünkben, azonnal fel vettük; nem tsak, hanem a' Titoknok ugyan azon Tárgyakrol maga G[ro]f Teleki Domokos Ur jelenlétiben is conferentiát tartván, 's az után a' XXIV^{ik} Gyűlésben azokat miis ujja Közönséges Tanátskozás alá vevén,

³ Zeyk Dániel (1745 k. 1796), a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnöke. 1795-től részt vett a társaság munkájában.

⁴ Teleki Domokos (1777–1798), Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, haláláig aktívan részt vett a társaság munkájában. Őt tekintették az erdélyiek és a magyarországiak összekötőjének. Jelentéseit („tudositásait”) Jancsó Elemér adta ki. (L. *Az Erdélyi Magyar Nyelv Mívelő Társaság iratai*. Bukarest. 1955. 223–225., 229–230.)

tehetségünk szerint meg-fontoltuk. Melly szerint mint a' XXIII. és XXIV^{ik} Jegyző Könyvekből Excellentiád meg látni méltoztatik; más modot nem találtunk. hanem hogy Excellentiádat találljuk meg, és Excellentiádat mint a' Társaság nagy érdemű, és Tekintetű Elöl Ülőjének Könyörőgjünk azon, hogy nevezett Elöl Ülői Hivatallya mellett ha maga Méltóságos Személyével meg egyeztethető dolognak fogja itélni: méltoztassék tulajdon maga irni.

1., Pesti Universitásbeli Aesthetica Professorának Schedius Lajos^s Urnak, és Fő Leveledző Hivatallyába Magyar Ország részéről meg-erősíteni. A' Gyűlés maga részéről jonak találván maga is irni: azon Levelének Párját ide zárja.

2., A' Haza beli Fő Jol-tévő Uraságoknak és Aszszonyaságoknak; hogy a Társaságot szükséges költséggel segélyek ujra. Ennek példáját is magunk ítélete szerint fel tévén. alázatosan ide zárjuk.

3., Nem különbön némelly Fő Rendű Tudosoknak is, hogy a' Munkásságra serkentessenek. Ennek példáját is ide teszszük. A' Fő Jol-tévőknek, és Tudosoknak neveket ugyan azon Levelünkre jegyzetük fel.

Ha pedig Excellentiád magát ez után nagyobb és terhesebb Hivatalbéli foglalatosságaira nézve meg akarja kémmeltetni: könyörőgjünk Excellentiádnak hogy az ez előtt ki nevezett ide valo Hellybéli Tanátsnak méltoztassék Elöl Ülőt nevezni ki, ki Excellentiád képében mindeneket véghez vivén. Excellentiádat az a' féle Terhektől menté tégye; és a' Társaság Gyűlésében is megjelenvén, maga a' maga tekintetével a' Társaságnak mások előtt Tekintet és betsületet szerezzen, mellette lévő Tanátsosi pedig a' Gyűlésekben hasonloképen meg jelenvén illő munkákkal és értekeződésekkel a' Munkás Társoknak segítségekre légyenek.

Jelentjük továbbá alázatosan Excellentiádnak: hogy Excellentiád tettzése szerint, a' Wolfenbütteli kéz irások iránt, Göttingába Dr Gyarmati Urnak, ezen Gyűlésünkből irtunk.^s És a' Társaságot 's magunkat Excellentiád kegyességeibe ajánlván alázatos Tisztelettel vagyunk Excellentiádnak mint a' Társaság nagy Méltoságu Elöl Ülőjének

igen alázatos Szolgái

A' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Munkás Társai
Aranka György s.k. mint a Társaság Rendes Titok-
nokja.

M[aros]Vásárhely Sz[ent] Jakab Havának 29^{dik} napján tartott Gyűlésből 1797.

Az irás külső szövege:

die 29 July '797.

A' Társaság Tudosítása

2.

Nagy Méltoságu Groff és Királyi Kormányozo Urunk

Kegyelmes Uram!

A' Társaság két utolsó Gyűléséről valo Jegyző Könyveket alázatosan ide zárom.

Excellentiád Kegyesen méltoztatik meglátni belőlek, melly sok munkát okoztanak. Azokat végezvén sietek Excellentiádnak alázatosan udvarolni; addigis igen méjj Tisztelettel lévén Excellentiádnak

igen alázatos szolgája

Aranka György

M[aros] Vásárhely 20dik Sept. 1797.

^s Schédius Lajos (1768—1847) az Erdélyi Magyar Nyelv-mivelő Társaság pesti megbízottja, egyetemi tanár.

^s Gyarmathi Sámuel (1751—1830) nyelvész, a társaság tagja. Arankaék felkérésére németországi útja során 10 árkus papírra kijegyzetelte a wolfenbütteli könyvtár kéziratosa hungarica anyagát 6a. *Béls: Magyar Mercurius* 1798. II. 23. 15. sz. 232—237.

3.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Gubernátor Urunk;
Kegyelmes Uram!

Tartozó alázatos kötelességből ide zárom Ex|cellentiád|nak mint a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Nagy Méltoságu Elöl Üljének, a' Társaság nevébenn, a' közlébbi két Gyülések Jegyző Könyveit A és B betük alatt. Nem külömben az azon Gyülésekben folyt dolgok/na/k Summás Jelentését; C és D. betük alatt. A' C Betü alatt lévő, már felis küldetett az Erdélyi Ujjság Irodájának, u.m. a' Mercurius kiadojának. A' D alatt lévő, még nem küldetett fel: az elsőnek a' Szerentséjét várjuk. Igen alázatosonn, ajánlom magamat Ex|cellentiád|d Uri Garantiába és alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

alázatos szolgálja
Aranka György

M|aros| Vásárhely 13. Febr. 1798.

4.

Nagy Méltoságu Groff és Fő Igazgato Urunk
Kegyelmes Uram!

A' Nyelv Mivelő Társaságnak közlébbi u.m. é folyo Honak 21dikénn tartott Gyülése Jegyző Könyvit, és annak az Ujjság Iroval közöltött mássát, a' Társaság Nevébenn Ex|cellentiád|nak mint a' Társaság nagy Méltoságu Elöl Üljének alázatosonn ide zárom. Igen alázatos Tisztelettel maradván Excellentiádnak

igen alázatos szolgálja
Aranka György

M|aros|Vásárhely 29 Martius 1798.

5.

Nagy Méltoságu Groff Gubernátor Urnak,
Nagy Méltoságu Tanács

Kegyelmes és Méltóságos Uraim!

Excellentiátoknak alázatosan jelentem: hogy

1. sőbenn, A Nyelv Mivelő Társaság a Ferdinánd komissáriussi Relatioját⁷ a mellette valo Actákkal megszerezvén a Haza hasznára; ha Excellentiátok hasznát akarják venni, s a Hazai több Kéz Írásokkal kiadatattni: a Társasággal parancsollyanak iránta. Sajto alá valo készítésére legalkalmasabbnak tartom Tiszt. Éder Urat:⁸ vettem is észre készségít Ex|cellentiá|tok parancsolatjára.

Másodsor. Ex|cellentiá|tok a minap kegyesenn méltoztattak volt velem parancsolni a Kollinovics(?) sajto alá valo készitetése iránt; már iratom is olyanformán, hogy készítéséhez hozzá lehessen nyulni. De jól látom hogy énnékem az én véghetetlen foglalatosságaim arra időt nem adnak. Azért ennek a Munkának elkészítésére ajánlom Ex|cellentiátok|nak az itt helybe a Ref|ormátus| Collegyomban levő egyik Tudos és nagy Litteratuságu Professort, a Haza Történetei Tanitóját Zilahi Sámuel⁹ Uramot. Méltoztassanak Ex|cellentiá|tok ezzel a jo Tudos Urral bátran parancsolni. Továbbá magamat Ex|cellentiá|tok Uri kegyességébe ajánlván, alázatos tisztelettel vagyok Excellentiátoknak

igen alázatos szolgálja
Aranka György

Vásárhely 798. márc. 29.

⁷ Ismeretlen kézirat.

⁸ Eder Károly József (1760–1810) Erdélyi történész, forrásgyűjtő. A Kéziratkiadó Társaság megbízásából 3 kötetben kiadta erdélyi történelmi forrásgyűjteményét. (*Scriptores Rerum Transilvanicum*)

⁹ Zilahi (Zilai) Sámuel (1753–1800) a marosvásárhelyi református kollégium professzora.

A boríték szövege:

Nagy Méltoságu Groff Bánffy György Gubernátor Ur
 Excellentiájának és
 A Kéz Írások Társasága Nagy Méltoságu Tanácsának
 Kegyelmes és Méltoságos Urainak ö Excellentiájoknak

Kolosvárt

(A levél lelőhelye eredetileg az Unitárius Gimnázium kéziratárában 1370. sz. alatt.)

6.

Nagy Méltoságu Grof Királyi Fő Kormányozó Urunk,
 Kegyelmes Uram!

Az Ex[cellentiád] Uri Neve Napja, midőn a Hazában minden Jóknak és Haza barátainak öröm Napja: bátorkodom én is, az én Ex[cellentiád]hoz mint Haza Attyához tartozó alázatos Tiszteletemnek. Adóját Ex[cellentiád]d kezeibe alázatosan letenni. Kivánván, hogy fényes Érdemének ilyenjő szívűből származott Gyümölteit sok esztendőig vidámonn szedhesse Excellentiád!

Ezt a Hazánk közönséges Innepét a Nyelv Mivelő Társaság fogja elébb egy Rendes Gyűlésével fenn tartani: azután pedig Ex[cellentiád]d hosszas élelert a Baráttság poharával áldozni.

Én pedig nem választhattam se jobb, se szerencsésebb napot Ennél, melybenn Ex[cellentiád]nak alázatosan aztaz örvendetes Jelentést tegyem: hogy az az kised Nyelv Mivelő társaság, mely oly sokáig a semmisséggel küszködött, már maga virágzása, ereje és nevedése azt kívánván, az én dajkálodo kezeim közül valo ki szabadulásának Oráit 1798 bann az Ex[cellentiád]d Uri Neve Napjának elé fordulásától fogva fogva számlálni: mintegy maga idejét elért Ifju.

Hogy Ex[cellentiád]dnak a Gondolkodásra és maga meg határozásaira ideje legyen, most előre csak alázatos Jelentésemet zárom ide. Kisérni fogják majdon mikor elébb mindeneket számbaadok Ex[cellentiád]dhoz való méjj tiszteletből csekély gondolataimis. Addigis pedig alázatosan Exc[ellentiád]d kegyeségeibe ajánlott, igen alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádtnak

igen alázatos szolgálja
 Aranka György

M[aros]Vásárhely 1798. ápr. 18.

7.

Nagy Méltoságu Groff Ur, Országunk Királyi Fő Igazgatoja
 és a Nyelv mivelő Társaság Nagy Méltoságu Elöl Ülöje,
 Kegyelmes Uram!
 és Tekintetes Nemes Nyelv Mivelő Társaság!

A Magyar Nyelv Mivelő Nemes Társaság a mult környülállások között is megmaradott. Mert az Egek ezt az ártatlan Igyekezetet szerették. Symboluma e volt: lassan, eröltetés nélkül; kiváltképpen ártatlanul: és ha az Egek akarják, meg marad. Ugyis történt. Sőt az Egek jovoltából történt az is: hogy nem csak fenn maradott: hanem meg is erősödött és nevedett. Ez is az Egek Irgalma! Háládatosságból említem.

Most pedig valakik az Igyekezettel közelebről esmértesek, jól láttják, hogy annyira nevedett, és erősödött: hogy már mintegy maga idejét el ért Ifju Dajkája öléből és kezei közül ki kéredzik: és ez is gyengébbnek esméri magát, mintsem véle birhasson. Azonkivül maga is érzi, hogy másuvá hivattatik; és a Társaság legértelmesebb Barátai is attól kezdettenek tartani: hogy a Társaság belső dolgainak folytatása, szinte csak egy embernek kezén fordulván meg: ennek közelítő Boldog Orái az egész Igyekezetnek némely romlását, leg alább csökkenésit magok után vonhatnak. Amelly igen bölcs gondolat és helyes félelem.

Csak ezekre a Társaság javának és virágzó állapotban valo maradhatóságának meg gondolásából származott okokra nézve azért nem csak jönnek, hanem szükségesnek is itéltem: a Társaságra nézve még előre és életbenn meg halni. És most akkor, mikor a Társaság kívül minden Irigyeinek ostromaitól, belől az ujjito, ronto, viszketes Elméknek minden kovásszától és Sepreitől tellyességgel üres és tiszta azt a Becsületet, melyel Ex[cellentiád]d ez előtt amint t. i. akkor némely kényes környül állások a Társaság

folyásának modját keskenyebb határok közé kívánták szorítani, engemet kegyesenn felruházni méltoztatott volt Ex[cellentiá]d Atyai Kezeibe alázatosonn le tészem: és a Titoknok igen kedves és becsületes Hivatalrol ezennel le mondok. A T[ekintetes] Nemes Társaságnak pedig, ha megengedni méltoztatik Baráttya maradok.

Mind Ex[cellentiá]d, mint a T[ekintetes] Nemes Társaság jól emlékeznek, hogy már régen készenn vagynak itt helybenn olyan ki nevezett Bölts urak: kik, hogy Ex[cellentiá]d fő vezérlése alatt a kormányt kezekre vegyék csak az Ex[cellentiá]d parancsolattját várják. Ezek mindnyájon méltán megérdemlették az Ex[cellentiá]d Hitelét és választását. Az első és érdemesebb közöttök a többi tanátsával viheti a Kormányt: a Munkás Gyüleaseket pedig a Titoknok tarthattya, a Tudományos dolgokban. Akit Ex[cellentiá]d és a T[ekintetes] N[emes] Társaság azzal a Tiszteséggel megkíván ajándékozni: akárki örömmest elfogadja. Az egész dolog rendi nem csak folytában hanem maga rendes utjábanniss vagyon: semmiben nintsen semmi akadék. A kiadando munkák kéz alatt: a költség is készen, magok a Joltevek kezekben. Mert a pénz hajtászat, kivált a második darab késvén nem tartottuk illendőnek szeretni.

Könyörgök Ex[cellentiá]d[nak] alázatosonn méltoztasék ezen alázatos Jelentésemet, annak, akit maga Hittelével meg kíván ajándékozni, elküldvén általa a T[ekintetes] N[emes] Társasággal is közölni s olyan rendelést tenni, hogy tölem mindenek által vetetvén a dolgoknak folyása semmi késedelmet a változásért ne szenvedjen. Méltoztassanak pedig mind Ex[cellentiá]d Atyai képpen mind a T[ekintetes] N[emes] Társaság atyafiságosan az én gyengeségeimet elfedezvén: hozzám való kegyességeket az én háládatos tiszteletemet elvenni: és Engemet Uri Kegyességeibe Atyafiságos Szeretetekbe ezutánis megtartani. Aki igen alázatos Tisztelettel vagyok: Excellentiádnak és a T[ekintetes] N[emes] Társaságnak

igen alázatos szolgálja
Aranka György

M[ajos] V[ásárhely] 18. ápr. 1798.

8.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Gubernátor Ur
és a Nyelv Mivelő Társaság Nagy Méltoságu Elöl Ülője
Kegyelmes Urunk!

A Nyelv Mivelő Társaság Ex[cellentiá]jának mint Nagy Méltoságu Rendes Elöl Ülőjének, közelebbi Gyüleaseknek Jegyző Könyvit és annak rövid foglalattját, tartozó és alázatos kötelessége szerént, az ide zárt Másokban alázatoson küldi.

Én pedig igen alázatos Tisztelettel vagyok
Excellentiádnak

igen alázatos szolgálja
Aranka György
Rendes Titoknok.

M[ajos] V[ásárhely] 18dik Ápr. 1798.

9.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Fő Kormányozo Urunk
és a Nyelv Mivelő Társaságnak Nagy Méltoságu Elöl Ülője
Kegyelmes Urunk!

A Nyelv Mivelő Társaság könyörgök Excellentiádnak, mint Nagy Méltoságu Elöl Ülőjének: méltoztasék itt, mint a Társaság folyásának mostani rendes helyében, Maga távol létiben, Maga Méltoságos Személye helyében, egy olyan meg hitt Tanácsot nevezni ki: melly Exc[ellentiá]d[nak] Magára nézve Szeme és főbb tetszésének a Társaság előtt Magyarázoja légyen: a Társaságnak pedig már mostani nevedezéséhez képest nagyobb Tekintetet adhasson; és a második Darab kiadatására szükséges költségek meg szerzésében, az illő lépéseket meg tegye.

Mind Exc[ellentiá]d Nagy Méltoságu Tekintete, mind a Társaság folyásának szerentséje kényszeritvén a Társaságot: hogy ezen kegyességiért Exc[ellentiá]d[nak] alázatosonn esedezzek: méltoztatik Exc[ellen]

tiá|d kegyes válasszával a Társaságot meg vizasztalni. A mely igen alázatos Tisztelettel magát és a nemes Hazai Igyekezetet Exc|ellentia|d Atyai Kegyességeibe ajánlván Excellentiádnak fejenként alázatos szolgálja
Aranka György

Rendes Titoknak a Társaság nevébenn

M|aros| Vásárhely Pünköst (május) havának 17ikén 1798.

10.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Fő Kormányozo Urunk
Kegyelmes Uram!

Amint közelébbi Levelemben Ex|cellentiá|dnak fogadtam volt, most már az én időm eljövén Ex|cellentiá|dnak igen alázatosan jelentem: hogy én a Nyelv Mivelő Társaságnak utobbi XXXVIII. Gyűlésével az én Pályámat elvégezvén a társaságnak megholtam: és annak vezérlését Ex|cellentiá|d kezeibe ezennel alázatosan letésem.

Ezt a lépést kívánta tőlem a Társaság Tekintete; mellynek fejére Ex|cellentiá|d képibe, egy helybeli Tanáts tétetvén: ezennel nevedekni fog. Kivánnya annak fenn maradása: mely véggel a mechanika Manipulatio terhétől szabadulván a két hazából magam mellé még egynéhány állandó jo és Tudos Társokat kívánok szerezni: kiknek szüntelen folyo munkáik által a Társaság Becsülete fenn tartassék. Kivánnya a Köz Jó: melly az én kevés Napjaimat és csekély tehetségemet, ha Isten segít, más nagyobb, és olyan dolgokbann várja, mellyekkel részszerént adosis vagyok. Mint ebben Ex|cellentiá|d bizonságom. Ex|cellentiá|d méltoztatik tudni: hogy eddig se becsület füstüért se nyereség kívánságából nem szolgáltam: mostis ezt a lépést semmi oldalos tekintetből nem teszem. A Társaság szerentséje állandosága és Tekintetének nevelése indito okain: és az, hogy többet s jobban szolgálhassak, mint eddig. Mellyről Ex|cellentiá|dat bizonyossá tésem.

Ex|cellentiá|d kegyességébeis bizom: hogy ezzel a magam meg határozásával Ex|cellentiá|dat meg nem sértem. Mert mindent fel vetvén, ugy találok: hogy az előre valo hosszas alkudozással, és magam vontatásával nemesebb dolgai között Ex|cellentiá|dnak csak drága idejét loptam volna el, mégis azoknak véghetetlen száma miatt Kegyes Engedelmének meg nyereséért késönn várhattam volna. Szokott modomat követem azért mostis; és az Ex|cellentiá|d böles Itéletével helyet hagyván az egész dolgot készen terjesztem Ex|cellentiá|d eleibe.

Az első Gyűlése a Társaságnak a jövő törvényes Szakasz elejénn éppen ugy folyhat mindjárt, mint az utolso végződött; minden Acták reá készen és rendibe tévén. Ex|cellentiá|d ki nevezvén a Tanátsot, mellyben az első a Praesidiumot viheti: az mindjárt, s utánna a Társaságis kezdheti maga Gyűléseit. A Tanátsban az Actuariuságot viheti a rendes Actuarius Presidialis Protocollita Nemes György¹⁰ Ur: ki azt eddig is folytatta a Társaság Gyűléseibe: a Társaság dolgait pedig, mig Rendes Titoknak kineveztetik, az első gyűlésben választando Vice Titoknak, mint én eddig, éppen ugy viheti. Ugy gondolkodom továbbá

Hogy ennek a Társaságnak az országos Sysztéma szerént, még csak akkor kelletvén lennie egy formált tökéletes Társaságnak; mikor az ország Nemes Rendei könyörgéseknak, ő Fensége kegyelmesenn helyt adván, ez egy törvényes Czikkely által megerősitetik: azért a nagy, és inkább irigységet mint hasznot szerző Organizationak még most nintsen helye. Hogy t.i. most a Társaság Privilegium utánn járjon: hogy künn Nemes Magyar Országonn fiok Társaság állitassék fel, s ugyanott valaki Vice Secretarius vagy Plenipotenciárius legyen: az utánn a Tagok vagy Társok között, a Joltevők rendibenn az Uraságok és asszonyságok közt: a Tudosok rendibenn a Tudosok és Levelezők közt; ugy a szegényebbek és gazdagabbak köztis Systatice meg külömböztetés tétessék, hogy ezeknek Diplomák adassanak ki: és hogy még a Tanáts magais, hanemha az Ex|cellentiá|d tulajdon neve alá írása alatt a külső nagy Méltóságban lévő Uraságoknak Társaság nevébe írjon.

Most közelébb pedig Ex|cellentiá|d tellyes bátorságára nézve, csak nem elégnék tartanám ezt a könnyű és rövid Fogást; hogy Ex|cellentiá|dnak ne csak a Jegyző könyvek küldessenek bé, hanem azokkal együtt a Referáda Levél formájára készitendő Gyűlésre vagy Tanátsba hivogato Levelek is: ezekben rendibe fel

¹⁰ Nemes György (+ 1811) marosvásárhelyi rendőrigazgató, a helyi színházi bizottság tagja.

tétetvén az elé fordulando pontok is mindeniknek utánna a Vélekedés. Ezeket elkészítvén vagy készítettvén a Tanáts Gyűlésére szollokat a Helybeli Elöl ülő maga: a Társaság Gyűlésére szolgálókat pedig a Titoknok s magok neveket alája írván ugy erresszék elébb a Gyűlés előtt Kerülőbe s a Tanáts Urak kiknél járnak, írják alájok Neveket: láttam T.T. Igy nem jöhet semmi dolog olyan elé egyikbennis a mi Protocollumba nem megyen; és nem maradhat ki semmi belőle, ami elé jöt. A két levél egymásnak Contralorja lészen. Csak éppen, kivált a Jelentő levelek, az eredetiek küldessenek fel.

Még csak az az alázatos könyörgésem vagyon Ex[cellentiád]hoz: méltotassék azt a kegyességit tölem meg nem vonni; és megengedni, hogy örökös alázatos Tisztelettel legyek

Excellentiádnak

igen alázatos legkisebb szolgálója
Aranka György

M[aros]Vásárhely 1798. Máj. 24.

11.

Méltóságos Groff, Camerarius, Status Actualis intimus

Consiliarius, Királyi Fő Igazgato Ur,

A Magyar Nyelv Mivelő Társaságnak Fő Elöl Ülője!

A Magyar Nyelv Mivelő Társaság, melyben a Fő Elöl ülő Hivatalt Ex[cellentiád]d maga Méltóságos személyére felvenni méltotzatott, egybe állása idejétől fogva sok jeleit tapasztalta Ex[cellentiád]d Kegységének, és Uri gratziájának, a többek között nem kitsin örömmel értette, és háládatos tisztelettel vette Ex[cellentiád]dnak azon édes Atyai gondoskodását, mely szerint a néhai Méltóságos Zeykfalvi Zeyk Dániel Ur Ülése alá egy Helybéli Tanátsot nevezvén, a Társaság dolgainak jobb moddal, és nagyobb előmenetellel való folytatását annak oltalma, segedelme, és igazgatása alá bizni méltotzatott vala; Minthogy pedig azon Tanáts, Ki nevezett Elöl Ülőjének véletlenül történt halála miatt, a mái napigis fel nem állhatott, ez okbol bátorzkodott vala a Társaság Ex[cellentiád]dnak alázatos jelentése által eszedzni, azon bölts, és köz jora tzező Rendelésnek telyesedésbe vétetése iránt, mely az időnek és Környül állásoknak mostani állapottyok miatt, mind eddigis meg nem eshetvén, a Társaság az alattis mig ezen alázatos Kérése iránt Ex[cellentiád]dnak parantsolattyát, és telyes rendelését vehetné, meg csoportosodott dolgainak, annál nagyobb haszannal és előmenetellel való folytathatása végett kérte, és két Deputatussai által mgis hivta Méltóságos Groff Teleki Mihály Urat, a ki egy darab időttől fogva, némely közben jött Kedvetlenségére nézve, a Társaságtól és annak dolgai folyamattyára szükséges ügyelettől magát egészszen elvonta vala; hogy az Helybéli Ülőséget, mint első Assessor az Ex[cellentiád] által Februárius 3^{hikán} 1796^{ba} kinevezni méltotzatott Tanátsban, az ottani kinevezett Praeses néhai Mélt[óságos] Zeyk Dániel Ur holta után, addigis mig Ex[cellentiád]d azon Tanátsot ujra felállítani méltotzatik folytatni ne terheltelessék. Mely Kérésünknek és meg hívásunknak az a kívánt foganattya és kimenetele lévén, melyet a Tisztelt Méltóságos Groff Ur esméretes buzgo Hazafiui indulattyától előreis várni lehetett, és ugyan ennek bizonyosságára mái Gyűlésünkben megis jelenvén, 's a Társaság dolgai Kormányához a fennebbi modon ujra hozzá kezdvén ezt Ex[cellentiád]dnak is alázatosan jelenteni Kötelességünknek esmértük; telyes bizodalommal lévén az iránt, hogy Ex[cellentiád]d a Közönség hasznával, és a Társaság előmenetelével edjben kötött ezen lépésünket is jova hagyni, és ez iránt Társaságunkat bizonyossá tenni méltotzatik. Örökös tisztelettel maradván

Excellentiádnak

alázatos szolgálói A' Nyelv Mivelő
Társaság Tagjai
Aranka György
mint Rendes Titoknok

M[aros]Vásárhely 26 Juny 798.

12.

Nagy Méltoságu Groff és Királyi Kormányozo Ur
Kegyelmes Uram!

A Társaság dolgainak rendiben Kegyelmes Uram, a kiadando II. Darabra valo kész Czikkellyek a Társaság Gyűlésébe bé mutattatván: és semmi nem lévén egyéb hátra, hanem hogy még egyszeri jó személyes általnézések után Excellentiádnak alázatosann bé nyujtassanak; azonkívül a Társaság rendesen már magától és olyan könnyen folyván a bé vett Rendszerént, hogy a mint a XXXIX Gyűlésben meg mutattam az Aktuariusnak, minden más segítség nélkül az egész Sessiot ki folytatta: a minap Excellentiához alázatosan bé nyujtott könyörgő Levelin rendszerént Excellentiád Kegyes Válaszát alázatosann elvárom, azért mostis esedezem, és Kegyességeibe alázatosan ajánlott, örökös Tisztelettel vagyok

Excellentiádnak

igen alázatos szolgálja
Aranka György

Vásárhely Sz[ent] Jakab havának 6ikán 1798. (július)

Cimzés a borítékon:

Nagy Méltoságu Groff Losonczy Bánffy György Urnak Sz[ent] István Jeles Vitézi Rengye Nagy Kereszti Vitézének, a Császári s Királyi Felség Arany kulcosos és B. Titoknok Tanács Hivének és Erdély Nagy Méltoságu Királyi Fő Kormányozójának Kegyelmes Urunk ö Excellentiájának igen alázatosan

Kolosvárt

ENYEDI SÁNDOR

„Slavica” a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban. A magyarországi német nyelvű sajtó több funkciót látott el: alapvető feladatának azt tűzte ki, hogy megbízható híreket szolgáltatasson Magyarország politikai, gazdasági, kulturális életéről, az egyes megyék és városok társasági, különösképpen pedig színházi és irodalmi viszonyairól, változásairól, illetve – és ezt sem tekintette mellékes célkitűzésének – részben levelezői révén, részben főleg az osztrák és a német(országi) hírlapok tájékoztatása alapján, nem egyszer osztrák és német(országi) közlemények átvétele, másodközlése útján, a külföld hasonló jellegű eseményeit továbbítsa Magyarország azon olvasóinak, akik olvastak németül. Azaz valószínűleg mindazoknak, akik a színházi, az irodalmi, a társasági és jórészt a politikai és a gazdasági élet részesei voltak. Helyenformán olykor talán még a magyar nyelvű sajtó tanulmányozásánál is eredményesebb lehet Magyarország egészének (tehát nem pusztán a magyar nyelvű lakosoknak) eseménytörténetére vonatkozó kutatómunkánk, ha forrásként kezeljük a magyarországi német nyelvű sajtót; és nem csupán azt vizsgáljuk, mit vettek át a magyar hírlapokból és folyóiratokból (gyakorlatilag mindent átvettek, illetve átadtak), vagy milyen mértékben fejezik ki a magyarországi német nyelvű polgárság² egyes rétegeinek törekvését, véleményét. Ugyanis ennek a polgárságnak a reformkorban a

¹ FRIED, István: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806.. Magyar Könyvszemle* 90, 1974, 262–268.; Ugyanő: *Die Zeitschrift „Iris” (1825–1828) und die Literatur der südslawischen Völker*, *Studia Slavica* 33, 1977, 69–85.; Ugyanő: *A magyarországi német sajtó kutatásának kérdései*, *Magyar Könyvszemle* 99, 1983, 89–101.; Ugyanő: *Funktion und Möglichkeit einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*, In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Hg.: István FRIED, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Red.: Heinz Ischreyt, Berlin 1986, 139–150.

² PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*, Budapest é. n.; Ugyanő: *Deutschungar, Deutsch-ungarische Heimatblätter* 4, 1932, 87–91.; Ugyanő: *Wandlungen und Abwandlungen der deutsch-ungarischen Bewußtseins*, *Ungarische Jahrbücher* 19, 1934, 144–164.; FRIED, István: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*, *Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1975, 95–110.

döntő többsége a magyar nemzeti mozgalmat támogatta, vagy legalábbis megérteni törekedett annak célkitűzéseit (és néha még módszereit is). Ám azt sem tekinthetjük elhanyagolható tényezőnek, hogy a reformkorban (és a történelmi Magyarország fennállásának végéig) a soknemzetiségű ország ténye, a többnyelvű városok sokszínű és soknyelvű kultúrája, a kétnyelvűség³ és a kettős kultúráltság problémaként, jellegzetes képződményként jelentkezett. Ezen belül pedig a szláv nemzetiségek és nemzetek kulturái ugyan a magyarral egy országban, nemegyszer kevésbé hangsúlyozott és reflektált kölcsönhatásban, máskor az eszmei célokat tekintve egymás ellenében fejlődtek, de éppen a magyarországi német nyelvű sajtóban egymással találkozhattak, egy lapszámon belül mintegy egymást kiegészítve adhattak valamilyen képet az ország egészének kulturális vagy politikai mozgalmairól. Sosem szabad elfeledkeznünk arról, hogy korszakunk olvasói legalább kétnyelvűek voltak, vagy többségük kétnyelvű volt, az ún. nemzetiségi vidékeken háromnyelvű olvasókról is tudunk, és az sem ritka, hogy írókat-újságírókat is ilyen címszó alatt tárgyalhatunk.

Még egy, eddig az irodalomtudományban kevésbé érvényesülő szemponttal gazdagíthatjuk a korszak egészéről szóló ismereteinket. Történettudományunk egyre inkább szem előtt tartja, hogy Magyarország része volt a Habsburgok birodalmának. S ennek a ténynek nemcsak államjogi, politikai, hanem óhatatlanul kulturális (és nem pusztán a német nyelvűségben kimerülő) következményei voltak. Félreértés ne essék: még Pozsony kulturális életét sem szemlélhetjük olyaténképpen, hogy az Bécsnek valamennyire is provinciálisabb változata lett volna. Azt sem hanyagolhatjuk el, hogy egyes magyar írók életében Bécs és annak kultúrája milyen szerepet játszott (például Kazinczy Ferencre, Kisfaludy Károlyra vagy Jósika Miklósrá gondolhatunk). Sokkal inkább a Monarchia egészére kell figyelnünk, s az összehasonlító jellegű elemzésben arra kell(ene) fényt derítenünk, hogy Prága, Brno, Zágráb, Ljubljana vagy más nem magyarországi városok német nyelvű polgársága, német nyelvű sajtója, színházi élete és a magyarországié között léteznek-e megfelelések; merthogy időnként nagyon szoros kapcsolatok léteznek, az eddig is világos volt. Elég, ha a magyarországi német nyelvű sajtóba belelapozunk, lépten-nyomon beleütközünk prágai tudósítók érdekes híryanagyába. Előre vetítve később adatokkal igazolt álláspontunkat: a magyarországi német nyelvű sajtó akarva-akaratlanul a Monarchia egyéb városainak német nyelvű kultúráját közvetítve, hírt adott a cseh, a horvát, a szlovén, a szerb (kulturális) mozgalmakról, a pozsonyi tudósítók vagy az észak-magyarországiak számot kellett, hogy adjanak a szlovák nemzeti törekvésekről. Ilyen módon a magyarországi német nyelvű sajtó a kölesönös értesülések, viták, „kiszivárogtatások” helye is lett. Természetesen a Habsburg Monarchia egyes népeinek, nemzeteinek vezéregyéniségei minden alkalmat kihasználtak arra, hogy célkitűzéseiket népszerűsítsék, a Németországban nyomtatott röpiratok az 1840-es években éppen úgy tanúi ennek a szándéknak, mint a Magyarországon kiadott brosúrák, füzetek; de erre a célra igénybe vették a magyarországi német nyelvű sajtót, s ott nem csupán vitacikkeket publikáltak (azokat is jócskán), hanem más természetű közleményeket is. S így egyfelől az ország kulturális közvéleménye előtt igazolták létüket (a szlovákok közül Ján Kollár, Karol Kuzmány, Ján Chalupka és mások közleményeivel találkozhatunk), másfelől viszont politikai-nemzetiségpolitikai álláspontjuk kifejtése révén híveket szerettek volna toborozni a magyarországi németiség körében. Más kérdés, hogy a „szlávok” ügyét ebből a körből viszonylag kevesen pártfogolták, a *Pesther Zeitung* szerkesztője, Glatz Ede inkább a kivételek közé számít ezen a téren.

A magyarországi német nyelvű sajtó tehát megjelenési lehetőséget biztosított a német nyelven fogalmazott, ám hangsúlyozottan anyanyelvi érdekű kezdeményezéseknek, részben olvasótáborát szélesítendő. Az a tény azonban, hogy magyar, szlovák, cseh, horvát stb. tárgyú cikkek, versek, hírek, beszámolók a német nyelvű sajtóban is napvilágot látnak, egyben alkalmat jelentett az egymástól inkább különbözni akaró, ám céljaikban és módszereikben sok hasonlóságot rejtő, különféle nemzeti mozgalmaknak arra, hogy egymásról hitelesebb (bármennyire is közvetett) ismereteket szerezzenek. Azokban a városokban erőteljesebb a magyarországi német nyelvű sajtó törekvése a közvetítésre, ahol

³ SZIKLAY László: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*, Budapest 1987.; FRIED, István: *Some remarks on bilingualism*, Acta Litteraria 28, 1986, 386-398.

több nép fiai élnek együtt, így például Pest-Budán⁴ és Pozsonyban, de hasonló jelenségeket regisztrálhatunk mindenekelőtt Prágában, de Zágrábban és Ljubljánában is. Igen tanulságos még a hirdetések áttanulmányozása is abból a szempontból, miképpen él és hat a többnyelvűség tudata a vegyes lakosságú városokban. A *Pesther Tageblatt*ban olvasható például az alábbi közönségszalagató hirdetés: "A „Magyar Királyhoz” nevű kávéházban az 1840-es esztendőtlől kezdve 47 politikai, irodalmi és más jellegű hírlapot olvashatnak a vendégek magyar, német, angol, francia és szerb nyelven. Csak a Magyarországon kiváltképpen népszerű *Augsburger Allgemeine Zeitung*ból három példányhoz lehet hozzájutni.⁵

Ugyancsak a *Pesther Tageblatt*ban bukkantunk rá a Prágában megjelenő Ost und West előfizetési hirdetésére.⁶ Az *Ost und West* igen jól szerkesztett, információkban rendkívül gazdag, friss szemléletű és gazdag tartalmú lapnak bizonyult, a szláv népek kulturális mozgalmairól hű képet adott, egyik fő forrása volt a szlávokról való ismereteknek. Hirdetett a pest-budai német nyelvű sajtóban az *Agramer Politische Zeitung* és melléklapja a *Luna* is, mondván, „a hazafias [vaterländische] tendenciát mindenképpen elsőnek tartja szem előtt”.⁷ S bár a pest-budai német nyelvű sajtó is ezt mondta, sőt, az egyik lapnak *Der Ungar* volt a neve, itt mégsem erről volt szó, a hirdetés sorai között kiolvasható, hogy horvát hazafias tendenciákra gondolt a szöveg szerzője. S valóban, mind a napilap, mind a *Luna* gyakran támadta a magyar nemzeti mozgalom egyes célkitűzéseit.

Ezek után nem kellett különösebb kutatás ahhoz, hogy felfedezzük: a pest-budai és a pozsonyi német nyelvű sajtó viszonylag sűrűn közölt beszámolókat prágai, brnói, zágrábi, ritkábban ljubljánai vagy lemerbergi levelezőtől. Ezekben a beszámolókból ugyan több hely jut a német nyelvű polgárság társasági eseményeinek, illetve a városi német színházak előadásai ismertetésének (a színházi-színészi vendéjátékok kölcsonösek egyébként is!), időnként azonban még ezekben a híradásokban is felbukkannak a horvát, a szlovén, a cseh vagy a lengyel mozgalmak egyes eseményei. Így kapunk hírt a *Ljubica i Zloba* című „Nationaloper” zágrábi bemutatójáról,⁸ amely valóban kiemelkedő eseménye lett a horvát nemzeti mozgalomnak, bár a szerkesztőségi lábjegyzet nem látszik érteni a „nemzeti opera” műfaji megjelölését a zene nemzetközisége mellett kiállva. Nem kevésbé érdekes az a beszámoló, amelyet Ljubljana szellemi életéről kapunk.⁹ Tudjuk, hogy a XIX. század elejére némileg megélenkül szlovén irodalomnak, hírlapi törekvéseknek valójában mennyire gátja volt Ljubljana eredendően kispolgári beállítottsága, másfelől viszont a „német elem” nyelvi és kulturális túlsúlya. Ennek következtében a szlovén törekvések eleinte igen félénken, kétnyelvű írók tevékenysége segítségével törhettek csak előre. Ezért az alábbi híradás igen becses dokumentumként tartható számon:

Ljubljana irodalmi tevékenységét tekintve, legyen szó akár az ország szláv nyelvéről [Landessprache], akár a németről, jelenleg december sötét köde borítja, amelyet semmi nem látszik áttörni; csupán a nyilvánosság orgánumai, mint a *Laibachi Zeitung* és az *Illyrisches Blatt*, továbbá a kitűnő, Dr. Bleiweis úr szerkesztette krajnai gazdasági újság, a *Kmetijske in rokodelske novice* adják annak beszédes tanújelét, hogy a szellemi élet Krajnában is él. . .

⁴ SZIKLAY, László: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise – littérature européenne, Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences en Hongrie à l'occasion du IVe Congrès de l' A. I. L. C.*, Red.: István SÖTÉR et Ottó SÜPEK, Budapest 1964, 227–274.; Ugyanő: *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südosteuropäischer Kulturen in Ofen-Pesth zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südosteuropa, Struktur und Geschichte*, München 1968, 113–127. Vö. még: Pot (PÓTH), István: *Letopis Matice srpske i neki peštansko-budimski časopisi dvadesetih godina 19. veka*. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 5. 1976, 119–131.

⁵ *Beilage zur Pesther Tageblatt* 2, 1840, 1. szám

⁶ *Pesther Tageblatt* 2, 1840, 2. és 130. szám

⁷ Ugyanott (*Beilage zum Nr. 21. 1840, 21, 148, 130. szám*). Vö. még: Vuk Stefanović Karadžić népköltési gyűjteményének előfizetési hirdetése: a 149. és a 163. számhoz mellékelt toldalékban.

⁸ *Theater- und Musikzeitung*, Agram, 5. April. *Der Schmetterling* 15, 1846, 25. szám

⁹ KORDESCH, Leopold: *Korrespondenz*, Laibach, 24. Sept., Ugyanott 40. szám

Itt jegyezzük meg, hogy például az *Illyrisches Blatt* bőségesen közölte (természetesen német nyelven) a szlovén nyelvújítási harc, az ún. ÁBÉCÉ-háború polémiait, tehát nem kizárólag a német elem törekvéseit, hanem a szlovénekét is bemutatta.

Az „eredeti” anyagot szolgáltató levelezők hírianyaga mellett információforrásként szolgáltak olyan lapok, mint a csehországi *Bohemia*, a *Moravia*, a ljubljanai *Carniolia* (és természetesen az *Ost und West*), amelyek mintegy csereviszonyban álltak a magyarországi német nyelvű lapokkal. Egymástól igen bőségesen vettek át közleményeket, nem elsősorban híreket, hanem versfordításokat, novellafordításokat, értekezéseket is. Így gazdagították egymásról való tudásukat, és így végezték a közvetítés munkáját. Természetesen e lapok szerkesztőit talán a német nyelvű szerzők munkái valamivel jobban érdeklik, de szükségesnek érezték azt, hogy bizonyos magyar, cseh, lengyel, szerb stb. irodalmi alkotások a más lapok hasábjaira is átkerüljenek.

Hogy Karel S.[abina] ismertetése J. M. Hurban almanachjáról Csehországban megjelent, és ezt átvette a magyarországi német nyelvű sajtó,¹⁰ ezt még magyarázhatjuk azzal, hogy a csehek figyelme a szlovákok iránt megnőtt, és erre a magyarországi német nyelvű sajtó is rá akart mutatni. Ám cseh és lengyel néprege¹¹ (német nyelvű feldolgozásban) éppen úgy a magyarországi olvasó elé került, mint a neves J. K. Tyl egy elbeszélése.¹² A stájerországi vendek (azaz szlovének) népköltészetéből (bár prózában)¹³ éppen úgy kapunk szemelvényeket, mint a szlovákok népszokásairól leírást¹⁴ vagy a szerbeknek Európa-szerte ismert népköltészetéről elemzőbb jellegű írást: „a szerb nemzet költői nemzet — írja a cikkíró, a Pesther Tageblattnak egyébként prágai levelezője . . . Igen, a szerbek összes gondolata, szavai, valamennyi cselekedete és törekvése: költészet, méghozzá sajtóságos, hazafias költészet”.¹⁵ Egybevág ez azzal az elképzeléssel, amelyet Székács József *Szerb népdalok és hősregék* című, 1836-os kötete sugárzott. A cseh történelem iránt érzett különösen fontos érdeklődést pedig emígy indokolja egy recenzió:

Csehország története nemcsak önmagában és önmagáért érdekes, gazdag vonzó és jelentős eseményekben, olyanokban, amelyek Európa valamennyi államára hatással voltak; hanem azért is, mivel a magyar történelemmel igen szoros rokoni kapcsolatokkal rendelkezik, és így hazánkban [Vaterland] különös előszeretettel kell méltatni.¹⁶

A magyarországi német nyelvű újságok „Slavica” jellegű közleményei azonban elsősorban átvételek, másodközlések, méghozzá olyaténképpen, hogy az átvételekben meghatározható és egyértelműen leírható szerkesztői koncepciót nem fedezhetünk föl. A szerkesztőknek (már akkor is) gyorsan kellett dolgozniuk, inkább az újdonság, az érdekesség, a különlegesség, az egzotikum közlésének vágya vezette őket. Az olvasók kegyét akarták (egymás elől, a konkurenciaharcban) elnyerni. Ennek következtében például az *Ost und West*-ből nem feltétlenül a legszínvonalasabb szerzők, versek, novellák, közlemények

¹⁰KAREL S.[abina?]: *Hurbans slawischer Almanach* Nitra, Pannonia 5, 1841, 135. szám. A közleményt a szerkesztőség az *Ost und West*-ből vette át. Hurban almanachja a magyar sajtó részéről viharos fogadtatásban részesült.

¹¹*Der Dudelsackpfeifer in Strakonitz*, Böhmische Volkssage, Pannonia 4, 1840, 50—57. szám; *Der Dudelsackpfeifer von Strakonitz*, Böhmische Volkssage von J. Malý [A *Bohemia* című folyóiratból átvéve, ahová cseh eredetiből került át], *Pesther Tageblatt* 2, 1840, 27—28. szám; WOLFNER, Wilhelm: *Der grüne Teich*, Ugyanott 3, 1841, 2. szám [verses regé]; FRANKL, Ludwig August: *Ein Bischof in Chrast und hussitische Bauern*, Pannonia 11, 1847, 88—89. szám; *Rache und Edelmuth* (Polnische Novelle aus dem dreizehnten Jahrhundert), Ugyanott 72—73. szám; *Der schreckliche Aufenthalt*, Alt-Polnisches Familienbild, nach dem Polnischen, Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode 13, 1840, 1. szám

¹²*Die Dichters Liebe*, Novelle, Aus dem Böhmischen des Jos. K. Tyl, von Jos. Al. Čz [Átvétel az *Ost und West* című folyóiratból], *Pesther Tageblatt* 2, 1840, 187—192. szám

¹³*Sagen und Geschichten aus dem Lande der steiermärkischen Wenden*, Pannonia 3, 1839, 11—12, 16. szám

¹⁴x—y.: *National-Gebräuche der Slaven an der Tatra*, *Pesther Tageblatt* 108, 111—112. szám

¹⁵POLZ, Anton Guido: *Nationalpoesie der Serben*, Ugyanott 1, 1839, 106—107. szám

¹⁶—1.: J. P. JORDAN: *Böhmen, Geschichte des Landes und seines Volkes von der frühesten bis auf die neueste Zeit*, Der Spiegel 18, 1845, 9. szám

kerültek át a pest-budai és a pozsonyi újságokba, hanem egyfelől az, amit a szerkesztők az olvasó korábbi ismereteihez kötni tudtak, másfelől, ami újdonság voltánál fogva tetszést találhatott az olvasónál. Ám néha – mégis – feltűnően jó érzékű szerkesztői választásról számolhatunk be. Elsőnek arról, hogy Puskin elbeszélése, a *Pique dáma* rövid időn belül két ízben is megjelent.¹⁷ Vagy: alig publikált az *Ost und West* szlovén népdalokat, máris viszontláthatjuk Magyarországon az egyiket. A pest-budai olvasók között igen népszerű *Der Spiegel* publikálja. Talán azért, mert a szerkesztő a széles körben ismert, magyar témákat is megéneklő osztrák biedermeier poéta, Johann Nepomuk Vogl átköltésében talál rá.¹⁸ Ugyancsak J. N. Vogl tolmácsolásában („átmesélésében”) ismerte meg az orosz népmesék gyűjteményét az ausztriai és a magyarországi olvasó. Meg kellett, hogy ismerje, hiszen ugyan mi indokolhatta volna a magyarországi német nyelvű sajtó elismerő recenzióját a Vogl-kötetről.¹⁹

Ilyen és ehhez hasonló típusú ismertetések, átvételek sűrű egymásutánban következnek a magyarországi német sajtóban. Ám a teljes igazsághoz tartozik, hogy mindig akadt olyan értekező, aki maga szállított „anyagot” ennek a sajtónak, a maga értesüléseit és véleményét, polémikus megnyilatkozásait igyekezett közreadni. Ezek között találjuk Rummy Károly Györgyöt és Karl Ferenczet. Két különböző típusról van szó. Míg Rummyban a szláv törekvések támogatójakra letek, Ferencz ellenben az ismertetés mellett olykor élesen, ironikus hangvétellel polemizált a szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő képviselőivel. Rummy sok csalódása és hanyattatása ellenére is a közvetítés szintén sok csalódást okozó feladatát vállalta, szorgalmasan levelezett olyan jelentékeny egyéniségekkel, mint a szlavisztika egyik első képviselőjével, Jernej Kopitarral, a „szláv” irodalomtörténetírás úttörőjével, P. J. Šafárikkal, egyik egykori pozsonyi tanártársával, J. Palkovičsal, magával Štúrral, a horvátok közül Gajjal, a szerbek közül a szerkesztő T. Pavlovićyal. Ferenczre vonatkozó életrajzi ismereteink hiányosak, ezekből nem tetszik ki, hogy közvetlen kapcsolat fűzte volna bármely szláv nemzeti mozgalom kiemelkedő képviselőjéhez. Azt is csak óvatosan feltételezzük, hogy pozsonyi lakos lévén és evangélikus, talán ismerhette J. Palkovičot. Rummy egyképpen közölt apróbb híreket, rövidebb ismertetéseket és terjedelmesebb, polémikus írásokat, amelyekben a felvilágosodásból származó türelmességét állította szembe az ébredő nacionalizmusok türelmetlenségével, több ízben is látványosan megróttá az inkább hangos, mint eredményes magyarosító törekvéseket, ám elismeréssel emlegetve a magyar kulturális mozgalmakat. Karl Ferencz ezzel szemben a vitázó felekéi közül félreérthetetlenül a magyar álláspontot vallotta a magáénak, és a szlovák irodalmi nyelv körül kirobant, ugyancsak kevésbé diplomatikus hangvételű vitában a csehek és Kollár véleményéhez közelálló nézetnek adott félreérthetetlenül hangot.²⁰

S hogy lássuk, Rummy miképpen közvetített, arra vonatkozólag a *Pressburger Aehrenlese*-ben, a nevezetes és régi *Pressburger Zeitung* kulturális melléklapjában közölt írásaiból említünk föl néhányat. Rummy ekkor már, 1828-tól, Esztergomban tanár, valószínűleg ezért írja meg a szlovák irodalomban mecénási szerepet játszó J. Palkovič kanonok nekrológiát,²¹ kiemelve a szlovák könyvkiadásban végzett áldásos tevékenységét. Ír továbbá J. Holly eposzának, a Svatopluknak a megjelenéséről,²² méltatja a szlovák irodalmi élet újabb fejleményeit, a *Zora* című almanach (egyik évfolyamába Rummy is dolgozott), valamint a *Hronka* című lap kiadását,²³ beszámol 1836-os karlócai útjáról, és az egykori kenyéradó gazdjára, St. Stratimirović metropolita udvarában tapasztaltakról (Rummy ugyanis az 1810-es évek végén

¹⁷ N k n.: *Pique dame*, Erzählung von Alexander Pusckin, Ugyanott 10, 1837, 65–72. szám; Pesther Tageblatt 3, 1841, 94–100. szám

¹⁸ *Die Liebesmühle*, Windisches Volklied, Der Spiegel 13, 1840, 71. szám

¹⁹ gan [Lesigan, Karl]: *Die ältesten Volksmärchen der Russen, von Johann Nepomuk Vogl*, Wien [. . .] 1841., Pesther Tageblatt 3, 1841, 264.

²⁰ Egy cikkben az alábbiakat olvashatjuk: Johann Kolár[!] a híres szláv tudós Pesten cseh-szláv újságot óhajtatni alapítani, amely harcolni akar Štúr úrnak az itteni [ti. pozsonyi], szlovák nyelvjárásban szerkesztett újságának és szépirodalmi mellékletének irányzatával. Pannonia 10, 1846, 21. szám

²¹ *Necrolog*, Georg Palkovics, Pressburger Aehrenlese 9, 1835, 10. szám

²² *Neue Bereicherung der slavischen Literatur*, Ugyanott 8, 1834, 8. szám

²³ *Literarische Nachrichten*, Ugyanott 10, 1836, 49. szám

tanára volt a karlócai gimnáziumnak!),²⁴ hírül adja Sima Milutinović Sarajlija montenegrói és hercegovinai népdalainak közreadását,²⁵ majd az újvidéki szerb színjátszás eseményeiről, illetve a szerb-horvát nyelvi-nyelvtani mozgalmak egyik mozzanatáról, V. Babukić nyelvtanának publikálásáról számol be.²⁶

Rumy a híreket jórészt levelezés útján gyűjtötte be, de bőségesen tallózott a szerb és a horvát, valamint a horvátországi német nyelvű sajtóban is. S tehette ezt már csak azért, mert cikkei ott is megjelentek.

Karl Ferencz a *Pressburger Aehrenlese* folytatásában publikált, a *Pannoniában*. S már a melléklap címének változása jelzi, hogy a szerkesztőség álláspontja közeledett a magyar állásponthez. De jelzi ezt az a tény is, hogy Rumynál jóval többet publikál Ferencz, aki már 1846-ban vitába keveredik J. M. Hurbannal. A vita hangja éles, majdnem kíméletlen, nem marad meg a német nyelvű sajtó hasábjain, Hurban a szlovák nyelvű sajtóban folytatja. Hurban válaszára Ferencz cikksorozattal felel,²⁷ s a csipkelődő zsurnaliszta Ferencz valójában a szlovák irodalmi nyelv újtói ellen száll síkra. Nevezetesen a biblikus cseh nyelv hívei közé tartozik az önálló szlovák irodalmi nyelv megteremtői ellenében. A Hurban Ferencz vitához kapcsolódik egy másik Ferencz-cikk, amely Štúrnak egyik szlovák nyelvű cikkét célozza meg, lábjegyzetben az alábbiakat állítva: a cseheknek ősrégi [uralte] és kiművelt nyelvük van, jeles tudósokkal; és íróik között messze nevezetes férfiakkal rendelkeznek. Ezek között emlegeti a nyelvész Dobrovskýt, Šafárikot, a történész Palackýt, illetve a „Magyarországon csehül író Kollárt és Palkovičot”. Kissé ingerülten és nem egészen igazságosan folytatja Ferencz: csak azért nem fognak neki kezdeni Bernolák nyelvtana tanulmányozásának, hogy Štúrék újságának nyelvét megértsék.²⁸ Természetesen a XVIII. század végén a nyugatszlovák nyelvjárásra épített ún. bernoláki nyelv nem azonos a középszlovák nyelvjárásra épített ún. štúri nyelvvel. De mindkettő eltérés ama biblikus cseh nyelvtől, amelyhez Palkovič jóval merevebben, Kollár talán kevésbé mereven ragaszkodott. E ragaszkodásban szerepet játszottak egyházi-vallási szempontok is (ti. az evangélikus bibliafordítás nyelvtől volt szó, míg Bernolák a Nagyszombat környéki katolikus szlovákokat képviselte — ám Štúrék nem tértek el vallási meggyőződésüktől, Hurban pedig éppen evangélikus lelkész volt). A polémia nemzedékek között zajlott le — az egyházon belül, és Ferencz reakciói is jól mutatják ennek a harenak a hevességét. Kollár és Štúr szemlélete a szlovák sajtóban és a cseh publicisztikában is összecsapott, érdekes mellékhajtása ennek a vitának a pozsonyi német nyelvű sajtó reagálása.

Ferencz azonban ennél jóval kevésbé polémikus, informatívabb jellegű híradásokat is adott közre. Szerzőnk külön rovatot kapott a laptól, amely egy időben a Szláv Sajtószemle (*Slawische Presse*) címet viselte. Így többek között a pozsonyi professzor J. Palkovič kalendáriumáról számolt be,²⁹ majd a cseh kulturális egyesület, a Prágában is megalakult Matica egy kiadványtervéről.³⁰ Ferencz tüzetes olvasója lehetett a cseh sajtónak, mivel a *Pražské Noviny* és a *Česka Wčela* állandó hírforrásai közé tartozott.³¹ Innen emelte át lapjába a következő sorokat: A Štúrizmusról és a Tatrín (nevű kultúregyesület) irányzatáról a *Česka Wčela* annyit akar tudni, hogy a magyarországi szlovákok törekvései oda vezetnek, miszerint a magyarizmus áldozataivá válnak; ugyanis a magyarok kihasználják a szlovákok megosztottságát, azt tanácsolják nekik, hogy szakadjanak el a csehektől, s ehhez segítő kezet nyújtanak.

²⁴ *Mein Ausflug nach Carlowitz*, Ugyanott 68. szám

²⁵ *Literarische Nachrichten*, Ugyanott 73. szám

²⁶ *Litterarische Mittheilungen aus Carlowitz*, Ugyanott 82. szám

²⁷ HURBAN, M. JOS.: *Aufforderung und Erklärung*, *Pannonia* 10, 1846, 122. szám.; Orol Tatránki 2, 1846, 43, 46, 50. szám.; FERENCZ, KARL: *Hurban zu Hluboke*, *Pannonia* 10, 1846, 131–136. szám

²⁸ FERENCZ, KARL: *Herrn Ludwig Sturs Abwehr auf einen Angriff der böhmischen Zeitschrift „Včela”*, Ugyanott, 139. szám. Vö. még: a magyarországi szlovákok, a cseh- és morvaországi csehek egy törzshöz tartoznak, s ha egyáltalában van a szlovákoknak irodalmuk, az kevés kivétellel cseh; minthogy a szlovákok a magyarokhoz hasonlóan egykor latinul írtak, Ugyanott

²⁹ Uo. 142. szám

³⁰ Uo. 143. szám

³¹ Uo. 11, 1847, 9. szám

Rozumite? teszi hozzá gúnyosan (Értitek?).³² Ilyen hiedelem valóban élt a csehekben, akik a szláv kölcsönösség ideájától való elszakadással vádolták a szláv kölcsönösséget a maguk módján értelmező ifjabb szlovák nemzedéket. Ferencz másutt Fejérpataky úr lipői buzgóságát említi, aki hazafias kalendáriumot adott ki³³ (vajon olvasta-e Ferencz ezt, s ha igen, mit tartott a hazafiságról?). A *Kuěty* című cseh lapból érdekes közleményt vesz át, *A csehek hiedelmei* címmel,³⁴ s ezzel azokhoz csatlakozik, akik a szláv szokásokban és népművészetben tanulságokat rejtő jelentéseket fedeznek föl. S bár Ferencz polémizál Štúrékkel, lapjukból szintén ír ki híreket a *Pannónia* számára.³⁵ 1847-től aztán egyre inkább kerül a figyelem középpontjába az egzotikusnak vélt Montenegro. „Montenegro vladikája egy általa alkotott drámai költeményt ad ki Hegyek koszorúja címmel, amelyet Cserny Györgynek, Szerbia fejedelmének fog ajánlani.”³⁶ Feltehetőleg ez P. P. Njegoš remekművének első említése a magyarországi (német nyelvű) sajtóban. Másutt megtudjuk, hogy a montenegrói püspökfejedelem érmét veretett, amelyen a szerb-horvát népköltészet hőseinek, Miloš Obilićnak képe látható.³⁷ Érdekességképpen közli a szemléirő, hogy Montenegróban egy török lóporgyárat állított föl.³⁸ Hosszan és többször foglalkozik Ferencz az európai híró szerb népdalgyűjtő, Vuk Stefanović Karadžić életének egyes epizódjaival.³⁹ Majd meglepő érdeklődést tanúsít a talán legkevésbé ismert szláv kultúra, a szlovénység iránt.⁴⁰ Megírja, hogy készülöben van egy szlovén-német „lexikon” (szótár) többek közreműködésével, majd azt, hogy Schiller Orleansi szüze megjelenik szlovén nyelven, s végül a Magyarországon is széles körben ismert osztrák költő, Anastasius Grün vállalkozásáról számol be, szlovén népdalokat gyűjt, és azokat német fordításban óhajtja megjelentetni (tudjuk, hogy az 1860-as években a Grün tolmácsolta szlovén népdalokat ültették át magyarrá).

Mind Romy,⁴¹ mind Ferencz⁴² számos olyan hírt, értesülést közölt szemléiben, amelyekből viszonylag megbízhatóan tájékozódhatott a magyarországi olvasó arról: mi történik a szláv népek kulturális életében, miféle új irodalmi jelenségek gazdagítják a szláv népek művelődését. Emellett az állandóság a lényeges; az a tény, hogy a lapok megszokott helyein, meghatározott időközökben biztos megtalálták az olvasók a „Slavica” jellegű anyagot. Néhány hír, értesülés, beszámoló innen jutott át a magyar nyelvű lapokba, és így a többszörös áttétel ellenére is viszonylag pontosan értesülhetett a szláv nyelveken nem tudó magyar olvasó és újságíró. Márpedig ez alapvető érdeke volt, hiszen az 1840-es esztendőkből minden egyes hír érv lehetett a támadó-védekező nemzeti-nemzetiségi küzdelmekben.

Itt közölt adataink természetesen csupán töredékei a magyarországi német nyelvű lapokban lehető és még bibliográfiailag sem kiaknázott „Slavica” anyagnak. Egy másik tanulmány tárgya lehet(ne), miképpen élt és miből táplálkozott a pánszlávizmussal kapcsolatos hiedelem, illetve hogyan foglalt állást a magyarországi német nyelvű sajtó a magyar-német-szláv viszony problematikájában. Az állampolitikai tárgyú írások, újságcikkek (olykor a németországi sajtó kivonatai), illetve röpiratok mellett, olykor azok ellenében a magyarországi német nyelvű sajtó a különféle kultúráknak egymáshoz közvetítésében el nem hanyagolható szerepet játszott. S ez ennél inkább figyelemre méltó, mert a reformkor a nemzeti-nemzetiségi küzdelmektől, a megalapozott és megalapozatlan vádaskodástól, az ingerültségtől és a gyanúsítgatásoktól volt hangos.

FRIED ISTVÁN

³² Uo. 116. szám

³³ Uo. 10, 1846, 145. szám

³⁴ Uo. 11, 1847, 10. szám

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 29. szám

³⁷ Uo. 73. szám

³⁸ Uo. 77. szám

³⁹ Uo. 29., 31. szám

⁴⁰ Uo. 98. szám

⁴¹ Romy tevékenységéről részletesebben: FRIED István: *Romy Károly György, a kultúrközvetítő* (1828-1847), *Filológiai Közöny* 9, 1963, 204-218.

⁴² FERENCZ, Karl: valójában Philipp Korn, pozsonyi németajkú polgár, újságíró, antikvárius írói álneve, a *Pannónia* című lap munkatársa, 1848-as röpiratok szerzője. Vö.: *Petőfi-adattár* I. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzereket írta: KISS József, Budapest 1987, 112, 194, 393.

SZEMLE

Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, Budapest, 1984. 299 l., XXXII mell.

Bél Mátyás születésének háromszázados évfordulóját ünnepelendő számtalan tanulmány látott napvilágot, tudományos ülésszak elevenítette fel a 18. századi tudós emlékét. A leghálátlanabb, mert legmunkásabb és kevés visszhangot kiváltó feladatot vállalta magára Szelestei N. László, amikor elkészítette Bél kéziratok hagyatékának katalógusát, azt az alapművet, amelynek meg kellett volna előznie a jubileumi készülődést. Hiszen Szelestei N. László katalógusa előszavában arra is rámutat, hogy milyen veszélyei vannak a nem pontos forrásfeltárásnak. Mint írja: „előfordulhat, hogy fogalmazványt adunk ki végleges változat helyett, sőt az is – sajnos már van rá példa a vármegyeleírások magyar nyelvű kiadásában –, hogy Bél Mátyás neve alatt jelentetünk meg munkatársai által írt, Bélhez elküldött, esetleg általa nem is látott kéziratokat”. Kár, hogy ezekre a tévedésekre csak általánosságban utal a szerző, pedig mint a kéziratok hagyaték legjobb ismerőjétől, tőle várnánk a feltehetően jó szándékú, ám tájékozatlanságból eredő melléfogások helyreigazítását.

Bél Mátyás hagyatékának feltárásakor Szelestei N. László négy jelentős gyűjteményt dolgozott fel: az esztergomi Batthyány-gyűjteményt, az Országos Levéltár, a Ráday Gyűjtemény és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának Béltre vonatkozó anyagát. Az egykori pozsonyi evangélikus líceum könyvtárába került kéziratokat személyesen nem vizsgálhatta meg, az erre az anyagra vonatkozó szakirodalmi ismereteket a függelék tartalmazza. Mennyiségileg is legjelentősebb az esztergomi Főszékesegyház Könyvtárának Béllel kapcsolata hozható kéziratállománya, ahol a „kutatási nehézségek” (?) ellenére is a szerző az anyag feldolgozásának teljességére

törekedett. A kéziratleírásokban Szelestei N. László jól hasznosította azokat a tapasztalatokat, amelyeket az „Egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai”-nak sorozatszerkesztőjeként szerzett. Éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy az említett sorozat áttekinthető, többféle betűtípust alkalmazó nyomdai szedésével szemben itt meg kellett elégednie a monoton gépirat-sokszorosítással.

A hagyaték tételes leírását Szelestei N. László adatgazdag, lényegretörő bevezetője egészíti ki, amely kiadatlan forrásokat idézve rajzolja meg Bél Mátyás kéziratgyűjteményének kalandos útját. A mellékletben közölt fényképfelvételek az egyes kéziratokról, elnyűtt kötetekről, elrongyolódott, elázott fóliánsok soráról mintegy sejtetni engedik azt a fáradságos munkát, amelyet a szerző a minél pontosabb anyagfeltárás és a Bél-kutatás további segítése érdekében végzett. Munkája és kandidátusi disszertációja – ismeretében joggal várhatnánk tőle az eddigi ismereteket összegző, ám a feltárt kéziratok újdonságértékét kiaknázó Bél Mátyás-monográfia megírását.

NÉMETH S. KATALIN

A Szűry-gyűjtemény katalógusa. Szerk.: KLINDA Mária. Kiad.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1987. 316 l.

A katalógus szerkesztője, Klinda Mária a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egyik muzeális gyűjteményének feltárására vállalkozott. Ez a különgyűjtemény, amely az egykori gyűjtő nevét viseli, eredetileg magyar irodalmi művek első kiadásait és e kiadások korai variánsait tartalmazza, mégpedig az 1767–1867 időhatáron belül. Az egykori gyűjtő, Szűry Dénes (1849–1909) kultuszminisztériumi tisztviselő, miniszteri tanácsos volt, emellett útirajzok, színikritikák szerzője. Nevének fennmaradását elsősorban bibliofil szen-

vedélyének köszönheti. Gyűjteményének katalógusát *Száz év... 1767-1867* címen ő maga megjelentette. Ma már ez a katalógus is ritkaságszámba megy – már csak ezért is indokolt volt az új katalógus összeállítása. A másik ok, ami még fontosabb tette e katalógus közreadását, magában a Szűry-gyűjtemény bizonyos tartalmi módosulásában rejlik. Röviden: a mai Szűry-gyűjtemény már csak nagy vonalakban azonos a régivel, ez azonban ebben a ritka esetben szinte csak növelte a különgyűjtemény értékét és érdekességét.

1910-ben, amikor a Fővárosi Könyvtár a kb. 2000 kötetes Szűry-könyvtárat a Lantos antikvárium közvetítésével megvásárolta, az elsősorban – a már említett időhatáron belül, bár ahhoz nem szigorúan ragaszkodva – tartalmazta a magyar irodalom editio princeps-eit. Ezt a fogalmat Szűry a mainál tágabb értelemben használta, amennyiben beleértette a politikai és történelmi munkákat és a külföldi irodalmi művek első magyar fordítását is. Bár a megvásárolt gyűjteményt a Fővárosi Könyvtár kezdettől fogva különgyűjteményként kezelte, mégis a politikai és történelmi munkákat már ekkor a Könyvtár törzslománnyába olvasztották, a különgyűjteményt pedig továbbfejlesztették, eleinte az alapító szándékai szerint, de az időhatárt a kortárs irodalomra is kiterjesztve.

A harmincas évek során az eredeti Szűry-gyűjteményhez járult Ballagi Aladár hagyatéka, amely az eredeti gyűjtemény szerény ponyva anyagát gyarapította, majd Rákosi Jenő könyvtárából kerültek ide ritkaságok. Mindezek az eredeti gyűjteménynek nem váltak kárára: annál inkább, amikor az említett fordításokat is leválasztották a gyűjteményből. Különösen gazdag a gyűjtemény a korai magyar regényirodalom alkotásaiban, a felvilágosodás és a reformkor irodalmának első kiadásaiban.

Időközben az állomány gyarapítása tovább folyt és folyik ma is, bár szerény mértékben. Ma már a kortárs irodalom nem kap helyet benne, ám a gyűjtés időhatárát 1909-nél, Szűry halálának événél vonták meg. Az eredetileg megvolt, de mára hiányzó művek módszeres beszerzése is folyik. Ma már a gyűjtemény szinte két különgyűjteményt foglal magába: az editio princeps és a vásári ponyva gyűjteményt. Ez utóbbi, közel ezer darabot számláló 18-20. századi ponyva különösen értékessé teszi a gyűjteményt.

A Szűry-gyűjtemény korszerű feldolgozására akkor kerülhetett sor, amikor a Könyvtár a hetvenes évek végén akadémiai támogatást kapott új leltár és katalógus felállításához. Ezt a munkát amely egyben megalapozta a kezünkben lévő

kötetkatalógust – Nagy Emilné végezte el. Munkája nyomán 1982-től a gyűjteményről betűrendes katalógus áll rendelkezésre. A durva betűrendben felállított gyűjteményben ugyanis már nehéz volt keresni, a meglévő régi katalógus pedig nem tükrözte a valóságos állományt. Ezeket a korszerű címléírásokon alapszik tehát a most megjelent katalógus. A címléírások, tekintettel a kötetek gyakran egyedi jellegére, ritkaságára, az ajánlásokat, possessor-bejegyzéseket is tartalmazták.

A Klinda Mária által szerkesztett katalógus egyik érdeme egyszerű kezelhetősége: a szerzői betűrendben elrendezett címléírásokat tételszám jelöli, s a címléírás végén a Szűry-gyűjteménybeli jelenlegi jelzet olvasható. Másik érdeme, hogy megpróbálta rekonstruálni – a jelenleg a gyűjteményben lévő példányok alapján – az eredeti Szűry-gyűjtemény példányait.

Amint a katalógus szerkesztője, Klinda Mária írja az előszóban, a példányok azonosítása korántsem volt egyszerű feladat (kivéve a bekötött példányokat, ahol a gerincre nyomott Sz. D. monogram segített). Mert bár Szűry 1907-es katalógusa rendelkezésre állt, aki ezt a katalógust forgatta, elismeri, hogy meglehetősen nehézkes benne keresni. Ennek oka a sajtós tárgyi csoportosítás, amelyet sem tartalomjegyzék, sem betűrendes mutató nem egészít ki.

A most megjelent katalógus az 1985. év végi állományt tükrözi: 5237 tételt (illetve a hozzáfűzött pótlásokkal az 1987. év végi 5241 tételes állományt). Klinda Mária két fontos mutatóval egészítette ki az egyetlen betűrendbe szedett anyagot: ezek speciálisak, összeállításukat a gyűjtemény jellege indokolta. Ilyenek a possessor-mutató és az 1801 előtt megjelent nyomtatványok időrendi mutatója.

A már említett ponyva-gyűjtemény, amely ugyan eredetileg csak szerényen volt képviselve a Szűry-gyűjteményben, de a katalógusban kb. 1000 címmel szerepel, igen gyakran keresett kiadványfajta. Ezek gyors kiválasztását a gyűjteményből és gyors visszakeresésüket a jelen katalógus nem teszi lehetővé. (A cím pontos ismeretében természetesen könnyen megtalálható egy-egy mű.) A ponyvák közötti gyors eligazodást egy másik, a helyszínen átnézhető címlapkép-katalógus segíti. Ez a címlapkép-katalógus egyúttal állományvédelmi feladatot is ellát: a ponyváknak gyakran keveset árul el címük, a címkép azonban egyedivé, könnyen felismerhetővé teszi és az állományt is megkíméli a sokszori kézbevételektől, forgatástól. Kevesen hinnék, hogy e ponyva-gyűjtemény ezer körüli darabszámával, s ezen belül is tekintélyes régi, 18. századi anyagával az Országos Széchényi

Könyvtár után — a második helyen áll. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében őrzött anyag pontos feltárásáig, számbavételéig a Néprajzi Múzeum Könyvtárát tartották másodikként számon, annak ötszáz-egynéhány darabjával.

Az 1801 előtt megjelent nyomtatványok időrendi mutatója ad áttekintést a régi magyarországi nyomtatványokról. Számuk 370 körül van, ezek közül 54 bibliográfiailag ismeretlennek bizonyult (sem Petrik Géza négykötetes bibliográfiája, sem az 5. [pót]kötet nem tartalmazza e címeket), sőt közülük 38 az Országos Széchényi Könyvtárnak is ismeretlen, unikális példány. E ritkaságok beszerzése és az így kialakított egyedülálló gyűjtemény a Fővárosi Könyvtár, ill. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyarapítási politikáját dicséri. Szerencsés megoldás az említett 54, bibliográfiailag ismeretlen nyomtatvány címlap-reprodukciójának közlése a kötet végén. Ami a katalógus tipográfiai elrendezését illeti, talán jobb lett volna, ha az utalókat kissé „kiugrasztotta” volna, hogy a tételekkel egy vonalba kerüljenek. Mostani elhelyezésükben ugyanis könnyen összekeverhetők az egyes tételek beljebb szedett kiegészítései, magyarzatai és az ugyancsak beljebb szedett utalók.

A Szűry-gyűjtemény katalógusa nemcsak a régi (18–19. századi) nyomtatványokkal foglalkozók és a magyar irodalom és művelődéstörténet iránt érdeklődők forrása, hanem a gyűjtőknek, bibliofileknek, sőt az antikváriusoknak is fontos segédeszköz lesz. Hiszen, éppen állományának speciális összetétele miatt nem egyszerűen könyvtári katalógus, hanem jóval több annál: a 18–19. század hazai irodalmi ritkaságainak áttekintése.

V. ECSÉDY JUDIT

Tótfalusi Kis Miklós. Az amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecen(ben) 1985. április 25—27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. Reports of the Conference on the Tricentenary of the Amsterdam edition of the Bible by Nicholas Kis Tótfalusi. Debrecen, Hungary, 25–27 April 1985. Szerk. Red. by GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György. Debrecen, 1985. 214 l.

Kevés olyan hazánkfia van, akinek nemzetközi tekintélye térben és időben is él. Misztótfalusi Kis Miklós ilyen. E név lehetőség a kapcsolatteremtésekre, bizonyítéka Európához tartozásunknak; olyan amelyre odafigyelnek. Éppen ezért kell

vigyáznunk arra, hogy munkássága megfelelően fejtárt legyen, de nem kiárusított.

Az évfordulós konferenciák egyik, sajnos általánosnak mondható jellemzője a magáért az évfordulóért megrendeztettség, s ennek folyományaként az alacsony színvonal. Az ilyen konferenciák természetesen nemzetköziek, nagy nevekkel, ám a rendezők általában nem gondolják végig, hogy van-e annyi összefoglalandó új ismeret, amelynek értelmezését csak egy népes gyűlekezet tudja elvégezni. A debreceni Misztótfalusi Kis Miklós — emlékülésszak is ilyenre sikerült egy kicsit.

Persze ahogy vesszük. Ha azt nézzük, hogy mit adtak ki azóta változatlan formában (*Magyar Könyvszemle*), idegen nyelven (*Acta Litteraria*), vagy hogy kinek az előadása volt már másutt is előadás, akkor arra kell gondolni, hogy ezek bizonyára olyan fontos dolgok, hogy a jobb írtés érdekében más információs csatornába is el kell juttatni azokat. Ez részben így is van, részben pedig a publikációs jegyzékek növelését szolgálja. Az újraközlés, újra elmondás azonban nem lehet magának a konferencia sikerességének bizonyítéka; mint ahogy az sem, hogy egyes előadásokat (jelen esetben Péter Katalinét) sajtóvita követ.

Az előadások jelentős része ismeretterjesztő színvonalú volt. Ez, ha olyan szakirodalmat összegez, olyan ismereteket rendszerez, amelyek előzése a szakemberek többségének gondot okozna, akkor örömmel üdvözölhető (pl. Fogolyán Miklósnak az örmény szakirodalmat feldolgozó, értékelő dolgozata). Külföldi vendégeink előadásairól sem tudunk jobbat mondani. Lehet természetesen, hogy ez az érzésünk attól van, mert XVII–XVIII. századi múltunk kutatása nem engedi meg a túlzott szakosodást (luxus is volna egy ilyen kis országban, s nem is indokolható, hogy pl. valaki kizárólag egy-egy betűtípus történetének szentelje életművét), és nem tudunk mit kezdeni egy olyan iskolázottságú szakember előadásával, de azt hiszem ez esetben ennek kicsi a valószínűsége. Kiemelhető mégis két előadás: a belgiumi humanizmus-kutatás jeles személyisége H. D. L. Vervliet a Németalföldön használt betűkre vonatkozó ismereteket foglalta össze, már ami a Misztótfalusi Kis Miklós odaérkezése előtti időkötet illeti. A magyar nyelvű összefoglalásokból ez valóban hiányzó viszonyítási alap az érdeyli nyomdász teljesítményének megítélésekor. A másik figyelemre méltó előadás a nem magyarok közül James Mosley-é, aki a betűkészítés XVII–XVIII. századi történetébe ad bevezetést a korabeli szakkönyvek kutatására alapozva állításait. A hazai szakirodalom érthetően hiányos e téren.

Létezik politikatörténet, gazdaságtörténet, társadalomtörténet, nyomdatörténet stb. stb.

Minden bizonnyal meglepő lenne pl. egy gazdaságtörténésznek, ha egy, az ő kutatási körében megjelenő dolgozat mondjuk nyomatörténeti kifejezésekkel próbálná elmondani, hogy hogyan is volt az a XVII. században. Fordítva is legalább ilyen furcsa. Meg kellene tehát szüntetni a körözést Misztótfalusi Kis Miklós, a polgár körül, s talán többet tudnánk mondani róla. Ha volna hazánkban értelmiségtörténeti kutatás, bizonnyal ezekben tudná megrajzolni a kolozsvári nyomdász képét. Így azonban Misztótfalusi Kis Miklós a polgár, akinek polgártudata műfajteremtővé lép elő (Bitskey István), befolyásolja a betűtervezésben (Albert Kapr), népművelő programja bontakozik ki ezen az alapon (Dukkon Ágnes már a cím is történelmietlen), jelentős állomás a nemzet-tudat fejlődésében (Makkai László) stb. Hogy mennyivel többet mond, ha egy értelmiségi teljesítményt azzal a terminológiával próbálunk megközelíteni, amely diszciplínába az tartozik, arra jó példa e kötetben Jankovics József, Tarnai Andor és Herner János Keserű Bálint előadása. Bár talán az utóbbi nehezen összehasonlítható a fenti példákkal, hiszen ez „pusztán” új információkkal gazdagította ismereteinket; ezeket persze elhelyezve művelődéstörténeti szövegösszefüggésükbe, Tarnai Andor már jobb példa az előbbi szempontból. Azon túl, hogy egy filológiai probléma korrekt megoldását adta, többet árul el a korszak szellemi irányzatairól, mint az az előadás, amely címében azt felvállalta.

A minta értékű példa az összehasonlításra Bitskey István, illetve Jankovics József előadása. A *Mentség* műfaja a *Mentség* szerkezete. Nem arról van szó, hogy Bitskey István semmit nem mond azzal, hogy a Misztótfalusi Kis Miklós korabeli társadalomtörténetről beszél (bár az nem igaz, hogy Bethlen Miklóssal, Kemény Jánossal vagy Kornis Gáspárral a nyomdász, mint a munka embere állítható szembe), de a *Mentség* műfajának megállapításához ez nem visz közelebb. Az említettek is munkájuk révén találtak életélt (az ember általában ilyen), s nem kevesebbet dolgoztak, mint Misztótfalusi Kis Miklós. Ő a kulturális értékek létrehozásában, mint értelmiségi találta meg életcélját, s mint képzett értelmiségi, engedett műveltségének a *Mentség* írásakor is. És retorikai ismeretei polgáröntudatát is kordában tudták tartani. Jankovics József előadása tehát vitaelőadás, kár, hogy a szerkesztők ezt nem jelezték a tanulmányok sorrendjének megállapításával.

Végezetül néhány gondolat Péter Katalin sokat vitatott előadásával kapcsolatban: amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy nálunk a protestáns reform szerepe az anyanyelvi Biblia elterjesztésében milyen mértékű volt, akkor meg kellene

vizsgálni, hogy az, amit a nemzetközi szakirodalom prereformációnak nevez (a protestáns reform három alapgondolatának egyedül a hit általi üdvözülés, az egyetemes papság, a Biblia tévedhetetlensége már a korábbi századokban való jelenléte) mikor jelentkezik Magyarországon, megléte milyen mértékű, milyen természetű. Van egy olyan benyomásom, hogy nálunk a reformáció gyorsasága is, s a feltett kérdésre adandó válasz is összefügg azzal, hogy a prereformációs és reformációs jelenségek időben közelebb esnek egymáshoz, gyakran egyidőben jelentkeznek (főképpen a társadalmi, történelmi feltételek kialakulását tekintve). Péter Katalin előadásának másik alapgondolata a XVII. század elejétől hanyatló, szinte lennébbé váló kulturális élet az RMNy kötetinek tükrében. Azt hiszem, hogy meg kell nézni ezzel kapcsolatban a fogyasztási oldalt is. Hiszen az RMNy a könyv termelésének tükré. A kérdés minden bizonnyal így fogalmazódik majd át: miért váltunk alig termelőből fogyasztókká? Ha az RMNy statisztikáihoz az olvasmányregiszter is csatlakozik, akkor az előbb idézett ítélet a XVII. századról nem lesz ilyen sommás.

MONOK ISTVÁN

Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág”. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 385 l.

A szerző kerek négy évtizeden át behatóan végzett művelődéstörténeti kutatásainak értékes, új eredményeit tartalmazza ez a kötet, amely az eddigitől számottevően eltérő megvilágításba helyezi a 16. század harmincas éveitől az 1600-as évek elejéig terjedő, s a mi történelmünk számára oly végzetes szakaszának számos eseményét. Meggyőzően bizonyítja, hogy Mátyás király budai reneszánszát Isabella királyné nemcsak átmentette a gyulafehérvári kastélyba, hanem ott tovább is fejlesztette. E lengyel királyné nagyszámú humanistát hozott magával hazájából, s így az erdélyi reneszánsz két új vonása rajzolódott ki, egyfelől a szabadelvű gondolkodás lett itt hazára, másfelől pedig, a jezsuiták megjelenésével a katolikus restauráció is erőre kapott. Barlay saját levéltári és könyvtári adatgyűjtéseinek birtokában figyelmet érdemlő módon mutat rá arra, hogy nemcsak Isabella királyné, hanem János Zsigmond, Báthory István, sőt Balassi Bálint esetében is az eddigi kutatások számos részletkérdésben, főleg megfelelő adatok hiányában olyan megállapításokra jutottak, amelyeket napjainkban már feltétlenül korrigálnunk kell.

E kötet egyik ilyen új tétele, hogy Szapolyai János király egyéniségét és politikáját Szerémi György és Erasmus mérlegén az eddigien pozitívabban kell majd értékelnünk, mivel ez az uralkodónk a reménytelennek és értelmetlennek érzett katonai erőfitogtatás helyett új, békésebb megoldásokat igyekezett kezdeményezni. Az eddigi, helyteleneknek tartott következtetések ellenében Barlay Szerémi György *Magyarország romlásáról* című művét kedvezőbben ítéli meg, mivel szerinte e munka jellembrázolása teljesebb, s az összkép hitelesebb valamennyi kortársáénál. Ugyanígy új megvilágításba kerül e monográfiában az olasz Gromo testőrkapitány Compendiója is, amelyet szerzőnk az eredeti kéziratról készített mikrofilm alapján elemzett igen részletesen. E vizsgálatai tették lehetővé számára, hogy az eddigiénél jóval árnyaltabban tudja elénk tárni a János Zsigmond talányos egyéniségében és udvari környezetében végement látványos átalakulást.

Barlayt mint szerencsés kezű, s a szövevényes jelenségek szálait mesteri módon kibogozni tudó, szintetizáló tehetséggel is megáldott kutatót ismertük eddig is. Sokoldalú tehetségének egyik tanúbizonysága az Atanagi antológia rejtett kincseire vonatkozó kutatásainak kiteljesedése. Dionigi Atanagi, e kor egyik humanistája a jelek szerint jól ismerte az erdélyi udvart és János királyt. Ennek bizonyítéka az a 111 költő 800 versét tartalmazó olasz verses antológia, amelyet Atanagi állított össze, s küldött el a gyulafehérvári udvarba. Kétségkívül becses kincs e kötet, egyebek között azért is, mert Michelangelónak két olyan szonettjét is tartalmazza, amelyek ebben a János Zsigmondnak dedikált antológiában jelennek meg először nyomtatásban.

Új módon jelöli ki e kötet Báthory István helyét is a magyarországi művelődés történetében. A harmadik és a negyedik fejezet tömör összefoglalását adja azoknak a szerzőtől két évtizeden át végzett, igen alapos kutatásoknak, amelyeknek az volt a célja, hogy eloszlasson számos olyan tévedést, amely a 16. századi magyar történelem e legnagyobb alakjának helyes megítélését mindmáig hátráltatta. Barlay szerint a hibás szemlélet egyik oka az volt, hogy a kutatók nem vették eléggé figyelembe Veress Endre Báthoryra vonatkozó adatgyűjtésének eredményeit. Szerzőnk úgy látja, hogy Báthory jellemét, számos bel- és külpolitikai állásfoglalásának indítóokait akkor érthetjük meg igazán, ha e nagy uralkodó élet-szemléletét alapvetően meghatározó katolikumát emeljük ki, amely azonban kortársaitól eltérő módon rendkívül nagyfokú vallási türelemmel párosult. Barlay arra a következtetésre jutott, hogy Báthory a jezsuiták behívásával és támo-

gatásával Róma segítségét akarta megnyerni a törökök végleges kiűzését célzó, nagy tervének megvalósítása érdekében.

Báthory hívására neves jezsuita tanárok érkeztek Erdélybe, s így került sor a nevezetes Kolozsvári Disputa megrendezésére is, amelyben tudvalévőleg a protestáns felekezetek, s köztük még az unitáriusok is közös egységfrontot alkottak a katolikusok ellen. Mint tudjuk, Lengyelországban, Krakkóban nyomtatták ki a jezsuiták azoknak a téziseknek a latin szövegét, amelyek felett folyt e kolozsvári vita. Sajnos már 40 éve elveszett ennek egyetlen fennmaradt példánya, amelyet addig Székelykeresztyűron őriztek. E tételekből Veress Endre is csupán egyet közölt. Barlay érdeme, hogy mégis rendelkezésünkre áll ma már e 31 latin tézis teljes szövege. Ő fedezte fel ugyanis, hogy e tételek teljes egészükben szerepelnek Laskai Csókás Péter 1583-ban Genfben latinul közzétett vitairatában, amely a jezsuiták szóban forgó pontjainak cáfolatával együtt került sajtó alá. Aligha túlzás Barlaynak az a megállapítása, hogy e disputának nemzetközi jelentősége volt. Laskai, akinek egyetemes műveltségét és filozófiai képzettségét Wittenbergben 1585-ben közzétett latin nyelvű bölcséleti műve is tanúsítja, s nyelvészeti felkészültségének pedig a Calepinus-szótár magyar tolmácsolatai a bizonyosságai, a protestantizmus érveinek teljes latba vetésével száll szembe a jezsuitákkal. Barlay megítélése szerint azonban harcmodora minőségét tekintve messze lemaradt a jezsuitákétól, akik nem ragadtatták el magukat olyan bántó kirohanásokra, mint református ellenfelük. Érdeklődéssel várjuk e 31 tézis közreadását, melyet Barlay készít elő.

Nyilvánvalóan jó úton jár szerzőnk akkor is, amikor Balassi Bálint katolikus hitre való térésének okait a Báthoryakkal, valamint a lengyel és a magyar jezsuitákkal való szoros kapcsolataiban jelöli meg. E nagy költőnk vallásos hitének mélységében és őszinteségében sem kételkedik Barlay, szembeszállva azokkal, akik korunk egyre lanyhuló vallásosságát a 16. század végére is kivetítve, vagyis mostani ideológiánk tudatával foglaltak állást e kérdésben.

A következő fejezet a 16. század végi német-újvári humanista központ jelentőségét emeli ki, helyszíni kutatások alapján meggyőződen bizonyítva, hogy Németújvár Batthyány Boldizsár felesége, Zrínyi Dorica idejében igen fontos szerepet játszott a későreneszánsz eszmevilágának terjesztésében. A Barlaytól részben már közzétett és a most felkutatott dokumentumok alapján megrajzolt kép azt mutatja, hogy ezekben az évtizedekben Boldizsár úr támogatásával olyan szellemi központ alakult ki, amely a gyulafehérvá-

rival azonos szinten működött. E nagy műveltségű főurat a császári udvar mind szellemi, mind pedig politikai síkon egyaránt veszélyes elemnek tekintette. A kötet egyik legjelentősebb megállapítása, hogy ekkoriban Németújvár, a Báthoryak erdélyi és lengyelországi, a Habsburgok bécsi és prágai, Erzsébet királyné londoni, valamint a francia királyok párizsi udvarának figyelmét is felkeltette, s a legnagyobb itáliai, továbbá a németalföldi humanisták, vagy a hitükért Nyugaton üldözött hugenották vagy anabaptisták vigyázó szemüket szintén e kultúrközpontokra is vetették.

A mű utolsó két fejezete újabb bizonyítéka annak, hogy milyen jelentős eredményeket hozhatnak a kellő szakértelemmel végzett interdiszciplináris kutatások. Barlay sikeresen kapcsolódott azokhoz a művészettörténészekhez, akik meggyőzően bizonyították, hogy a Mátyás korabeli reneszánsz stílusából szervesen fejlődött ki a népi elemekkel is színeződött hazai sajátos későreneszánsz, mind az építkezésben, mind pedig a főúri kastélyok, továbbá a városi polgári otthonok külső és belső díszítésében. Előterbe kerül ennek során az erdélyi építészet szerepe, mivel a Báthoryak korában a főurainktól pártolt reneszánsz ízlés évszázadokig alkotó elemévé vált a népi reneszánsznak. Méltó befejezése e remek kötetnek az utolsó, 60 lapnyi záró fejezet, amely talán a legtöbbet tartalmaz szerzőnk hosszú évtizedes kutatásainak gazdag eredményeiből. Mind a zenetörténet, mind pedig a zeneesztétika sokat köszönhet szerzőnk széles körű búvárkodásainak, amelyeknek egyes fázisairól kritikai kiadások formájában s hanglemek közzétételével is számot adott már. Elmélyült vizsgálatainak végső konklúziója, hogy téves a többszólamúság hazai hiányáról alkotott korábbi vélemény, s hogy az erdélyi fejedelmi udvarnak az eddigi nézetekkel ellentétben, igenis komoly hatása volt az egész magyar zenei élet alakulására.

E gazdag tartalmú, élvezetesen megírt és kitérően dokumentált kötet egyik-másik megállapításával bizonyára vitakozni fognak majd a bírálók. Kétségtelen azonban, hogy Barlay monográfiája számos fontos kérdésben új szempontok szerint foglal állást és az eddigetől eltérő megvilágításba helyezi a Mohács utáni évtizedek művelődéstörténeti jelenségeit. Joggal várjuk kutatásainak folytatását, s ezek eredményeinek további közzétételét.

BALÁZS JÁNOS

Adalékok a 16—20. századi magyar művelődéstörténetéhez. Szerk.: BÁLINT István János. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 2. Bp. 1987. 269 l.

A 12 értékes dolgozatnak és a Benda Kálmán történetirői munkásságát dokumentáló bibliográfiának egy kötetbe gyűjtése, együttes publikálása nem látszik eléggé természetesen megszerkesztett munkának. Mintha a tanulmányok véletlenül, ad hoc kerültek volna a művelődéstörténeti kötetbe. Részben talán azért, hogy a címlapon szereplő korszakot valóban képviseljük, adalékokat szolgáltassanak a magyar művelődés öt évszázadához. Így láthatott napvilágot a XIX. század képviselőjében Nagy Csabának egyébként érdekes, izgalmas írása *Dr. Mandl Lajos a francia diplomácia szolgálatában* címmel, bár művelődéstörténeti jelleggel nem rendelkezik. Benda Kálmán munkáinak bibliográfiája pedig talán azért látott itt napvilágot, hogy képviselje a XX. századot? Kiváló történettudósunk írásainak bibliográfiáját vajon miért közölték három évvel azután, hogy azoknak listája megjelent a *Történeti Szemle* 1984. évi évfolyamában? Még akkor sem volt szükséges egy tudós bizonyos életszakaszának munkásságát számba venni, ha némileg „javított, bővített és átdolgozott változat”. Bővített ugyan, mivel az 1984. és 1985. év természetét is tartalmazza. Az átdolgozás egy-egy éven belül az írások más sorrendjét jelenti, a bővítés pedig a fentebb említetten kívül azt, hogy néhány év adata megnövekedett egy-egy címmel. Szerencsére, Benda Kálmán teljes életerőnek örvend, történetirői munkáját remélhetőleg még sok éven át folytatja.

A tanulmányok nagy többsége múltunk régebbi korszakaival foglalkozik. Értékes tájékoztatást nyújtanak a kötet könyv-, könyvtártörténeti dolgozatai: Monok István: *Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században*; Szabó György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története*; Szelestei N. László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei*; Ötvös Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből*.

A kötet kiemelkedő tanulmányai közé tartozik Tóth István György írása, mely a körmendi uradalom háromnemzetiségű falvaiban három századon át nyomonra az írásbeliség elterjedését, a paraszti művelődést, és jut arra a megállapításra, hogy „ahogy előrehaladt a mezőváros, majd az egyes falvak alfabetizációja, úgy lett presztízse az

írástudásnak, ami egyike lett a társadalmi választásnak”, rangot adott.

XVII. századi irodalmunkat gazdagítja Keveházi Katalin szövegpublikációja: *Gályarab-prédikátorok kiadatlan levelei*. Egy magyar nyelvű politikai beszéd töredékét közli 1608-ból Szabó András. Báthory Gábor fejedelemmé választása után néhány nappal mondották el Ecseden. Mint irodalmi alkotás átlagon felüli szintet képvisel, szerzője valószínűleg Petki János.

Talán a kötet legtöbbet nyújtó tanulmánya Szabó Géza dolgozata Bogáti Fazekas Miklósról. (*A vőlegény és a jegyes teológiai allegóriája Bogáti Fazekas Miklós munkáiban.*) Áttekinti Bogáti egész élet- és írói pályáját. Hogyan a cím is sejteti, legtöbbet ír a Bogáti egész életében foglalkoztató jegyes és vőlegény, azaz a választott nép és Isten kapcsolatának alakulásáról. Több, Bogátihoz fűződő problémával kapcsolatosan határozott állást foglal; így pl. Bogáti szombatossága, a két Bogáti létezése, halála idejének kérdésében. Szabó Géza szerint Bogáti nemcsak hogy nem halt meg 1582-ben, élt 1598-ban, és lehetségesnek tartja, hogy 1603. július 17-én a brassói csatában halt meg.

VARGA IMRE

Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán.
Békéscsaba, 1987. 294 l.

A szerző Békéscsaba nyelvi és vallási képének alakulásával kezdi könyvét. A törökidulás után újjátelepülő Csabáról 1716-ból vannak az első adataink. A 22 élő család közül mindössze kettő szlovák nevű. A múlt századi történetírók munkássága nyomán úgy tudtuk, hogy Csaba a kezdetektől szlovák település volt. A kutatás azonban kimutatta, hogy ide csak 1718-ban érkeztek a Felvidékről nagyobb számban szlovák ajkú, evangélikus vallású telepések. A magyarok azonban nem tűntek el nyomtalanul, sőt ők is szaporodtak újabb jövevényekkel, s mintegy 20-25%-át tették ki a lakosságnak a 18. század közepén, de a földesúr kikötése értelmében ezek is evangélikusok voltak. A több nyelvű és több vallású Csaba az 1700-as évek végén alakult ki. 1847-ben a magyar nyelvű istentiszteletekhez Haan Lajos énekeskönyvet szerkesztett, és azt a presbitérium megbízásából Szarvason ki is adta. A különlegességnek számító Evangélikus Énekeskönyv melyet sehol másutt a világon nem használnak 17 kiadást ért meg napjainkig.

A rövid bevezető után a szerző számba veszi a Csabán (később Békéscsabán) megjelent könyve-

ket, tárgyak szerint. Túlnyomó többségüket természetesen egyházi művek (hitoktatás, prédikációk, ájtatossági könyvek, életrajzok, teológiai, énekes- és szertartáskönyvek, egyházi közigazgatás) teszik ki, de a világi irodalom (tankönyvek, történetírás, gazdálkodás, verseskötetek, mesék, elbeszélések, újságok, naptárak, színdarabok) is bőven képviselve van. Közülük a tankönyveknek van igen fontos szerepe abban, hogy a szlovák nyelvet, bár egyre fogyó számban, a mai napig is beszélik. A felnőttek kezébe elsőként a *Dolnozemské listy* (Alföldi lapok) jutott el 1883 januárjában, de előfizetők hiányában már a második évfolyamot sem érte meg. Kissé hosszabb életű volt a *Slovenská rodina* (A szlovák család), mely 1934-ben indult, és 1938 lelegején szűnt meg. Az 1931 márciusában megjelenő *Evanjelický Hlásnik* (Evangélikus Hírlap) 2500 példányban jelent meg, ami tetemesnek mondható ebben az időben. Még szélesebb körben terjedt el (lényegében az egész Arad-Békési Evangélikus Egyházmegye területén, ahol a legtöbb szlovák ajkú evangélikus hívó volt az ország területén) a *Čabiansky Kalendár* (Csabai naptár), mely kedvenc téli olvasmánya volt a környék népének.

Csabai eredetű szlovák kéziratok bőségesen akadnak hivataloknál, levéltárakban, múzeumokban, könyvtárakban, de magánosoknál is. Ezek, természetüknél fogva, csak szűk körben ismertek, pedig helytörténetileg sokszor igen fontos anyagot tartalmaznak. Mostani feltárásuk, viszonylag bő leírásuk, komoly értéke a könyvnek. Tárgyak rendkívül széles körű. Akad köztük jegyzőkönyv, számadás, dohánykerteszkekre vonatkozó szerződés, gazdasági feljegyzés, eseménynaptár, emlékirat, népdalgyűjtemény, kortesnóta, tréfás meghívó disznótorra, sírfelirat.

Külön fejezet szól az Evangélicke Cirkvene Knihkupectvo (Evangélikus Egyházi Könyvkereskedés) tevékenységéről, amely elsődleges célja ugyan az volt, hogy az egyháznak szegénysorsú gyermekei olcsón, illetve ingyen juthassanak a szükséges tankönyvekhez, de 1896-tól az 1948-ban bekövetkezett államosításig mintegy 50 szlovák kiadványt jelentetett meg közel 20 000 oldalnyi szöveggel. Némelyik kiadványt 10 000 példányban nyomtak (*Tranoscius, Čabiansky Kalendár*), segítségével tehát sok millió oldalnyi szöveg került anyanyelven az elszigetelt szlovák néptöredék kezébe.

A helyi szerzők műveit a 18. században és a 19. század első kétharmadában Budán, Pesten, Szarvason, Gyulán és Mezőberényben nyomták. A helyzet az 1880-as évektől változott meg gyökéresen, amikor a Povázsony Testvérek, majd hamarosan a Corvina Könyvnyomda megkezdte

működését. A századforduló után már a Tevan Nyomda is vállalta szlovák nyelvű szöveg ki-nyomását. A két világháború között öt nyomda működött ebben a vidéki kisvárosban.

A helyismereti kutatás Békés megyében már a 18. században megkezdődött. Markovics Mátyás, Petik Ambrus, Skolka András, Tessedik Sámuel neve fémjelzi e korai törekvéseket. Dedinszky Gyula, aki a soproni evangélikus teológia elvégzése után egy évre Helsinkibe ment tudományát kiszélesíteni, ahonnan 1928-ban tért haza, tovább gyarapítja a jeles elődök sorát. Vidéki káplánkodások után 1942-ben került Békéscsabára, ahol három évtizedig szolgálta a gyülekezetet. Történeti érdeklődése korán felébredt, és felgyűjtött, kicédulázott mindent, ami keze ügyébe került. 1972-ben vonult nyugalomba, azóta folyamatosan közli kutatásainak eredményeit. Mostani könyve a szlovák betű békéscsabai útjának alapvető feldolgozása.

KÖHEGYI MIHÁLY

Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age (XIVe—XVe s.). Warszawa, 1987. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego). 122 l.

Nagyjából egyidőben jelent meg Edward Potkowski könyve a *Magyar Könyvtártörténettel*, amelyben Csapodi Csaba viszonylagos részletességgel, mint a hazai könyvkultúra fénykorát mutatta be azt a kort, amelyet a lengyel szakember tárgyálul választott. A lengyel és a magyar könyvtártörténetben számos párhuzamosság van már első jegyzékszerű forrásaink is hozzávetőleg egykorúak (vö. Adam Vetulani: *Le plus ancien inventaire d'une bibliothèque polonaise*. Cracovie, 1971.) ; a most ismertető könyvben bemutatott korszak is a miénkéhez hasonlóan az írás és a könyv elterjedését, újfajta gyűjtemény-típusok, a bibliofília stb. megjelenését hozta. Potkowski azonban nem mondja, hogy ez volt a fénykor. Óvatosságát nyilván a megelőző korra vonatkozó források hiánya, s a következő kor dokumentumainak mássága, feltáratlansága indokolja. Az előzmények, s a könyvnyomtatás hozta változások, akárcsak vázlatoszerű felvillantásának elmaradása nem várt hiányossággal e könyvnek. E hiány persze eltörpül az erények (a módszertani következetesség, a nemzetközi összehasonlításban való megmérés, irányadó bibliográfia a nem lengyel, s részletes a lengyel szakirodalomhoz) mellett. És ha már a kötet általános értékelésével kezdtem, meg

kell említeni, hogy a nagyon hasznos, Lengyelország határainak változását mutató térkép mellett fontos lett volna egy egyházi közigazgatást ábrázoló is. E. Potkowski ugyanis nagyon is érthetően egyes káptalani gyűjtemények bemutatásakor a könyvanyag összetételét az illető káptalanhoz tartozó terület elhelyezkedésével is indokolja. Miután a kiadvány a külföldnek készült, aligha tévedek, hogy hozzám hasonlóan sokan nem tudják ezt az elhelyezkedést elképzelni.

Az első fejezetben a szerző azt a történelmi, társadalmi, kulturális hátteret mutatja be, amelyben a krakkói egyetem alapításának (1364), általában is az iskolahálózat sűrűsödésének, a pre-reformációs (a szerző nem használja e terminus technicust) mozgalmaknak („eretnekségek” [főleg a huszita), a kolduló-rendek elterjedése, hitviták, fordításirodalom stb.), a Lengyel-litván Uniónak (1385), részben az ennek nyomán fellendülő diplomáciai tevékenységnek, s általában a közügyek száma szaporodásának stb. következtében az írásbeliség szerepe megváltozik, kiszélesedik, s amelyet az írás technikai feltételeinek átalakulása csak meggyorsít.

A második fejezet a lengyel könyvkultúra főbb centrumai bemutatásának szentelte E. Potkowski. Rövid módszertani bevezető után részletesen tárgyalja a krakkói egyetem hatását a könyves kultúra minden ágának fejlődésére, majd néhány példát láthatunk a XV. században átlag 100–200 kötet nagyságú professzori gyűjteményekre (pl. Jan Dabrówka [megh. 1471], Andrzej Grzymala [megh. 1466]), azok tematikus összetételére. A diákok könyveiről csak néhány említés maradt fenn, ezek a 15–30 könyv birtoklását tanúsítják. Külön érdekesség, hogy a XV. század vége felé megjelennek a kölcsönzést is dokumentáló források.

A krakkói, gnieźnoi, plocki és lwówi káptalan könyvtáráról a tárgyalt korszakból több jegyzék is fennmaradt. Ez tette lehetővé az összehasonlítást, a gazdagodás irányainak felvázolását, továbbá annak dokumentálását (egyéb források bekapcsolásával), hogy ezek a könyvtárak mennyire nyitottak voltak a szónak nem csupán szellemi értelmében: fennmaradt egy feljegyzés 1457-ből, amely 27 kötet együttes kölcsönzését tanúsítja egy világi személy által.

A parókiai könyvtárak fejlődését krakkói, gdanski, elblagi és toruńi példán láthatjuk. E 30–150 kötetnyi gyűjtemények a helyi papság igényei mellett a parókiai iskola diákjainak igényeit is ki kellett, hogy elégítsék.

Ez utóbbi szempont szerepet játszott a rendházak (melyek száma a XV. század végére elérte a 200-at) könyvtárainak kialakításában is, ám ezek-

ben az iskolai anyag mellett természetesen a „rend könyvei”, a kánonjog, szentek élete, a hitvitairódalom volt túlsúlyban.

Hazánkhoz hasonlóan a XV–XVI. század fordulóján Lengyelországban is megjelennek a világi „szakgyűjtemények”, pl. a városi könyvtárak.

A harmadik fejezetben a magángyűjtemények száma szaporodásának folyamatát, egyes nagyobb könyvtárak anyagát ismerhetjük meg. Csak egyetlen példát emelünk ki, akit E. Potkowski a „lengyel Janus Pannonius”-ként értékelt, Zbigniew Olesnicki krakkói püspököt (1423–1455). A párhuzam alapja az, hogy a krakkói püspök is inkább a könyvek tartalmát, s nem a díszes kivitelt becsülte meg. Líviusát Vitéz Jánostól kölcsönként példányról másoltatta, majd emendálta. A kiemelt példa nem az átlagos gyűjtőt, s gyűjteményt mutatja. A püspökök, s jelentősebb politikuskok átlag 100–200 kötetet birtokoltak, s közülük kerültek ki a bibliofilek is.

A szerző ezek után társadalmi rétegenként haladva hoz néhány példát a gyűjtemények és tulajdonosok jellemzésére.

E fejezet feltétlen kiemelendő tanulsága az, hogy a királyi család a lengyel könyvkultúra fejlődésében, a miénkhez képest elenyésző szerepet játszott.

A két utolsó részben azokról a kisebb könyvtárakról ejt szót a szerző, amelyek a közepek, illetve kisebb városokban alakultak ki, főként magánszemélyek tulajdonaként. E két fejezet tanulsága a bevezetéshez kapcsolódik vissza: a könyv társadalomtörténetében annak „demokratizálódása” ment végbe, a gyűjtemények tartalmi összetételében pedig természetesen a tulajdonos személye volt a meghatározó. Fő tendenciáiban azonban azt az európai folyamatot követi e változás, amely egyrészt a főként a szöveg épségére ügyelő humanista könyvgyűjtők, és a díszes kéziratot gyűjtők rétegének kialakulásához vezetett, másrészt egy olyan réteg megjelenéséhez, amely a korszak vallási érzülete átalakulásának megfelelően, az új műfajú művek (a Jézus- és szent életrajzok, a haláltánc, a látomásirodalom stb.) olvasóivá váltak.

MONOK ISTVÁN

Nigel Griffin: Jesuit school drama. Valencia, 1986. Research bibliographies and checklists. 12 Supplement.

A magyarországi jezsuita dráma szakirodalma öröndetesen gyarapodik, a magyar drámakutatásnak azonban ez a reneszánsza nem egyedülálló jelenség Európában, inkább az a tiszteletre méltó, hogy a szocialista országok közül a nemzeti dráma történetét kutatva, a lengyel és a magyar kutatók veszik egyelőre számba az egyes felekezeti iskolák, így a jezsuiták egykor volt színházi tevékenységét. Az európai keresztény kultúrában talán még soha nem volt egyetlen olyan nemzetek felett álló felekezeti vagy világi közösség, amely annyira egységesé tudta volna tenni Európa-szerte a papi szolgálatot vagy az iskolai oktatást, mint éppen a jezsuita rend.

Lojola Ignác és utódai ebben a kiválóan szervezett közösségben egész Európában egységes oktatási tervet dolgoztak ki, egységes retorika, dramaturgia és poétika alapján szónokoltak, léptették tanítványaikat színpadra vagy írtak és íratnak verseket.

Ezért öröndetes jelenség, hogy a magyar dráma- és irodalomtörténetnek erre a mostanában fellendülő szakterületére a nemzetközi bibliográfiai irodalom is felfigyelt, illetőleg a magyarországi kutatóknak alkalmat ad arra, hogy a magyar dráma kapcsolatait ne csak a közvetlenül szomszédos, hanem a távollabbi országok jezsuita drámaírói körében is keresse. Nigel Griffin most megjelent precíz filológiai munkáról tanúskodó, a jezsuita drámák történetéről szóló tanulmányokat feldolgozó bibliográfiája hasznos kézikönyv mindazoknak, akik ebben a tárgy körben kutatnak.

Griffin a tanulmányírók nevének betűrendjében veszi sorra az egész világ jezsuita színjátszás történetének bibliográfiáját. Minden bibliográfiai tétel, illetőleg minden tanulmány szerző a betűrend szerint csoportosítva sorszámot kap, s az illető számot ábécé szerint (pl. 204 a b c stb.) tovább bontja. A mutatóban tehát már csak

ezekre a sorszámokra kell hivatkoznia. Így külön csoportosítja azokat a tanulmányokat, amelyek a színpadról, a színpadi dekorációról, tehát a díszletezésről, a jelmezekről szólnak. Egy más csoportban a balettről, a táncról, a színpadi mozgásról külön utaló számok kaptak helyet. Majd ugyanitt külön csoportba szedik azokat a munkákat, amelyek a jezsuita Ratio Studiorum, a drámaelmélet és retorica és a színjátszás szabályait foglalják össze.

Egy külön mutató „tárgyalja” a jezsuita szerzőket, amelyben – több, még ismeretlen – magyar név is szerepel, de Kereskenyi Ádámé például nem, holott mint ismeretes, több drámája jelent meg a XVIII. század második felében.

A mutatók sorát a kollégiumok és országok indexe zárja le. Ez önmagában véve is tanulságos. Az közzismert, hogy Európában alig volt olyan ország, ahol a jezsuiták ne alapítottak volna rendházat és gimnáziumot. Az is ismeretes, hogy Amerikában is letelepedtek, így Mexikóban, Columbiában, Peruban, Equadorban, Braziliában, Argentínában, Indiában, Japánban, a Filippin-szigeteken és még több helyen.

A magyar recenziót természetesen érzékenyen érinti a Magyarország címszó alatt található nagyon kevés város. Hamarosan rá kell azonban jönnie, hogy az egykori magyar városok, mint Besztercebánya, Selmecebánya, Pozsony, Komárom, Kassa, Lőcse, Eperjes, Rozsnyó, Szokolca, Szepeskáptalan, Trencsén, Nagyszombat, Zsolna a Csehszlovákia címszó alatt keresendő, holott a jezsuiták feloszlataásáig, sőt még a következő században sem létezett Csehszlovákia, mint államalakulat. Nem kellett volna sokat gondolkoznia Griffinnak csak éppen meg kellett volna néznie, hogy az említett városok jezsuita színjátszásáról szóló tanulmányok milyen nyelven születtek. Magyar kutatók írták ezt magyarul. Azért mert például Magyarországon az első házat Nagyszombatban alapították a jezsuiták, s később ez lett a rendi központ is. Kolozsvárott ezt követően telepedtek meg Lojolai Ignác követői Magyarországon, ennek a háznak adatait viszont Romániában kell keresnünk. „Romániában” Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad és Nagyszeben kivételével más városokban a jezsuiták a bibliográfia adatai szerint nem mutattak be színjátékot.

Griffin tehát egyrészt a jelenlegi határok szerint rendezte anyagát, másrésztől azonban, ha következetes, akkor már nem lenne szabad Orosz-

országról, Ukrajnáról, Észtországról, Lettországról, Litvániáról írnia. Európa országhatárai a történelem folyamán változtak, vagy a jelenlegi országhatárokat kellene a társadalomtudományi kutatás során figyelembe venni, vagy minthogy régi, XVI–XVIII. századi drámatörténeti anyagról van ebben a bibliográfiában szó a tárgyalt kor határaihoz kell anyagát igazítani. A jezsuita provinciák határai sem egyeztek az országhatárokkal, így hát a recenzensnek az a javaslata, hogy a tárgyalt kor, és nem a jelenlegi állapot határozza meg az anyag rendezési elvét.

Nigel Griffin munkája példás filológiai munka eredménye, a magyarul nyilván nem tudó kutató hibátlan magyar helyesírással idézi a tanulmányok címeit. S ami még jobban meglepő, ismeri a legfrissebb anyagot is. Staud Géza 1984-ben megjelent könyve az 1986-ban már napvilágot látott bibliográfiában helyet kapott. Griffin munkája a magyarországi drámakutatók számára kiváló bibliográfiai kézikönyv, hiszen a legfrissebb, s az egész világ jezsuita drámairodalmát felölelő bibliográfiai anyag a magyarországi összehasonlító drámatörténeti kutatást nagymértékben tudja segíteni.

KILIAN ISTVÁN

Wytrzens Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen. Ein Beitrag zur Wiener Druck- und zur österreichischen Kulturgeschichte. Wien, 1985. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte 460. Band) 337 l. 20 tábla.

Günther Wytrzens, a bécsi egyetem Szláv Filológiai Tanszékének vezetője akinek nevét egyebek mellett szakbibliográfiák sora tette ismertté jelentős művel gazdagította a szlavisztikát, a nyomda- és művelődéstörténetet: elkészítette és közreadta a bécsi mechitarista nyomda szláv eredetű és szláv vonatkozású nyomtatványainak bibliográfiáját.

Boldogemlékű Mechitár (1676–1749), Sebaste szülőtte ifjú korában Aleppóban katolizált, 1701-ben alapította a róla elnevezett rendet, 1717-ben

szerzetestestvéreivel a Velence melletti San Lazzaro szigetre költözött, ottani házuk napjainkban is fennáll. A bécsi ág az 1810-es években alakult.

Mechitár két célt tűzött ki rendje elé: a katolikus vallás terjesztését az örmények között és a tudományok művelését, az utóbbi célt szolgálták és szolgálják a velencei és bécsi mechitarista nyomdák.

Wytrzens könyvének szerkezete a következő: bevezetés, a nyomtatványok leírásánál használt módszer és sorrend ismertetése, rövidítések sziglak, a felhasznált bibliográfiák jegyzéke, 360 nyomtatvány leírása nyelvek szerinti csoportosításban,¹ s ezen belül időrendben de folyamatos számozással, névmutató (forrásjegyzékkel), címmutató, tárgymutató, időrendi mutató.

A szerző már az anyaggyűjtéssel kivételes teljesítményt nyújtott: átkutatott hat bécsi állami, egyházi és intézményi könyvtárat és három levéltárt, hét másik osztrák nagykönyvtárt, valamint a Szerb Nemzeti Könyvtárt, levelezés útján szerzett adatokat szovjet, jugoszláv és lengyel könyvtáraktól, magánszemélyektől, s végezetül komoly magángyűjteményt szerzett mechitarista slavicák xeroxmásolataiból.² Gyűjtése felöleli a könyveket, hírlapokat, folyóiratokat, tankönyveket, kalendáriumokat, alkalmi kiadványokat, valamint az egylevelesek. Több esetben a nemzeti bibliográfiák hiányait sikerült pótolnia.

A nyomtatványok leírásának skémája a következő: sorszám, lelőhely, jelzet, megjelenés éve, formátum, írás(ok), nyelv(ek), impresszum helye, kötés, szerző, cím-alcím, a cím német fordítása, hivatkozás a megfelelő nemzeti bibliográfiára, egyéb adatok. Valamennyi leírás mintaszerű; az egyéb adatok rubrikája azonban valóságos kincseshánya a szlavisták, irodalom- és művelődéstörténészek, illetve a monarchia nemzetiségi viszonyait kutatók számára. Egy könyvis-

meretetés keretein belül nem lehet teljes képet adni arról: milyen áttekintéssel, tudással nyújt a szerző képet a nyomtatványok formai és tartalmi jegyeiről, korabeli és későbbi jelentőségéről, összefüggéseikről a birodalom és Európa szellemi mozgalmival.

A teljesség igénye nélkül felsorolom a leggyakrabban előforduló egyéb adatokat. Ezek a következők: tartalomismertetés a hírlapok és folyóiratok esetében részleges repertorizálással-, illusztrációk (téma és kivitelezési technika), ajánlások, cenzori engedélyek, mottók (a bibliai, illetve szépirodalmi szövegek azonosításával), kézírások margináliák, possessori és sorközi bejegyzések, dedikációk, magánosok és testületek bélyegzőnyomatai, exlibrisek, ritkaság és unicum jelleg, szövegmutatványok nyelvi elemzéshez, versek incipitjei, explicitjei, korabeli recenziók, függeléként kinyomtatott hirdetések, többszínnyomás, újranyomás, kották, a szépirodalmi művek jelentősége a nemzeti irodalmakban, előfizetők névsorai (ez a rovat rendkívül tanulságos magyarországi adataival!).

A kötetben a múlt század nemzeti újjászületési mozgalmi, a népek tavasza, az első világháború, valamint a kialakuló és felvirágzó szlavisztika, a szláv irodalmak korabeli természetének tekintélyes hányada nyert ismertetést egy nyomda kiadványainak tükrében. A legtöbb művel szereplő szerzők: Karadžić, Obradović, Tekelija, Njegos, Daničić, Miklosich, Kopitar, Kollár, Hurban, Hodža, s a sort még lehetne folytatni.

A bibliográfiában több érdekes és tanulságos magyar és magyar vonatkozású adat található, elsősorban a szerb, a ruszin és a szlovák részben; így pl. az 1848-1849. évi forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos nyomtatvány (74.), magyar nyelvtanok a nemzetiségiéik számára (265.), a pest-budai árvíz leírása (266.), brosúra a kiegyezés utáni vasútépítkezéstről (348.) stb.

A nevelés- és egyháztörténészeket érdekelhetik a tankönyvek és a vitairatok, hitbuzgalmi kiadványok. A szerző a névmutatóban *valamennyi*, a főszövegben megemlített személyéletrajzi adatait, hovatartozását közli, így a regiszter magában is adattárként szolgál. A mechitarista slavicáknak a történeti Magyarországon komoly forgalma, keletősége volt, a mai határokon belül is szép számmal bukkannak fel, a kötet ezért is érdeklődésre tarthat számot. A könyv nyomdai

¹ 1-7: többnyelvű, 8-16: egyházi szláv, 17-28: bolgár, 29-124: szerb, 125-162: horvát, 163a-166: szlovén, 167-210: cseh, 211-235: szlovák, 236-264a: lengyel, 265-303: ruszin és ukrán, 304-311a: orosz, 312-360: nem szláv nyelven írt szerzői és tartalmi slavicák.

² Adatsorában mindig közli az eredeti példány lelőhelyét és jelzetét!

kiállításra megfelelő bár ez bizonyos betűk és a felülírt jelek miatt nagy munkát igényelhetett.

Wytrzens bevezetőjében azt a célt jelölte meg, hogy egy megírandó „összössztrák” művelődéstörténethez egy mozaikkövet adjon. Műve elolvasása után biztosan mondhatjuk: sokkal többet tett ennél, bibliográfiája sokáig lesz fontos kézikönyvünk!

ÓJTOZI ESZTER

Annelise Schmitt: Deutsche Exlibris. Eine kleine Geschichte von den Ursprüngen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Leipzig, 1986, Koehler-Amelang Verl. 189 l.

Az évszázados hagyományokkal rendelkező német exlibris történetének újabb kismonográfiaját jelentette meg nemrégiben a lipcsei Koehler-Amelang kiadó. Annelise Schmitt, aki az utóbbi évtizedben kisgrafikai tanulmányokat írt, most arra vállalkozott, hogy önálló kötetbe gyűjtse össze a szakirodalomban állandóan hivatkozott exlibris művészek legrégebbi, zömében leírásban ismertett, de ritkaságuknál, kevés fennmaradt példányuknál fogva együtt még nem közölt darabjait.

A könyv első és egyben legterjedelmesebb része 144 régi és újabb exlibris színes képét tartalmazza; a második részben a szerző a német exlibris történetét vázolja fel a kezdetektől a 20. század első évtizedjeiig; ezt követi a bemutatott lapok részletes leírása, majd háromféle (a művészek, a készíttető tulajdonosok és motívum) mutató zárja a kötetet. Érdeme, hogy az összeállító a legnagyobb magán- (Leiningen-Westerburg, Zur Westen, Warnecke, Seyler) és közgyűjtemények (British Museum, Deutsche Staatsbibliothek Berlin, Bibliothek des Börsenvereins) anyagából úgy válogatta ki a bemutatandó lapokat, hogy azok a lehető legszélesebben fogják át a német exlibris fejlődési szakaszait, motívumait, művészeit, grafikai eljárásait és típusait. Így képviselve van az univerzális exlibris (67, 68), a donátor exlibris (61), a portré exlibris (68), a női exlibris (89, 106, 121, 123, 125, 137), sőt a 19. századi Németországban igen elterjedt exlibrist utánozó ún. könyvjegyzőszignet (62) is. Ugyancsak e században volt jellemző az exlibris-bélyegzők alkalmazása, melynek használata éppen attól fosztotta meg az

exlibrist, ami annak lényege: művészi szépségtől, a tulajdonos személyiségének kifejezésétől. E követésre nem méltó, jellegtelen fajtát is megtaláljuk a kötetben (63), mely nagy hangsúlyt fektet a régi anyag bemutatására. Érthető ez, hiszen a szerző maga is a régi könyvek és kéziratok jeles kutatója, s e tárgyban több kézikönyv értékű munkáját forgatják magyar könyvtárosaink. Régi könyvekkel kapcsolatos kutatásai során vehette számba az exlibriseket, s bizonyára nem véletlen, hogy a 15-16. századi anyag mindegyik olyan lapját közli, amely valamilyen szempontból előrelépést, változást hozott az exlibris történetében. Az első két lap 1480-ból való: az egyik Brandenburgi Hildebrandé, a másik Hans Igléré. Mint ismeretes, a 15. században Németalföldön születtek meg azok az egyházi rendeletek, melyek kimondták, hogy a könyvvel megajándékozott kolostor kötelessége az ajándékozó nevének megörökítése a könyvben. Egy ilyen 1454-es rendeletnek köszönhető, hogy az imént említett két fametszetes és színes exlibris fennmaradt. Nemcsak a német anyagban, de világviszonylatban is a legrégebbiként számon tartott exlibrisek ezek. (A kötet külső címlapján is a Hans Iglér lap látható.) Ilyen, kézzel színezett fametszetes exlibrist a magyar anyagban még nem találtak. Albrecht Dürer magyarországi kapcsolatait, tevékenységét a szakirodalom már feltárta, exlibris munkásságáról azonban kevés szó esik. Pedig Lucas Cranach, Barthel Beham, Jost Amman, Hans Sebald Beham, Hans Siebmacher mellett korának kiváló fametszetes exlibriseit készítette. A napjainkra fennmaradt mintegy 20 exlibrise közül Willibald Pirckheimer számára metszett a legismertebb, s ezt a 16. századi lapot a kutatás úgy tartja számon, mint az exlibris-készítés mintaképét. Ez és a fentebb említett német alkotók jelentős munkái megtalálhatók e kötetben. E századból magyar vonatkozásai miatt — külön kell szólunk a Dürer iskola ismert testvérpárjáról: Barthel és Hans Sebald Behamról. Feltételezhetően valamelyikük metszette a 16. századi legelső magyar címeres exlibrist Werbőczy István (1460—1542) számára. Ennek egyetlen ismert példányát nem Magyarországon, hanem a bécsi Albertinában őrzik. A 17-19. századi anyag jól tükrözi a német exlibris fejlődését. A heraldikus ábrázolásmód — az angolhoz hasonlóan — Németországban fennmaradt egészen a 20. század első

feléig. Szigorúan ragaszkodtak a címeres, majd stilizált címeres exlibrisek készítéséhez, alkalmazásához. E lapok között találjuk meg azt az exlibrist is, amit 1767-ben Goethe készített Kat-chen Schönkopf számára.

Míg a 20. századi stílusirányzatok, új művésze-ti- és életfelfogások, a Ruskin Morris-i elvek a magyar exlibris kultúrát részben szétzilálták, a németeknél a formabontás nem jelentett vissza-esést. Otto Hupp, Emil Orlik, Oscar Graf, Mathilde Ade, Josef Sattler, Otto Eckmann itt közzétett exlibrisei is bizonyítják ezt. 1913-ban valamennyi-en részt vettek a budapesti exlibris vilákiállításá-son, amelyet a Szent György Céh rendezett. Közülük Franz von Bayrost, az osztrák szecesszió közismert és a magyarországra nagy hatással lévő művészét emeljük ki. E kötetben csak egyetlen exlibrise található (117), azonban ez is jól szemlélteti azt a rá jellemző erotikus stílust, mely valószínűleg közrejátszott abban, hogy 1913-ban ugyancsak a Szent György Céh által rendezett önálló budapesti exlibris kiállítását néhány nappal a megnyitó után betiltották.

Végezetül elmondhatjuk, hogy Annelise Schmitt szép kiállítású, alapos ismeretekkel megírt könyve szervesen beleillik abba a vonulatba, melynek gyökerei Walter Zur Westen és Leinin-gen-Westerburg munkásságáig nyúlik vissza. A német szakkutatás ismét gyarapodott egy kiváló művel, mi pedig eltöprenkedhetünk azon, hogy mi az oka, hogy *A Gyűjtemény* 1913-as exlibris különszáma óta Magyarországon önálló, igényes monográfia Cs. Horváth Hilda válogatását kivéve nem jelent meg. Annelise Schmittől példát vehetnénk annál is inkább, mert a híres Soó, Arady, Galambos és más gyűjtemények kitűnő alapot nyújthatnak egy szép magyar kötet megjelentetéséhez.

PAJOR ENIKŐ

Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm, erstellt von Wolfgang FENNER. Schwelm 1987. Hg.: Stadtarchiv/Kulturamt der Stadt Schwelm, lapszámozás nélkül. **Der „Kulturkampf“ in einer protestantischen Stadt Westfalens,** Zum Geburtstag des Schwelmer Lehrers, Historikers und Publizisten Wilhelm Tobien. Eine Quellensammlung, zusammengestellt, eingeleitet von Wolfgang FENNER. Schwelm 1987. Stadtarchiv/Kulturamt

der Stadt Schwelm, 85 lap. (Quellen und Untersu- chungen zur Geschichte der Stadt Schwelm; Heft 3, 4.)

A nálunk is, az NSZK-ban is öröndetesen fellendülő helytörténeti kutatások két szép doku- mentumát tarthatjuk kezünkben. Mindkét kötet nem pusztán hozzájárulás egy, a történelemben viszonylag keveset emlegetett, de fejlődésével sok tekintetben modellül állítható városka histori- kumához, hanem a szintén öröndetesen fellendülő „mindennapi élet”-kutatások példájául is szolgál- hat. Hiszen a látványosan alakuló, a nagy egyé- niségek munkálkodásában tetet öltö, széles terü- letet átfogó kulturális tendenciák mellett igen érdekes lehet e nagy tendenciák mögött megbúvó, e nagy tendenciákkal távolról érintkező mozgások, reagálások elemzése, amelyből egy-egy kisebb tájegység, falu, város, település életrajza, érdeklődése, művelődése bontakozhat ki. Egy-egy falusi vagy városi könyvtár épülése, használóinak „katalogizálása” a mindennapi élet kultúrájára világíthat rá, mint ahogy egy-egy, a vidéki lapok- ban lezajlott polémia során (például a XIX. vagy a XX. században) azok az erők mérkőznek, akik a választások során a maguk szerény módján az országos politikát is befolyásolhatják. A Wolfgang Fenner által sajtó alá rendezett két kötet nyilván- valóan a helytörténeti kutatások szolgálatában áll, ám a sajtó alá rendezés módja, a kötetek tanulsága túlmutat a regionális jelentőségen. Ugyanis az újságjegyzék valójában a kulturális életrajzra céloz, egy olyan városéra, amelyben már 1788-ban volt Lesegesellschaft (tudjuk, hogy ezek segítették a társadalmi nyilvánosság szerke- zetváltását), a XVIII. század végétől vannak adatok nyomdászati törekvésekre, 1823-ban meg- jelent *Hermann* címen egy folyóirat, 1834-ben jelent meg és 1848-ig állt fön a *Wochenblatt für den Land- und Stadtgerichtsbezirk Schwelm*, a *Schwel- mer Zeitung* 1864-ben indult, és 1945-ig létezett, majd 1949–1980 között, míg a *Schwelmer Gemein- deblatt* című hetilap 1858–1941 között. Tudunk az 1897–1927, majd 1929–1930. között kiadott *Schwelmer Tageblatt*ról, míg a legújabb alapítású *Schwelmer Stadt-Anzeiger* 1981–86 között talá- lható meg a könyvtárban. A kötet 180 tételben a könyvtár teljes újságállományát regisztrálja, kövérített betűvel kiemelve a címet, majd az összes címváltozatot feltüntetve, a címváltozást ismét

más betűtípussal jelezve, illetve külön érzékeltetve, hogy mi található meg a könyvtár állományában. A szakirodalmi utalás sosem marad el. Természetesen csak azokról a lapokról készült ilyen részletes leírás, amelyeknek viszonylagos teljes évfolyamai meglehetősen a schwelmi Stadtarchiv könyvtárában, minden más esetben a fontosabb adatok után csak a meglévő számokat tünteti föl a szerkesztő. A jó bevezető ügyes és érdekes schwelmi sajtó- és nyomdatörténetet ad.

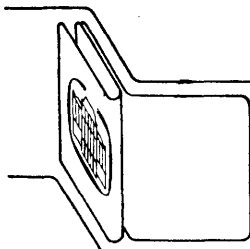
A másik kötet egy schwelmi nevezetesség működésének egy szeletét mutatja be, az 1837-1911 között élt gimnáziumi igazgató, városi díszpolgár küzdelmes pályáját, és ezen keresztül a XIX. századi, egységesülő Németország liberális és konzervatív nézeteinek harcát. A kötet valójában újságkivágatok, a „kulturális harc” dokumen-

tumait tartalmazó cikkek, illetve egy Tobien-színmű másolatát adja, miközben a sajtó alá rendező a bevezető tanulmányban fölvezetja Tobien pályáját, és az egyes cikkmásolatok között magyarázatával megvilágítja az események rugóit. A kitűnő minőségű másolatok és a kiadvány finom papírja külön is említést érdemelnek, bizonyítván a helyi erők áldozatkészségét, amely színre lép, ha önismeretről van szó. Az irodalomjegyzék feltünteti a schwelmi Stadtarchivban található Tobien-művek jegyzékét, valamint az ezzel összefüggő levéltári anyagot, továbbá az egyébként használt szakirodalmat. Mindkét kötet gondos gyűjtőmunkáról, a bibliográfus alaposságáról tanúskodik.

FRIED ISTVAN

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója.
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte. Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 17667
Felelős szerkesztő: Kókay György
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 10,15 (A/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0025 0171

A FAMULUS A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE

A **famulus**

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
1052 Budapest, V. Gerlóczy u. 7.
Tel.: 188-633

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

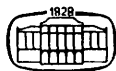
A tudományok minden területéről található szakkönyvek a könyvesbolt készletében. A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag között van Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „látható versformá”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdíszek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátosságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14 × 21 cm — Fűzve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : Hess nyomtatványainak papírja és kötése	1
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai	20
<i>Balogh Mihály</i> : Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban	48
<i>V. Windisch Éva</i> : Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól	61

KÖZLEMÉNYEK

<i>Karácsonyi Béla—Monok István—Ótvös Péter</i> : Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből ..	71
<i>Földesi Ferenc</i> : Adalék a „Debreceni Biblia” történetéhez	72
<i>Riczl Etelka</i> : Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793)	75
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II.	86
<i>Fried István</i> : „Slavica” a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban	94

SZEMLE

Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. Bp. 1984. (<i>Németh S. Katalin</i>)	101
A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	101
Tótfalusi Kis Miklós. Debrecen, 1985. (<i>Monok István</i>)	103
Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág”. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. (<i>Balázs János</i>)	104
Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. (<i>Varga Imre</i>)	106
Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	107
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. (<i>Monok István</i>)	108
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. (<i>Kilián István</i>)	109
Wyrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen, Wien, 1985. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	110
Schmitt, Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. (<i>Pajor Enikő</i>)	112
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm. Schwelm, 1987. (<i>Fried István</i>)	113

Ára: 48,— Ft

Előfizetés egy évre: 192,— Ft

SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Papier et reliure des imprimés des Hess	1
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Ábrahám Szenci Kertész et ses publications inconnues	20
<i>Balogh, Mihály</i> : Imprimés de petit format de 1848 découverts dans une bibliothèque scolaire ..	48
<i>V. Windisch, Éva</i> : Travaux du cadastre des manuscrits „Hungarica” de l'époque moderne ...	61

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Karácsonyi, Béla—Monok, István—Ötvös, Péter</i> : Une facture écrite à la main par János Sylvester en 1544	71
<i>Földesi, Ferenc</i> : Contribution à l'histoire de la „Bible de Debrecen”	72
<i>Riczl Etelka</i> : Le recueil de poèmes de János Jankovics (1788—1793)	75
<i>Enyedi, Sándor</i> : Sur l'histoire de la Société Transylvaine pour la Culture de la Langue Hongroise II.	86
<i>Fried István</i> : „Slavica” dans la presse allemande de Hongrie à l'époque des réformes	94

REVUE

Szelestei, N. László: Catalogue du legs manuscrit de Mátyás Bél. Bp. 1984 (<i>Katalin Németh S</i>). Catalogue de la collection Szüry. Bp. 1987. (<i>Judit V. Ecsedy</i>)	101
Tótfalusi Kis, Miklós. Debrecen, 1986. (<i>István Monok</i>)	103
Barlay, Ö. Szabolcs: „Romon virág”. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról („Fleurs sur les ruines”. Chapitres sur la renaissance après Mohács). Bp. 1986. (<i>János Balázs</i>)	104
Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez (Contribution à l'histoire de la culture hongroise aux 16—20 ^{es} siècles.) Bp. 1987. (<i>Imre Varga</i>)	106
Dedinszky, Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán (Le chemin des lettres slovaques à Békéscsaba). Békéscsaba, 1987. (<i>Mihály Kőhegyi</i>)	107
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. (<i>István Monok</i>)	108
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. (<i>István Kilián</i>)	109
Wytrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen. Wien, 1985. (<i>Eszter Ojtozi</i>)	110
Schmitt Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. (<i>Enikő Pajor</i>)	112
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm. Schwelm, 1987. (<i>István Fried</i>)	113

ORSZÁGOS
KÖNYVTÁR

-IIA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

2

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

**Magyarországi krónika- és breviárium töredékek
az Országos Széchényi Könyvtár
Cod.Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből**

Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumában 1986-ban restaurálták a Cod. Lat. 324. jelzetű kódexet.¹ A kötet a Gerhardus de Vliederhovennek tulajdonított Cordialét (ff.1—31v) és Guido de Monte Rocherii Manipulus curatorumát (ff.32—140v), valamint egy Szűz Máriáról szóló prédikációt tartalmaz, három kéz írásával. Kötése 15. századi. A felső tábla belsejére írt nevek szerint a 15. század második felében (esetleg a 16. század elején) Magyarországon használták. Későbbi tulajdonosai: Radéczy István egri püspök (1572—1586), aki titkárának, Joannes Zaluskinak adta, az pedig hasonló nevű fiának. 1647-ben Joannes Rakopulski a szakolcai konventnek ajándékozta. A Széchényi Könyvtárba László Bélától került 1882-ben.²

A kódex gerincéből 5 darab 130/140 × 40/50 milliméter nagyságú és két egészen apró töredék került elő. Az egyes füzetek összeillesztésére 12 darab 275 × 10/15 milliméteres csík szolgált, az elejéről és végéről pedig két darab 280 × 21/38 milliméteres csíkot emeltek ki. Egy csík kivételével beírt pergamendarabokról van szó.

Az előkerült töredékek két csoportra különíthetők el. Kilenc csík egy liturgikus kódex egyetlen leveléből való. A többi, írásképpen és anyagában is eltérő töredék magyarországi krónika szövegrészeit tartalmazza. A sokhelyütt nagyon erősen megkopott írást ultraviola lámpával elolvasva megállapítottuk, hogy annak szövege a budai krónikacsaládéval egyezik.³ A töredékdarabokból csekély hiány kivételével összeállt egy teljes levél. A szöveg ismeretében a fennmaradt három csíkról kiderült, hogy azok egyetlen további levél töredékei. A két levél között még egynek kellett lennie, ebből azonban nem került elő semmi. Összehasonlításos alapon a töredékeket a 14. század második felére, 14—15. század fordulójára datálhatjuk.

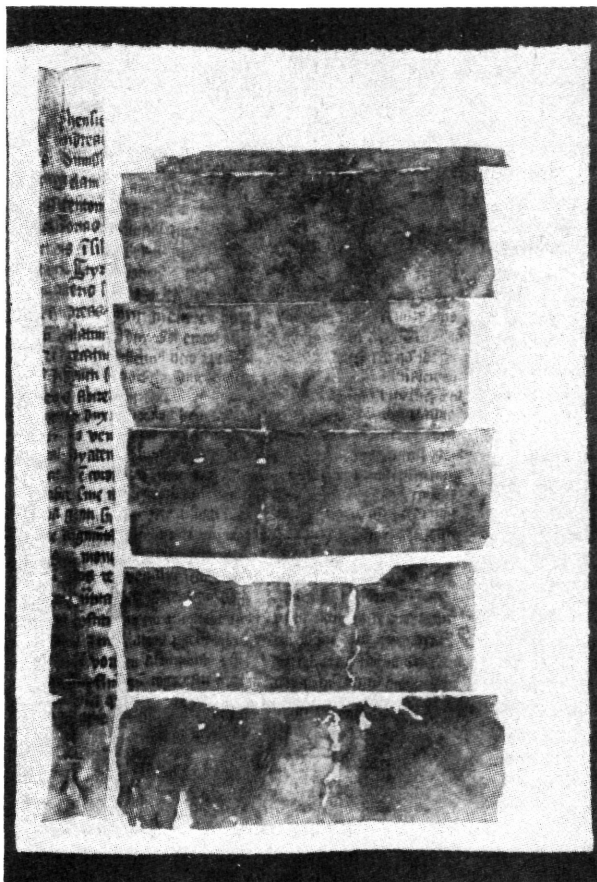
A három csíkot tartalmazó levélen (közlésünkben: 3. levél) látható írásváltás magyarázatot igényel. Ugyanis a levél rektóján a bal oldali hasáb még a pergamen

¹ A kódex és a belőle előkerült töredékek restaurálását, illetve a töredékek összeöntését ÁDÁM ÁGNES végezte.

² BARTONIEK, Emma: *Codices manu scripti Latini. Vol. I. Codices Latini medii aeri. Budapestini*, 1940. Nr 324., p. 282.

³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapestini, 1937. 357, 361, 367, 377. (A krónikakompozícióhoz bevezetőt írt, a szöveget gondozta és jegyzetelte: DOMANOVSKY Sándor.)

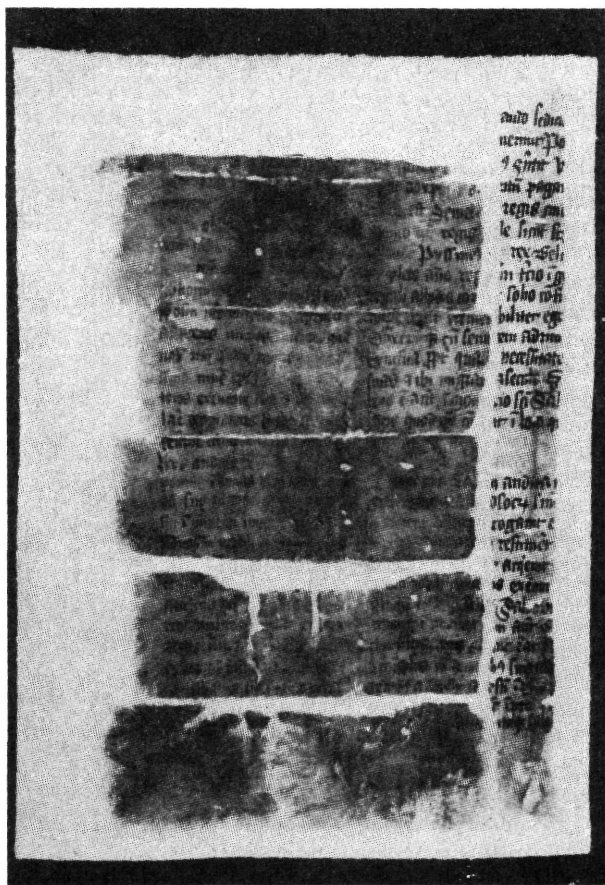
vonalazását követve gothica textualis írással 30 sor szöveget tartalmaz, a jobb oldali hasábon azonban valószínű azonos kéz, kurzívval 65 sort írt. Ugyanezen levél verzóján folytatódik a kurzív írás, mindkét hasábon. A szöveg az utolsó hasábon nem fejeződik be, sőt az írásváltás sem új tartalmi rész kezdésénél történik,⁴ s valószínű nemcsak egy-két levélnek kellett még következnie, ha töredékünköt kész kódexből származtatjuk. A helytakarékosabb írásra való átváltás leggyakrabban

1. kép Krónika-töredékek: 1 ra – 1 rb

⁴ GERICS József a ma ismert krónikakompozíció 100. fejezeténél (in: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp., 1961, 79–100). HORVÁTH János pedig a 91. fejezetben (in: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp., 1954, 307–308) helyezte el a 11. század 60-as éveiben keletkezett Gesta és az ún. Gesta Ladislai regis határvonalát. Töredékünkben az írásváltás a 102. fejezetben történik, a kikövetkeztetett határvonalhoz való közelesése bizonyára véletlen.

⁵ A leírást MADAS Edit készítette el.

2. kép Krónika-töredékek: I va – I vb

kódexek végén szokott előfordulni, vagy néha füzetek végén, amikor kiderül, hogy a megkezdett formában a másolt szöveg a rendelkezésre álló kötetben, füzetben nem fér el. Szövegünk gondozott jellege egyértelműen másolásra utal. Esetünkben a másolás módjának hasonló okból való megváltoztatása azonban csak feltételezés, semmi erre utaló adatot, vagy konkrét következtetést nem tudunk adni. Annak a lehetőségét, hogy töredékeink egy a ma ismertektől eltérő, csak következtetésekből ismert krónikakompozíciót tartalmaz, a meglevő részek szövegegyezése valószínűtlené teszi. Mivel az írásváltásra nem tudunk magyarázatot adni, hasonmásban és átírásban is közöljük a töredékek szövegét, amelyeknek előkerülésével a csak néhány másolatban fennmaradt krónikakompozíció újabb, korai másolatú kódexének két leveléről adhatunk hírt.

*A krónikatöredékek szövege**Ira* — SRH I. 357, 6—358, 14.

- ...] comprehensis. [Porro Hungari, qui erant apud
reg]em andream, [videntes victoriam fecisse ducem
Bel]am dimisso [rege An]drea versi sunt ad [du-
cem] Belam. [Rex] autem Andreas fugit
- 5 [vers]us teuton[am,] sed euadere non potuit captus
[est] ad portas Musun et negli[genter
det]entus in sil[va] Bokun' ad eru[cem] que
dic]itur Stir[c.² mortuus est et sepultus
in mo]nasterio s[an]cti An]iani confessoris, [quod
- 10 re]x andreas³ con[st]ruxit in Thyhon⁴ iuxta
[la]cum balatini.⁵ [Se]d⁶ dux Bohemorum cap[tus
est] et excecatu[s].⁷ [V]illelmus uero et poth du-
[ce]s adducti s[un]t ad Belam ducem, qui [eos
lib]eros abire [per]mi[sit].
- 15 [I]gitur⁸ dux⁹ [Bela] vocatus Benyn [victor
cum] triumpho ven[it in] ciuitatem Albam, ibique
[re]gali dyadem[ate] inungentibus eum episcopis
[feli]citer est coron[at.] Tenuit autem regnum
[pa]cifice sine m[ole]st[aci]one hostium et quesu[it
- 20 [bon]a genti su[e. I]nter cetera siquidem sue¹⁰ per-
[it]ie¹¹ argumenta [fecit] fabricari numpmos¹²
[ma]gne mone[te] ex [purissimo] argento et
[pre]tium¹³ re[rum] venalium secun[dum
terr]am quantita[tem] iusto moderamine discrete
- 25 [ratio]nis constitu[it. N]on enim permittebat mer-
[ca]tores et num[mu]llarios per detestabilem
[a]uaritie von[agin]en¹⁴ a simplicibus et ru-
[sti]cis superfluum [luc]rum congregare. Hec est
[enim] ca[usa] que maxime solet¹⁵ paupertas
- 30 [et] inopie [peri]culis populos¹⁶ obuolvere,

Irb — SRH I. 358, 15—359, 24.

- [sed statutum pretium unusquisque
vendebat et emebat sine iniuria et]
circumuentione. [Iste] etenim omnia(?) fora
die Sabbati constituit pro [ven-
5 dendo et emendo, bizanciosque]
currere iussit [per districtum sui]
regni. Argenteos etenim denarios ut
supra dictum¹⁷ est cudere fecit, quorum
quadraginta [bizancius?] nummaria¹⁸ census
- 10 erat. Vnde et nunc denarii numero
quadraginta aurum appellantur, non
quod sint aurei, sed quod illo¹⁹ tempore²⁰

- tot denarii bizancium valere²¹ vi-
debantur. omnibus²² vite sue in tota
15 vngaria non est mutata mo-
neta. Multa etiam fecit²³ alia²⁴
sempiterna memorie²⁵ digna.²⁶ Qua-
propter vngaria²⁷ quamplurimum
locupletata super omnes circumiacen-
20 tes²⁸ regiones caput extulit
uincens eas diuitiis et gloria.
Tunc in ea pauperes [locupletabantur
et divites]²⁹ gloriabantur.
Misit etiam clementissimus³⁰ rex³¹
25 per totam Vngariam³² precones, ut
de singulis villis vocarentur
duo seniores facundiam habentes
ad consilium³³ regis.³⁴ quo audito
[non tantum hi, qui vocati fuerant, sed]
30 etiam omnes rustici et serui cum plebe

Iva — SRH I. 359, 24—360, 10.

- [Hungarie venerunt ad regem in
Albam. Rex autem et episcopi]
cunctisque proceres videntes immensam
multitudinem timuerunt ne forte
5 irruerunt in eos. Et intrantes ciui-
tatem obseruauerunt eam. Plebs
autem constituit sibi prepositos quibus
preparauerunt orcistrum de lignis vnde
ab hominibus possent videri et audiri.
10 Prepositi uero miserunt ad regem et
ad proceres nuncios dicentes. Concede
nobis ritum patrum nostrorum pagani-
ssimo³⁵ uiuere, episcopos lapidare, presbi-
teros exenterare,³⁶ clericos strangu-
15 lare, decimatores suspendere, ecclesias
destruere, campanas confringere.³⁷
Hijs auditis contristatus est rex et
petiuit in³⁸ uncias³⁹ dierum⁴⁰ adliberan-
dum⁴¹ super negocio. Interim uero prepo-
20 siti in eminenti suggestu residentes
predicabant nephanda carmina contra
[fidem. Plebs autem tota] congratulat⁴²
et affirm[abat. Fiat. Fiat. Cum]
autem tertia die responsum expecta-
25 rent milites armati ex precepto
regis irruerunt in eos et aliquos
ex eis obruncauerunt prepositosque
eorum ab altis precipitando contriue-
[runt reliquos autem ligatos duris]
30 verberibus flagellaue[runt et sic

1vb — SRH I. 360, 10—361, 15.

- occidendo ligando flagellando sedici[o-
nem eorum milites uix edoma]uerunt. Po[st]quam
autem sanctus [rex Stephan]us conuertit V[nga-
riam⁴³ ad Christum bis [ad] ritum⁴⁴ pagan[is]mi⁴⁵
5 conuersa⁴⁶ est. Semel [tempore] regis and[ree]⁴⁷
secundo tempore regis [Be]lle sicut⁴⁸ scrip[tum]
est nunc.⁴⁹ Pijssimus [autem] rex Bela
completo⁵⁰ anno reg[ni]⁵¹ sui⁵² tercio in gy[...]⁵³
regali alodio corr[ump]ent[is] solio confr[actus]
10 corpore cepit⁵⁴ irremed[ia]biliter⁵⁵ egr[otare].
Duxeruntque eum semi[ne]cem ad riuu[m]
Kynisua propter quas[dam] necessitate[s]
suas⁵⁶ et ibi migrauit] a seculo. Slep[er]-
itus est autem in Mon[aste]rio sancti Sal[ua-]
15 toris quod ipse con[strux]it⁵⁷ in loco qu[i]
dicitur] zukzard.⁵⁸

- Rex autem Salo[mo]n audita [morte]
Bele regis accessi[t] a[d] socrum(!)⁵⁹ suum
20 imperatorem teutoni[corum] rogauit⁶⁰ e[um]
ut regnum Vngarie⁶¹ [sib]i restitueret.
[Cuius precibus imperator gratante]r acquieuit e[t]
cum illo nobili roma[ne] art[is] exercitu [et]
illustri cetu imperialis [glorie] Salomon[em]
25 reduxit⁶² in vngariam.⁶³ [Interi]m autem⁶⁴ G[er]m[an]i-
cha⁶⁵ filius regis B[ele] sic[ut] erat prud[ens]
et circumspectus cum duobus [fratri]bus suis ado[les]-
centibus assumpsit se [seo]rsum in partes p[ro]-
lonie. Non enim potera[t] impetum [salo-
30 monis]⁶⁶ sustinere. Rex [...]⁶⁷ itaque Salo[mon]

2ra—2vb — SRH I. 361, 17—367, 4.

A kiadásból ismert szöveg és az előző levelünkön található szöveg-
mennyiség tanúsága szerint épp egy levélnyit tesz ki a töredékünkől
hiányzó rész.

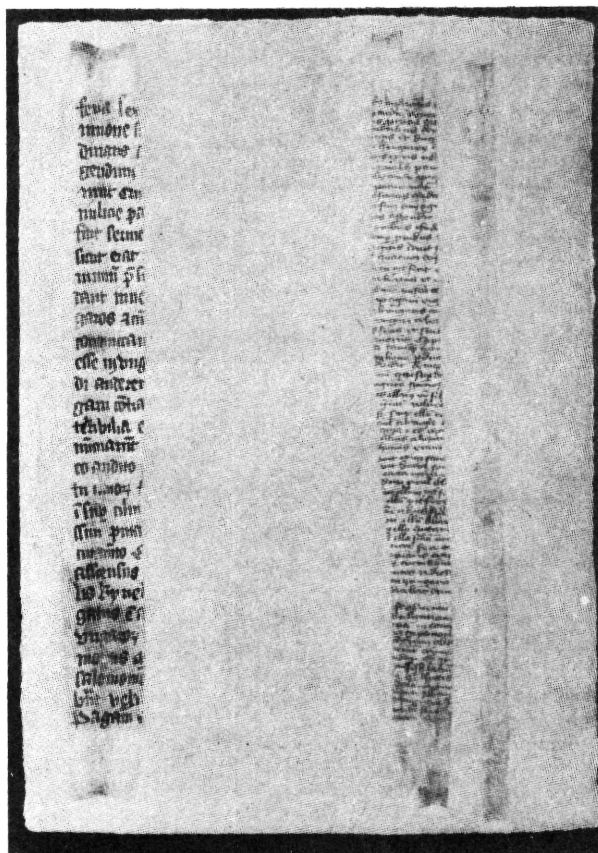
3ra — SRH I. 367, 5—21.

... feria sex:⁶⁸ ... :unione s: ... :dinatis a: ... :gendum ... :runt Qu: ... milicie pa: ...
fuit seruie: ... sicut erat ... nimium pres: ... :dant iuue: ... :garos et cum ... committan:
... esse in Vng: ... :di auderen: ... :gani contra ... :terribilia e: ... :nunciarunt ... :co
audito ... :tu eunorum f: ... in super ciliu: ... :ssim(!) puta: ... :tutamento E: ...
assensus ... :lis Kyriel: ... :gatus est a: ... Vngarorum ... :montis a(?): ... salomonis
... :bant vexil: ... Pagani a: ...

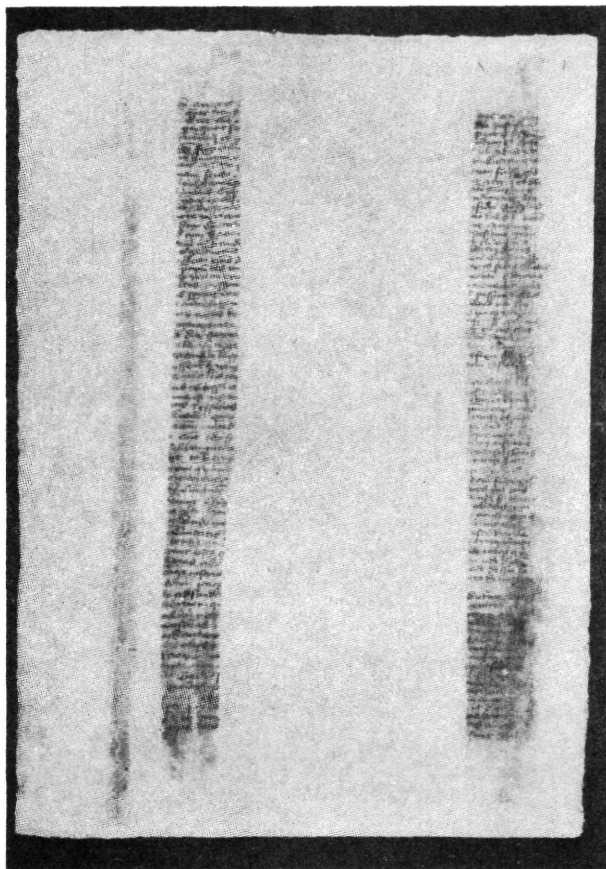
3rb, apróbetűs két összeillő csík — SRH I. 367, 22—370, 5.

...bus audaciores ... in medium deuex: ... is procul arc: ... mbribus den: ... regis et
 duci: ... s Hungarorum ir: ... res ex eis in l: ... et valde pau: ... berando vrg: ...
 potuerunt ... ositatis auda: ... nsum cum ag: ... os ascendit ... ymbres efod: ...
 :emper prouidus ... :agitis irruit s: ... quatuor ex f: ... :peta(?) interfecit e: ... wlnheratus
 et e: ... diuina miseracione ... Pagani erg: ... ab vngaris co: ... vngari celer: ... s suos
 et sitib: ... :auerunt Capi: ... :a tamquam cuc: ... :m bene perduc: ... Vidit denique ...
 :um qui super d: ... :ngaram specios: ... :ns illam esse fil: ... grauiter wlnhera: ... :st super
 illum eq: ... autem attingeret ... quia nec equ: ... illius aliquantu: ... hominis erant ...
 :uit itaque sanc: ... :xit Soror spe: ... iacta in terram ... dux procul ill: ... :luit illum
 interfi: ... illum interficeret ... :lieribus fide: ... ri illum liberar: ... illo luctan: ... illa
 filia non ... :uces fere o: ... Christianis a cap: ... :a tocius hun: ... ntes redier: ... :ta
 hungaria ... :dicebant deum ...

... ost aduentum ... Bulgariam ... :aua in camp: ... captiuor: ... am terram abd:
 ... erunt crime: ... :ndur(?) Eo quod ... :misisset latrun: ... am Collectis ...
 Zalankeme: ... erunt Albam ... :pugnare I: ... iuxta fluuium ... :war Exijt ...

3. kép Krónika-töredékek: 3 ra – 3 rb

4. kép Krónika-töredékek: 3 va – 3 vb

3va, apróbetűs két összeillő csík — SRH I. 370, 5—373, 28.

... :tum a rege et d: ... :m quanto cicius ... Greci autem e: ... per ingenia su: ...
garorum et e: ... :atem fugientibu: ... :nt hungari et ... autem et dux s: ... mane facto
or: ... :ipulis uniuersa: ... bonibus Ciuit: ... mentes ex obsi: ... :unt Byssenos ... :ore
veniren: ... dux Ciuitatem ... :d cum Bacien: ... :seni ergo fraudu: ... :ter venerunt ...
allecti quam d: ... precipites iru: ... :orum rector era: ... :ultus Bysseno: ... :us sperauit
eorum ... s autem eorum in ... :rorum nomine Ka: ... :ngarorum manus ... et dux Ian
m: ... :ia liberalitate conti: ... :rum tamquam lap: ... :issent Prius: ... :pentaculis(?)
cap: ... :us Geyssa et ... :ima est reside: ... :tos Byssenos ... :llectilia que a ... :acionem
meridi: ... :e autem ideo fa: ... :sidebantur v: ... :nt tam crud: ... :erent semeti: ...
:nt intraderent ... :m Ciuitatem ... :erunt Carp: ... :to altitudine: ... :nt Vnde mil: ...
Ciuitatis s: ... totidem torm: ... :erunt vsque a: ... :lutteos ad de: ... :teraque instrum:
... :sdam itaque ... :que ad funda: ... :oterant qu: ... :ndebant Ob: ... :ensibus in: ...
:m Saraceni: ... :eis alios oc: ... :tercio vero men: ... :arica olim i: ... :ria Ciuitatem s: ...
:ehementissim: ... :cendia Exere: ... :parte qua mu: ... :ant et greco: ... :liter occiderun:
...

3vb, apróbetűs csík — SRH I. 373, 29—377, 21.

... In arce[m] Hun: ... die postquam ... grecorum de: ... multum et argen: ... precludas et ... nullusque fuit ex ... us non fuisset Po: ... nt regem et du: ... atem donarent ... endicarent Ma: ... n fidei pignus ... non lederent omnes ... unt At dux ... sanctissime geni: ... ie cum magna ... potestatem ducis ... enim Gey[s]am du: ... tiuos seu afflictos ... uentem Ad manus ... i venerunt quia ... t pessimis consiliis ... Wyd enim deo ... Cumque vidisset ... n fugisse paucos ... est et eos qui ... lebant diuidere ... lere terciam vero ... ec fieri Hec ... arium discordie ...

... audita libera: ... misit ad ... acem et amici: ... mnes captiuos ... erant et ad ... em autem salo: ... liquem misit Vnde ... ucem inuidie ... s exarsit Comes(?) ... at regem ut ... et ducatum ... facile fieri pos: ... lures milites ... endum sed magis ... cebatque regem ... i acuti in eadem ... ic nec vos ... estis Rex ergo ... tragefactus ... de itaque quere: ... iendi ducem ... andi dissimula: ... icia dimisit ...

... d vtrumque ducem ... venirent et ... Grecorum profi: ... ndebat eos ... s capere posset ... s autem insidias ... consulerunt ... citus in partibus ... ege profectus est ... olestie ei ... u valida fratris ... ant Interea ... in auro et ... i et duci ... que pacis sunt ... tes ab vrbe ... sunt diuisi ...

A breviárium-töredék leírása⁵

Magyarországi(?) breviárium

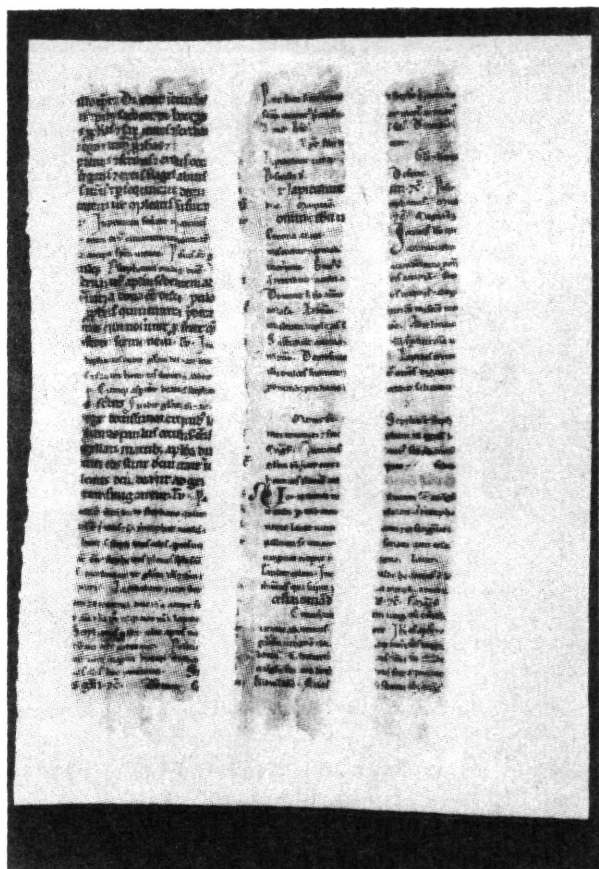
1230 körül — 1 fólió

Az eredeti fóliót függőlegesen 10-15 mm-es csíkokra vagdalták, 9 csík fennmaradt az írástükörből, 4 elveszett. A rekonstruálható teljes írástükör 226 × 78 + 8 + 78 mm. — Az írás 1230 körüli gothica textualis formata. Nem notált, az énekelt részek kisebb betűkarakterrel íródtak. — Vörös és fekete iniciálék egyszerű tollrajzdíszítéssel, fekete maiusculák vörös díszítővonalakkal, rubrikák.

BREVIARIUM Stephani protom., Iohannis ev.

Stephani protom. III Noct. Lect. 7 [In] illo tempore Dicebat Iesus turbis [iudeorum et pri]ncipibus ... Ieron[ymus] Ecce ego mitto ad vos ...; R. 7. Impetum fecerunt ...; R. 8. Intuens in celum ...; R. 9. Patefacte sunt ianue ... II Vesp. AA Iucundus homo (Commune) ... Mg.A. Sepelierunt Stephanum ... Iohannis ev. I Vesp. R. Vox tonitruu ...; H. Exultet celum ...; Mg.A. Valde honorandus ...; Noct. I. Inuit. Crucifixum regem ... Lect. 1—6 Johannes apostolus et evangelista filius Zebedei ... (az első 3 AA forrása) RR 1—3 Valde honorandus ... II Noct AA In ferventis olei ... (és úgy látszik választási lehetőségként a Communéból:) Cibavit illum ...; RR 4—6 Ecce puer meus ... III Noct. AA Apparuit fratri suo ...; Expandens manus ... desideraba[m] te]

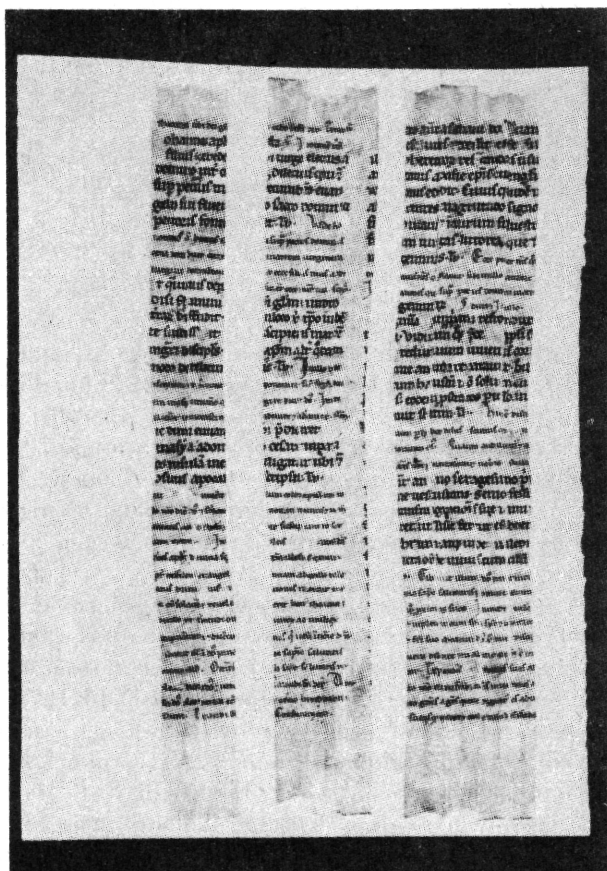
A két ünnep nem tartalmaz speciális szövegeket, így lokalizálása csak feltételes. Mindenesetre nincs benne semmi, ami a magyarországi eredetnek ellentmondana. (Pl. az Invitatorium után nincs himnusz.) A zágrábi rítushoz áll a legközelebb, de archaikusabb, mint a fennmaradt

5. kép Breviárium-töredék: rektó

Variánsok a kritikai kiadás alapszövegéhez

¹ Bocon ² Scire ³ om. ⁴ Tihon ⁵ Balaton ⁶ add. et ⁷ cecatus ⁸ om. ⁹ add. igitur ¹⁰ om. ¹¹ add. sue ¹² nummos ¹³ [*Hic in fragmento unum verbum deletum est.*] ¹⁴ voraginem ¹⁵ add. populos ¹⁶ om. ¹⁷ scriptum ¹⁸⁻²⁰ om. ²¹ add. illo tempore ²² add. enim diebus ²³ om. ²⁴ add. fecit ²⁵ om. ²⁶ add. memorie ²⁷ Hungaria ²⁸ circumadiacentes ²⁹ [*Hic in fragmento unum(?) verbum legere non possumus.*] ³⁰ om. ³¹ add. clementissimus ³² Hungariam ³³ om. ³⁴ add. consilium ³⁵ paganismo ³⁶ exentherare ³⁷ confrangere ³⁸ ³⁹ om. add. inducias ⁴⁰ add. trium ⁴¹ ad deliberandum ⁴² congratulanter ⁴³ Hungariam ⁴⁴ om. ⁴⁵ paganismum ⁴⁶ versa ⁴⁷ Hndree ⁴⁸ add. nunc ⁴⁹ om. ⁵⁰ add. regni sui ⁵¹ ⁵² om. ⁵³ Demes ⁵⁴ om. ⁵⁵ add. cepit ⁵⁶ om. ⁵⁷ construxerat ⁵⁸ Zugzard ⁵⁹ socerum ⁶⁰ rogavitque ⁶¹ Hungarie ⁶² om. ⁶³ add. reduxit ⁶⁴ om. ⁶⁵ Geysa ⁶⁶ add. et Teutonicorum tunc ⁶⁷ om. ⁶⁸ További szöveggözlésünkben a kettőspont szóconkaságot jelez.

6. kép Breviárium-töredék: verzó

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

Des fragments de chroniques et
de bréviaires trouvés dans l'échine du codex „Cod.Lat. 324.”
de la Bibliothèque Nationale Széchényi

On a trouvé des fragments dans l'échine d'un codex (Cod. Lat. 324.), relié au XVe siècle et en usage en Hongrie, restauré en 1986 au Laboratoire de Restauration de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Une partie de ces fragments provient d'une seule feuille d'un codex liturgique, l'autre moitié contient les débris de texte d'une chronique de la Hongrie, le texte de laquelle s'accorde avec celui de la famille de chroniques de Buda. Les fragments peuvent être datés du tournant du XIVe et du XVe siècles. A la fin de l'étude, l'auteur publie le texte des fragments de chroniques et la description du fragment de bréviaire aussi.

Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon

A 17. század legnagyobb európai hírnévre szert tett nyomdászdinasztiaja a flamand származású, Németalföld különböző városaiban működő Elzevier-család. Az alapító, Lodewijk (I.) Elzevier mint könyvkötő 1580-ban telepedett meg Leidenben és könyvkereskedését az egyetem kuratóriumától nyert 1587. évi kiváltságlevele alapján nyitotta meg, az Akadémia területén.¹ Amikor 1617-ben meghalt, a cég kiadói tevékenysége még nem volt számottevő. Virágzó, de a korabeli könyvkereskedők és kiadók tevékenységétől semmiben sem különböző üzletet hagyott örököseire.

A leideni üzlet az alapító unokája, Isaac Elzevier rövid, de eredményes munkássága alatt vált kiadóként és könyvnyomdaként is ismertté, majd még inkább a vele 1622-ig párhuzamosan dolgozó, majd önállósuló két unokatestvér, Abraham és Bonaventura Elzevier idején. Isaac csak 1617-től 1625-ig állt a műhely élén, és bár a nyomdát új betűanyaggal szerelte fel, ő maga hamarosan kivált az üzletből, és eladta bátyjának Abrahamnak és unokatestvérüknek Bonaventurának. E két rokon együttműködése különösen gyümölcsöző volt. Már Isaac Elzevier Leiden legjobban felszerelt nyomdáját hagyta rokonaira; még 1625-ben megvette Thomas Erpenius leideni professzor különböző keleti betűtípusokból álló nyomdafelszerelését,² majd ezt az amúgy is gazdagon felszerelt műhelyt a két unokatestvér folyton újabb vételekkel gyarapította. Együttműködésük 1652-ig tartott, amikor a leideni üzletet Johan Elzevier vette át.

Még Abraham és Bonaventura együttműködése idején, 1638-ban megalakult a család első Leidenen kívüli officínája is, Amszterdamban. Vezetője Lodewijk (II.) Elzevier volt, aki 1664-ig állt az amszterdami műhely élén, az utolsó években unokatestvérével Daniellel együtt. Bár sem az amszterdami, sem az Utrechtben, Hágában — a leidenivel párhuzamosan működő kiadók és nyomdák nem érték el sem élettartamban, sem termelékenységben az eredeti és egyben fő-officína, a leideni szintjét, elterjedésük, és a dinasztia tagjainak jelenléte a könyvek világában kétségkívül hozzájárult az Elzevier-nyomtatványok példátlan sikeréhez.

¹ WILLEMS, Alphonse: *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*, Bruxelles — Paris — La Hague 1880.

² *Nieuw Nederlandsch biografisch Woordenboek. IX. deel.* Leiden 1933. 235 — 239. — ENSCHEDÉ, Charles: *Typefoundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century.* Rev. by Harry CARTER. Haarlem 1978.

Az amszterdami műhely 1680-ban, Daniel halála után megszűnt: 1681. március 5-i kelettel Daniel Elzevier özvegye betűmintalapot adott ki, amelyen a Van Dyck által metszett betűk eladását hirdette a fenti napra. A mintalapon egy teljes nyomdafelszerelésnek megfelelő betűválaszték látható. A leideni műhely viszont 1712-ig működött: az utolsó leideni Elzevier-családtag, Abraham betűt és sajtóit Leidenben 1713. február 20-án bocsátották áruba.³

Az Elzevier-kiadványokat, bizonyára a bibliofilek körében mutatkozó nagy érdeklődés hatására, már a múlt században számba vették a szakírók. Több összefoglalás is készült kiadványaikról, időrendi és tematikai összeállításban egyaránt. Az Elzevier-kiadványok száma Alphonse Willems szerint 1600 fölött van.⁴ A számbavétel munkáját részben megkönnyítette, hogy fennmaradt tizenhárom eredeti könyv-katalógusuk is, az 1628—1681. közötti évekből.⁵

Mi indokolja az Elzevier-nyomtatványok becsét a gyűjtők — és már a korabeliek — szemében is? Ha Elzevier-könyvre gondolunk, akkor kisformátumú, keskeny, izléses tipográfiájú, takarékos díszítéssel ellátott, arányos margójú könyvecske jelenik meg előttünk. Vajon valóban annyira kiemelkedett-e az Elzevier-nyomtatványok színvonala a korabeli európai vagy holland könyvek közül?

Valóban, az Elzevieriek kiadványait a betűk szépsége, éles vonala, jól olvashatósága, a papír jó minősége és a szedés művészi elrendezése jellemzi, valamint a kiadványok mindig gondos nyomdai kivitele. Különösen ismertté vált a 12° és 24° formátumú Elzevier könyvecske. Ilyen 24° formátumban jelentek meg az Elzevieriek *Respublika* kötetei,⁶ amelyek az egyes európai és Európán kívüli országok rövid történeti, földrajzi leírását tartalmazzák (köztük Magyarországot és Erdélyt is)⁷ és mindegyikük egyedi, rézmetszetű címlappal jelent meg. E sorozatból 1638-ig harminc kötetet adtak ki. Mint egyetemi nyomdászoknak feladatuk volt a tanításhoz szükséges tankönyveknek, a számos disputációnak megjelentetése, a latin és görög auktoroknak új kiadása.

Ugyanakkor, amint azt Hartz elemezte,⁸ egyedül a nyomtatványok magas színvonala nem indokolta volna az Elzevier-nyomtatványok értékét a kortársak és

³ Ezekre az adatokra HAIMAN György volt szíves felhívni figyelmemet, akinek segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

⁴ WILLEMS, i. m. 414. l.: 1608. művet ír le. *Catalogue d'une Collection unique de volumen imprimés par Les Elzevier et divers typographes Hollandais du 17e siècle*. Red.: Ferdinand BRUNETIERE. Paris 1896. PIETERS, Charles: *Annales de l'imprimerie Elzevirienne ou histoire de la famille des Elzevier et de ses éditions*. Gand 1851. *Catalogue raisonné de la bibliothèque Elzevirienne de feu M. Jules Chenu*. Paris 1864. *Catalogue de beaux livres Elzeviers*. Paris 1870.

⁵ *Catalogus librorum Officiniae Elzevirianae* *Catalogue de l'Officine des Elzevier (1628)*. Avec une introd.: Ernest KELCHNER. Paris 1880. *Catalogus variorum et insignium in quavis facultate, materia et lingua librorum Bonaventurae et Abrahami Elzevier... ad diem 23. Febr. 1654*. Hagae 1654. MORRISH, P. S.: *A collection of 17th century book sale catalogues* = *Quaerendo* 1971. 35—45.

⁶ GULYÁS Pál: *Az Elzevieriek reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 1912. (Könyvészeti tanulmányok)

⁷ Címe: *Respublica et Status Regni Hungariae*. Leiden 1634. (Apponyi, A.: *Hungarica. Bd. II*. München 1903. 828. sz.)

⁸ HARTZ, S. L.: *The Elseviers and their contemporaries*. Amsterdam—Brussels 1955. 38—40, 107.

az utókor számára. Hiszen az „Elzevier-formátum” valójában az átlagos 17. századi holland formátum: a „zsebkönyv” alak nem egyedül az ő kezdeményezésük volt. A betűk és a papíros anyagában sem lehetett nagy eltérés más holland nyomdászoktól, hiszen ugyanazokkal az anyagokkal (papírossal, ólombetűvel, eszközökkel) dolgoztak. Nagynevű betűmetsző, Christoph Van Dyck dolgozott az Elzevier nyomda számára, aki a betűmetszésben a „mediaevális” hagyományokat folytatta, igen magas színvonalon, bizonyos mértékben tovább is fejlesztve azt. A 17. század második felében napirenden lévő új, barokk („németalföldi”) betű kialakításában azonban mások tűntek ki: ebben a tekintetben az amszterdami Blaeu-ház előtte járt az Elzeviereknek, akik nem jeleskedtek az új, németalföldi típus elterjesztésében.⁹ Valószínű, Hartz szerint, hogy ha a Blaeu műhely állt volna fenn több, mint száz évig — úgy, mint az Elzevier — akkor az lenne ma híresebb.¹⁰ Enschedé, a hollandiai betűöntő műhelyek történetét kutatva arra a megállapításra jutott, hogy az Elzevierek betűtípusainak legnagyobb része nem egyedi, számukra metszett betű, hanem típusaik jelentős részét úgy vásárolták. Jelentős részük nem is hollandiai eredetű, hanem Frankfurtból származott.¹¹ Ennek ellenére, vallja Enschedé, nem csodálhatjuk eléggé az Elzevierek izléses, szép tipográfiájú nyomtatványait.

Összegezve, megállapítható, hogy az Elzevier-könyvek egységes tipográfiai stílusa a magas színvonal egyenletességét jelentette már a kortársaknak is. Mint nyomdászok is valószínűleg azért értek el olyan nagy hatást, mert egyúttal könyvkiadók is voltak, akik igen ügyes kiadói politikát folytattak. Sikereik számos összetevőjét említhetnénk. Egyrészt igyekeztek minél nagyobb területet hatásuk alá vonni — tehát a Németalföld több városában létesítettek egyidejűleg üzletet illetve műhelyt. Másrészt sok könyvet adtak ki, valószínűleg nagy példányszámban — erre utal a fennmaradt Elzevier-kiadványok nagy száma. Harmadrészt olyan modern üzleti fogáshoz is folyamodtak, amiben minden bizonnyal úttörőnek számítanak: elindították a *Respublika* sorozatot, amellyel az olvasót arra ösztönözték, hogy az első elolvasott vagy megvásárolt kötet után a sorozat többi tagját is megvegyék. Tartalmánál fogva — országleírás, egzotikus népek bemutatása — ez a sorozat biztos sikernek ígérkezett éppen a Németalföldön, ahol az ország adottságaiból eredően erre rendkívüli igény volt. Egyúttal, ami a protestáns Németalföldön a korabeli polgár szemében ugyancsak fontos lehetett: ebben a hosszú ideig működő műhelyben jól megalapozott, biztos és sikeres családi vállalkozást látott.

Az Elzevierek a kor szokásához híven nyomtatványaik címlapján megkülönböztető emblémát, nyomdászjelvényt alkalmaztak. Az alapító, Lodewijk Elzevier — és működésének legelső éveiben Isaac is — az ún. sasos emblémát használta, mégpedig három változatban.¹² A későbbiekben oly ismertté vált fát és

⁹ Ezt a véleményt első ízben KNER Imre fejtette ki. Az ő álláspontján van HAIMAN György is, *Tótfalusi Kis Miklós amszterdami mintalapja és a hollandi antikva* c. tanulmányában. *A betű mestere* c. kötetben. Bp. 1964.

¹⁰ HARTZ, i. m. 107.

¹¹ ENSCHEDÉ, i. m. 63–64, 76.

¹² *Catalogue d'une collection unique...* 421.

férfialakot ábrázoló emblémát Isaac, a leideni műhely vezetője kezdte használni 1620-ban (bár ebben az évben elvéve még a sasos emblémák is megjelentek.) 1621-től kezdve egészen a liedeni műhely megszűnéséig, 1712-ig a kiadványok túlnyomó többsége az Isaac által választott fás, férfialakos emblémával jelent meg.¹³ Abraham és Bonaventura Elzevier ritkábban a földgömböt ábrázoló emblémát is használták.¹⁴ Az amszterdami műhely pedig leggyakrabban a Minervát és fát ábrázoló, „Ne extra oleas” feliratot viselő nyomdászjegyet alkalmazta címlapjain hatféle változatban.¹⁵ Minthogy a leghosszabb életű és legtermékenyebb a leideni műhely volt, a többi Elzevier műhely emblémája nem vált olyan közismertté.

Az Elzeviek legkorábbi nyomdászjelvénye, az ún. sasos, antik emlékoszlopon álló sast ábrázol, amint hét nyilat tart egy nyalábban, felette a következő felirat olvasható a szalagban: „Concordia res parvae crescunt”. Ez az embléma — Willems értelmezése szerint — a holland köztársaság jelvénye és jelképe: a hét nyilat tartalmazó köteg annak a hét tartománynak a felbonthatatlan egységét jelképezi, amelyek a holland köztársaságot alkotják.¹⁶

Az a jelvény, amely jellegzetesen az Elzeviek nyomdászjegyévé vált — és amelyet 1620-tól 1712-ig használtak — szilfát ábrázol, amelyet szőlőfürtös tőke ölel körül. A fa jobb oldalán magányos, taláros férfialak, a fa bal oldalán szalagban ez a jelmondat: „Non solus”. Értelmezésére több megoldás is kínálkozik. A szőlővel párosított szilfa „pampiniis amicta vitibus ulmus” olyan szimbólum, amelyet az antikvitásból vettek át. Willems értelmezése szerint jelentése ugyanaz, mint az előbbi jelvényben a nyilak kötege, vagyis arra szolgál, hogy az egyetértést, egyesülést, összhangot fejezze ki. A magányos, sétáló alak másik szimbólum. Szerinte azt jelképezi, hogy a bölcs beéri a magánnyal, mert az alkalmat nyújt neki magába szállni és saját gondolataival foglalkozni.¹⁷

Willems szerint ezek a szavak közelítik meg legjobban az embléma jelentését: „Je suis seul en ce lieu sans etre solitaire”. Ezt a kilenc változatban meglévő (különböző méretű, és némileg eltérő metszésű) emblémát mint „Solitaire” emblémát is említi az irodalom.

Davies ugyancsak az embléma antik eredetére utalt.¹⁸ A szilfának mint antik jelképnek értelmezését Plinius Secundustól tudjuk.¹⁹ A szilfa azok közé a fák közé tartozik, amelyeknek, ha a vihar letöri egy ágát, az a földbe téve újból kihajt. De olyan esetet is feljegyeztek, amikor Juno szent ligetében egy, az oltárra hajló szilfa kidőlt, majd csodálatos módon újból életre kelt. A monda szerint ettől kezdve a rómaiakat mindig hadiszerezése kísérte.

A kor elterjedt, kedvelt szimbóluma volt a fa, hiszen az amszterdami Elzevier műhelynek is a fát és Minervát ábrázoló metszete volt leggyakrabban látható a

¹³ Uo. 422 423.

¹⁴ Uo. 425.

¹⁵ Uo. 424 425.

¹⁶ WILLEMS, i. m. XC XCI.

¹⁷ WILLEMS, uo.

¹⁸ DAVIES, D. W.: *The world of the Elseviers 1580 1712*. The Hague 1954. 155.

¹⁹ PLINIUS Secundus, C.: *Historia naturalis libri 37. Tom. 1 3. Lugduni Batavorum 1635. Elzevir. és úo.: A természet története*. Bp. 1987. 94 95.

a

b

c

d

I. kép. a M4 metszet (Elzevier, 1620–1627) *b* M11 metszet (Elzevier, 1641–1660) *c* Szenci Kertész Ábrahám metszete (RMK II 761, Várad 1651) = *I. metszet*; *d* Töltési István metszete (Arany temiénező, Komárom 1718) = *IV. metszet*

művek címlapján. Berard²⁰ azonban felhívta a figyelmet arra, hogy míg az amszterdami műhely emblémája olajfát ábrázol, „Ne extra oleas” felirattal, addig a „Non solus” feliratos embléma nem olajfát ábrázol, — bár a hosszúkás levelek alapján olajfának is hihetnénk, — hanem szilfát. Berard szerint az emblémának szilfát és szőlőtőkét ábrázoló része a két Elzevier unokatestvér együttműködését jelképezi (Abrahamét és Bonaventuráét), akiket a vérségi kötelék és a kereskedelmi kapcsolat egyaránt összefűz. Ugyancsak Berard szerint a magányos alak, aki a fa alatt látható, másik szimbólum: azt jelképezi, amit a tudós, elmélkedő férfiú Scipio szavaival mondhatna: „Se nunquam minus esse solum quam cum esset solus”, és aki élvezi visszavonultságának gyümölcsét. Kelehner a jobboldalt álló taláros férfit úgy látja, mint aki a szőlőért nyúl.²¹

Az embléma értelmezésével kapcsolatban meg kell említenünk azt a lehetőséget is, hogy a szilfát az Elzevier család nevéből származtatjuk. Hartz szerint ugyanis nagyon valószínű, hogy a család neve a St. Elmusvuur rongált alakja (amelyben az elmus = szilfa, vuur = tűz). Így kerülne a nyomdászjelvénybe a szilfa.²² Maguk az Elzevier család tagjai azonban nevüket „képre” úgy fordították le, hogy — ugyancsak nyomdászjelvényként — időnként égő fahasábokat ábrázoltak (csak rézmetszetes címlapokon, éppen a *Respublika* kötetek némelyikén található).²³ Ebben az utóbbi — általuk választott — értelmezésben nevük a holland else (= fa) és vuur (= tűz) szavakból tevődik össze.²⁴

Nem tagadva az embléma családnévből való eredeztetését, sem annak antik értelmezését, valószínű, hogy a 17. században, a protestáns Németalföldön a fára tekeredő szőlővessző más értelmezést is sugallt az olvasónak. A Biblia szerint ugyanis a fára tekeredő szőlővessző az egyházat, illetve annak tagjait jelképezi, abban az értelemben, ahogy Jézus mondta:

„Én vagyok az igazi szőlőtő, és az én Atyám a szőlőműves. Minden szőlővesszőt, a mely én bennem gyümölcsöt nem terem, lemetsz; mindazt pedig, a mely gyümölcsöt terem, megtisztítja, hogy több gyümölcsöt teremjen” (Jn 15.1-2)

és „Maradjatok én bennem és én is ti bennetek. Miképpen a szőlővessző nem teremhet gyümölcsöt magától, hanemha a szőlőtőkén marad; akképpen ti sem, hanemha én bennem maradtok.

Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők: A ki én bennem marad, én pedig ő benne, az terem sok gyümölcsöt: mert nálam nélkül semmit sem cselekedhettek.” (Jn 15.4-5)

Lehetséges, hogy éppen az utolsó szavak adnak magyarázatot a „Non solus” jelmondatra — „nem egyedül”. A „Non solus”-t más értelmezésben az Újtestamentum más helyén is megtaláljuk:

„Imé eljő az óra és immár eljött, hogy szétoszoljatok, kiki az övéihez, és engem egyedül hagyjatok; de nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” (Jn 16.32)²⁵

²⁰ *Essai bibliographique sur les éditions des Elzeviers*. Ed.: BÉRARD. Paris 1822. 31. 46.

²¹ *Catalogus librorum Officinae Elzevierianae 1628... III.*

²² HARTZ, *i. m.* 22.

²³ Néhányak címlap-reprodukcióját GULYÁS Pál is közli. *i. m.* 28. 31. 48. l.

²⁴ *Essai bibliographique... Ed.: BÉRARD... 27.*

²⁵ A bibliai értelmezés részletes kifejtését ezúton is köszönöm TAKÁCS Bélának, a debreceni Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum igazgatójának.

vagyis „Non solus pater mecum”. Ilyen értelmezésben a fa alatt álló magányos férfialak taláros prédikátort vagy professzort ábrázol, aki ugyan egyedül áll, de a felirat szerint mégsem magányos, mert vele van az Úr.²⁶ A szőlőtőke már az ókorban kedvelt díszítőelem és vallásos szimbólum volt. Az Ótestamentum az eljövendő szerencsét a gyümölcsöt hozó szőlőtőkéhez hasonlította (Gen. 40.9; 49.11), míg fent láttuk, hogy az Újtestamentumban a szőlőtőke és szőlő parabolája a keresztség által megváltott gyülekezetet jelképezi. A protestáns művészetben a kereszt és a szőlőtőke a keresztséget és az Úrvacsorát jelképezi.

Attól kezdve, hogy Isaac Elzevier ezt a „Non solus” emblémát először használta, a legnépszerűbb, és az Elzevier-nyomatványokra legjellemzőbb emblémává vált, amelyet az Elzevier-család tagjai utoljára 1712-ben használtak. Willems, az Elzevier-kiadványokat számba vevő múlt századi bibliográfus tudomása szerint mindössze két olyan kötet van, amely, bár nem Elzevier-kiadvány, mégis az Elzevierek „Non solus” nyomdászjegyét viseli címlapján. Mindkettő még az Elzevier-officina fennállásának idejéből való és mindkettő feltünteteti a nyomdász nevét: az egyik egy 1656-ban Leidenben kiadott mű, Severyn Mathys nyomtatványa, a másik pedig Waesberghe amszterdami műhelyéből került ki 1672-ben.²⁷

Németalföldön kívül egyetlen alkalommal sikerült felfedezni az Elzevierek „Non solus” nyomdászjegyét: Joseph-Gérard Barbou, 18. század derekán működő párizsi nyomdász is alkalmazta (tehát az Elzevier-műhely megszűnése után.)²⁸

Mint hogy nem Elzevier-nyomatványon ilyen elvétve található ez a jellegzetes, „Non solus” feliratú embléma, érdekes, hogy Magyarországon a 17. században sűrűn, és a 18. században egy-egy alkalommal magyar nyomdászok alkalmazták. Mai ismereteink szerint legelőször Szenci Kertész Ábrahám 1650-ben²⁹ és legutoljára a kolozsvári Református Kollégium nyomdája 1794-ben.³⁰

Huszonhét alkalommal jelent meg címlapon, mintegy nyomdászjegyként, és e kiadványok mindegyikén a magyar nyomdász vagy nyomda neve is szerepel. Ezt az alábbiakban felsorolt huszonhét művet az Elzevier nyomdászjegy háromféle metszésű változata díszíti. Az emblémát leggyakrabban az 1650-es években használták Magyarországon, amikor egy időben két magyarországi műhely is alkalmazta.

Két nyomtatványt kivéve (az 1718. és 1794. évit) mindegyik az Elzevierek működése idején jelent meg. Szenci Kertész Ábrahám és Rosnyai János a leideni Abraham és Bonaventura ill. Johan Elzevier kortársa, az amszterdamiaké közül pedig Lodewijk és Daniél. Tótfalusi Kis Miklós és Töltési István a leideni Johan és Abraham kortársa volt — az amszterdami officina az ő idejükben már nem működött.

²⁶ HAIMAN György is ilyen értelemben írta le a „Non solus” emblémát: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972. c. művében, 86.

²⁷ WILLEMS, i. m. XCII., 456.

²⁸ LAURENT-VIBERT, R. — AUDIN, M.: *Les marques de libraires et d'imprimeurs en France aux 17e et 18e siècles*. Paris 1925. No 30. — A francia nyomdász ezt az emblémát 1754-ben használta.

²⁹ RMK I 840

³⁰ HÜBNER János: *Száz és négy válogatott bibliabeli históriák*. Kolozsvár 1794.

A címlapjukon Elzevier emblémát viselő hazai nyomtatványokat az alábbiakban a metszetek és nyomdászok szerint csoportosítva adjuk közre, megjegyezve, hogy természetesen csak a példány alapján megvizsgálható és címlappal is rendelkező példányokat vehettük számba, tehát ez a felsorolás nem lehet teljes.

I. metszet (1650–1794 között használták, első alkalommal *Szenci Kertész Ábrahám*, Váradon. Mérete: 31 × 37 mm.) (1c kép)

1650:	RMK I 840 Sculteti, A.: Grünebergensis...	8°
1651:	RMK I 854 Szenci Molnár A.: Sz. Dávid...soltárai	12°
	RMK II 761: Eylshemius, A.: Spirituales pieae	8°
	RMK II 762 Laetus, G.: In conversionem Pauli	8°
	RMK II 764 Tofaeus, M.: Disputatio theologica	4°
1652:	RMK I 863 Catechesis... mely sok keresztyén	8°
	RMK II 784 Catechesis religionis...	8°
1653:	RMK I 878 Approbatae constitutiones	2°
1654:	RMK I 895 Gönczi Gy.: A'Sz. David prófétának	4°
1656:	RMK I 914 Metamorphosis... Sig. Rákóczi — Változása...	4°
	RMK II 866 Becher, G.: Orator extemporaneus	12°
	RMK II 870 Csipkés G. C.: Disputatio theologica	4°
	RMK II 871 Csipkés G. C.: Disputatio theologica	4°
1658:	RMK II 918 Apácai Cs. J.: Disputatio philosophica	4°

Udvarhelyi Mihály, Szeben

1688:	RMK I 1078 Szathmári Ötvös L.: Titkok jelentése	8°
-------	---	----

Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár

1669:	RMK I 1085 Compilatae constitutiones	
1671:	RMK I 1113 Compilatae constitutiones	2°
	RMK I 1115 Csipkés Gy. K.: Pápastaság újsága	8°

Tótfalusi Kis Miklós, Kolozsvár

1694:	RMK II 1777 Disciplina ecclesiastica	8°
1695:	RMK II 1796 Nádudvari P.: Disputatio theol.	4°
1697:	RMK II 1884 Mikó: Dissertatio theologica	4°
1698:	RMK II 1918 Canones ecclesiasticae	4°
1701:	RMK I 1628 Szenci Molnár A.: Discursus de summo	8°

Református Kollégium nyomdája, Kolozsvár

1794:	Hübner, J.: Száz és négy bibliabéli...	8°
-------	--	----

II. metszet (1658–1669 között használta Rosnyai János, Sárospatakon. Mérete: 42 × 55 mm.) (2b kép)

1658:	RMK I 932 Catechismus, az az	8°
1669:	RMK I 1096 Pósházi J.: Igazság istájpja...	4°

III. metszet (1700-ban használta Johann Brewer, Lőcsén. Mérete: 49 × 59 mm.)* (2c kép)

1700:	RMK I 1590 Císio az az az astronomia	8°
-------	--------------------------------------	----

IV. metszet (1718-ban használta Töltési István, Komáromban. Mérete: 31 × 40 mm.) (1d kép)

1718:	Isten eleibe bocsájtott... arany temienező	8°
-------	--	----

28 alkalmazás, ebből egy esetben nem címlapon.

Először Naményi Lajos³¹ figyelt fel arra, a váradi nyomdásatról írva, hogy Szenci Kertész Ábrahám az Elzeviek jelvényét használta nyomdászjegyként.

³¹ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomda története* = MKSz 1901. 280–296.

Ennek alapján azt a következtetést vonta le, hogy Szenci Hollandiában, az Elzevierek műhelyében tanulta ki a mesterséget, és így jogosultnak érezte magát az ő jelvényük használatára. Ugyanezt a gondolatot folytatta Jakó Zsigmond is, amikor Tótfalusi Kis Miklós Elzevier-jelvény használatáról írt, és megállapította, hogy Tótfalusi az Elzevier emblémáját — „talán szintén ebben a nagynevű műhelyben tanult más erdélyi tipográfusokhoz hasonlóan — saját nyomdászjelvényeként használta.”³² Valójában semmi jel sem mutat arra, hogy ez a szokás — tudniillik egy nagynevű officína emblémájának használata az ott mesterséget tanulók által — elfogadott, általános gyakorlat lett volna. Ha ez így volna, akkor egy-egy híres nyomtató-műhely jelvényét különféle nyomdahelyeken és különféle nyomdászok esetében újra és újra fellelhetnénk — de nem ez a helyzet. Másrészt, ha ez nem is általános, idegen nyomdászjelvények átvétele szórványosan Magyarországon is előfordult korábban, a 16. században pl. Huszár Gál vagy Mantskovit Bálint esetében. Ezekben az esetekben azonban nem azonosságról, inkább hasonlóságról beszélhetünk, mert az emblémák az átvétel folyamán egyes elemeikben módosultak az eredetihez képest.³³

Kissé kitekintve az Európa-szerte használt újabb kori nyomdászjelvényekre, megállapíthatjuk, hogy a fát és emberalakot vagy fát, és felirat-szalagot ábrázoló emblémák nem ritkák. Az Elzevierek jelvényét Hartz a 16. század folyamán Párisban és Genfben működő Estienne család emblémájából eredezteti. Ez a szóban forgó embléma valóban hosszúkás levelű fát ábrázol, de azokban a különböző változatokban, amelyekben ismerjük, mindig jelentőséget kap a fáról lehulló ág, és más a felirat is. A fa alakja igen hasonló ugyan, de míg az Estienne-ké olajfa volt, az Elzeviereké szilfa. Mindkét nyomdászjelvény változataiban azonos tendencia figyelhető meg: eleinte mindkét officína jelvényén a fa magasabb, szabálytalanabb alakú, míg a későbbiek során a metszetek egyre sűrűbb fát ábrázolnak és az emblémák rajza szinte négyszögletű teret tölt ki (1a és b kép.) Megjegyzendő, hogy az Estienne család legutoljára az 1600-as évek legelején használta ezt a fát, taláros alakot és „Noli altum sapere” feliratot ábrázoló emblémát, tehát az Elzevierek nyomdászokként való működésének idején már nem.³⁴ Estienne-nék tehát száz évvel korábban kezdték használni ezt a — feltehetően az Elzeviereket megihlető — emblémát, amelyről azonban a szőlő motívuma hiányzik.

De nem kizárólag az Estienne család használt az Elzevierek előtt fa-szimbólumot. A 16. századból ismerjük még Nicolas Chesneau, Pierre d’Huilliere, Frederic Morel, Philbert Hamelin és mások emblémáját, amelyek mindegyike fát ábrázol, más-más

³² Erdélyi féniks. *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 66.

³³ HUSZÁR Gál horgonyra tekeredő kígyót ábrázoló nyomdászjelvényének előképét számos genfi nyomtatványban, különböző nyomdászok műveinél megtalálni. (SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdásítás a 16. században*. Bp. 1964. 78.) — Mantskovit Bálint is használta ugyanennek az emblémának más változatát, de „Fáma” nyomdászjelvénye is idegen előzményekre vezethető vissza: Sigismund Feyerabend frankfurti könyvkiadó nyomdászjegyét követi, módosítva (SOLTÉSZNÉ, i.m. 97–98.)

³⁴ RENOARD, Ph.: *Les marques typographiques parisiennes des XVe–XVIe siècles*. Paris 1928. — HARTZ, i. m. 14–15. WIDMANN, Hans: *Der Drucker-Verleger Henri II Estienne*. Mainz 1970.

felirattal.³⁵ Magyarországon sem voltak ismeretlenek ezek az emblémák. 16. századi nyomdászaink közül ifj. Heltai Gáspár kétféle, fát ábrázoló nyomdászjelvényt is használt az 1580-as, 1590-es években. Ezek egyike a több alkalommal is előforduló, fát és a törzsére tekeredő kígyót ábrázoló nyomdászjelvény,³⁶ másik az a metszet, amely kinyúló kart ábrázol, amint vödörbe ültetett fát fog.³⁷ A Magyarországon is tevékenykedő Hofhalter Rafael is használt olyan emblémát, amely lombos fa törzsére tekeredő szőlőindát (vagy borostyánt) jelenít meg — mai tudomásunk szerint azonban magyarországi nyomtatványain egyetlen alkalommal sem, csak a Bécsben megjelenteken.³⁸

Maga Szenci Kertész is használt egy alkalommal egy másik, fát ábrázoló nyomdászjelvényt (az amszterdami Elzevirekét).³⁹ Csűrös Ferenc⁴⁰ és Benda Kálmán — Irinyi Károly⁴¹ is említette a debreceni nyomda 17. század végi könyvein szereplő, fát és taláros férfialakot ábrázoló nyomdászjelvényét. Míg Csűrös Ferenc ebben csak véletlen használatot, díszítési szándékot látott, addig Benda Kálmán és Irinyi Károly ebben és a hasonló, fát és sisakos nőalakot ábrázoló, ugyancsak egyik századvégi debreceni nyomtatvány címlapján megjelenő emblémában (az utóbbi felirata: „Et flore — et fructu”)⁴² egyfajta nyomdászjelvényt látott és használatukban tudatosságot fedezett fel — annak ellenére, hogy, amint azt megállapították, a későbbiekben ezeknek az emblémáknak egyike sem vált a debreceni nyomdának állandó nyomdászjegyévé.⁴³

Az első, taláros férfialakot ábrázoló debreceni emblémában éppen az Estienne-család nyomdászjelvényét ismerhetjük fel: a párisi Charles Estienne által pl. 1559-ben és a genfi Estienne család 1604-ben használt emblémájának csaknem pontos tükröképe.⁴⁴ De minthogy — úgy érezzük — az elődök emblémájának átvétele nem volt tudatos, sőt, inkább az azonosságot is igyekeztek eltüntetni, ezért az írásszalagból a debreceni nyomtatványok mindegyikén hiányzik a mottó: a szalag üresen van hagyva.⁴⁵

Hasonlóképpen, ha akár Rosnyai, akár Szenci Kertész csak véletlenszerűen, mintegy a címlap díszítésére használták volna fel az Elzevier-emblémát, akkor a szalag szövegét akár kitörölhették volna. Ezzel szemben a nyilvánvalóan utánmetszésnek látszó sárospataki metszeten mégis vették a fáradságot, és a szalagba

³⁵ Az egyéb, fát ábrázoló nyomdászjelvényeket l.: RENOARD, *Ph. i. m.* 167—169, 664—670, 790—798. — HEITZ, Paul: *Genfer Buchdrucker- u. Verlegerzeichen im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert.* Strassburg 1908.

³⁶ RMNy 626 (1589), RMNy 627 (1589), RMNy 691 (1592), RMNy 866 (1600)

³⁷ RMNy 719 (1593)

³⁸ MAYER, A.: *Wiens Buchdrucker-Geschichte, Bd. I.* Wien 1883. 86. — Közli NAMÉNYI is, *i. m.* 173.

³⁹ RMK I 970, az Újtestamentum címlapján

⁴⁰ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története 1561—1911.* Debrecen 1911. 169.

⁴¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 40. kép. 36. 313.

⁴² RMK II 1562 (A nyomdászjegyet az utrechti Waesberghe műhelyével sikerült azonosítani)

⁴³ A 18. század folyamán még legalább egy alkalommal, 1737-ben használta ezt a jelvényt Szathmári Pap Sándor nyomdász, Kolozsvárott.

⁴⁴ RENOARD, *i. m.* 96., 303. ill.

⁴⁵ Lásd debreceni előfordulásait: RMK I. 1229. és RMK I. 1501.

belevésték a „Non solus” szavakat. Tehát az embléma — szövegével együtt — valamely üzenetet, tartalmat hordozhatott használói (és olvasói) számára. Már a kérdéssel foglalkozó más kutatók is felhívták a figyelmet arra, hogy a 17. század második felétől egyes díszek, vignetták olyan üzeneteket, kódokat hordoztak a korabeli olvasók számára, amelyek jelentése mára, sajnos, nagyrészt elveszett.⁴⁶

A 17. század első feléből magyarországi nyomtatványon egyetlenegy nyomdászjelvény háromféle változatának használatáról van tudomásunk, az is Mantskovit Bálint „Fáma” nyomdászjegyének másodlagos felhasználása Klösz Jakab által, illetve egy másik Fáma-metszet egy lőcsei Brewer-féle nyomtatványon.^{46a} A fentiekén kívül 1650-ig semmiféle nyomdászjelvény nem került — mai ismereteink szerint — Magyarországon nyomtatott könyv címlapjára. (A debreceni nyomtatványok némelyikén megjelenő bárányt és zászlót ábrázoló ovális embléma ugyanis nem nyomdászjelvény, hanem Debrecen város címere.) Ebből a körülményből arra következtethetünk, hogy hazai nyomdáinknál és nyomdászainknál a nyomdászjelvény nem vált gyakorlattá. Ezt figyelembe véve önmagában is érdekes jelenség, hogy 1650-től kezdve egy csapásra elszaporodtak a nyomdászjelvények — mégpedig a kivétel nélkül fát ábrázoló nyomdásznyelvények.

A továbbiakban, kissé közelebről megvizsgálva az Elzevier-emblémát alkalmazó magyar nyomdászok személyét és munkásságát, arra próbáltunk fényt deríteni, hogy vajon csak véletlen volt-e a század második felében a „Non solus” embléma gyakori föl-fölbukkanása, vagy esetleg mélyebb értelmet is hordozott?

Az Elzevieriek „Non solus” emblémáját 1650 és 1794 között mint láttuk, nyolc magyar nyomdász használta. Számunkra különösen egy-egy metszet elsődleges használója érdekes: tehát az I. metszet esetében Szenci Kertész Ábrahám, míg a II. és IV. esetében csak elsődleges felhasználóról tudunk. Az I. metszetnél ugyanis a későbbi nyomdászoknál azt is számításba kell venni — a szándékosságot sem tagadva —, hogy azt a betű- és díszkészletet használták, ami az elődjüktől rendelkezésükre állt. Míg az elsődleges felhasználó, Szenci Kertész, Rosnyai és Töltési esetében a kezdeményezés az övék lehetett, ti. hogy beszerezzenek egy metszetet, vagy metszőkkel elkészíttessék valamely minta után.

Az embléma első magyarországi használójának Szenci Kertész Ábrahámnak nyomtatványait díszíti legnagyobb számban ez a jelvény (I. metszet) (1c kép.) Szenci Kertésszel kapcsolatban a szakirodalom Naményi Lajos nyomán azon a véleményen van, hogy a nyomdász mesterséget Hollandiában tanulta,⁴⁷ mindezen azonban mindeddig semmilyen bizonyíték nem került elő. Mint említettük, azt a feltételezést, hogy az Elzeviereknél tanult, éppen arra alapozták, hogy az ő nyomdászjegyüket használta. Mégis valószínűnek látszik, hogy valóban Hollandiában tanulta ki a nyomdászatot, hiszen ebben a korszakban különösen élénk volt Kelet-Magyarország és Erdély illetve a Németalföld szellemi kapcsolata.

⁴⁶ WALTHER, Karl Klaus: *Köln: bei Peter Hammer. Befunde zu einem fingiertem Impressum.* = Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1979. 302–307.

^{46a} Klösz 1609 és 1641 között hat alkalommal használta az alábbi nyomtatványokon: RMNy 975, RMNy 987, RMNy 988, RMNy 1073, RMNy 1171 és RMK II 567; Lőcsén Brewer egy izben, l. RMK II 689.

⁴⁷ NAMÉNYI *l. m.* 282.

Szenci Váradon 1640-ben kezdett nyomtatni, korának európai színvonalán. Mesterségbeli tudását az egy emberöltővel későbbi kortársak is elismerték, ezt bizonyítja Pápai Páriz Ferenc Tótfalusi Kis Miklóshoz írt levelének egy részlete is, amelyben a magas művészi színvonalon dolgozó külföldi mesterekkel, Blaeuval, Plantinnel és az Elzevierekkel egy sorban említi „Szenci Kertész Ábrahámot, a hasonlóképpen tudós férfit”.⁴⁸

Nyomdája a kezdetektől fogva egészen 1660-ig tartó váradi működése idején igen termékeny volt, vallásos művek, alkalmi kiadványok, közigazgatással kapcsolatos nyomtatványok hosszú sora jelzi működését. A puritánus eszmék 1650-től kezdve dominálnak kiadványaiban. Első alkalommal éppen ebben az évben használta fel egyik nyomtatványának címlapján az Elzevierek „Non solus” jelvényét. Az 1640-es évek végétől kezdve, amikor II. Rákóczi György fejedelem egyre nyiltabban a puritánus eszmék ellen fordult, a református belső megújulás szellemi központja Várad és Sárospatak lett. Bár — amint azt Kéki Béla megállapította — semmi közvetlen bizonyítékunk nincs arra, hogy a puritánus eszméket Szenci Kertész is magáévá tette volna,⁴⁹ közvetett bizonyítéknak mégis elég meggyőző, ha Szenci rokonszenvét a sajtójából 1650 után kikerült számos, jórészt angol szerzőktől fordított puritánus könyvön mérjük le.

Amikor Várad török kézre kerülése után — rövid kolozsvári tartózkodás után — Szenci Kertész véglegesen Szebenben telepedett meg, a kiadványok száma megritkult és a tipográfia színvonala sem érte el a korábit. 1667-ben bekövetkezett halála után műhelye vezetését korábbi nyomdászlegénye, Udvarhelyi Mihály vette át. Képzéséről, tanulmányairól semmit sem tudunk. 1668-ban, egyetlen alkalommal használta az Elzevier-nyomdászjegyet.

Szenci Kertész műhelye 1668 után Kolozsvárra került, a református egyház kezelésébe és Veresegyházi Szentyel Mihály lett a nyomda vezetője. Az ő személyében ugyancsak jól képzett nyomdászt és elsősorban könyvkötőt ismerhetünk meg. Hogy nyomtatványainak tipográfiája mégsem közelíti meg Szenci Kertész munkáinak színvonalát, azt a készlet leromlott állapota magyarázza (ekkor már negyven éve voltak használatban Szenci Kertész betűi és díszei). Nevezetessé az utókor számára elsősorban könyvkötő művészete tette: Effmurdt Jakab és Szenci Kertész Ábrahám után ő is az erdélyi legyeződíszes könyvkötés egyik legkiválóbb mestere volt.⁵⁰ Mai ismereteink szerint három ízben alkalmazta nyomtatványainak címlapján az Elzevier-emblémát.

Ugyanezt a Kolozsvárra került nyomdakészletet az 1690-es években — saját metszésű betűtípusaival gyarapítva — Tótfalusi Kis Miklós használta. Tótfalusi hollandiai éveivel és ottani munkásságával részletesen foglalkozott a szakirodalom. Azt is tudjuk róla, hogy első mesterségbeli tapasztalatait az Elzeviereknél szerezte, bár utóbb az amszterdami Blaeu műhelyben tanulta ki a betűmetszés művészetét.

⁴⁸ Erdélyi féniks... 288.

⁴⁹ KÉKI Béla: *Szenci Kertész Ábrahám, a magyar puritánus mozgalom szolgálatában*, in: *Ötszáz esztendő*. Bp. 1974. 47–57.

⁵⁰ HERPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere* [Veresegyházi Szentyel Mihály] = MKsz 1957. 155–156.

Már Jakó Zsigmond⁵¹ és Haiman György⁵² is megállapította, hogy nyomdász-jelvényként Kolozsvárott több alkalommal az Elzevierek emblémáját használta, és azt is felismerték, hogy a metszet nem sajátja volt, hanem minden bizonnyal elődjétől, Szenci Kertész Ábrahámtól szállott reá. Tótfalusi fennmaradt kiadványai közül öt esetben használta ezt az emblémát. A 18. század végén még egy alkalommal, 1794-ben is használta ezt a jelvényt a kolozsvári Református Kollégium nyomdája. Biztosak lehetünk abban, hogy a 18. század végére e jelvényt már csak mint díszet használták, jelentése elkopott.

Éppen Szenci Kertész Ábrahám tevékenységével egyidőben, a puritanizmus másik fellegvárában, Sárospatakon, Rosnyai János nyomdászmester is alkalmazta nyomtatványai címlapján az Elzevier-emblémát (II. metszet) (2b kép). Erre már Takács Béla⁵³ és Haiman György⁵⁴ is felfigyelt. Rosnyai tanulmányairól, amint azt Takács Béla megállapította, semmit sem tudunk. Nevéről ítélve felvidéki származású lehetett és mesterségét valamelyik felvidéki nyomdában tanulhatta, Lőcsén, Bártfán vagy Kassán, bár személyét illetően e három könyvnyomda történetéről írt monográfiák sem adnak tájékoztatást. Mindössze annyit tudunk tehát, hogy Patakra érkezésekor, 1656-ban szakképzett mester, kiváló nyomdász volt. Esetleges hollandiai tanulmányairól semmi adatunk sincs. Puritánus rokonszenvét azonban bőven bizonyítják a sajtójából kikerült ilyen szellemű munkák. Az Elzevieres nyomdászjegyet tudomásunk szerint először 1658-ban használta. A metszet valószínűleg nem elődjétől, Renius Györgytől származott hozzá, mert teljesen új, hibátlan állapotban lévő metszetnek látszik.

Amikor Rosnyainak és a tipográfiának Sárospatakról menekülnie kellett, Báthory Zsófia reformátusokat sújtó intézkedése nyomán, Rosnyai a műhelyt Debrecenbe menekítette, maga pedig Kolozsvárra ment. Csak a debreceni mester, Karancsi György halála után szegődött Debrecenbe. Itt ugyan kéznél volt a — külön kezelt — sárospataki tipográfia, de a „Non solus” jelvényvel Rosnyai nyomtatványain a továbbiakban nem találkozunk. Rosnyai Debrecenben 1677 és 1682 között dolgozott, munkásságáról Benda Kálmán és Irinyi Károly elismeréssel írnak, megjegyezve, hogy a nyomtatás egyenetlensége valószínűleg nem az ő bűne, hanem annak oka a nyomdai anyag rossz állapota lehetett. Mesterségbeli jártasságát sárospataki nyomtatványai bizonyítják.

Ha nem is olyan mértékben, mint Váradon vagy Sárospatakon, a puritánus eszmék az 1660—1680-as években mégis fórumot kaptak a debreceni nyomda kiadványai között, a tankönyvek sorában. A kollégiumi ifjúság rokonszenvezett a puritánus eszmékkel, s tanáraik előadásainak közreadásában még anyagi áldozatot is vállalt, ahogy ezt egyes művek ajánlása tanúsítja. Így jelentek meg az 1660-as évektől kezdve Karancsi majd Rosnyai munkássága idején Mártonfalvi György munkái. Mártonfalvi munkássága nyomán 1660-tól húsz éven át a puritánus eszmék továbbéltek az ő teológiai tanulmányaiban.⁵⁵

⁵¹ *Erdélyi féniks...* 66.

⁵² HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós...* Bp. 1972. 86.

⁵³ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története.* Bp. 1978. 37, 48.

⁵⁴ *I. m.* 86.

⁵⁵ BENDA Kálmán — IRINYI Károly, *i. m.* 38, 50.

a

b

c

2. kép. a M7 metszet (Elzevier, 1627—1693) b Rosnyai János metszete (RMK I 932, Sárospatak 1658) = II. metszet; c Johann Brewer metszete (RMK I 1590, Lőcse 1701) = III. metszet

Debrecenben után, 1683 és 1685 között Töltési István vezette a műhelyt. Róla, az előző nyomdászokhoz képest viszonylag sokat tudunk, és ez nagyrészt Tótfalusi Kis Miklósnak köszönhető, aki Töltésit Amszterdamban a betűmetszés művészetére tanította. Töltési Istvánt, aki kompaktorból lett nyomdász, a debreceni városi tanács 1681-ben Hollandiába küldte, hogy kitanulja a nyomtatást és betűmetszést. A híres Blaeu-officinába ment, ahol azonban nem vállalták kitaníttatását, így Tótfalusi Kis Miklós amszterdami műhelyében tanulta meg a betűöntést és betűmetszést. Tótfalusi kevés elismeréssel ír betűmetsző tudományáról. Hazatérése után ugyan itthon metszett 1684—1685-ben egy betűkészletet,⁵⁶ de azután, hogy a nyomda éléről elkerült, nem volt aki ezt javítsa, pótolja.

Ha Tótfalusi — a maga mércéje szerint — nem is tartotta sokra Töltési mesterségbeli tudását, azt el kell ismernünk, hogy nem sok olyan magyarországi nyomdászról tudunk, aki maga metszette betűvel nyomtatott volna: valójában Tótfalusin és Töltésin kívül egyről sem tudunk.

Az 1680-as években Töltési még egyszer megpróbálta a debreceni nyomdát a puritanizmus szolgálatába állítani: kiadta Amesius több munkáját,⁵⁷ Debreczeni István Perkins-fordítását.⁵⁸ 1685-ben azonban távoznia kellett a nyomda éléről. Éppen Amesiusnak, az angol puritanizmus elveit tolmácsoló két kötetével hívta ki Apafi fejedelem haragját. Puritánus rokonszenve miatt Apafi elűzte Debrecenből, és nevét legközelebb egy 1711. évre szóló kalendáriumban olvashatjuk, mint komáromi könyvnyomtatóét. Kalendárium-kiadási privilégiuma alapján feltételezhető, hogy 1705-ben már Komáromban volt. Ennél korábbi adat Töltési sorsát illetően nem áll rendelkezésünkre. 1686 és 1704 közötti éveire, tartózkodási helyére vonatkozóan semmi támpontunk sincs.

Komáromi nyomtatványai közül keveset ismerünk. Számunkra legérdekesebb az 1718-ban kiadott *Arany temiénező*, amely címlapján az Elzevier-jelvénnel jelent meg (IV. metszet) (Id kép). Nincs nyoma annak, hogy már Debrecenben is használta volna. Mai ismereteink szerint ennek a metszetnek ez az egyetlen előfordulása.

Néhány szót magukról a metszetekről, mintegy adalékként a 17. századi magyarországi könyvdíszítéshez, amelyről teljes áttekintésünk — szemben a 16. századdal — mostanáig nincs.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a magyarországiak az Elzevierek által használt kilencféle metszet egyikével sem egyeznek pontosan. Tartalmi módosítás ugyan nincs egyikén sem, de a rajz más. A nyolc magyarországi nyomdász, mint

⁵⁶ Kétséges, hogy teljes betűsorozatot metszett-e vagy csak bizonyos hiányok pótlására, a meglévő készlet kiegészítésére metszett-e betűket. Levelét, amelyben 1685-ben arról ír, hogy „betűm nem volt elegendő; úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok . . .” CSFRÖS Ferenc (*i.m.* 109, 128) BENDA – IRINYI (*i.m.* 34, 273) és JAKÓ Zsigmond (*Erdélyi fények*, 456, 460.) egyaránt úgy értelmezték, hogy teljes, új betűsorozatot metszett. BENDA Kálmán – IRINYI Károly ugyan megjegyzi, hogy „Töltési készletében nem tudjuk különválasztani az Amszterdamban vásárolt és az általa metszett betűket”. Valóban, e kérdésre meggyőző választ csak a debreceni betűtípusok alapos vizsgálata hozhatna.

⁵⁷ RMK II 1562, RMK II 1563

⁵⁸ RMK I 1330

láttuk, nem nyolc különböző metszetet használt, hanem csak négyfélét. Az I. metszet volt legtovább és legsűrűbben használatban: 1650-től 1794-ig. Érdemes összehasonlítani az 1650-ben még élesrajzú metszetet azzal az állapottal, ahogyan pl. Tótfalusi nyomtatványain megjelenik. Ez a metszet az Elzeviek M 11-es⁵⁹ „Non solus” metszetéhez áll legközelebb, bár nem teljesen azonos azzal (1b kép). Nyomdai dúca Kolozsvárott azután is megmaradt, hogy többé könyvdíszként nem használták, amint az nyomon követhető a kolozsvári Református Kollégium tipográfiájának 1805. évi inventáriumából. Ebben az inventáriumban az Elzevier-emblémának, a többi dúchoz hasonlóan, lenyomata is megtalálható.⁶⁰

Kérdés, hogy a váradi nyomdának már 1650 előtt, tehát az 1640. évi nyomdaalapítás idején is megvolt-e felszerelésében ez a metszet, vagy csak 1650-ben szerezte-e be Szenci Kertész, újonnan?

Méretében és rajzában nagyon hasonló, de mégsem azonos a fentivel a Töltési István által használt, még 1718-ban is meglehetősen jó állapotban lévő embléma (IV. metszet). Az I. metszettel összehasonlítva némi eltérés csak a szőlőfürt rajzában és egy-egy kinyúló falevélen látható. Ez a metszet is leginkább az Elzeviek M 11-es metszetéhez áll közel, stílusa azzal teljesen azonos, amint Szenci Kertészé is (1. kép). Töltésinél a rajz kissé jobban kitölti a képzeletbeli négyszöget, mint Szenci Kertésznél. Valószínűbbnek látszik, hogy az I. és IV. metszet külföldről származik, nem hazai munka.

Méretében is és rajzában is szembetűnően eltér Szenci Kertésztől és Töltésitől is a Rosnyai János által használt II. metszet. Az előbbieknél jóval nagyobb, éles metszésű, finoman sávozott. A metsző a faágakat és növényeket kissé sematikusabban, de naiv bájjal ábrázolta. Méretében is, stílusában is leginkább az Elzeviek M 7-es metszetére hasonlít (2a kép), a férfialak az M 9-esre is. Az Elzevieknek ezen a két metszeten található a férfialak kezének az a jellegzetes tartása, amelyet a — véleményünk szerint hazai — mester is átvett. E két előkép valamelyike szolgálhatott mintául: ezek valamelyikének hazai mester által készített sikeres utánmetszése lehet a Rosnyai által használt II. metszet.

Ezzel szemben — valószínűleg ugyancsak az M 7-esnek — gyenge utánmetszése az, amelyet Johann Brewer használt egy ízben (2c kép). A metszet nem is látszik újnak, inkább nagyon is elhasznált, kopott, annak ellenére, hogy Brewer csak egyetlen alkalommal használta mai ismereteink szerint. E metszeten másképpen helyezkedik el a taláros férfialak is, amennyiben az összes ismert (akár holland, akár hazai) metszettől eltérően, kissé lehajtott fejjel és nem teljesen profilból áll. Ennek a metszetnek inkább eredetét volna érdekes ismerni, hogy ki használhatta Brewer előtt, és honnan került a lőcei nyomdászhoz, aki — minthogy a kötet belsejében alkalmazta — nyilván nem nyomdászjegyként fogta fel. Összeállításunkban csak a teljesség kedvéért említettük.

⁵⁹ Ezt a jelölést használta F. BRUNETIÈRE az Elzeviek különböző metszésű nyomdászjegyeinek megkülönböztetésére: *Catalogue d'une Collection unique...* Paris 1896. c. művében.

⁶⁰ A leltárt kivonatossan közölte HAIMAN György: *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer.* Bp.—San Francisco 1983. c. művében, 438–439, 156–157. A dúc lenyomata a leltár 64. lapján található (a XXX. dísz.).

Kérdéses a metszetek eredete. Rosnyai esetében tehát valószínűleg hazai másolásról, utánmetszésről van szó, Brewernél szintén, de Szenci Kertésznel és Tótfalusiéknál a metszet rajza, stílusa, kivitelezése annyira hasonlít az Elzevieriek által használt egyik emblémához, hogy németalföldi eredetük nagyon valószínű. Amint már szó volt róla, nem ismert olyan gyakorlat, hogy azok, akik egy bizonyos műhelyben sajátították el a nyomdászat mesterségét, joggal használták volna az officína nyomdászjegyét. Ha viszont más díszekhez hasonlóan ilyen metszeteket is a könyvkereskedelem központjaiban szabadon lehetett vásárolni, akkor érdekes, hogy Európa-szerte nincs számos más olyan nyomtatvány, amely címlapján az Elzevier-jelvényt viselne.

Mi lehetett az az üzenet, amelyet az Elzevier embléma közvetített? Itt néhány szóval vissza kell térnünk az embléma jelentésének értelmezéséhez.

Valószínű, hogy a „Non solus” nyomdászjegyben hazai református nyomdászaink nemcsak a németalföldi állam egységét látták, talán nem is annyira az antik értelmezés (az elmélkedés) volt gondolatébresztő számukra. Inkább a szimbólum bibliai jelentése ragadhatta meg a Biblia állandó közelségében élő református nyomdászaink figyelmét, amelyben különös hangsúlyt kaphatott a „Non solus” felirat. Már nem tudjuk pontosan kideríteni, hogy a „Non solus” mottóhoz a „nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” szavakat egészítették-e ki a gondolatot értő olvasók, vagy a „nálam nélkül semmit sem cselekedhettek” értelműt. Anélkül, hogy messzemenő következtetést vonnánk le az embléma nyomdászjelvényként való használata és a művek tartalma között, megemlítendő, hogy a 27 mű közül 21 vallásos tartalmú, és mindössze 6 egyéb: alkalmi vagy államigazgatással kapcsolatos nyomtatvány.

Feltételezzük tehát, hogy az embléma magyarországi használóinak valószínűleg bibliai üzenetet hordozott ez a metszet. Megkockáztatjuk azt a kérdést, hogy ha nem egyszerűen nyomdászjelvényről van szó, akkor — bár erre közvetett bizonyítékokon kívül semmi kézzelfogható adat nem áll rendelkezésünkre — vajon nem puritánus szimbólummal van-e dolgunk? Az emblémát használóknak két közös vonását ismerjük: puritánus rokonszenvüket és nyomtatványaik magas művészi színvonalát. Meg kell ugyanis említeni, hogy hazai használatuk egyfajta magasabb tipográfiai színvonallal is együttjárt, hiszen alkalmazói éppen a korszak legkiválóbb hazai nyomdászai voltak. Tehát az embléma használata szinte az Elzevier-officina normáihoz való igazodást is jelentette. Nem véletlen, hogy akár Szenci Kertész akár Tótfalusi esetében a címlapok szerkesztésében igen sok hasonlóságot találni az Elzevier-nyomtatványokkal (3—4. kép).

Az említett, Elzevier-emblémát viselő hazai nyomtatványok mindegyikére jellemző a takarékos díszítés, tipográfiai igényesség és szépen megformált, nem túlszűfolt címlap. Míg például Szenci Kertész a negyedret nyomtatványok nagy részét nyomdai cifrákból összeállított kerettel díszítette (Sárospatakon Rosnyai gyakorlata ugyanez volt), addig az Elzevier nyomdászjelvényrel ellátott kötetek szinte mindig — két kivételtől eltekintve — címlapkeret nélkül jelentek meg. Formátumuk legnagyobb részben 8° (12 esetben), gyakran 4° (10 esetben), és ritkán fólió vagy 12° (3, illetve 2 alkalommal). Tótfalusi 4° és 8° nyomtatványoknál használta ezt az emblémát, szintén címlapkeret nélkül (Tótfalusi címlapon egyébként is kevésbé használta a nyomdai cifrákat, mint elődei). A Tótfalusi

PETRI MOLINÆI,
S. S. Theol. Doct. & Profess.

ANATOMIE MISSÆ;

Docens authoritate Sacræ Scripturnæ, & testi-
monii Veteris Ecclesiæ, Missam pugnare
cum verbo Dei, & avertere homi-
nes à via Salutis.

Latino sermone donata

à

LUDOVICO MOLINÆO,
Auctoris filio.

Lugd. BATAVOR.
Ex Officina Elzeviriorum.
cdo loc xxxvii.

Isten eleibe föl-botsátando Leiki
jo illatokkal tellyes

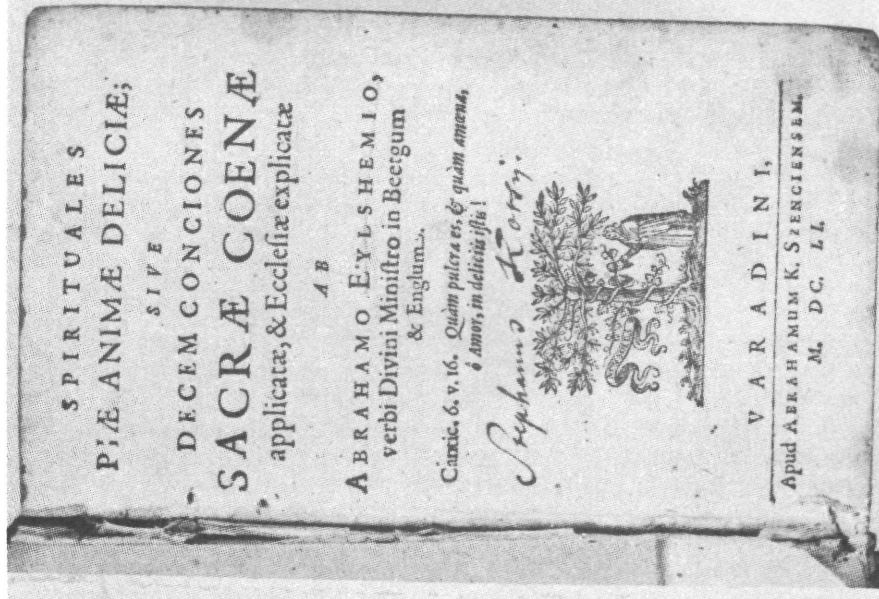
ARANY TEMIENEZŐ.

Az az:
A kegyes könyörgő lelkek-
nek minden féle fizükégi felől
Istenhcz fel-nyujtando áhataros és
buzgo Imádlági.

KOMAROMBAN,
Nyomtat: TÖLTÉSI ISTVÁN költsgével.
M. DCC. XVIII.

3. kép. (kicsinyítve)

DISCURSUS
 DE
 SUMMO BONO,
 A

LEG-FÖBB JÓRÓL,
 Mellyre e' Világ mindenkoron se-
 rényen és valóban vagyódik.

A Biblias és Világi sokféle Hístorik-
 ért és Példákert olvasásra kedves és
 hasznos.

Mellyet Deákbold Magyarirré fordított SZENTZS
 MÓLNAR ALBERT.

És most a közönséges hasznokra Világra
 hoztatott

nyomdájából kikerült két Elzevier-emblémás disputáció szinte a megtévesztésig hasonlít az Elzevirek Leidenben kiadott disputációihoz — minthogy a 4° formátumot ők is gyakran alkalmazták disputációk esetében.

Az elmondottakból arra a megállapításra juthatunk, hogy az Elzevier-nyomdászjeggyel együtt hazai nyomdászaink egyfajta könyvformátumot és könyvdíszítési sémát is átvettek, amely a sok túlsúfolt, szöveggel teletömött és igénytelen díszítésű könyvcímnap után megújítóan hatott a 17. század magyarországi könyvművészetre. Az Elzevirek hatása olyan nagy volt, a már említett sikeres könyvkereskedői, kiadói, könyvnyomtatói tevékenységük eredményeképpen, hogy Kelet-Magyarorszáig és Erdélyig érezttette hatását. Az Elzevier-család munkássága ily módon Magyarországon hosszú időre nyomot hagyott, és emlékeztetőül sok 17. századi címlapon szembeötlik az Elzevirek nyomdászjegye — talán mint a toleráns szellemű Németalföld jelképe, mint a tudományosságé, vagy mint a Németalföldről beszivárgott puritánus eszmék egyik szimbóluma.

V. ECSEDY, JUDIT

Das Buchdruckerabzeichen der Elzeviere in Ungarn

Die Verfasserin untersucht, wie das charakteristische Buchdruckerzeichen der Elzeviere, 17. und 18. Jahrhundert in Ungarn auch von ungarischen Buchdruckern benutzt wurde. Als erster benutzte es Ábrahám Szenci Kertész 1650. zuletzt die Druckerei des Reformierten Kollegiums von Kolozsvár (Klausenburg) 1794. Seit 1650 vermehren sich die Buchdruckerzeichen plötzlich in Ungarn, obwohl das bei unseren inländischen Druckereien nicht üblich war. Die Studie zählt die 27 Werke auf, auf deren Titelblatt die drei Varianten des Elzevier-Emblemas als Buchdruckerzeichen vorkommen. Nach der Analyse der Tätigkeit der ungarischen Buchdrucker, die das Elzevier-Emblem benutzten, erklärt die Verfasserin das oftmalige Vorkommen des Emblems dadurch, dass die inländischen Buchdrucker, die mit dem Puritanismus sympathisierten und Drucksachen von hohem Niveau erzeugten, diese Buchdruckerabzeichen als puritanische Symbole auffassen konnten.

Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság

Aranka György még az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulása előtt élénk levelezési kapcsolatban állt néhány magyarországi értelmiségivel és a tudományok iránt érdeklődést tanúsító arisztokratával. Id. Ráday Gedeonnal,¹ Prónay Sándorral,² Batsányi Jánossal,³ Kazinczy Ferencel,⁴ Kovachich Marton Györggyel⁵ folytatott levelezése révén betekintést nyerhetett a magyarországi tudományos igyekezetekbe és segítette a tájékozódásban az erdélyi származású pesti orvostanhallgató Soós Márton⁶ is.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tervének kidolgozásakor Magyarország viszonylatában elsősorban rájuk számított, de határozott szándékában állt magyarországi ismeretségi körét tovább bővíteni, amire annál is inkább szüksége volt, mert időközben a társaság tényleges létrehozásáig id. Ráday Gedeon meghalt, Kazinczyval a kapcsolata megromlott, és 1793 tavaszától elmaradtak — ma még ismeretlen okokból — a Batsányi levelek is. Aranka György 1794 nyár végén magyarországi útra indult azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az Erdély történetével kapcsolatos kéziratok felkutatása és lemásolása mellett új tagokat nyerjen meg az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak.

A kedvezően alakuló magyarországi-erdélyi tudományos kapcsolatok lendületét váratlanul megtörte a leplezett Martinovics összeesküvés nyomán kibontakozó terrorhullám. A letartóztatások első híreit Aranka még Pesten éli meg, a helyszínen értesül az összeesküvés szálainak felgöngyölítéséről. Aranka magyarországi tartóz-

¹ Id. Ráday Gedeonnak Arankával folytatott levelezése publikált. (L. LADÁNYI Sándor: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz*. Acta Historiae Literarum Hungaricum. XIII. (1973) 159–171. és ENYEDI Sándor: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györggyhöz*. Irodalomtörténet, 1981/3. sz. 698–718.

² Prónay Sándor Arankával sok levelet váltott, de leveleiből eddig mindössze 3 jelent meg nyomtatásban. (L. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1970./1.sz. 190–194.1.)

³ Batsányi (Bacsányi) János (1763–1845) Arankához írott leveleit Toldy Ferenc adta ki 1865-ben (Bacsányi János költeményei, válogatott prózai írásaival.)

⁴ Kazinczy Ferenc (1759–1831) Arankához írott levelei a Kazinczy Ferenc levelezése (Budapest, 1890–1891) I–II. kötetében található.

⁵ Aranka hozzá írott leveleinek csak egy része jelent meg nyomtatásban. (1. Figyelő, 1878. V. 145–154.1.) A többi publikálatlan Aranka levél az OSZK kézirtattárában található.

⁶ Soós Márton erdélyi származású orvostanhallgató Pesten. Részt vett az első színtársulat munkájában. Ő is közvetített Aranka és a pestiek között. (Arankához írott levelei több alkalommal megjelentek.)

kodása csaknem három hónapig tartott, s hazatérve rövidesen értesülhetett arról, hogy két korábbi levelező társa, Kazinczy Ferenc és Batsányi János is a vádlottak padjára került. Mindkettőjükre súlyos börtönbüntetést róttak ki, s tartani lehetett attól, hogy a megtorlási hullám véget vet az erdélyi-magyarországi kapcsolatoknak, s a korábban kiépített kapcsolatok megszakadnak. A kritikus első hónapokban a levelezés fenntartása nem tűnt tanácsosnak, a rendes postai közvetítés amúgy is bizonytalanná vált. Ezért sürgősen szükséges volt felkutatni a kapcsolattartás új lehetőségeit. A figyelem így terelődött Teleki Sámuel erdélyi kancellár nagyobbik fiára, az Erdély, Magyarország és Bécs között gyakorta utazgató ifj. Teleki Domokosra,⁷ aki kezdettől fogva élénk érdeklődést mutatott a két erdélyi társaság: a marosvásárhelyi székhellyel működő Nyelvmívelő Társaság, és a kolozsvári Kéziratkiadó Társaság sorsa iránt.

Aranka magyarországi útja után Bánffy György gubernátornak, a Nyelvmívelő Társaság elnökének, és Aranka Györgynek, a Társaság titoknokának megbízásából ő folytatta Budán, Pesten, Pozsonyban, Nagyváradon a Társaság népszerűsítését.⁸ Schedius Lajost, a pesti egyetem neves esztétikai tanárát feltehetőleg 1796 őszén kapcsolta be a Társaság tagjai közé.

Schedius hároméves göttingai tanulmányok után 1792-ben került tanárként az egyetemre. Csaknem ötvenéves tudományos pálya állt előtte. A teljes pályáiv részleteiben máig sem teljesen ismert. Doromby Karola több mint fél évszázaddal korábban megírt dolgozata⁹ megkísérelt átfogó pályaképet nyújtani, de ez maradéktalanul azért sem sikerülhetett, mert hiányoztak egyes fontos részletkutatások eredményei. Fried István kitűnő tanulmánya¹⁰ új szempontokkal gazdagította a korábbi ismereteinket, de ő elsősorban a folyóiratszerkesztő Schediust állítja élénk. A *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804) című német nyelvű folyóirat szerkesztője már korábban is szerzett máig sem eléggé ismert tudományos érdemeket.

Ilyen szempontból érdeklődésre tarthat számot Schediusnak az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz, Aranka Györgyhez fűződő kapcsolata, amelyet a korábbi kutatások jóformán alig érintenek. Ennek a ténynek kézzel fogható magyarázata van: a Schedius hagyatéka egy része szétszóródott, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság gazdag irat és levelezési anyaga nehezen hozzáférhető a magyarországi kutatók részére. (Ma még inkább, mint bármikor korábban.) Schedius és a társaság kapcsolatáról viszonylag a legtöbbet a Jancsó Elemér által kiadott, a társaság jegyzőkönyveit, iratainak egy részét tartalmazó kötet¹¹ sejtet, legtöbb esetben úgy, hogy egy-egy irat szószavúan nyugtázza a Schediusnak írott vagy a tőle kapott leveleket.

⁷ Ifj. Teleki Domokos (1773 – 1798). Részt vett a két erdélyi társulat magyarországi népszerűsítésében, munkákkal is segítette a nyelvmívelő társaságot.

⁸ JANCÓSÓ Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 223. l.

⁹ DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint a német-magyar kultúrközvetítő*. Budapest, 1933. (Német philológiai dolgozatok.)

¹⁰ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata*. Magyar Könyvszemle, 1981/1–2. sz. 81–94. l.

¹¹ JANCÓSÓ i. m.

Schedius bekapcsolása az erdélyiek kulturális mozgalmába feltehetőleg ifj. Teleki Domokos ötlete lehetett, aki — mint korábban utaltunk rá — a társaság elnökétől és titkárától azt a megbízást kapta, hogy Magyarországon a társaság ügyeit előmozdítsa, „érdemes hazafiakat a társaság tagjainak” megnyerjen. Ifj. Teleki Pozsonyból Pestre érkezve 1796 novemberében hozzáfogott a megbízás teljesítéséhez. „*Pestre lejövén, itt a Társaságnak némely activus eruditus tagjaival concertálgattam, akikkel együtt értőleg azt láttam a legjobbnak tenni, hogy a magyarországi tagoknak concentratiojára az azokkal való könnyebb cointelligentiára s correspondentiára nézve Pesten egy igen érdemes urat, professor Schediust a Társaság magyarországi fő correspondensének megkérjek. Ki is azt készséggel felvállalván, az ide akkludált hivo levelet és instructiókat adtam nékie által, egyszersmind a Társaság mindenrendű tagjainak neveit véle közölvén...*” (1.1. sz. levél.)

1797 elején, januárban vagyunk, amikor Schedius írásban is megkapta ifj. Telekitől a megbízást. A társaság és Schedius munkakapcsolata tehát ettől az időponttól számítható. A társaság rövidesen olvashatta Schedius válaszát, amelyben közli, hogy a megbízást elfogadta. (Ez a levél elveszett.) Ezt követően Aranka kelet nélküli — de egyéb forrásokból megállapítható, május 6-i — leveléből kiderül, hogy nem mindenben ért egyet ifj. Teleki Domokos buzgolkodásával. Különösen azt szeretné Aranka határozottan elkerülni, hogy a társaság nevében történő tevékenység — Pesten kikerüljön az ő állandó ellenőrzése alól. Nem méltányolja Aranka azt sem, hogy ifj. Teleki a főtitkok tehermentesítését emlegeti. Aranka (és nyilvánvalóan mögötte a gubernátor) határozott szándéka az, hogy a megindult munka minden részletét nyomon tudja követni, az irányítást kézben tartsa. Ha a körülményeket és az időpontot nézzük — erre Arankának és Bánffyának is megvan minden oka, hiszen már az maga is csoda, hogy a Martinovics per után a társaság további működését sikerült átmenteni. A haza és királya iránti hűségét hangsúlyozó Aranka éppen a „környülállásokra” való tekintettel óva figyelmezteti Schediust: „... *ma lehetnek olyan láthatatlan fejek, kik a rossz Principiumakat terjesztetni kívánnyák.*” S mintha a heves, és egynémely dologban meggondolatlan ifj. Teleki rossz tanácsokra hallgatva — túllépve hatáskörét, merészebben próbálna közvetíteni, mint ahogy azt a kezdeményezők és a körülmények kívánják.” *Az e'féle rossz következésű dolgokban pedig, az okosság Regulája az: mindent a' mihez gyanu fér, el kell távoztatni; 's csak igen tiszta és bátor lépéseket kell tenni.*” Inti és kéri Schediust, hogy utasítást csak az elnöktől vagy tőle fogadjon el. Különben a jelzett feltételek mellett munkára serkenti Schediust, annál is inkább, mert csalódottan kellett megállapítania, hogy: „... *még eddig már fél esztendeje a Társaságnak Nemes Magyar Országrol nem jelentetik sem egy baráttya, sem egy munkás vagy Segítő Társa, sem pénz sem Czikkely nem jö...*” (1. 2. sz. levél.)

Schedius és a társaság levelekkel bizonyítható kapcsolata 1797 elején kezdődik és az előkerült levelek tanúsága szerint mintegy két esztendeig, Aranka visszavonulásáig tart. Sajnos e két esztendő levelezése sem hiánytalan. Tudjuk a jegyzőkönyvekből, hogy a társaság ülésein többször is megvitatják Schedius szerepét, az 1797. június 24-i ülés végzése kimondja, hogy Schedius megbízását jóváhagyja és utasítja a legfontosabb teendőkre. Schedius 1797-től kezdődőleg rendszeresen megkapta a társaság jegyzőkönyveinek egy-egy példányát, amiből a leveleken túlmenően szintén nyomon követhette a társaság tevékenységének alakulását. Bánffy György

jóváhagyása ugyan még hátra van, de „addig is a rendes titoknak és Schedius urak minden pompa nélkül levelezéseket együtt folytatván, értsenek egyet, ha a rendes titoknak a Társaság nevében ír valamit, azt ha előre írná a szükséghez képest azután gyűlésben megjelentvén, jegyzőkönyvbe íratván.”¹²

Aranka újabb, július 22-én keltezett levele felhívja Schedius figyelmét arra, hogy az Országos Társaság ügye még függőben van, hiszen nem rendelkeznek felső jóváhagyással, ezért a jelenlegi társaság átmeneti, próbatársaság, amely „...lassan haladhat is; mindazonáltal minden dolgai tökéletes rendben vagynak, és illő renddel folytattnak.” Bár nem vitatják, hogy ifj. Teleki „(a Társaság fenn említett Biztossa . . .) jó céllal tette meg rendelkezéseit, de a társaság, . . . jól megfontolván most azoknak hasznokat nem kívánna venni . . .” Vagyis úgy ítélik meg, hogy a pillanatnyi helyzetben ifj. Teleki és néhány társának túlzott buzgalma az elért eredményeket veszélyeztetheti. S ezúttal érdeklődik Aranka első ízben az 1796-ban megjelent társasági kiadvány¹³ kiküldött példányainak magyarországi sorsa iránt. (1.3. sz. levél.)

Schedius augusztus 20-án válaszol, de közben még érkeztetett egy újabb Aranka levél (július 29-i keltezésű), amely részletes utasítást tartalmazott a pesti tevékenység megszervezésére. (Ez a levél is lappang.) Schedius egyszerre két levélre válaszolva aggályoskodva fejti ki, hogy a rá mért súlyos terheket csak bajosan tudja elviselni, ezért kéri és ajánlja kinevezni „segédnek” Mérey Sándort.¹⁴ Aranka arra kérhette Schediust többek között, hogy arra érdemes egyéneket, tétélesen is megnevezett hajdúhadházi dr. Földi Jánost¹⁵ és debreceni pap, Benedek Mihályt¹⁶ kérne fel a társaság első munkájának alapos bírálatára. Schedius ezt nem vállalja, minthogy a nevezett urakat nem ismeri. A közeljövőben viszont eljuttatja a társaság első kötetét Kiss Jánosnak,¹⁷ és remélhetőleg a többieknek is. Schedius leveléből kitűnik, hogy Aranka július 17-i levele (melyre utóbb hivatkozott) nem jutott kezéhez. (1.4. sz. levél.)

Schedius 4 levele ma még ismeretlen körülmények között az Endes levéltárba került, s ezekből három ismeretes, Jancsó Elemér másolta ki — még szerencsére a második világháború éveiben, a levéltár végső, 1944/45-ben bekövetkezett pusztulása előtt.¹⁸

Az 5. sz. levélből — mely a társaság ugyanaznapi gyűlése után íródott — kiderül, hogy hozzájárultak Mérey Sándor és Gece Dániel¹⁹ orvostanhallgató segédként

¹² JANCÓSÓ *i. m.* 232.1.

¹³ *A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja.* Szeben. 1796.

¹⁴ MÉREY Sándor (1779–1844) Ügyész, főispán, a színészet támogatója.

¹⁵ FÖLDI János (1755–1801). Orvos. A Debreceni Grammatika egyik szerzője.

¹⁶ BENEDEK Mihály (1748–1821). Debreceni református pap, ő is közreműködött a Debreceni Grammatika megírásánál.

¹⁷ KISS János (1770–1846) Arankával folytatott levelezése megjelent. (L. ENYEDI Sándor: *Kiss János és Aranka György levelezése.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1986/1–2. sz. 166–180.1.)

¹⁸ SÁNDOR Imre: *A csíkszentsimoni Endes család levéltára (1544–1848).* Kolozsvár, 1910. Levelek lajstroma, 772., 788., 791., és 794. sz. tételek.)

¹⁹ GECE Dániel, szárazajtai (1768–1824) 1792-től a pesti egyetemen folytatja tanulmányait, 1798-ban végezte el az orvosi szakot, 1799-től visszatér szülővárosába Marosvásárhelyre. Rövid ideig ő is közvetített a pestiek és az erdélyiek között.

történő kinevezéséhez. Aranka elégedetlen Veigand könyvvarussal, aki a társaság munkájából fél év alatt mindössze 12 példányt adott el, ezért Schedius gondolkodjon azon, hogy miképpen lehetne újabb személyekhez eljuttatni a sokak által várt kötetet. Sajnálva tapasztalják Marosvásárhelyen, hogy a Magyarországra kijuttatott könyvek példányaiból a társaság jötevői közül sokan még mindig nem részesültek.

A Schedius válasz ismeretlen, mint az azt követő újabb Aranka levél is, noha a társaság 1797. november 8-i jegyzőkönyvében nyoma van annak, hogy Aranka újra írt Schediusnak.²⁰

Aranka távol Pesttől és Budától szemmel láthatólag elégedetlen Schedius közreműködésével, s különösen a levelező társaságnak teszi szavá, hogy az első megjelentetett kötet sajnálatos módon nem jutott el a címzettekhez, s ezért elsősorban Schediusra neheztel. A kisebbik Teleki Sámuel fiú, Ferenc nevelője Ocsosovszky Pál²¹ — aki szintén gyakorta utazik Bécsből Pesten át Marosvásárhelyre — így referált a Schediussal folytatott beszélgetéséről: „*Prof. Schediussal tsak ugyan találkoztam és az Erdélyi dolgokról sokat beszélgettem. Ennek az Urnak a Méltóságos Ur és az egész Társaság erántt valo tisztelete leg tiszttabb, az akaratja leg szentebb, és tüze a leg forrobb. A mibenn még eddig hátra maradottnak látszott, azt nem tsak annak a környülállásnak kell tulajdonítani, hogy Magyar Országonn az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábonn állanak mint Erdélyben, s különössen nékie sok oka vagyon a Maga lépéseit vigyázva tenni, hanem annak is főképpen hogy ugyan azonn egyy dologbann különböző rendeléseket is vévén, a mint azt a Méltóságos Ur maga is tudja, nem tudta magát mihez tartani, de ugy tapasztalom, hogy igen világosodott már a dologban. Most dolgozik a Pesti Német ujságnak jobb lábra valo állításán . . .*” (Béts, 22. X. br. (december) '797.)²²

Az ifj. Teleki Domokos — Aranka véleménykülönbséget láttuk; Schedius Lajost — mint köztudott — a Martinovics perben halálra ítélte Őz Pállal folytatott barátsága — nem könnyítette meg helyzetét, a rá esett gyanú következtében a nádor alig tudta megakadályozni felfüggesztését állami állásából, s éppen politikai szempontból aligha volt szerencsés megoldás Schediust választani a társaság pesti képviselőjének vezetésére.

1797 végén 1798 elején mintha elnémult volna Schedius, Méreyt végül is nem sikerült az eredeti terveknek megfelelően szorososan a társulathoz kötni, Gecse Dániel vállalt ugyan alkalmi közvetítést, de tanulmányai befejezéshez közeledtek és ő is készült vissza Erdélybe, szülőföldjére. Aranka némi ingerültséggel írta Kovachich Marton Györgynek: 1798. február 28-án „*Prof. Schedius ur egy tavali tudósításában azt írta vala, hogy Budán, Pesten egy néhány jo urakkal, kik között a tek(íntetes) urat is megnevezte, egybe állottak a nyelvmívelő társaság segítségére. Hát mit csinálnak a tek(íntetes) urék? Másoktól jött tudósításunk, hogy kész munkát is küldettek ahoz az*

²⁰ JANCÓSÓ i. m. 252.

²¹ OCSOSOVSKY (Otsowszki) Pál nevelő. 1796 decemberétől 1797. szept. 5-ig több ízben részt vett a társaság ülésein. Arankával Bécsből levelezést folytatott.

²² Néhány levele (az idézett is) Jancsó Elemér hagyatékában.

urhoz, hogy nekünk küldje be; de még semmit nem láttunk arról, se (nem) tudósított, hogy kiknek küldötte meg a munkát. . . ’’²³

De Schedius mégsem volt teljesen passzív, hiszen Bécsből Engel Keresztély (Christian)²⁴ arról tudósította a társaságot, hogy Schedius úr utasítása szerint a Bécsbe küldött példányokat kiosztotta a megnevezett személyek között. A társaság a jegyzőkönyvbe rögzítette: „Köszöntessék meg s mivel Schedius ur még ezekről nem tudósította a társaságot: kérettséék, hogy a többeknek neveket is ne sajnálja megírni, akiknek adott.’’²⁵

A nehézségeket az is fokozza, hogy nem minden postán küldött levél ér célba. Schedius sem kap idejében értesítést arról, hogy az Erdélybe küldött Vizer kanonok²⁶ és Kiss János munkái beérkeztek-e? (1.6. sz. levél). E levélből tudhatjuk meg, hogy éppen a Schedius közvetítése nyomán kikhez jutott el már a társaság első munkája. A 7. sz. levél is jelzi, hogy Schedius milyen magyarországi kiadványokat küldött Erdélybe. (1798. május 24.)

Aranka a levélre július 2-án válaszol (ez is elveszett!), de a levelek közben keresztezik egymást, hiszen a július 3-i Schedius levél szerencsére itt olvasható. (8. sz. levél.) Ez a levél bizonyítéka annak, hogy nemcsak a Pest és a Marosvásárhely közötti távolság, hanem elvi nézetkülönbségek is nehezítik a zavartalan együttműködést. Abban sem értettek egyet, hogy kikhez kell eljuttatni a társaság nyomtatásban megjelent első munkáját. Ismeretlennek vagy olyanoknak, akik a társaság létezéséről nem hajlandók tudomást venni — semmiképpen, véli Schedius, Aranka viszont azon a véleményen van, hogy lehetőleg mindenkihez, akit érdekelhet, vagy aki akár e kiadvány révén a társaság jövőbeni tagja lehet. Aranka ismételten kifakad, ezúttal a kiadványért lelkesedő, annak kézhez kapását visszajelző Fekete Jánosnak: „Prof. Schedius Ur levelét ma vettem, jelenti, hogy Nagysádnak megadta a Társaság Munkája első Darabját. Látyja Nagysád! Harmad-szori és szép, de kemény kifejezésű kérésére a Társaságnak 16 Holnap málvva tudjuk azzal az urral megadatni csak Nagysádnakis; más jo Barátainak se adta meg a Társaságnak, Főfő Uraknak is Asszonyoknak, s a Társaság becsülete ártatlan szenved. . . .” — írta Marosvásárhelyről 1798. július 14-én.²⁷

Ekkorra azonban már Aranka is visszavonult a társaság vezetésétől, lemondott a titoknoki hivataláról, Schedius Lajos idejét pedig egyéb feladatok töltötték ki. Mégis: a majdnem két év sűrű levélváltása — a nehézségek, az ellentétek ellenére is jelzi, hogy Magyarország és Erdély tudósai akár e levelezésen keresztül is közelebb kerültek egymáshoz. Közelebb hozta őket a marosvásárhelyi „kicsiny próbatársaság” — mely figyelembe véve a társaság bécsi, magyarországi, németországi kapcsolatait — messzire sugárzott ki, hozzájárult a korszak szellemi termékeinek a

²³ Figyelő, 1878. 150. Eredetije az OSZK Kézirattárában (Quart. Lat. 43/XIV. k. 63.)

²⁴ ENGEL János Keresztély (Christian) (1743—1814) Bécsben az erdélyi kancellárián dolgozott. Magyarország és Erdély történetével foglalkozott, a nyelvészet és a klasszika filológia is érdekelte. Szász történétíró, a társaság tagja.

²⁵ JANCSÓ i. m. 261.

²⁶ VIZER Ádám János (1743—1803) bölcséleti és teológiai doktor, pécsi kanonok, egyetemi tanár, a püspöki könyvtár igazgatója.

²⁷ Aranka levele Feketéhez, 1798. júl. 14. (Lelőhely: MTA Kézirattár, levelestár.)

cserejéhez, egyengette az utat a tudományos eredmények széles körű megismertetése felé.

Az itt közölt levelek sorrendje:

- 1) ifj. Teleki Domokos Schedius Lajoshoz, 1797. jan. 25.
- 2) Aranka György és a társaság levele Schediushoz, 1797. kelet nélkül (május 6.?)
- 3) Aranka és a társaság Schediushoz, 1797. júl. 22.
- 4) Schedius Arankához, 1797. aug. 20.
- 5) A társaság Schediushoz, 1797. szept. 4.
- 6) Schedius levele Arankához, 1798. máj. 2.
- 7) Schedius levele Arankához, 1798. máj. 24.
- 8) Schedius levele Arankához, 1798. júl. 3.

A meglévő foghíjas levelezés darabjaiból és egyéb források alapján szinte hiánytalanul megállapítható a hiányzó, elveszett vagy még lappangó levelek listája. Ezek tételes számbavétele előre vetítheti, hogy további kutatások során — szerencsés esetben milyen levelek felbukkanására, előkerülésére lehet számítani. Ez utóbbi levelek száma nagyobb:

- 1) Aranka levele Schediushoz, 1797. márc. 26. (Forrás: Jakab Elek: i. m. 54. l.)
- 2) Schedius levele Arankához, 1797. ápr. 18. (F: itt közölt 2. sz. levél.)
- 3) Aranka levele Schediushoz, 1797. júl. 4. (F: Jakab Elek i. m. 54. l.)
- 4) Aranka levele Schediushoz, 1797. júl. 17. (F: 4. sz. levél.)
- 5) Aranka levele Schediushoz, 1797. júl. 29. (F: Rohonyi Zoltán: Aranka György levelezése. Államvizsgai dolgozat. Kolozsvár 1966. 187. l.)
- 6) Aranka levele Schediushoz, 1797. nov. 8. körül. (F: Jancsó Elemér: i. m. 252 l.)
- 7) Schedius levele Arankához, 1798. márc. 24. (F: Sándor Imre i. m. 130. l. 788. sz. tétel.)
- 8) Aranka levele Schediushoz, 1798. ápr. 18. (F: 6. sz. levél.)
- 9) Aranka levele Schediushoz, 1798. május 17. (F: 8. sz. levél.)
- 10) Aranka levele Schediushoz, 1798. jún. 2. (F: 6. sz. levélben Aranka jegyzete.)

A 6. sz. levélben Schedius említést tesz egy Arankához, 1797. május 19-én írott leveléről, de ez valószínűleg elírás, azonos lehet e levél az itt közlésre kerülő május 20-i levéllel.

A meglévő és a hiányzó levelek együttes listája azt igazolja, hogy Aranka jóval többet írt, mint Schedius, ő volt a kezdeményező, és szerette volna, ha Schedius aktívabb és rendszeresebben számol be a Magyarországon, s főleg a Pesten és Budán végzett munkáról. A végső eredmény szerényebb annál, mint amire Aranka számított. Láthatjuk: Aranka türelmetlenül sürgette Schediust a munkára, ő viszont más irányú elfoglaltsága miatt lassúbb, s olykor-olykor késlekedik a válasszal is. Igaz, sajátos helyzete is óvatosságra inti. Mégis végzett munkáját nem lehet eredménytelennek minősíteni. Egy kritikus korszakban egyik fontos összekötő volt a magyarországi tudósok és a Nyelv-mívelő Társaság köré kapcsolódó erdélyiek között. Ezt Aranka sem felejtette el, s amikor később Schedius megszervezi és kiadja a már említett német nyelvű magyarországi folyóiratot — néhány társával előfizetőként támogatja Schedius munkáját.

I.

Ifj. Teleki Domokos levele Schedius Lajoshoz

Nagy Érdemű Tudós Professor Ur!

Az ide zárt in Authentica Copia Petsét alatt ki adattatott Extractussából az Erdélyi Magyar Társaság Protocollumának meg fogja az Ur látni: hogy azon tisztelt Társaság minémű bizodalommal hitt meg légyen engemet, a' maga dolgainak Magyar Országon lejendő elő mozdítására, és itten lejendő el rendeltetésére nézve. Az Ur Professor Ur külömben is a' Társaságnak már egy érdemes Tagja lévén. kinek Tudományától, és igazi Hazafi indulatjától a' Társaság magának sokat ígérhet: én általam most különös bizodalommal és szívességgel arra kérettetik, hogy azon Társaságra nézve, annak Magyar Országon lejendő gyarapodásáért egy kis Hazafiui fáradságot végyen magára, és azon Társaságnak Magyar Országon Feő Correnspondense, és mint egy Secretariussa légyen.

Ezen fel vállalandó hivatalja az Urnak főképpen abban fog állani, hogy a' Magyar Orzági Membrumokkal Correspondeálván, a' tőlők magához küldetendő minden Munkákat akár Manuscriptumban, akár Nyomatásban; nem külömben a' bé küldetendő természeti Productumokat, Mesterségi darabokat Pénzket kezéhez vegye 's azokról Protocollumot tartván, azután bizonyos alkalmatosság által Marus Vásárhelyre a' Társaság Feő Secretariussához bé küldesse. Hogy továbbá az említetett Feő Secretariussal mindenek eránt Correspondentiában légyen és a' Társaságnak magára bizottandó Commissióit véghez vinni ne terheltelessék, és hogy végre, az Pesten és Budán lakozó Munkás Tagokkal egyesített igyekezettel azon Társaság Czeljének (a' mely is a' Tudományoknak nevedése 's az Nemzeti Originalis és Solida Culturának és az Atyai Nyelvnek terjesztése:) elő mozdítása végett munkáldojanak, a' magok tudományos Munkáik iránt Concertálgassanak, 's minden bé jövő Ujj Munkákat a' magok vizsgálásainak alája vessenek, 's azoknak Erdélybe küldések alkalmatosságával azokról való Opiniójikat is közöljék.

Pest 25^a Januar 1797.

Ifj. G(rof) Teleki Domokos s.k.

Adnexa Instructis

A Társaságnak Tagjai Classisokra lévén osztva a' mellyek

- 1.° A jöltévő és betsülletből való Tagok (Benefactores et Membra honoraria:)
- 2.° A Munkás és Rendes Tagok (:Activa et Ordinaria:) vagyis a Helybéliek
- 3.° A Munkás Rendkívül való Tudós Tagok
- 4.° A' Correnspondensek.

A jöltévő betsülletből való Tagok azon ajánlást szokták magokra venni, hogy a Társaságot esztendőnként bizonyos meghatározott Summa Pénzek fogják elő segélleni szükséges költségeiben, kinek kinek az ígérete az Társaság Perceptoránál egy Protocollumban fel iratik, a' melyből a' Magyar Orzági Tagoktól tett Igéretnek ki fognak irattatni, és a' Feő Correnspondens Urral közöltetni; melly szerént az ezektől ígért Summákat esztendőnként szükséges léssen erga dandam quietantiam²⁸ által venni 's Erdélybe küldeni, ismét erga quietantiam a' Secretario Primario extrandam.

A' Munkás és Rendes Helybéli Tagok representálván a' Társaságot mindent Tudósításokat a' Feő Titoknoknak Adresse alatt azon Társasághoz sub Compellatione Tudós Magyar Társaság! kel utasítani, és a' Társaság dolgaiban innen kel tsak utasítást várni. A' Társaság Leveleinek pedig tsak úgy lejend ereje: ha azt a' Preses vagy Vice Preses és a' Feő Titoknok subscribálja; és az elsőbkek petsételik.

A' Munkás és Rendkívül való Tudós Tagok a' Társaságba azon ajánlások mellett vétetődnek fel, hogy a' Tudományok valamellyik ágában való Munkáldojások által, és bé küldendő apróbb és nagyobb munkátskáik által fogják a' Társaságot elő mozdítani ezeknek a' requisituma az:

²⁸ nyugta ellenében

Hogy esmeretes Tudós Férfiak légyenek; Ezekkel szükséges Correspondentiában lenni 's őket magokra vett Hazafi ajánlásoknak tellyesítésére ottan ottan serkentgetni.

A' Correspondens betsületből való Tagok azok, a' kik a' Társasággal ugyan nexusban és Correspondentiában vagynak, de még magokat sem Tudományok vagy közhasznú ígéreteik által még érdemesekké nem tették annyira hogy a' Munkás Tudós Tagok közzé bé vétetődjenek, sem a' rendes öt Forintnyi bé avató Pénzen fejlül tetemes segedelmet nem adtanak arra, hogy a' Jóltévők közzé irrattassanak.

Ezen Correspondens Tagokkal ha ők előbb írnak vagy tudósítanak illő leveledzeni, 's a' tőlők bé küldendőket köszönettel által venni.

Vagynak még a' Társaságból interessalt más Individumok is: azok t.i. 1.^a a' kik nem Tagjai ugyan a' Társaságnak de Jóltévői, ilyenek az Uri 's Nemes Renden lévő Hazafi indulatú Aszszonyságok, és az ilyenek volnának az oly jó Hazafiai a' kik bár sem Hivatalbéli Characterekre, sem Rangokra, sem Tudományokra nézve mint Tagok fel nem vétetődhettek, de a' Társaságnak hasznos elő segillői. Ezeket olykor olykor a magok kegyes ígéretekre kell emlékeztetni. 2.º Azok a' kik a' Társaságnak ki adandó Munkáira darabonként I. Rh[énus] Forintot praenumerálnak.

G. Teleki s.k.

2.

Aranka György levele Schedius Lajoshoz

(kelet nélkül. 1797.) [május 6?]

Kedves Tekintetes Professor Ur, Drága Barátom Uram!

Április 18^{dikán} írt betses válaszsát a Tekintetes Urnak a közelebbi Postával örömmel vettem. Nagy ajándékkal ajándékozott meg a Tekintetes Ur engemet: midőn a Társaságot egy olyan Tudós és Jó szívű Titoknokkal; engemet pedig maga hitelével s újabb Barátságával ajándékozott meg. Sietek a tekintetes Urat röviden utasítani: Szinte várván Groff Teleki Domokos Urat; azután tudósítani fogom ha mikről még kívántatni fog. Úgy vevém észre hogy a Tekintetes Urral az a Protocollum melyet által adtunk volt Gr. Telekinek, még nem is in extractu, hanem csak egy részibe Közöltetett: leg előbbis ide Zárom annak ki hagyott részit. Ebből meg láttya a Tekintetes Ur: hogy a Társaság organizálva van: s egy ujj organizatio nem egyéb hanem csak nyughatatlanlás. És ez az el titkolás, mely a már ez előtt közlött Protocollum darabjával a Végin éppen ellenkezik: ujj szeget ütött a fejembe. Közlem másodsor a Társok neveit, a mint az a Groffnak által adatott volt; hogy akit a Társaság nevébe maga hitelével meg ajándékoz annak kezibe adja. Ez is zavarba hozatott. Ez jele bizonyos organizátlanlásnak az igaz: de nem a Társaságba, hanem bizanyas fejekbe; ki felel rola hogy a rossz szívekben is meg nintsen? Aki egy ilyen köz hasznu Haza s annak Felsőes Királya betsületére szolgáló igyekezetnek Terhét hordozza; annak tudni kel, tudja is és érezte; egy olyan jó szívű Király Hazájához hív. Tudós Hazafinak pedig mint a Tekintetes Ur, szükséges igen jól meg érteni: hogy ma lehetnek olyan láthatatlan fejek, kik a rossz Principiumakat terjeszteni kívánnák. Ezek, ha vagynak, úgy organizálnak egy Társaságot, a mennyibe rajtok áll: hogy az által mindent terjeszthessenek s magok és Barátaik bátorságban maradjanak. Melyre a Társaságban nem kel egyéb, hanem egy helybe való Praeses, aki semmit ne tsinályon; egy bizonytalan név és Szám nélkül való Társaság, mely a jó és rossz széltől egy aránt hordoztatik, és számadásra nem huzattathatik; és egy Diplomatica vagy Dicasterialis forma, mely a Praesest és Titoknokokat bátorságba tégye a rossz esetekben. Ez lehet annak az némely fejekben levő ujj Organizationak következése: melyet a Tekintetes Ur tudom úgy nem kíván, mint én hogy nem kívánok. Azért ezt ebbe hagyam. Már kedves Tekintetes Ur mit gondoljak, mikor azt látam, hogy a Protocollum meg tsonkítva; a Társok nevei meg zavarva, és haszon vehetetlenül közöltettek a Tekintetes Urral; mikor ujj Organizatiot, Praesest, nagy Gyüleket, Dicasterialis formalításokat pengetnek, a Darabok árrát egy egy forintra akarják emelni; mikor látam a Tekintetes Ur Instructioját, hogy egyedül maga neve alatt írni, és hanemha a Társaságtól magától

autentizáltatott utasítást el venni, ne merészelyen, midön még eddig már fél esztendeje a Társaságnak Nemes Magyar Országról nem jelentetik sem egy baráttya, sem egy munkás vagy Segilő Társa, sem pénz sem Czikkely nem jö. Harmad napig lettem volna Pesten, vagy Posenba, és én nyomát mutattam volna: és ezek egygyenként a Társaságtól mind ellenkező képpen is vagynak meg határozva. A Tekintetes Ur jó szívére bízom: ítélje meg s Vesse össze kivált a Mái Környülállásokkal, és a Társaság javával ezeket! Leleket kívánok hozzá a Tekintetes Urnak! ama Kegyelmes Fejedelmünkhöz, Nemes Hazánkhoz, s annak Constitutiojához; és a Társasághoz való Tiszta Hűségnek Lelkét. Melléje tészem áldásaimatis; és Groff Teleki Domokos Ur Vállasztását a Tekintetes Urban ezennel, még ő Exc[ellentiá]ját a Tekintetes Ur a Magyar Nyelv mívelő Társaságnak; az én képemben Titoknokja, Vezére, gyarapítója, oltalma, Senkitől a Társaságból Mástól Semmi parantsolatot, vagy utasítást ne kérjen, és ne végyen, hanem Méltóságos Gubernátorunk Excellentiájától, s utasítást tőlem az az Excellentiája és Társaság akarattját általam.

Én a Politicumában a Társaságnak tsak ő Excellentiáját tudósítam; a többiben a Társaságatis. Ezen Levelemnek Mássát is, tsak annyiban közlem a Társasággal, a mennyiben a Tekintetes Ur meg erősítettetisit illeti a Titoknaki Hivatalban. Szerezzen a Tekintetes Ur jó Barátokat, Segítő és Munkás Társakat a Társaságnak; küldjen nekünk bé tikkelyeket, elébb két három jó Baráttyanak s Barátunknak vélekedését vévén rola, s illendőképpen el készítvén; és ha mi gyül Pénzt is. A Postája s iratás költségeit huzza ki. Ennek a Társaságnak tzélya tsak az: hogy a Magyar Nyelvnek világot adjon; a Fejedelem és haza betsülletére. Betsülletkeresés, pénz gyűjtés töllünk távol vagyon s az Igazgatás dolga. Ezekből úgy vélem fogja a Tekintetes Ur betses Levelére az én Válaszamat érteni. Pontonkint szoktam én is válaszolni, de most a Titoknoksági Lelket akartam a Tekintetes Urba által önteni. Az Isten Segílye; igyekezzék nekünk munkákat küldeni minél hamarább. A Darabok mellett maga a Tekintetes Ur ott lévén Pesten, Budán, Nem tartam szükségesnek jelentő Leveleket küldeni. A kik távol egy helységben vagy Vármegyékben laknak, azoknak tsak egygyet kel küldeni, az könyveket egybe kötvén s melléjek tévén. A példáját ide zárom. Ide Zárok valami kérdéseketis melyek most kezünk alatt vagynak; méltóztassék Tudos Urakkal közölvén, tudósítását rájuk el küldeni. Méltóságos B. Pronyai Sándor Urat tisztelem, kérem ezen Levelemet ne sajnálja a Tekintetes Ur meg mutatni de másnak senkinek sem; hanem tartsa meg. Tisztelem Kovachich Urat köszöntöm, betses nevét a maga Levele vagy Munkája alatt szeretném látni. Mi a Tekintetes Urat egyedül is meg hisszük. Ajánlom magamat drága barátságába, és leg előbb is arrol valo tudósítását hogy ezen Levelemet vette é, el várván nagy Tisztelettel vagyok a Tekintetes Urnak

alázatos szolgálja

Aranka György

Még csak ezt teszem hozzá. Úgy vegye a Tekintetes Ur: hogy a jó szívű Gr[off] Teleki Domokos Urat semmiben a mondottakban nem vádолом. Esméretesebb mindenek előtt, mintsem olyan illetlen vád legkissebbenis hozzá méltán férhessen. De azt sajnálom hogy annak az Urnak szép Elméje mások planumának rossz következéseit által nem látta. Az e'féle rossz következésű dolgokban pedig, az okosság Regulája az: mindent a mihez gyuan fér, el kell távoztatni; 's csak igen tiszta és bátor lépéseket kell tenni.

Aranka

Esmét. Egy forintal tellyességgel nem akarunk praenumeráltatni; a munka annyit nem ér, s mi csinálni nem akarunk. Ha ki jól tévő akar lenni; mint jól tévőnek öt forintal azt a becsületet megvenni pedig; elég olcsó dolog; ha többet ad, elkell venni. 2^a May. Hirét hallván hogy érkezik Groff Teleki Domokos Ur tartoztatám Levelemet. Elis jöve, de ittis várám 's nem beszélheténk, nem egyezheténk. Egyszer röviden találkozáván azt kéré hogy a Relatioját ereszszen a Társaság eleibe. De ő maga nem a Társaságnak vagy nekem, hanem a Méltóságos Gubernátor Ur Excellentiájának adván bé egyenesen; s Exc[ellentiá]ja tisztán úgy adván nekem által hogy jól nézzem meg, s' ha úgy itilem ne eresszem a Társaság eleibe; énis meg olvasván, ő Excellentiáját tudósítám hogy nem közölhetem a Társasággal, sok kedvetlen dolgokra néve. Ezt meg mondván ő N[agy]ságának haragvék, meg fenyegeté a Társaságot, hogy semmi nem lessz belőle. De én azzal nem gondolék semmitis. Elsőben azért, mert a mit magának nem akarok mondani, az ő N[agy]s[á]g[á]ga becsületit féltem. Másodsor azért mert ha az Isten akarja a Társaság fenn áll

ezután; eddigis voltak körmösebb ellenségeis. Főképpen pedig, reménlem hogy lassan lassan meg egyezünk nem sokára.

Ide zárok I. Valami tsekély Verseket. Ha jonak itilik az Urak ki kell nyomtattatni. Ha a' Typographus a' maga költségén ki nyomtattya, jo: hanem? A budai s' Pesti Ujjság iroknak kell által adni, s' a' Bécsi Ujjság Iroknak is fel kell küldeni.

2. A' Társaság' első Rajzolatját. Az az Országos Társaság fenn akadván Erdélybennis mint N[emes] Magyar Országon, hogy örökösön Némoba (?) ne mennyen annak nyomán és formájára kezdődött ez a' mostani, de fizetés nélkül. Lassanis mehet azért, de meg erősödik ha Isten engedi. Csak igyekezzünk, de nem a' Planumokonn, ha nem olyan 'Czikkelyeken, melyek a' Haza előtt becsületet érdemellyenek, és mellyekkel a' szükséges Segedelmet meg nyerjük.

NB. A' Postát fizesse az T[ekintetes] Ur a' Társaság erszényére.

Aranka

3.

Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság levele Schedius Lajoshoz

M[agyar]Országi Titoknok Professor] Schedius Urnak
Tekintetes Professor Ur,

Érdemes Tudos Hazafi, meg hitt Barátunk!

A' Magyar Nyelv Mivelő Társaság M[é]l[is]g[os] Groff Camerarius Ifj. Teleki Domokos Urnak, mint az XX'dik Gyűlése Jegyző Könyve mellett meg hitt Biztossának a' közelebb múlt Sz[ent] Ivány Havának 20dik napján bé-adott Tudosítását a' mellé zártokkal együtt vévén, és azt egymás után három Gyűlésben Köz Tanátskozás alá eresztvén, úgy talállya: hogy annak rendi szerént a' ditsért Groff jelenti.

1. Hogy a' Tek[éntetes] Professor Urat a' Társaság nevében a' Társaság meg hitt Fő Leveledzőinek meg hivta, ki Nemes Magyar Országon az itt lévő Rendes Titoknok képit viselley mindenekben, és a' Tek[éntetes] Ur azt a Hazafi Szivségét mutatta a' Társasághoz, és az Hivatalt el fogadta. Jelenti

2. Azokat a' Rendeléseket, mellyeket a' Tek[éntetes] Urnak adott. És

3. A' Társaságnak el rendeléséről (: Organizatiojáról) némany gondolatait közölvén, azokat kéri helybe hagyatni. Mellyeknek rendiben a' Társaság jelenti a' Tekintetes Urnak

az 1re Hogy a' Társaság a' Tek[éntetes] Urnak meg hívatatását, és a' Tek[éntetes] Urnak maga ajánlását mellyel azon kívül a' Tek[éntetes] Ur azután a' Rendes Titoknokhoz eresztett levelében is meg ujjított nagy örömmel el-fogadta; és a' Tek[éntetes] Ur Szeles Tudományát Hazájához valo buzgóságát, a Társasághoz valo hajlandóságát, 's ennek Tagjaihoz valo Szeretetét; nevezetesen pedig a' K[irályi] Felsőghöz, és Haza Törvényes Constitutiojához valo tiszta hűségét esmérvén: azokra nézve a' Társaság dolgainak Nemes Magyar Országon az itt lévő Rendes Titoknok képében léjendő folytatását a' Tek[éntetes] Urnak atyafiságosan ajánlly. És a' Társaság Rendes Elölülője Nagy Méltóságú K[irályi] Kormányozo Urunk Ex[cellentia]ja Rendeléseit 's a' Rendes Titoknoknak a' Társaság Nevében tejjendő utasításait szabván a' Tek[éntetes] Urnak az elé fordulando kérdésekbén utasításul: ezennel a' Társaság Szerentséjét annyiban a' Tek[éntetes] Ur tanult kezeibe le-tészi. A' mi a' többit illeti u. m. a' 2dikra és 3 dikra A' Társaság ezt kívánnya a' Tek[éntetes] Urnak atyafiságosan tudtára adni, hogy ez a' most fenn álló Társaság, még most nem lehet az az Országos Társaság, melly az N[emes] Ország Rendeitől a' helybe hagyás véget a' K[irályi] Felsőgh eleibe terjesztetett, és a' bővebb vizsgálódás véget a' Tek[éntetes] Rendeik eleibe vissza eresztetvén még függőben vagon; hanem annak nyomán és formájára ugy indítatott meg Különös Hazafi igyekezetből, hogy ez által mintegy eleven példa és proba által meg mutattassék mind az, hogy annak a' Hazafi Társaságnak gondolattya lehetséges; mind az, hogy a' Hazának és Nemzetnek hasznára 's betsületére szolgálhat; a' rossz és ujjmodi Igazgatást és Haza Törvényes alkotását érdeklő

gondolatoktól pedig épen távol vagyok; és semmire egyébre nem tzelez csak Nemzeti Nyelvünk pallérozására 's annak világnak nevelésére, oly véggel hogy az a' Szerentséje lévén, és folytába indulhatván, majdn midőn az Országos Társaság a Felsősegek által meg erősítetik, akkor az egyszéribé késszen is légyen; ez a' fenn álló Társaság tsak szükséges költségekkel segítetvén, és illő tulajdonságokkal (:attributumokkal:) ruházttatván fel. Melly tulajdonságokat most a' Társaság maga magának nem vehetvén s' nem adhatván: önként következik mind az hogy ez a' Társaság még most sem valami úgy nevezett Dicasterialis és Diplomatica tökéletes formát, millyenről némellyek még most sietve gondolkodnak illendöül nem vehet; mind pedig az, hogy azért mind az által a' mint némellyek helytelenül vádollyák Rendetlenségbe (:Organizatlanságba:) nintsen. Mellyet bizonyít az: hogy jollehet a' szükséges költségek a' Személyes Jol-tévők ajánlásoktól függvén, és ezért sem a' Társaság Munkáinak ki adása sebessen nem folyhatván, sem az Érdemes Munkás Társok meg nem jutalmaztathatván lassan haladhat is; mindazonáltal minden dolgai tökéletes rendben vagynak, és illő rendel folytattnak.

Ezekre az említett környüállásokra nézve, a' Társaság fenn említett Biztossának jo Tzéllal tett Rendeléseit, és gondolataik ditséri ugyan, de jol meg-fontolván most azoknak hasznokat nem kívánnya venni. Hanem a' Tek[éntetes] Urat, a' Társaság Rendit állapottját, természetit, a' ki adott Munkából, 's a' R[endes] Titoknok által közlött XXdik Jegyző Könyvből bőven megérthetvén, továbbá mint fellyebb, a' Rendes Elöl Ülö Ur Exc[ellentia]lja Rendeléseire 's a' R[endes] Titoknok világosításaira utasittya. Kérvén tellyes bizodalommal hogy a' melly mozdulásokat, lépéseket a' Tek[éntetes] Ur eddig reménysége szerént a' Társaság dolgaiban, nevezetesen azokban a' mikre a' R[endes] Titoknok által meg taláztatott, tett volna a' Társaság betsületére, és előmenetelére; azokról a' Társaságot minél előbb tudositani ne sajnálja u.m. A' ki küldött első Darabból mellynek első kéztől ki szabott árra 25 Xr. (krajcár) a' Könyv árros hányat adott el? A' Tek[éntetes] Ur kiknek szolgáltatta kezekbe? Jol tévőket, Munkás Társokat mind távol, mind kivált helybe Pesten és Budán, kikkel a' Tek[éntetes] Ur maga magát segíhesse, és a' kikben a' Társaság bizodalját vethesse kiket szerzett, és mi haszonnal? Betses Válaszát Atyafiságos bizodalommal el-várjuk.

M|aros|Vásárhely a' Társaság Gyűléséből Sz[ent] Jakab havának 22dikén 1797.

4.

Schedius Lajos levele Aranka Györgyhoz

(Pest)

Tekéntetes Királyi Assessor Ur

Kedves, Drága Barátom Uram!

Gyakran barátságos Leveleit az Urnak vettem ugyan mindenkor, de válaszat azokra halasztottam eddig, részszerént számtalan és felettébb terhes Tiszti foglalatosságaim miatt, mellyek még az Oskolai esztendő közel végén annyival is inkább szaporodtak; részszerént pedig azért is, minthogy Tek[intetes] Ur tulajdon tudositásának béklyesedését (?) mind ekkoráig tellyes bizodalommal remélyvén, ezen Fő Correspondensségre választásomnak M[é]||t[os]||g[os] Gubernátor Ő Exc[ellentia]lja helybe hagyását várva vártam, óhajtottam is (: a Tek[éntetes] Ur Szavaihoz képest:) Ő Exc[ellentia]ljának kegyességétől, hogy engemet ebbéli hivatalomról és saját bele edgyezéséről bizonyossá tenni méltoztatna. De hogy további késedelem által ne talán-tán akadályoztassam a N[emes] Társaság dolgainak gyors Folyamattját, és hogy az itteni környüállások nem tudása újabb zürzavarokat ne okozzanak az Urnak, leg alább azon kérdésekre való lehetséges Feleletemet továbbá nem halasztom, mellyeket gyakran tenni méltoztatott a Tek[éntetes] Ur.

I.^{ső} is pedig, Junius 27dikén és ismét July 24^d Napján tartott Gyűléseiben meghatározott Végzéseit a N[emes] Társaságnak, kirendelt utasításom gyanánt veszem fel, mellyekhez mind addig fogom

magamat tartani, még azokat maga a Társaság meg nem másítandgya, és lett változásokról tudósítani nem fog. Nem türhetem mindazon által, hogy ezekre nézve súlyos gondolattyaimat és forró kívánságaimat ki ne nyilatkoztassam, annál nagyobb bizodalommal remélvén, hogy azokat emberül fontolóra vévén a N[emes] Társaság, óhajításom szerént mentül előbb való szükséges véghez vitelét azoknak, minden késedelem nélkül siettetni fogja. Azért ne terheltelessék kérem megfontolni hogy:

1/ször. Minden, de főképp azon Számos Rendelése által, melylyeket az Ur leg utolsó betses Levelében 29 July velem közleni méltoztatott, valóban igen is nagy és súlyos Terheket vetett vállaimra a Társaság, a mellyeket én mindazonáltal édes Hazámhoz viseltető forró Szeretetemtől és tiszta buzgóságomtól ösztönöztetvén Szives örömet magamra válalnék, hogy ha azoknak kívánságom szerént rendesen eleget tehetnék; De igen is látom és tapasztaltam a lehetetlenségét annak, hogy azokat illendőül viselhessem a nélkül, ha tsak a Társaság edgy alkalmas Segédet hivatalképpen mellém nem rendel, és mentül előbb meg nem hiv, a kivel a Társaságnak reám bizott dolgait, és ebbéli Tiszti terhes Munkáimat meg oszthassam. Erre pedig mindigárt leg első Levelemben szívemből ajánlottam a [Tekéntetes] Urnak Barátomat Mérei Sándor Urat, edgy érdemes, ifju, de buzgó és tanult Hazafiját, a kinek különös Johatóságai és Nemes Szive a Társaságnak jövendőbenis nagy hasznára s diszére szolgálhat. Vetheti is a Társaság tellyes bizodalját benne.

2szor. Azt kívánnya töllem a N[emes] Társaság, hogy T. Benedek és Dr. Földi János Urakat a Munka első Darabja megvizsgálásának felvállalására kérjem; De miképp tehessem én ezt, — meg nem foghatom, minthogy ezen érdemes Urak előttem éppen idegenek lévén, és engemet semmiképpen sem esmérvén azt sem tudgyák ki nevében, ki engedelmével, ki hatalmával, és mi okbul és végbül kívánhatok én illyes valamit töllök? — ki tudgya azt hogy én A Társaság Titoknokjának itteni képviselője vagyok? —

Ezt mindennek különösen hirdetni magamról felettébb neveltséges volna — Illendő tehát hogy azon mentül előbb kiküldendő Leveleiben mellyekkel a Társaság Június 24^d napján tartottt gyűlésében minden Társait újonnan meghivni méltán szükségesnek talált, az én Fő Correspondenségre adathassék. Mert tsak akkor közölhetem bátran a Tagokkal mindeneiket, a miket tsak a Társaság kívánand.

II. A mi a Társaság dolgaiban tett lépéseimet illeti: tsak ez, a mit tehettem; 1) a Munkát az (A. alatt) ide zárt Lajstrom szerént tsak a mennyiben az alkalmatosság engedte osztottam ki. 2) Megesmérkedésem néhány Tudosokkal, a kiket a N[emes] Társaságnak mint igaz és buzgó Hazafiakat tellyes meggyőződéssel ajánlani kívánok, Neveiket (a B betű alatt) ide zárom. — Mennyi Nyomatvány költ légyen el a boltban, Veingand urnak (A D alatt való) Jedzéséből ki tetszik.

III. A Munkának megítéltetését igen helyessen rendelte a Társaság, és ebben hozzám mutatott különös Bizodalját szives örömet elfogadni köteleességemnek tartom olly móddal: hogy ezt több tudós Társaimmal és Barátaimmal a jövő holnapnak első napjaiban vihessen véghez, sajnálom felettébb, hogy egész e holnap végéig tartó hivatalbéli sok súlyos foglatatosságim a Társaság ebbéli kívánságának most azonnal eleget tenni akadályoztatnak, mert annyira terhelnek, hogy ezel Levelem írására is tsak az éjjéli időt engedték.

IV. Kovachich Úr, híre a IX.^d Tzikkelynek megvizsgálása bizattatik már szinte 6 hetek óta Bétsben, Sopronyban és más helyekett forog, nehezen is fog ezen Utazásból Sz[ent] Mihály havának vége előtt viszsza térni.

V. Már jelentettem Kiss János Nagy Baráti prédikátor Urnak, hogy a Társaság Munkájának kijött első Darabját nékie az első előadandó alkalmatossággal megküldendem, reménylem is, hogy e közel következő Pesti vásárra, nem tsak ő néki, hanem a többi kívánt helyekre is szállíthatom a munkát.

VI. Azon valamely kéz írás megvilágosíttására szolgáló kérdések felől, mellyekről 17^d July irt Levelében Emlékezik az Ur, és a mellyeket hogy Eder²⁹ s Beregszász³⁰ Uraknak is meg küldött légyen, jelenti, semmit sem tudok, kezemhez nem jött azok iránt semmi.

²⁹ EDER József Károly (1760—1810) történész forráskutató, a nagyszebeni szász és a gyulafehérvári levéltár bűvára, a társaság tagja.

³⁰ BEREGSZÁZI (NAGY) Pál (1750.k. - 1828) Összehasonlító nyelvész, keleti nyelveket adott elő az erlangeni egyetemen, később sárospataki tanár. Német újságokban recenzeálta a társaság első munkáját.

VII. Azon helyet, melyet a Tekéntetes] Ur Pray Dissertációjából hoz elő, az (E. alatt) ide zárt lapon különös gonddal saját kezemmel le irtam: De nálunk csak német fordítása lévén meg, csak németül irhattam azt le.

VIII. Az Ur helyes verseit, melyeket a fel ült Magyar Nemességhez irt. Veingand, szembe tűnő Nyerességet nem remélvén belőle, ki nyomtattni nem akarta. Én tehát saját költségemen ki nyomtathattam. Reménylem hogy azon Nyomatványok, melyeket belőlök Getse (?) Ur minap a Tekéntetes] Urnak küldött, kezéhez érkeztek.

Egyéb iránt Magamat Barátságába ajálván különös Tisztelettel maradok

a Tekéntetes Urnak

alázatos Szolgája
Schedius Lajos

Pesten, 20^{dik} Aug[usztus] 1797.

5.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levele Schedius Lajoshoz

Prof[essor] Schedius Urnak 4^a 7^{hr} (szeptember) 1797.

Mái Gyűlésünkbe bé mutatta a' Rendes Titoknok az Ur közelebb mult Kis Aszszony Hava (augusztus) 20 dikán hivatallya szerént irt Tudositását a' mellé zártokkal együtt: melyet a' Társaság atyafiságos köszönettel vészen. Az Ur kívánságára a' B. alatt ki nevezett Mérei Sándor és Gecse Dániel Urakat a' Társaság az Ur segítségére rendeli, és végezte hogy ezennel az iránt azoknak az uraknak is tétessék Jelentés, a' mikor és mellyikkel tetszik élni az Urnak közüllök, maga tetzében fog állani. Végeztetett az is, hogy Száldobosi Pap János³¹ Urnak a' Társaság Munkáinak ki jött első Darabjából egy Példa adassék: kéretik az Ur, ne sajnálja haladék nélkül meg-küldeni. A D/ alatt közlött irásából Weingand Urnak, ugy talállya a' Társaság: az az Ur magát a' Társaság hiv édelmére érdemessé éppen nem kívánnya tenni, hat Honap alatt 12 Példát adván el, 's annak esmértetésnek határát csak a' maga Pesti Boltya határai közé szorítván; mint ha mind a' Társaság igyekezetét szántszándékkal késleltetni, akadályoztatni, mind a' munkát régen látni ohajtó Hazafiait meg fosztani, idegeníteni akarná, holott a' Társaság tzellyá a' volt, hogy az által az Ur által, 's általa más Könyvel Kereskedők, és Könyvkötők által a Könyv minél hamarább a' Hazába el-terjedjen; és árrát is az első kéztől azért szabta olyan oltson, hogy mind maga, mind mások, az illő hasznot rajta meg nyerhessék, és terjesztésére elevenitessenek. Ez iránt a' Társaság, távol lévén, 's a' környül állásokat nem tudhatván, egyszeriben helyes rendelést nem tehet: azért míg értekeződhetik iránta, bizza az Urra, tselekedje azt a' mi jobb: tsak az a' Munka abból a' mostani fogságából szabadittassék ki, mellybe a' Társaság nem Barátaítól tétetett, és tartoztatik.

A' Társaság a' M[é]l[ő]t[ő]sá[gi] Elöl Ülő Exc[ellen]t[ia]ját hogy az Urnak irjon meg kérte: de még semmi választ nem vett, és akarattját nem tudhattya. Az eddig esmért Társoknak meg hívásáról a' Társaság ugy végzett, hogy ne ujj meg hívás légyen. A' ki hirdetésről ugy egyvebekről is igyekezik a' Társaság jobb jobb Társainak Vélekedéseket s a' M[é]l[ő]t[ő]sá[gi] Elöl Ülő Exc[ellen]t[ia]ja gondolattját is venni. Az Urat is kéri, hogy ne sajnálja vélekedéseit adni rolla: miképpen lehetne a' Társaság dolgait 's a' Darabok esmértetését és el-adását Pesten jobban utba indítani. A' Társaság igen ohajtja azt az időt meg érní: mellyben az Urnak, mint meg hitt Társunknak, és az Ur barátságos atyafiságos igyekezte által, több Nemes Magy[ar] Országon levő Tudos Hazafiának is nevezetesen kész Társainknak, ehez a' Nemes

³¹ SZÁLDOBOSI PAP JÁNOS eljuttatta a társaságnak nyomtatásban megjelent munkáját (*Hat hangu ének avagy magyar, déák, német, angol, francia s olasz nemzeti beszélgetések*, Buda, 1796.) Cserébe Aranka a társaság munkáját küldte.

Igyekezethez való buzgóságoknak 's a' közjo elő mozdítására fel szánt készségeknak régen várt jeles gyümölcseit szedhesse.

A II. *dikra*. A' kiknek meg adta az Ur az I. Darabot jól esett, és kéretik hogy a' Titoknok által ki küldött Laistrom szerént ne késsék másoknak is ahoz az Adresshez képest, amelyet a' R[endes] Titoknok által küldött az Urnak, vagy a'mint az Ur jobbnak itéli, meg adni és meg küldeni.

A D.) alatt kinevezett Jóltévőkkel és Tudosokkal, mint az Ur írja, esméretes: a' többivel esméretes a' Társaság, bátran meg küldheti az Ur. Nevezetesen sajnálja a' Társaság, hogy Joltevői 's jó és rész-szerént nagy tekintetű Barátai, Gr[of] Teleki Josefne³² Exc[ellentiaja] s mellette az Aszszony Nedeczkiné,³³ Generalis Fekete,³⁴ 's mellette egy Árva; B[áró] Pronai László³⁵ Exc[ellentiaja] 's Gábor³⁶ Urak 's több hasonló Fő Rendek, a' Debretzeni, Győri; Komáromi Tudosok és Joltévők meg nem vehették.

a' D.) alatt bé küldött Jol tévők és Tudosok neveit szépen köszöni a' Társaság; adjon az Ur mind ezeknek, mind másoknak Darabokat előre, és kötelezze el, vegye hasznokat addig is, míg a' kik hivatalt nem kaptanak, azoknak is a' rendes Levél el küldethetik. Nevezetesen ne sajnálja azokról a' Tudosokrol, kikkel együtt dolgozik, tudósítani: úgy arról is, mit dolgoznak.

a' III. *dikra*. A' Munka meg ítéltetését minél fundamentumasobban újra ajánlly a' Társaság az Urnak. Reméli a' Társaság hogy eddig a' Pesti 's Debretzeni vásárok alkalmatosságával meg küldötte az Ur Benedek és Földi Uraknak is a' Társaság Darabját. Ha nem küldötte volna; kéretik hogy a' jövő Diénes napi Vásárkor küldje meg. Ha az Urat nem esmérük 's azok az Urak; esméretesek (?) a' Társasággal; írjon az Ur a' Társaság nevében, mint a' Rendes Titoknok képében nékiek. Ezeket esmértes atyafiságos készségéhez ajánlván a' Társaság az Urnak, atyafiságos bizodalommal el várja Tudosítását, és a' mikről nem írna is a' Társaság, de maga jonak talál, azoknak is elő mozdítását, és mindenekben a' Társasággal 's R[endes] Titoknokkal valo értekeződését 's egyet értését ajánlly.

M[ajos]Vásárhely, a' Magyar Nyelv Mivelő Társaságnak Sz[ent] Mihály Hava (szeptember) 4^{kén} tartott Gyüléséből 1797.

Ugyan Professor] Scheidus Ur]na]k. 4^a 7^{br} [is] 1797.

A' Társaság Leveléből meg fogja a' T]e]k]inte]t]e]s] Ur látni, mind azt, hogy 20^{dik} Aug[usztus], irt Levelét vettem és a' Társasággal közlöttem, mind pedig azt, a' mit az első 3. Pontokra a' Társaságnak végezni tetszett.

a' IV^{dikre} Igen kérem az Urat hogy haza jövéen Kovachich Ur, a' Társaság kérésit közöllye, 's azt az Urat nyerve meg.

az V^{dikre} Az Erd[élyi] N[emes] Baráti Pap Kis Jánost, ha esméretes véle a' Tek[éntetes] Ur kedvesen vettem volna ha velem is meg esmértetné közelebből.

az VI^{dikre} Azokat a' Kérdéseket, igen sajnálom hogy elvesztek; most hirtelen nem kaphatom meg; de ha meg találhatom újra el-küldöm. Mert gyönyörködhetik is azokban a' régiségekben az ember: s erejét is meg próbálhattya rajtok. Az Irás egy igen régi Irásokból 1533-ban öszve szedett Munkátska, melly a' Székelyek történeteit Atillától fogva hozza le. Minden külső Authentia nélkül; tsak belső hitelességeiből lehet meg itélni. Sok derék, de más esméretlen régi dolgok is vagnak benne.

az VII^{dikre} A' Pray helyére Mayerből 's Abulgasiból tett világositást szépen köszönöm. Még eggyel fásasztam: Annak az Abulgasi helyének függéséből ki hozni, hogy mitsoda esztendő tájrról szoll az Iro azon a' helyen; és azok a' Nevek Ruszsz Oláh, Madsáv, és Baskiv vallyon a' Contextus szerént régi nevek é vagy az Iro Abulgasi azon altasbeli szavai. Ha ebben valami világositást küldhet: meg köszönöm.

³² TELEKI Józsefné, Róth Johanna (1741–1813)

³³ NEDECKYNÉ ismeretlen személy

³⁴ FEKETE János (1741–1803) Költő, műfordító, nyugdíjas generális, a társaság tagja, Arankának haláláig barátja

³⁵ PRONAY László (1734–1808) zolyomi, majd csanádi főispán

³⁶ PRONAY Gábor, László öccse (1748–1811) Pest megyei birtokos, pozsonyi tankerületi igazgató, gömöri főispán

a VIII^{dikra} A hitván verseket a' rosszsz nyomtatással éppen haszontalanokká tette a' betsületes Landerer. Az Ur Barátságának azért hasznát nem vehettem: de azért a' szivesség érdemét betsülni meg nem szünöm; és köszönettel veszem, 's viszontagalmi kívánom. Ajánlom, magamat drága barátságába és különös tisztelettel vagyok

(Aranka György)

6.

Schedius Lajos levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Assesor Ur

Drága Barátom Uram!

Tsudálkozással olvastam Méltóságodnak a Társaság April 18 dikán tartatott Gyüléséből költ barátságos Levelét. részszerént azért, minthogy nem foglaltatik benne semmi hir a felöl, ha vallyon kézhez vette légyen é a Társaság Kanonok Vízér és Kis János Uraknak Munkájit. mellyeket Getse Ur által béküldöttem vala; részszerént pedig azért, mivelhogy azon kérdéseit és kívánságait nyilatkoztattya ki a N|emes| Társaság részéről Méltóságod ismét, mellyeknek Méltóságodhoz 19. August 1797 intézett Levelemben már böven meg feleltem, ugyan azért gyanakodnom kellett, netalántán a Méltóságodnak ezen meg ujjított kéréseit világosan kielégítő és akkor bé küldött Lajstromjaimat és Consignatiomat meg ne kapta légyen Méltóságod, Mindazonáltal Veingand Urnak ismétti Számadását ide rekesztem, meg ígérte ő hogy a bévett pénztis nem sokára meg küldendi. Azok a kiknek neveit a végre közlöttem velem Méltóságod Levelében hogy a Társaság Munkájában részesittsem őket, már többnyire meg kapták töllem azt, valamint a most ujjonnan ide kaptasolt Consignatioból ki fog tetszeni, a többieknek pedig a legelső bizonyos és bátorságos alkalmatossággal meg küldeni el nem mulasztom. Magama t edgyébbaránt Barátságába ajálván különös Tisztelettel maradok Méltóságodnak

alázatos Szolgája

Schedius Lajos

Pesten, Pünkösöd havának (május) 2 dikán 1798.

Melléklet: Lajstrom.

Azon Uraknak lajstroma, a kiknek a Társaság Munkáinak 1 Darabja meg ment:

Pesten és Budán

1) Darvas Consil. Document.

* 2) Báro Alex Pronay

3) Vollenhofer Josef Ur

4) Tihanyi Tamás Consil. ad. Tabl. Beg.

5) Schaffruth Báro

6) et 7) Pethő Jakab, Cons. et Director Norm. Schol.

* 8) Kovachich Márton

9) Pállye István, Provinciális Piarista

10) Horányi Alexius

11) Dugonits András. Prof.

12) Mészáros

* 13) Demien András. Prof.

14) Tolnay Prof.

* 15) Vályi András Prof.

* 16) Getse Ur

17) Jankovits Miklos

- 18) Virág Benedek
 19) Kialtosi Ádám plébános
 * 20) Rettegi Zsigmond
 21) Bibliotheca Universitatis
 22) Schönvisner, Prof. Biblioth.
 23) Schwartner (Cultos Bibl.
 24) Kelemen, Prof.
 25) Mérey Lajos Ur, Fiscalis Reg.
 26)–30. Kis István, könyváros.
 31) Báró Orczy László, Excell.
 32) Almásy Pál, Excell.
 33) Schrand Prof.
 34) Horváth Jakab
 * 35) Száldobosy Pap János.
 36) Magamnak.

Győrött

- * 37) Németh László, Prof.
 38) Ráth Mátyás
 * 39) Kiss István (? János!) Nagybaráti Prédik.

Pósonyban

- * 40) Grof Teleki Sám. ifj.
 41) Gubernáth Prof.-Lith. Hung.
 42) Görcz, Prof. Lith. Hung.

Sopronyban

- 43) A Magyar Társaságnak
 44) Ravits Péter Prof.

Nagy Károly

45) Hanulik

Szigethen

- 46) Hari prof.
 47) Gáti István
 48) Koppi Károly
 49) Özvegy Pogány Lajosné
 50) Vasadi György

Bécsben

- * 51) Engel Kristian
 52–66) Ugyan azon kívül Engel Urnak 15 Exemplart küldöttem kiosztani valók.

Pécse

- * 67) Vizér Ádám kanonok.

Észtergom

- * 68) Révay Miklós Prof.
 * 69) Kultsár Prof.
 70) Andaházy, Directori Scholae

Kovátsi

- 71) Fejér György. Pasochus
Atsa (Otsa?)
 72) B. Pronay László, Excell.
 73) B. Pronay Gábor Excell.

Szarvas

- 74) Teschedik

Szakoltzán

* 75) Gvadányi Graf.

Miskoltz

* 76) Vay Miklós, Báro.

77—96) Azon kívül adtam Kilián Könyvárosnak 20 Explárt, eladni valók; de abból már tsak 1. kélt el. Pestino.

Magnifico ac Spectabili Dominio Georgio Aranka de Zágon, Incl. Tabulae Regiae Judiociariae M. Principatus Transilvaniae Assessori per *Claudiopoli Albae Julia Maros Vásárhely*

Aranka írása: Prof. Schedius Ur Levele s Válaszsa 2 May 798 küldi mellette:

1) Azoknak neveket, kiknek a darabokat megadta

2) Weingand számadását

Válasz 2 Juny Schédius Urnak

1. A csomo mellett nem jött levél, azért volt kinek választani.

2. Az lista ujj kérése szükség volt; mert azután is adatnak ki.

3. Weingand tiltson meg hogy több darabot ne adjon ki a Társaság ujj rendelésig

4. Az én Contomat nézze meg.

A *-gal jelöltek a társulat tagjai voltak (E. S.)

7.

Schedius Lajos levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Assessor Ur

Tisztelt Barátom Uram!

A Győri .Evang[élikus] Gymnazium beli Rector Németh László³⁷ Urnak munkáját, mellyel a Társaságnak kedveskedni kíván; valamint T[ekintetes] Kovachich Urtól kezemhez vett Diplomát is, az Urnak által küldöm. Ezen alkalmatossággal egyszersmind küldök egy Exemplart a mi Magyar Országi politikus Schematismusunkból, mellyet a Társaságnak ajánlok. — Prof[essor] Schwartner³⁸ Ur, a maga leg ujjabb Munkáját, Magyar Országnak Statisticáját, Director Ede Ur által, a N[emes] Társaságnak ajándékol küldötte; mert, ugy mond, a N[emes] Társaság is nékem ajándékozta a Munkáinak 1⁶ Darabját.

Ajánlom magamat drága barátságába és különös tisztelettel maradok Méltóságos Assessor Urnak

alázatos Szolgája
Schedius Lajos

Pest, d.24. Mai '798.

³⁷ NÉMETH László (1770—1806) tanár, egyik alapítója a Soproni Társaságnak

³⁸ SCHWARTNER Márton (1759—1823) egyetemi tanár

Schédius Lajos levele Aranka Györgyhez

Pest, 3^{dik} Julius 798.

Méltóságos Assesor Ur,

Drága Uram, Barátom!

Meg értvén az Urnak ddto 17^{dik} May a Társaságnak ugyan azon napon tartott Gyűléséből költ Tiszteletbéli tudositása által a Társaságnak abbéli rendelkezését hogy azon Uraknak a kik neveinek Lajstromát közli mi velünk, Munkája Első Darabját tellyességgel és minél hamarébb meg adjuk. Mi, ugyan hogy a Társaságot ama belül képzelt gyalázattal meg mentsük, azonnal azoknak ki osztásához fogtunk, Azomban hogy ezt cselekedni valóban s tellyességgel soha sem volt volna Szándékunk meg kell vallanunk, mert éppen az által féltém valódi gyalázatban hozni a Társaságot, midőn oly esméretélen Uraknak, kik a Társaság létéről és existentiájáról is semmit sem tudnak, vagy inkább tudni nem akarnak, vagy ha tudnak is valamit, sokkal apróbb csekélységnek tartják sem hogy méltóképpen megemlékezzenek róllók, a kiknek kisebb gondjuk is nagyobb a Magyar Litteraturánál vagy azért, mivel sokkal nevezetesebbek foglalatosságaik mintsem hogy illy az ő vélemények szerint, melljékekre ügyelhetnének, vagy azért, hogy elig balul nagyobra betsülük a Német kis tükrös Kalendáriomot mint akármely nemzeti igyekezet még jelessebb szüleményét is, midőn illy Uraknak mondom (ilyenek pedig *nagy részént* a már harmadszor küldött Lajstrombeliek) nyakokra egy nagy Magyar Könyvet hozván, a nélkül hogy át látnák mi modon, mi jussal egy illy nállok szokatlan ajándékhoz, magunkat nevelésesekké teszszük előttük. Lehetetlen is szégyen s artza pirulás nélkül hallanunk némellyeknek Koldus vagy inkább Kalmárokhoz illő kérdéseiket: Mi kívántatik érte? Mivel tartozunk? Mivel mind azonáltal a Társaság tellyességgel kívánnya, az ő nevében azoknak megadni már el kezdtük; azok a kik az illyes valamit betsülni s használni tudnak vagy just tartanak hozzá már régen meg kapták tőlünk, az itt valok is, noha ebbe személlyesen avutkozni s egy könyvel a honaly alatt minden esméretlen Ur előtt is Hazánkért meg jelenni nekünk bajos, s alkalmatlan, sőt lehetetlen is; Ugyan azért el kerülhetetlenül szükségesnek itéllyük, és kérem is bizodalmasan a N[emes] Társaságot, készithessen nyomtatott Levél formulare Exemplarokat mellyek kevés bé irando változással, különben közönségesen akár Taghoz akár Jóltevőhöz szollyanak arról hogy ime ez a Társaság kedveskedik nékie Munkájával és miért? — a rendes Titoknok ugymint képviselője a Társaságnak, ugyan ennek nevében légyen alá nyomtatva, a megszollito Titulust pedig a Levél kezdetén amint kívántatik bé irni lehet: illyes Levelek mellett azután bátran és sokkal gyorsabban lehet majd kézhez szolgáltatni a Munka jövendő 2^{dik} Darabját, ez által én számtalan tehertől a Társaság pedig hátra maradásától meg léssen mentve: ugyan azért tellyesítését ismét bizodalmasan kérem.

Veingand a tudva lévő és kívánt számadását a leg közelebb jövő Postán bizonyosan bé fogja küldeni. Meg tettem nálla azt a Rendelést is hogy többet el ne adjon a Munkákból.

Azokrol, kiket Szál-Dobosy ajánlt a Társaságnak böven értekezni el nem mulasztjuk.

Engel Urnak a kívánt Exemplárok meg küldésére mind eddig nem volt alkalmatosságom, reményilem hogy lejend a napokban.

A Bétsből most vissza térendő Kalmárok által be küldök a Társaságnak némelly hozzám érkezett Irásokat, és 20 R[énus] forintokat is, mellyeket Komáromi Prof. Varga Ur tett le nálam a Társaság számára, és ezekről a szükséges Quientantiat mentül előbb magamnak ki kérem.

Sajnálom hogy Grof Fekete Generalisnak csak most adhattam által a Munkát. Nagy hajlandóságát mutatta ő, s buzgo indulatját a Társasághoz, kéri ő a Társaságot méltotassonn tudositani, mit ígért légyen ő, vagy mit szoktak az ollyas Uraságok Esztendőnként a Társaságnak adakozni? mert arrol el

felejtkezett s nem tudja, csupán ez az oka hogy eddig így hátra maradt, mert ő szívesen fog, akármennyi kívántatik, fizetni. Kérem tehát erről is tudositson Méltóságod mentül előbb.

Ezek után magamat betses barátságába ajánlván állandoul maradok Méltóságodnak

alázatos Szolgája
Schedius Lajos.

Mellékletek:

Quietantia

a felől, hogy mi alább irtak, a halhatatlan emlékezetet érdemlő Erdélyi Magyar Nyelv Mivelő Tudos Társaságtól, Munkáinak első Darabját, Professor Schédius Lajos Ur által vettük. Pápán Május 22dikén 1798.

Márton István Professor
most távol lévő Collegám
nevében is adgy szersmind.

Quietantia

mellyel alább irt, méltó köszönettel bizonyitom, hogy nagy emlékezetet és betsületetet érdemlő Erdélyi Magyar Nyelv Mivelő Tudos Társaságtól, Munkáinak első Darabját, Pesti érdemes Professor Schédius Ur, ugymint a Társaság Biztosa által vettem. Pápán Május 22^{dik.n} 1798. Eszt[endő].

Egy Darab Oskolai Vezérrel együtt; mellyről emlékezik a Nemes Társaság Munkáinak első Darabjában.

Szakonyi Josef;
Pápai Ev. Pred. és C. Senior.

Ebben a nyalábban lévő irásoknak és dolgoknak lajstroma:

- 1) Literarischer Anzeiger; mellyet Báró Prónay Sándor Ő Nagysága küldi a Nemes Társaságnak
- 2) Husz forint, Bankotzédulákban; mellyeket *Prof. Varga Urtol* a Nemes Társaság Számára
- 3) *
- 4) Szakonyi Jozsef oskolai Vezér kötetben.
- 5) Mérey Sándor Ur kiseded költeményei.
- 6) Weingand könyvtáros contoja
- 7) Néhány Quietantiák a Társaság Munkái 1⁶⁶ Darabjának megküldése felől etc.

ENYEDI, SÁNDOR

Lajos Schedius und die
siebenbürgische Gesellschaft für die Pflege
der Ungarischen Sprache

Lajos Schedius, Professor der Pester Universität, wurde annehmbar im Herbst 1796 als Mitglied der Gesellschaft durch György Aranka, Begründer der Siebenbürgischen Gesellschaft für die Pflege der Ungarischen Sprache aufgenommen. Die bisherigen Forschungen berührten kaum die Verbindung von Schedius mit György Aranka. Diese Verbindung dauerte bis zum Rückzug Arankas, ungefähr sieben Jahre lang. Anhand der Briefe schildert die Studie die Geschichte dieser Verbindung, weiterhin teilt sie den Text der 8 Briefe mit, sogleich, anhand der Berufungen, rekonstruiert sie auch die Daten der 10 noch latenten Briefe.

* Olvashatatlan írás

Az Exodus Kiadó

Az 1930-as évek második felében a nagy könyvkiadóvállalatok árnyékában alapított kisebb könyvkiadók új jelenségei voltak a magyar könyvszakmának. Őket a szerzőikkel általában nem az üzleties, így alá- és fölérendeltségi viszony kötötte össze, hanem a közös célokon — pl. a falukutatás, illetőleg a népi irodalom műveinek kiadásán és terjesztésén — nyugvó barátság. Ezért nem is sorolhatjuk e kiadókat a hagyományos értelemben vett vállalatok közé: inkább szellemi munkaközösségek voltak. E fórumok létrejöttéig a népi írók szinte házaltak, hogy műveiket valahogy kiadathassák. S ha nagy nehezen meg is jelent egy-egy ilyen könyv, szakszerű, szerteágazó terjesztésükre nem került sor. A vezető kiadók — így köztük az Athenaeum, a Révai, a Dante — ugyan kibocsátottak egy-egy falukutató művet, de ez kiadványaiknak összességében szinte a semmivel volt egyenlő.

Püski Sándornak az 1939 tavaszán megindult Magyar Élet kiadója volt az első olyan vállalkozás, amely egész kiadói és terjesztői tevékenységének középpontjába a népi irodalmat állította. Szabó Dezsőtől kezdve Veres Péteren át Nagy Istvánig mindenkit szóhoz juttatott. Az egyetemeken, főiskolákon, középiskolákban, nép főiskolákon, ifjúsági egyesületekben és konferenciákon, előadóesteken szervezte meg a terjesztést. Könyvbarát mozgalmat indított, amely a kiadó fénykorában közel tízezer tagot számlált. Ugyanilyen céllal indult meg 1939 februárjában a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének a kiadója, a MEFHOSZ, majd 1940 elején a Turul Szövetség, Fitos Vilmos tanár vezette, népi ellenzéki szárnyának a vállalkozása, a Turul Könyv- és Lapterjesztő kft, amelyet Boros Lajos, a Bolyai kollégiumnak, a Győrffy kollégium elődjének első igazgatója és Püski Sándor irányított. A Turul Könyv- és Lapterjesztőt 1941-ben Hartyányi István kiadóvá bővítette. E kiadók közé tartozik még Kovách Aladár egyszemélyes kiadója, a Bolyai Akadémia is. Mind a Turul, mind a Bolyai Akadémia a teljes népi irodalmat föl vállalta kiadásra és terjesztésre.

Szabó Imre kiadója, az Exodus szintén nagy hasonlóságot mutatott az előbb felsorolt kiadókkal. Szabó Imre négygyermekes iparoscsalád első szülöttjeként 1904-ben, Késmárkon látta meg a napvilágot. Ő maga az üvegesszakmát tanulta ki. A könyveket és az irodalmat azonban mindig nagyon szerette, sokat és rendszeresen olvasott. Így — autodidakta módon — óriási ismeretanyagnak a birtokába jutott.

Főképp Ady Endre költészete hatott rá sorsdöntően. Ady életművét szenvedélyesen kutatta, s Ady-relikviákat tartalmazó gyűjteményét számos kiállításon bemutatta.

Szabó Imre az 1930-as években Debrecenben élt — a szülei oda költöztek még 1913-ban — s a Lám Sándor-féle porcelánkereskedésben dolgozott. *Fényfakadás* című kis verseskötetét — saját költségén — 1933-ban jelentette meg Debrecenben. Majd 1933-tól az egyik vallásos ifjúsági szervezetnek, az ökumenikus gondolat jegyében 1844-ben létrehozott nemzetközi szervezetnek, a Keresztyén Ifjúsági Egyesületnek (KIE) a titkáráként tevékenykedett 1936-ig. Ezután a fővárosba költözött, s itt a Horánszky — ma Makarenkó — utca 26. szám alatti központi KIE étkezdét vezette 1940-ig. Igen szolid, áldozatkész, egyházához és magyarságához hűséges, elkötelezett, törekeny alkatú — Szabó Dezső szavaival élve — „ici-pici ember”¹ volt.

Karácsony Sándor, a jeles pedagógus és filozófus ekkor — az 1934-es esztendőől kezdődően — a debreceni egyetem magántanáráként az ottani KIE-ben is rendszeresen tartott népdalénekléssel egybekötött előadást. Az élőbeszéd varázslatos művészeként, lenyűgöző előadásmódjáért hallatlan népszerűségnek örvendett a fiatalok körében. Az ifjúság nevelését irányító országos szervezetekben vezető szerepet töltött be: ő szerkesztette *Az Erő* és a *Diákvilág* című lapot, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség folyóiratait, e szövetségnek 1949-ig elnöke, s az itt tartott szemináriumait Rajk László is látogatta. Társelnöke volt a Magyar Cserkészszövetségnek, ő szervezte meg a regőscserkészteret, szerkesztette a *Regős Kátét*, s munkatársai közé tartozott a Kodály Zoltán előszavával hét kiadást megért *101 magyar népdal* (1929) című műnek. A KIE-beli országos tisztségein kívül a KIE világszövetségének is tagja volt.

Karácsony Sándort következetes fasizmusellenességéről ismerték. Azt is tudta mindenki, hogy a szomszéd népekkel való megbékélést szorgalmazta, s mély hittel párosult vallásossága mellett a társadalmi haladásnak is szószólója. Adyról akkor adott elő tanítványainak, amikor a költőt hazafiatlansággal vádolták. A debreceni egyetem pedagógia tanszékének professzoraként bontakozott ki óriási irodalmi és pedagógiai munkássága, s aktív közéleti funkciói közepette a szárszói konferenciáknak egyik támogatója, a történelmi fontosságú 1943. évi Magyar Élet-tábornak pedig nagy hatású előadója volt. 1945 után a MADISZ elnökeként, a cserkészmozgalom újjáélesztőjeként, a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság vezetőségi tagjaként és az Országos Szabadművelődési Tanács elnökeként tevékenykedett. A hírhedt „ötvenes években” őt is elsöpörték, kiszorult a közéletből, s megfosztották katedrájától. Mellőzötten halt meg 1952-ben.

Karácsony művei az Exodus kiadó megalapításáig a legváltozatosabb helyeken jelentek meg. Nem akadt olyan kiadó, amely programjának a középpontjába a Karácsony-könyvek közreadását állította volna. Karácsonyban feszült az a sok közölnivaló, amelyet országjáró útjain ugyan mindenütt zsúfolt termekben, de

¹ SZABÓ Dezső: *Erdély alkalmából*. Bp. 1940. Ludas Mátyás kiadás. (Ludas Mátyás Füzetek 60.) 84 p.

mégiscsak kis területen tudott elmondani. Nagyobb nyilvánosságra, tágabb térre volt szüksége. A nagy kiadóknál viszont olyan befolyásos tanácsadók ültek, akik az ő írásai miatt veszélyben érezték saját fölfogásukat, tekintélyüket.

Karácsony Sándor és a köréje csoportosult nyolc-tíz fiatalból álló, legfelsőbb tanítványi köre látta, hogy szellemi és fizikai elnyomása miatt a magyarság sürgős segítségre szorul. Főképp köznyelvünk és tudományos nyelvünk romlása, a tömérdek germanizmus és magyartalanság akadályozza a nép művelődését. A magyar nyelvtan mechanikus-logikus szemléletű tanítása a legunalmasabb tantárggyá fokozta le az iskolában a nyelvtant. Fehér Gábor nyíregyházi tanár, Karácsony közeli barátja tapasztalta, hogy milyen új és a tanulók által is kedvelt módszerrel tanítja Karácsony a magyar, a német és a latin nyelvet, s ő maga is így szeretett volna oktatni. Ezért arra kérte Karácsonyt, hogy egy tanulmányban foglalja össze nyelvtanítási módszerét. Karácsony el is készítette ezt a művet. Csakhogy egyetlen kiadó sem vállalkozott a megjelenítésére! Ekkor Lükő Gábor — Karácsonynak egy másik, szintén tanár tanítványa — elkérte a kéziratot Fehér Gábortól, s fölajánlotta az Egyetemi Nyomdának. Azt azonban ők sem tették közzé, mert félték, hogy ráfizetnek, holott már a könyvet népszerűsítő szóró- és megrendelőlapot is kinyomtatták és szétküldték. Ezután Lükő a Baumgarten Alapítványt kereste meg, ám ők is kitértek a kiadás elől. Majd Karácsony tanítványai úgy döntöttek, hogy önálló könyvkiadót alapítanak, mert csak így tudják közreadni azokat a műveket, amelyeket szeretnének. Az új kiadót Karácsony belső baráti társaságának a tagjai, köztük Barczán Endre, Heltai Miklós, Kondor Imre, Körmöczy László, Lükő Gábor, Pásztor Imre, Pógyor István, Szabó Imre, Szathmáry Lajos és Szöllősy István hívták életre, s azt Exodusnak nevezték el a Biblia ótestamentumi részének ama második könyvéről, amely a zsidó népnek Egyiptom földjéről való kiszabadulását beszéli el. Az Exodus kiadó iparendélye Barczán Endre nevére szült, ő mint kinevezett középiskolai tanár azon kevesek közé tartozott a társaságban, aki lefoglalható fizetése okán anyagilag kezeskedhetett a vállalkozásért. De a felelős kiadói és a tényleges irányító munkát mindvégig Szabó Imre végezte.

Elhatározásukról Barczán Endre így vallott az Exodusnak *A másik ember* című almanachjában:

....Mi is csak éppen úgy, mint a zsidók annak idején egy leírhatatlan kényszer hatása alatt vándorlunk ki a szolgaság és a hűsösfazekak világából... Mint ahogy a magyar zeneművészet megújulása elkövetkezett az utolsó pillanatban, ugyanúgy jött el a magyar tudomány megújulásának utolsó, éppen ezért mindenképpen megérett pillanata. Ha pedig ez a pillanat eredménytelenül múlt el, a magyar tömegek nagyobbik fele örökre elszegődne idegen tudományok facér szolgálivá. Persze egy ilyen teljes megújulás csak egy exodus által indulhatott meg: ki kellett vonulni az eddigi kutatási módszerek, tudományos tolvajnyelv szolgaságából, s ezzel együtt vállalni kellett átmenetileg a tudománytalanság vádját, azaz le kellett mondani a hűsösfazekakról...²

² BARCZÁN Endre: *Az Exodus kiadó. A másik ember*, Bp. 1940. Exodus. 112-116.p.

Maga Szabó Imre — az imént említett almanachban — így határozta meg az Exodus kiadó feladatát:

„... Arra vállalkoztak itt írók és nem írók, hogy a magyar nép számára jó és olcsó könyveket adnak ki. Minőségileg klasszikust, ár szempontjából pedig ponyvát. Ez a főgondolat. Ebből nem engednek akkor sem, ha a hozzáértők a napnál fényesebben bebizonyítják előttünk, hogy a magyar parasztság még nem érett meg a legmagasabb rendű irodalom élvezetére. Az Exodus csak azt tudja, hogy a jó és szép mindenkinek szép, s a magyar ember kezébe mást adni, mint jót, szépet és igazat, hazaárulás...”³

Az Exodus kiadó a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületébe, a Könyvkiadók Szakosztályába 1940 márciusában kérte a felvételét⁴ még Barczán Endre nevével és a Horánszky utcai KIE étkezde címével. Ez évben, 1940 szeptemberében felvették⁵ az Exodus kiadót a könyvkiadói szakosztályba, de már az Exodus könyvesboltnak is helyet adó XI. kerület Vásárhelyi Pál utca 12. szám alatti címmel. Barczán Endre neve mint kiadóvezető ekkor már nem szerepelt az ezt a tényt közlő hivatalos folyóiratban, a *Corvinában*. Az Exodus kiadó az Exodus könyvesboltban — 1940-től 1946-ig — talált otthonra. Ezt a könyvesboltot Szabó Imre Erzsébet húgának a férje, Erdős István vezette. (Azért az indulás után két évvel kérte a felvételét az egyesületbe Szabó Imre, mert Erdős István 1940 áprilisában vette meg a Vásárhelyi Pál utcai boltot. Ez már olyan biztos bázis volt, ahonnan el lehetett indítani a könyvkiadással járó ügyeket: a propagandát, a megrendeléseket és a levelezést.) A kiadó a zsebkendőnyi zugában működött az íróasztalul is szolgáló pult és a raktárként is használt polc között. Szabó Imre önálló helyiségbe — néhány házzal odább — a Vásárhelyi Pál utca 7. számba 1946-ban költözött, s itt munkálkodott az államosításig.

Első kiadványuk — Karácsony Sándor *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* címmel — 1937 decemberében hagyta el a sajtót. Az Exodus munkaközösség tagjai — és még sokan mások is — szerény jövedelmük egy részéből adták össze azt a szükséges összeget, amely lehetővé tette, hogy a Bethánia nyomda elvállalja a könyv kiadását. A váltókat a társaságból a másik fizetőképese: Lükő Gábor múzeumőr — írta alá. A kötetből először csak ötszáz példányt készítettek el, s a többit krúdákban hagyták, s az eladás ütemében dolgoztatták föl és törlesztették. Szabó Imre így emlékezett vissza a könyv megjelenésére:

„... Nagy óvációval fogadták országszerte ezt a munkát, és szokás szerint jónak, de hiábavaló ügyeketnek könyvelték el, vagy pedig — éppen a legilletékesebbek — tudomásul sem vették.”⁶

Karácsony Sándor — Németh László szavait idézve — „nemzettanítói példatára”⁷, amelyben szinte egész életműve testet öltött, ezzel a kötetel kezdődött.

³ SZABÓ Imre: *Igazgatósági tagok kerestetnek*. A másik ember, Bp. 1940. Exodus. 117–119.p.

⁴ Corvina, 1940. márc. 2. 9. sz. 18.p.

⁵ Corvina, 1940. szept. 21. 38. sz. 84.p.

⁶ SZABÓ Imre: *Igazgatósági tagok kerestetnek*. A másik ember, Bp. 140. Exodus. 117–119.p.

⁷ NÉMETH László: *Cseresznye*, Bp. Exodus. 72.p.

Karácsony a társas-lélektan fogalmán nem a tömegbe verődött emberek lelkével foglalkozó tant értette, hanem azt a tudományt, amely az egész népközösségnek az életére és gondolkodásmódjára jellemző „lélekkel” foglalkozik. Ez utóbbinak legfőbb hordozója a nyelv, a művészet és más hasonló közösségi megnyilvánulások.

A következő nagyobb lélegzetű Karácsony-mű, *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja* 1939 júniusában látott napvilágot. Az „Észjárás” azonban óriási föltűnést keltett: a korabeli sajtóban élénk visszhangja támadt e műnek. A Magvető Kiadó 1985-ben tette közzé e kötet második — javított és bővített — kiadását, amelyet még 1946-ban maga a szerző készített elő, de akkor az új kiadás elmaradt.

A Karácsony pedagógiai rendszerébe tartozó köteteknek A neveléstudomány társas-lélektani alapjai volt a sorozati főcímük. A nyelvi és az irodalmi nevelés következő kötete, *A könyvek lelke* 1941 májusában jelent meg. Ez a műve szerves folytatása „nyelvtankönyvének”, s az irodalmi nevelés legfőbb kérdéseire kereste a választ. A világnézeti és vallásos nevelésről vallott fölfogását *A magyar világnézet* (1941) és *A magyarok Istene* (1943) című kötetben fejtette ki. A társadalmi neveléshez kapcsolódó nézeteit három könyvben olvashatjuk: *A magyarok kincse* (1944), a *Magyar Ifjúság* (1946) és az *Ocsudó magyarság* (1942) címűekben. Karácsony pedagógiai rendszerének két utolsó kötete, amelyek a jogi neveléssel foglalkoznak, már a háború befejezése után jelent meg *Magyar demokrácia* (1945) és *A magyar béke* (1947) címmel.

Karácsony elméleti rendszerébe nem szorosan ugyan, de beletartoznak — mintegy kiegészítésül — a pedagógiai regényei is. Így a két kiadásban megjelent *A csucsai front* (1943) című művének második kiadása (ebben Karácsony a Tavaszmező utcai gimnáziumi osztályának a történetét mondta el), a *Siccki-banda* (1938) című alkotása (ez a barátkeresés mikéntjéről szól), és a *Holdbéli diákélet* (1948), a serdülni kezdő fiú lélektani regénye.

Barátság és szerelem összefoglaló címmel eligazító, tanácsokat adó, a felelős emberi magatartás kialakulását segítő három művét külön-külön és együtt is több kiadásban tette közzé az Exodus. Még házassági, főképp párválasztási tanácsadó írását, a *Kit vegyek el?* (1941) címűt is két kiadásban bocsátotta közre a kiadó.

Karácsony pedagógiai művei *A nyolcéves háború* (1944) című könyvében olvashatók. Az e művet alkotó nyolc fejezet 1946-ban különlenyomatként, változó színű borítóban *A diákélet mindennapi problémái* sorozatcím alatt látott napvilágot. „... Az útrakész, a kíváncsi, az előretörő...”⁸ diákokat hívta magához e kötetben. *Aki dudás akar lenni* (1943) címmel pedig népdaltanítási „tankönyvét” is megjelentették.

Karácsony Sándornak irodalomtörténetünk jeles személyiségeiről írott tanulmányait is közreadta Szabó Imre. Arany János munkásságát két tanulmánya — *Az aktuális Arany János* (1939) és az *Arany János Toldija* (1941) — méltatta. *A cinikus Mikszáth* (1944), *Csokonai* (1940), *Katona József* (1941), *Komáromi János* (1941) és *Széchenyi* (1941) című művében elemezte a megnevezettek munkásságát. Katona Józsefről és Széchenyi Istvánról szóló tanulmánya egy kötetben is megjelent 1941-ben, születésük 150. évfordulója alkalmából. Karácsonynak az első világháború

⁸ KARÁCSONY Sándor: *A nyolcéves háború*, Bp. 1944. Exodus. (A magyar diák eligazítása 2.) 5.p.

alatt keletkezett verseit *Felkavart régi avar* címmel Csökmei Sándor név alatt jelentette meg az Exodus 1941-ben. Karácsony mint „botcsinálta”⁹ — ez saját szóhasználatra — színműíró is szerepelt a kiadónál. Egyfelvonásos darabjait az ifjúsági körök műkedvelő előadói számára készítette. *Új háromkirályok csillaga* (1939) címmel öt gyermekszíndarabja és *Pásztortüzek* (1943) címmel két — felnőtteknek való — színműve jelent meg. *Lányok ülnek a fonóban* (1939) című, három kiadást is megért népies jelenetét szülőfalujából, Földesről hozott élményei alapján írta. A Szabó Imre gondozásában közzétett utolsó könyve — egyúttal az Exodus munkásságát is bezáró kiadvány — ugyancsak egyfelvonásos színjáték, az *Úrnak szolgálai mindnyájan* (1949) volt. Karácsony bibliamagyarázatai tizenhat darab, kis alakú, egyenként nyolcoldalas füzetben 1948-ban jelentek meg *A teljes Írás Istentől ihletett* sorozat cím alatt, majd 1949-ben összefogva, egy kötetben, a *Hatalom alá vetett ember* címmel hagyta el a sajtót.

Szabó Imre kisebb terjedelmű, hat darabból álló sorozatot is indított *Neveléstudományi dolgozatok társas-lélektani és logikai alapon* címmel. Ennek első tagját, Farkas János tanítónak *A helyesírás gyerekjáték* (1941) című, két kiadásban is megjelent művét mind a mai napig nagy haszonnal forgathatná minden rászoruló tanuló. Karácsony Sándornak két műve — *Az irodalmi nevelés* (1941) és a *Demokrácia és pedagógia* (1946) — is ebben a sorozatban jelent meg, s ezeket besorolta pedagógiai rendszerébe. Körmöczy László Exodus munkaközösségi tagnak — *A művészi nevelés* (1942); Tóth László *Az olaszországi magyartanítás módszertani alapvetése* (1943) és Fiers Tamás: *Erotica* (1948) című műve jelent meg e sorozatban.

Az Exodus kiadó Karácsony műveinek a közreadásán kívül másik fontos feladatának azt tekintette, hogy megjelentesse irodalmunk nagyjainak az alkotásait. *Magyar klasszikusok új kiadásban* című sorozatában tette közzé Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című művét 1939 könyvnapjára tíz fametszettel. E kiadványból száz darab amatőrpéldány is készült merített papíron a fametsző, Mata János aláírásával. Csokonai Vitéz Mihály *A lélek halhatatlansága* című műve tíz fametszettel 1940 könyvnapjára és Arany János *Toldi* című műve tizenkét fametszettel 1941 könyvnapjára került az olvasók kezébe. Egyidejűleg ezeket a könyveket olcsó, tízfilléres ponyvakiadásban is megjelentették.

A *Tízfilléres füzetek* című sorozatban összesen tizenöt mű látott napvilágot. Megtalálhatók köztük Karácsony Sándor — *Utazás a Biblia mélységei felé* (1939), *A magyar lélek* (1939) *Testvérem, Suomi* (1940) és *A magyar Budapest* (1940) című — művein kívül két Exodus munkaközösségi tagnak: Heltai Miklósnak *Egy szorgalmas lusta története* (1939) és Fehér Gábornak *A Jenei csodálatos históriája* (1941) című novellája, valamint Koczogh Ákos *András estéje* (1941) című, három rövid történetet és egy rövid közmondásgyűjteményt magába foglaló füzete. E sorozattípust a kiadó tevékenységének első éveiben találhatjuk meg. Kiadták még *Kisfaludy Károly* három egyfelvonásosát (1941) *Katona József* kevésbé ismert drámáját, a *Luca székét* (1942), Móricz Zsigmond két elbeszélését tartalmazó kötetét *Rojtos Bandi* (1943) címmel és Petőfi Sándor *Anyám tyúkja* (1946) című versét.

Az Exodus munkaközösség tagjainak műveit ugyancsak kiadta Szabó Imre. Lükő Gábornak *A magyar lélek formái* című művét 1942 könyvnapjára jelentette meg. A

⁹ KARÁCSONY Sándor: *Új háromkirályok csillaga*, Bp. 1939. Exodus, 3.p.

szerző ebben a munkájában az akkori germanocentrikus néprajztudománnyal szembehelyezkedve kimutatta, hogy a magyarságnak ősi, Keletről hozott művészeti szemlélete a művészet minden ágában megmutatkozik. E könyvet a Baranya megyei Tanács hasonmás kiadásban 1987-ben jelentette meg. Lükő Gábor összeállításában *Hortobágyon kivirult az ibolya* (1942) címmel kis népdalgyűjteményt, *Kossuth Lajos azt ízente* (1943) címmel pedig katonanótákból válogatott kötetet is közzétettek. Fehér Gábornak (akit Karácsony Sándor így jellemezett: „Egy gyöngéül látott, önkörében végtelenül erős szellem”¹⁰) elbeszélésgyűjteményt adták ki 1940 könyvnapjára. Mind a sárospataki, mind a debreceni kollégiumi élményeit beleszővő novelláit *Az utolsó nagybotos* címmel akarták kiadni. De így a kötet túlságosan testes lett volna, ezért kettéosztották, s a debreceni történeteket *Az utolsó nagybotos*, a pataki ihletésűeket pedig *Obsidio Patakiana* címmel bocsátották közre önálló kötetben. Ez utóbbi könyvnek az oldalait nem szedték újra, ezért kezdődik a számozása a 153. oldalon. A szerzőnek a *Túl Napnyugat, innen Kelet* (1943) című, három novelláját tartalmazó kötetét és *A semmibe ívelő hidak* (1947) című regényét is közreadták. Szele Györgynek, szintén Karácsony-tanítványnak, az akkor szatmárnémeti tanárnak *Az aranyrózsa* című színdarabját, amely „magyar mese” a törökvilágból, Gábor József kottáival 1943 áprilisában tették közzé.

Az Exodus kiadó természetesen a kortárs írók műveinek a kiadására is vállalkozott. Szabó Dezső 1940 októberének elején — tizenöt évi pörösködés és várakozás után — visszakarta a Révai kiadótól szerzői és kiadói jogát a még raktáron lévő könyveivel együtt. Azonnal bizományba adta őket — szerződésük szerint egy évre — az Exodus kiadónak, mert mint ezt a Ludas Máttyás Füzetek 60. részében írta: „kiadói munkatervük becsületos, hasznos magyar akaratot jelent”.¹¹ 1942 februárjában szűkszavúan közölte csak, hogy „szerződésünk értelmében az Exodustól visszavettem könyveimet s így most csak nálam kaphatók.”¹² Szorosabb kapcsolatuk egy éve alatt csupán egy Szabó Dezső-könyv jelent meg az Exodus gondozásában, 1941 decemberének elején *Az elfelejtett arc* című füzet, amely a címadó novellát és az Ainohoz című versét tartalmazta. E kötet is a tizfilléres füzet sorozatban látott napvilágot. Németh Lászlótól a *Cserecsényes* című drámáját Karácsony Sándor bevezető írásával 1942 áprilisában adták ki. A mű kiadásából és eladásából befolyt összeget az író a Szathmáry Lajos — szintén Exodus munkaközösségi tag — által irányított Hódmezővásárhelyi Tanyai Tanulók Otthonának adta. Földessy Gyula különféle lapokban megjelent és irodalmi társaságokban fölolvastott kisebb-nagyobb Ady-cikkeiből összeállított *Ady, az ember és a költő* című tanulmánygyűjteményt 1943 könyvnapjára tették közzé. Goethe epigrammáit és xéniáit tartalmazó könyvét — Földessy Gyula fordításában — 1943 decemberében adták ki. Három kortárs poétát is bemutatott Szabó Imre az olvasóknak: Gellért Sándornak, a Romániában, Szatmárban élt költőnek *A bál udvarában* (1942) és a *Halálatáncoltatott lány* (1944) című népi hangvételű verseit és balladáit magába foglaló kötetét, Szöllőssy István alapító tagnak *Három királyok útján* (1943) és Vörös

¹⁰ FEHÉR Gábor: *Semmibe ívelő hidak*. Bp. 1947. Exodus, 190.p.

¹¹ SZABÓ Dezső: *Erdély alkalmából*. Bp. 1940. Ludas Máttyás kiadás. (Ludas Máttyás Füzetek 60.) 84.p.

¹² SZABÓ Dezső: *Bölcsők Makucskán*. Bp. 1942. Ludas Máttyás kiadás. (Ludas Máttyás Füzetek 75.) 66 p.

István hódmezővásárhelyi költőnek *Tű hegyén* (1943) című verseskötetét jelentette meg.

Az Exodus kiadó olyan műveket is közzétett, amelyek bibliofil értékük vagy érdekes és hasznos mondanivalójuk miatt kelthetik föl érdeklődésünket. Ilyen könyvritkaság Tóth Ervinnek *A grafikai művészetek kis könyve* (1940) című gyűjteménye; ezt csupán 350 példányban nyomtatták ki, s az első harminc darabot a szerző névaláírásával tették még értékeesebbé. Az akkori idők neves művészeinek — így köztük Buday György, Gy. Szabó Béla, Molnár C. Pál és Patay Mihály — fametszetei, kő- és szénrajzai, rézkarcai kaptak helyet e kötetben. A másik bibliofil értékű könyv Nagy Kállói Fényes Istvánnak 1664-ben Debrecen városáról írott *Krónikája*; ezt Mata János látta el bevezetővel és jegyzetekkel, valamint tizenkét fametszettel. E szép és igényes kötetet a gyomai Kner nyomdában állították elő 1943 decemberében.

A közérdeklődésre számot tartó könyvek közül figyelemre méltó Fóris Máriának, az akkori Szabolcs megyei Háziipar vezetőjének két könyve. Az egyik a *Keresztesmes kézimunkák* (1944); ebben a szerző huszonöt évi gyűjtőmunkájának az eredményét láthatták az érdeklődők: a kiadványban 278 darab mintát közölt. A másik a *Fonás-szövés* (1946) című könyve; ez gyakorlati tanácsokat adott az asszonyoknak ahhoz, hogy a kerben termő kenderből miként készíthetnek az egész család számára ruhafélét. *Móricz Miklós* közgazdásznak, az író öccsének *Az infláció nem kötelező* (1946) című kis könyve pedig káté, azaz kérdés-felelet formájában igyekezett az ország akkori legsúlyosabb gondját megoldani, az elképesztő mértékű pénzhígulás megállításának a módját megkeresni, a kibontakozást sejtető modellt is bemutatva.

Az Exodus munkaközössége *A másik ember* (1940) és *A másik ember felé* (1942) címmel almanachot is közreadott. Ezt Szabó Imre folyóirattá szerette volna fejleszteni, de terve nem vált valóra, s csupán ez a két kötet jelent meg belőle. Az Exodus gondozásában több vallásos jellegű kiadvány hagyta el a sajtót. Danesházy Sándor debreceni református lelkipásztor *Az egyház harca* (1942) című könyve a hívő ember számára a bűn ellen hadakozó eklézsia munkásságát mutatja be. A kiadó főnnállásának tíz éve alatt minden esztendőben Bibliaolvasó kalauzt bocsátott ki. Az egyik legszámottevőbb kiadványuk az eredeti szöveggel és dallammal közzétett Szenci Molnár Albert-féle *Zsoltár* (1948).

Az Exodusnál megjelent könyvek nagy többségét szoboszlai Mata János (1907—1944) filozófus, történész, költő és fametsző „csinosította”. Mata az Exodus kiadványok művészeti gondozója és bírálója volt, és harcos ellensége a nyomdai igénytelenségnek. Tőle *A nyiladozó emberi elme* (1940) című filozófiai művét adták ki. Ebben a munkájában a görög gondolkodás történetében — Thalestól Sokratesig — megtalálható etikai alapjellemtvonásokat ismertette. A Mata által tervezett embléma, a vállán tollszáron könyvet tartó, az Exodus föliraton erős, sietős lépéssel áthágó hajdúnak az alakja 1939-től díszítette a kiadványokat. A könyvborítókon szintén Mata fametszetei láthatók, csakúgy mint a kiadót népszerűsítő szórólapon, könyvjelzőkön, megrendelőjegyzékeken. Szabó Imre arra törekedett, hogy könyvei tetszetős külsőben jelenjenek meg, de ezt a célját szűkös anyagi lehetőségei korlátozták. Mata János a könyvek bibliofil értékét próbálta növelni. Erről a munkájáról így vallott Kner Imréhez intézett egyik levelében:

„... Fazekas főhadnagy úr Lúdas Matyiját is viszonylag rendes ruhában adtuk ki, a Toldi már szerencsétlenségzámába ment... ekkor beláttattam a többiekkel, hogy az aktuális magyar szót, amit a torkunkba akarnak fojtani, azt elkiálthatjuk rongyosan és rekedten, de a magyar klasszikust vagy a mélységből kiemelt tradíciót — ami eleve kötelező erő ma is — nem lehet koldusgyűnyében útra tenni... Karácsony könyveinek nyomdai kiállításáért nem vonatattunk ítélőszék elé, mert a szükség törvényt bontó ereje erősebb volt a törvényénél, de az elmúlt szükségből erényt vagy törvényt csinálni nem szabad...¹³

Az Exodus kiadó fölöttébb szegény vállalat volt, de Szabó Imre semmiféle anyagi áldozattól vissza nem riadó munkatársakkal vette magát körül. A kiadó anyagi támasza mindvégig az Exodus könyvesbolt volt. A kezdeti nehéz lépések után Erdős István pénzügyi helyzete fokozatosan megerősödött, és ez biztos pénzbeli alapot adott Szabó Imre könyvkiadói tevékenységéhez. A két vállalkozás élesen nem különült el anyagilag egymástól, egymást segítve jutottak túl az akadályokon. Szabó Imre pedig bevallotta, hogy az Exodus:

„... olyan szövetkezet, ahol a tőke helyett hit van, hozzáértés helyett pedig szeretet... Remény fejében írt az író, hitelbe csinálta a nyomda, hozomra adminisztrálta, aki éppen ráért. A könyvek árából természetesen nem lehet olyan gyors iramban törleszteni az adósságokat, mint a forgótőkéből, mert előbb el is kell adni a könyveket, de a szeretet is tőke, és mindig tud fizetni. Ez pótolta az Exodus adósságainak esedékes részleteiből hiányzó összeget. Az Igazgatósági tagok rendszeresen fizetik »jutalékukat« saját jövedelmükből, mivel az Exodus részvényesei nem kapnak, hanem adnak. Persze a termés első fele az övék. Minden könyv első példányait hozzájuk viszi a posta. Elfizetőköt is gyűjt az Exodus. Tíz pengőért egy év alatt kb. 18–20 p. értékű könyvet ad...¹⁴

Karácsony Sándor műveiért megkérték az árat, s nagy volt a kereslet irántuk, nem csoda, hogy mind egy szálig el is fogytak. A többi könyvön — főképp a tízfilléres ponyva klasszikusokon — alig volt haszon. A Bibliaolvasó kalauzokat pedig ingyen adták. Az anyagi nehézségeket valahogy mégis sikerült — kisebb zökkenőkkel ugyan — áthidalni.

A kiadó reklámozta a gondozásában megjelenő műveket. A könyvek utolsó lapjain, a borítókön a kiadás előtt álló vagy a nemrég kibocsátott munkákat ismertették. Szórólapokat is nyomtattak, ezek egyúttal megrendelőlapok voltak, ismertetőket a kiadó céljairól, munkájáról, a náluk kapható könyvek jegyzékével együtt. Ezeket az ismertetőket és árjegyzékeket az Exodus kiadó és könyvesbolt székhelyén, Kelenföldön Szabó Imre és sógora, Erdős István — végigjárva a kerület házait — bedobták a postaládákba. A közeli Symplon (ma Bartók) moziban is hirdettek. Még a villamosokon is helyeztek el reklámozó plakátokat. Minden eladott könyvhöz könyvjelzőt mellékeltek — amely persze a kiadót népszerűsítette — mert el akarták kerülni, hogy az emberek számárfületek csináljanak a könyvek lapjain jelzésül. Már 1939-ben egy kis alakú, harminclapos reklámfüzetet nyomtattak az eddig megjelent alkotások könyvborítóinak fényképeivel, alattuk a mű tartalmának rövid ismertetésével és a kritikákból vett idézetekkel. E füzetben is a maga táborába hívogatta Szabó Imre:

¹³ *A könyv mestere. Kner Imre levelezésének korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival.* Bp. 1969. Helikon, 329–330.p.

¹⁴ SZABÓ Imre: *Igazgatósági tagok kerestetnek.* A másik ember, Bp. 1940. Exodus. 117–119.p.

... a gondolkodni szerető, művelt magyar embereket. Jöjjenek és építsük meg közösen a magyar kultúra új falait. Legyenek írók vagy olvasók, kritikuskok vagy tanácsadók, támogatók vagy jóbarátok...¹⁵

Irodalmi kóstoló címmel két darab, egyenként négyoldalas, nagy alakú népszerűsítő lapot is kiadtak 1946-ban (Ebből sorozatot szerettek volna indítani.) Míg az első, október havi lap csak az Exodus kiadó terveit ismertette, a második — a decemberi — „kóstoló” már a népi irodalom alkotóit közreadó fórumok könyveit, köztük Püski Sándor Magyar Élet, Hartványi István és Szij Rezső Misztótfalusi, a Nemzeti Parasztpárt Sarló kiadójának a termését ajánlotta.

Az Exodus kiadót 1950-ben államosították. Szabó Imre továbbra is a „szakmában” maradt, a református egyház Egyetemes Konventjének — utóda a mai Zsinati Iroda — Sajtóosztályát vezette. Bereczky Albert püspök méltányolta a könyvkiadásban és terjesztésben szerzett érdemeit, tapasztalatait. Szabó Imre korán, 1958-ban, súlyos betegség következtében halt meg.

Az Exodus kiadó Karácsony Sándor műveinek a kiadásáért és terjesztéséért jött létre. Ő volt a sugalmazó, a bátorító, a háttérben lévő „lektor”. Az Exodus munkaközösség már egy eleve kialakult társaság volt. Nem azért váltak kiadóvá, mert üzletet láttak benne, hanem azért, hogy kiadványaikkal a társadalmi haladást segítsék, s a magyarság sürgős beavatkozást kívánó bajait az általuk képviselt keresztény-erkölcsi magatartást tükröző művekkel orvosolják. A Karácsony-könyvek közreadásával űrt töltöttek be akkori könyvkiadásunkban, mert ezt a művelődési missziót egyik nagy, vagyis ismert kiadónk sem vállalta. Karácsony eszméi az egész társadalomra hatottak. Minden művének a megjelenése eseményszámba ment. E könyvek még ma is hatnak, nemcsak kortörténeti dokumentumként, hanem emberi és gondolati értékeket hordozó olvasmányként is. Az Exodus másik érdeme a klasszikusok sorozatának tízfilléres ponyva kiadása, mert így a laposabb pénztárcájú olvasók is megvehették e könyveket, igaz, kevésbé tetszetős kivitelben, miközben a bibliofil értékekre is adó — adni tudó — olvasók kielégíthették óhajukat e könyvek színvonalasabb változatával. Ez igencsak demokratikus és bölcs kiadói alapelv volt. A legfontosabbnak azt tekintették, hogy a könyv „szóljon”, de azért a külső megjelenésére is gondot fordítottak.

A kiadó igen termékeny volt. Főnnállásának majdnem tizenegy éve alatt 156 kiadványa hagyta el a sajtót, ami számottevő mennyiség. Ebből Karácsonyi Sándor egymaga 86 művel képviseltette magát. A kiadó diákok filléreiből jött létre, s története a 20. századi magyar könyvkiadás történetjének egyik jelentős része.

PETŐVÁRI, ÁGNES

La Maison d'Édition Exodus

La Maison d'Édition Exodus fut créée par la collective de travail Exodus, composée de dix personnes, en vue de faire paraître les ouvrages de Sándor Karácsony (1891—1952), écrivain, philosophe et pédagogue. La Maison fut dirigée de 1937 à 1950 par Imre Szabó (1904—1958), collectionneur des

¹⁵ Néhány szó az Exodusról, könyvek a „Másik Ember”-ről, Bp. [1939.] Exodus, 26 p.

documents concernant Ady. L'oeuvre entière de Karácsony vit le jour à la Maison d'Édition Exodus. Imre Szabó fit paraître les ouvrages des disciples de Karácsony aussi. Au cours des premières années de son activité, l'Exodus publia des ouvrages de courte étendue et à bon marché sous le titre de collection *Chaiers de dix fillérs*. L'Exodus publia les ouvrages des écrivains de sa propre époque aussi, dont quelques ouvrages de Dezső Szabó, László Németh et Gyula Földessy. Durant onze années de son existence, la Maison publia chaque année un Guide pour lire la Bible et c'est le *Psautier* d'Albert Szenci Molnár, publié avec les mélodies et les textes originaux (1948) qui est l'une de leurs publications les plus importantes. Ils firent paraître en outre des livres de valeur bibliophile, et des livres de contenu utile, ayant un intérêt public et de vulgarisation. La majorité prépondérante de ces publications fut illustrée par János Mata (1907-1944). En somme: 156 volumes furent publiés par les soins de la Maison d'Édition, et dans cette production Karácsony fut représenté, à lui seul, par 86 ouvrages.

KÖZLEMÉNYEK

Keserű Bálintnak,
60. születésnapjára

Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei. (1) A szegedi egyetemi intézmények reneszánszkutatással foglalkozó részlegeiben immár évek óta folyik egy nagyformátumú kutatási program: a régi magyar olvasmányok feltérképezése. Célja képet kapni arról, hogy — Keserű Bálint megfogalmazásában — „mit olvastak a kb. 1530—1730 közötti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit a protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban. Bízhatunk abban, hogy az egész anyag — a kumulatív index segítségével — például a külföldi irodalom és tudomány elterjedéséről is az eddigieknél egzaktabban tudósít (a kiadványok „elfordulási gyakoriságáról” — egyebek közt — hazai fölbukkanásuk idejének vagy a befogadó társadalmi helyzetének függvényében).”¹

Ez a feltáró munka azonban csak akkor nyer valódi jelentést, ha mód van azt kontroll-anyaggal összevetni, hiszen a magyarországi olvasmányok mennyisége, milyensége, struktúrája csak külföldi példák — egy gdanski polgár, vagy egy angliai nemesúr könyvtárának, illetve olvasmányjegyzékének függvényében válik igazán értékelhetővé. Ezért vélem rendkívül fontosnak, hogy e nagyszabású program munkatársai Magyarországon talált anyagok — könyvlisták, leltárjegyzékek, stb. — feldolgozása közben folyamatosan igyekezzenek tájékozódni a külföldi szakirodalomban publikált hasonló vizsgálatok eredményeiről; nemcsak módszertani összevetések céljából, de kimondottan azért, hogy a magyar anyag európai kontextusba helyezhető legyen a későbbiekben. Ehhez a tájékozódáshoz szeretnék hozzájárulni jelen dolgozatommal.

(2) A szegedi vállalkozás első jelentős hozadéka a „KtF-bibliográfiák” füzetekinek megjelentetése volt.² E kiadványtípusnak megtaláljuk megfelelőjét az angol szakirodalomban, s talán nem érdektelen összevetni a kettőt a bennük feldolgozott adatok mennyiségi mutatói szempontjaiból. Sears Jayne munkája, a *Library Catalogues of the English Renaissance* először 1956-ban jelent meg, melyet 1983-ban 500 példányban (!) újra kiadtak új előszóval és jegyzetanyaggal.³

Jayne bibliográfiája az 1500—1640 közötti időszakot dolgozza föl, tehát egy korábbi periódust, mint a KtF. Összesen 848 könyvlista adatait teszi közzé, ebből 274 az intézményi jegyzék, 574 pedig magánszemélyektől származik. Összehasonlításként: a KtF első négy füzete 1533—1721 közöttől 616 magángyűjteményről tud, az intézményi könyvtárak számbavételére még nem került sor. A jelenleg ismert legnagyobb magyarországi könyvtárak a következők voltak: Zsámboky János humanista (1587: 2618 tétel),⁴ Dernschwam János Magyarországon letelepedett csehországi német kereskedő, utazó,

¹ KESERŰ Bálint (ed). *Adattár XVI—XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 11: *A magyar könyvkultúra múltjából* (Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése — sajtó alá rendezte Herner János és Monok István). Szeged: JATE, 1983, 605. (A kiadó jegyzete)

² MONOK István (ed). *Könyvtártörténeti füzetek: Magángyűjtemények Magyarországon*. I. Szeged: JATE, 1981; II. Szeged: JATE, 1982; III. Szeged: JATE, 1983; IV. Szeged: JATE, 1985.

³ JAYNE, Sears. *Library Catalogues of the English Renaissance* (Reissue with New Preface and Notes). Foxbury Meadow: St Paul's Bibliographies, 1983.

⁴ KtF I, 29. Cf. GULYÁS Pál. *Számok János könyvtára*. Budapest, 1941.

humanista (1575: 651 tétel, 1162 könyv, kb. 2100 mű),⁵ és Mossóczi Zakariás nyitrai püspök, jogtudós, humanista (1587: 952 tétel).⁶

Végigtekintve Jayne katalógusán azt látjuk, hogy a magyarországinál összehasonlíthatatlanul fejlettebb kulturális háttér (egyetemek, főiskolák nagy száma s ezekben igen tekintélyes intézményi könyvanyag) ellenére (vagy éppen ezért?) a 16. századi angol magánkönyvtárak nem különböznek lényegesen a hazaiaktól. Kapasból kiválasztva néhány jelentősebbnek tűnő gyűjtőt, a következő adatokat találjuk: Martin Collins yorki kanonok (1509: 150 nyomtatvány); Gerald Fitzgerald, Kildare 9. lordja (1531: 159 tétel, nyelvek szerint – 64 latin, 47 francia, 29 angol, 19 ír); Thomas Cranmer, canterbury érsek (1553: 49 kézirat, 350 könyv); Reginald Pole, kardinális, európai hírv humanista (1555: 5 kézirat, 128 könyv; számla, nem teljes könyvtárjegyzék); John Parker, Matthew, későbbi canterbury érsek apja (1560: három listán (a) saját könyvei 86 MSS, 650 könyv — latin, angol, francia, olasz és spanyol nyelven, (b) Matthew fiának 850 latin, 300 angol és 50 francia könyv, (c) Richard fiának 19 MSS és 150 könyv); Matthew Parker canterbury érsek (1574: különféle listákon 482 MSS és 1045 könyv); Cox kapitány, Convetryből (1575: 33 románe, 14 filozófiai mű, 4 dráma, 1 orvosi könyv, 7 ballada, 3 almanach „és még 100 más”); John Dee matematikus, asztrológus és hermetikus filozófus (1583: 170 MSS és 2500 könyv); Thomas Lorkin cambridge-i fizikaprofesszor (1591: 172 MSS, 580 könyv).

A fennmaradt könyvjegyzékek tekintélyes része származik a két egyetemi városból, s többségében egyetemi emberek tulajdonát képezték. Jayne ezt az anyagot vizsgálta át tüzetesebben, s tapasztalatait a következőképpen összegzi: „Bármilyen tudományos, vagy egyéb tárgykörben, mely iránt az Erzsébet-koriak érdeklődtek, a könyvlisták biztosítják a leggyorsabb és legbiztosabb utat olvasmányaik rekonstruálására. ... A listák gyönyörűen tükrözik például az ellentétet a konzervatív, skolasztikus Oxford és a református, humanista Cambridge között.”⁷ Bizonyos tendenciák azonban — úgy látszik — általánosak. Bármelyik egyetemen az átlagos tudósnak 20 könyve van a század elején, 50 évvel később már 70 körül. A 167 cambridge-i katalógusból csak féltucat van, mely 10 könyvnél kevesebbet tartalmazna, 200 tételen felüli gyűjtemény viszont csak 2-3 akad. Jayne feltételezése szerint a cambridge-i kumulatív index (ha egyszer majd elkészül) kb. 3000 művet fog felsorolni.

Érdekes megfigyelni, hogy sokkal feltűnőbbben, mint a magyar anyagban — 1600 után ugrásszerűen megnövekszik a magánygyűjtemények mérete. Mindjárt a 17. század elejéről ilyen listákat találunk: ismeretlen tulajdonos (1605: 2600 tétel, témák és méret szerint csoportosítva); ismeretlen (1606: gondosan katalogizált 2000 tétel); John Rainolds, az oxfordi Corpus Christi College elnöke (1607: 1800 tétel); John, Lord Lumley (1609: 400 MSS, 2600 könyv); Richard Bancroft canterbury érsek (1612: 352 MSS, 5769 könyv), etc.

Jayne a szegedi projektum résztvevőihez igen hasonlóan látja a könyvjegyzékek feldolgozásának jelentőségét. A listák mindenekelőtt eloszlataknak egy mítoszt, mely a reneszánsz anyanyelvű irodalom frontáttöréséről beszél. „A Biblia kivételével a listák szinte egyáltalán nem tartalmaznak angol könyvet. Arra emlékeztetnek bennünket, hogy a tanulás és kultúra nyelve az Erzsébet-korban a latin volt. Aki egyáltalán tudott olvasni, biztosan olvasott latinul is, s tulajdonképpen minden értékes olvasmányt eleve latin nyelven várt. A mai tudósok hajlamosak azt hinni, hogy teljesen megérthetik az Erzsébet-kort annak angol nyelvű publikációin keresztül. E hitük az egyik oka annak, hogy még olyan sok földeríteni való van erről a korról.”⁸ A listák tehát jól tükrözik az éppen divatban lévő, sokakat foglalkoztató olvasmányanyagot, a kurrens tudás alapszövetét. Ezekből lehet a legbiztosabban külföldi szerők recepciójára vonatkozó következtetéseket levonni. Hiszen más dolog tudni, hogy 1561-ben Castiglione *Az udvari embere* megjelent angol fordításban, s megint más tudni, hogy az olasz eredetit már 1530-tól vásárolják és olvassák.

⁵ KtFI, 16. KESER Bálint (ed). *Adattár... 12: A Dernschwam könyvtár* (Közreadja Berlász Jenő, sajtó alá rendezte Keveházi Katalin és Monok István). Szeged: JATE, 1984.

⁶ KtFI, 28. Kiadva *Adattár... 11.* (1. sz. jegyzet), 451–484.

⁷ JAYNE 1983 (3. sz. jegyzet), 51–52.

⁸ I. m., 53.

Ugyancsak rendkívül fontos információ-forrás, ha a könyvjegyzékek jelzik, hogy mely művek kerültek egy kolligátumba. Sokat elárul az ideológiai diszpozícióról az a megfigyelés, hogy az Erzsébet-koriak előszeretettel tartották együtt Boethiust Porphüriossal, Cicerót Platónnal, Apuleiust Hermésszel. Végül még egy idézet Jayne-től: „Finomabb, vagy durvább felbontásban, de az Erzsébet-kor ideológiai és kulturális életének alapvető anyagai fellelhetők a kor könyvtárjegyzékeiben, s e katalógusok bármi másnál jobb eszközül szolgálhatnak a kor általános jellegének, a ‚korszellemnek‘ feltérására.”⁹

(3) A korszak egyik legizgalmasabb, s egyben tulajdonosa társadalmi osztályára igen jellemző katalógusa Sir Walter Raleigh után maradt fenn. Ezt nemcsak azért érdemes alaposabban szemügyre vennünk, mert a főúr életútja, sőt, még érdeklődése is párhuzamba állítható egyes magyarországi könyvgyűjtőkével, elsősorban Batthyány Boldizsárral, de azért is, mert Raleigh magánkönyvtárában — a fennmaradt katalógus szerint — néhány magyar vonatkozású könyv is volt, ez pedig a magyar—angol kultúrkapcsolatoknak, de legalábbis a két nép egymás iránti érdeklődésének újabb figyelemreméltó dokumentuma.

Mielőtt e magyar vonatkozású könyvekre rátérnénk, ismerkedjünk meg a könyvkatalógus, illetve a hajdani könyvtár izgalmas, s morbid elemeket sem nélkülöző történetével.

Sir Walter Raleigh életrajzi adatai jól ismertek. Erről a ragyogó pályát befutott, majd életét a vérpadon végző kalandor-arisztokrataról sokszor mondják, hogy tipikus reneszánsz főúr volt, s valóban, biográfiája kimeríti Fortuna istenasszony le-föllandülő kerekének a 16. században elképzelhető valamennyi mozgását.

Emlékeztetőül: 1552-ben született, s felemelkedése Erzsébet királynő első kegyencévé üstökösszerűen látványosan történt, hiszen még nemesember sem volt, s bár néhány évig tanult Oxfordban, az egyetemet is diploma nélkül hagyta el. Pályájának elején a protestáns neoplatonisták intellektuális köréhez vonzódott, s Leicester pártfogását kereste. Írországbban tüntette ki magát először, mint Philip Sidney apjának, az írországi kormányzónak rettenthetetlen katonája. Mikor 1581-ben bemutatták az udvarban, különösebb neveltetés nélkül is olyannyira tökéletesen testesítette meg a Castiglione által megálmodott udvari embert, hogy Erzsébet többet nem is engedte el maga mellől. Intellektusa, titokzatos természete mindenkit elhomályosított. Sikeres tengerentúli expedíciói elismeréseként a királynő „Az óceán pásztora” címmel tüntette ki, válaszul Raleigh szerelmes verseket írt Erzsébethez, a királynőt Cynthia, vagyis a hajósokat és a költőket vezérlő holdistennő alakjában allegorizálva. Raleigh valóban rendkívülien sokoldalú érdeklődésről tett tanúságot: az *Areopagus* költőivel barátkozott, Spensert ő hozta Írországból az udvarba, mire az viszonzásul neki dedikálta a *The Faerie Queene* első kiadását. Feljegyezték róla, hogy archeológiáról vitatkozott Camdennel, s alkímiát tanult John Dee-nél. Ezekben az években tartózkodott Angliában a későhermetikus filozófia zseniális képviselője, Giordano Bruno, akinek művei nagy hatást tettek Deere. Bruno vendéglátója Londonban a francia követ, Mauvissiere, Marquis de Castelnau volt, akinek házában a „hamvazószerdai lakoma” is lejátszódott. Raleigh bejáratos volt a követ házába, s Mauvissiere egy 1585. szeptemberi leveléből „Monsieur de Raglay” konkrét vacsorameghívásáról is tudunk.¹⁰

Raleigh tehát egy olyan körből indult, ahol a harmóniaeszmény, a lojalitás, a világ misztikus egységéről vallott nézetek uralkodtak, s ugyanakkor a tolerancia!¹¹ A nyolcvanas évek végén azonban elvesztett lett (nem szokatlan dolog Erzsébet udvarában): a királynő engedélye nélkül kötött házasságáért rövid börtönbüntetést szenvedett, majd visszavonultan élt vidéki birtokán, s lassan filozófussá érett. A büszke, páváskodó udvaronc, akiről feljegyezték, hogy egyik sikeres amerikai kalóz-expedíciója után az udvarban megjelenve cipőjét több uradalmat megérvő gyémántokkal borította be, most egészen különös embereket gyűjtött maga köré. Közöttük a „garabonciás” Earl of Northumberland alkímista kísérleteiről volt híres,¹² míg a „School of Night” matematikusai Thomas Harriot és Walter

⁹ I. m., 54–55.

¹⁰ HENDERSON, Philip. *Marlowe*. London: Harvester, 1978, 44.

¹¹ Vö.: YATES, Frances A. *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London: RKP, 1964, 177–8.

¹² WILLIAMS, Neville. *All the Queen's Men*. London: Cardinal, 1974, 249.

Warner Bruno tanainak követői voltak, s a kopernikuszi rendszert propagálták; Harriot pedig filozófiai elmékedéseiben még deista nézetekig is eljutott.¹³ Raleigh másik barátja, a költő Chapman misztikus – hermetikus műveket írt.¹⁴

A Raleigh köréről terjengő pletykák annyira felkeltették a hatóságok figyelmét, hogy 1594 márciusában egy bizottság ült össze a Dorset megyei Cerne Abbasban, hogy kivizsgálja Sir Walter heterodox nézeteit. A bizottság főleg a környék lelkészeit hallgatta ki, de a tanúk semmi olyasmit nem tudtak mondani, mely alapján az eretnekséget bizonyítani lehetett volna.¹⁵ A vizsgálat befejeztével nem indult eljárás Raleigh ellen; elérte viszont végzete Erzsébet halálakor. Raleigh Stuart Arabellát szerette volna az angol trónra segíteni, s amikor Jakab lett a király, ellenségei azonnal befeketítették előtte Raleigh-t. Összeesküvésért perbe fogták és halálra ítélték. A bíróság elnöke ismét felmelegítette az ateizmusra vonatkozó régi vádakát. Az ítéletet mégsem hajtották végre, ehelyett Raleigh 14 évet töltött a Towerban, Jakab börtönében, s itt írta legjelentősebb műveit is. A börtönből publikálta 1614-ben világtörténetét (*The History of the World*), mely háromnegyed millió szóban a teremtéstől Kr. e. 130-ig követi nyomon a gondviselés működését a történelemben. Raleigh 1616-ban kiszabadult, s újabb expedíciót vezetett Dél-Amerikába, hogy Jakab kegyét megszerezze. A vállalkozás katasztrófálisan végződött. Spanyol hajókkal való összetűzés miatt újra börtönbe vetették, s végül 1618-ban kalózkodás címén kivégezték.

A már említett hivatalos vizsgálat tanúvallomásai, illetve a halálos ítéletet kihirdető bíró szavai miatt a kultúrtörténészeket azóta is foglalkoztatják Raleigh vallásos és filozófiai nézetei. A mendemondák és fennmaradt művei azonban élesen ellentmondanak egymásnak. Állítólag egyszer kitépett két lapot a Bibliából, szelekbe sodorta dohányát, hogy rágyújthasson. Halálos ágyán meg azt mondta volna, hogy ha majd meghal, ő legszívesebben felvinné a lelkét egy magas hegyre, onnan legurítva ráeresztené a Jót és a Gonoszt, vigye, amelyik eléri.¹⁶ Mások ezt úgy interpretálták, hogy Raleigh tagadta a Menny és a Pokol realitását, kijelentvén, hogy „úgy halunk meg, mint az állatok, s mikor kimúlunk, emlékünkhöz sem marad.”¹⁷ Ralph Ironside tiszteletes, aki részt vett Raleigh egyik filozófiai beszélgetésén így idézte vendéglátója nézeteit a lélek halhatatlanságáról:

...valaha Oxfordban is tanultam, egy bakkalaureátus alatt vizsgáztam, beszélgettem sok teológussal, de ideáig egy sem tudta értelmesen megmondani, hogy mi az emberi lélek.

E szelíd filozófiai szkepticizmus a vizsgálóbíró interpretációjában már fertelmes eretnekséggé változik:

A világ úgy taksál téged, mint a legpogányabb és leggyalázkodóbb nézetek védelmezőjét... Ne vigyen téged semmi gonosz arra a meggyőződésre, hogy nincs örökkévalóság a mennyekben! Mert ha így gondolkodol, a pokol tüzén találsz majd meg az öröklétet.¹⁸

Raleigh műveit vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy ateista semmiképpen sem lehetett, s ha egyes kortársai így nevezték, ez csak abból fakadt, hogy akkoriban az ateizmus terminust sokkal tágabb értelemben használták, gyakorlatilag mindenfajta radikálisabb eretnekségre. Csakhogy Raleigh munkáiban még tételes eretnek gondolatokat sem találunk, megfigyelhetjük viszont a tolerancia-igényt.

¹³ HENDERSON 1978 (10. sz. jegyzet), 47.

¹⁴ KEACH, W. *Elizabethan Erotic Narratives*. New Jersey: Princeton, 1977, 116. Ld. még YATES, F. A. *The Occult Philosophy in the Elizabethan Age*. London: RKP, 1979, *passim*.

¹⁵ A vizsgálatot összefoglalja: BUCKLEY, George. *Atheism in the English Renaissance*. New York: Russel, 1965, 139–143.

¹⁶ HENDERSON 1978, 48.

¹⁷ Ld. THOMAS, Keith. *Religion and the Decline of Magic*. London: Penguin University Books, 1973, 198. Ld. még: LEFRANC, P. *Sir Walter Raleigh écrivain*. Paris, 1968, 381.

¹⁸ Az egész jegyzőkönyv a Harleian MS. 6849. fol. 187-ben maradt fenn. Összefoglalja BUCKLEY 1965 (15. sz. jegyzet), 144 skk.

illetve a szkepticizmus több fajtáját is, s mindez késő-tizenhatodik századi kontextusban azért szemet szúr. Híres verse, a „Mi életünk? Eljártzott passió” c. 12 soros mintha — a mendemondákat megerősítendő — tagadná a lélek halhatatlanságát. A halálról ugyanis így ír:

Nézőnk és bírálónk a Menny maga,
Jegyzi, ha játékunkban van hiba.
S a sír, ha majd a fénytől elfedez,
Mint lehulló függöny, véget jelez.
Végső helyünkre így masírozunk,
Nem tréfa ez, mert tényleg meghalunk.¹⁹

Bár jobbára földrajzi műveket írt, *Világtörténetének* bevezetőjében ugyancsak föltűnik, hogy vallásos megjegyzései mélyen hívő kereszténynek mutatják, ám Istenről konzekvensen nem háromságként beszél, s Jézust általában más műveiben sem említi meg.

A *The Skeptick* című traktátusa a pürrhónizmus hatását mutatja, s leginkább Agrippa *De incertitudine & vanitate omnium scientiarum*-ának a tudomány hiábavalóságát hirdető szkepszisével rokonítható. A lélekről szóló húsz lapnyi értekezése mintha az Ironside tiszteletes jelenlétében elmondottak írásos összefoglalása volna, de sem Strathmann, sem Buckley nem tudták benne felfedezni Pomponazzi visszhangját. Frances Yates a „Treatise . . .” alaphangját brunoinak nevezte, s az Ironside által felidézett filozófiai vitát a „hamvazószerdai lakoma” hangulatához hasonlította. Buckley a fiatal Raleigh-re nagy hatást tevő korabeli Franciaország szabadabb légkörében kereste a főúr heterodoxiájának gyökereit, amelyek végül is egy orthodox, de a vallási toleranciát mindig súlyponti kérdésként kezelő rendszerré szelídültek.²⁰

(4) Raleigh könyvlistájának felfedezése több szempontból is szenzáció volt az angol reneszánszkutatásban: mindenekelőtt választ lehetett várni sok, az eddigiekben érintett kérdésre a költő-filozófus-kalandor világnézetét, műveltségét és esetleges forrásait illetően. Ugyanakkor a felsorolt könyvanyagot paradigmaértékűnek is lehet tekinteni a Raleigh-hoz hasonló késő-renaisszansz angol főúrak érdeklődésének és olvasmányainak vizsgálatánál.

A könyvlistát 1952-ben fedezték föl a tulajdonos omniáriumában,²¹ melyben *Világtörténete* írása közben szükséges jegyzeteit, térképvezérlőit gyűjtötte össze. Csak 1968-ra sikerült bizonyosan azonosítani, hogy a könyvlista maga is Raleigh kezétől származik, s ekkor publikálta Walter Oakeshott bibliográfiai szempontból rendkívül izgalmas, a könyvanyagot részletesen leíró, s egyben a könyvek sorsát is kinyomozni próbáló tanulmányát.²²

A rendkívüli körülmények azonban, melyek között Raleigh használta ezeket a könyveket lehatárolják a megteendő következtetések körét. A lista ugyanis valamikor 1608 és 1611 között készülhetett, s Raleigh könyvei közül csak azokat sorolja fel, melyeket bevihetett Towerbeli börtönébe, hogy segítségükkel a *Világtörténeten* dolgozhasson. Oakeshott azt is kiszámolta, hogy hány és milyen elrendezésű polcnak kellett a (nem túl szájk) cellában lenni ahhoz, hogy a több, mint 500 kötet, valamint a matematikai és geográfiai eszközök, glóbuszok és asztrolábiumok mind elférjenek. A lista nem követi szorosan a korban szokásos könyvleírás elveket (a méret szerinti besorolást — ilyen John Dee hatalmas könyvtárleltára, mely precíz bibliográfiai jegyzeteket is tartalmaz), hanem az elhelyezésnél a méret és a tematika közti kompromisszumot tükrözi. Igen széles spektrumú, minden tudományterületet átfogó könyvanyag, hiába is várnánk azonban politikailag kényes, vagy eretnekgyanus könyveket, még ha Raleigh más alkalommal olvasott is ilyeneket. Ez a lista alapján sem pozitív, sem negatív értelemben nem igazolható. A latin, angol, francia, olasz és spanyol nyelvű könyvek között dominál a latin; tematika tekintetében pedig legtöbb a történeti és földrajzi munka, de találunk szép számmal filozófiai, teológiai és természettudomá-

¹⁹ „What is our life? A play of passion . . .” Saját fordításom. A vers heterodox vonásairól ld. elemzésemet: *Kultúrtörténet és irodalmi elemzés. Helikon* 1982:1.

²⁰ Vö.: STRATHMANN, E. *Sir Walter Raleigh: a Study in Elizabethan Scepticism*. New York, 1951.

²¹ COLLINS, A. J. *An Unknown Raleigh MS. The Times*, 1952. november 29.

²² OAKESHOTT, Walter. *Sir Walter Raleigh's Library. The Library* 5/XXIII (1968):4

nyos műveket is. Feltűnő, de más könyvlisták ismeretében nem meglepő a szépirodalom elenyésző aránya. Könyvlistája mindössze egy költői művet tartalmaz: *Operae Petrarcae*. Más forrásból tudjuk még, hogy élete utolsó hónapjaiban megkapta Spenser műveinek 1617-es gyűjteményes kiadását, s a *The Faerie Queene* margóján saját megjegyzései is fennmaradtak.

Raleigh bizonyíthatóan tudatosan építette fel kis házikönyvtárát. Erről tanúskodik két bibliográfiája. Gesner *Bibliotheca universalis, sive catalogus omnium scriptorum in tribus linguis Lat. Graec. et Hebr. extantium et non extantium*, 1545 (No. 276) és a *Philobiblon sive de amore librorum et institutione bibliothecae tractatus; De manuscriptis Oxoniensibus, per Thomam James*, 1599 (No. 504). Gyűjteményében dominálnak a földrajzi, kronológiai, történeti munkák, ám, ha a rendelkezésre álló és az általa használt is olvasmányanyag fölmérésére vállalkozunk, könyveikhez hozzá kell számítanunk rabtársának, a „Boszorkánymester” Earl of Northumberlandnak cellakönyvtárát is. Northumberland 1605-től 1621-ig ült a Towerban, s együttműködése, közös kísérletezése Raleighvel jól ismert.²³ A „Boszorkánymester” után nem maradt könyvjegyzék, leszármazottainak első katalógusa 1690-ben viszont már 2873 kötetet számlált! A könyvanyag jórészt együtt van a mai napig, s jelentős része viseli a 9. Earl pecsétjét, sőt, margináliáit is. Rekonstrukciós kísérletek²⁴ az eredeti könyvanyagot kb. 1500 kötetre becsülik, ebből 826-ot már sikerült azonosítani (könyvszámlák, háztartási feljegyzések alapján), s ebből 552 kézbe is vehető: köztük 57 kötetben az Earl részletes feljegyzései.

E cikk keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen ismertessem Raleigh könyveit, meg kell azonban jegyezni, hogy a félezer kötet az Oakeshott által említett történelmi és geográfiai specializálódás ellenére is minden tudományterületet átfogó anyag, s összetétele igen hasonlít a Batthyány Boldizsár, Mossóczi Zakariás, vagy Miskolczi Csulyak István által gyűjtött könyvekhez. Megtaláljuk itt az alapvető teológiai szakirodalmat éppúgy, mint az ezoterikus műveket, vagy a neoplatonisták traktátusait (Platón, Triszmegisztoosz, Ficino, Pico, Reuchlin, Trithemius, Primaudaye, Patrizzi, Dorn, Porta, Paracelsus, Libavius, Lemnius Levinus, asztrológia, chiromantia, alkimia), a mitológia és ikonográfiai alpműveket (Natalis Comes, Boissard, Reusner), filozófusokat, mint Cusanus, Machiavelli, Montaigne, Copernicus, Palingenius, de még „angelographia”-t is.

Külön kell szólni magyar vonatkozású könyveiről, melyeket nyilvánvalóan a *History of the World* írása kapcsán gyűjtött össze. Ez a tény arra enged következtetni, hogy használta is őket, s külön figyelemre méltó, hogy a börtönbe beengedett, limitált számú könyv közé is besorolta őket. A könyvjegyzéken a következő magyar vonatkozású tételeket találjuk:

(1) „Hungariae description Pantoni” (No 234)

Valószínűleg Giro Spontone *Attioni de` Re dell` Ungaria brevemente descritte* (Bologna, 1602, 4°).

(2) „Reges Hungariae” (No 351)

Oakeshott Thuróczy János krónikájára gondol, annak kolofonja alapján: *serenissimorum hungariae regum chronicon* (Augsburg, 1488, 4°)

(3) „Pelbarti Rosarium vol. 2b9” (No 409)

Temesvári Pelbart: *Aureum sacrae theologiae rosarium* (1584, 4°)

(4) „A declaration from Hungari” (No 464)

A Declaration of the Lordes and States of the Realme of HUNGARIE contayning the reasons which moued them . . . to oppose themselves against . . . the Emperor (London, 1605)²⁵

SZÓNYI GYÖRGY ENDRE

²³ SHIRLEY, J. W. *The Scientific Experiments of Sir Walter Raleigh, The Wizard Earl, and The Three Magic in the Tower, 1603–17. Ambix* IV (1949), 52–66.

²⁴ BATHO, G. R. „*The Library of the Wizard Earl: Henry Percy Ninth Earl of Northumberland (1564–1632)*.” *The Library* 5/XV (1960), 247–261.

²⁵ Franciából fordított röpirat a Bocskai-felkelésről. STC 13971; RMK III. 1021. Ld. GÖMÖRI György. *Az angolok magyarságképe a 17. század első felében. Filológiai Közöny* 26 (1980):3, 358–359. Gömöri szerint igen ritka kiadvány, egy-egy példánya van az oxfordi Bodley-könyvtárban és a chicagói Szathmáry-gyűjteményben. Magam a washingtoni Folger Shakespeare Library példányát használtam.

Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz. A régi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó adatok összegezését minden eddigi korszakában az „adalék irodalom” felvirágozása követte. Ez történt Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* (RMK I II. Bp. 1878–1885) és a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* eddigi köteteinek (RMNy I II. Bp. 1971–1983) megjelenése után is. Szabó Károly korszakalkotó nagy munkájának kiegészítésével és átdolgozásával a Magyar Tudományos Akadémia először Dézsi Lajost (1868–1932), a kolozsvári majd a szegedi Egyetem tanárát bízta meg. Az ő gyűjtőmunkásságának ma is használható dokumentumai a szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött, egykor Dézsi tulajdonában volt RMK-kötetek, amelyekben a bekötött tiszta lapokra jegyezte fel új adatait. Ezeknek közzétételére kísérletet is tett: 1906-ban a *Magyar Könyvszemlében* (131–153. lap) közölte 48 újonnan előkerült nyomtatványnak adatait, és ezt külön füzetben is megjelentette.¹ További terveinek, szándékának bizonyítéka a szegedi Egyetemen őrzött kéziratok gyűjteményében 89 régi nyomtatvány leírását tartalmazó nyomdai hasáblevonat, amely csak 1967-ben Sztripszky Hidor újra kiadott *Appendixével* együtt jelent meg.² Dézsi Lajos adalékfeltáró munkásságának hasznos voltát tanúsítja, hogy eredményei a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* köteteiben is megtalálhatók.

Az új adatok gazdag sorát gyarapító „adalék irodalom” ma is egyre gyarapszik. A következőkben a Dézsitől tanult, a szegedi Egyetemen hagyományként ápolt, örökölt módszerekkel a pozsonyi jezsuita nyomda 1636–1640 közötti időszakából, tehát a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* harmadik kötetének első négy esztendejébe tartozó, és a nagyszombati egyetem részére készült többnyire ismeretlen vagy elvesztett nyomtatványokra vonatkozó adatokat közlünk.

Forrásunk Pray Györgynek a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kézirat-gyűjteményében, a XXX. számú kötetben található.³ Ez a Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635 őszén alapított nagyszombati egyetem naplóját tartalmazza. A címlapja szerint a kötet négy részből áll:

Actum Academicorum Collegij Societatis Jesu Tyrnaviae Tomus Decimus Septimus. Continens Ephemerides, seu diarios (!) eventus Collegij et Academiae primo. 2° Elogia Professorum Academiae ac Magistratum post mortem. 3° eorum itidem piam memoriam, qui ex hac Universitate in viros illustres evaserunt tam Ecclesiasticos, quam Saeculares. 4° liberalitatem eorum ac benevolentiam, qui huic Studio Generali, eiusque Privilegijs, dum viverent Patroni ac Defensores extiterunt. Inchoatus Anno M.DC.XXXVI. qui fuit Bissexus. 1. Januarii. (más kézzel:) usque 1733.

(harmadik kézzel:) Authore Georgio Dobronokio.

A kéziratok kötet levelei számozatlanok, idézése tehát csupán dátum szerint lehetséges. Az alább bemutatott adataink az első, 1636. január 1-én kezdett és 1640. május 6-án megszakadt Ephemerides című részből valók. Ennek végével a napi eseményekről szóló rendszeres beszámoló megszakad és az a címben jelzett további három részben már csak a XVIII. század elejétől folytatódik. Dobronoki György, akinek nevét a címlapon későbbi kéz írásával olvashatjuk, a nagyszombati kollégium első rektora volt. Ő vezette a naplót egészen 1637. október 11-ig. Krónikás munkásságát utána többen mások folytatták. Az 1636–1640. évre vonatkozó feljegyzésekből időrendi sorrendben közöljük mindazokat az adatokat, megjegyzéseket, ahol kifejezetten nyomtatványról történik említés. A napló minden egyes idézett része.

¹ *Addimenta ad bibliographiam typis hungaricis impressorum. Adalékok a magyarországi nyomtatványok bibliográfiájához.* Bp. 1906.

² SZTRIPSKY Hidor: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.* Bp. 1912. Utánnomata: Bp. 1967.; ebben: *Supplementum ineditum Ludovici Dézsi.* Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései. 1537–1667. 585–621. lap.

³ E nagyértékű és szövegkiadást érdemlő forrásra a *Régi Magyar Költők Tára* XVII/7. kötetének (Bp. 1974) jegyzetelése során (HAJNAL Máttyás, *Szölösi Benedek életrajza*) HOLOVICS Flórián hívta fel figyelmet először. Sok és önzetlen segítségét ez alkalommal is megköszönöm. Adatait e dolgozatomban is figyelembe vettem.

idézet-csoportja előtt megkíséreljük a nyomtatvány rövid, címleírást helyettesítő meghatározását adni, majd a naplóból az oda vonatkozó szövegrészt, a benne lévő rövidítések feloldásával idézzük. Végül pedig az adatokat értelmezzük, magyarázzuk.

1.

Theses disputationis primae e logica in Universitate Tyrnaviensi. Posonii 1636. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a naplóban ez olvasható:

1636. február 1.

Fuit prima logicorum Disputatio mane per duas horas cum 30 impressis thesibus. Interfuerunt disputationi Eminentissimus dominus Cardinalis, sed noluit disputare. Defendit Bidellus Logicae oppugnaverunt 3 Logici, noster unus Alumnus, alter, tertius saecularis. Interfuere Canonici duo, Patres Franciscani, Reliquos impedivit pluvia.

A nyomtatvány a nagyszombati egyetem legelső logikai évfolyamának első nyilvános vitájára kitűzött tételeket tartalmazta. A szövegben olvasható 30-as szám vonatkozhat a példányok számára, de a tételekére is. Figyelmet érdemel, hogy ezen a dispután jelen volt az egyetemalapító Pázmány Péter is, aki azonban a vitakozásban nem akart résztvenni. A védő az évfolyam vezetője (bidellus), az opponensek a logikai évfolyam három tagja, egy jezsuita növendék és két világi hallgató voltak. Jelen volt két kanonok és a franciskánusok, a többieket akadályozta az eső. A tételeket feltehetően Pozsonyban a jezsuiták nyomdájában nyomtatták, amire a naplóban ezekben az években ismételtlen utalás történik hasonló kiadványoknál.

2.

Catechismus krestinesc. Posonii 1636. Typ. Societatis Jesu.

Román nyelvű katekizmus. A ma példányból nem ismert nyomtatványra vonatkozó eddigi irodalmat közölte Sztripszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.* Bp. 1912. (Utánnymomat: Bp. 1967.) II 2525/73. A nagyszombati naplóban erre vonatkozólag ez olvasható:

1636. február 2.

Accepi e Karan Sebes a nostris Patribus Catechismum P. Canisij e Latino in Lingvam Valachicam imprimendum Posonij opera P. Jacobi Nemethi.

Petrus Canisius katekizmusának román nyelvű fordítását tehát jezsuiták készítették és küldték el Karánsebesről a nagyszombati rektornak, hogy továbbítsa Pozsonyba, Némethi Jakabnak, a jezsuita nyomda prefektusának.

3.

Theses in „studio claustrali” Franciscanorum ad disputandum propositae et sub titulo Universitatis impressae. Posonii 1636. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a naplóban ez olvasható:

1636. március 19.

Hodie, me et P. Jazberini praesente apud eminentissimum institit P. Lector Francoscanorum ut impressas theses posset imprimi curare ad disputandum. Consensit Eminentissimus modo prius Reverendissimo Vicario Generali revideretur. Cogitavi cur non potius ab Academia hac?

A ferences kolostor teológiai kurzusának lektora Dobronoki György és Jászberényi István jezsuiták jelenlétében Pázmány érsektől kérte, hogy a nyilvános vitára kitűzött tételeket kinyomathassa. Pázmány ezt megengedte azzal a feltétellel, hogy a tételeket előzőleg az általános helynöknek bemutatják. Dobronoki megjegyezte: „Miért nem inkább az Egyetemre bízta?” Hogy a kiadvány valóban megjelent, a naplóban 1639. május 22-én egy hasonló esettel kapcsolatban utalást találunk (lásd alább a 15. tételnél). Itt az is kiderül, hogy a tételeket a ferencesek is Pozsonyban nyomatták, ahol a nyomdász a címlap szövegével nem sokat törődött és „sub titulo Universitatis Tyrnaviensis” gyanútlanul kinyomtatta.

4.

Gosztóni, Stephanus (praeses): Theses disputationis primae ex logica in Universitate Tyrnaviensis, ... Defendente Michaele Bekaria. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1637. január 27.

Logici Praeside P. Stephano Goszthoni cum impressis Thesibus, primam habuere disputationem post prandium. Ita quidem fuerat ordinatum, sed dilatum est in crastinum.

1637. január 28.

Mane prima Logicorum disputatio. Defendit frater noster Michael Bekaria. Adfuit Illustrissimus Dominus Georgius Lippai, Episcopus Wespremiensis et Cancellarius Regni Hungariae.

A tanár (praeses) és a tételek védője (defendens) is jezsuita volt. A vitát egy nappal elhalasztották és azon a veszprémi püspök, Lippay György királyi kancellár is megjelent.⁴

5.

„Carmen impressum nomine rhetorum et poetarum e Seminario S. Stephani oblatum reverendissimo domino Georgio Dubowski episcopo Chanadiensi.” Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

Köszöntő versek. A ma példányból nem ismert nyomtatványt a nagyszombati napló 1637. május 24-i bejegyzése a fenti idézett formában közölte. Dubowski György csanádi püspök egyben az esztergomi káptalan nagyprépostja volt. A költeményt tiszteletére a nagyszombati érseki szeminárium gimnáziumi tagozatának felső, retorikai és poétikai osztályába járó diákjai ajánlották.

6.

Parnassus bimons, cuius thitorea honor, hyampeum pallida Ungariae vota occupabant: cum primae lauro reverendorum, generosorum, nobilium, et ingenuorum dominorum artium et philosophiae in novo Tyrnaviensium athenaeo buccalaureorum, academica poesis accineret. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu. — 20 számozatlan levél, 4°.

A kiadvány leírása Szabó Károlynál található (RMK II 2447). A nagyszombati naplóban erről a következő megjegyzés olvasható:

⁴ A jezsuiták életrajzi adataira vonatkozólag: LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. II. vol. (1601–1640)*. Romae 1982. (Röv.: Lukács, Catalogi II.) — Bekaria Mihály (1613 Győr — 1658 Sopron) i. m. 546. 1.

1637. augusztus 23.

Posonium usque abiit M. Jaonnes Nadasi ad sollicitandam impressionem carminum Baccalaureis offerendorum.

A kiadvány prózában és versben írt köszöntéseket a gimnázium poétikai osztályának tanulói a nagyszombati egyetem első borostyánkoszorúsainak (artium et philosophiae in novo Tyrnaviensium atheneo baccalaureis) ajánlották.

7.

Catalogus impressus nominum baccalaureorum P. Martini Palkovich. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

A borostyánkoszorús hallgatók névsora. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1637. augusztus 24.

P. Palkovicz Posonium usque ivit cum fratre Abraham, ut Propositiones impressas e Physica, et catalogum impressum nominum suorum Baccalaureorum secum adveheret.

A nagyszombati egyetemen felavatott első borostyánkoszorúsok névsorára (catalogus) vonatkozó adat olyan nyomtatványra vonatkozhat, amelyet más kiadványba, könyvbe ragasztottak és így osztották ki a nyilvános vitán megjelent vendégeknek. Az is meglehet azonban, hogy önálló füzetként került forgalomba és a vita téziseit is tartalmazta. (A megjegyzésben szereplő másik kiadvány, a *Propositiones physicae* a következő, 8. tételhez tartozik.)⁵

8.

Propositiones seu theses e physica. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról és a vele kapcsolatos nyilvános vitáról a nagyszombati naplóban két bejegyzés olvasható; az elsőt az előbbi tételnél idéztük. A második a következő:

1637. augusztus 31.

Post prandium praesentibus Archiepiscopo Strigoniensi, Palatino Comite, et aliis plurimis fuit disputatio Physica cum impressis thesibus Archiepiscopo dedicatis ab Juvene saeculari. Primus oppugnavit P. Gvalterus. D. Cancellarius etiam acriter disputavit.

A vita tételeit tehát egy világi hallgató Lósy Imre esztergomi érseknek, az 1637. március 19-én meghalt Pázmány Péter újonnan kinevezett utódának ajánlotta. A vita 1637. augusztus 31-én ebéd után zajlott az esztergomi érsek, Eszterházy Miklós nádor és sok más jelenlétében. Az első opponens P. Gvalterus volt, de a vitában serényen részt vett a kancellár, Lippay György püspök is. (P. Gvalterus személyét nem sikerült azonosítani.)

9.

Keresztes, Stephanus (?) : Carmen pro die natali Comitis Nicolai Eszterházy. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

⁵ Palkovich Márton ld.: Lukács, *Catalogi* II, 696–97. 1.

Születésnap-i köszöntővers. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1637. december 1.

Misit Posonium carmen imprimendum Pater Keresztes, pro natali Comitis Palatini per peculiarem hominem ad eum muneris conductum.

Lehetséges, hogy Eszterházy Miklós nádor születésnapjára készült köszöntőverset Keresztes István jezsuita szerezte, aki a nádor udvarában működő missziónak is tagja volt. Ő küldötte a megbízható és alkalmas embert Pozsonyba a *Carmen* kinyomtatására.⁶

10.

Wesselényi, Nicolaus (praeses): Theses disputationis primae e Logica in Universitate Tyrnaviensi, Beatissimae Virgini Purificatae dicatae. Propugnavit Ferdinandus Palffy, oppugnaverunt Emericus Prini, Stephanus Kohari, Franciscus Rauasz. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1638. február 23.

Habita est prima disputatio Logicorum horis pomeridianis praeside P. Nicolao Wesseleni Professore Logices. Erant Theses impressae, Beatissimae Virgini Purificatae dicatae, quas propugnavit Comes Ferdinandus Palffy, oppugnabant hunc primo loco Emericus Prini, Liber Baro, Stephanus Kohari idem Liber Baro et Franciscus Rauasz, Nobilis Tyrnaviensis, omnes tres Logici. Aderant praeter Philosophos et Theologos Academicos etiam ex Dominis Capitularibus cum Reverendissimo Domino Nicolao Buithe et cum Patribus Franciscanis.

A nyilvános vita délután volt. Megjelentek a filozófiai és teológiai tagozat hallgatóin kívül a kanonokok közül néhányan Beithe Miklós vezetésével, és a ferencesekkel.⁷

11.

Gosztóni, Stephanus (praeses): Theses disputationis e philosophia rationali et naturali. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu. 4 ívrét levélen.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1638. június 16.

Conventus est mane ad Synodum... Peracto prandio omnes Synodales Patres qui cum Archiepiscopo ad Collegium advenerant, profecti sunt ad Auditorium Academicum cum eodem Archiepiscopo auditori propugnationem Thesium impressarum, et in duplici regali, inque materia serica ejusdem quantitatis Archiepiscopo Strigoniensi, ex Philosophia Rationali et Naturali dicatarum, Praeside P. Stephano Gosztóni, Physices professore. Argumentatus est ex Praelatis inter reliquos egregie ipsemet Archiepiscopus, quem non inferiori gradu secutus est Albae Regiae Cancellarius, Episcopus Agriensis, hunc Reverendissimus Episcopus Chanadiensis, Dominus

⁶ Keresztes István ld.: Lukács, Catalogi II, 638. Vö. Régi Magyar Költők Tára XVII/7. 468., 470. és 476. l.

⁷ Wesselényi Miklós István ld.: Lukács, Catalogi II, 788. l.

Josephus Piski. Successit disputatio cum magna omnium satisfactione et laude tum praesidentis, tum defendentis.*

A nyilvános vita a Lósy Imre esztergomi érsek elnökletével 1638 nyarán Nagyszombatban tartott és az egyházi fegyelem megszilárdítását célzó nemzeti zsinat résztvevőinek tiszteletére zajlott az egyetem dísztermében. Az érseknek és a zsinati atyáknak a két regál-ív terjedelmű nyomtatvány selyembe kötött példányait adták. A vitában Lósy érsek, a fehérvári kancellár-prépost, az egri püspök és Piski József csanádi püspök is részt vettek.

12.

Theses disputationum e Metaphysica pro gradu magisterii. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1638. július 21.

Disputatus est in Auditorio Academico horis ante et post meridiem duo Metaphysici externi pro gradu Magisterii defenderunt totam Philosophiam Thesibus impressis mane, et duo a meridie.

A vitában részt vett négy világi hallgató közül kettő reggel, kettő pedig délben vitázott. Mivel egy héttel később, július 28-án ugyancsak a filozófia magiszteri fokozatért Palkovich Márton vezetések disputáló Székhelyi Miklós bakkalaureus nyomtatott téziseit példányból is ismerjük (RMK II 530), következtethetünk az elnökre, Palkovich Mártonra is, sőt még az is feltételezhető, hogy a négy jelölt mindegyikének külön-külön füzetben jelentek meg a tételei. Székhelyi 20 ívrét lapon megjelent tételeinek címlapján a disputa napját, 28-dikát kézzel írták be. A napló ezen a napon részletesen beszámol a filozófiai kurzus legfelsőbb osztályának, a metafizikusok tagozatának erről az utolsó vizsgájáról:

1638. július 28.

Post prandium fuit ultima Metaphysicorum disputatio Archiepiscopo Thesibus dedicatis celebrior caeteris. Interfuit disputationi etiam ipsemet Archiepiscopus et alii complures ex Praelatis. Aderat et Magnificus Dominus Paulus Eszterhazi Vice-Generalis Uyvariensis. Argumentati sunt ex professo P. Stephanus Gosztoni et P. Michael Tassi.

A tételek kinyomatásáról ez alkalommal nem történik említés, feltehetően ez is az egy héttel korábbiakkal együtt készült.

13.

Epithalamium nuptiis illustrissimi comitis Stephani Eszterhazi et illustrissimae virginis Elizabethae Thurzo, in Collegio Societatis nomine Academicorum Tyrnaviensium concinnatum. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu. 3 ívrét levél.

Lakodalmi köszöntővers. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban a következő bejegyzések olvashatók:

1638. szeptember 14.

P. Kerestes et P. Wesseleni sunt profecti Posonium. Et ille quidem ob imprimendum Epitalamium, nuptiis Illustrissimi Comitis Stephani Eszterhazi, et Illustrissimae Virginis

* Gosztonyi István ld.: Lukács, Catalogi II, 604. 1.

Elizabethae Thurzo novae sponsae, Academici (.) nomine concinnatum.

1638. szeptember 17.

P. Gosztoni cum Fratre Keöszeghi profectus est Selliam. P. Keresztes (. . . .) et Posonium materiam sericam diuersi generis pro impressione Epithalamii Palatinalibus nuptiis dedicandi. 1638. szeptember 24.

P. Kerestes abivit Rétha (?) Posonium, ibique collectis iis omnibus, quae partim in Attalica, partim in Serico diversi coloris, partim in patente trium Regalium foliorum charta, in Collegii Societatis nomine Academiae Tyrnaviensis fuerant impressa.⁹

A verses kiadvány Eszterházy Miklós nádor legidősebb fiának, Istvánnak, Pápa kapitányának és Thurzó Erzsébetnek Kismartonban tartott esküvőjére készült három ívrét levélen. A példányokat atlaszba és különféle színű selyembe kötve ajándékozták az ünnepség résztvevőinek.

14.

Catalogus praelectionum anni imminentis. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Egyetemi előadások rendje. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez a megjegyzés olvasható:

1638. október 14.

Hodie primo affixus est Catalogo Praellectionum anni imminentis ob tarditatem Typographorum qui neglegentiores visi sunt in eo imprimendo. Vel potius ob errores, quos immiscuerunt Viennenses in impressione ejusdem Catalogi, qui errores auctoritate Reverendi Patris Provincialis necessario erant corrigendi.

A kiadvány, amelynek korrigálásáról történik itt említés, füzet vagy talán még inkább plakát formában az egyetemi előadások rendjét tartalmazta. A napló szövege szerint a nyomdász számára a bécsi jezsuiták akadémiájának hasonló katalógusa szolgálhatott mintául. Vagy átvette a pozsonyi nyomdász annak hibáit, vagy pedig hanyagul végezte munkáját. Ezért kellett a provinciális tekintélyére (auctoritate) utalva azt korrigálni. A kiadványt, késve, nem a tanév kezdetén függeszthették ki.

15.

Theses in „studio claustrali” Franciscanorum ad disputandum propositae et sub titulo universitatis impressae. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban a következők olvashatók:

1639. május 22.

Tribulatus est non nihil Monachus Franciscanus, lector Philosophiae (áthúzva: in) eorum Conventus propter Theses (áthúzva: impressas) proxime defendendas a quopiam Monacho, sub titulo Vniversitatis impressas; id quod iam antehac semel attentauerat facere, et publice ea propter ab Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi reprehensus, ac monitus fuerat. Is igitur rursus ob tam insolens factum ad Archiepiscopum delatus nomine Academiae nostrae, ad eodem meritam accepit reprehensionem: post quam uenit ad R. P. Kozterum humiliter supplex, ut sibi pro hac uice ignosceret, nec factum id ex aliqua malitia interpretaretur; deinceps nihil se attenturum simile, nec studio suo claustrali Vniversitatis, nec sibi Professoris Vniversitatis nomen arrogaturum. Jussit R. P. Rector in propugnandis Thesibus nihilominus deleri impressum

⁹ Kőszeghi János, frater operarius ld.: Lukács, Catalogi II, 648. 1.

Vniuersitatis nomen: et Monachus supplex in contrarium rogare ac supplicare, ne id facere cogeretur, tanquam durum et sibi ignominiosum potissimum cum eae Theses dedicatee essent Illustrissimo Telegdino Archiepiscopo Colocensi disputationi, cui speraret interfuturo. Dimisit R. P. Rector hominem re non conclusa, pollicitur se ipse ad Monasterium responsum ultimum missurum. Quid fiet fortasse adnotabitur inferius.

1639. május 27.

R. P. Rector consilium iniit, quidnam responsi dandum esset Monacho Franciscano ob Theses sub titulo Vniuersitatis Tyrnauensis impressas, de quibus adnotatum est die 22. superius. Visum est Patribus omnibus, nulla ratione permitti debere ut defendatur nisi aut deletio eiusmodi titulo, aut denuo aliter impresso; et nequaquam consentiendum per modum conuinienciae (!) pro hac vice, ut petierat Monachus impertinentissimus. Eadem die P. Michael Tassi ad uoluntatem R. P. Rectoris, petijt a Monacho mittere sibi exemplar thesium, ut saltem sciremus quomodo impressa essent, ac more dirigere ualerimus (!); sed mittere Monachus recusauit.

1639. május 28.

Misit idem Monachus ad R. P. Rectorem duos suos discipulos supplicatum pro gratia, et resolutione sibi reprobanda. Missus a R. P. Rectore ad eum, P. Tassi qui uoluntatem eidem ipsi exponeret, de delendo, aut aliter imprimendo titulo. Puto quod hac eadem die etiam ipse Professor Monachus in dicto suo negotio apud P. Rectorem fuerit, aut certa die lunae sequenti.

1639. május 30.

Denuo in consultatione PP. uisum est, urgendum esse Monachum aut reuendendas sub alio titulo Theses suas, aut aut (!) delendum titulum Academiae seu Vniuersitatis Tyrnauensis, aut certe excindendum et supponendum aliud in tantilla particula impressum; et haec eidem ultimata resolutio intimata est. Post istam ipse dicebatur Posonium ipsemet profectus ad horum aliquod faciendum: quid tandem facturus sit, euentus dabit et in sequentibus adnotabitur.

A nagyszombati ferencesek kolostorában működő rendi filozófiai és teológiai főiskola (studium claustrale) bölcselet tanára már 1636-ban is megkísérelte, hogy a növendékeinek nyilvános vitájára kinyomtatott tételeket a nagyszombati egyetem címével bocsássa ki, és a nyomtatványon magát egyetemi tanárnak nevezze. Emiatt már akkor panaszt tettek ellene Pázmány Péter érseknél, aki emiatt a ferences lektort 1636. március 19-én nyilvánosan megróttá (lásd a 3. számú tételt). Az 1639 májusában megismétlődött esetben Lósy Imre érsek ugyancsak megdorgálta a ferences filozófia tanárt, aki az egyetem rektorától azt kérte, hogy most az egyszer nézzék ezt el neki. A kiadványt ugyanis Telegdi János kalocsai érseknek ajánlották, akit a vitára is meghívtak. A jezsuiták azonban ragaszkodtak a címlap újra való kinyomtatásához, vagy legalábbis a nagyszombati egyetem címének törléséhez, kivágásához, és megfelelő szavaknak a helyébe való ragasztásához. A ferences lektor nem volt hajlandó példányt adni a kiadványból. A pozsonyi nyomdára utal, hogy a ferences éppen ebben az ügyben utazott Pozsonyba. A folytatásra vonatkozóan a naplóban a fent idézettekén kívül más megjegyzés nem található.

16.

Periocha comediae de S. Johanne Baptista decollato ad festa Pentecostes exhibitae. Posonii 1639. Typ. Societatis Jesu.

Iskoladráma színlapja. A nyomtatvány az elkészülte után elveszett, feltehetően megsemmisült. Erről a naplóban ez olvasható:

1639. június 3.

Intelleximus Periochen Comediae futurae ad Festa Pentecostes impressam et missam Posonio a Patre Nemeti in uia furto periisse una cum tapeti quopiam Collegij Nostri in quod inuoluta fuerat.

1639. június 13.

Fruit tandem comoedia de S. Joanne Baptista decollato exhibita.

A nyomtatványt Némethi Jakab, a pozsonyi nyomda prefektus a nagyszombatiak szőnyegébe esavarva küldte el, de az úton azt mindenestől ellopták. A darabot, amely Keresztelő Szent János vértanúságáról szólt, végül is (tandem) tíz nappal a nyomtatvány elvesztésének híre után bizonyára színlap nélkül tartották meg.¹⁰

17.

Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V. Mariae, Patronae Hungariae, ab Emerico Lósy archiepiscopo Strigoniensi recenter typis expressum. Posonii 1639. Typ. Societatis Jesu.

Mária-társulat kézikönyve. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1639. június 14.

R. P. Provincialis, post Actionem quam piam Congregationis Majoris in Templo habitam, in qua et obligationem suam semel Virgini factam renovarunt post Sacrum lectum ab Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi Rectore ejusdem Congregationis, de cuius manu etiam comunicarunt Sodales, et Manuale ab eodem Illustrissimo Rectore recenter typis impressum, inter Sodales et alios spectatores distributa est.

A Mária-társulat kézikönyve *Mariale Manuale* címmel 1638-ban jelent meg Beythe Miklós szirmiumi címzetes püspök, esztergomi kanonok költségén (RMK II 529). A naplóból idézett alkalommal a nagyszombati egyetem Mária-társulatának rektora, Lósy Imre esztergomi érsek, az általa újonnan (recenter) kiadott könyvecskét maga osztotta ki a tagoknak és más jelenlévőknek. Az újra való kiadás feltehetően csak az első két levélre, a címlapra és esetleges ajánlásra vonatkozhat; ezeket az előző évben elkészült nyomtatványok elejére beragasztották.

18.

Libelli croatici imprimendi.

Az adat az eddigi tétéleiktől eltérően nem megjelent, hanem kiadásra szánt művekről szól. Erről a naplóban ez olvasható:

1639. augusztus 11.

P. Palkovich ... adduxit autem secum Posonio per modum socii pro recreatione Patrem Nicolaum Sartorium, Posonii ratione quorundam suorum cor croaticorum libellorum imprimendorum residentem, et ex Varasdiensi Posoniensem ea propter factum (!).

Nicolaus Sartorius (Nikola Krajević) egyik kiadványa 1640-ben Pozsonyban *Molitvena knizica* címmel jelent meg. Ezt Szabó Károly is leírta (RMK II 561) és példánya a zágrábi Egyetemi Könyvtárban található. Szabónak egy másik *Manuale sodalitatis (croaticae)* címmel Horányi Elek *Memoria*

¹⁰ Keresztelő Szent Jánosról már egy évvel korábban is bemutattak Nagyszombatban iskolai darabot. Ennek azonban nyomtatott emléke nem ismeretes. Vö.: STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773. Bp. 1984. 93.*

Hungaroruma és De Backer jezsuita írói lexikona nyomán közölt adata (RMK II 544) alapján valószínűnek látszik, hogy Nicolaus Sartorius a Mária-társulat kézikönyvét is kiadta horvát nyelven. Ez a mű példányból ma sem ismeretes.¹¹

* * *

A nagyszombati egyetem naplójából idézett adatok alapján mintegy másfél tucat egészen vagy részben ismeretlen nyomtatványra következtethetünk. Valamennyinek nyomtatott voltát a krónikás említette. Ezek a kiadványok Pozsonyban, a jezsuiták Némethi Jakab által vezetett nyomdájában készültek. Arra is akad azonban példa, hogy a napló írója részletesen beszámolt az ünnepi eseményekről, nyilvános vitákról vagy iskolai színjátékokról, és nem említette, hogy az alkalomra készült-e nyomtatott kiadvány. Pedig néhány esetben ilyennek példányát ismerjük. Így például előkerült a nagyszombati egyetem bölcsészeti doktorainak avatására *Mercurius Rhetorico Academicus* címmel 1639-ben Pozsonyban készült díszkiadvány.¹² Az eseményről a naplóban 1639. szeptember 6-án részletes beszámolót találunk; a vendégeknek kiosztott nyomtatott kiadványról azonban nem történik említés. Lehetséges tehát, hogy az 1636–1640 közötti években – a pozsonyi jezsuita nyomda legtermékenyebb korszakában – az egyetem naplójába bejegyzett többi nyilvános vitáról vagy iskolai színjátékról is készülhetett alkalmi nyomtatvány.

HOLL BÉLA

Egy nemesselenes könyv a 19. század elejéről. 1810-ben Bécsben látott napvilágot Michael Piringer *Ungarns Bänderien und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt* című munkájának első kötete. A második, évekkel később, 1816-ban jelent meg ugyancsak a császári fővárosban. A két vastos, együttesen több mint 800 oldalas könyv szerzője Magyarországon, Tabon született 1763-ban. Előbb Nyitra megyében töltött be hivatali tisztségeket, majd állami szolgálatba lépett. Tagja volt az erfurti művészeti és tudományos akadémiának. Önálló művei mellett gyakran publikált folyóiratokban, így a *Tudományos Gyűjteményben* is. 1840-ben Bécsben halt meg.

Ma már szükségesek ezek az életrajzi adatok. A jogtörténetben és a történelemben még a kortársak között is kimagaslóan tájékozott szerzőről a lexikonok alig tudnak. Saját korában azonban, különösen fenti politikai-jogtörténeti munkájának megjelenése után, ismert és híres-hírhedt személyiség lett az írástudók körében. Nevét Glatz Jakabéval, Bredetzky Sámueléval, Berzevichy Gergelyével, Anton Gustermannéval együtt emlegették, mint a magyar nemesi társadalomnak, az alkotmányának, az ország történeti jogainak a támadóját. Elég ehhez fellapoznunk Kazinczy Ferenc levelezését. A magyar irodalmi élet vezére barátját, Desseffy Józsefet kérte, hogy az éppen zajló országgyűlés idején próbálja beszerezni számára Piringer könyvét, pontosabban akkor még csak az első kötetét¹ és szokásához híven, hírt adott létezéséről az ország legkülönbözőbb pontjain élő levelezőinek;² bíráló hangnemben. De Széchényi Ferencet, a többnyire Bécsben élő főurat is több helyütt készítette kritikai megjegyzésekre. Egy kéziratban maradt munkájában pedig szinte kizárólag ezzel a könyvvel és fogadtatásával foglalkozott.³ A

¹¹ Sartorius Nicolaus ld.: Lukács, Catalógi II, 734. 1.

¹² HOLOVICS Flórián: *Régi magyarországi nyomtatványok a Csáky család levéltárában*. Magyar Könyvszemle 1971, 346–47.

¹ *Kazinczy Ferenc levelezése* (továbbiakban KL.) IX. 2072. Kazinczy Desseffy Józsefnek 1811. október 3.

² KL. IX. 2256. Kazinczy Cserey Miklósnak 1812. június 24. A levélben az áll, hogy Gustermann, Piringer és a hozzájuk hasonló szerzők az udvar titkos levéltárában lévő Kollár-kéziratok alapján írják „ellenünk könyveiket”.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P. 623. I. 12. 5. „Aus dem Briefe eines Ungarn an seinen Freund über das Buch: Zwey Recensionen über Piringer's Bänderien und eine zu Raab erschienene Hyper Antiepiskepsis. Wien 1816.”

magyar hadrendszeréről szóló mű ugyanis hullámokat vetett Magyarországon kívül is. Terjedelmes rezensiót szentelt neki a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*.⁴ Míg a magyar közvélemény felháborodott, az ismert újság recenziése felsőfokon nyilatkozott róla, a magyar alkotmány első hiteles bemutatását ünneplve benne. Bizvást tekinthetjük egy korabeli — pozitív és negatív értelemben is — nagy indulatokat kiváltó botránykönyvnek, melyre mindkét „érintett fél” (vagy híveik) érzékenyen reagáltak. Az érzékenységet az időpont, 1810 kielégítően magyarázza. Egy év telt el a „győri vitézség” óta, amelyben a magyar nemesség, a magyar alkotmány reprezentánsa megmérettetett és könnyűnek találtatott. Bizonyítva látszott az udvar, a felső politikai vezetés és számos politikai pamflet régi ítélete a magyar alkotmány korhadtságáról, a nemesi társadalom anakronizmusáról. Ebbe a sommás, a nemességet és az országot megbélyegző, annak differenciáltságát nem érzékelő, a magyarsággal szemben méltánytalan hagyományba szervesen illeszkedett a Bécsben tevékenykedő császári tanácsos szakmai színvonalában is tiszteletet keltő, negatívan elfogult elemzése.⁵

Könyvének célkitűzése nem szerény. Előszavában azt fejtegette: mindenfelől és joggal hallható, hogy a magyar alkotmány túlélte önmagát, „korunk szellemével már nem egyeztethető össze.” Meg van azonban győződve, hogy könyvével be fogja bizonyítani „szeretett polgártársainak”: Magyarország újra virágzó állam lehet, ha visszaállítják az alkotmány eredeti formáját. Bizonyára egyet fognak vele érteni olvasói — folytatta —, hogy Franciaország is elkerülhette volna forradalmi végzetét, ha időben helyreállították volna az alkotmány sérült épületét. Ehhez a regeneráláshoz kereste írásában a történeti érveket. A magyar „jogásznemzet” logikája szerint járt el, mely szerint 800 év múlt pillanat csupán (Szent István óta); majd ezer éves törvények biztosan eligazíthatnak a mában is. Abban azonban aulikus volt az álláspontja, hogy miközben a magyar történelmet (főként a nemesi társadalomét), az ország és uralkodói viszonyát vizsgálta, eltekintett attól a nagy problémától, ami írástudó magyar kortársai többsége számára a legsúlyosabb dilemmát jelentette: az alkotmányosság és az abszolutizmus feszültségeitől. Számára a kétségtelenül konzervatív nemesség által szavatolt alkotmánynak nem volt értéke és szerepe a Habsburg abszolutizmussal szemben, sőt káros volt az ország és a magyar történelmi fejlődés szempontjából. Magyarország teher a birodalom számára (ezt a régi szöveget számos alkalommal megismételte), és ezért lassan nincs is helye a modern Európa államrendszerében. Ebbe a sajátos, az abszolutizmust (és tágabban értelmezve: a királyi hatalmat) mindig a társadalom fölé helyező koordináta-rendszerbe illeszkedett a nagy apparátussal elkészített munka, amelyben a magát magyar hazafinak valló — bécsi udvar mellett végletesen elkötelezett — szerző célja a magyar nemesség pellengérré állítása, anélkül a közjogi — történeti, s ezért mélyenszántóbban elemző érzékenység nélkül, amivel ugyanezt számos munkájában például Berzeviczy Gergely is megtette.⁶

A könyv első része két probléma köré csoportosult. Egyrészt látszólag tárgyyszerűen, valójában tendenciózusan elvitatta azt, hogy a magyar történelemnek bármilyen ősi, a honfoglalás kora előtti időkből származó eredeti jellegzetessége lenne, másrészt — ezzel szoros összefüggésben — nem kevésbé tendenciózusan elutasította, hogy nemességnek bármiféle, a királyi hatalmat potenciálisan korlátozó jogai lennének. Mindkét állítás (látszólag) akkor lenne bizonyítható, ha a magyarság Európába történt berobbanása után berendezkedési alapelveit, intézményeit, más szavakkal a hűbéri — feudális rendszert minden változtatás nélkül az egykorú Nyugattól vette volna át. A szerző éppen ezt és ennek a magyar

⁴ *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* (továbbiakban WAL) 1816 103–105. sz.

⁵ Michael PIRINGER: *Ungarns Bänderien und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt I.* Wien. 1810, II. uo. 1816. Az idézett helyek oldalszáma a szövegben, zárójelben.

⁶ A nemesi társadalomnak és az ősi magyar alkotmánynak Berzeviczy Gergely volt a legkövetkezetesebb kritikus. Ő azonban tisztában volt a nemesség és az alkotmány abszolutizmussal szemben betöltött történelmi szerepével, s a magyar társadalomfejlődés bajainak orvoslását semmiképpen sem a bécsi udvartól várta. Nem véletlenül írt alkotmánytervet Napóleon számára. Ezt MARCALI Henrik közölte a *Budapesti Szemle* 1933. évfolyamában. Lásd ehhez H. BALÁZS Éva: *Notes sur les relations franco-hongroises. Berzeviczy et Napoleon*. In: *Annales Historiques de la Revolution Française*. Nr 212. 1973.

nemesség szempontjából végzetes merthogy kiváltságait megkérdőjelező voltát bizonygatta hosszú értekezésében.

István király olvashatjuk 1000 körül nyugati mintára vezette be a kereszténységet és annak szervezetét. „De éppily tagadhatatlan, hogy Magyarország politikai berendezkedését is ugyanez a király annak mintájára alkotta meg, ahogyan az az ő korában a Nyugat államaiban már létezett.” (I 6.) Minden hivatalt, tisztséget, méltóságot, bíróságot akként szervezett meg, ahogyan a környező országokban látta, mi több, még terminológiája is azokat utánozta. „Törvényeit úgyszintén külföldről vette át”. (I 7) A szerző szerint semmi kétség nem lehet afelől, hogy a magyar nemesség törvényes jogai is kizárólagosan ezen az új alkotmányon nyugszanak. Természetesen az abból eredő köteleességekkel együtt. A későbbi királyok törvényei, a nemesi jogokat az érintettek szerint olyannyira támogató II. Andráséi sem változtattak ezen, sőt csak megerősítették. (I 34–35.) A magyarság így lett az európai kultúrkör alkotó eleme, míg az István előtti évkönyvek csak vad barbárként, vadállatként (Unmensch) írták le őket. Hadviselésük ezután változott meg. Ázsiai, nomád, csak rablóhadjáratokat ismerő harcosokból „német mintára” váltak igazi katonákká. Első királyuknak és részben apjának köszönhetik, hogy megismerték a tulajdon fogalmát is, amiről pástor korukban mit sem tudtak. (I 48.) Történetükben tehát Istvánnal új, a Nyugat által meghatározott fejezet kezdődött. „Ismerjük el végre őszintén, hogy Magyarország egyetlen alaptörvénye sem ősbibb, mint a Szent István által bevezetett alkotmány, tehát ez az egyetlen forrása a nemesi jogoknak Magyarországon...” (I 59.)

Az olvasó szinte már nem is érti ennek hosszadalmas fejtegetését, az intézmények, a hadrend, a szokások, a ma már bizonyítottan nem is létező magyar hűbériség nyugati-német eredetének bizonygatását, mikor kiderül, hogy Piringer mondanivalójának ez lenne az alappillére. A hűbéri rendszer jórészt önkényes értelmezésével, kronológiailag, történetileg parttalan kiterjesztésével és Magyarországra történő alkalmazásával megkérdőjelezhetetlenül a nemesi társadalom fölé kívánta rendelni a mindenkori királyi hatalmat. I. Istvánét 1000 körül éppúgy, mint I. Ferencét a 19. század elején. A számos igazságot, jogos bíráló észrevételt tartalmazó könyv elsődlegesen elfogult vádirat a magyar nemesség ellen. Ennek érzékeltetéséhez és megértéséhez meg kell vizsgálnunk néhány bonyolultnak tetsző jogi terminológiai problémát, mielőtt a könyv fogadtatásáról lehetne szó.

A királyi hatalom fölérendeltsége a következő előfeltevésre épült: „magától adódik a következtetés, hogy az alapalkotmánynak megfelelő egyetlen magyar birtok sem fogható fel másképpen, mint *hűbéri adomány*. Ennek következtében a hűbérnek a *feudalizmust értők* által általánosan elfogadott értelmezése szerint a *főtulajdon* (dominium directum) a magyar koronát, azaz más szavakkal a megkoronázott uralkodót illeti meg, a *használati tulajdon* (dominium utile) ezzel szemben a nemesekkel, a kölcsönös hűség feltételével...” (I 60.) Hosszasan cáfolta azt, hogy ennek a „ius perpetuae possessionis” elve ellentmondana, hangsúlyozva és külföldi törvényeket is idézve arra, hogy a possessio kevesebbet jelent, mint a tulajdon (proprietas). A későbiekben leszögezte: senki sem vonhatja kétségbe, hogy a magyarok István király előtt nem ismerték a föld magántulajdonát. A szent király által bevezetett rendszer minden ízében nyugati eredetű, következképpen hűbéri jellegű. Ha pedig ez így van, akkor a hűbéri jog világítja meg Magyarországon is mind a király, mind az ország nemességének jogait és kötelességeit. Erre hivatkozva aztán Piringer messze túlértékelt az uralkodói hatalmat. Pedig ismerhette Montesquieu nagy művét „*A törvények szelleméről*”. Ennek a frank feudalizmusról írt két terjedelmes fejezete máig meggyőzően igazít el a hűbéri rendszerben, s annak jellemzői közül legkevésbé a szilárd királyi hatalmat emelte-emelhette ki. A korai feudalizmus korában a királyi hatalom mindenütt arra törekedett (mindenütt sikertelenül), hogy elérje a „mindenki első hűbérura” vágyott helyzetét, amit Piringer szerint István nemesak óhajtott, hanem egyszerűen átvett és bevezetett Magyarországon. „István korlátlan uralkodó volt.” (I 57). De a magyar nemesség eme történelmileg hamis alárendelése az uralkodójának ráadásul csak alávetettsége egyik mozzanata. Ez csak a hűség (fidelitas) hűbéri parancsolata. A fidelitáson túl van egy másfajta alávetettség is, a subjectio. Azaz a hűbérés egyidejűleg alattvaló is. Legalábbis II. Andrásról kezdve olvassuk, „amikortól hűbéri adomány nem juttatható az országon

⁷ MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. II. Budapest. 1962. XXX–XXXI. könyv.

kívül élő személynek, aki természetesen nem lehetett egyidejűleg alattvaló. Azóta tehát „minden magyar hűbéres egyúttal alattvaló is” (I – 81.)

Ausztria és Magyarország történelmileg feszült és a 19. század elején sem harmonikus kapcsolatában ez a sajátos történet szemlélet érthetően váltott ki lelkesedést Bécsben, s ugyanilyen érthetően keltett ellenérzéseket Magyarországon. Pedig a fentiek a könyvnek csak a kisebbik részét, mintegy az első kötet felét tették ki, s a szerző csak ezután tért rá a címben jelzett témára: a magyar hadsereg történelmileg alakult rendjének a vizsgálatára. Ez persze szorosan kapcsolódott az elvibbnék-elvontabbnak tetsző uralkodó-nemes kapcsolat megelőző elemzéséhez. Célja és végeredménye ugyanaz: a nemesség bírálata. Míg a már bemutatott rész történetileg jutott arra a következtetésre, hogy a magyar nemesség a jogszerűnél több kiváltságot élvez, bizonyos uralkodói jogokat rendszeresen megsért, a hadszervezet vizsgálata ugyanennek anyagi vetületét érinti és a legsarkalatosabb nemesi jog, az adómentesség komoly támadására fut ki. Piringer szerint a magyar feudálisok adómentessége a törvények szándékos félreértelmezésén alapul. Érvei igen figyelemre méltóak. Míg a hűbériség elméletét, a magyar király és nemessége kapcsolatainak interpretációját nem nehéz cáfolni, a hadszervezetről és annak következményeiről mondottakkal szemben — mint majd látjuk — gyengének bizonyulnak a háborgó Széchényi Ferenc érvei.

A Corpus juris-t felvonultató Piringer szerint az 1715:8. törvénycikk valódi értelme az, hogy a hadiadót a magyar birtokos nemességnek kell viselnie. A nevezetes törvénycikket, mint az állandó hadsereg magyarországi felállításának tényét ismerjük. A törvény úgy rendelkezett, hogy a nemesség továbbra is köteles a felkelésre (insurrekció) és bandérium állítására, de mivel ez nem feltétlenül elégséges az ország megvédésére, részben magyar, részben külföldi katonákból álló állandó hadsereget kell felállítani. Az ennek fenntartásához szükséges adóról országgyűlésen kell dönten. Piringer szerint ebből nem az következik, amit a magyar nemesség levont belőle, hogy ugyanis a hadsereg fenntartása a nem nemeseket terheli, lévén hogy a nemes a személyes felkeléssel (és esetenként a szubszidiummal) lerója kötelességét. A nemességet ugyanis — és ezt a törvények és a hadtörténetírás is alátámasztja — nemcsak az insurrekció terheli. „A telekkatonaság eltartása az egyik része a nemesi hadkötelezettségnek, a másik a személyes hadbavonulás.” (II – 361.) A személyes hadbavonulás fogalma világos, a telekkatonaság (militia portalis, Portalmiliz) azonban máig sem egészen egyértelmű. Értelmezéséhez a szerző törvények egész sorát vonultatta fel, melyek részletes követésétől itt el kell tekintenünk, csak végeredménye érdekes számunkra. Eszerint — és ez tény — a nemességnek nem csupán (igen változóan és bonyodalmasan szabályozott módon) személyesen kellett katonáskodni, ami létét a feudális korban legitímálta, hanem anyagi kötelezettségek is terhelték. Azok a főurak, akik meghatározott számú harcost tudtak kiállítani Károly Róberttől — saját zászlajuk alatt vihették őket a harcba; de gondoskodniuk kellett ennek a részben familiáris, részben nem nemesi származású katonaságnak az eltartásáról. Ez valóban egyfajta hadi tehernek (hadiadóknak) is felfogható. Később mindez még egyértelműbbé vált és kiterjedt minden nemesre. Az ún. portális katonaság ugyanis jobbágytelkek után volt kiállítandó. Zsigmond idején pl. minden 33 porta után egy harcos, és ez a nemeseket (a feudális korban földtulajdonjoggal egyedül rendelkező társadalmi réteget) terhelte. Piringer szerint a bandériális hadrendszer két, szervesen összetartozó részből áll: a nemesi harcosokból és a nemesek által eltartandó portális katonaságból. Ezek szervezeti felépítését, létszámát, egymáshoz való viszonyát is részletesen taglalta — bár éppúgy nem sikerült megnyugtatóan tisztáznia, mint ahogy a mai hadtörténetírásnak, a legmodernebb összefoglaló kézikönyvnek sem. A lényeges azonban az a következtetése, hogy ez a kettő együtt meríti ki a bandérium fogalmát. Könyve mindkét kötetének több helyén (különösen I – 226, és II – 79.) világosan le is szögezi, hogy a kettő — a bandérium és a portális katonaság — ugyanaz. Kövekezéséppen: ha a magyarországi hadszervezet megújító-szabályozó 1715:8. törvénycikk azt rendeli el, hogy a nemességnek személyesen is fel kell kelnie és bandériumait is ki kell állítania, akkor ez azt is jelenti, hogy a nemesség birtokai arányában köteles anyagilag gondoskodni a hadsereg eltartásáról. Az alkotmány és a régi törvények szerint ugyanis a bandérium fogalmába benne foglalatik a telekkatonaság, s ezt a nemes fizeti, méghozzá birtokai arányában. „Az állandó katonaság eltartása, béke idején is az alkotmány által szentesítetten annak a nemességnek a kötelessége, amely a telek tulajdonosa.” (II—99.) (Az a nemes, akinek csak allódiuma van, jobbágya nincs éppen ezért természetesen adómentes [II—79.].) Az idézett 1715. évi

törvény Piringer szerint ezen a kötelezettségen semmit sem változtatott. Nem történt más — írta — minthogy Magyarországon más európai országok példájára az addigi hadszervezet *mellette* felállították az állandó katonaságot, mert a korábbi nem bizonyult elégségesnek. A törvény azonban egyrészt nem helyezte hatályon kívül a korábbi, bizonyítottan nemességet terhelő, portális-bandériális katonaságot, másrészt és ez még fontosabb: az új, többlet haderő eltartásának terhét nem vette le a nemesség válláról. Ugyanis valójában csak azt rendelte el, hogy az új kontingens eltartásáról a király és a rendek országgyűlésileg lesznek kötelesek megállapodni. (I—213.) Minthogy azonban Magyarországon a hadsereg költségeinek fedezése alkotmányosan, István király óta a nemességet terheli, ennek az új hadi népességnek anyagi terheit is a nemesség kell viselje. Egész egyszerűen a magyar nemesség önző érdekeinek (törvények által egyértelműen cáfolható és cáfolt) kifejeződése az az állapot, ami van, hogy ugyanis a nemesség az inszurrekcióval letudni véli honvédelmi kötelezésekét. Ha a magyar nemes nem fizeti a hadiadót, az nemesek a magyar nemesi alkotmány szellemének, hanem betűjének is ellentmond.

Eddig a hadtörténetre vonatkozó törvények interpretációja és értelmezése, amire a Corpus jurisban valóban találhatóak bizonyítékok, s aminek a végeredménye a szerző szerint az, hogy a magyar nemességnek a sokszor megidézett ősi alkotmány szerint nem csupán a személyes felkelés a kötelessége és nemesek az önkéntes, úgynevezett szubszidium az anyagi térhe, hanem ráhárul a hadsereg eltartásának teljes költsége is. Ha pedig ezt nem vállalja, akkor csupán bitorolja a nemesi címet. Azt ugyanis (a nemességet) úgy kell felfogni, mint olyan ellenszolgáltatást, jutalmat, amelyet alkotmányos kötelességeik teljesítéséért kapott és kap, és folyamatosan ki kell érdemelni. S miként egy katona nem követelheti többé a zsoldját, ha leszerel, éppúgy nem tarthat igényt nemesi címére és az azzal járó kiváltságokra az a nemes, aki nem teljesíti alkotmányos kötelezettségét. (II—417/8.)

Könyve utolsó negyedében Piringer azt fejtegeti, hogy a modern Európában természetesen nem szükséges, sőt anakronisztikus lenne szó szerint értelmezni és alkalmazni az ősi alkotmány előírásait. Lehet, sőt kell is változtatni rajta. A magyar nemesi társadalom azonban írja a szerző sajátos módon szemléli saját alkotmányát, csak „arany szabadságait” hangsúlyozza, „ősi kötelességeit” viszont elfelejti.* (II—478). Nem adózik, katonai kötelességeiből így csak az egyiket, az inszurrekciót teljesíti, ennek hatékonyságát azonban jól jelzi a győri csata a könyv megjelenését megelőző évben. Ne katonáskodjon tehát a nemes, hiszen csak a magyarság szegényére válik, hanem viselje anyagilag a háborús költségeket. Életvitelében, neveltetésében olyan változások zajlottak ugyanis le, hogy nem is alkalmas a katonáskodásra, s gunyoros hangnemben vette sorra, milyen mulatságos is lenne, ha a király alkotmányos jogával élve személyes hadbavonulásra szólítaná fel az elhízott főpapokat és főurakat.

1816-ban, Piringer könyve második kötetének megjelenésekor a nemesség megadóztatásának ügye már nemesi körökben is fel-felmerült. Az inszurrekció győri kudarca pedig az érdekeltet is mélyen érintette, és kritikai elmélkedésekre késztette. Piringer azonban hangvételében a bécsi udvar és az aulikus írók szemléletét követte: pellengérré állította a magyar feudálisokat és „patvaristákat” (a szőrszálhasogató jogászokat). Egyben osztotta a bécsi udvarnak azt a tévedését, régóta közhelyé mervedett nézetét, hogy a nemesség adómentessége miatt Magyarország gazdaságilag tehetetelt jelent a birodalom számára. Nem járul hozzá arányosan annak kiadásaihoz. (II—513—514.) A nemesség tehát kettős értelemben is negatív képződmény: egyrészt a magyar társadalomfejlődés, másrészt I. Ferenc császárságának ballasztja.

A végső konzekvenciák ilyen megfogalmazása, a nemesellenes, osztrák - magyar szempontból Bécshez húzó beállítottság határozta meg a könyv fogadtatását. A szenvedélyes reflexiókat nem a hadszervezet filológiai igen alapos, mintaszerű (bár célzatos) elemzése váltotta ki, hanem azok az általánosabb elmélkedések, megállapítások, melyek gyakran stigmatizálóan minősítették a nemességet, de általában véve a magyar alkotmányt, sőt az eredeti jellegzetességeket nélkülöző magyar történelmet is. S míg az egyetértő recenziók a könyv nagyszerűségét hangsúlyozva túlértékelték Piringer teljesítményét, a bírálók az ellenkező véletbe estek.

* Éppúgy, mint a régi rómaiak, és a szellemesség kedvéért Líviust idézte: „Ea demum Romae libertas est, non senatum et magistratus, non leges, non mores majorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae.” (II—475)

A *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 1816. decemberi számaiban hosszú, három részben megjelent recenziót szentelt Piringer könyvének. A könyv ismertetése szinte csak ürügy volt egy, a magyarsággal szemben minden szempontból negatívan elfogult, időnként kifejezetten ellenséges, lényegében véve önálló tanulmány elkészítésére. Szerzője azzal kezdte: ez a könyv (Piringere) azért üdvözlendő, mert a magyarok mindeddig szinte semmit sem tudtak felmutatni a tudományokban. Felsorolt néhány nevet: Kitaibel, Schwartner, Berzeviczy, Waldstein — és ezzel kimerítette a tudósok névsorát. A történetíró Katona Istvánról, a *Historica critica*... szorgos kiadójáról azt olvassuk, hogy nincs semmi történeti érzéke. Pray és Eder már régen „eltűntek a legközepszerűbb kompilátorok között.” Engelenek még csak-csak van tehetsége, ennek ellenére senki sem merült le eddig a magyar történelem igazi mélységeibe. Ez a mostani könyv azonban korszakalkotó, méltó művelt Európa figyelmére. De nemcsak arra, hanem a kormányzat és a valódi érzésű hazafiak köszönetére is, akik olyan ajándékok kaptak, mint még soha: a magyar alkotmány lényegének bemutatását. Ez annál inkább örvendetes, mert „általában véve el lehet mondani, hogy alig van olyan nép Európában, amelyről történetileg olyan kevés helytálló megállapítás lenne. A régi Anonymusok, mint Schlözer bebizonyította, a mesék világából valók vagy pedig a magyar büszkeség és nemzeti hiúság hozsannázói voltak.” (1638. C.) A recenzens nem csodálkozik azon sem, hogy a könyvet magyar részről csend fogadta. Hiszen ahhoz, hogy cáfolni lehessen — folytatta — ismeretekre lenne szükség, de ezekkel a Werbőczyánus magyarok nem rendelkeznek. Azért nincsenek tudásaik, mert mind Werbőczin csüggenek. A recenzens, mint az a hasonló jellegű írásokban szokás volt, Werbőczit diszkreditálta, ha a magyar nemzeti jellemet akarta megbélyegezni. Minden rosszat és dehonosztálót el is mondott a *Tripartium* alkotójáról. Egy magyar sem tudja, honnan származott és mi lett vele — írta. Egy magyar sem hiszi el azt, amit a történelem bebizonyított. Eszerint Werbőczy csaló volt, aki elárulta királyát, elárulta hazáját. A törökök kezére játszotta az országot, amely „szűkülő kutyává” vált. Akár második Isidorusként is jellemezhető, aki törvényeket hamisított, miközben éppen az igazi honi törvények felségárulással vádolják. Neve rászolgált az utókor megvetésére. (1640. C.)

Ezekre a megállapításokra a recenzió megírásához nem volt szükség, de csak utánuk kezdődött a könyv bemutatása. A régi magyarok jellemzése itt még szemléletesebb, mint Piringernél. Árpád előtt „mint a marhák, legelőről legelőre vándoroltak, senki nem különbözött a marhától.” (1646. C.) Árpád alatt már lezajlottak bizonyos változások, a magyarok között is kezdett kialakulni egyfajta hierarcia, ezért a recenzens — szemben az ismertett könyv szerzőjével — szükségesnek látta megállapítani: ebben a vonatkozásban voltak előzményei István király alkotásának. De ő is osztotta azt a nézetet, hogy az első király műve forradalmian új, a nyugati minta érvényesítése volt. A marhához hasonló (viehähnlich) horda ekkortól lett európai, a hűbéri feudalizmus nyugati ismérveivel felruházott nép.

Fontosnak tartotta, hogy Piringer bebizonyította: István korlátlan úr volt, minden föld főtulajdonosa, a nemességet pedig csak a használati jog illette (és illeti) meg hűsége fejében. Nagyon pontosnak látta a kettős alávetettség bemutatását (1652. C.) és annak a következtetésnek a sokszori hangsúlyozását, hogy ha a nemes nem szolgál, akkor címétől és birtokától alkotmányos úton megfosztható. A nemes szolgálatának, kötelességeinek tartalma pedig a recenzióban még élesebben fogalmazódott meg, mint az ismeretett könyvben: ez a hadsereg költségeinek teljes fedezése. Piringer gondolatmenetének részletezése után a méltató recenzens így foglalta ezt össze: „A nemesek törvényes katonai szolgálata személyes felkelésüket és egy az ország védelmét szolgáló *állandó* hadsereg fenntartását jelenti; ez az utóbbi a nemesek és *nem az alattvalók* kötelessége. Lévéen, hogy az állandó hadsereg kontingenseit porták szerint állapítják meg, az alkotmányos haderőnek ezt a második összetevőjét joggal nevezhetjük portális katonaságnak. Az alól az alkotmányos kötelesség alól, hogy ezt eltartsa, a magyar nemességet törvényesen soha nem mentették fel.” (1655. C.) Teljesen azonosult a könyv tudós szerzőjének álláspontjával, amely szerint a magyar nemesség nem ismeri saját alkotmányát, helyesebben szólva annak csak a számára előnyös oldalairól akar tudni („arany szabadságairól”), miközben szándékosan elferdíti a régi törvényeket, erkölcsöket és elfelejti törvényes kötelességeit. A könyvnek ezért — ismételte — az az igazi jelentősége, hogy a magyar alkotmány alapjainak feltárásával annak tendenciózus, önző nemesi értelmezése végre lelepleződik, és ország-világ tudomására jut.

A részletes ismertetés célja az volt — fejezte be művét —, hogy Bécs is felfigyeljen erre a munkára és tanulmányozza. Különösen azoknak a fiatal államférfiaknak ajánlotta a recenzens, akik meg vannak

győződve arról, hogy Magyarországnak, akár erőszakkal is, új alkotmányt kell végre adni, hogy ne legyen Európa legkonzervatívabb állama. (1669. C.)

A *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* cikkének szerzője rosszul tudta, hogy Magyarországon nem figyeltek fel a könyvre. Nemesak Kazinczy Ferenc levelezésében van nyoma annak, hogy ismerték, hanem becses írást őriz róla Széchényi Ferenc levéltára is.⁹ Nemesak Piringer művére reagált ebben a címe szerint – levelében, hanem más magyarellenes művekre is, de nagyobb rész Piringer alkotása állt elmékedései középpontjában.

Írása nem volt minden részletében meggyőző. Ott nem például, ahol a neves főúr a magyar hadszervezet történetéről mondottakkal polemizált. Az 1715:8. törvénycikket ő is úgy értelmezte, ahogyan az Piringer szerint általános volt, és amit könyvében hatásosan támadott meg. Széchényi szerint ugyanis 1715-tel megszűnt a portális katonaság intézménye, és azért szűnt meg, mert helyette állt fel az állandó hadsereg. Kijelentését nem bizonyította. Írása azonban úgy is értelmezhető, hogy a létrejött állandó hadsereg eltartásának költségeit a nemességnek is viselnie kell. (13.v.-14.r.) Nem meggyőző a nemesi adómentesség történetiségének bemutatása és annak kijelentése sem, hogy nemesi adómentesség valójában látszat. Széchényi ugyanis természetesen tekintette – és az is volt – hogy feudális korban földtulajdonnal csak nemes rendelkezhet. Amikor a nemes a földjét művelésre parasztjainak engedi át, a paraszt pedig az így kapott föld hasznosítása révén adót fizet, többek között az államnak is. akkor gyakorlatilag – így a gróf – ez nem más, mint közvetett nemesi adózás. Hiszen a nemes saját földje hasznának egy részét ekként az államnak engedi át. (11.r.) Ennek logikai igazságát Piringer sem vitatta volna, de méltányosságát és jogosságát nehéz lenne bizonyítani. Túl ezen, a nemesi adózás problémáinak vizsgálata nem volt válasz Piringer elmékedéseire. Széchényi nem a felvetett kérdésre reflektált, hanem pusztán tényként szögezte le azt, amit Piringer megváltoztatandónak tartott.

Nem is ezek írása érdekes részei, hanem azok, ahol a magyar történeti fejlődés sajátosságaira vonatkozó nézetekkel vitakozott. Rá és a korabeli nemességre általában is igaz, hogy érzékenyebb volt az osztrák-magyar viszony, más szavakkal az uralkodó dinasztia és a magyar társadalom viszonyaira, mint a számára előnyös nemes-jobbágy kapcsolat feszültségeire. Az alkotmányosság problémái jobban foglalkoztatták, mint a magyar társadalomfejlődés neuralgikus pontjait is szükségképpen érintő nemes-paraszt viszony rendezésének nehéz feladata, egy olyan korban, mikor e két kérdés egyidejű rendezésének szükségessége még nem tudatosult Magyarországon.

De az a Széchényi Ferenc, aki a társadalmi problémákra kevésbé volt érzékeny, a történelmet jobban ismerte, mint az általa a magyarság ellenségének tartott Piringer. Átlátva annak – egyébként nem rejtett – szándékát, mindenekelőtt azt cáfolta, hogy a magyar alkotmány kizárólag István király, Nyugatot másoló alkotása. Ellenségeink azt állítják – írta –, hogy Magyarországon nincsenek szerződések, István teljesen új alkotmányt oktrojált, amely szerint nincs képvisleti rendszer. Az uralkodó önkényes autokrata, továbbá: István utódai is ugyanilyen korlátlan hatalommal rendelkeznek, s ha feladnak belőle, az csak királyi tetszésüktől függ. (3.r.v.) Nem nehéz észrevenni, hogy Széchényi (miként Piringer is) a múltról írt, de a jelenhez szólt. Míg a könyv szerzője (és méltató recenzense) a királyi hatalom erejét, támadója annak korlátait igyekezett megmutatni. A főúr szerint István törvényeiben szó sem lehet despotizmusról, korlátlan uralkodói hatalomról. Különben nem kerülhettek volna beléjük olyan terminusok mint: „secundum decretum Regalis concilii, decretali mediatione, habiti Primatum Conventu etc.” „Ellenségeink szívesen elfelejtik azt, hogy az a nomád népcsoport, amelyik meghódította Magyarországot, István király koráig, legalább 100 éven át Európa közepén, állami keretek között, nem tudott volna törvények és kormányzat nélkül élni és háborúkat folytatni.” (5.r.) Létezett királyi tanács is. Hol vannak a bizonyítékok arra – kérdezte –, hogy István ezt a létező berendezkedést megsemmisítette, és helyette egy teljesen újat vezetett be? S ezen a ponton kiderül, hogy a bíráló jobban ismerte a hűbériség elméletét, mint a könyv írója. Nem volt nehéz, hiszen ha nem is minden részletében, de – mint említettük – máig időt állóan feldolgozta azt Európa egyik legtekintélyesebb filozófusa, Montesquieu. Széchényi rá is támaszkodhatott, amikor amellet érvelt, hogy Magyarországon a Piringer által elképzelt módon már csak azért sem vezethették be a nyugati formákat, mert nálunk nem is létezett soha nyugati típusú hűbéri

⁹ Lásd 3. sz. jegyzetet.

rend. Szent Istvánnál és utódainál nincsenek meg a feudum, vasallus, investitura terminusok, „amelyek lehetetlen, hogy teljesen kimaradhattak volna, ha a hűbéri rendszert tökéletesen a szomszédos államok mintájára vezették volna be.” (6.v.) A magyar „donatarius” nem azonos a német „Lehn-Vasall”-al. A magyar földesúr már István alatt örökíthette és feloszthatta birtokát, létezett az ősi szerzett birtok intézménye, amely nem uralkodótól származó hűbéri adomány jellegű volt. Széchényi nagyon jól ismerte a hűbériség elméleti problémáit. Rámutatott arra: elméletileg tarthatatlan a Píringer által a hűbériséghez társított erős királyi hatalom. A hűbéri rendszer egyik legfőbb ismérve ugyanis a gyenge uralkodói hatalom. Ez az állítás Montesquieu-vel alá is támasztható. A gyengeség oka az, hogy a hűbéri rendszerben — melyben az alá- fölérendeltség szálai különben sem futnak össze fenn a csúcson, a király személyében — a hűbérúr hatalmát semmi más nem szankcionálja (különösen az István korabeli Európában), mint a vasallus pusztá hűség-ígéréte. Ha Píringer kategóriáit használjuk: a kettős alávetettség eredménye éppen a fordítottja annak, amit ő gondolt. A közjogi úr hatalmát a hűbériség kifejezetten legyengíti. Ha tehát István király teljhatalmát akarná is bizonyítani valaki, érveit a hűbériség intézményének — téves — kimutatásával nem erősíti, hanem gyengíti. A hűbériséggel a magyar feudalizmus egyetlen ponton mutat hasonlóságot Széchényi szerint: „az uralkodó a koronára visszaháramló birtokokat arra méltó, érdemdús alattvalóinak ajándékozhatta.” (7.r.)

A magyar alkotmány 1816-ban is érvényes alapelveinek a következőket tekintette: a királyt választani kell; szerződést kell vele kötni, amely kölcsönösen kötő erejű; a törvényhozás, a jogi és igazságszolgáltatási ügyek a rendek és az uralkodó közös dolgai; a személyi és a vagyonsbiztonság, kétkamarás országgyűlés stb. Ezeket nyugszanak az uralkodó dinasztáinak, másrészt Magyarországnak a Pragmatica Sanctióban rögzített jogai. (10.r.)

Széchényi Ferenc a lojális és emiatt Magyarországon sokak által támadott — főúr, szemben a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* recenziójával, erre szerette volna felhívni a bécsi kormányzat figyelmét. A magyar alkotmánynak azokra a kitételeire, melyek a király abszolút hatalma ellen szólnak (ha tetszik István kora óta), s amelyek délibábossá teszik azokat az írásokat, amelyek az abszolutizmus mellett István 800 év előtti törvényeinek félremagyarázásával vélték érvelni. Külön foglalkozott Magyarországnak a nemesi adómentesség miatti — Píringernél hangsúlyozott — állítólagos aluteljesítésével, s utalt azokra a Magyarországról kiáramló, Berzeviczy könyvében¹⁰ részletesen elemzett jövedelmekre, amelyeket Bécsben nem szoktak figyelembe venni.

* * *

Utaltunk arra, hogy Széchényi Ferenc, nemesi kortársaihoz hasonlóan érzékenyebb volt az ország és a dinasztia politikai kapcsolataira, mint a magyar társadalomfejlődés egyébként érzékelt torzulásaira. A bírált könyvből is az előbbiekre vonatkozó részek „ragadták” meg elsősorban. Érthető, hogy magyar nemesként nem azonosulhatott egy nemes- és alkotmányellenes, egyúttal az uralkodóhoz mellett végtelenen elkötelezett mű gondolatvilágával. Írása azonban túllépett a sérelmi politika hagyományaihoz illeszkedő pusztá konzervatív nemesi háborgáson. Ahogy Píringer, ő sem gondolta, hogy a magyar alkotmány az adott formájában még mindig elfogadható.¹¹ Reformálása mikéntjét azonban nem tudta abban a politikai és társadalmi realitásokkal számot nem vető közhelyben megtalálni, hogy le kell számolni a nemesség kiváltságaival, és ekkor a harmónia előáll. Ő hangsúlyozta a dinasztia felelősségét is a kialakult helyzetért.¹² Ugyanakkor úgy gondolta: felül kell vizsgálni a megyerendszert, a jogrendszert,

¹⁰ G. BERZEVICZY: *Ungarns Industrie und Commerz*. Weimar, 1802.

¹¹ Tanulmányos ehhez a „Rövid rajzolatja az én nagyobb Plánomnak” című még a századforduló előtti írása. MOL. P. 623. I. 12. 12.

¹² Sőt azon is fel volt háborodva, hogy engedélyezik, sőt népszerűsítik a Píringer féle műveket és meg volt győződve annak szándékosságáról, hogy az udvar kizárólag akkor enged megjelenni ilyen jellegű írást, ha az a magyarság ellen irányul. A bécsi cenzúra szerinte a monarchia egyetlen más népét sem hagyná így gyalázní. Vagy ha igen, akkor átengedne ellenírásokat is. Vö.: MOL. P. 623. I. 12. 3. „Etwas über Ungarn” 42. v.

az igazságszolgáltatást, az adórendszert, a pénzügyeket és az urbáriumot is. Tehát a magyar alkotmányt. De az uralkodói abszolútizmus Piringer által történetileg indokoltak vélt, ezt előmozdító alkalmazásától semmit sem várt az egykor a felvilágosult abszolútizmus nemzeti alkotmány iránt érzéketlen törekvéseitől is határozottan előforduló főrend. Jól ismerte azokat a dilemmákat, amelyek akkor állnak elő, ha a társadalomfejlődés nehézségeinek megoldására és az alkotmány megreformálására egy idegen — és a 19. század elején nem is felvilágosult — abszolútizmus vállalkozik. A haza vagy haladás közötti képzeletbeli választás esetén Széchényi Ferenc a hazát választotta volna. A kettő összeegyeztetése még fiának is, évtized múltán is nagy nehézséget okoz.

POÓR JÁNOS

Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása. A magyar könyvtörténetnek vitathatatlanul legrangosabb és nemzetközi érdeklődésre leginkább számot tartó fejezete az, amelyik Mátyás király egykori budai könyvtáráról szól. Éppen ezért érezzük helyénvalónak, hogy a magyar könyv múltjának feltárásán munkálkodó szegedi műhely mostani ünnepe alkalmából ennek a sokat tárgyalt témakörnek a további tisztázásához szolgáltatassunk néhány újabb adalékot.

1544-től fogva maradtak reánk írásos bizonyítékok arról, hogy a magyar művelődés emlékeiért felelősséget érző személyek igyekeztek nyomára akadni a Buda elfoglalásakor (1541) Mátyás király egykori könyvtárából Konstantinápolyba hurcolt, illetve a régi helyükön őrzött, de számukra hozzáférhetetlenné vált kódexeknek. Minthogy azonban e művelődési kincsek visszaszerzésére irányuló kísérleteknek csupán a Budán maradt könyvvállománnyal kapcsolatosan lehetett valamelyes realitása, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelem, illetve Pázmány Péter egyaránt a Budán még fellelhető könyvanyagot igyekezett megszerezni saját művelődési tervei megvalósításához.¹ Buda visszafoglalása (1686) után másfél évszázadnak kellett elteltie ahhoz, hogy a külföldre szétszóródott korvinák visszaszerzésének ügye a Magyar Nemzeti Múzeum végleges megszervezése kapcsán komolyabb formában újra napirendre kerülhessen. Az 1832/36. évi országgyűlés ugyanis félmillió forintot szavazott meg a Nemzeti Múzeum palotájának felépítésére, amely 1845-re el is készült, aktuálisává téve a gyűjtemény további gyarapítását a nemzeti kultúra emlékeinek reprezentatív bemutatása céljából. Ez volt a mozgatója az országgyűlés 1844. szeptember 3-i feliratának V. Ferdinánd királyhoz „a Corvina Európaszerte elszórt maradványainak a Nemzeti Múzeum részére leendő visszaszerzése ügyében.” Miután az uralkodó erre ígéretet tett a rendeknek, Metternich kancellár még abban az esztendőben körlevelet küldött az osztrák követségekhez a korvinák felőli információk beszerzése végett. Ennek kapcsán ugyan egyedül csak a modenai herceg ajánlott fel két korvin-kódexet a magyar rendeknek, de az akció során ekkor újból felvetődött a Konstantinápolyban lappangó anyag visszaszerzésének a gondolata is.²

Ezek a mozgólódások készíthették a Nemzeti Múzeum igazgatóját, Kubinyi Ágostont arra, hogy 1848 júliusában emlékiratot terjesszen az országgyűlés elé a Mátyás király egykori könyvtárából külföldön még fellelhető kéziratok visszaszerzése érdekében.³ Minthogy azonban ez az újabb akció a forradalom ügyének alakulása következtében valójában ki sem mozdulhatott, Kubinyi, amikor az abszolútizmus magyarellenessége némileg enyhült és valamivel szabadabb szelek kezdtek fújdogni, a fentiek érdekében 1861 júniusában ismét emlékirattal fordult az országgyűléshez.⁴

¹ Mindezekre I. FRAKNÓI Vilmos—FÖGEL József—GULYÁS Pál—HOFFMANN Edit: *Biblioteca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Bp. 1927. 31—32. — CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 72—90.

² CSONTOSI János: *Két modenai Corvin-kódex története*. MKsz 1891. 81—116, 232—263. — FRAKNÓI—FÖGEL: i. m., 32.

³ BERLÁNSZ Jenő: *Az Országos Széchényi könyvtár története, 1802—1867*. Bp. 1981. 304.

⁴ BERLÁNSZ: i. m., 439. — CSAPODI Csaba—TÓTH András—VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 179.

A hosszú idő óta elfojtott és megcsúfolt nemzeti érzés ekkor már látványos társadalmi megmozdulásokat is kezdeményezett. Pl. 1862. február 3-án a pesti Európa szállodában a magyar írók segélyegyletének javára tartott zeneestély alkalmával Bieskey Kálmán földbirtokos akciót és gyűjtést kezdeményezett II. Rákóczi Ferenc fejedelem Rodostóban nyugvó hamvainak Ónodra való hazahozatala érdekében.⁵ Az állambiztonsági szervek és a császári hatóságok nem is minden ok nélkül nagyszabású osztrákellenes politikai demonstrációtól tartva,⁶ minden követ megmozgattak, hogy a „Rákóczi-bizottmány” kezdeményését megzújítsák.⁷

Jóllehet Kubinyi Ferenc alábbi terve is ebből a megmozdulásból nyerhette első indíttatását, Ipolyi Arnold (akkor törökszentmiklósi plébános) sugallatára megmenekült attól, hogy egyszerű politikai erődemonstrációként a nemzetieskedő felbuzdulásokat szolgálja csupán és tudományos szempontból eleve terméketlenségre legyen kárthatva.⁸ Kubinyi ugyanis, miután a dolgot előzőleg Ipolyival megbeszélte,⁹ az Akadémia 1862. március 17-i ülésén „előadá, hogy a napokban Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre barátai előtt késznek nyilatkozott a hazai történelmi adatok Konstantinápolyban leendő fölkeresésére 1000 forintot ajánlani föl. A nevezett akadémiai tagok nemcsak helyeselték ez ajánlatot, hanem maguk is ajánlkoztak a tudományos útra, melynek célja lenne egyszersmind a hazai bizánczi emlékeket lerajzolni, s a történelemre vonatkozó kéziratokat, Turczikákat megszerzeni, leírni.” Tervükhöz csak azt kérte, hogy „méltóztassék az Akadémia e vállalat kivételére neki és társainak megbízást adni, s őket a szükséges úti levelek megszerzésében elősegíteni.”¹⁰ A hatóságok azonban változatlanul úgy vélték, hogy az Akadémián megnevezett tudományos tervek az eredeti cél, azaz Rákóczi fejedelem hamvainak hazahozatala, leplezésére szolgálnak csupán, és továbbra is teljes bizalmatlansággal kezeltek mindent, ami a nagy visszhangot keltett törökországi akciókkal bármilyen összefüggést is sejtetett. Ezért gróf Pálffy Móríc császári helytartó úgy tartotta biztonságosnak amint ezt gróf Forgách Antal magyar udvari kancellárral közölte is hogy mivel Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann „Törökországba utaztak s itteni hír szerint utazásuknak egyik fő célját Rákóczi sírjának felkeresése tette: jónak láttam a Konstantinápolyban székelő internuntius Gr. Prokesch—Osten es. k. altábornagy urat megkeresni az iránt, hogy nevezett egyéneket őrszettel kísérvén, észleleteit velem közölni szíveskedjék.”¹¹

A hatóságok gyanakvása magát az utat is kétségessé tette, az útlevelek kiállítására késett, titkolózniuk kellett készülődsük felől, Ipolyi maga is habozott, hogy részt vegyen-e a vállalkozásban.¹² Április 5-én így írt erről Mednyánszky Dénesnek:

„... A török utam magamnak is csak úgy véletlenül jött, mivel éppen Kubinyi erőltet megyek talán, de még ez sem bizonyos. Húsvét után kellene azonnal indulnunk, végleg még sem tudom magamat sehogy sem elhatározni. Öreg barátom arany szelencéket, lánczokat visz satóbbi a basáknak, szultánnak ajándékol, hogy a Corviniának nyomaira, s más magyar emlékekre juthassunk: fényes aranyos magyar ruhát készített maga és Henszlmann számára, míg rám parancsolt, hogy violaszínű gálamban -- mert

⁵ Magyar udvari kancellária lt 421/1862. június 12. Eln.

⁶ „eine grossartige anti-österreichische Demonstration...” Magyar udvari kancellária lt 214/1862. március 22. Eln.

⁷ Magyar udvari kancellária lt 252/1862. április 2. Eln.

⁸ Kubinyi eredetileg csak Henszlmannel készült terve kivitelezésére. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VII/6. 40–41.) Ipolyit az Akadémia 1861. december 20-án választotta tagjává, és a nála jóval idősebb Kubinyi Ferenczel az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztőjeként került szorosabb személyi kapcsolatba.

⁹ OszKv, Levelestár, Ipolyi Arnold Kubinyi Ferenchez, 1862. március 17.

¹⁰ MTA kisgyűlési jegyzőkönyve a K. 1425. sz. kötetben. A beadvány teljes szövege megtalálható a Pesti Napló 1862. március 23-i számában is.

¹¹ Magyar udvari kancellária lt 421/1862, június 12. Eln.

¹² OszKv, Levelestár, Ipolyi Kubinyi Ferenchez, 1862. március 22. és április 11.

gondolom tudja, hogy mint pápai kamarást ilyen illet menjek, miután nem csak a követeknél tisztelgünk, de a szultánnál is kapunk audienciát. Forgách Prokeschhez, mások másokhoz számos ajánló levelet adtak; egy szóval jobb alkalom nehezen fog akadni számomra, hogy az utat nem csak költség nélkül, de még kedves társaságban, s ily előnyös körülmények közt megtehessem. Mindannyi ok, mely meglehet, hogy rávesz, ámbár mint mondom eddig még nem vagyok elhatározva.”¹³

Végül azonban, Forgách Antal hathatós támogatásával, elhárultak az összes akadályok, és a húsvétot (április 20.) követő napokban a három kutató útra kelhetett Konstantinápolyba hajón, ahová számításuk szerint — négy —öt napi dunai és feketetengeri utazás után kellett megérkezniük valószínűleg május elseje körül.¹⁴ Prokesch-Osten követ bizalmas jelentéséből tudjuk, hogy Ipolyiék május 5-én érkeztek nála első alkalommal, de akkor már kapcsolatot kerestek a Konstantinápolyban tartózkodó Vámbéry Árminnal, valamint a magyar emigráció olyan mérsékelt tagjaival, mint a turkológus Szilágyi Dániel.¹⁵

Jóllehet a császári követ, miután meggyőződött arról, hogy Ipolyiék valóban csak tudományos célokat követnek, őszintén támogatta őket, első kísérletük nem járt eredménnyel. A drága pénzen megszerzett fermán ellenére ugyanis először csak a szultáni könyvtár keleti kéziratait mutatták meg nekik.¹⁶ „Hosszasb idő eltelte után végre megnyerte a fővezér által ígért engedélyt”.¹⁷ május 21-én, Salih bej főkincstárnok és főkönyvtáros jelenlétében, Ipolyiék bejutottak az Eszkiszeraaj palota Kubbe-alti nevű épületében lévő könyvtárba, és ott megtalálták az első korvin-kódexeket. Ezen a napon kelt az alábbi lelkes hangú három levél, amelyeket itt közlünk első ízben. Ezek a leghitelesebb híradások a nagy felfedezésről, mert közvetlenül a szállásukra való visszatérésük után, azon melegében írták őket. A szegedi Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrzött (MS 1637) három levélfogalmazványt Ipolyi saját kezűleg vetette papírra egy ív három oldalára. A soraiból máig frissen kiéreződő nagy sikerélmény a magyar könyvtörténet ritka értékű emlékeivé avatja ezeket a szövegeket, amelyeket a következőkben közlünk.

A Báró Kemény Zsigmondhoz, a *Pesti Napló* akkori főszerkesztőjéhez intézett levél így hangzik:

Konstantinápoly, V. 21. 862.

Méltóságos Báró Úr!

Mai rövid telegrammunk folytán értesítem, hogy a Corviniának századok óta hasztalan keresett nyomára végtére, számtalan akadályok és nehézségek kitaró legyőzése után mai napon ráakadtunk. A császári palota titkos könyvtárában rejtező nagyszerű, vörös bársony kötésű, ezüst kapcsos, Magyarország és Mátyás királynak címérével, zománcban és miniatúrban, díszített codexek kezeinkben voltak, azok signatúráját stb. leírtuk. A további nyomozások folyamatban s függőben vannak. Csak ennyit röviden eleve, míg idején kimerítő jelentésünket az Akadémiának benyújthatjuk, a távirat magyarozatául. Mit, ha szükség, tessék így használni, mindenesetre nevemet elhallgatva.

Mély tisztelettel lévén alázatos híve

Ipolyi

¹³ OszKv, Levelestár, Ipolyi Mednyánszky Déneshez, 1862. április 5.

¹⁴ Minthogy Ipolyi, az Akadémiához benyújtott hivatalos jelentésen kívül, két ízben is beszámolt konstantinápolyi útjáról, a részletekre itt szükségtelen kitérni. Vö. IPOLYI: *Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése. Értekezések a történelmi tudományok köréből* VII/6. Bp. 1878. Uő, ugyanezzel a címmel: MKsz 1878. 103–120.

¹⁵ Helytartótanács lt 12206/1862. június 10. Eln. — *Értekezések*... VII/6. 45.

¹⁶ *Értekezések*... VII/6. 49–50.

¹⁷ MTA kisgyűlési jegyzőkönyv (1862. június 16) a K. 1425. sz. kötetben.

Kérem az ide mellékelt levelemet a címzettnek mielőbb megküldeni.

A fenti levéllel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a *Pesti Napló* nem közölte le az említett táviratot, amit Ipolyi rendkívül zokon vett és még másfél évtized múltán is a korabeli magyar újságírás alacsony színvonalának jellemzőjeként emlegett.¹⁸

A Toldy Ferenc könyvárigazgatóhoz írt levélnek, a fogalmazványon kívül az elküldött tisztázata is fennmaradt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában.¹⁹ Minthogy ez utóbbi némileg bővebb és néhány helyen kissé eltérő, ebben az esetben nem a fogalmazvány, hanem a tisztázatlan szövegét közöljük.

Ipolyi Arnold Toldy Ferencnek MTAK Kéziratár Irod. Lev. 4 r. 71.

Konstantinápoly, IV. 21 862

(Toldy írásával rajta:) Vett. máj. 28/62.

Kedves Barátom!

Heureka! Mátyás király könyvtára, ter felices, ráakadtunk! mint a P. Naplónak általunk mai napon megküldött táviratból már megérthetted. Számos nehézség s akadály leküzdése és csalódások (átjavítva „csalódásunk”-ból) után, midőn már már desperálva az egésszel felakartunk hagyni, végre mai napon, a régi seraj titkos s rejtett könyvtárából előhúzogattuk a bíborkötésű ezüst kapesos, Magyarország és Mátyás zománcozott s miniatúr czímerével díszített hollós codexeket. Eddig ugyan csak néhányat: sz. atyák, classicusok; de a vizsgálat folytatására a lépések megvannak téve, habár folyvást csak a kedvező szerencsés körülményektől függnek. Elég most ennyi, hogy mit szem eddig nem látott, kéz nem érintett miután századokon át annyian epedtek s mit hasztalan kerestek, azt mi láttuk, forgattuk signatúráikat amennyire lehetett híven leírtuk! Kétség többé nem lehet! Más kérdés azonban még a teljes siker. Olvasd el kérék soraimat Szalaynak is mielőbb; de ne közöld nyilvánosan. B. Keménynek úgy is megírtam ezennel a mi közölhető.

Isten áldjon a viszontlátásig
tisztelő híved

Stummer

Túloldalán:

Tekintetes

Toldy Ferenc

Egyetemi Tanár Kvtár Igazgató s Magy Akadémiai Rendes Tag Úrnak (Piros viaszpecséttel.)

A legtöbb részlettel Ipolyinak Bartakovics Béla egri érsekhez, közvetlen egyházi feletteséhez és nagy pártfogójához intézett levele szolgál, mely így hangzik:

E(xcellentiad) kegyed engedelmet bátorkodom alázatosan igénybe venni, midőn innét soraimmal alkalmatlankodom aziránt esedezve excellentiádnak, méltóztatnék kegyesen elnézni, hogy 2-3 hétre szabott távollételemet még egy héttel továbbra terjeszthessem.

Utunk főcélja ugyanis, melyet fontos okoknál fogva lepleznünk kellett, nem volt egyéb, mint Mátyás király könyvtára, a Corviniának nyomozása. Mit ha nyíltan bevallunk, nem csak nehezítjük a mindenfelől felébresztett féltékenység által lépteinket, de még nevetségessé is tesszük magunkat, miután azt eddig 3 századon át nem csak nálunknál hasonlíthatatlanul kitűnőbb s nagy nevű, tekintélyű személyek és tudósok, de a leghatalmasabb kormányok követségei is hasztalan nyomozták folytonos sürgetéseik daczára.

¹⁸ Értekezések . . . VII/6. 42, 61.

¹⁹ Irod. Lev., 4-r. 71. (Ipolyi Toldy Ferenchez).

De jó az Isten s az egyszer ismét teljesedett rajtunk: elegit debilia, ut confundat fortia mert a mai napon számtalan nehézségek s akadályok kitarató legyőzése s ernyedetlen fáradozás után sikerült végre a császári palota titkos könyvtárából a rejtegetett kincseket előszednünk. Áldva Istent s örömtől reszketve vettük kezünkbe a bíborba kötött, arany s ezüst kapcsos, Magyarországnak és Mátyás királynak hollós czímerével emailban és miniatúrben díszített, nagyszerű pergament codexeit, sz(ent) atyákat, classicusokat stb; nevezetesen az előbbieik közül egy gyönyörűséges S(anctus) Augustinus De civitate Dei kéziratot. Számos görög kódexet némelyeket már részben elrothadva is melyeknek signatúráját gondosan elkészítettük amennyire lehet s megengedve volt, de ez csak az első kezdet, a továbbira kedvezőbb lépések még függőben s kilátás(ban) vannak. Sz ez igen lassan meg a töröknél, úgy hogy minden türelmet kifáraszt. Ezért kell még, kegyelmes uram, néhány napot ismét tovább itt töltenünk, ha a mutató mellett még bővebb eredményt kívánunk. Ezen néhány nap alatt el fog válni, tehetünk-e valamit tovább.* S Excellentiád kegyessége azért kimentend, részemről pedig igyekezni fogok, hogy legalább Pünkösdre otthon legyek.

Itteni, minden reményeimet felülmúló élményeim, tapasztalásaim és tanulmányaim leírásával nem bátorodom Excellentiádat fárasztani most, melyeket kegyes engedelmével szóval fogok igyekezni előadni. Csak annyit szabad legyen említenem, hogy valamint az Internuntius Őexcellentiája a legnagyobb kegyességgel viseltetik irántunk, nem csak számos alkalommal meghív magához s minden lépten segít, de ő személyesen is nagy leereszkedéssel meglátogat, úgy a nagyvezértől és miniszterektől kezdve számos Pasáknak szívesen látott vendégei voltunk, átalok többször asztaluknál megvendégeltve. Érsek Őexcellentiájánál, Brunettinál (?) is jelentettem magamat, valamint az itteni francia missió főnökénél, a bolgár örmények megtérítése által magának nagy érdemeket szerző Bonénál. Nagy lelki épületemre szolgál az itteni igen látogatott s ájtatosságra gerjesztő isteni tisztelet, különösen a májusi délutáni Mária- ájtatosságtartás; rendesen görög, örmény, francia, olasz prédikáció tartatik, azután az egész nép meghatóan éneklí a lauretani litániát latinul, egy verset a férfiak, másikat a nők.

Kirándulásaim közül igen érdekesekek voltak a niceaeai és chalcaldoniai, hol számos ősegyházi zsinataink nevezetes helyei látogatása. Utóbb Rodostót is követségünk ajánlása mellett meglátogattuk, hol máig a katolikus egyházat azon kis kápolna képezi, melyet Rákóczy palotájába épített s hol buzgó fejedelem, mint Mikes leveleiben írja, naphosszat imádkozott, a kevés katolikus hívek pedig még egyrészt az ő magyar kíséretének ivadékai. Itt nem mulasztottam el a kápolnában a sz(ent) misét mondani. Megkaptuk és leírtuk a matriculákat, születettek és halottak könyveit a múlt században majdnem kizárólag csak magyarok nevei jönnek elő.

Mindent felülmúl azonban, kegyelmes uram, azon érzet s tanulmány, melyre az ő bizánti bazilikák gerjesztenek. Ámbár tíz esztendeje hogy tanulmányoztam őket, de látásuk első tekintetre meggyőzőtt mily keveset tudtam felőlük. Álmélkodásra méltó bennök még most is annyi pusztítás után a keresztény egyházi művészet nagyszerűsége s ihletettsége. De ezekről ha a jó Isten, ki eddig annyira kedvezett vállalatunknak, haza segít és Excellentiád kegyes színe előtt megjelenthetek, engedelmével talán szóval bővebben szólhatok, addig is magas kegyébe ajánlva legal(ázatosabb...)

Ipolyiék azonban nem érték be a május 21-én megmutatott kilenc könyvvel, mert bizonyosra vették, hogy a könyvtár általuk nem látott termeiben még lehetnek budai provenienciájú kötetek. Körülhajózták tehát a Kubbe-alti tengerre néző oldalát, elkészítették az épület alaprajzát, feltételezett beosztását, megszámlálták ablakait és mindezekből azt a következtetést vonták le, hogy az általuk látott kincstártermeken túl egy vagy két kisebb helyiségnek kell lennie, ahol könyveket tárolhatnak, mégpedig a látott kötetek állapotából következtetve nyirkos padlózaton, valószínűleg halomba rakva.²⁰

Ezek után került sor a nagyvezír Sipos nevű magyar főkértésze által kieszközölt második könyvtárlátogatásukra,²¹ melyről a három kutató az Akadémia kisgyűlése elé 1862. június 16-án beterjesztett jelentésében a következőképpen emlékezett meg:

²⁰ Értekezések... VII/6. 59-60. PÓR Antal: *Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlatu*. Pozsony Budapest, (1886). 57.

²¹ Értekezések... VII/6. 52.

„... a fővezér ő magasságánál újabb kihallgattatásunk után lehetett annyit elérnünk, hogy május 26-án a kincstárőr által meghíva, most a seráji köskök egyikében hosszú asztalon volt megtekintésünkre mintegy 50 könyv kiállítva. Közöttük ismét néhány nyomtatott könyv volt, mint pld Banduriusnak a bizánczi régiségekről írt híres munkája stb. Legnagyobb részt azonban régibb és beces XIV—XV-dik századi latin és görög, sőt kiril pergamen kézirat codexek voltak. Ezek közül nevezetesen 9 darab ismét Mátyás király codexei előbb leírt ismeretes jellegeivel bírt. . . Egyik nevezetesen Mátyás királyt felismerhetőleg ábrázolvá amint karszékbe ül s olvas. Tartalomra mindannyi classicusok és egyházi atyák, később latin és görög, valamint egyházi írók szövegei. Nevezetesen Tacitus, Plautus, Suetonius, Polibius, Theophrastus, Cornelius Nepos (vagy Probus Aemilius), Cicerói részletek, Augustinus, Eusebius, Clemens, mások (melyek közül kétségtelenül a legtöbb szinte Mátyás könyvtárából való lehet, habár ennek jellegével nem bír is, miután a király által iratott fényes s költséges codexek könyvtárának kétségtelenül csak kisebb részét teheték, s a nagyobb rész a leírások szerint is máshonnan, nevezetesen a szétszórt bizánczi könyvtárakból is összevásárlott görög, sőt keleti könyvekből és részben már nyomtatott munkákból is állott), nem kisebb érdekű bibliai görög szövegek, Aristoteles, Plinius, Euklides, Alexandriai Heron, historiographusok, Glossariumok, Dante, Albertus Magnus kéziratai, részint s nagyobbára pergamen, részint papiros codexei voltak.”²²

Miután a törökök, bár Ipolyiék mindennel, még a vesztegetéssel is próbálkoztak, több könyvtári anyagot nem voltak hajlandók megmutatni, a három magyar kutató 31-én a Lloyd társaság gőzösén elutazott Konstantinápolyból és Athénbe hajózott. Innen aztán néhány napi régészeti tanulmányozás után visszatért Magyarországra.²³

Ipolyiék az Akadémiához beadott, fentebb említett jelentésükben sikeres konstantinápolyi kutatásaik legfőbb eredményét abban foglalták össze, hogy kétségtelenül bebizonyosodott

„miszerint Mátyás király budai könyvtára, vagy csak annak tetemes része Konstantinápolyba a serajba jutott, és hogy annak jelentékeny maradványai, ha nem legnagyobb része, még folyvást mai napig ott léteznek. Ötven s egynéhány könyv közül, melyek . . . csak mintegy véletlenül felmarkolva a könyvtárból számunkra mutatóványul kihoztak, 11 darab a Corvinának teljes és félreismerhetetlen jellegével bír, míg 30-nál több kézirati latin és görög codex XIV., és XV-ik századi jelleménél fogva, nyilván arra mutat, hogy egy nagyobb, talán rendezetlen titkos könyvtár . . . csakugyan létezik még a serajban, melynek nagy részét Mátyás király könyvtárának maradványai képezik.”²⁴

Noha Ipolyiék most idézett feltételezései később túlzottaknak bizonyultak, kétségtelen, hogy az ő felfedezésük nyitotta meg az utat a Konstantinápolyba egykor elhurcolt korvinák hazakerülése előtt. Amikor ugyanis Ferenc József király, Andrássy Gyula miniszterelnök kíséretében, a Szezei csatorna megnyitása alkalmából 1869-ben a török fővárosban járt, a szultántól négy korvina-lódexet kapott ajándékba, melyeket az uralkodó Magyar Nemzeti Múzeumnak adott át. 1875-ben pedig az Ipolyiék által feltárt anyagból újabb 35 kötet került haza és nyert elhelyezést a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Ezeket a szultán a magyar ifjúságnak adta ajándékba az orosz-török háború idején a törökök mellett kifejezett rokonszenvük viszonzásaként.²⁵

JAKÓ ZSIGMOND

²² MTA 1862. június 16-án tartott kisgyűlésének jegyzőkönyve a K. 1425. sz. kötetben. E jelentés teljes terjedelmében megjelent a *Pesti Napló* 1862. június 18. és 19. számában.

²³ Helytartótanács lt 12206/1862. június 10. Eln. — OSzKv, Levelestár, Ipolyi Mednyánszky Déneshez, 1862. június 4. Prokesch-Osten követ bizalmas jelentései szintén a Helytartótanács lt-ban található 6017. IV. a/1862. sz. alatt.

²⁴ MTA 1862. június 16-i kisgyűlésének jegyzőkönyve a K. 1425. jelzetű kötetben.

²⁵ FRAKNÓI - FÖGEL: *i. m.*, 33. MKsz 1878. 103 120. — PÓR: *i. m.*, 57.

FIGYELŐ

Szabó Flóris (1926—1988). 1988. augusztus 2-án, 63 esztendőskorában elhunyt Szabó Flóris, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár főkönyvtárosa. Életét ifjúságától kezdve végigkísérte súlyos betegsége, de ebből másoknak jóformán semmit sem árult el. Feladatait, munkáját mindig kiválóan végezte, bölcs derűjét és szelidségét a hosszú, makacs betegség és korának számos embertelensége sem tudta megtörni. Halálával azt a lelkiismeretes és nagy tudású bencés könyvtárost veszítettük el, aki csaknem négy évtizeden keresztül viselte gondját a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár nemzeti értékekben oly gazdag gyűjteményének. Szabó Flóris, miként számos, neves elődje, szintén magáévá tette és haláláig megfogadta azt az intelmet, amit Európának ezen a táján minden bizonnyal Szent László fogalmazott meg első ízben, a 11. század végén, a kulturális értékek védelméről. A pannonhalmi Szent Benedek Rend könyveinek számbavételét elrendelő 11. századi oklevél tanúsága szerint a nagy magyar király a külső erőszaktól és a belső kártevőktől egyaránt óvni kívánta az értékes gyűjteményt. Az a rend, amely oly nagy szerepet játszott az európai kultúra magyarországi meghonosításában, kivette részét a könyvkultúra hazai elterjesztéséből is. A pannonhalmi könyvtár, amelynek alapjait még bizonyára Szent István néhány kötetből álló ajándéka vetette meg, csakúgy mint maga Pannonhalma mindig is a humanista kultúra és a béke szigete volt, még akkor is, amikor körülötte más hullámokat sodort a szél.

Így volt ez 1944-ben is, amikor Szabó Flóris a rend tagja lett: a pannonhalmi domb akkor is, az egyik legembertelenebb újkori barbárság dühöngése idején, jótékonyan emelkedett ki tevékeny, humanista kereszténységével. De a fiatal szerzetes nem csak a kor szörnyeivel, hanem saját betegségének szenvedéseivel is szembe találkozott: 1951-től, felszentelését követően csaknem egy évtizedet betegséggel kellett eltöltenie. Amint egészsége megengedte, tanulni, dolgozni kezdett; az ELTÉ-n magyar-könyvtáros oklevelet szerzett. 1959-től kapcsolódott be a könyvtár munkájába, amelynek 1975 óta főkönyvtárosa lett. Mint főkönyvtáros és mint főiskolai tanár, számos egyéb feladata mellett, jelentős tudományos munkát is végzett: katolikus egyházi könyvtáraink közül elsőként készítette el a gyűjtemény kéziratkatalógusát, amely a sorozat második tagjaként jelent meg. (*A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp. 1981.) Bevezetőjében megírta a gyűjtemény rövid történetét is. Ugyancsak szép bevezető tanulmánnyal látta el *A Pannonhalmi Hóráskönyv* (Bp. 1982. 1–2. köt.) faksimile kiadását. (*Horae Beatæ Mariæ Virginis*). A könyvtár felelősségteljes irányítása és oktatói tevékenysége mellett, több könyv- és művelődéstörténeti tanulmányt és cikket is publikált. Folyóiratunkban jelent meg egyik jelentős, a középkori magyar olvasástörténettel kapcsolatos tanulmánya, *A karthauziak olvasmányai pannonhalmi dokumentumok alapján* címmel. (MKsz 1981. 263–275.)

Szabó Flóris, kiváló könyvtárosi munkájáért, az egyházi könyvtárosok közül az elsők között kapott állami elismerést: előbb a Kiváló Munkáért kitüntetést, 1988. augusztus 19-én pedig a Szabó Ervin Emlékéremet. Sajnos az utóbbiról már csak az értesítést olvashatta, a kitüntetést már nem vehette át. . .

Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához. A megyei sajtóbibliográfiák sorában 1974-ben, nyolcadikként jelent meg Kárász József összeállításában a Csongrád megyei.¹ (A kötet érdekessége, hogy bár Szegeden, a Somogyi-könyvtár gondozásában látott napvilágot, a szegedi periodikák adatait nem tartalmazza. Nem volt még teljes a gyűjtés, s nem látszott célszerűnek a megye anyagát Szeged miatt vártni, ami terjedelménél fogva amúgy is önálló kötetet igényelt. A döntés helyességét igazolja, hogy Szeged sajtóbibliográfiája sajnos mindmáig kiadatlan.) A megye sajtóját az első, még kézírásos, de már periodikusan megjelenő lap, az *Emlényke* születésétől, 1843-tól regisztráló fontos kézikönyv 327 tételt tartalmaz.

Hódmezővásárhelyen az első nyomda munkábaállításától az államosításig, 1869-től 1949-ig az összesen 46 bejegyzett nyomda-cég — a 19 ténylegesen működött tipográfia² — meglehetősen nagy számban állított elő hírlapokat, folyóiratokat; a Kárász-bibliográfia az 1949—1970 közötti időszakot leszámítva is 104 vásárhelyi tételt tartalmaz, az említett időszak termésével együtt ez a szám 138-ra emelkedik. Az utóbbi évek irányú kutatásai³ azt bizonyítják, hogy az alföldi városok nyomdaipara, sajtója — legalábbis mennyiségileg — fejlettebb volt mint korábban hittük. A viszonylag nagykapacitású kisvárosi nyomdászat (más okokról most nem is beszélve) gazdasági érdekből, folyamatos üzemelésének biztosítása céljából, ha nem is egyenletesen magas színvonalú, de számszerűen mindenképpen jelentős lapkiadást teremtett, illetve próbált teremteni. (A beindított periodikák nagyrésze ti. anyagi, szellemi erők híján egy-két szám után megszűnt.)

A *Hódmezővásárhely története* című, készülő mű számára e sorok írójának nyílt alkalma a város nyomda-, sajtó- és kiadástörténetét összegezni. Az alább felsorolt periodikák jó részének nyomára e kutatások során akadtam, a helyi levéltár és a szegedi cégbíróság vonatkozó anyagának feltárásával.⁴ Egy helyi bibliofil gyűjtő, Csokán Pál tanító (1877—1961), a nyomtatás 500. esztendejében, 1940 szeptemberében, harminc évi gyűjtőmunka után nagyszabású kiállításon tárta városa elé az összes (vagy majdnem összes) addig helyben készült nyomtatvány egy-egy példányát. A pótlások közt szereplő alkalmi lapok többségének létéről e különleges kiállítás dokumentációjából szereztünk tudomást. Itt találtunk rá néhány más, eddig ismeretlen, közgyűjteményben nem található újság adataira is, sajnos általában csak a lap nevére, és indulásának évére. (A hagyatékot a gyűjtő fia, ifj. Csokán Pál volt szíves átengedni betekintésre.)

Az összkép meglehetősen sivár, a nyomdák közötti öldöklő konkurenciáról árulkodik. A pótlás 46 tételének majdnem fele bálakra, ünnepélyekre készült alkalmi lap, sok az eladhatónak vélt színházi, mozi-híradó, a kereskedelmi, reklámújság, ami pedig korukat illeti, a 46 periodika közül mindössze három ért egy évfolyamnál hosszabb életet.

Jelenleg közreadott pótlásainkkal a Csongrád megyei sajtóbibliográfia anyaga vásárhelyi szempontból teljesnek mondható.

¹ KÁRÁSZ József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970*. Szeged, 1974. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 15.)

² A nyomdák számának alakulásával kapcsolatban lásd Kőszegfalvi Ferenc: *A hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás*. 1986. Kézirat a Németh László Városi Könyvtárban.

³ Például SZABÓ Ferenc: *A Dél-Alföld sajtótörténetének néhány kérdése az 1920-as években*. = *Tanulmányok Mérei Gyula 75. születésnapjára*. Szeged, 1986. 115—127.

⁴ Lásd: KŐSZEGFALVI Ferenc: *Pótlások a megyei sajtóbibliográfiához*. = *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 1983. 1—2. sz. 8—11., valamint *Újabb pótlások és kiegészítések a megyei sajtóbibliográfiához*. = *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 1985. 3—4. sz., 186—192.

Pótlások:**1. ARANYADHALMI ÚJSÁG**

[Alkalmi, tréfás tanyai újság.]

Hódmezővásárhely

1937. nov.

Szerk. Sin István József.

K. az Aranyadhalmi Olvasókör, a főnnállásának tizedik évfordulójára rendezett bál alkalmából.

Ny. Vásárhelyi Reggeli Újság. 8 r.

Fotókópiája a Hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtárban (HVK)

2. BELSŐSZÖRHÁTI HÍRADÓ

Alkalmi, báli újság.

1928. szept. 9.

Ny. Törekvés.]

Lásd a Csokán-hagyatékot a HVK-ban.

3. ÉJFÉLI FRISS ÚJSÁG

Alkalmi, báli újság.

1934. ?]

Lásd: Csokán-hagyaték.

4. ÉJFÉLI ÚJSÁG [5]

Hódmezővásárhely.

[1941. febr. 24.]

K. a Római Katolikus Társaskör, farsangi bálja alkalmából.

Ny. ifjú Dura Lajos. 4 r. Ára 20 fillér. Lásd: HVK.

5. ELEVEN ÚJSÁG

Alkalmi, báli újság.

1929. aug. 17.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

6. EÖTVÖS ESTÉLY

Alkalmi, báli újság.

1904. júl. ?]

Lásd: Csokán-hagyaték.

7. EXPRESS TUDÓSÍTÓ

A köz, ipar és kereskedelem érdekeit előmozdító lap, mely az összes jobb kávéházak, vendéglők és borbélyüzletekben levő külföldi, fővárosi és vidéki lapokhoz mint melléklet ingyen lesz csatolva [!]

Hódmezővásárhely.

1907. máj. 1 ?

Szerk. és K. Weiszfeiller Mór.

Ny. Vásárhely és Vidéke 2 r.

Lásd: Hódmezővásárhelyi fióklevéltár (HL) 88/1907. eln. 2243. sz. irat. HVK: 1907. 67. és 78. sz.

8. FÜGGETLEN SZOCIALISTA

Időszakí [szociáldemokrata] szemle

Hódmezővásárhely.

1932. márc. [?]

Szerk. és K. Kurucz János.

Ny. Törekvés. 2 r.

Első lehetséges, hogy egyben utolsó száma a HVK-ban.

9. HÍRDETÉSEK

Alkalmi reklámújság.

1927. szept. 4.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

10. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI JÓ PAJTÁS

Az 1931/32. évi szegénygyermekébedeltetési [!] mozgalom záróünnepélyére.

[Alkalmi gyermekújság.]

Hódmezővásárhely.

1932. ápr. 24.

Szerk. és K. a gyermekebedeltetési mozgalom intézőbizottsága.

Ny. Erdei Sándor — 8 r.

8 oldal, ára 10 fillér.

Lásd: HL 34/1932. eln. 1538. sz. irat.

11. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI LEVENTE

[Havonta megjelenő ifjúsági lap.]

Hódmezővásárhely.

1930. jún. 22. —1931. karácsony ?

Szerk. és k. a Levente Egyesület Elnöksége.

Ny. Tőrekvés, 1931. dec.: id. Erdei Sándor. 8 r.

Második évfolyamának két ismert száma a HL, a 34/1931. eln. sz. irat melléklete. Lásd még Csokán-hagyaték.

12. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI NYÁRI SZÍNKÖR

[Színházi műsor.]

Hódmezővásárhely.

1944. aug. ? — ?

K. Huszák Elemér.

Ny. Németh — 8 r.

4 oldal, ára 20 fill.

Amint a kiadónak aug. 10-én a polgármesterhez intézett beadványában olvashatjuk, annyiszor kívánja megjelentetni, ahány szindarab színre kerül a nyári idényben. A HL 11/1944. eln. 1713. sz. irat mellékleteként kettő (a Fekete Péter c. operett és A pénz nem boldogít c. vígjáték szereposztását, kritikáit közlő) szám maradt fenn.

13. [HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI REFORMÁTUSOK LAPJA

1929. okt. 31. —1930. jan. 25.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

14. [IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI MUNKAADÓK LAPJA

Hódmezővásárhely.

1903 ? — ?]

A vásárhelyi Új hírek c. napilap 1940. szept. 22-i száma említi Csokán Pál magángyűjteménye kiállításáról szóló beszámolójában, „Gazdag és nagyon szép a sajtókiállítás” c. cikkében.

15. KALÁSZOK

Hódmezővásárhely.

1888. jún. 17. (Évf., sz. nélk., 23 p.)

Emléklap a „Jó Szív” egyesület hódmező-vásárhelyi bizottságának népnünnepélye alkalmából.

Szerk. Irinyi Dezső.

Lásd: Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok K—M.

1904. sz. 624. p.

16. [KARNEVÁL HÍRADÓ

Alkalmi báli lap.

1922. márc. 4.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

17. KISIPAROS

[Az ipartestületi elnökválasztásra készült, Takács Ferenc mellett agitáló szociáldemokrata alkalmi lap.]

- Hódmezővásárhely.
1933. febr.
K. Kurucz János.
Ny. Törekvés - 2 r. Két oldal.
L. HL 34/1933. eln. 652. sz. irat.
18. [KOCSIGYÁRTÓ IPAROSOK
Ipari szaklap. 1913. jan. 20-tól a kovács iparosok kerületi szövetségének hivatalos lapja.
Hódmezővásárhely.
1912. júl. 1 - 1914. jan. 1.
Szerk. ifj. Bagi Sándor.
Ny. Dura Lajos.]
A Magyarországi Kovácsok és Kocsigyártók c. periodika 1914-es, első évfolyama első számának vezércikke hivatkozik rá mint előzményre. Közgyűjteményben nem található.
19. MAI ÚJSÁG
Politikai napilap.
Lugos.
[1904] - 1905.
Főszerk. Georgevits Jenő.
K. Kenéz Sándor.
Ny. Szidon József. (Lugos.)
Lásd: Országos Széchényi Könyvtár hírlaptára 5892. sz., ahol megtalálható a második évfolyam néhány száma. A lap lugosi, vásárhelyi, temesvári anyagot egyaránt közölt, elképzelhető, hogy a vásárhelyi kiadótulajdonos az első évfolyamot itt jelentette meg.
20. [MÁRTÉLYI HARSONA
1931. Alkalmi, báli újság.
Ny. Dura Lajos.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
21. [MOSOLYORSZÁG
Éleclap.
1937.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
22. [MOZIMŰSOR
1922. dec. 12 - 22.
Ny. Dura Lajos.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
23. MOZI-ÚJSÁG
Hódmezővásárhely.
1910. [?] [?]
Megjelent naponta.
Szerk. Szomory Béla.
K. Uránia-színház.
Ny. Vásárhely és Vidéke.
Lásd: A hazai időszaki sajtó 1910-ben. II. sz. melléklet a Magyar Könyvszemle 1911-es évfolyamához.
24. MUNKÁS-LAP
[Szociáldemokrata hetilap.]
Hódmezővásárhely.
1903. aug. [20?] nov. [?]
Szerk. Beniczki Antal.
K. és Ny. Lévai Fülöp.
Lásd: HL. II. 170/1914. (3858/1903) eln. sz. irat.

25. NAPFÉNY

Kiállítási újság, készült a szociáldemokrata ifjómunkás kiállításra.

Hódmezővásárhely.

1934. jún. 10.

A négyoldalas alkalmi lap összes cikkét vásárhelyi ifjómunkások írták, nyomdai munkáját Kiss Lajos elsőéves nyomdászsegéd végezte.

K. Kovács Mihály.

Ny. Törekvés. — 8 r. ára 4 fillér.

Lásd: HVK.

26. [NEMZETI HITELINTÉZETI HÍRADÓ

1939. febr.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

27. NÉPKERTI ÚJSÁG

[Nyári mulatságra készült alkalmi újság.]

Hódmezővásárhely.

1910. aug. 14.

Szerk. Karakaszolovich Ida.

Ny. Vásárhely és Vidéke, ára 20 fillér.

Lásd: A hazai időszaki sajtó 1910-ben. II. sz. melléklet a Magyar Könyvszemle 1911. évfolyamához.

28. [NÉVTELEN ÚJSÁG

Alkalmi, báli újság.

1901. nov. 23.

Ny. Vásárhely és Vidéke.]

Lásd: Vásárhelyi Új Hírek, 1940. szept. 22., mint 14. sz.

29. PEGAZUS

Diáklap.

Hódmezővásárhely.

1934. szept. — 1935. máj.

Megj. havonta.

K. a Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium III. osztálya.

Fel. szerk. és k. Szathmáry Lajos.

Ny. [A sokszorosított első három szám után] id. Erdei Sándor. 8 r. A lap negyedik száma a gimnázium archívumának Vöröss Istvánnal kapcsolatos, rendezetlen anyagában.

30. [PUSZTAI HARANGSZÓ

Református egyházközségi híradó.

Hmv-Kardoskút Pusztaközpont.

1949 tavaszán.

Szerk. és K. Nagy Imre.

Ny. id. Erdei Sándor. — 8 r.]

Nagy Imre hódmezővásárhelyi nyugalmazott református lelkipásztor szóbeli közlése alapján.

31. [PÜNKÖSDI KIRAKAT

Alkalmi reklámújság.

1940.

K. Fejérváry József és Balogh József.

Ny. ifj. Dura Lajos.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

32. [RENDKÍVÜLI KIADÁS

A Városi Mozi üzleti kiadása.

1924. ápr.

Szerk. („zengte”) Sostaries Lajos.

Ny. Haladás.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

33. [REPÜLŐ LAPOK

Heti éleclap.

1941. okt. [?]-1915. jan. [?]
 K. Farkas András, Körösi József.
 Ny. Farkas András.]
 Indulásának és megszűnésének bejelentését a HL elnöki iktatókönyvében olvashatjuk a 4346/1914.,
 ill. 464/1915. sz. alatt, iratok sajnos nem találhatók.
34. [RIPORT-ÚJSÁG
 Társadalmi, művészeti, közgazdasági és sport hetilap.
 1928. jún. 29.—júl. 23.
 Szerk. és K. Miklovitz Lajos.
 Ny. Törekvés.]
 Lásd: HL 34/1928. eln. sz. irat. A Színház, Mozi, Sport c. hetilap utóda. Lásd: Kiegészítések, 14. sz.
35. [SZÍNHÁZI FIGYELŐ
 Szöveges színlap.
 1932.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
36. SZÍNHÁZI MŰSOR
 Hódmezővásárhely.
 1943. júl. 1.—?
 Ny. Németh 8 r., 4 oldal.
 L. HL. 34/1941. eln. 2956, 3039. sz. irat.
37. [SZÍNHÁZI SZÖVEGES SZÍNLAP
 1928. ?
 K. Kelemen Károly.
 Ny. Friss Újság.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
38. [SZÍNHÁZI ÚJSÁG
 1946. júl. 21.
 Szerk. Borsi László.
 Ny. Vásárhely Népe.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
39. SZÖVEGES SZÍNHÁZI MŰSOR
 Hódmezővásárhely.
 1914. aug. 2.—?
 Megj. hetenként.
 K. és Ny. ifj. Erdei Sándor — 8 r., 4. oldal.
 L. HL. 34/1941. eln. 2956, 3039. sz. irat.
40. TÁRSAS HÍRDETŐ
 [Reklámújság.]
 Hódmezővásárhely.
 1923. ápr. 1.—?
 Szerk. és K. Kurucz János.
 Ny. Haladás Hirdetési és Nyomdavállalat. — 2 r.
 HVK: 1923. 8. sz.
41. [TESTVÉRISÉG
 Ismeretlen szándékú alkalmi lap.
 1923.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
42. [VÁSÁRHELYI ÉJFÉLI ÚJSÁG
 Báli lap.
 1928. jan. 14. Jézus vasárnapja.
 Ny. Törekvés.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
43. [VÁSÁRHELYI ÉJFÉLI ÚJSÁG
 A katolikus bál alkalmi lapja.
 1928. febr. 20.]

- Ny. Törekvés.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
44. [VÁSÁRHELYI MOZI HÍRADÓ
1948. máj. 16.
Ny. Vásárhely Népe.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
45. [VÁSÁRHELYI NAPLÓ
Társadalmi napilap.
1903. ápr. 19. - ápr. 24.
Szerk., K. Ny. Lévai Fülöp.]
L. HL 76/1903. eln. 1692. és 2322. sz. irat.
46. VÁSÁRHELYI TUDÓSÍTÓ
[Közgazdasági jellegű, főleg hirdetéseket közlő lap.]
Hódmezővásárhely.
1909. jan. 31. - ápr. [?]
Megj. kéthetenként.
Szerk. és K. Jungbert László.
Ny. Endrényi, Szeged
Lásd: HL 40/1909. eln. sz. irat.

Kiegészítések:

1. DARÁZS [3] (a Kárász-bibliográfia 67. tételéhez)
A HL 33/1911. eln. gyűjtőszám alatt lévő 1986. sz. irat szerint a lap felelős szerkesztője ifjú Bibó Lajos, így a Szúró álnévvel őt kell azonosítanunk. A lap kiadója Gravázt Ferenc, aki az előzménynek számító DÖNGŐ-t szerkesztette. (A 3 ezer példányban megjelenő Dongótól 1911. március végén, egy tragár közlemény miatt vonták meg a terjesztési engedélyt, a nyomdatulajdonos Kun Béla ezt követően szüntette be, de új néven azonnal újraindította.)
2. DÉLVIDÉKI SPORT (Kárász, 73. tétel)
A lapot 1929. jún. 3-tól a szegedi Koroknay helyett a vásárhelyi Erdei Sándor nyomtatta. L. HL 34/1929. eln. 2293. sz. irat.
3. DÖNGŐ [1] (Kárász, 74. tétel)
A Fullánk álnevet Fejérváry József használta. L. HL 88/1907. eln. 1118. sz. irat.
4. FÁKLYA (Kárász, 88. tétel)
Csokán Pál följegyzése szerint a lap 1935. március 2-án indult. L. hagyatékát a HVK-ban.
5. GYERMEKEK VILÁGA
GYERMEKŰJSÁG (Kárász 104, 105. tétel)
A HL 20/1912. eln. 3598. és 4149. sz. iratok szerint az 1912. március 1-jén indult Gyermekek Világa 1912. szept. 7-én Endrényi Imre szegedi nyomdájába való átkerülése nyomán — I. évf. 1. számot jegyez, mintegy újraindul. Bibó Lajos szerkesztő valószínűleg összekülönbözött a kiadó nyomdással, Münz Rudolfal, aki lemondva a lap tulajdonjogáról 1912. szept. 1-jén Gyermekek Világával szemben indított a Szegedre került helyett, Szabó Imre szerkesztése mellett. (Az eset egyébként időben behatárolja Móra Ferenc eddig föltáratlan kapcsolatát a Szegedre került Gyermekek Világával.)
6. GYERÜNK CSAK (Kárász, 106. tétel)
A Suhogó álnevű felelős szerkesztő a készítő nyomdász: Dura Lajos. L. HL 170/1914. eln. 1001. sz. irat.
7. HÁZI ISTENTISZTELET (Kárász, 112. tétel)
A lap karácsonyi mutatóváltásánál után nem jan. 12-i, hanem jan. 18-i számával szűnt meg. L. HVK hírlaptára.
8. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SPORT ÉLET (Kárász, 124. tétel)
A lap 1921/22-ben téli szünetet tartott, 1921. nov. 28-tól 1922. ápr. 10-ig nem jelent meg. Az új évfolyam már nem használja a H.T.V.E. hivatalos lapja alcímet. Elképzelhető, hogy más években is volt idényszünet. L. HL 34/1922. eln. 1577. sz. irat.
9. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SZEMLE (Kárász, 125. tétel)
A lap kiadója Csengeri Ferenc helyi könyvkereskedő. L. a folyóirat impresszumát. (HVK)

10. KARIKÁS [2] (Kárász, 137. tétel)

Az élclap 1933-ban nemcsak júl. 23-tól, hanem már jún. 18-tól a Vásárhelyi Újságüzem nyomdájában készült, ami azonos Németh Mihály nyomdájával. A júl. 16-i számot újra a lapot korábban előállító Törekvés nyomda készítette, a július közepétől kialakuló status quo szerint a Karikást Németh Mihály nyomtatta, de az ugyancsak nála készülő Vásárhelyi Újság Karikás című [!] ingyenes mellékletét átengedte a Törekvés nyomdának, Kurucz Jánosnak. A két azonos című periodika valószínűleg csak 1933-ban élt együtt, egyszerre. Bonyolítja a helyzetet, hogy az ingyenes melléklet dátum és (legtöbbször) nyomda-jelzés nélkül jelent meg. L. a lap bekötött évfolyamait a HVK-ban. A Karikás 1940. ápr. 1-jén a Népújsággal együtt visszakerült a Dura nyomdába. L. 34/1940. eln. 1316. sz. irat.

11. MAGYAR MISKA (Kárász, 161. tétel)

A lap a HL 20/1912. eln. 4356. sz. irat szerint szept. 25-ig jelent meg. Suhajda Jenő és Török Imre Alföldi Könyvnyomda és Lapkiadó Vállalat nevű rövid életű műhelyében készült.

12. [A NÉP JOGA] (Kárász, 211. tétel)

A társadalmi hetilap 1906. ápr. 21-én indult, a Részvény nyomdában készült, egyes szám ára 6 fillér volt. L. Róth Antalnak a lap utcai terjesztési engedélyét kérő beadványát a HL-ban, 72/1906. eln. 2002. sz. irat.

13. REGÉNY-ÚJSÁG (Kárász, 226. tétel)

A füzetes ponyva kiadása március 1-jén indult, (Geöcze István jelentette be mint kiadó), okt. 15-én még élt, a terjesztés további engedélyezését ekkor kérte Tabacsák Győző, a nyomda faktora. L. 74/1904. eln. 1243. sz. irat.

14. SZÍNHÁZ, MOZI, SPORT (Kárász, 258. tétel)

Miklovicz Lajos Andor nyugalmazott vásárhelyi honvédszázados 1923-tól 1928-ig adta ki megszoktatásokkal művészeti és sport hetilapját. A vállalkozás MOZI ÉS SZÍNHÁZ címmel műsoros színlapként indult 1923-ban. (A levéltárban fennmaradt 6. szám az ápr. 29.—máj. 4-i dátumot viseli.) A miniszterelnökség sajtóosztályának jún. 8-i engedélye alapján júl. 1-jén indult Miklovicz szerkesztésében és kiadásában a Színház, Mozi, Sport. 1927-ig, a lap megszűnéséig előállításában a következő változások történtek: a Haladás Hirdetési és Nyomdavidálat (Kurucz János első nyomdaüzeme) kezdte készíteni, 1923. szept. 1-jén került először Dura Lajoshoz. Okt. 18-tól újra a Haladásnál, majd 1924. jún. 30-tól ismét Dura Lajosnál nyomtatták, itt is maradt első hosszabb szüneteléséig, 1925 végéig. A régi néven, új engedéllyel 1927. máj. 23-án indult újra a periodika, a Törekvés nyomda készítette november 1-ig. Ekkor — mint Miklovicz bejelentette a polgármesternek — azért szüntette meg a lapot, mert a cím megváltoztatására kért engedélyt a miniszterelnökség sajtóosztályáról. Az új cím: RIPORT-ÚJSÁG. (L. Pótlások 34. sz.) Felelős szerkesztőként, kiadóként mindvégig Miklovicz volt bejelentve, mindössze kétszer adta át e tisztségeit rövid időre másnak: 1924. jún. 30-tól szept. 28-ig Konez Antalnak, majd ettől a naptól 1925. márc. 7-ig Fejérváry Józsefnek. L. HL 34/1928. eln. sz. irat. (Idegyűjtve a 34/1923, 1924, 1925, 1926. eln. számok is.)

15. VÁSÁRHELYI HÍRADÓ [1] (Kárász, 295. tétel)

A lap utolsó két száma, amint a kolofonban olvasható, Goldberger Rudolf nyomdájában készült. (Az újságot előállító Cell és Ausländer-féle műhely új tulajdonosa.) A Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában az 1878-as évfolyamból nemesak az első négy, hanem a 7. szám kivételével valamennyi, tehát az 1—6., és a 8—15. sz. is megtalálható.

16. VÁSÁRHELYI HÍRLAP [2] (Kárász, 299. tétel)

A lap megjelenése — a tulajdonos Kultúra Rt. anyagi nehézségei, a nyomda vezetőjének fölmondása miatt — júl. 11-től négy hétig szünetelt, aug. 8-tól is csak hetenként egyszer jelent meg két oldalon — egészen megszűnéséig. L. a lap számait a HVK-ban, illetve a 11/1926., és a 34/1926. eln. sz. iratot a HL-ban.

17. VÁSÁRHELYI NÉPÚJSÁG [1] (Kárász, 308. tétel)

A lap kiadója Békefi Sándor és László András. HL 33/1911. eln. 5362. sz. irat.

18. VÁSÁRHELYI NÉPÚJSÁG [2] (Kárász, 309. tétel)

A HL 34/1944. eln. 1962. sz. irat szerint a lap felelős szerkesztője szept. 10-től Csáki Lajos.

19. VÁSÁRHELYI ÚJSÁG (Kárász, 227. tétel)

A Reggeli Újság cím-terve vagy cím-variánsa. A HL-ban a 3308/1902. és a 4541/1902. sz. elnöki iratokra utaló iktatókönyvi bejegyzések szerint (az iratokat kiselejtezték!) a lapot júl. 25. körül Gonda József indította, és okt. 21-én még ő kérte terjesztésének további engedélyezését. A Kárász-bibliográfia által megnevezett Fejérváry József tehát csak ezt követően vehette át a lap szerkesztését.

20. VIDÁM IFJÚSÁG (Kárász, 321. tétel)

A megjelenésével az iskolai tanévhez igazodó ifjúsági hetilap első száma 1932. máj. 14-én jelent meg. II. évfolyamát ugyanebben az évben dec. 3-án kezdte. Az induló szám a Vásárhelyi Reggeli Újság nyomdában, a II. évf. 1. száma pedig a Dura nyomdában készült. L. HL. 34/1932. eln. 1693. és 1978. sz. irat.

21. VIRGÁCS (Kárász, 323. tétel)

Amíg a lap a Vásárhelyi Híradó nyomdában készült, a nyomda üzletvezetője, Ringler Bernát szerkesztette. A lapindítást is ő jelentette be 1906. nov. 1-jén, az Ostor álnevet is ő használta először. L. HL. 88/1907. eln. 961., és 4918. sz. irat.

KÖSZEGFALVI FERENC

SZEMLE

Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Az adatokat gyűjtötte, a bibliográfiát összeállította és a szöveget gondozta V. BUSA Margit. Budapest, 1986. Országos Széchényi Könyvtár. 1—2. köt. Soksz.

A sajtó mindenrendű történeti kutatás egyik legfontosabb forrásanyaga. „Életszerűen”, frissen tükrözi a kort amely létrehozta, annak nagy, történelmi jelentőségű- és kis, csak az egyes személy számára fontos eseményeivel együtt.

El nem ismertsége, őrzésének elhanyagolása, sőt esetleges lebecsülése is a fenti sajtósságokban kereshető. Lapjain keveredik a fontos, a látszólag kevésbé fontos. Ezért és mert rendszerint rossz minőségű papírra van nyomva — kortárs olvasói nem sokra becsülik, rendszerint eldobják. S ez a magatartás bizonyos mértékig „begyűrűzött” a könyvtári gyakorlatba is. Szinte minden korban a gyűjtemények mostohagyereke volt — legalábbis addig, amíg a Szinnyi József kezdeményezte Hírlaptár 1884-ben meg nem alakult. Sem egyházi, sem világi könyvtáraink nem gyűjtötték rendszeresen az ország vagy akár egy-egy kisebb közigazgatási egység sajtótermékeit.

Ma sem becsüljük meg igazi jelentőségét már csak azért sem, mert a felsorolt indokok mellé a múlt század második felétől egy további tényező is társult: a mennyiség. A sajtótermékek oly mértékig elszaporodtak, hogy áttekintésükre az egyes ember már nem lehet képes: csak összesítő bibliográfiák révén lehet ebben a terebélyes „összevisszaságban” tájékozódni. E tájékoztatás szükségességét már a kortársak is érzékelték és különféle — rendszerint éves összefoglalókkal — igyekeztek az áttekintést elősegíteni. Ennek elle-

nére e kísérletek messze elmaradtak a sajtó elemi erejű burjánzása mögött. Mert jóformán fél kezünkön megszámolhatjuk azokat az összeállításokat, amelyek tudományos igényeket is kielégítően adtak bibliográfiai összefoglalást egy-egy korszak sajtóterméséről. A teljesség igénye nélkül, ilyenek lehet mondani Dezsényi Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada 1705—1805*, Kemény György: *Magyarország időszaki sajtója 1911—1920-ig* című, illetve Monoki István 1919—1940 közötti éveket feltáró művét.

Ezért volt nagy jelentőségű Dezsényi Béla kezdeményezése az 50-es évek elején, amely azt a célt tűzte ki, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárának munkatársaiból álló munkaközösség készítse el a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával — 1920-ig bezárólag — a magyar hírlapirodalom komplex sajtóbibliográfiáját. A munkálatok nagy lendülettel indultak meg, kialakult egy imponáló bibliográfiai szintézis lehetősége, amely a következő korszakok szerint tagolódott: 1705—1849, 1850—1867, 1868—1877, 1878—1920.

A nagyívű vállalkozás az 1878—1920 közötti évekről Dezsényi Béla távozásával elakadt. Elkészült Busa Margit gyűjtése az 1705—1849, és 1850—1867-es évek periódusáról, majd az 1868—1877 korszak Dörnyei Sándor gyűjtésében. A munkaközösség elvégezte az 1878—1920-ig terjedő anyag egy részének címfelvételeit. Ferenczy Endréné szerkesztésében napjainkban is tovább folynak az 1921—1944-es évek bibliográfiai gyűjtései.

Az elkészült vagy félig kész kéziratok azonban nem jutottak el a nyomdafestékgig. Nagyrészt azért, mert hiányzott az a kezdeményező erő, mely a sajtó történeti forrásértékét ismerve, a „világra erősakolta volna” az imponáló méretű sajtótörténeti bibliográfia kézikönyveit.

Mindezt előre kellett bocsátanunk, mert — hála a Történelmi és Kulturális Emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása c. program megértő támogatásának — végül is kézben tarthatjuk e vállalkozás nyitó köteteit —, jórészt szerzőjének kitartása eredményeképpen.

(Zárójelben hadd jegyezzük meg: nem mindenütt kezelik a nálunk tapasztalható és három évtizedig elhúzódó idegenkedéssel a sajtóbibliográfia kérdését. Nem kell messze mennünk: a szomszédos Csehszlovákiában sokkal frissebben reagáltak a sajtótörténészek kezdeményezéseire: már három vaskos kötetben megjelentették a Szlovákia területén kiadott sajtótermékek bibliográfiáját, benne azokét a magyar nyelvű lapokét és folyóiratokét is, amelyek — „államfordulat” előtt vagy után — láttak napvilágot.)

Nem lennék azonban tárgyyszerűek, ha a magyar sajtó bibliográfiai leírásának az elmaradásáért kizárólag az idegenkedést tennénk felelőssé. A sorozat útnak indítását sokban akadályozta az a körülmény, hogy az egyes kötetek összeállítói, így a most megjelent munka szerzője is, többet, jobbat akart nyújtani az elődök teljesítményénél. Más szóval e nemzeti sajtóbibliográfiai szintézis bizonyos mértékig túl kívánt lépni a korábbi címléírás normatívákon. Részletesebb, mélyebb képet szeretett volna adni az egyes sajtótermékekről. E törekvés megtartotta a címléírás korábbi gyakorlatát: főcím, alcím, megjelenési hely, periodicitás stb. adatmezőit, s ugyanakkor a következő vonatkozásokban — legalábbis ez olvasható ki az előtünk lévő munkából — az alábbiakban kívánta a korábbi gyakorlatot kiegészíteni: 1. a főlaphoz tartozó mellékletek leírásával, 2. a leírt periodikumra vonatkozó egyéb megjegyzésekkel, 3. teljességre törő lelőhelyjegyzékkel, 4. a szekunder irodalom felsorakoztatásával és 5. egy továbbfejlesztett és a korábinál részletesebb mutatórendszerrel.

Már a pusztá felsorolás is érzékelteti: olyan momentumokról van szó, amelyek kidolgozása rendkívül időigényes, másrésztől erőteljesen megnövelik a bibliográfia terjedelmét. Nem is szólva arról, hogy számos olyan elem is tartalmaznak, amelyek szakmailag vitathatók.

V. Busa Margit sajtóbibliográfiája a maga módján teljesítette e többletfeladatokat s mint minden úttörő munka, egyben exponálta is a

felsorolt törekvések előnyeit, hátrányait, nemegyszer ellentmondásait.

1. A mellékleteken kezdve: rögtön a fogalom tisztázásához kell visszanyúlnunk. Mit értünk mellékleten? A főlapnak azt a rendszeresen megjelenő kiegészítését, amelyet a szerkesztés minden számhoz csatol? Avagy csak azt, ami rendszeretlen időközökben járult az egyes számokhoz — előfizetési felhívások, metszetek, kották, divatképek, stb.? Az első típusú „mellékletekről” most nem kívánunk szólni, mert egy korábbi könyvtárosi gyakorlat ezeket szerintünk eléggé vitathatóan — a legtöbbször önálló címeikké „léptette” elő. (Busa Margit bibliográfiája is szép számmal ír le ilyen „Anhang...”, „Beilage...”, „Toldalék...” kezdetű címeiket.) Az újítás az időszakilag rendszeretlenül megjelent mellékletek számbavételében és leírásában van. Ezek ugyanis egyetlen korábbi bibliográfiai összeállításban sem szerepelnek. S nem is ok nélkül: ha a sajtótermékekről ezt mondjuk, hogy romlandóak, könnyen elkallódnak, akkor ez még inkább mondható az egyes lapok ezen esetleges járulékaikról. Amelyek viszont — akárhogy is nézzük — szerves részei a kiadványtestnek, hiszen nemegyszer a benne közölt szöveghez kapcsolódnak. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a korábbi könyvtári gyakorlat egy időben módszeresen kiemelte az ilyen mellékletként adott önálló illusztrációkat a lapokból, rendszerint azzal az indokkal, hogy azok külön őrzést igényelnek. (Érdekes, a könyvek esetében ez a szempont fel sem vetődött.) A jósándék végül is — eredményét tekintve — az ellenkezőjére fordult: nem csak a bekötött, ám megcsönkített sajtótermékek vesztették el eredeti arculatukat, hanem a kiemelt metszetek, illusztrációk eredete is „elhalványult”. Busa Margit összeállításának mulhatatlan érdeme, hogy a kiadványok eredeti arculatát legalább bibliográfiai leírás szintjén ismét „összehozza”.

A mellékletek összesítése igaz, alaposan megnövelték a terjedelmet, de elég csak csak a *Fülszám* és a *Tudományos Gyűjtemény* példájára hivatkozunk, hogy érzékelhetővé váljék: ez az újfajta kiegészítés milyen csodálatos gazdagságban bontja ki a jelzett lapok ismeretterjesztő és képzőművészeti vonatkozásait.

A mellékletek leírásának a törekvése ugyanakkor ellentmondásokat is hordoz magában. A leglényegesebb közülük ez: mit is tekinthetünk a

lap időszakos mellékletének? Azt-e, amelyről maga a lap is megemlékezik, vagy azt is, amit az évfolyam bekötésekor a könyvtáros vagy a könyvkötő a könyvtestbe helyezett? Élesebben fogalmazva: ami véletlenszerűen vagy esetlegesen került a laptestbe. S ez utóbbira sajnos bőven található példa az előttünk fekvő leírásokban. Nem tudjuk, hogy a *Figyelmező* igazi mellékletének tekinthető-e az az 1840-es évfolyamba bekötözött „Jelentés”, amely a Magyar Tudós Társaság 1837-beli munkálkodásáról számol be. impresszumában is 1838-as évszámot jelez? (809. old.) Nem vagyunk biztosak abban, hogy a német nyelvű *Gemeinnützige Blätter*...-hez tartozik-e Vörösmarty Mihály magyar nyelvű előfizetési felhívása a *Salamon király* c. drámájára (817. old.)? S nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy külön röplapként lenne leírható az a „Tisztelt Honfiak” kezdetű felhívás, amely a Csíkszeredán megjelent *Hadi Lap*nak a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött példányában található. (817–818. old.)

2. Hasonló módon több ellentmondást vet felszínre a címekhez csatolt Megjegyzés rovat. Az a törekvés, hogy a szokványosnál részletesebb információkat adjuk az egyes lapokról, messzemenően üdvözölhető. A kérdőjeleket a rovatban talált adatok keltik. A *Hasznos Mulatságok* (141. tétel) esetében az a megjegyzés, hogy „Az impresszum adatok a félévi címlapokon vannak” helytálló, de nem minden hasonló típusú kiadványnál találjuk meg ugyanebben a formában. A másik megjegyzés, miszerint „Vajda Péter fel nem tüntetett segédszerkesztő” – Fenyő István egy tanulmányából való, amelynek viszont egyértelműen az irodalom című fejezetben lenne a helye. A *Nemzeti Játékszíni Tudósítás* (278. tétel) esetében a Megjegyzés rovat feltünteti, hogy a lapnak van facsimile kiadása, a *Mercurius Hungaricus* címléírásánál (258. tétel) viszont hiányzik ez az adat. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* (430. tétel) megjegyzésében megtaláljuk a lap fejlécének a leírását, az *Életképek*-nél viszont hiába keressük azt. Számos helyen találunk olyan megjegyzést, amely a lap önjellemzését vagy megjelenésére vonatkozó kisebb híreket részletezi. Nem fölösleges, ám mindez ellentmondásban áll a szerzőnek azzal a kijelentésével, amellyel a secundar irodalom megrostálásáról szól, ... mondván a lapokra vonatkozó irodalomból kihagyja az ilyen természetű híreket, mivel azokat a lap történetének kutatója úgyis feljegyezheti. A mérleget

megvonva: mind a Mellékletek, mind a Megjegyzések adatmezőjében tisztázni kellett volna a határokat: mi és milyen mértékig az, amit regisztrálni kell.

3. Igen nehéz helyzetben vagyunk, amikor véleményt kell mondanunk a lelőhelyjegyzékről. Egyrésztől nem kétséges, hogy Busa Margit bibliográfiájának ez a része tartalmazza a legtöbb információt. Másrésztől ez a bibliográfia legidősebb rész, amelyet a későbbi köteteknél nemigen lehet végigvinni. Az első megjegyzésnél maradván: megdöbbenő, hogy sajtótörténetünk e korai periódusa milyen hézagosan van meg könyvtárainkban. Hogy például a Magyar Szion melléklapja az *Anasztasia* csak úgy tehető teljessé, ha a nemzeti könyvtár állománya mellett a veszprémi Püspöki Könyvtárban őrzött 1839-es évfolyamot is áttekintjük. Hogy a *Bétsi Magyar Mercurius* (29. tétel) hat évfolyama közül az 1796-os csak a soproni Evangélikus Líceum könyvtárában teljes, hogy az 1797-est csak a szegedi Somogyi Könyvtárban találjuk meg, s hogy végül az 1798-évfolyamból még egy „ideális” példányt sem tudunk összeállítani, mert mindenütt hiányos, s az egyes gyűjtemények állományai sehol sem egészítik ki egymást. Elgondolkodtató, hogy az első „igazi” irodalmi folyóiratunknak a *Magyar Museum*nak a nemzeti könyvtáron kívül csak a Kegyesrendi Központi Könyvtár őrzi teljes évfolyamát. S az is csak Busa Margit kutatásaiból derül ki, hogy az *Egri Hétlap*oknak (76. tétel) eddigi teljesnek hitt példányát még további 21 szám egészíti ki 1847-ből a nyitrai püspöki palota könyvtárából.

A példákat ezúttal is tovább lehetne sorjázni, de úgy véljük – az eddigiek messzemenően érzékeltetik, mennyire hiányosak hírlapirodalmunk első korszakának dokumentumai, milyen hallatlan felelősséget jelent nemzeti történelmünk e pótolhatatlan emlékeinek őrzése és a modern technika eszközeivel való esetleges teljessé tételének a feladata.

Milyen szép és anyagilag egyáltalán nem elérhetetlen összegeket kívánó oéi lenne, ha felhasználva az előttünk fekvő leírások adatait a szakácskönyvek és lótenyésztes sakkönyvek után végre hírlapirodalmunk legbecesebb darabjairól is reprintek készülhetnének.

(Hadd fejezzük ki tiszteletünket Busa Margit kitartó szakmaszeretete előtt, azzal, hogy jelezzük: bibliográfiája összeállításakor 35 budapesti, 36 vidéki, továbbá 21 külföldi (9 csehszlovákiai,

7 jugoszláviai, 5 romániai), összesen 92 könyvtár állományát nézte át számról-számra, évfolyamról-évfolyamra. A felsorolt számok mellé még oda lehetne gondolni a nagymúltú iskolai könyvtárak állományát is, amelyekben — pl. a kunszentmiklósi gimnáziumban — még mindig új és új feltáratlan „kincsek” bukkannak a felszínre.)

4. A bibliográfia összeállítójának az a „leleménye”, hogy a címek formai leírásához társítja a rájuk vonatkozó sajtótörténeti szakirodalmat is, már bizonyos előzményre tekinthet vissza. Dezsényi Bélának a bevezetőben említett munkája: *A magyar hírlapirodalom első százada* alkalmazta ezt a módszert, bár tegyük hozzá, „erősen szürve” az adatokat. Busa Margit a teljességre törekedett s ebben hallatlanul nagy segítséget nyújt a korszak kutatóinak. Nem csak adataiban, hanem a *secunder irodalom* tagolásában, megszerkesztettségében is.

Halk megjegyzésként ehhez a kérdéskörhöz is hozzáfűzhetjük: a munka összeállítója külön fejezetben „tárgyalta” a sajtótörténeti szakirodalmat. Holott Dezsényi említett munkájában az egyes címekre vonatkozó irodalom közvetlenül még a címek formai leírása után következett. Busa Margit bibliográfiájának forgatója viszont — a széttagoltság miatt — kénytelen ide-oda lapozgatni, hogy az egymásra „rimelő” formai adatokat és a *secunder irodalmat* „összehozza”.

5. A modern sajtóbibliográfiák egyre testesebb mutatókkal jelennek meg. Ezt figyelhetjük meg Busa Margit összeállításában is. A mutatók ugyanis a sima formai leírások összesítése után olyan vonatkozásokra és összefüggésekre hívják fel a figyelmet, amelyek egyébként elkerülnék a használó figyelmét. Különösen az időrendi a földrajzi és a nyelvi mutatók lapozgatása érzékeltetik a magyarországi sajtó kibontakozásának, tartalmának változásait, illetve átalakulásának folyamatát: azt, hogy magyarhonban milyen lassan és keservesen nyert teret a magyar nyelvű sajtó.

Mindez azonban már a sajtótörténetre tartozik. Szemlénk feladata az, hogy aláhúzza: minden terjedelmessége ellenére mennyire hasznos a mutatóknak ez a formája. Az időrendi mutatónál például minden tárgyévnél elénk kerül az adott időszak valamennyi terméke; hogy mennyire fontos a szerkesztők és kiadók, a kiadók, nyomdák és nyomdászok ebben a formában való részletező felsorolása. Az előttünk fekvő munka kínálja az

első, részletező nyomdakatalógust. Éppen ezért sajnálattal kell megállapítanunk, hogy talán taksarékosági megfontolás „kényszeréből” a felsorolt mutatók mellől lemaradt a tárgymutató, amely tárgyak, irányzatok és műfajok szerint is eligazítana a leírt 470 cím között.

Az eddig elmondottak mérlegét megvonva: nem lehet kétséges, hogy bizonyos hiányosságai és leírásainak vitatott elemei ellenére Busa Margit bibliográfiája műfajilag úttörő jelentőségű. Közzététele könyvészeti irodalmunk nyeresége; tanulságainak felhasználása a sajtótörténeti bibliográfiák jövője szempontjából meghatározó jelentőségű.

Busa Margit munkája 500 példányban jelent meg. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kötetek tekintélyes része a nemzetközi érdeklődést is szolgálja, azt kell megállapítanunk, hogy a hazai könyvtáraink többségébe — legfeljebb csak a híre fog eljutni. E „kéziratként” közzétett két kötet szakmai hozadéka többek között egyben ahhoz is hozzájárul, hogy tisztázzuk: milyen legyen a jövő ideális korszakbibliográfiája. Kicsit leegyszerűsítve, e tanulság a következő: bizonyos tekintetben szűkszavúbb, más tekintetben viszont szélesebb érdeklődésű. A szűkszavúság elsősorban a lapok önjellemzéseinek a regisztrálására vonatkozik. De ha szűkszavúságon tömörítést értünk, akkor ezzel a fogalommal jelezhetjük a szerkesztés, a gazdaságosabb formájú nyomdai szedés minta iránti igényt is. Ami az információk kiszélesítését illeti: a következő korszakok leírásánál előtérbe kell hogy kerüljön a sajtótermékek pártállás, világnézet szerinti jellemzése; amire már találhatunk példát egyes megyei — pl. a Fejér megyei — sajtóbibliográfiában.

Végül, ez a munka beszédesen bizonyítja, hogy a jövő sajtóbibliográfiája alapvetően normatív kell hogy legyen: nem vállalkozhat semmi körülmények között sem több tucatnyi könyvtár állományának a feltárására, mert ez a fajta gyűjtőmunka évtizedekre késleltetné az összegezést.

Busa Margit bibliográfiája figyelmeztetés nemzeti sajtótörténetünkkel szembeni adósságainkra. Megítélésünk szerint a huszonnegyedik órában vagyunk. Nem halasztható tovább a lényegében már elkészült sajtótörténeti korszakbibliográfiák megjelenítése: még akkor sem, ha az egyes kötetek színvonala között különbségek adódnak. Legyen szabad a magyar bibliográfia nagy alakjá-

nak, Szentmihályi Jánosnak a híres mondását megismételnünk: „A teljesség hiánya sokkal kisebb baj, mint a hiány teljessége”.

LAKATOS ÉVA

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980. I—II., 1981. Szerk. LICHTMANN Tamás, NÉMETH S. Katalin és VELICH Sándorné. Bp. 1986. OSzK. 985, 543 l.

Az ötödik és hatodik kötete jelent meg az OSzK kiadásában újra indult, a magyar irodalomra és irodalomtudományra vonatkozó évi, kurrens bibliográfiának. Nélkülözhetetlen segédeszköze volt ez korábban is a kutatásnak; a neves elődök, különösen Kozoesa Sándor sorozata után minden szakember várta: a folytatást. Hasonlóan az előző kötetekhez, imponáló a széles gyűjtési kör. 271 illetve 259 periodika mellett 118 illetve 75 hazai tanulmánykötet és 57 illetve 32 külföldi tanulmánykötet került feldolgozásra a két füzetben. Szakrendszere az MTA Irodalomtudományi Intézetben készül *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című kiadványsorozat szerkezetét követi, de még részletesebb és analitikusabb megoldásban. Ezzel, valamint számos tétel duplikálásával a használók fokozottabb segítségére és az anyag minél részletesebb feltárására törekedtek a szerkesztők.

Az az érzésünk azonban, hogy a kötet kétségkívül meglévő erői nem egyértelműek, mert a túlméretezettség nehézkessé is teszi a bibliográfia használatát. Kézbe véve a köteteket, meglepő, hogy milyen vaskos egy-egy év termése. Ennek több oka van. Először is a szakozás túlságos szétbontása, továbbá némelyik tétel indokolatlanul részletes analízisa és a fent említett sokféle való duplikálás. Mindennek következtében a szerkezet is helyenként túlbonyolított és kevésbé áttekinthető.

Nézzük meg pl. az 1980-as kötet 91. oldalán kezdődő nagy fejezetet. Nem világos, hogy a szépirodalmi antológiák miért képezik *Az irodalomtörténetnek Összefoglaló műveit*. Itt a bibliográfiákkal kellene kezdeni és folytatni a címben ígért irodalomtörténeti összefoglalókkal, sima betűrendben. Példát találunk itt mindjárt a címfelvételek következetlenségeire is. Antológiák, gyűjtemények *műfajaként* hol [Antológia], hol [Versek] hol

mindkettő egyszerre [Elbeszélések. Antológia], hol meg éppen semmi nem szerepel. Pl. *Kutyahűség*. (1981.81.1.). Vagy nézzük meg az 1981-es kötet 91. oldalán *Az idő lovai* c. felvételt. Felsorol egy oldalnyi nevet, de nem tudjuk még a kötet tartalmát, sem azt, hogy a szereplő nevek szerzők, vagy fordítók. Nem szükséges az antológiáknál felsorolni a benne résztvevő szerzőket, inkább az antológiák jellegéről szóló annotációkra lenne szükség. (Pl. Fiala költők, 45 utáni prózaírók stb.) Ez óriási helypazarlás, például az 1980-as kötet 93. l. *Nyelvédesanyánk* 108, az 1981. kötet 109. l. *Megtartó varázslat* 153 szerzőt sorol fel.

Az sem túl szerencsés megoldás például, hogy az 1945 utáni irodalom „Szakirodalom” fejezetében, a nagy, 527 lapos irodalomtörténeti szintézis két, néhány oldalas cikk közé került, mert betűrendben éppen oda esett (1981. 101.). Az összefoglalókat érdemes lenne itt is kiemelni és előre tenni. Ugyanitt több példát találunk az annotáció nélkül maradt tételekre. Köztudott, hogy azt a felvételt kell annotálni, amelynek címe nem igazít el a tartalmat illetően. Itt el kell hinnünk, hogy a *Megőrizni bizalmunkat a jövőben*, vagy *Az író csodája az 1945 utáni szakirodalomhoz tartozik*, de akkor még mindig nem tudjuk, hogy mit tartalmaz a tárgyköre.

Nézzünk egy-két példát a fölösleges duplikálásra. *Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet* című 2. bővített kiadása 1977-ben jelent meg. Egy, azaz egy darab 2 lapos ismertetés született róla 1981-ben. Rendben van, a személyi részben ezt tüntessük fel. De egyáltalán nem kell betenni az 1981-es kötet *Népköltészeti és folklor tanulmányok* c. fejezetébe ezt a 1977-ben is már másodszor megjelent könyvet! Hasonlóan szembetűnik a felesleges ismétlés Mészöly Miklós: *Bevezető egy irodalmi esethez (Bécs 1979.)* című cikke esetében. Négy oldalas cikk ez, amely öt íróról szól tehát nem túl nagy terjedelemben egy-egy íróról. Ez a cikk megjelent a *Mozgó Világban* és Mészöly Miklós: *Érintések* c. tanulmánykötetében. Szerepel Mészöly Miklós személyi részénél külön a cikk és külön a kötet, szerepel továbbá mind az öt írónál, megismételve a teljes kötet-felvétel, (cikkelőzmény nélkül), annotációban az öt író nevével. Ez így sem címfelvételi, sem szerkesztési szempontból nem helyes.

Kár, hogy nem következetes az egyes szerzők életrajzi évszámának feltüntetése sem. Bonyhai

Gábor, Borenich Péter, Borbély Sándor, Króó László vagy Sipos Lajos születési évszáma miért kifizérkészetetlen?

Kevésbé érdemi, de áttekinthetőséget zavaró dolgokkal is találkozunk a kötetekben. Az írókat tipografizálás szempontjából jobban ki kellene emelni és a recensens neve lehetőleg ne legyen ugyanolyan betűtípussal szedve. Felesleges a rövidítésjegyzéket olyasmikkel terhelni mint a *Jel-Kép* c. lap JelKép, vagy a *Kincskereső* c. lap Kincsker „rövidítése”.

A sok analízis, duplikálás nemcsak a keresőt zavarja meg, de nagy többlet munkát, költséget és papírt is igényel. Ez lehet a magyarázata legalábbis részben annak is, hogy a kezdetben három éves eltolódás a tárgyév és a megjelenés éve között miért duzzadt fel öt évre. Ez igen sajnálatos tény, különösen azért, mert kurrens bibliográfiáról van szó. Az első kötet megjelenése után azt reméltük, hogy ez az úgynevezett „csúszás” rövidülni fog s előbb-utóbb eltűnik. Átgondoltabb, ésszerűbb, leegyszerűsített és következetesebb szerkesztéssel, valamint ha a kiadást végző intézmény szívügyének tekinti e kiadást, ez bizonyára el is érhető, és így a kurrens bibliográfia igazi rendeltetését: a friss tájékoztatást jobban be tudja tölteni.

B. HAJTÓ ZSÓFIA

Nevenska Bašić Palković — Éva Bažant — Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandića — Mijo Mandić bibliográfiája. Subotica Szabadka, 1987. 74 p.

Mijo Mandić nevét elsősorban az általa alapított és egy ideig szerkesztett katymári újság, a *Neven* tette ismertté, valamint az a számtalan újságicikk, amit ebben a lapban és más újságokban, alkalmi kalendáriumokban tett közzé. Hatvanhat év alatt (1884—1940) a *Neven* többször változtatta alakját és szerkesztőségét, de mindvégig s ez a lényeg bunyevácul jelent meg.

Érdemes lett volna Mijo Mandić családfáját kideríteni. Pillanatnyilag csak annyit tudunk, hogy egy észak-bácskai, vegyes anyanyelvű faluban, Katymáron született 1857. szeptember 12-én. Szüleinek, kiterjedt rokonságának kinyomozása nem jelenthet gondot, mert a katymári plébánia 1748-tól hiánytalanul őrzi a falu anyakönyveit.

Elemi iskoláinak elvégzése után, sok tehetséges társához hasonlóan, két út állt előtte: vagy papnak, vagy tanítónak megy. Mandić az utóbbit választotta, és 1876-ban Kalocsán szerzett tanítói oklevelet. Nem világos előttünk, hogy miért nem a jóval közelebbi bajai tanítóképzőbe iratkozott be, hiszen 1870-től az már működött. Talán az egyházi kézben levő kalocsai intézetben tandíjmentességet, netán anyagi támogatást kapott, míg az állami irányítású bajai ezt nem adta volna meg. Mindez csak találgatás, s mindössze arra jó, hogy jelezzük azokat a homályos foltokat, melyek Mijo Mandić életútjában még mindig megtalálhatók.

A Baja környéki falvakban (Madaras, Gara, Katymár) működő, lelkes és céltudatos tanítónak csakhamar sajnálatosan kellett tapasztalnia a bunyevác tankönyvek hiányát. Ezen segíteni akarván rövid időn belül két tankönyvet is írt a garai tanítóskodása alatt. Az elsőt, a *Prirodopis, prirodoslovje is slovnica za bunjevačku i šokačku dieu* (Természettudomány és nyelv-tan a bunyevác és sokác gyerekek számára) című Szabadkán nyomtatták, és itt jelent meg a földrajzot, történelmet és alkotmánytant tárgyaló könyve is.

Szándékában állott egy nagyszabású bunyevác-magyar és magyar-bunyevác szótár összeállítása. A tervek szerint a kétszer tízezer címszót tartalmazó mű azonban sose látott napvilágot, mert az előfizetési felhívásra csak igen gyéren jelentkeztek. A *Neven* hasábjain (1884. január 1.) a szerző ugyan megkísérelt további előfizetőket toborozni, de az eredmény ezúttal is elmaradt.

Mijo Mandić másik maradandó sorozata a Bunjevačko-šokačka Danica, alcíme szerint Szabadkai Naptár, mely 1883-tól 1941-ig jelent meg folyamatosan, és az észak-bácskai bunyevác-sokác családok kedvenc téli olvasmánya volt. Nemzedékek adták kézzől-kézre, sőt néprajzgyűjtő utak során még ma is előkerül néhány féltve őrzött példány.

A termékeny szerzőt az első világháborút követően tanügyi tanácsosnak nevezték ki, de csakhamar nyugdíjba vonult. 1921-ben azonban újra állást vállalt a szabadkai Városi Könyvtárban, melynek igazgatója lett. Hivatását igen komolyan vette, sokat tett az állománygyarapításért és a könyvtári rend megteremtéséért. 1932-ben azonban végleg visszavonult a közeleti munkától, s 1945-ben meg is halt.

A most kiadott bibliográfia 632 tételt tartalmaz. Ebből 378 a Mijo Mandić által írott cikk, tanulmány, könyv, naptár. Különösen értékes a rendkívül nagyszámú róla szóló írás és ismertetés, melyet a teljességre törekedve állított össze a három szerző. Dicséret és köszönet illeti a szabad-

kai könyvtár kezdeményezését, amely ezzel a kötettel indította el bibliográfiai sorozatát. Reméljük hamarosan újabb kiadványaikkal találkozhatunk.

KÖHEGYI MIHÁLY

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 17885

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 9,45 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : Magyarországi krónika- és breviárium töredékek az Országos Széchényi Könyvtár Cod.Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből	115
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Az Elzevirek nyomdászjegye Magyarországon	126
<i>Enyedi Sándor</i> : Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság	146
<i>Petővári Ágnes</i> : Az Exodus kiadó	166

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szőnyi György Endre</i> : Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei	177
<i>Holl Béla</i> : Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz	183
<i>Póór János</i> : Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről	192
<i>Jakó Zsigmond</i> : Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása	200

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Szabó Flóris (1926—1988)	206
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához	207

SZEMLE

Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. Szerk. V. Busa Margit. Bp. 1986. (<i>Lakatos Éva</i>)	216
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980—1981. Bp. 1980—1986. (<i>B. Hajtó Zsófia</i>)	220
Nevenka Bašić Palković — Éva Bazant — Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandiča — Mijo Mandič bibliográfiája. Subotica—Szabadka, 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	221

Ára: 48,— Ft

Előfizetés egy évre: 192,— Ft

SOMMAIRE

<i>Szelestei N., László</i> : Des fragmenst de chroniques et de bréviaires trouvés dans l'échine du codex „Cod. Lat. 324.” de la Bibliothèque Nationale Széchényi	115
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : L' emblème d'imprimeur des Elzéviens en Hongrie	126
<i>Enyedi, Sándor</i> : Lajos Schedius et la Société Transylvaine pour la Culture de la Langue Hongroise	146
<i>Petővári, Ágnes</i> : La maison d'édition Exodus	166

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szónyi, György Endre</i> : La bibliothèque de Sir Walter Raleigh et ses livres relatifs à la Hongrie	177
<i>Holl, Béla</i> : Contributions aux premières publications de l'Université de Nagyszombat	183
<i>Poór, János</i> : Un livre contre la noblesse du début du XIX ^e siècle	192
<i>Jakó, Zsigmond</i> : Arnold Ipolyi et la découverte des Corvinas de Constantinople	200

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Flóris Szabó (1926—1988)	206
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Suppléments de Hódmezővásárhely à la bibliographie de presse du comitat Csongrád	207

REVUE

Bibliographie de la presse hongroise. 1705—1849. Réd. par Margit V. Busa. Bp. 1986. (<i>Lakatos, Éva</i>)	216
Bibliographie de la littérature et de la science littéraire hongroises 1980—1986. (<i>B. Hajtós, Zsófia</i>)	220
Nevenka Basic Palkovič — Éva Bazant — Szentgyörgyi István: Bibliografija Mije Mandiča — La bibliographie de Mijo Mandič. Subotica—Szabadka, 1987. (<i>Kóhegyi, Mihály</i>)	221

^H
MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

3

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REITŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

„...Et pigmenta multa habebant.”

Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez

0. A következőkben a címben idézett szöveghely [P.MAG. I (p. 36)]¹ körüljárásával egyetlen szó, a *pigmentum* jelentése meghatározásának problémáit vetem föl s próbálom megoldani. A magyarországi latinságban — legalábbis a Magyarországi Középkori Latinság Szótára cédulaanyagának tanúsága szerint — ez a jelzett szó összesen két előfordulási helye közül az első. Az alcímet magát pedig az indokolja, hogy — ha jól látom — a jelentésével összefüggő kérdéseket nem lehet megoldani a P. mester használt forrásokra ill. Névtelenünk szövegének az e forrásokhoz való viszonyára vonatkozó néhány alapvető kérdés tisztázása, ill. az eredmény tudatosítása nélkül. Így elemzésünk végeredménye nem csupán egy mű egy szavának jelentésmeghatározása lehet (egy szócikk összeállítása céljából), hanem az adott szöveg (éppen az oly fontos anonymusi szöveg) jobb megértéséhez is egy apró lépéssel közelebb vihet; továbbá, mivel egyetlen szó is néha egy egész mű szövegtörténetét magába sűríti, egy darab tudománytörténetet is megmutat; másrészt, az itt használt módszer általánosabb érvényű szótárszerkesztési tanulságokkal szolgálhat.

1. Szkítia-Szittyaország s a szittya nép paradicsomi ősállapotáról szóló leírás — a *pigmentum* szövegkörnyezete — így hangzik P. mester Gesta Hungarorumának 1. fejezetében:

„*Quod Scithica gens fuissent (sic!) sapientissima et mansueta, qui terram non laborabant et fere nullum peccatum erat inter eos. Non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum temptoria de filtro parata. Carnes et pisces et lac et mel manducabant et pigmenta multa habebant. Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur. Non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant, habentes animalia multa et victualia sufficienter. Non erant enim fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem*”.²

1.1. Anonymus első kiadója, I. G. Schwandtner (1746) a kétségkívüli *pigmenta* olvasatot *iumenta*-ra javította.³ E coniecturát tette magáévá aztán St. L. Endlicher

¹ A magyarországi latin forrásokat az MKLSz (Magyarországi Középkori Latinság Szótára) szabványai szerint idézem.

² PMAG. I (p. 36). = P. magistri, qui Anonymus dictiur. Gesta Hungarorum. Praefatus est textumque recensuit Aemilius Jakubovich. Annotationes exegeticas adiecit Desiderius Pais. In: *Scriptores rerum Hungaricarum* [SRH]... Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapest 1937. caput I., p. 36.

³ I. G. SCHWANDTNER, *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres et genuini*... Vol. I. Vindobonae 1746. p. 7 (ugyanezen coniectura található Schwandtner hat további Anonymus-szövegkiadásában is).

(1827)⁴, s egy kritikai jegyzet formájában még az SRH Jakubovich—Pais-féle kiadásában (1937) is tovább él a *iumenta*.⁵ Erre a szövegre megy vissza Szabó Károly fordítása (1860): „Sok barmot tartnak”,⁶ továbbá Pais Dezső (1926): „Sok barmot tartottak”,⁷ s még Szilágyi Loránd is (1947) is „Rengeteg barmot bírtak” fordítást ad.⁸

E coniecturát az indokolta, hogy nemigen illenek bele a szövegösszefüggésbe a *pigmentum*nak a klasszikus latinból legjobban ismert jelentései: 'χρῶμα' — 'festékanyag', 'φῶκος' — 'arcfesték, kenőcs', vagy kései jelentése: '(növényi nedvekből készített) illatos kenőcs, gyógszer'. A *pigmenta* helyett javasolt, ahhoz hangzásban, írásképpen eléggé hasonló *iumenta* viszont tartalmilag is jól beleilleszkedni látszott abba a sorba, amelyet a „*Carnes et pisces...*”-től kezdődően négy mondat alkot:

— ételek, italok (*carnes, pisces, lac, mel*); (*pigmenta* → *iumenta*(?)) (1.)

— öltözködés (*pelles ferarum*) (2.)

— gazdagság (*aurum, argentum, gemmae* (3.), ill. *animalia multa, victualia*) (4.).

Logikusnak tűnő gondolat tehát, hogy az első mondat második felében, az előbbieket kiegészítéseként, vagy valamilyen élelemmel is kapcsolatba hozható szó áll (pl. a *iumenta*), vagy pedig ivásra vonatkozó dolog megnevezése; a hamarosan említendő „fűszeres bor”-változat tartalmazza ezt a megoldást. A *iumentum* ugyan elsősorban 'igavonó, teherhordó állat'-ot jelent, de használatát alátámaszthatná a negyedik mondat frappáns párhuzama: ti. az „*animalia multa et victualia sufficienter*” khiasztikus válasza az első mondatra; továbbá a 12. fejezet egy mondata: „*Omnia iumenta eorum (sc. Hungarorum) victualibus et aliis necessariis oneravit (sc. dux Galiciae) et pecudes ad victum condonavit sine numero.*”⁹

1.2. Mindezt föl lehetne tehát hozni a *iumenta* coniectura védelmében, ha nem tudnánk — már a múlt század vége óta¹⁰ —, hogy az 1. fejezetben P. mester forrása nagyrészt a Pompeius Trogust kivonatoló Iustinusból készült Exordia Scythica egyik változata; s ebben valóban meg is találjuk a majdnem szó szerinti párhuzamot: „... *habebant et pigmenta multa*”. Így a bármennyire is tetszetős javítást végképp nem lehetett tovább tartani, mint ahogy már M. Florianus (1883) is visszatért a kódex olvasatához.¹¹ Fejérpataky (1892 és 1900) némileg még bizonytalankodott,¹²

⁴ St. L. ENDLICHER, *Anonymi Belae regis notarii De Gestis Hungarorum liber*. Viennae 1827. p. 4. (Ugyanez található az 1849-es szentgalleni kiadásban is.)

⁵ „Fortasse pro: iumenta”: SRH p. 66³⁴.

⁶ Béla király nértelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly. Pest 1860. p. 5. (e szöveget változatlanul követik a későbbi, részben átdolgozott kiadások).

⁷ Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford., bev. és jegyz. ell. PAIS Dezső. Bp. 1926. p. 23.

⁸ SZILÁGYI Loránd, *P. magister forrásai és módszere*: MNy XLIII (1947) p. 120.

⁹ P. MAG. 12 (p. 50).

¹⁰ Franz RÜHL, *Zu den Quellen des anonymen Notars des Königs Bela I.*: Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1883. pp. 601–608.

¹¹ M. FLORIANUS, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. Vol. II. p. 3.

¹² L. FEJÉRPATAKY, *Béla király nértelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól*. Budapest 1892. p. 8. (Változatlan szöveg az 1900-as kiadásban; itt azonban tollhibának tartja a szót, *iumenta* helyett. p. 395^b).

de Juhász László (1932)¹³ éppen az Exordia Scythicára hivatkozva elvetette a *iumenta*-t. Annál furcsább a Jakubovich—Pais-féle kiadás már említett bizonytalankodása, holott egyébként jegyzetben hivatkozik az Exordia Scythicára. Ráadásul a forrásokat feltüntető marginális jegyzetekben e fő forrást meg sem említi, csupán Iustinust, (akit *nem* használt P. mester), s Regino-t.

1.2.1. A *pigmenta* olvasat mellett maradvá szintén többértelmezés kínálkozott. Az egyik — ha jól látom — Bartal Antalra megy vissza, aki az Anonymus-helyet DuCange megfelelő szócikke alapján értelmezte: '*potio ex melle et vino et diversis speciebus confecta; édes mézbor*'. Gall. '*pigment*'.¹⁴ Ezt az értelmezést követi Pais Dezső újabb fordítása (1975); „Bőven volt fűszeres boruk”, s a kérdésben ez ideig ez volt az utolsó szó.¹⁵

A középlatin szótárak (DuCange, Niermeyer) tanúsága szerint a *pigmentum*nak '*vinum conditum, pigmentatum*' jelentése — írásban — 1100 körül jelenik meg,¹⁶ de egy nem sokkal későbbi Petrus Venerabilis-adat jelzi,¹⁷ hogy jóval régebben kialakult jelentésárnyalatról lehet szó. A *pigmentum*nak ez a jelentésbővülése nyilván a *vinum pigmentatum* szerkezet alapján fejlődött ki: e kifejezés adatai kevéssel korábban is előfordulnak.¹⁸

1.2.2. Közvetlenül a *pigmentum*ból specializálódhatott a '*piper*' jelentés (első adata 984-ből származik).¹⁹

1.2.3. A tágabb értelemben vett '*condimentum*'-(ételek v. italok ízesítésére használt) fűszer' jelentésre — valószínűleg ehhez az értelmezéshez kapcsolódik Erdélyi László fordítása: „Sok fűszerük (*pigmenta*) volt”²⁰ — eddig a legkorábbi (c. 700) adatot a *Mittellateinisches Wörterbuch* „*caryophyllum*”-szócikkében talál-tam.²¹ (A fenti időhatárok más adatok révén még sokkal korábbra is tolódhatnak.)

1.2.4. Elemzésünk egy későbbi pontja miatt érdemes itt tisztázni a *pigmentum* szó jelentését a *Vulgata* nyelvében. A *Vulgatában* ugyanis a *pigmentum*, szinonímájával, az *aroma*-val együtt, úgy tűnik mindig '*odoramentum*' — 'jó illatú anyag, füstölőszer', ill. néha '*unquentum*' — 'kenet' jelentésben áll. A számos példából a legjellemzőbbeket kell idéznünk:

Ex. 30:23–25. Sume tibi *aromata* . . . , myrrhae . . . siclos et *cinnamomi* medium . . . , *calami* . . . , *casiae* . . . siclos . . . ; faciesque unctionis oleum sanctum, *unquentum* compositum opere *unquentarii*.

Ex. 30:34–35. Sume tibi *aromata*, *stacten* et *onycha*, *galbanum* boni odoris et *thus* . . . ; faciesque *thymiama* compositum opere *unquentarii*.

¹³ P. Magister quondam Bele regis Hungarie notarius, Gesta Hungarorum. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Szeged 1932. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). p. 2. (Vö. p. 44., 3. jegyzet).

¹⁴ *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Condidit Antonius BARTAL. Lipsiae-Budapestini 1901. p. 491. s.v. pigmentum.

¹⁵ ANONYMUS, Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest 1975. (Ford. Pais Dezső: a hasonmáskiadás melléklete p. 79).

¹⁶ *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* . . . DuCange . . . Editio nova. Tom. VI. 1885. p. 316–7. s.v. pigmentum.

¹⁷ Uo. p. 317: „ . . . vulgari nomine pigmentum vocatur”.

¹⁸ Uo. p. 316.

¹⁹ Uo. p. 317.

²⁰ ERDÉLYI László, *Krónikáink magyarul*. Szeged 1943. p. 13.

- 4Reg. 20:13. Ezechias... ostendit... domum *aromatum* et aurum et argentum et *pigmenta* varia, *unquenta* quoque.
- (cf. Is. 39:2. Ezechias... ostendit... cellam *aromatum* et argenti et auri et *odoramentorum* et *unquenti*).
Esth. 2:12. Oleo ungerentur *myrrhino*... , *pigmentis* et *aromatibus* uterentur.
- Cant. 3:6. Quae est ista, quae ascendit per desertum, sicut virgula fumi ex *aromatibus myrrhae* et *thuris* et universi *pulveris pigmentarii*.
- Cant. 5:13. Genae illius sicut areolae *aromatum* consitae a *pigmentariis*. Labia eius lilia distillantia *myrrham* primam.
- Eecli. 24:20—22. Sicut *cinnamomum* et *balsamum aromatizans* odorem dedi, quasi *myrrha* electa dedi suavitatem odoris; et quasi *storax* et *galbanus* et ungula et gutta... , et... *balsamum*... odor meus. Ego quasi *terebinthus* extendi ramos meos.
- Marc. 16:1. Emerunt *aromata*, ut venientes ungerent Iesum.
- Ioan. 19:39—40. Venit... Nicodemus... ferens mixturam *myrrhae* et *aloes*... et ligaverunt illum (*sc. corpus Iesu*) linteis cum *aromatibus*.

A példákat ad infinitum lehetne szaporítani, de így is világosan látszódnak az *aroma-odorum-unguentum-pigmentum* szócsoport szoros összetartozása, jelentésfedése, ill. hogy melyik növényeket vagy ásványi anyagokat s azoknak milyen használati körét jelölték. Ezzel szemben a kifejezetten ételízésítésre használt fűszerfélék, mint pl. a *coriandrum*, *cyminum*, *mentha*, *anethum* mellett soha nem áll se az *aroma*, se a *pigmentum*.²² S idézzünk még egy jellemző adatot: a *pigmentumot* Isidorus is az *odorumenta*, ill. *unquenta (medicinalia)* fogalomkörébe vonja.²³

2. Miután elősoroltuk a Gesta-hely *pigmentumának* értelmezési kísérleteit s egyúttal számba vettük a szóba jöhető jelentésváltozatokat, vizsgáljuk meg, hogy az Exordia jelzett szöveghelyén pontosan mit jelent e szó. Nyilvánvaló ugyanis, hogy P. mester *pigmentuma* értelmezéséhez is az Exordia Scythica szövegéből kell kiindulnunk.

2.1.1. Mint ismeretes, az Exordia Scythica két fő változatban maradt ránk. A régebben ismert, a IX. v. X. századi Codex Florentinus Laurentianusban (L) található változatban a főtebb Anonymustól idézett részlettel párhuzamba állítható szöveg így hangzik:

„Nullum agrum exercent. Nullus celus inter eos furtus gravior. Nulla domus, nisi sola tentoria. Lacte et melle vescuntur. Vestem laneficie ignoti, sed pellis ferarum morenarum ad vestimenta utendo. Aurum et argentum nimis, sicut lapidis ibidem invenitur; et multa alia gemmarum diversitas et pigmentarum immensitas apud eos abundabilis. Nihil alienum concupiscent, quia omnis divitiarum copiosum est. Pecora et alimenta immensitas. Nullusque vitius inter Exitas est, sed solus Matrimonius”²⁴

2.1.2. A másik változat a XI. századi Codex Bambergensis Exordia Scythicája (B), mely néhány jellemző eltérést leszámítva, lényegében azonos egy XI/XII.

²¹ *Mittellateinisches Wörterbuch. II. Band.* Berlin 1969. col. 317. s.v. caryophyllum: „GLOSS. med. p. 15, 13 careofilum species pigmenti”.

²² A két csoport közötti egyetlen átfedés (Mk. 15:23 *myrrhatum vinum*) sem igazán vonható ide.

²³ *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX.* Recognovit W. M. LINDSAY. Oxonii 1911. (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis). Liber IV, xii, 4 és IV, xi, 4.

²⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum tomus XI. Chronicorum minorum saec. IV. V. VI. VII. Vol. II.* Berolini 1894. Ed. E. Mommsen. p. 319.

századi vatikáni (P) és egy XIV. századi vatikán-urbinói (U) kódex szövegével. (Régen tisztázott tény, hogy P. mester szövege az utóbbihoz áll a legközelebb, de nem azonos vele.)²⁵ E kódex így írja le Szkítiát:

„*Et dicunt quidam, ut (quod U) aliquando fuisset gens 'sapiens et' (om. U) mansueta. Aetiam nec campos laborabant (-bat U) et nullum peccatum erat inter eos. Non habebant domos, sed tantum tendas (om. B). Lac et mel manducabant. Vestiti erant de pellibus ferarum. Aurum et argentum et gemmas sicut lapides habebant et pigmenta multa. Non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant. Animalia et victualia multa habebant. Non erant fornicatores, sed solummodo suas habebant (uxores ins. U).*”²⁶

2.2. Mindkét esetben, ha a megfogalmazás itt-ott el is tér egymástól, az *aurum*, *argentum*, *gemmae* és *pigmenta* bőségét leíró mondat szerkezete azonos. A szövegösszefüggésből az is egyértelműen adódik, hogy a *pigmentum*nak az arannyal, ezüsttel, drágakövekkel azonos értékű dolgot kell jelentenie; kézenfekvő, hogy ez nem lehet 'festék', nem lehet — már csak a föntebb jelzett kronológiai okok miatt sem — 'fűszeres bor', a specializálódott 'bors' jelentés is későbbi, s talán más (dél-francia—hispan) nyelvterülethez is tartozott, így mindenképpen a 'fűszer' jelentést kell a *pigmentum*nak tulajdonítanunk, legyen az az ételek ízesítésére használt '*condimentum*', vagy még inkább: '*odoramentum*'. (A későbbiek alapján ez utóbbi jelentés felé hajlom — ha jogosult a szigorú megkülönböztetés.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a Gesta-hely értelmezésekor is valószínűleg ebből a jelentésből kell kiindulni.

2.3. Mielőtt azonban P. mesterhez fordulnánk, később fölmerülő problémák megoldásához szükséges lépésnek látszik, hogy — némi kitérével ugyan — itt tisztázzunk néhány alapvető kérdést az Exordia Scythica változatainak egymáshoz, ill. Iustinushoz való viszonyával kapcsolatban.

2.3.1. Egyik változat sem egyszerűen szó szerinti Iustinus-idézet.²⁷ Iustinussal összehasonlítva, mind szerkezetben, mind megfogalmazásban számos kisebb-nagyobb átalakítás figyelhető meg a kusza, rettenetes grammatikájú, talán súlyosan romlott Exordia Scythica Laurentianában is — mely viszont elég közel áll Iustinushoz —, még inkább a jóval simább, de a Iustinus-szövegtől erősebben eltérő bambergi variánsokban. A szerkezetbeli módosítások nagy része azonban közös mindkét csoportban, sőt a számunkra most fontos szöveg hely közvetlen környezetében teljes az azonosság; s a megfogalmazásban is szép számmal akadnak közös elemek. (Az eltérések és egyezések részletes bizonyítást nem is kívánó szemléltetésére párhuzamba állítottuk az Exordia Scythica-változatok, Iustinus és P. mester szövegét. Vö. Melléklet.) Így bizonyítást nem képzelhető el, hogy a két Exordia Scythica-csoport egymástól függetlenül jött volna létre. Mivel pedig a bambergi kódex grammatikailag jó, de Iustinustól távolabb álló szövegéből nem jöhetett létre a Laurentiana, s viszont, semmiképp nem képzelhető el, hogy a Laurentianához hasonló szövegből álljanak elő a másik csoport simán futó, voltaképp hibátlan

²⁵ FÖTTI József Lajos, „Góg és Mágóg”: ItK 23 (1913) p. 55. GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. p. 49–53.

²⁶ Kiadását l. a 24. jegyzetben. Csak az U-kódex eltéréseit tüntetjük fel.

²⁷ *M. Iuniani Iustiniani Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Post Fr. Ruehl iterum edidit Otto SEEL. Stuttgart 1972. p. 18–19.

Melléklet 28

Iustinus	Exordia Scythica (Laur.)	Exordia Scythica (Bamb.)	P.MAG.
Neque... agrum exercent...	Nullum agrum exercent.	... nec campos laborabant	... terram non laborabant
Nullum scelus	Nullus celus	et nullum peccatum	et fere nullum peccatum
apud eos furto gravius...	inter eos furto gravius.	erat inter eos.	erat inter eos.
Nec domus illis ulla...	Nulla domus,	Non habebant domos,	Non enim habebant domos
	nisi sola tentoria.	sed tantum (tendas).	artificio paratas,
	Lacte et melle vescuntur.	Lac et mel manducabant.	sed tantum temptoria de filtro parata.
Lanae his usus ac vestium	Vestem laneficie	Vestiti erant	Carnes et pisces et lac et mel manducabant
ignotus et... pellibus...	ignoti, sed pellis	de pellibus	et pigmenta multa habebant.
ferinis ac murinis	ferarum morenarum	ferarum.	Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum.
utuntur...	ad vestimenta utendo.		
Aurum et argentum	Aurum et argentum nimis	Aurum et argentum et gemmas	Aurum et argentum et gemmas
	sicut lapidis	sicut lapides habebant,	habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur.
	ibidem invenitur;		
	et multa alia gemmarum di-	et pigmenta multa.	
	versitas et pigmentarum in-		
	mensitas apud eos abundabilis.		
non perinde ac reliqui	Nihil alienum concupiscent.	Non concupiscebant aliena...	Non concupiscebant aliena...
mortales adpetunt.			
... nihil alienum concupi-			
scuntibus.			

mondatai, továbbá, nem valószínű az sem, hogy egymástól függetlenül keletkezve később hatottak egymásra, föltételezhető, hogy közös ősiük egy olyan Iustinus-kivonat, mely egészen közel állott az eredetihez, szinte csak tömörített változat volt, ill. néhány mondat fölcserelődött benne.²⁸ (E szerkezeti módosítások közül egy *tartalmilag* is lényegesnek tűnik, s erre hamarosan rá is térünk.)

E régebbi kivonat — „ős-Exordia Scythica” — föltételezésével jól értelmezhető a két fő változat egyezéseinek és eltéréseinek keletkezése: a Laurentiana hűbben követi az „ős-Exordia Scythicát”, de rengeteg szövegromlással vagy barbarizmussal maradt ránk jelenlegi alakjában; a „bambergi” csoport (Cod. Bamb., Vat., Vat.-Urb. és a P. mester használta ismeretlen kódex) feltételezhető közös őse — „ős-Exordia Scythica Bambergensia” — viszont alaposabban átformált szövegezésben közvetíti amazt. (A „bambergi” változatok kevés eltérést nem számítva lényegében azonosak, a köztük levő eltérések, elsősorban is a kölcsönös kihagyások viszont világosan arra mutatnak, hogy egyik változat sem megy közvetlenül vissza a másikra, s így az „ős-Exordia Scythica” és a „bambergi” variánsok között még legalább egy közvetítő szövegnek kell állnia, melyből aztán az utóbbiak származnak, s melyet „ős-Exordia Scythica Bambergensia”-nak neveztünk).

2.3.2. A kutatásban fölmerült a Iustinustól eltérő adatok, ill. kiegészítések eredetének kérdése. (Lényeges ez most számunkra is, mert a *pigmentum* részlet egy a kiegészítések közül). Vajon nem önálló hagyományra támaszkodnak-e? Ez a Iustinustól független hagyomány azonosítható-e Pompeius Trogus elveszett művével, s így esetleg az Exordia Scythicát nem Iustinus, hanem Pompeius Trogus kivonatának kell-e tekintenünk? Mommsen cáfolta, hogy az eltérések (Cassiodoruson keresztül) Pompeius Trogusra mennének vissza.²⁹ Alfred Klotz a kiegészítéseket önkényeseknek tartja, szerinte a „szöveg nem vezet túl Iustinuson”.³⁰ Franz Rühl³¹ viszont, akinek véleményét voltaképp Otto Seel³² is magáévá tette, Cassiodorus Gót története közvetítésével Trogusban és egy az Aethicus Istricusszal szorosan összefüggő szövegben vélte megtalálni a kiegészítések forrását, mely egyben a *barbár* szkitákról rajzolt képet is közvetítette volna.

2.3.2.1. A kérdés részletes taglalása túl messzire vezetne tárgyunktól, s az egész középkori Szkitia-hagyomány kritikai felülvizsgálását igényelné. Itt most csak egyetlen mondatot vegyünk szemügyre. Az Exordia Scythica említett szerkezeti változtatásai közül a legfontosabb az, hogy Iustinus négy mondata fölcserelődött benne; az eredeti sorrend: — a legnagyobb bűn a szkiták szemében a lopás; majd ezt folytatva: — aranyat és ezüstöt nem kívánnak (1); tejet és mézet esznek (2); textíliák helyett vadbőrökbe öltöznek (3); majd mintegy összefoglalásul: — a másét nem kívánják, s ez a „*continentia morum*” a forrása „*iustitia*”-juknak. Iustinus szerint

²⁸ Az Exordia Scythica változatait és P.MAG. szövegét az egymásnak megfelelő tagok szerint tördelve, kihagyások nélkül adjuk, s velük párhuzamosan Iustinus szövegét kihagyásokkal és az előbbiek szövegével való párhuzamosság érdekében rendre fölcsereelve, egymástól elválasztott mondatokkal ill. mondatrészekkel.

²⁹ I. m. p. 310.

³⁰ PWRE XXI, col. 2312. s.v. Pompeius 142 (= Pompeius Trogus).

³¹ Idézi: Otto SEEL: In: Pompei Trogi Fragmenta. Collegit Otto SEEL. Lipsiae 1956. p. 41.

³² Uo. praef. p. XV.

tehát a más-tulajdona-nem-kívánásának az oka a szkítáknál a gazdagság nem-ismerése, pontosabban a róla való lemondás. Az Exordia Scythica összeállítója viszont nem csupán szerkezeti változtatást hajt végre, amennyiben az (1) mondatot a (3), az öltözködést jellemző mondat elé szúrja be; tartalmát is épp az ellenkezőjére változtatva nagy gazdagságról, aranyban, ezüstben, állatokban való bővelkedésről beszél, s ezzel indokolja a más tulajdona nem kívánását. Ez a fajta átszerkesztés és legalábbis ez a mondat tehát mindenkire másra inkább támaszkodhat, mint Pompeius Trogusra, ugyanis semmi indokát nem látni: ha a mesés gazdagságról szóló híradás lett volna Trogus eredetije, miért változtatott volna rajta Iustinus?

E változtatásokat egy, csak a „bambergi” variánsokban található mozzanat megfigyelésével kielégítően értelmezhetjük. Az idézett Szkítia-leírást ugyanis — némi eltéréssel — a „*Dicunt quidam, ut (quod) aliquando fuisset gens sapiens et mansueta*” mondattal vezetik be. A paradicsomi-kánaáni gazdagság ábrázolása után még az erkölcsi tisztaságot jellemzik, majd így zárják a szkíták bemutatását: „*Postea, ut dicunt quidam, ad tantam crudelitatem pervenit iam dicta gens, ut carnem humanam manducaret et sanguinem biberet.*” Nyilvánvaló, hogy az ós-Exordia Scythica Bambergensia s talán már az ós-Exordia Scythica szerzője a Iustinusnál talált szkíta-képet megpróbálta összeegyeztetni a szkítákról, azaz általában a vad nomád népekről alkotott, immár megváltozott képpel, mely a korban több más népleírásban is élt. Ismereteit egy szembeállítás (*aliquando — postea*) formájában hozza egymással összhangba; az ósállapot képét egészen mesésre színezi, míg az eldurvulást egyetlen szörnyűséggel jellemzi.

A kiegészítések forrását tehát a megváltozott szemléletet mutató középkori hagyományban kell keresnünk. Ezért bizonytalannak állíthatók párhuzamba azok a szövegek, melyek — bár hasonló mozzanatokot tartalmaznak — nem ebben a szemléletben íródtak; így nemigen gondolhatunk arra, hogy pl. közvetlenül Pomponius Mela leírásaihoz jutott volna hozzá az Exordia szerzője, jóllehet néhány — távoli — párhuzamot fölfedezni vélhetünk a két szöveg között.³³

Egy az Aethicus Istricus Cosmographiájához hasonló jellegű és tartalmú népleírás ismerete viszont nagyon is föltételezhető.³⁴ Az Exordia Scythica Laurentiana kuszaságban méltó párja, Aethicus, néhány szembeszökő párhuzamot kínál, mint pl. „*arena . . . in alequibus (sic!) locis aurum differt*”, vagy „*aromata nec pigmentum ad nullum opus visum*”. Talán egy ilyen műre támaszkodva ill. azzal polemizálva szerkeszti meg az Exordia Scythica Névtelenje a maga Iustinus-kivonatát. (Részben

³³ POMPONII MELAE *De Chorographia libri tres*. Ed. Gunnar RANSTRAND. Göteborg 1971. 2,1,10: „Agathyrsi ora artusque pingunt”; „Satachae auri argentine, maximarum pestium, ignari”.

³⁴ AETHICUS ISTRICUS, *Cosmographia* 3 (42) (p. 30. ed. H. WUTTKE 1854): „Herbarum copia. Silvis fecunda. Pecorum et iumentorum opulenta. Lac et mel plurimum gignit. Vitis illic incognita. vinum tamen non incognitum et oleum. Aromata nec pigmentum ad nullum opus visum, nec usui acceptum, arma bellica [gi]gnari et fabrorum fornacem industrii; mina enim ferri plurimum gignit. Flumina inrigua, arenaque in alequibus locis aurum differt.” 5 (67) (p. 67. ed. H. WUTTKE 1854): „Quarum multae sunt gentes sparsimque diffusae, e quibusque nonnullae portentuosae ac trucissimae carnibus humanis et eorum sanguine vivunt, plurimae etenim agrorum cultores existunt. Pecodum et armentorum, aequorum, bubulorum multitudine uberrima atque salubres. Sunt etiam et plures partes terrae inaccessibiles et inhabitabiles. In plerisque namque locis aurum probatissimum et gemmas pulcherrimas affluunt”.

pl. éppen az ellenkezőjét — „*ad nullum opus visum*” — állítja Aethicus annak, amit az Exordia Scythica közöl — „*multa habebant*” —). Kronológiailag sem állnak túl messze egymástól: az Exordiát általánosan a 7. századra datálják, Aethicust H. Berger 6—7. századnak véli.³⁵ Az „*aromata nec pigmentum*” párhuzam számunkra azért is különösen fontos, mert egy az Exordiával nagyjából azonos korban keletkezett szövegben mutatja e két szó szoros összetartozását, — ami a *pigmentum* jelentésmeghatározásában nem jelentéktelen szempont, s amelynek valószínű okára a következő pontban mutatunk rá, — még ha egyelőre nem is bizonyított, hogy éppen Aethicus Istricus lenne az Exordia Scythica egyik forrása.

2.3.2.2. Az a szemlélet, amely szerint a szkíták hajdani egyszerűsége nem a nomádok kemény, szigorú élete (vö. Iustinus), hanem a paradicsomi gazdagság és tisztaság, részben már meglehetett az ős-Exordia Scythicában, hisz az előbbieken vizsgált mondat helye és tartalma azonos mind a Laurentianában, mind a Bambergiensiában. Viszont, bár számolhatunk azzal is, hogy a Laurentiana esetleg hiányosan vagy kissé átalakítva közli a közös eredetit, mégis valószínűbb, hogy az ős-Bambergensia szerzője legalábbis új motívumokkal tovább erősített ezen a szemléleten. Egy sor jelét figyelhetjük meg ennek a tendenciának. Iustinus és a Laurentiana (tehát valószínűleg az ős-Exordia Scythica) szerint is semmi bűn nem volt a szkítáknál nagyobb, mint a lopás. A bambergi változatokban a mondatból teljesen elmarad az összehasonlítás, s így lesz: a szkítáknál semmi bűn nem volt. A „*lac et mel*” említése már bibliai felhangokat is megszólaltathat, s ezért a *vescuntur* fölcserélését a *manducabant*-ra talán nem értelmezzük túl, ha kifejezett bibliai nyelvi hatást gyanítunk — a Vulgatában ugyanis összehasonlíthatatlanul gyakoribb a *manducare* —. Még inkább föltételezhető e hatás az „*Aurum et argentum . . .*”-mal kezdődő mondatban. Figyeljük meg a következő Vulgata-helyeket:

3Reg. 10:25, 27. . . . *deferebant ei (sc. Salomoni) munera, vasa argentea et aurea, vestes et arma bellica, aromata quoque . . . Fecitque, ut tanta esset abundantia argenti in Ierusalem, quanta et lapidum . . .*
(cf. 2Par. 9:27. *Tantumque copiam praebuit argenti in Ierusalem quasi lapidum . . .*)

S az 1.2.4-ben már idézett hely:

4Reg. 20:13. *Ezechias . . . ostendit . . . domum aromatum et aurum et argentum et pigmenta varia . . .*
(cf. Is. 39:2).

Az arany, ezüst, drágakövek bőségének hasonlítása a kövekéhez: eléggé triviális dolog, s eredetét önmagában véve még nem kellene keresnünk más forrásban.³⁶ Viszont, egy sor Vulgata-helyből, s különösen a jeruzsálemi templom és kincstár leírásából úgy tűnik, hogy az *aurum, argentum, gemmae, (lapides), pigmenta* (és szinonímái) sok szállal egymáshoz kapcsolódva összefüggő szövevényt képeznek: egy rendszert, toposzt alkotnak. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a mesés gazdagság e bibliai toposzának hatását tételezzük föl az Exordia Scythicában, akár közvetlenül, akár közvetetten (egy az Aethicus Istricushoz hasonló vagy azzal azonos forrás révén).

³⁵ PWRE Erster Band. 1894. col. 698.

³⁶ Különösen nem úgy, ahogy azt Mészáros Ede teszi, aki az Exordia Scythicáról tudomást sem véve a hasonlatot Anonymus-inak tartja, s azt egyenesen a Vulgatából eredezteti: *Qua ratione Anonymus Hungaricus in conscribendis gestis suis Sacra Scriptura usus sit*. Quinqueecclesiis 1936. p. 15.

2.3.3. E kitérő végkövetkeztetéseként megállapíthatjuk, hogy a „*pigmenta multa habebant*” vagy ehhez hasonló kifejezés az *Exordia Scythica* minden fennmaradt variánsában azonos helyen, a szkíták gazdagságának a leírásához kapcsolódva található. Majdnem biztosnak tekinthetjük tehát, hogy a P. mester használta példány sem tért el ettől.

3. Mindezzel azonban korántsem tekinthetjük lezártnak a *pigmentum* jelentése meghatározását P. mester *Scythicájában*; mégpedig azért, mert a „*pigmenta multa habebant*” (valószínűleg) eredeti helyétől elválasztva áll előttünk: „*Carnes et pisces et lac et mel manducabant et pigmenta multa habebant. Vestiti enim erant...*”.

Mivel magyarázzuk ezt az eltérést?

3.1. A további lépéshez mindenekelőtt a kutatás két alapvető, megnyugtatóan tisztázott eredményére kell hivatkoznunk: **1.** Anonymus nem a feltételezett régi Gestából vette át az őshazának és a régi szittyáknak az *Exordia Scythica* alapján megrajzolt képét, hanem ő maga használta az eredetit, s nyilván minden változtatás az ő keze nyomát viseli magán. (Leszámítva természetesen azt a tényt, hogy nem autográfal van dolgunk. Ennek rovására azonban, valószínűleg, csak kisebb-nagyobb hibákat lehet írni, s nem pedig stiláris vagy tartalmi módosításokat).³⁷ **2.** Említettük már, hogy P. mester szövege a vatikán-urbinoi változathoz áll a legközelebb, de azzal sem egészen azonos.³⁸ A 2.3.3. pont alapján ezt a megállapítást azzal egészíthetjük ki, hogy bár végső soron nem lehet teljes bizonyossággal kizárni, hogy az idézett kifejezésnek Anonymus forrásában más volt a helye, valószínű, hogy Anonymus forrása ezen a ponton nem tért el a legközelebbi rokonaitól.

3.2. Esetek egész sorában látjuk: P. mester olyan tisztelettel bánik forrásaival, hogy csak itt-ott módosít rajtuk, elsősorban beszúrásokkal; e forrást idézve kétszer is változatlanul hagy egy olyan fordulatot, mely már az *Exordia Scythicában* is a „levegőben lógott” („*Scithe antiquiores populi*”, talán mert idézetnek tekinti, vagy esetleg ő is abszolút középfoknak értelmezi a jelzőt, mint fordítói: 'jó régi'). Joggal fölmerül a kérdés: hogyan értette P. mester az *Exordia* szövegét; vajon nem értelmezést, átértelmezést jelent-e már önmagában is az a tény, hogy más szöveggörnyezetbe helyez egy mondatot — ha tényleg az ő, nem pedig forrása változtatásáról van szó? Nem jelenti-e eljárása azt, hogy a *pigmentum* (esetleg 'aroma' vagy 'condimentum' jelentésében, de mindenféleképpen az értékük szerint csoportosított dolgok közül) átkerül az ételfélék közé, hogy ezzel a legjobb esetben is 'condimentum' legyen, sőt talán inkább 'vinum pigmentatum'?

3.3. P. mester szövegváltoztatásait megvizsgálva azonban kijelenthetjük, hogy csak apró — ugyan nagyon tudatos — változtatásokat tesz, s nem is annyira, vagy nem csak tartalmi módosításokról van szó, mint pl. a túl hihetetlenül hangzó „*nullum peccatum erat inter eos*” enyhítése a *fere* szócskával.

3.3.1. Sokkal inkább gondolhatunk a túlzottan lapidáris mondatok elsősorban stilisztikai szempontú bővítésére, kiegyensúlyozására, egymáshoz igazítására.

³⁷ GYÖRFFY György, i.m. pp. 51—52'. KRISTÓ Gyula, *Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*: FilKözl XVI (1970) 106—115.

³⁸ Néhány hely éppen közelebb áll a Laur, szövegéhez (Bamb. *tendas*, Laur. *tentoria*, P.MAG. *temptoria*; Bamb. —, Laur. *invenitur*, P.MAG. *inveniebat*).

Ilyen kiegyensúlyozás és egyben tartalmi kiegészítés a „*Carnes et pisces*” betoldása a „*lac et mel*” elé, bizonyonnyal Regino alapján: „*Venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant*”.³⁹ Vagy a P. mester használta „bambergi” változatban minden bizonyonnyal nem szereplő *morenarum* (de vö. Laur.: „*pellis ferarum morenarum*”) beillesztése, nyilván szintén inkább Regino alapján („*ferinis ac murinis*”), mégpedig értelmezve: *zobolorum* alakban! Talán a legszebb példa, amint az eredeti „*Non habebant domos, sed tantum tendas* (recte: *tentoria*)” mondatot pontosítva egyben jelentékenyen ki is bővíti azt, s kiegészítése („*artificio paratas*” — „*de filtro parata*”) nyilván egészen tudatos, a P. mester stílusába illő szóismétlés, párhuzamos szerkesztés.

A mondatok egymás mellé szerkesztésére példaként említhetjük még az *enim* betoldását, lépten-nyomon, mégpedig nem okadó értelemben,⁴⁰ hanem *'autem'*, *'dè'* jelentésben.

3.3.2. Az anonymusi eljárást legsajátosabban éppen a „*pigmenta multa habebant*” kifejezéssel kapcsolatban ragadhatjuk meg. A kifejezés áthelyezését tehát stiláris okokkal magyarázzuk, és Anonymusnak tulajdonítjuk.

Az első fejezet kezdetén, Szkítia földrajzi határainak leírásából kikökenve — vagy inkább kilendülve —, az Exordia Scythica két motívumát is fölhasználva így ír P. mester: „(*Scythia*) *a tergo... habet flumen, quod dicitur Thanais*”, majd — Horváth János kifejezésével élve⁴¹ — erről asszociálja: „*cum paludibus magnis, ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci et subbulci ac opiliones sua decorant vestimeta* (recte: *vestimenta*) *in terra illa*”. A gazdagság motívumához újabb asszociáció társul: „*Nam ibi habundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre illius pretiosi lapides et gemme*.”⁴² Az Exordia Scythicát kiegészítő „*in fluminibus terre illius pretiosi lapides et gemme*” talán több, mint pusztán véletlen asszociáció; előreutalhat az Apafarkas-epizódra, sőt esetleg onnan szűrődött vissza ez a motívum. E két összekapcsolódó motívummal mindenesetre finoman azt jelezheti a Névtelen, hogy az elhagyott — paradicsomi — őshaza helyett ugyanolyan gazdag hazát találnak a szittyá-hun-magyarok: Erdélyországban...⁴³

A Horváth János által olyan érzékletesen jellemzett Repetitionsstil jegyében,⁴⁴ a második, gyakorlatilag az Exordia Scythicát idéző Szkítia-leírás „*Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides*” motívumához érve P. mester újra, csekély változtatással betoldja a „*quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur*” mellékmondatot, mely után azonban már nincs helye egy tartalmilag „levegőben lógó”, stilisztikailag pedig itt használhatatlanul „lapos” „*et pigmenta multa habebant*”-nak. Ezután pedig nemigen képzelhető el jobb elhelyezés, mint a *mel* után, mert ahogy a *pigmenta* eredeti helyén az *aurum, argentum, gemmae* mellett értéke szerint

³⁹ Regino Prumiensis abbas, *Chronicon sive Annales ...* Ed. H. PERTZ. *Monumenta Germaniae Historica* I p. 600.

⁴⁰ A fordítók jobbára ilyen értelemben fordítják, vagy kihagyják e szót.

⁴¹ HORVÁTH JÁNOS, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest 1954. p. 216.

⁴² P.MAG. 1 (p. 34).

⁴³ P.MAG. 25 (pp. 65–66).

⁴⁴ I.m. p. 207.

csoportosítva állott, így esetleg egy másik osztályozás szerint növényi-állati termékek közé kerül, s ráadásul, az előző, kissé rövid mondatot szerencsésen bővíti.

Megjegyezzük azt is, hogy bár nem autográf van a birtokunkban, mindenképp figyelembe kell venni, hogy a „*manducabant*” után álló pont, ha nem is jelenti új mondat kezdetét, bizonyos tagolást viszont jelezhet, csakúgy mint pl. a „*terram non laborabant*”-ot az „*et fere nullum peccatum erat inter eos*”-tól elválasztó pont.

3.4. A változtatás tehát nem föltétlenül jelenti azt, hogy P. mester táplálékkal vagy itallal kapcsolatos jelentést tulajdonított volna a forrásában talált *pigmentum*-nak. Egy 'fűszeres bor' jelentésnek nem csak az szólna ellene, hogy talán ez lenne az egyetlen, végső soron francia nyelvterületről származó szava a Gestának, amelyet — úgy mond — párizsi vagy orléans-i tanulmányai alatt ismert volna meg, hanem grammatikai érv is: e jelentésben csak *pigmentum multum* állhatna P. mesternél, hiszen a *multus*-t teljesen szabályosan használja singulare tantum mellett, igaz saját fogalmazású szövegében (P.MAG. 56 (p. 111): „*auro multo*”). Legföljebb tehát így lehetne értelmezni a többes számot: „sokféle fűszeres boruk volt”(?)

4. Egy sokkal lényegibb, már általános érvényű szempont döntheti el igazán a kérdést. Egy szó jelentésének meghatározásakor nem lehet kritikátlanul, hazard módon átvenni jelentésmegadásokat más szótárak bármennyire is tetszetős megoldásaiból, különösen, ha azok nyelvi anyaga igen eltérő területekről származik. Mindig tekintettel kell lennünk a szerzők nyelvét elsősorban meghatározó műveltségre, a körre, melynek műveiket szánják. Egy klerikus műveltségű szerző — s mi más lenne e korban egy gestaíró notarius — nyelvezetének végső soron a latin Biblia az egyik legdöntőbb forrása,⁴⁵ — akár közvetlenül, akár a liturgia közvetítésével, s főntebb (1.2.4.) már jeleztük a Vulgata egyértelmű szóhasználatát: *pigmentum* = 'odoramentum', néha 'unquentum', de soha nem 'condimentum'.

4.1. A *pigmentum* másik — és egyben eleddig utolsó — középkori előfordulása szintén ebbe az irányba mutat. Liliomos hercegünk, Szent Imre XIV. századra datált verses officiuma *Ave, flos nobilium* kezdetű Magnificat-antifónájának egy részlete így hangzik: „*Salve, spes humilium,| sydus sine macula,| lucerna fidelium,| rubens mundi rosula,| valle candens lilium,| pigmentorum cellula*”.⁴⁶

Garmadával idézhetnénk azokat a párhuzamos helyeket, amelyek a metaforasor kiindulópontjául szolgálhattak; a „*valle candens lilium*”-hoz:

Cant. 2:1. *Ego flos campi, et lilium convallium.*

Egy következő Canticum-hely már a „*pigmentorum cellula*”-hoz vezet át:

Cant. 5:13. *Genae illius sicut areolae aromatum consitae a pigmentariis. Labia eius lilia distillantia myrrham primam.*

⁴⁵ Ezzel természetesen nem gondoljuk azt, hogy jóserint egyetlen (mégoly fontos) műből, legyen az a Vulgata vagy a benedeki Regula, levezethető egy-egy mű, műfaj stb. szokincse. mint azt a kutatástörténetben nem egyszer vélték. Sőt, a Vulgata használatában is a liturgia által leginkább forgatott részek ill. nyelvi fordulatok jöhetnek legelőször számításba.

⁴⁶ DANKÓ, *Hymn.* p. 229.

S kapcsoljuk ide a már többször idézett jeruzsálemi kincstár leírását:

Is. 39:2. *Ostendit eis cellam aromatum . . . et odoramentorum et unguenti . . .*

párhuzamos helyével együtt:

4Reg. 20:13. *Ostendit eis domum aromatum . . . et pigmenta varia, unguenta quoque!*

Sőt, az egész metafora-sornak van egy meglepő sorrendi egyezést mutató párhuzama:

Eccli. 50:6—8. Quasi *stella* matutina in medio nebulae,
et quasi luna plena, in diebus suis *lucet*;
et quasi sol refulgens, sic ille effulsit in templo Dei.
Quasi arcus refulgens inter nebulas gloriae.
et quasi flos *rosarum* in diebus vernis,
et quasi *lilia*, quae sunt in transitu aquae,
et quasi *thus* redolens in diebus aestatis.
(A laudatio Simonnak, Onias fiának, a főpapnak szól).

Nem kockáztatnám meg, hogy pontosan ezekből a helyekből „ollózták” volna „össze” a versrészletet, de a párhuzamok önmagukért beszélnek: a „*valle candens lilium*”-hoz egy másik Cantica Canticorum-versből asszociálódhatik, az Ecclesiasticus-hely párhuzamával megerősítve, a *pigmenta*, s ez egykönnyen léphet szinonimája, az *aromata* helyére a *cella aromatum* szerkezetben (Is. 39:2).⁴⁷ Az sem lehetetlen, hogy a *lilium convallium* szerkezetet Szentviktori Ádám XII. századi *Salve, Mater Salvatoris* kezdetű Szűz Mária-szekvenciája közvetítette,⁴⁸ csakúgy, mint a *pigmentorum cellulához* is föltűnő párhuzamot kínál e szekvencia két sora: „*Cella, custos unguentorum, | cella pigmentaria*”! (Ugyane vers „*vas electum . . . | vas caelestis gratiae | . . . | vas insigne*” szerkezetei bukkannak föl a *Regis regum civis, ave* kezdetű magyarországi Szent László-himnuszban is).⁴⁹

S talán így lett, ilyesféleképp, a jeruzsálemi király büszkén mutogatott „illatszer-kincsesházából” Szent István király kincse-reménységének jelzője az „illatszeres szelence” . . .

4.2. Nem Imre herceg az egyetlen árpádházi szent, akit ilyesféle, a Cantica Canticumból és az Ecclesiasticusból merített hasonlattal illetnek középkori szerzőink. A XIV. századi krónikakompozíció így szól Szent László királyról: „At rex Ladizlaus in ampliora semper se extendens et de virtute in virtutem proficiens quasi virgula fumi ascendens ex aromatibus mire (*sic*) et thuris et universi pulveris pigmentarii (Cant. 3,6), qui non solum in Hungariam, sed etiam in universa regna Christianitatis respersit suavitatis odorem.”⁵⁰ A számos ótestamentumi előfor-

⁴⁷ Hasonló szerkezetet találunk a XV. századi *Florens Yesse regula* kezdetű Mária-szekvenciában: „*domus aromatica*” (In: DANKÓ *Hymn.* p. 299).

⁴⁸ DREVES-BLUME. *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung*, 1 p. 269.

⁴⁹ MEZEY László, *Athleta Patriae, Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása*. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. MEZEY László. Bp. 1980. p. 45.

⁵⁰ *Chron. saec. XIV. (S)* 139 (p. 416).

dulásból a *suavitatis odor* és a *suavitas odoris* szerkezetekben idézzük az egészen pontosan megfelelő és nagyon jellemző Ecclesiasticus-helyeket: 39:18, ill. 35:8; 24:20 („*quasi myrrha dedi suavitatem odoris*”); 38:7 („*unquentarius faciet pigmenta suavitatis*”)! Ez utóbbi locus egészen világosan mutatja, hogy miként kapcsolódhatik össze a szövegben idézett Cant. 3:6 a sok párhuzamba állítható Ecclesiasticus-hellyel, s hogy mennyire összetartoznak a Vulgata egymástól távolinak tűnő részeiben elszórt „elemek”.

5. A gondolatmenet számos bizonytalan pontja ellenére úgy véljük, hogy az Exordia Scythica *pigmenta* szavát P. mester 'odoramentum' — 'fűszer, illatos anyag'-jelentésben ismerte és használta föl Gestájában, s számíthatott arra, hogy e ritka szót olvasói is így értelmezik.

A fentebbiek alapján tehát a következőképpen szerkesztjük meg a MKLSz szócikkét:

pigmentum, -i n. *aroma, odoramentum* — *fűszer (mint illatszer)*.

Carnes et pisces et lac et mel manducabant *Scythae* et pigmenta multa habebant... Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniabantur (cf. *Exordia Scythica, cod. Bamb. ed. Mommsen 1894, p. 319*: Lac et mel manducabant... Aurum et argentum et gemmas sicut lapides habebant et pigmenta multa): P.MAG. I (p. 36). Salve, spes humilium,/sydus sine macula,/ lucerna fidelium,/ rubens mundi rosula,/ valle candens lilium,/ pigmentorum cellula: XIV Dankó, *Hymn.* p. 229. — [2]

DÉRI. BALÁZS

„... et pigmenta multa habebant”

Remarques à quelques questions des sources du maître P.

C'est à propos d'une expression d'Anonymus — du maître P. — auteur anonyme de Gesta Hungarorum médiéval („pigmentum”) que l'étude expose des résultats nouveaux en connexion avec les sources du maître P. L'auteur veut servir la meilleure compréhension du texte par la détermination exacte du mot et en faisant le tour du lieu de texte. En dernière analyse, en utilisant les méthodes employées, il prépare, pour le Dictionnaire de la Latinité Médiévale de Hongrie en train d'élaboration, l'article „pigmentum”, et il établit des leçons générales pour l'élaboration des dictionnaires.

Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?

Az első hazai nyomda felszerelésével kapcsolatban az ötszáz éves jubileum során két eltérő vélemény alakult ki. Az egyiket a jelen sorok írója képviselte,¹ amely szerint — többek között — arra a következtetésre jutott, hogy Hess csak öntött betűket hozott magával Budára. Ezt az álláspontot Soltész Zoltánné tagadta:² szerinte Hess matricákkal érkezett hazánkba. A fenti két ellentétes véleménnyel kapcsolatban Varjas Béla igen egyértelműen foglalt állást, amikor saját korábbi — Fitz munkájára támaszkodó — elképzelését az „egyetlen antikva típus matricái”-ról³ megváltoztatva, később az öntött betűkkel kapcsolatos felfogást osztotta.⁴

Másfél évtized után újra foglalkoztatni kezdett a magyarországi könyvnyomtatás kezdeteinek problémája. Elővéve az időközben összegyűjtött nem kevés jegyzetet, időszerűnek tűnt a Hess-féle nyomdával kapcsolatos kérdéseket sokoldalúan újra megvizsgálni. A meglehetősen összetett és sokrétű téma jelentős terjedelmű kifejtésére eddig már négy cikk keretében került sor ennek a folyóiratnak lapjain.⁵ Míg a korábbi írások egyáltalában nem vagy csak érintőlegesen foglalkoztak a matrica kérdésével, addig a következőkben most elsősorban erről lesz szó.

Az első magyarországi nyomdára vonatkozó források köre igen csak szűk. Ezek közül elsődlegesnek minősül a műhely ma ismert két kiadványa, ill. ezeknek valamennyi fennmaradt példánya, továbbá az egyetlen szövegszerű dokumentum: a *Chronica* ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték. Jól példázza ezt Paulus Wallaszky latin nyelvű könyve, aki a lipcei példány ismertetése során 1769-ben közreadta a *Chronica* latin nyelvű előszavának teljes szövegét.⁶ Néhány évtized múlva a Hess-féle műhely történetének német nyelvű megírása során Jakob Ferdinand von Miller — Széchényi Ferenc könyvtársa — újra lenyomtatta a Hess-féle ajánlás eredeti latin szövegét.⁷ Kubinyi Ágost, mint a Nemzeti Múzeum igazgatója immár magyar nyelven számolt be a *Chronica* Bécsből

¹ *Magyar Könyvszemle* 1973. 138—149.

² *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—13.

³ *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 81.

⁴ *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 43.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1988. 1—19, 95—139, 236—247, 1989. 1—19.

⁶ WALLASZKY, Paulus: *Tentamen historiae litterarum...* Lipsiae 1769. 96—97.

⁷ *Zeitschrift von und für Ungern*. III. Pesth 1803. 307—308.

megvásárolt példányáról röviddel annak megtörténtét követően. Írásában ismét közreadta az előszó teljes, eredeti szövegét.⁸

A fenti három közléséből jól kiolvasható a hazai szakirodalom nyelvi formálódása is a 18. és 19. században: először külföldön latinul, majd itthon németül, végül magyarul megjelent írásokban a *Chronica* ajánlásának mindig az eredeti latin szövegét adták közre. A 19. század végére a nemzetközi tudományosságnak ez a korábban egyeduralgoló nyelve immár hazánkban is annyira háttérbe szorult, hogy időszerűvé és szükségessé vált ennek a rendkívüli fontosságú szövegnek magyar nyelven történő közzététele. Fraknói Vilmos az ajánlás címzettjéről írt tanulmányában jelentette meg ezt elsőként.⁹ Fordítása — némi változtatásokkal — hamarosan újra nyomdafestéket kapott a *Chronica* hasonmáskiadásához írt tanulmányában.¹⁰ Ennek német nyelvű változatában azután Hess írása immár németül is napvilágot látott.¹¹

Fitz József a Hessről írt alapvető monográfiájában¹² természetesen részletes vizsgálat tárgyává tette az ajánlás szövegét, amelyhez ezt — több részletben — újra lefordította.¹³ Ennek során helyenként követte Fraknóit, máshol viszont nem. Teljesen önállóan átültette magyarra Hess latin nyelvű ajánlását Gerics József.¹⁴ Csupán egy részét fordította le a Hess-féle szövegnek Varjas Béla, de a fentiekől függetlenül.¹⁵ Úgyanő azután ennek a publikációjának átdolgozott, német nyelvű változatában e mondatokat németül is közreadta.¹⁶ A félévezredes jubileum alkalmával jelent meg, újabb hasonmáskiadásban a *Chronica* teljes szövege annak magyar nyelvű fordításával — természetesen az ajánlással egyetemben — Horváth János gondozásában.¹⁷

Visszatekintve a fenti, meglehetősen hosszú összeállításra jól érzékelhető, hogy milyen fontosnak minősítette immár évszázadok óta a magyar szakirodalom ennek a Hess által írt szöveget. Nyilván ezért tulajdonított Soltészné is olyan rendkívüli jelentőséget az abban olvasható egyik mondatnak, amelyiknek magyar fordítása így hangzik:¹⁸ „És ha napról napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom.”¹⁹ Ebből Soltészné azt a

⁸ *Társalkodó*. Pest 1843. június 8. 45. sz. 179.

⁹ FRAKNÓI Vilmos: *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 13–14.

¹⁰ *Budai Krónika*. Bp. 1900. 9–10.

¹¹ *Die Ofner Chronik*. Wien—Bp. 1900. 10—11.

¹² Jellemző ennek a tanulmánynak súlyára, hogy annak öt részletét 1965-ben a nyomdai kéziszedő-tanulók újra elkészítették: *Írások a felszabadulásról*. — Hess András. Bp. 1965 Kossuth Zsuzsa Gimnázium és Ipari Szakközépiskola. 35–94.

¹³ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. (A továbbiakban: FITZ, Hess) 31, 65, 81—82.

¹⁴ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az állam alapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 141.

¹⁵ *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 82.

¹⁶ *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 43.

¹⁷ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁸ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 10. Érdemes itt megjegyezni, hogy a nyomdász másik munkája, a kis *Basilius*-kötetben nem olvasható semmiféle ajánlás sem.

következtetést vonta le, hogy Hess ebben az esetben „a könyvnyomdáktól távoleső Budán nem tervezhetett folyamatos munkát matrica nélkül.”²⁰

Ezzel szemben Varjas már meggyőzően érvelt amellett, hogy „sem neki [Hessnek], sem Kárainak nem volt valamiféle előre elképzelt könyvkiadói programja, terve javaslata.”²¹ Az ajánlásból Soltész né által kiemelt mondatnak valójában nincs valami különös súlya, hiszen ez a humanista irodalom állandóan ismételt, sztereotip fordulatainak tárházából igencsak jól ismert. Még az ebben a vonatkozásban nem túlságosan gazdag hazai szakirodalom is beszámol pontosan erről. Révész Mária a Bolognában tanító Romulus Amasaesus-nak — feltehetően 1509-ben — Várdai Ferenc, akkori váci püspökhöz intézett panegiriszé ismertetésében olvasható: „...azzal a szokványos ígérettel vesz búcsút hősetől, hogy legközelebb nagyobb munkával kedveskedik...”. Ehhez azután Révész jegyzetében még kiegészítésként hozzáfűzte: „Nagyobb munkának a kilátásba helyezése is gyakori motívum a panegyricusban.”²²

A fentiek fényében tehát újra végig kell gondolni Soltész né meglehetősen messzemenő következtetéseit Hess terveit illetően, amely a tipográfiailag kiemelt mondata summázásában így hangzik: „S ha ezt leírta, nyíltan birtokában volt az ehhez szükséges felszerelés: betűtípusának matricái és az öntőkészülék.”²³ A fenti állítás korábban legnyomósabbnak tűnő indoka, a két budai kiadvány között észlelt sorméretkülönbség²⁴ magyarázata viszont az, hogy a papír a nyomtatás előtti nedvesítés során elsősorban a sűrű, vízszintes bordázat mentén nyúlik meg. A fólió méretű *Chronicában* ez nem vezetett változáshoz a sorok közötti távolságban, hiszen a papír mindenekelőtt vízszintes irányban zsugorodott némileg össze a száradás során. Ezzel szemben a negyedréteg alakú Basilius esetében, ahol is a papírív eredeti állásához képest a nyomáskor a szöveg kilencven fokban elfordításra került, a megnedvesített anyagra készült szöveg sorai a száradáskor bekövetkezett kisméretű (kb. egy százalékos) összehúzódás következtében valamivel közelebb kerültek egymáshoz.²⁵ Ezért tehát elesik a két Hess-féle nyomtatvány között észlelhető sorméretkülönbség magyarázatához az átöntés feltételezésének eddigi szüksége.²⁶

²⁰ *Magyar Könyvszemle* 1974. 10—11. — Ennek kapcsán megjegyezhető, hogy a nyomdai munka matrica nélkül is folyamatosan végezhető volt. A hazai műhelyek közül nem kevés a későbbi évszázadokban is kizárólag csak öntött betűkkel dolgozott, mert nem volt matricájuk. Ha a betűk kopottsága már veszélyeztette a kiadványok olvashatóságát, újabb — rendszerint külföldön vásárolt — öntvényekkel frissítették fel felszerelésüket. A szövegtípusok ilyen fokú elhasználódására azonban még a rendszeresen működő officinák esetében is számos évet, sőt akár évtizedet követően került csupán sor. Miután Hess betűin — összehasonlítva a *Chronica* szövegének elejét a *Basilius* végével — a kopásnak semmi kézzelfogható jele sem tapasztalható, bizonyos, hogy nyomdájá tevékenységének beszüntetéséhez sem a betűöntvények elhasználódása miatt bekövetkezett technikai lehetetlenülés vezetett.

²¹ *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 83. — Később ugyanez megismételve: *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 44.

²² Révész Mária: *Romulus Amasaesus*. Szeged 1933. 28.

²³ *Magyar Könyvszemle* 1974. 12.

²⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. I—4.

²⁵ A sorok közötti távolságnak kisméretű megváltozásáról az ősnymtatványokkal foglalkozó szakirodalom már korábban is tudósított. Ennek magyarázatául a következő szempontok szolgáltak: a papír nyomás előtti különböző intenzitású megnedvesítése, anyagában eltérő összetételű papírok,

A két kiadvány típusa között valójában semmiféle eltérés sem észlelhető, sem a betűk formájában, sem azok élességében. Az átöntés alapvető oka általában a sokat használt típusok kopottsága volt. Az ilyen munka elvégzését követően azután a betűk vonalai a korábbiakban tapasztaltaknál némileg karcsúbbakká és kontúrjaik pedig jóval egyenletesebbekké váltak. Mindebből semmi sem tapasztalható a *Chronica* és a *Basilius* betűinek összehasonlítása során. Ráadásul a nem kevés költséget, fáradságot és időt igénylő átöntés Hess esetében semmiféle gyakorlati előnnyel sem járt volna: indoklására nem hozható fel egyetlen logikus érv sem. Az átöntés feltételezésének tárgytalanná válásával immár nem áll fenn a matricák budai jelenlétének kényszere sem.

Hess betűinek a római Lauer-féle műhely típusaival való bizonyos mértékű összefüggése, amelyről mind Fitz,²⁷ mind Soltészné írt,²⁸ önmagában nem szolgál bizonyítékkal, de még csak érvként sem abban a kérdésben, hogy Hess vajon öntött betűket, vagy matricákat, sőt elvben esetleg akár patricákat hozott-e magával Budára. Az itteni betűtípus jellegzetességei kapcsán azonban két kérdés mégis csak megvizsgálásra szorul. Az egyik a latin nyelvben oly fontos „us” rövidítésjel hiánya, a másik pedig egyes minuszkulák (pl. „e”) méretében és formájában mutatkozó eltérés.

Az említett „us” abbreviatura hiánya Soltészné megítélése szerint: „Ha öntött betűket hozott volna, ez aligha fordul elő, mert akkor e rövidítésből is számos példányt hozott volna. A betűtípus matricáit szállító nyomdásznál azonban az us-rövidítés egyetlen példányban levő matricája könnyen elveszhetett, vagy összetörhetett.”²⁹ Az öntött betűket azonban aligha szállították „ömlesztve”, vagyis rendezetlenül, hanem öntvényenként külön-külön zsákokcákban, ahonnan azután azok tartalma közvetlenül a szedőszekrény elkülönített rekeszeibe kerülhetett. Így azután az elveszés veszélye egy kis zacskóra éppenúgy leselkedett, mint egy matricára.

A budai betűk bizonyos hasonlatossága és bizonyos eltérése, ha az ember azokat összeveti a római Lauer-féle műhely típusaival, Fitz felismerése óta³⁰ egyaránt kétségtelen. Lauer nem csupán a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában ebben a nyomdászat szempontjából is kimagaslóan fontos városban, hanem ott ő egyben messze a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Jól

valamint az ívek más és más fokú enyvezettsége (Haebler, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. I. Halle a. S. 1905. XI—XII. — Abt. II. Halle a. S. 1908. VI. — HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 88. — CONSENTIUS, Ernst: *Die Typen der Inkunabelzeit*. Berlin 1929. 81—82. — GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974). 13—14.). A *Basilius* papírjának vízjele valóban eltér a *Chronica*-ban található két másik vízjelpártól (*Magyar Könyvszemle* 1989. 1—19.), Hess két kiadványa között a sorméretben mutatkozó mintegy egy százalékos eltérés azonban mindenképp a papírív ellentétes fekvésével magyarázható, amire az ősymotatványokkal foglalkozó szakirodalom korábban közvetlenül nem utalt.

²⁶ *Magyar Könyvszemle* 1988. 239—240.

²⁷ FITZ, Hess 61—62, 64.

²⁸ *Magyar Könyvszemle* 1974. 5—8.

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 6—7.

³⁰ FITZ, Hess 61—62, 64.

bizonyítják ezt azok az egyetlen típuson belül használt, egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban is viszont lehet látni.³¹ Amennyiben Hess betűit öntött formában szedte össze Rómában, kézenfekvő és további magyarázatot sem igényel a Budán is tapasztalható és feltűnő formagazdagság. Ha azonban a típusokat nem készen hozta volna magával, hanem azokat csak Budán öntötte volna ki matricák segítségével, akkor indokolásra szorul, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állította elő.

E kérdés helyes megválaszolásához végig kell gondolni a betűöntés munkaménetét.³² A matricát a mester az öntőműszer egyik felének aljára csiptette, majd azt ott gondosan tologatta és ütögette, hogy a betűkép pontosan helyezkedjék el az összeállított műszerben kialakult kis aknának alján, amelybe azután a megolvasztott betűfémot öntötte. Ha újabb matricát vett munkába, a fenti, nem kis gondosságot és időt igénylő munkafolyamatot meg kellett ismételnie. Ehhez járul még, hogy a másodikat még össze is kellett vetnie az elsőként igénybe vett matricáról öntött betűkkel, hogy a betű alapvonala (sorbázisa), amelyen az összes nagybetű, továbbá a kisbetűk jelentős része áll, pontosan megegyezzen a már korábban elkészültekkel. Minden új matrica beállítását próbaöntésekkel kellett ellenőrizni, hogy a szükséges igazításokat még a sorozatban történő betűöntés előtt el lehessen végezni.

A fentiek fényében több mint kétséges, hogy egyetlen nyomdász is vállalkozott volna arra, hogy a készen kapott matricák közül ugyanabból a betűből egy helyett többnél is elvégezze a fentiekben röviden körvonalazott és logikailag teljességgel felesleges munkafolyamatot. Márpedig Hess-nél legalább öt egymástól világosan megkülönböztethetően eltérő „e”-betűt lehet felismerni! Kétségtelen hogy az „e” szinte minden nyelv öntőcéduláján egyike a legnagyobb számban igényelt betűknek.³³ A *Chronica* egy-egy lapján található „e”-betűk száma 150 és 200 között ingadozik. Természetesen ennél valamivel többel kellett rendelkeznie a budai nyomdának, hogy ne keletkezzék zavar egy-egy lap szövegének kisedésekor, amennyiben abban az átlagosnál jóval több esetben lett volna szüksége erre a betűre. Egyetlen matricáról azonban elvben korlátlan számban, a gyakorlatban pedig sok tízezer példányban lehet betűt önteni. Így teljességgel értelmetlen és megmagyarázhatatlan néhány száz betű öntéséhez legalább öt különböző matricát változtatva újra meg újra igénybe venni ennek összes, a fentiekben körvonalazott és teljességgel felesleges munkatöbbletével.

A fentiek után felmerülhet a kérdés, hogy vajon Lauernél miért található egy-egy betűből több alak. Ennek indoklásához vissza kell térni az ő már említett kísérletezőkedvéhez. Nem csupán a legtöbb betűtípussal, de még egyetlen típuson belül egy-egy betűnél is újabb és újabb megoldásokkal kísérletezett. Ennek

³¹ *Magyar Könyvszemle* 1973. 142. és 1974. 6.

³² CONSENTIUS *i. m.* 97—99.

³³ A latinban a kurrenssek 9.8 százalékát alkotják, és ezzel az „i” (12.2 százalék) után a második leggyakrabban használt betű. Ezért az adatért Nagy Zoltánnak, a betűöntés hazai szakértőjének jár köszönet.

tulajdonítható az a formagazdagság, ami nála tapasztalható.³⁴ Mind a patrikakészítés, mind a betűöntés során viszonylag igen magas volt a mai fogalmak szerint a selejt aránya.³⁵ Amíg tehát Lauernél egy-egy betű különböző alakja a betűalkotás terén végzett próbálkozásaival magyarázható, addig ugyanennek Budán matricákról való újraöntés keretében történő megismétlése teljességgel érthetetlen volna. Öntött betűk alkalmazása esetében azonban mindez Hess műhelyében problémátlanul érthető és természetes. Sőt, az sem zárható ki, hogy a nála a többi korabeli típustól eltérő formában jelentkező betűk — különösen a verzálisok — is Lauer kísérletezéseinek gyümölcsei, és amelyeket a római nyomdász saját kiadványaiban azután soha sem vett használatba.

A matrica kérdését még más oldalról is meg lehet közelíteni. Fitz még úgy vélte, hogy a *Chronica*-t három szedésrészletben és három sajtón állították elő. Ehhez a munkamódszerhez természetesen jelentős mennyiségű, mintegy 70 000 öntött betűre lett volna szükség több mint egy tucatnyi személyzettel.³⁶ Ezzel szemben már korábban megállapítható volt, hogy a budai műhelyben csupán egyetlen, kisméretű sajtó működött,³⁷ amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek.³⁸ De vajon miért ilyen nehézkes módon? Amennyiben elegendő mennyiségű öntött betű állt volna rendelkezésre, amely matrica esetében kézenfekvő lenne és joggal feltételezhető, akkor vajon miért nem lappáronként nyomtatták az első hazai könyvet? A kisméretű tégellyel rendelkező sajtó ugyanis nem jelenthetett akadályt ebben a kérdésben, hiszen az egy nyomóformában elhelyezett két szedéstükörről a levonat ezzel is előállítható a lappárról: előbb az egyikről, majd a formát beljebb tolva, a másiktól. Helyette azonban ezt két, egymástól teljesen független munkamenetben készült annak minden vonatkozásban megkettőzött munkájával (előtte a papír megnedvesítése, utána annak szárítása stb.).

A magyarázat nyilván a korlátozott számban rendelkezésre álló betűk mennyiségében kereshető. Ha lett volna matricája a budai műhelynek, akkor ott bizonyosan öntöttek volna elegendő betűt ahhoz, hogy a füzetek első felének és legalább a második fele első lapjának szövegét előre kiszedhessék, ami azután lehetővé tette volna a lappárok már említett, gazdaságos módon történő, együttes kinyomtatását. Ennek ellenkezője is tehát a viszonylag szerény mennyiségű öntött betű alkalmazásának feltételezését erősíti.

Soltészné — Fitz nyomán — meggyőző módon logikai rendbe szedte a nyomdatörténeti kutatások három alapvető forrását: 1. egykorú, hiteles, írásos dokumentum; 2. a tárgyalt nyomda kiadványainak együttese; 3. a korabeli nyomdászgyakorlat.³⁹ Ez a mostani írás az eddigiekben témájának vizsgálata során

³⁴ Hogy ennek mi volt az indítéka, azt ma már természetesen csak találgatni lehet. Mindenesetre az egyéni esztétikai igényesség és a betűmetszésnél jelentkező esetleges tapasztalathiány mellett gondolni lehet talán az ólommatrica igénybevételének lehetőségére is.

³⁵ CONSENTIUS *i. m.* 103–106.

³⁶ FITZ, *Hess* 95–100.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1973. 144–146.

³⁸ FITZ József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadási és könyvkereskedelmi története. I.* Bp. 1959. 109. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 9.

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 1.

az első két forrással foglalkozott, így most a harmadik szemszögből is helyes szemügyre venni a kérdést. A korabeli nyomdászgyakorlat esetében azonban vigyázni kell, hogy az analógia megállapításához lehetőleg nagyjából azonos nagyságú mûhelyek kerüljenek összevetésre. A 15. századból fennmaradt írásos adatok túlnyomó többsége természetesen jelentős nagyságú, több sajtót, jelentős betűkészletet és számos alkalmazottat foglalkoztató, nagyterjedelmű kiadványokat is előállító nyomdákra vonatkoznak. Az ezekből kiolvasható adatok többsége (pl. termelékenység) azonban nem vihető át egy az egyben az egészen kis méretű budai officinára.

Természetesen csak igen kevés dokumentum maradt fenn a 15. század második feléből, amely közvetlenül szolgálhat támpontul ebben a kérdésben. A gazdag olaszországi levéltárakból azonban egy-két analógia mégis csak napfényre került. Így 1476-ban Palermóban a városi tanács, amikor Andreas Vyel von Worms nyomdással szerződött, a neki átadott mûhely felszerelése egy sajtóból és egy szedőszekrényből állt az utóbbihoz tartozó betűkkel.⁴⁰ Hasonló volt a helyzet 1478-ban, amikor Nicolaus Jacobus de Luciferis két másik, ugyancsak Nápolyban tevékenykedett mesterrel, Nicolaus Benedicti-vel és Johannes Adam de Polonia-val kötött megállapodást.⁴¹ Egyik esetben sincs szó sem patricáról sem matricáról, hanem csakis öntött betűkről.⁴² A matrica nélkül dolgozó kis mûhelyek tehát már a 15. század hetvenes éveiben sem voltak ismeretlenek.

A másfél évtizeddel ezelőtt kikövetkeztetett 45 kilónyi betűmennyiség, amely felett Hess hozzávetőleg rendelkezhetett,⁴³ a korabeli dokumentumok fényében is reálisnak tűnik. 1481-ben Domenico Caraffa Nápolyban kölcsönben engedte át két német tipográfusnak betűanyagát, amely a szekrényvel együtt 47 rotulit, vagyis kb. 125 fontot, azaz mintegy 56 kg-ot nyomott. Két évet követően ugyanezeket az öntött betűket Caraffa kölcsönbe adta Jodocus Hohenstein-nek, amikor is a szerződésben 122 font fontnyi, azaz 55 kg betűanyag szerepel.⁴⁴ Ezzel egyidőben Hohenstein 112 fontnyi, azaz 50 kilónyi saját betűkészletét adta zálogba.⁴⁵ Tehát az ilyen kis officinák teljes betűkészlete általában kb. fél métermázsza lehetett, amely igen jól egybevág a budai mûhely esetében korábban kikövetkeztetett súllyal.

Az a körülmény, hogy Hess csupán egyetlen, kisméretű sajtóval és egyetlen, meglehetősen megviselt betűtípus öntvényeivel dolgozott egyértelműen arra utal, hogy vállalkozása nem volt tőkeerős. Aligha jött Budára messzemenő publikációs tervekkel, sokkal inkább mecénások megrendelésére és támogatására számított Magyarországon, semmint saját befektetésének kamatoztatására. Márpedig a matrica (ráadásul, ha egy-egy betűből nem is mindig egy!) nem volt olcsó multság abban az időben.⁴⁶ Vélhetően Hess inkább csak bizonyos szakmai ismereteket és egyedül a nyomtatáshoz elengedhetetlenül legszükségesebb felszerelést, vagyis öntött betűket hozott magával Budára. A *Chronica* megjelentetéséhez a papírt, úgy

⁴⁰ *Zentrblatt für Bibliothekswesen* 1924. 88.

⁴¹ Fava, Mariano—Bresciano, Giovanni: *La stampa a Napoli nel XV. secolo. I.* Leipzig 1911. 182—183.

⁴² CONSENTIUS *i. m.* 42. és 44.

⁴³ *Magyar Könyvszemle* 1973. 148.

⁴⁴ FITZ, Hess 118.

⁴⁵ FAVA—BRESCIANO *i. m.* I. 183—185, 187.

⁴⁶ CONSENTIUS *i. m.* 105.

tűnik, mecénás — feltehetően Vitéz János primás — támogatásával sikerült megszereznie.⁴⁷ Így az is valószínű, hogy a lehető legminimálisabb személyzetre, mindenek előtt saját erejére támaszkodva dolgozott. Az interpunkciók sajátos használatából arra lehetett következtetni, hogy az egyik legtöbb szakismeretet igénylő feladatot, a szedést Hess maga végezhette.⁴⁸

Az eddig megállapított vagy kikövetkeztetett, ill. feltételezett részletekből kísérletet lehet tenni Hess tevékenységének időrendben történt összeállítására és munkája ütemének kipuhatolására. Ha az eredeti első levélre valóban Vitéznek szóló ajánlást nyomott, úgy a *Chronica* munkálatait szükségszerűen a primás 1472. augusztus 9-én bekövetkezett halála előtt kezdte meg. A mű kinyomtatása ez esetben legalább tíz hónapot vett igénybe. Elosztva ezt az időt a 134 szedett lappal,⁴⁹ folyamatos munka esetén, legfeljebb havi 13-14 lap előállítását lehet valószínűsíteni, ami heti kb. három lapnak felel meg. Talán két-két napos ritmus érezhető ki ebből: az egyik nap egy lap szövegének szedése, a másik nap pedig annak kinyomtatása.

Természetesen ez roppant lassú ütemnek tűnik, hiszen a hivatásos nyomdászok körében a teljesítmény a szedésben óránként kb. 1000 betű,⁵⁰ amíg a nyomásé — két személy közreműködésével — 250 levonat.⁵¹ A 2000 betűhelyet tartalmazó egy-egy *Chronica*-lap szedése tehát két órát, a korábban kikövetkeztetett 200—240 példány kinyomtatása⁵² pedig mindössze egy órát igényelt az ebben a munkanemben járatos személyeknek. Szinte biztos, hogy Hess aligha rendelkezhetett jelentős gyakorlattal a könyvnyomtatás valamennyi részletmunkájában, így teljesítménye nyilván jóval az említettek alatt maradt. A fenti két főmunkafázison kívül azonban több más, kiegészítő feladat elvégzésére is szükség volt: a betűk megmosása a nyomtatást követően és azok visszaosztása a szedőszekrénybe, a papír megnedvesítése, ill. szárítása ugyancsak minden nyomtatás előtt és után, az elkészült szedés korrigálása stb. Ráadásul, ha a nyomtatást is segítőtárs nélkül végezte, ez a munka több mint kétszeres feladatot jelentett egy személy számára. Végül, de nem utoljára arra is gondolni kell, hogy a régi műhelyek esetében nem lehet állandóan az elméleti kapacitás teljes kihasználásával számolni.

Az eddigie alapján a budai műhellyel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el. Kárai 1470 és 1471 fordulóján tárgyalt Hess-sel Rómában, hogy rávegye a Magyarországra költözésre. A biztatást ehhez — feltehetően — Vitéz János primás megbízásából tette. Korábban mind Fritz,⁵³ mind nyomában Soltészné⁵⁴ úgy tartotta, hogy a római nyomdász csak az 1472. év februárját követően indult el Magyarországra. Ugyanis a budai műhelyben használthoz legközelebb álló Lauer-féle, a szakirodalomban másodiknak jelzett betűtípus használatát tulajdonosa az említett időpontban hagyta abba. Ilyen időrendi függőség azonban nem áll fenn, hiszen függetlenül attól, hogy Hess öntött betűt,

⁴⁷ *Magyar Könyvszemle* 1988. 246.

⁴⁸ *Magyar Könyvszemle* 1988. 244—245.

⁴⁹ A ma ismert 133 laphoz még az eltávolított első levélnek legalább az egyik fele is járul.

⁵⁰ GASKELL *i. m.* 54.

⁵¹ GASKELL *i. m.* 139.

⁵² *Magyar Könyvszemle* 1989. 8.

⁵³ FITZ, *Hess* 70—71.

⁵⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. 7—8.

vagy matric at hozott mag aval Bud ara Lauer nyugodtan használhatta a saját és Hess t ol am ugyis számos vonatkozásban elt er  bet ut ıt pus at R omában.⁵⁵  gy Hess korábbi Bud ara indul as nak nincs semmi logikai akadálya sem.

Ezek szerint a nyomdász már 1471-ben érkezhetett hazánkba, mert az esztergomi  resek t l a megb iz st és a pap rv s rl sra a jelent s anyagi támogatást egyedül a főpap életének viszonylag nyugodtabb peri odus ban kaphatta. A legalkalmasabbnak ehhez az 1471. december 19- t követő hetek mutatkoznak, amikor is Vitez kibékült Mátyás királyal, de bizonyosan m g 1472. március elsejét megelőzően, amikor a pr m st letartoztatt k. 1472 legelején a Vitéztől kapott pénz birtokában Hess megrendelhetette a papírt Velencéből, ami azután ennek az esztendőnek derekára meg is érkezhetett. Ebben a félévben állíthatta össze — nyilván helyi iparosok segítségével — kis műhelye legfontosabb berendezést a sajtót, továbbá a szed szekr nyt, elkészíthette a fest ket stb. Mindez nyilván nem töltötte ki egész idejét,  gy erre az időszakra vonatkozhat a Kárainak  rt ajánlásában olvasható „non parum otiosus” megjelölés, vagyis nem kevés ideig tétlenül várakozott, munka nélkül volt.

A kikövetkeztethető igen lassú  tem, amivel a *Chronica* elkészülhetett, arra utal, hogy a budai nyomda valamiféle „egyszemélyes” műhely lehetett, ahol a könyv előállításával kapcsolatos összes érdemi munkát maga Hess végezhetette. Hasonló tempóban az első kiadv ny n l több mint hatszor kisebb terjedelmű *Basilius* kinyomtatásához mintegy másfél hónapra lehetett szüksége. Vagyis, amennyiben a *Chronica* 1473. június 5-i befejezést követően ehhez azonnal hozzálátott, akkor még július második felében már azzal is végezhetett. Inkább elképzelhető azonban, hogy első kiadványa befejeztével mindenek előtt a *Chronica*  rt kes t se jelenthette Hess számára a mindennél fontosabb feladatot,  gy a *Basilius* előállítása feltehetően inkább későbbre maradhatott.

A fentiekben feltételezett mintegy egész évre terjedő előállítási időt megerősíteni látszanak Hess ajánlásának „suscepi laborem ingentem dierumque plenum” szavai, vagyis „ ri si és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra”,⁵⁶ vagy másként „hosszú időt igénylő nagy vállalkozáshoz fogtam”.⁵⁷ Lényegében hasonl t fejez ki ugyanennek az  r snek egy másik fordulata is: „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubritatem dirigerem”. A „pluribus diebus” szavak alatt ugyanis — Fraknói  s Fitz „néhány nap előtt” fordítása helyett inkább — „sok-sok napon keresztül”, „hosszú ideig”, vagy „sok napokon  t” értendő.⁵⁸ Hess t h t nyomatékosan kifejezésre kívánta juttatni, hogy számára a *Chronica* kinyomtatása milyen hosszú és fáradságos munkát jelentett. Emellett természetesen ezzel a szavakkal a m  elkészítésével el rt érdemeit is m lt nyoltatni kívánta, de a „hosszú idő”, a „sok nap” j l érzékelhetően tart s, sok hónapos erőfeszítést  hajthatott hangsúlyozni.

A fentiekben kifejtettek nem tekinthetőek kész tényeknek, hanem inkább csak munkahipotézisnek, hiszen annak számos eleme feltételezéseken alapszik. Márpedig

⁵⁵ Azt a véleményt, hogy Hess maga metszette betűkkel dolgozott volna, egyedül Sebest yn Gyula vetette fel (*Gutenberg Festschrift* 1925. 31.), ez a feltételezés r alisan azonban aligha vehető számításba.

⁵⁶ *Chronica Hungarorum* Bp. 1973. 5.

⁵⁷ *Budai Krónika*. Bp. 1900. 9—10.

⁵⁸ *Magyar Könyvszemle* 1988. 245.

erre további következtetések építése valódi légvár lenne. Inkább csak az első hazai műhely két termékének meglehetősen alapos vizsgálata nyomán kialakult benyomások mozaikjainak összerakásával jött létre a fenti gondolatsor, ami mindaddig segítheti a további vizsgálódást, amíg egy vagy több olyan nyomós bizonyíték fel nem merül, ami az így kialakult kép kiigazítását, esetleg teljes módosítását nem teszi szükségessé.

A fentiekben előadott időrend meglehetősen távol áll a Fitz által kifejtettől,⁵⁹ de alighanem közelebb van a valósághoz. Miután bizonyítható volt, hogy az első budai nyomdában egyetlen kisméretű sajtó működött csupán, így aligha tartható a korábban feltételezett létszámú személyzet és teljesítmény. Nehéz is elgondolni, hogy vajon miért tétlenkedett Hess viszonylag jelentős kapacitású műhelyével 1472 tavaszától, vagyis a korábban vélt Budára érkezésétől a következő év húsvétjáig, a *Chronica* kinyomtatásának feltételezett megkezdéséig, hiszen ennek kialakítása távolról sem igényelt ennyi időt. Önmagában is ellentmondásos 13 főnyi személyzet alkalmazásának vélelmezése,⁶⁰ ha ezek mindössze egyetlen hónapig dolgoztak csak. Ugyanilyen ingatag alapokon áll Fitz rekonstrukciója Hess költségvetését és az általa kért könyvárat illetően.⁶¹

Bizonyos, hogy a most kifejtett gondolatsor végén nem egy impozáns, a nagy külföldi nyomdákkal vetekedő budai officina képe rajzolódik ki, hanem egy minden szempontból a lehető legszerényebb kis műhely. Azonban ennek felszerelésére vonatkozó és eddig tett megállapítások — beleértve a valóban minimális mennyiségű öntött betűket — egyre-másra csakis erre a feltételezésekre szorították az ezzel a témával behatóan foglalkozó vizsgálódót.

BORSA, GEDEON

Was für eine Druckerei besass Andreas Hess 1473 in Buda?

Gelegentlich des halbttausendjährigen Jubiläums der ersten ungerländischen Druckerei gestalteten sich zwei gegenteilige Meinungen in der ungarischen Fachliteratur. Die eine wurde von dem Verfasser dieses Aufsatzes vertreten, nach welcher Hess mit einer Menge von ungefähr einem Halbzentner von gegossenen Lettern von Rom in die ungarische Hauptstadt an kam. Der andere Standpunkt war der von Frau Zoltán Soltész, nach der musste der Drucker unbedingt Matrizen haben.

Der Aufsatz qualifiziert als eine humanistische Redewendung die Worte des Druckers in der Widmung, laut dessen wird er in der Zukunft noch grössere Arbeiten erzeugen. Daraus kann man weder an weitgehenden Ausgeberpläne, noch an der unerlässlichen Anwesenheit der Matrizen folgern. Auch die Abweichung von ein-zwei mm pro zwanzig Zeilen der zwei Budaer Drucksachen ist nicht durch Überguss, sondern mit der abweichenden Natur des Papiers der zwei Werke zu erklären. Durch die Wirkung der Befechtung vor dem Druck zog sich das Papier beim Trocknen, entlang der dichteren Rippen des Schöpfsiebs, mehr horizontal, als vertikal zusammen. Das führte im Werk in Quartformat (GW 3702) zu einer etwas minderen Zeilanhöhe, als im anderen in Folioformat (GW 6686).

Es gibt auch mehrere andere Argumente, die die Existenz der gegossenen Buchstaben bestärken scheinen. Die eingehenderen Untersuchungen verweisen sogar auf eine „ein Mann“ Werkstatt, wo Hess alle wichtige Arbeit allein machen könnte. Daraus kann man folgern, dass die Herstellung der *Chronica Hungarorum* auf 67 Folia mehr als zehn Monate brauchte.

⁵⁹ FITZ, *Hess* 93, 102—103, 169.

⁶⁰ FITZ, *Hess* 119—120.

⁶¹ FITZ, *Hess* 118—120.

Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében

A *Pressburger Aehrenlese* olvasóiról nem tudhatjuk, mit szoltak ahhoz, hogy kedvelt lapjuk 1830. évi 74. számában egymásután olvashatták a különféle „hazai mozgalmakról” a beszámolókat: előbb a magyar nyelvi-irodalmi törekvések egy új jelenségét dicsérte a sokat publikáló, akkor éppen Esztergomban tanító Rumy Károly György, majd egy névtelen tudósító a szlovákok kulturális életének egy mozzanatát világította meg. „Nachahmungswürdiger Patriotismus zur Beförderung der magyarischen Literatur” — hirdette Rumy rövid cikkének címe. „Literatur” — szerénykedett a szlovák témáról szóló kis írás. Azért is tanácstalanok vagyunk az újságolvasók esetleges dilemmáit tekintve, mivel Rumy tanulságos tudósításában már a cím is zavarba ejtő. A legkevésbé az a Patriotismus kifejezés, jóllehet hallatán nyilván mást gondolt a német nyelvű és mást a magyar anyanyelvű olvasó, különösen az 1830-as években. Ám ha mást gondoltak is, a Patria ismérvei közül a kormányzás a földrajzi terület azonossága, a történelmi és részben a kulturális hagyományok közösségbe szervezhetők a nem egy nyelvet beszélő állampolgárokat; s ha a Patria fogalma ekkorra tovább differenciálódott is, a magyarországi német nyelvű polgároknak (és újságjaiknak)¹ a följebb felsorolt jellemzők elegendőeknek bizonyultak ahhoz, hogy otthonuknak vallják azt a földet, amelyen tőlük eltérő szokásokkal, nyelvvel, mentalitással és művelődéssel rendelkező társaikkal kell együtt élniök. A Patriotismus számukra ekkor még nem vesztette el teljesen ama jelentését, amely a XVIII. század végéig általában használatos volt; legalábbis az a „hungarus”-tudat, amely jórészt meghatározta a magyarországi német nyelvű író helyzetét, tovább látszott élni. Annál több fejtőre adhatott alkalmat Rumy cikkében a Patriotismus jelzője: „nachahmungswürdiger”. Még hozzá a magyar irodalom (s itt egyértelműen a magyarische és nem ungarische vagy ahogy korábban írták: ungrische Literatur-ról van szó!) terjesztésében, támogatásában, népszerűsítésében. A kérdést ekképpen tehetjük föl: kinek szól a cikk?

Arról van ugyanis szó, hogy Erdélyben a magyar művek olvasását szorgalmazni kívánó egyesület alakult, mely feladatául tűzte ki: a Kolozsvárt megjelenő *Nemzeti Társalkodó* („National Gesellschaftler”) című irodalmi folyóiratból 200 példányt küld szét Erdély és Magyarország irodalombarátai számára. Kívánatos volna —

¹ Vö. erről korábban közzétett tanulmányaimat: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*, *Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1975, 95—110.; *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*, *Magyar Könyvszemle* 99, 1983, 89—101.

folytatja elmélkedését Rummy —, hogy Magyarországon hasonló egyesület alakulna, és olyan lapok hasonló jellegű terjesztésével foglalkozna, mint a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felső Magyar Országi Minerva* vagy a magyar nyelvű gazdasági lapok, továbbá az akkor heves viták középpontjában álló, hamarosan kiadásra kerülő magyar *Conversationslexikon*.

Nyilvánvaló tehát, hogy magyar kiadványok terjesztése körüli buzgalmat népszerűsíti a Szepességből származó, német anyanyelvű, németországi egyetemekre járt Rummy. Ám tartozunk egy finom megkülönböztetéssel: a magyar irodalmi és tudományos folyóiratok terjesztése nem azonos a magyar nyelv terjesztésével (jóllehet attól nehezen választható el). S míg Rummy (aki nem mindig szerencsésen használta a magyarománia kifejezést)² tiltakozott a magyarosítás számos formája ellen, abban sosem látott kivetnivalót, hogy a magyar folyóiratok olvasását mintegy intézményesen segítsék elő.

Kérdésünk továbbra is nyitva maradt: kinek szólt ez a cikk? Olyan lapban jelent meg, amely ekkor már nemigen örvendett országos tekintélynek, népszerűségben a mozgékonyabb pest-budai lapok mögé szorult, és témáival elsősorban a pozsonyi olvasók érdeklődését célozta meg. A pozsonyi olvasók közül is mindenekelőtt a német nyelvű polgárság figyelmére számíthatott a lap, arra épített 1764-es alapítása óta a *Pressburger Zeitung* is. Nem vitatható, hogy németül Magyarországon nemcsak a német anyanyelvűek tudtak. Emellett 1830-ban még korszerű magyar politikai napilap nem szolgálta a magyar olvasókat (több más típusú folyóirat mellett inkább a múlt szemléletét és szerkesztési gyakorlatát képviselő *Hazai 's Külföldi Tudósítások*). A *Pressburger Aehrenlese* olvasótáborában azonban aligha nevezhető bőségesnek. A nachahmungswürdiger jelző félreérthetlenné tette, hogy Rummy ezúttal nem elsősorban a német anyanyelvű olvasókhoz szólt. Legfeljebb annyi vonatkozhatott a lap törzsközönségére, hogy aki teheti, olvasson magyarul (is).

Azt sem tudjuk, hányan vették kezükbe a lapot vagy a lapnak ezt a példányát a magyar olvasók közül; és azt sem, miféle visszhangra számíthatott Rummy a német ajkú olvasók körében. Mindössze annyit kockáztathatunk meg, hogy a magyarországi német nyelvű lapok sűrűn és állhatatosan közvetítették a magyar nyelvű művelődés és a németül olvasók között. Így — vélhetjük — ez a híradás sem több, mint tájékoztatása a németül olvasó publikumnak: miféle kulturális törekvések és igények léteznek Magyarországon.

S ha e mellé a híradás mellé tesszük a következőt, nem rejthetjük el csodálkozásunkat. A tudósítás névtelen szerzője nem teljesen járatos a szlovák irodalmi viszonyokban. Azt állítja, hogy a szlovák nép, amely az állam dolgozó osztályának jó részét teszi ki, „die durch die Magyaren, ihre Bezwingen in die unfruchtbarsten Gegenden des Reichs gedrängt”, elsősorban vallási könyveket olvas, szórakoztató könyveket kedvtelésből és kedvvel („aus Lust und mit Lust”). A szlovák irodalom alkotásai közül ehelyen a Pozsonyban tanító és a biblikus cseh nyelven író J. Palkovič színdarabját emeli ki (*Dva buchy a tři šuchy*), amellyel a pozsonyi professzor mintegy 30 évvel azelőtt a szlovák színházi törekvések alapjait rakta le. Ebben az évben — hangzik a cikk — *Kocaurkovo* címmel jelent meg vígjáték, amely

² RUMY, Karl Georg: *Ein Wort zu Gunsten der deutschen Literatoren in Ungern*, Pressburger Aehrenlese 2, 1831, No. 32.

egy tanítóválasztásnak viszontagságait mondja el, s azt ábrázolja, hogy szerelem és értelem miképpen győzedelmeskednek. Ám ami ezután következik a cikkben, ellene mond a bevezető szavaknak:

„denn sieht das Bestreben der Slaven, sich bald und bestmöglich zu magyarisieren, überall deutlich hindurch; und so unbeholfen und schwer dies Beginnen hier erscheint, ist's dennoch des Verfassers ernster Wille, das Slavenvolk hiezu zu ermuntern und dem Willen des Königs und der Nation vorzuarbeiten.”

Ismét kérdőjel következik. Ki lehetett a tudósító, aki aztán Prof. Slawkowskyt nevezi meg a vígjáték szerzőjének (Ján Chalupka helyett), s arról is beszámol, hogy a két breznobányai előadás jövedelmét a korán elhunyt „szerző” özvegyének adták?

A megválaszol(hatat)lan kérdések e cikk olvastán szintén felsorakoztathatók. Nemcsak az értékesítés szerzője ismeretlen, hanem valójában az írás szándéka sem egészen világos. A cikk indításában ott érezhetjük a szlovák álláspontot, amely azt sugallta, hogy a szlovákok művelődési törekvései sem alábbvalóak a magyarokéinál vagy a németekéinél. Egy-egy kitételében pedig mintegy példaszerűen állítja az olvasó elé a szlovákok olvasási kedvét, amely pedig jókora áldozatot követel. Hogy éppen színműveket emel ki a szlovák irodalmi termésből, a szlovák irodalomra ekkor talán a legkevésbé jellemző műfajokat, az még nem okozhat ellentmondást. Annál inkább az a váratlannak tetsző fordulat, amely a szlovákok önkéntes (?) magyarosodását ecseteli, noha létezett önkéntes és természetes asszimiláció. S bár a magyar újságokban található erre is hivatkozásokat, a későbbiekben inkább azokat az intézkedéseket és kezdeményezéseket dicsérik a magyar lapok, amelyek a gyors magyarosodást sürgetik. Viszont szlovák részről, többnyire polémikus éllel, újságcikkekben, vitairatokban, erőteljes tiltakozás hallatszik a magyarosító igények és törekvések ellen. A cikk szerzőjéről csak annyit tudunk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy nem volt szlovák (érzésű), viszont tudott szlovákkul, feltehetőleg közel állt a szlovák evangélikusokhoz. A későbbiekben azután több mozzanat igazolhatja feltételezésünket, hogy a cikk szerzőjében német anyanyelvű, polgári származású tollforgatót kell sejtenuünk. Pest-Budán ekkor már nem is rejtetten folyik a küzdelem az önálló szlovák evangélikus egyházközség megteremtéséért, és a küzdelem élén látjuk a költő-lelkész Ján Kollárt, akinek mindenekelőtt német anyanyelvű híveivel van heves vitája. Az 1840-es években, a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* polémikus csatározások robbannak ki a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetője, J. M. Hurban és a lap szemleírója, Karl Ferencz (Philipp Korn) között.³ Ám ebből a néhány tényből nem vonhatjuk le a következtetést, hogy a magyarországi német nyelvű újságírás feltétlenül és minden esetben a magyarosító törekvéseket pártfogolta volna. S azt sem, hogy a szlovák-magyar polémiákban mindig a magyarok mellett találónak a német anyanyelvű újságírókat. Magának, Rummy Károly Györgynek a megnyilatkozásai sem erre engednek következtetni. Igaz ugyan az, hogy a magyar irodalomnak, elsősorban Kazinczy Ferenc törekvéseinek, valamint a magyar

³ HURBAN, Jos.[eph] M.[iloslav]: *Aufforderung und Erklärung*, Pannonia 10, 1846, No. 121. KARL Ferencz válasza: Uo., No. 131—136. Hurban vitairatát az *Orol Tatránski* című szlovák újságban is publikálta: 2, 1846, No. 46, 50.

tudományosságának németországi népszerűsítéséért nagyon sokat tett.⁴ S arra is bőségesen van adatunk, hogy a németországi sajtóban megjelent és nemegyszer rosszindulatú megnyilatkozásokat határozottan utasította vissza.⁵ Ám ugyanúgy szót emelt a szlovák vagy a horvát (az „illír”) törekvések védelmében, magyarul és németül, több ízben szólt a szláv megújulás ügye mellett. Amikor például a magyar nyelv tömörségéről és pontosságáról értekezik, szükségesnek tartja, hogy megjegyezze:

„da ich zwar ein warmer Freund der magyarischen Sprache und Literatur bin, aber dabei nicht an Magyaromanie und Slawenhaß leide”.⁶

S a továbbiakban megállapítja, miszerint a szlavóniai és a szerb nyelv hasonlóképpen képes tömör és szemléletes kifejezésekkel élni, mint a magyar.

S bár a magyarországi német nyelvű sajtó számos alkalommal látványosan manifesztálja, mennyire a magáévá teszi a magyar törekvéseket, milyen szoros szálak fűzik össze a magyarsággal, mennyire csodálója a magyarságnak, olykor a sorok között, olykor nyíltan, éppen a patriotizmus kérdésében jelzi a különbséget a magyarosodást sürgető magyar és az egyéb törekvések között. Beszédes példa, hogy a pesti német nyelvű sajtó átveszi a *Vossische Zeitung* egy cikkét az igazi és a hamis patriotizmusról.⁷ A cikkben természetesen csupán általában elmélkedik a szerző a különbségtételről, az olvasóra bízta, alkalmazza-e vagy sem a magyarországi helyzetre az elvi síkon mozgó megállapításokat:

„So ungefähr läßt sich nachweisen, daß der wahre Patriotismus die Frucht tief und klar durchgedrungener Erkenntniß bürgerlichen, vaterländischen und rein menschlichen Verhältnisse ist, so wie der falsche Patriotismus dagegen ein Product blind tappender Leidenschaftlichkeit und der fanatischen Mißleitung Derer anheimgegeben ist, die jenes Wort als Köder zur Erreichung ihrer halbsüchtigen Zwecke, mißbrauchen.”

S hogy a gyakorlat példájával erősítsék a kiegyensúlyozott álláspontot képviselő pest-budai német nyelvű sajtó helyzetét, a följebb idézett lap előző évfolyamában közli a szerkesztőség Ján Kollár cikkét, amelyben Horvát Istvánnak, a magyar történéshoz sok vitára okot adó és Horvátország jogi státusát elfogultan szemlélő értekezését cáfolja a magyar történéshoz hasonló, a túl merésznek minősíthető etimologizálás eszközével.⁸ Továbbá helyet biztosít az osztrák biedermeier költészet reprezentánsa magyar tárgyú verseskötetéről szóló ismertetése számára büszkén emlegetve a Johann Nepomuk Vogl alkotta *Klänge und Bilder aus Ungarn* második

⁴ Vö. erről: SZÖGI Ferenc: *Rumy Károly György, a magyar irodalom ismertetője*, Budapest, 1934.

⁵ *Einiges zur Berichtigung des Aufsatzes „über das geistige Leben in Ungarn” in der Allgemeinen Zeitung, Pesther Tageblatt* 4, 1840, No. 226–228. Ebben a vitacikkben méltatja Rumy a magyarországi német nyelvű sajtót és a szlovák népköltészetet és irodalmat, mint Magyarország kultúrájának értékeit.

⁶ *Kürze und Precision der magyarischen Sprache*, Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung 2, 1828. No. 7.

⁷ *Wahrer und falscher Patriotismus* (Aus der Vossischen Ztg.), Gemeinnützige Blätter zur Belehrung und Unterhaltung (Zur Vereinigten Ofter-Pesther Zeitung) 35, 1845, No. 1.

⁸ KOLLÁR, Johann: *Berichtigung*, Uo., 34, 1844, 30–31.

kiadását, Vogl versinek orosz, angol és francia fordítását,⁹ valamint a magyar nemzeti költő, Vörösmarty Mihály versei 1844-es kötetének elismerő méltatását, kijelentve: „Sein Főti dal und Szózat leben in aller Munde, sein Zalán futása hat ihm den Namen des ungarischen Homers erworben.”¹⁰

Sami itt figyelemre méltó: a verseket magyar címükkel találjuk megnevezve, mint ami magától értetődően ismert az olvasók előtt. Érdekes írásokat olvashatunk a Magyarországra irányuló német kivándorlásról.¹¹

S azt már csak kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy a szlovák költő Karol Kuzmány egy cikkét¹² is olvashatjuk az 1845-ös évfolyamban, valamint számos beszámolót a magyar kulturális életről.

Nemcsak az elfogulatlanság, a mindenféle pártállású és nemzetiségű alkotó írásainak közreadása érdemli meg a figyelmet. Ezt azzal is magyarázhatnók, hogy a lap sokféle olvasó érdeklődését igyekezett kielégíteni. Inkább azt hangsúlyoznók, hogy a pest-budai német sajtó (de a pozsonyi is!) tudomásul vette, miszerint többnyelvű városban él, amelyben a magyar mellett a német, a szlovák, illetve a szerb lakosság is igyekszik létrehozni a maga kulturális intézményrendszerét, igyekszik közösséggé szerveződni, és felkészülni a jövő igényelte, a polgárosodás megkövetelte feladatokra. S amellett, hogy a „német elem” jelentős hányada a polgári foglalkozásúak, azaz a kávéházakat, a német nyelvű színházat látogatók közül került ki, másképpen szólva azok közül, akik rendszeresen olvastak újságot, vásároltak könyveket, a német nyelv sok esetben kiegyenlítő és közvetítő szerepet játszott. Annak ellenére, hogy a német műveltséghez, a magyarországi németiséghez és általában a Habsburg hatalommal azonosított németiséghez való viszony korántsem mutatkozott egyértelműnek. S ezt magyarázhatjuk akképpen: az önálló nemzetegyeniség és népegyeniség kialakítását célzó folyamatban, ha a Habsburg uralkodó személye nem is, a németiség egészében és differenciálatlanul a nemzeti jellegű és anyanyelvű kultúra kibontakozása akadályának tetszett. Ismeretes, hogy Ján Kollár szonett-eposza, a Slávy dcera elégikus előhangjában a szlávtság keserveiért az „irigy Teutóniát” teszi felelőssé, s az is ismeretes, hogy a németül író, ám a magyar szellemi és politikai életben résztvevő alkotók ellen támadást intéz az a magyar csoport,¹³ amely egyfelől a magyar szellemi élet centralizálására, másfelől a XVIII. században még megszokott soknyelvűségének megszüntetésére törekszik.

Mégsem intézhetjük el ezt a kérdést annyival, hogy a magyarországi németiség tollforgatóinak jórésze elavult vagy legalábbis divatja múlt (XVIII. századi) pozíciót védelmesített akkor, amikor a közvetítés feladatát vállalva, a sokszínű-soknyelvű kultúra védelmében emelt szót. Azt sincs jogunk feltételezni, hogy értetlenül és minden esetben riadtan szemlélték volna a kulturális törekvések

⁹ Uo. No. 50.

¹⁰ Uo. No. 94.

¹¹ *Die deutsche Auswanderung nach Ungarn* (Aus d. Deutsch. Allg. Ztg.). Uo, No. 53., PIPISS, Laurentius: *Auch etwas über die Auswanderung der Deutschen nach Ungarn*, Uo. No. 65.

¹² *Zwei wichtige, die Geschichte der evang. Kirche in Ungarn betreffende Original-Documente*, 1845. No. 23.

¹³ BLEYER Jakab: *Kazinczy Ferencz polémiája az Aurora-körrel 1830-ban*, Egyetemes Philologiai Közöny 20, 1896, 665—669, 788—800.

nacionalizálódását (olykor nacionalizmusát). Idézzünk 1846-ból egy zágrábi tudósítást és annak szerkesztői kommentárját, mint amely viszonylag pontosan jelzi német nyelvű alkotók olykor országrészenként vagy tartományonként külön-külön, alapvonásaiban azonos, lényeges részletproblémákat tekintve különböző felfogását. Az 1846. április 5-éről kelt tudósítás¹⁴ a *Lyubiza i Zloba* (a lap helyesírása!) előadásáról ad hírt, Nationaloperként minősítve a Dr. Demeter szövegére készült, Lissinsky által komponált alkotást. „Ljubicza i Zloba wird in der Agramer Zeitgeschichte einen ehrenvollen Platz einnehmen, indem sich bei den Anklängen der Landessprache, wie bei den Talenten der Einzelnen, eine allgemeine Begeisterung feurig und laut aussprach, und dadurch zu einem Volksfest geworden ist”. Ami a zágrábi esemény leírását illeti, a magyar olvasót a pesti Magyar Színház 1837-es megnyitásának nemzeti ünnepélyére emlékezteti.

A tudósítás idézett részének kulcsszavai: a Landessprache, Volksfest (a tudósításból kitetszik, hogy az előadók között egy született Erdődy grófnő nevét is megjeljük), valamint műfaji minősítésként a Nationaloper. 1846-ban vagyunk, a magyarok már átéltek hasonlót Erkel Ferenc Hunyadi László című operájának bemutatásakor. Ezért kissé meglepődünk a Nationaloperhez fűzött és teljes terjedelmében idézett lábjegyzet olvasásakor:

„Nationaloper? Diese Bezeichnung finden wir fast unpassend! Die Kunst kennt keine Nationalität, sie ist überall zu Hause, wo sie gepflanzt und gepflegt wird. Wirr lassen uns wol Nationallieder, Nationalweisen gefallen, aber einer Oper, die ein kunstvoll geregeltes, den ästhetischen Prinzipien entsprechendes Ganzes sein soll, kann man füglich dieses Prädikat nicht geben. Man sagt allerdings auch eine italienische, eine deutsche, eine französische Musik, diese Benennung richtet sich aber nur nach den Schulen, welchen die resp. Meister angehören. Hat man aber je gehört, daß die Franzosen, daß die Engländer, daß die Deutschen oder die Italiener eine Nationaloper hätten? Ach, daß die Politik auch anfängt, sich in die Kunst zu mischen! Fürwahr, nichts konnte so sehr ihrem Verfall beitragen, als gerade dieses!”

Naivitás és rövidlátás éppen nem jellemző a szerkesztőségi kommentárra, hiszen tudomást vesz az ekkor már szenvedéllyel dúló nemzeti-nemzetiségi mozgalmakról. S az a tény, hogy a szerkesztő közli ezt a terjedelmes beszámolót (Pesten-Budán egy zágrábi társasági-nemzeti eseményről) jelzi, hogy nem utasítja el egészében még a nemzeties jellegű kulturális megnyilvánulásokat sem. A művészet nemzetköziségének tételét szegezi a XIX. században fokozatosan mind jelentősebb térhez jutó nemzeti értelmezésekkel szemben. S most ne emlékeztessünk arra, hogy például Bécsben az olasz nyelvű opera ellenében jelentkezett a népi Singpielhez idomuló és ezért inkább a vígoperában érvényesülő német nyelvűség; hogy mindenütt jelenlévő törekvéseket figyelhetünk meg az idegen nyelvű színjátszással szemben az anyanyelvű előadások népszerűsítésére (miközben az olasz operatársulatok Szentpétervártól Bécsig Európa szerte megfordultak.) A „nemzeti” ily előtérbe kerülése egzisztenciájában fenyegette a németajkú színtársulatokat, újságírást; hiszen a nemzetiesedés előrehaladásával egyre több írástudó váltott nyelvet, és lett az anyanyelvű irodalom munkása. Még akkor is így van ez, ha a német nyelvű sajtóban olykor szinte tudathasadásos módon, de legalábbis terminológiai tisztázatlanságra

¹⁴ *Der Schmetterling* 15, 1846, No. 25.

vallóan a pesti Magyar Színházat, (1840-től Nemzeti Színház) kivétel nélkül mindig Nationaltheaterként, a pesti Német Színházat csupán Deutsches Theaterként emlegetik, a színházi előadások bírálatát is a följebbi címszó alatt végzik el.¹⁵ A Nationaltheaternek természetesen nem egészen az a jelentése, mint a magyar nyelvű sajtóban, ahol Pest-Buda új ékességét és büszkeségét a nemzeti mozgalom egyik legfontosabb intézményeként, a magyar (és ezúttal a hangsúlyozottan magyar nyelvű) művelődés bástyájaként emlegetik, amelynek fenntartásával az Országgyűlésen is többször foglalkoztak. Ezzel szemben a Német Színház a magyar nemzeti mozgalom nem egy képviselője szemében a magyar színháztól közönséget elvonó intézmény, amelyet eltűrnek, de amelyért kevésse lelkesednek. Az 1840-es években a pest-budai német nyelvű polgár tanúja volt a türelmetlen támadásoknak, amelyeknek célpontja a pesti német színház volt, a botrányos jeleneteknek, az oktanlan tüntetéseknek, amelyek visszatetszést keltettek a jobbjézésűekben (ők sem voltak kevesen).¹⁶ A pesti Német Színházban is fellépő művészeket olykor heves tüntetéssel fogadták a magyarosodást túlságos buzgalommal sürgetők. Ezek a jelenetek vetítődnek ki a följebb idézett szerkesztői megjegyzés háttéréül. És ha a pest-budai események német nyelvű újságokban való kommentálása érthető okokból jóval visszafogottabban történt is, a lapok újságírói-szerkesztői kaptak az alkalmon, hogy kifejtessék ezzel kapcsolatos véleményüket, és állást foglalhassanak a patriotizmus problémakörében.

Mert szüntelen állásfoglalásra kényszerültek. És ez egyben annyit is jelentett, hogy számot kellett vetniök helyzetükkel, és mérlegre kellett tenniök a vaterländisch, patriotisch, Nationalität és egyéb, az idők folyamán változó tartalmú szavak jelentését, s a fogalmak e változásában saját lehetőségeiket.

Ami a fogalmi tisztázás szándékát illeti, minden bizonnyal zavarólag hatott, hogy már a fogalmak lendületes változásainak kezdetén más irányba tartott a bécsi-ausztriai, illetve a magyar-, cseh- és horvátországi igyekezet, amikor olyan fogalmak jelentésmezejéről gondolkodtak, mint amilyen az állam, a haza, a nép, a nemzetiség. Így amikor Johann Karl Lübeck 1804-ben lapkiadására határozta el magát, még minden mellékgondolat nélkül ezt a címet választotta: *Patriotisches Wochenblatt für Ungern*, s újságának célját a cím további részeivel jelölte meg: Zur Verbreitung gemeinnützigter Kenntnisse und zur Beförderung alles Guten und Nützlichen. A továbbiakban az olvasók körét igyekezett megvonni: Für Leser aus allen Ständen. Teljesen egyértelmű, hogy itt a patriotisztikus érzés meghatározott régióra vonatkozik. A lap cikkeiből kitetszik a törekvés, szeretné a magyar(országi) tudományos törekvéseket, valamint a magyar nemzeti jellemet (és jelleget) a németül olvasó külföld (tehát Ausztria) előtt is népszerűsíteni. Ilyeténképpen a patriotisch fogalmához nem tapad sem egyoldalúság, sem megszorító tényező, hiszen például az egyik értekezés a latin nyelv további fenntartása, a latinnak az ismereteket külföldre terjesztő „képessége” mellett tör lándzsát. S a lap német nyelvűsége mindenképpen szavazat egy nyelvi jellemzőktől jórészt független

¹⁵ Heimische Literatur címszó alatt a *Der Ungar* című újságban magyar tárgyú tudósításokat olvashatunk.

¹⁶ SZÉCHENYI István: *A Marseillaise; Német színházi botrány, s ahhoz még egy kis kiadvány*, In: *Gróf Széchenyi István cikkei*, összeáll.: ZICHY Antal, Budapest 1893, I, 282, 294, 301—326.

nemzetfogalom mellett. Emellé tehetjük a csehországi német nyelvű kulturális törekvések egy érdekes dokumentumát. Bécsi lapban olvastuk azt az előfizetési fölhívást, amelyet a nemcsak szűkebb hazájában ismert lapszerkesztő, Christian Carl André tett közzé.¹⁷ Célja: Belehrung und Unterhaltung für die Bewohner des österreichischen Staats. Az újság hovatartozását ekképpen jelöli: Zeitschrift vom Herausgeber des patriotischen Tageblatts. Ami azt jelenti, hogy Brünnben *Patriotisches Tageblatt* címen adott ki újságot, amely szintén egy meghatározott régióban élő — gondolkodó lakosság tudatát volt hivatva érzékeltetni. André meghirdetett lapjában mindenekelőtt Vaterländische Geschichte-t ígér, amely tartalmában főleg csehországi, tágabb értelemben véve pedig osztrák birodalmi lenne.

Az idevonatkozó ausztriai szemléletet szintén a lapcímek módosulásával és a lapcímekben jelentkező programok változásaiban kísérhetjük nyomon. Ha például 1781-ben ezt olvashatjuk a lap első oldalán: *Annalen der Literatur in den kaiserlichen Erbländern*, akkor ebben a jozefinizmus egységes birodalmának ábrándjait is megfogalmazva látjuk. Ehhez képest erős visszalépés 1802-ben az *Annalen der österreichischen Literatur*, akár célkitűzésként is. Más kérdés, hogy a szerkesztői gyakorlat nem szorítkozott arra, hogy az österreichisch-t szó szerint vegye, érdeklődése a Habsburg Monarchia más „tartományaira”, országrészeire is kiterjedt. Jól jelzi, hogy 1803-ban már ezt olvashatjuk le a folyóirat címodaláról: *Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*. S az államforma változását követi az új cím. *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*.

S amit följebb a szerkesztőknek a kor fő tendenciáit érzékeltető szándékaival címváltozásokként regisztrálhattunk, azt a hivatalosnak minősíthető és az Udvar szemléletét kifejező lapalapításban kendőzés nélkül láthatjuk. 1808. május 10-étől ugyanis új folyóirat indult. Ez része volt az Udvar ama cselekvési programjának, amely a birodalmi patriotizmusnak hathatósabb érvényesítéséért folyt. Különösen szükség volt a Habsburg Monarchia népei összetartozásának hangsúlyozására a napóleoni háborúk válságos időszakában, akkor, amikor az egyes részek elszakadása is lehetőségként sejlett föl. S bár I. Ferenc abszolutizmusa valójában mindig visszariadt a nemzeti, hazafias érzelmek jelentkezésekor, ezúttal az összbirodalmi patriotizmus népszerűsítésének célját jelölte meg a folyóirattal. Már a cím sokat mondó: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, s a jelszóként emlegetett „wahr, freymüthig, bescheiden” mintha még engedményt is jelentene a szabadabb gondolkodást igénylő íróknak. Az első lapokon közölt célkitűzés megfogalmazása egyértelművé teszi, hogy a válságos helyzetbe került monarchia az eddig figyelmen kívül hagyott nemzetekre számít: „Der Zweck dieser Blätter ist: die Bewohner der kais. Erbstaaten mit sich selbst näher bekannt zu machen und Vaterlandsiebe durch Vaterlandskunde zu befördern”. S ezzel a XVIII. században az iskolai tananyagban is jelenlévő Landeskunde szorgalmazását ígéri, illetve ama gondolat népszerűsítését, amely az egyes nemzetek önismeretét és saját hagyományait sem téveszti szem elől. Ezt jelenti be a *Vaterländische Reisen*, a *Materialien zur*

¹⁷ ANDRÉ, Christian Carl: *Ankündigung, Intelligenzblatt der Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume* 8, 1809, Marz, 142—143.

altern und neuern vaterländische Geschichte körébe vágó értekezések közlésével, illetve olyan rovat meghonosításával, mint Schöne, edle, vorzüglich patriotische Handlungen, Stiftungen, Vermächtnisse, Privatanstalten. A hosszan részletezett szerkesztői program „nyitást” jelent, az abszolutizmus szellemi elnyomásának enyhítését, olyan erők bekapcsolását a folyóiratba, amelyek eddig a regionális vagy a külföldi nyilvánosság számára dolgoztak. A szerkesztő ezen keresztül a magyar- és a csehországi német ajkú olvasók és szerzők aktivitását a birodalmi patriotizmus népszerűsítésére óhajtja igénybe venni.

„Möchten vorzüglich jene Gelehrte und Geschäftsmänner, welche das viel zu frühe geschlossene *Patriotische Tagblatt* des thätigen und verdienstvollen Herrn Rathes Andre und die interessante *Zeitschrift von und für Ungarn* (!) des achtungswürdigen, für alles Gute so warmen und thätigen Herrn Professors von Schedius mit ihren Beyträgen unterstützten, an die Redaction der vaterländischen Blätter sich anschließen, welche nach Plan und Tendenz jene Zeitschriften ersetzen sollen.”

Hogy például Schediust éppen az a hatalom üldözte az 1790-es években, s ugyanaz a hatalom szüntette meg *Zeitschriftjét* 1804-ben,¹⁸ amely most megnyerni törekedett, azt viszonylag kevesen tudták. Viszont az a tény, hogy az Udvar — többek között — a magyarországi németekre számított olvasóként és szerzőként, hogy birodalmi patriotizmusra ösztönözte őket, abban az a felismerés rejlett, hogy részükről hiba volt ennek teljes elhanyagolása. Más kérdés, hogy a birodalmi patriotizmus nem jelentett számukra alternatívát, hiszen e gondolat népszerűsítését nem követték, illetve nem előzték meg azok a gazdasági és politikai intézkedések, amelyek hitelesítették volna az Udvar törekvéseinek nem pusztán taktikai megfontolásait.

S az a tény, hogy I. Ferenc abszolutizmusa, amely 1794 után különösen érezhetővé vált, majd az, hogy 1813—1825 között Magyarország kormányzásában még nyíltabban és még inkább kendőzetlenül abszolutisztikus módszerek érvényesültek (például az uralkodó nem hívta össze az országgyűlést), 1825 után pedig a Magyarország gazdasági felzárkóztatását célzó és a demokratizálás irányába ható javaslatok a magyar ellenzék köréből hangzottak el, és az Udvar mind inkább a Szent Szövetségnek a szabad gondolkodást béklyóba verő szerepébe kényszerült, egyáltalában nem tette vonzóvá a nem ausztriai területek német ajkú lakossága számára az állampatriotizmust. A szűk körbe szorult, mentalitásában kispolgárként élő városi lakos ritkán tekintett túl közvetlen környezetén. És ha mégis, sokkal inkább a Patria sorsa érdekelte, mint a számára megfoghatatlan és csak a napóleoni háborúknak a szó szoros értelmében vett „Vaterland” területét vagy lakóhelyét érintő rövid periódusában érzékelhető összbirodalmi érdek. S az a bécsi taktikázás is idegen volt tőle, amely még az 1790-es évek elején, II. Lipót király intenciójára — jórészt sikertelenül — a magyar ellenzéki nemesség ellen uszította a német ajkú polgárságot Magyarországon, majd egy-két éven belül felejteni látszott a nagyobb szabadságot és hatókört igénylő, ám inkább a magyar nemesség megriasztására megfogalmazott gondolatokat, továbbá az a megtorlás és időnként „nyitás”

¹⁸ FRIED István: *Funktion und Möglichkeit einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*, In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Red.: István FRIED, Hans LEMBERG, Edith ROSENTRAUCH-KÖNIGSBERG, Hg.: Heinz ISCHREY, Berlin 1986, 139—158.

változtatásában megnyilvánuló politikai megfontolás sem vonzhatta, amely, alapjában mégis változatlanul, Magyarországra mindig gyanakvással tekintett. S ne feledjük, a magyarországi német ajkú városi lakosság jelentős része evangélikus volt, és a vallásszabadság a XIX. század első felében korántsem volt teljesnek mondható.

Így nem látjuk nyomát annak, hogy néhány protokolláris megnyilvánuláson túl a Patriotizmus, a Vaterland, a Nationalität fogalmába a magyarországi német polgár Ausztriát, a Magyarország területén kívül fekvő területeket is beleértette volna. Óvatosságát és kispolgári mentalitását is kifejezheti ama közömbösség, amely a *Vaterländische Blätter* nagyhangú ígéreteinek éppen úgy nem hitt, mint korábban II. Lipót bújtogató szavainak (leszámítva néhány, az Udvar szolgálatában álló Vertrauensmann-t). Különösen azért nem, mert 1817 után jó darabig elzárták előle a művelődés, a tapasztalatszerzés legfőbb eszközét, a külföldi egyetemek látogatását. S ezt nem pótolhatta a Bécsben szervezett, protestáns teológusokat képző egyetem létesítése.¹⁹

Több oka lett volna arra, hogy Hormayr Joseph báró célkitűzéseit megértéssel fogadja. Hiszen róla általánosan ismert volt, hogy összbirodalmi patriotizmusa nem kizárólag Habsburg-érdekű jelszó, hanem megélt—megszenvedett valóság. S ha a végeredmény a Habsburg uralkodó érdekeit szolgálta volna, az eszközök nem a *Vaterländische Blätternek* a hatalomtól sugallt, ám csupán taktikai célt szolgáló megfontolásai közül valók. Hormayr a Monarchia különféle tartományai értelmiségi mozgalmainak laza, ám a Monarchia egészének érdekeit szem előtt tartó közösségében gondolkodott, és ezáltal mindegyik nép, nemzet kulturális javainak felmutatását szorgalmazta. Ennek érdekében alapított folyóiratot,²⁰ majd Taschenbuchot²¹ (amelynek társszerkesztőjéül sikerült Mednyánszky Alajost megnyernie), ám nem sikerült nemzetek fölött álló és a tartományi-nemzeti érdekeket egy nagyobb egész kedvéért feledő együttesben tömöríteni a folyóirat nyújtotta alkalmat kihasználó, ám továbbra is a maguk útját járó magyar, cseh, osztrák stb. írókat, alkotókat. Igen neves tudósok, írók (mint pl. Rummy, Dobrovský) működtek közre abban, hogy Hormayr lapja színvonalasabb legyen. De a feltárt és németül megjelentetett mondák, legendák, történetek, anekdoták, történelmi értekezések jelentősége nem abban állt, hogy a Monarchia népeinek egymásra utaltságát, történelmi sorsközösségét igazolták, hanem abban, hogy az anyanyelvű irodalom számára nyersanyagot, témákat szolgáltatottak. S bár Pukánszky Béla néhány elszórt esetet említ, hogy az egyes nemzeti mozgalmak ellenében a német népi öntudat formái is viszonylag korán jelentkeztek, azt ő is hangsúlyozza: „Hormayrnak és osztrák barátainak törekvése, hogy az új állampatriotizmusnak a nemzeti hagyományok feltárása nyomán kialakuló történelmi tudatból teremtsenek életerős

¹⁹ 1821. április 2-án nyílt meg. Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a XVIII. és XIX. században*, Theológiai Szemle 9, 1930, 443–501.

²⁰ *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1810–1822), *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (1823–1828), *Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst* (1829–1830).

²¹ *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* (1820–1830).

gyökérzetet, német nemzeti mozgalom keletkezését nálunk (értsd: Magyarországon, F. I.) szintén nem segíthette elő.”²²

S ha a magyarországi németek öntudata formáinak histórikumát nyomozzuk, akkor megfelelő óvatossággal eljárva, néhány tényezőt kell említenünk. Először azt, hogy I. Ferenc abszolutizmusa nem tűrt semmiféle — spontán — szervezkedést, olyat sem, amely esetleg az összbirodalmi érdekek jegyében tömörített volna hasonló gondolkodásúakat. Ennek következtében Magyarországról nem indult ki olyan kezdeményezés, amely az állampatriotizmus népszerűsítésében jeleskedett volna. Nem tekinthetjük annak Rummy Károly György folyóirat és almanach alapítására irányuló fáradozásait a XIX. század elején,²³ jóllehet Rummy már ekkor sem, az 1830-as évektől kezdve pedig különösen nem azonosult a magyar nemzeti mozgalommal, annak legfeljebb bizonyos kulturális törekvéseit támogatta, semmi esetre sem a magyarosítás körébe vágó politikai gondolatait. Másodszor tekintetbe kell vennünk azt, hogy amiképpen az összbirodalmi érdekek és Magyarország érdekei — főleg rövid távon — ritkán esnek egybe, azonképpen a magyarországi német polgár (gazdasági) elképzelései sem harmonizáltak az Udvar terveivel. Harmadszor ügyelnünk kell arra, hogy egyes, rögtönzésszerű újságcikkekből ne vonjunk le elhamarkodott következtetéseket, de még olyan alapos, megfontolt vélekedésekből sem, mint amilyeneket Jakob Glatz röpiratszerű munkája,²⁴ illetve Samuel Bredetzky vegyes tartalmú kötetei képviselnek.²⁵ Egyrészt az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokat az egész írói életművel kell konfrontálnunk, másrészt abban a történelmi szituációban kell szemlélnünk, amelyben keletkeztek. Tehát Jakob Glatz-ét abban a szélcsendben, amely a magyar jakobinusok mozgalmának elfojtása után jellemezte Magyarország állapotát, a megfélemlítettség és a visszavonultság helyzetében, amelyben nemcsak a Habsburgok börtöneiben ülök, hanem mások is csupán a túlélésben reménykedhettek. Bredetzky kötetei pedig a XIX. század első évtizedében születtek, amikor az országgyűléseken az Udvar és a nemesi ellenzék a napóleoni háborúk fordulataitól is befolyásolt összecsapásai jelentették a közéletet. Az Udvar próbálkozásai az ellenzék erejének megtörésére és az ellenzék törekvései a katonailag és gazdaságilag megszorult Udvar ellenében számukra kedvezőbb pozíció kialakítására egyként jellemezték ezt az évtizedet, miközben az Udvar provokáló szándékkal kiűrt pályázati kérdése vetette föl a magyar mint államnyelv bevezetésének lehetőségét.²⁶ Később aztán az Udvar legfeljebb a megtorlással kezdeményezett (1825 után), a kezdeményezés vitathatatlanul a gyors ütemben radikalizálódó és nemegyszer — olykor az Udvar halogató politikája miatt — türelmetlenné váló ellenzék kezébe került.

²² PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*, Budapest, é. n., 87.; Ugyanő.: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins*, Ungarische Jahrbücher 14, 1934, 144—164.

²³ FRIED, István: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*, Magyar Könyvszemle 90, 1974, 262—268.; Ugyanő.: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*, Uo. 95, 1979, 288—297.

²⁴ GLATZ, Jakob: *Frey müßige Bemerkungen eines Ungarns über sein Vaterland*. Auf einer Reise durch einige ungarische Provinzen, Teutschland [Ettinger in Gotha], 1799.

²⁵ BREDETZKY, Samuel: *Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*, Wien 1803—1805, Bd. 1—4.

²⁶ *Kazinczy Ferenc tübingiai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, Kiadja: Heinrich Gusztáv, Budapest 1916.

Ebben a történelmi folyamatban a magyarországi német ajkú polgár az információkat és így a tájékozódás irányait elsősorban saját újságain, hetilapjain keresztül kapta, amelyeket az Udvar nem támogatott, amelynek viszont küszködniök kellett a cenzúra szokásos rövidlítésével. Tudjuk, hogy az 1819—1822 között élt pest-budai illetőségű *Pannonia* összeütközésbe került Grillparzer egy versének közlése miatt a hatóságokkal,²⁷ míg az 1825—1828 között kiadott *Iris* anyagi okok következtében szűnt meg.²⁸ Mindkét hetilap már jelzi a később még inkább egyértelmű szerkesztői szándékot: meghatározott régió felfogásához, létformájához, világához akarnak alkalmazkodni amellet, hogy az információk közlésével ennek a régiónak arculatát kívánják formálni. Az egymás után megjelenő napilapok, melléklapok, folyóiratok hangsúlyozzák (már címükben is) hovatartozásukat. A *Pesther Tageblatt*, a *Temesvárer Wochenblatt*, a *Pressburger Zeitung*, (ez utóbbi 1929-ig élt), a *Pesther Zeitung*, illetve a több korszakon át élő *Vereinige Ofner-Pester Zeitung* nem csupán a megjelenés helyét akarják közölni az érdeklődőkkel, hanem más lapokkal szembeszegezve azt a földrajzilag behatárolt kulturális közeget is, amelynek szócsövei, részei, érdekeinek képviselői. Amit szerkesztői vállalként olvashatunk, az valójában ennek a kulturális közegnek jellemzője, egy gondolkodástípusnak reprezentálása. Ebben a gondolatkörben értékelődik át a XVIII. századból örökölt „hungarus”-jellegű, tehát magyarországi Landespatritismus, vaterländisch-öntudat, lapjaink esetében inkább érzelmi színezettel, de annak ismeretében, hogy a magyar nemzeti mozgalom végérvényesen szakított az egykor érvényes haza- és nemzet-fogalommal, és más ismérvek szerint viszonyítja egymáshoz az állam és a haza képzetét.

A *Pesther Tageblatt* előfizetési hirdetésében olvashatjuk ama tanulságos mondatokat, amelyek egy pest-budai német nyelvű lap lehetőségeit és a vele szemben támasztott követelményeket körvonalazzák.

„Wir haben die hervorstehendsten Erscheinungen im artistischen, literarischen, wie socialen Leben unsres Vaterlandes, welchen Ursprung sie auch haben mochten, durch Erwähnung, unbefangene Würdigung und unparteiische Beleuchtung ins rechte Licht zu setzen gesucht (. . .) Wir haben, wo es die Interessen des gemeinsamen Vaterlandes, wo es die Förderung humaner Zwecke, wo es die Hebung geistiger und sittlicher Cultur galt, laut und eindringlich unsre Stimmen vernehmen lassen. Wir haben eifrigst, und wir haben schmeicheln dürfen, nicht erfolglos darnach gestrebt, unsre Zeitschrift zum Organe und Reflex-Spiegel vaterländischer Bildung, zur Zuleitungsröhre, und Uebergangsbrücke für Kenntniß fremder Gesittung und Culturzustande zu gestalten.”²⁹

Ezzel szemben a *Der Ungar* 1843-as évfolyamában alcímként az alábbi célkitűzéssel találkozunk: Zeitschriftliches Organ für magyarische Interessen, für Kunst, Theater und Mode. Ám a részletezett program még sokat ígérésében is szerényebb ennél, bármily hangzatosan szól a lap címe és alcíme:

²⁷ *Kazinczy Ferencz levelezése XVII.* Budapest 1907, 60. Grillparzernek a cenzúra által eltiltott versét a *Pannonia* is közölte, ebből támadtak a bonyodalmak.

²⁸ *Kazinczy Ferencz Levelezése XXI.* Budapest 1911, 4. Vö. még: *Akadémiai Értesítő* 20, 1909, 20—21. Carl Stielly levele Széchenyi Istvánhoz.

²⁹ *Pesther Tageblatt* 1, 1839, No. 292.

„Heimliche und fremde Interessen, natürlich die ersten vorherrschend, Besprechung socieller Fragen, Beurteilung alles einheimischen und fremden Produkte der Literatur, Behandlung aller wichtigen Gegenstände, in materieller Beziehung, welche im In- und Auslande an der Tagesordnung sind, eine Auswahl der besten historischen Novellen, Genrebilder, Biografien, unparteiische und gründliche Theaterkritiken, die nie durch was immer für einen Einfluß korrumpirt werden dürfen, freisinnige und unparteiische Correspondenzen aus Wien, Dresden, Berlin, etc. allen Gegenden Ungarns und Siebenbürgens, Anekdoten und interessante Notizen aus dem Alltagsleben...”³⁰

Párhuzamként említhetjük, hogy e célkitűzéseket a Habsburg Monarchiában mindenütt föllelhetjük. A Habsburg Monarchia német nyelvű lapjai a közönség meghatározott köréhez akarnak beszélni, és ezt névválasztásukkal is jelölik: *Bohemia, Moravia, Agramer Zeitung, Carniolia, Galicia* etc. Ám ezen túl olyaténképpen képviselik a szűkebb Patria, az általuk vallott Vaterland érdekeit és kultúráját, hogy az a hasonló szituációban tevékenykedő, ám a Monarchia más területén élő publikum számára se legyen teljesen idegen, ott is leljenek előfizetőkre. Ennek következtében bőségesen nyílik mód arra, hogy egymás közleményeit átvegyék, nem csupán a német nyelvű színházra vagy a német nyelvű társas életre vonatkozókat, hanem a tágabb környezet életéből, kulturális mozgalmából tolmácsolt híreket, tanulmányokat, beszámolókat is. Ezt megvalósítva válik a közvetítés teljessé, a pest-budai lapokban nemcsak prágai, brünni, zágrábi, ljubljanai levelezők szellemeskedő tudósításait olvashatjuk az ottani német nyelvű kultúra eseményeiről, hanem rövidebb-hosszabb közleményeket a cseh, a horvát, a lengyel, a szerb, a szlovén kiadványokról is. Sőt, a német nyelvű lapok kölcsönösen közvetítenek a magyarul, illetve szláv nyelveken nem tudó újságolvasók és írók között. A *Pesther Tageblatt* 1843-as évfolyamában Adalbert Stifter, A. Dumas, H. Chr. Andersen, Jules Janin, B. Auerbach, Dickens műveiből olvashattak az érdeklődők, továbbá angol, francia és német lapokból (*Grenzboten*) szemelvényeket, ám emellett a prágai *Ost und West*, és a *Bohemia* is forrásul szolgált. Természetesen szinte valamennyi jelentősebb magyar újságból és számos magyar költőtől találunk fordításokat az újságban, többek között Széchenyi István nagy vihart kiváltó, ún. akadémiai beszédének kivonatát, és Ueber den gegenwärtigen Zustand der ungarischen Belletristik címmel négy folytatásban fordítást a Kisfaludy Társaság ülésén elhangzott beszámoló alapján.

Vissza kell térnünk kiindulópontunkhoz: a magyarországi német nyelvű lapok Heimat- és Vaterland-fogalma különbözik a magyar lapokétól és a magyarul olvasó közvéleményétől, jóllehet a század elejéhez képest módosult. Helyzetüket nem könnyítette meg az egyre polémikusabb hangvételű magyar, horvát, cseh és a később induló szlovák sajtó, s — mint láttuk — támogatásra nem számíthattak a kormányzat részéről sem.

Éppen ellenkezőleg: minthogy a magyar ellenzéki gondolkodás gyakran azonosította a Habsburg-hatalmat a németiséggel, s e Habsburg-hatalom nem tett különbséget a magyarság és a magyarországi németiség között, a magyarországi németiség két tűz közé került. Ha túlságosan hangsúlyozta német voltát, az előtt a (nemesi) ellenzék előtt lett gyanús, amelyet becsült, és amelynek törekvéseit — többnyire a maga szerény és óvatos módján — támogatta. Viszont ezeknek az

³⁰ *Der Ungar* 1, 1842, No. 128.

ellenzéki törekvéseknek hangos helyeslése Bécs haragját vívta volna ki. A magyarországi német nyelvű polgár úgy tekintett csodálattal Bécsre, mint világvárosra, fejlett színházi és zenei élettel rendelkező kulturális központra. A bécsi színészek és énekesek egy részét pesti vendéjátékaik alkalmából maga is megcsodálhatta. S ha nagy ritkán eljutott Bécsbe, elbűvölte a város szépsége. A magyarországi (s azon belül pest-budai) német nyelvű lapok mind rendelkeztek bécsi levelezővel, a nem magyarországi tudósítások közül a bécsiek szerepelnek a legsűrűbben. S általában a bécsi sajtó kedvelt tárcaírói és költői igen gyakran tűnek föl a magyarországi német nyelvű sajtó hasábjain. Mindezek ellenére sem szabad eltúloznunk azt a szerepet, amelyet Bécs, a bécsi művelődés polgáraink és sajtója történetében játszott. Nem szabad azért sem, mert ez a sajtó eleve több színű volt, Bécs mellett a Monarchia többi jelentősebb városából és Németországból is szállítottak a levelezők beszámolókat. S nem szabad azért sem, mert mégis a helyi jellegzetességek leírását tarthatjuk a legfontosabbnak. S a magyarországi német nyelvű sajtó elsősorban és mindenekelőtt a magyar viszonyok és események hű krónikájaként lehet és kell olvasnunk, mint ahogy a csehországi német nyelvű sajtóban is híven tükröződött Csehország helyzete, a cseh—német viszony alakulása és a csehországi német nyelvű polgár, művész bohemus-tudata, amely megkülönböztette a Habsburg Monarchia összes többi polgárától és művésztől. S amikor egyik-másik német nyelven író szerző szembekerül a nemzetiség, a hovatarozás problémájával, a nyelvi és a nemzeti kapcsolódás kettősségéről szól. Rummy Károly György a szlovák költő, Ján Kollár verseinek angliai megjelenését „Vaterländische Ehre”-ként méltatja,³¹ és megvédi Kollárt a pánszlávizmus vádjától. Ez egyben kitűnő alkalmat szolgáltat arra, hogy egyrészt a nyelvi-népi különállás fontosságáról elmélkedjék, másrészt a nemzeti-állami összetartozás gondolatát a németekkel kapcsolatban is kiemelje:

„wir sind der Meinung, daß Herr Kollar nur eine moralische und geistige Vereinigung der verschiedenen slawischen Völker zur Annahme einer Schriftsprache und einer Schrift und Orthographie, ferner Gemeinsinn und allgemeinen regen National-Eifer für die Geschichte ihrer Vorfahren und für die slawische Literatur wünsche, so wie die Deutschen, obgleich im eigentlichen Deutschland, in der Schweiz, im Königreich Preußen, in Frankreich, in Ungarn, Slavonien, Kroatien, Siebenbürgen, Galizien, Pohlen, Rußland, Amerika, zerstreut, durch das Band einer gemeinschaftlichen Schriftsprache in derselben verbunden sind (...) dagegen an eine politische Vereinigung der verschiedenen slawischen Völkerschaften, die zu mehreren Staaten gehören, zu einer Nation und einem Staaten eben so wenig denkt, als die in verschiedenen Staaten lebenden Deutschen, und daß er auch den besonderen Wunsch hegt, daß die Slawen in Böhmen, Mähren, Schlesien, und dem übrigen Deutschland (ohnein durch Germanisirung sehr vermindert), in Ungarn, Kroatien and Slavonien, in Serbien, Bosnien und Bulgarien, an ihrer Muttersprache fest halten und sich nicht germanisiren, magyarisiren und (wie in Bosnien und Bulgarien zum Theil schon geschehen ist) türkisiriren lassen möchten.”

Jellemző, hogy a sok vitát kiváltott *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* ajánlása ekképpen szól: „Dieses Jahrbuch sei dem deutschen Volke und der ungarischen Nation gewidmet”.³² Az évkönyv szerkesztője, Carl Maria Kertbeny a

³¹ *Der Spiegel* 2, 1829.

³² *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn*, Hg.: Carl Mária KERTBENY, Budapest (!) 1846.

magyar irodalomnak igen lelkes tolmácsolója volt, aki egészen Heinéig vitte el a magyar irodalom jóhírét.

A pest-budai német nyelvű sajtó megfontoltan kényszerült eljárni, mikor a német nyelvű polgárság és a magyarság kulturális törekvéseiről beszámolt. Megfontoltnak kellett lennie éppen a kulcsszavak használatában, a Vaterland, a Nation, a Nationalität, a Volk, a Staat értelmezésében. Tapasztalnia kellett azt, hogy a különféle nemzeti mozgalmak e fogalmakat új tartalommal és jelentéssel töltik föl, és ennek következtében a maga számára is tisztáznia kellett, mit fogadhat el a megváltozott jelentésből. Hamarosan rá kellett döbennie, hogy ezeknek a nemzeti mozgalmaknak néhány képviselője mennyire figyel a német nyelvű lapokat, milyen könnyen kerül elő a gyanúsítgatás: „eine antinazionale Tendenz, ein unloyales, ein unpatriotisches Streben”, amelyet — az ellenkezőjét bizonyítva — polémiában utasított vissza.³³

A pozsonyi *Pannonia* szerkesztője világosan látja, hogy az utak szétváltak. Jóllehet a magyarországi német nyelvű sajtónak viszonylag jelentékeny az olvasótábora, a nézőpontok különbözősége eltagadhatatlan.

„Der Gesichtspunkt eines magyarischen Schriftstellers ist weit von dem des deutschen verschieden, und ihre kritischen An- und Aussprüche, wenn sie in Prinzipien und Tendenzen auch gleichartig gestimmt sind, wenn sie im Grundstock harmoniren, contrastiren dennoch in der Form durchgehends.”³⁴

Ezt úgy akarja a szerkesztő áthidalni, hogy külön rovatot nyit Magyarische Journalistik címmel. Más szerzők lelkes hűségnyilatkozatokat tesznek, ódákat írnak a magyar hazához, talán önmaguk előtt is igazolva, milyen fontos polgárai az államnak.

Az 1840-es esztendőkből végképpen nyilvánvalóvá válik, hogy a magyarországi német nyelvű sajtónak az eddigieknél egyértelműbben kell színt vallania. S bár létét soha semmiféle veszély nem fenyegeti, olvasói kitartanak mellette, a magyar nemzeti mozgalom vonzereje és lendülete határozottabb állásfoglalásra kényszeríti. Egyre kevésbé lesz csupán a „biedermeier” korszak kifejeződése, egyre inkább az 1848/49-es forradalom és szabadságharc felé haladó Magyarország sajtóorgánuma. Az 1840-es évek második felétől kezdve minden más magyar és egyéb költőt felülmúlva Petőfi Sándor németre tolmácsolott verseiből és a Petőfi Sándorról írtaktól lesznek hangosak a lapok, az ő versei — olykor gyarló fordításokban — beszédesen zengik az új korszak beköszöntét.³⁵

³³ *An den Honderű*, *Der Ungar* 21, 1843, No. 206.

³⁴ *Literatur und Kunst in Ungarn* 1842, *Pannonia* 8, 1843, No. 8. (Nachwort)

³⁵ KISS József: *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution*, In: *Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen literarischen Beziehungen*, Hg.: Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA, Berlin 1969, 275—297., Ugyanő: *A Nemzeti dal és egykorú német fordításai*, In: *Petőfi és kora*, Szerk.: LUKÁCSY Sándor—VARGA János, Budapest 1970, 411—483.; Ugyanő (s. a. r.): *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*, Budapest, 1987.

**Vaterland, Staat, Nation in der ungarländischen deutschen Presse
in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts**

Der Verfasser untersucht, in der ungarländischen deutschsprachigen Presse der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die Bedeutung einiger Begriffe (Vaterland, Staat, Nation usw.) und ihre Modifikation und Änderung. Er stellt fest, dass der Begriff „Heimat“ und „Vaterland“ der ungarländischen deutschsprachigen Blätter anfänglich von dem der ungarischen Blätter und der ungarischen öffentlichen Meinung abwich. Weil die ungarische oppositionelle Auffassung die Habsburgermacht oft mit dem Deutschtum identifizierte, und die Habsburger keinen Unterschied zwischen Ungartum und ungarländischen Deutschtum machten, geriet das ungarländische Deutschtum zwischen zwei Feuer. Die ungarländische deutsche Presse war vor allem der Chronist der ungarischen Ereignissen. Die Pest-Ofner deutsche Presse musste, von den kulturellen Bestrebungen des Ungartums sprechend, mit Vorsicht verfahren, hauptsächlich beim Gebrauch solcher Schlüsselworte, wie Vaterland, Nation, Nationalität, Volk und Staat, weil die verschiedenen nationalen Bewegungen diese Begriffe mit neuem Inhalt erfüllt haben. Aber die Anziehungskraft der ungarischen nationalen Bewegung spornte die deutschsprachige Presse in der 1840-er Jahre zu einer immer ausdrücklicheren Stellungnahme an der Seite der die 1848-er Revolution vorbereitenden ungarischen nationalen Bestrebungen an.

**Joachim Lelewel (1786—1861),
a lengyel bibliológia klasszikusa**

Lengyelország függetlenségének elvesztése 1795-ben és az ország felosztása a három megszálló hatalom, Oroszország, Poroszország és Ausztria között drámai módon, mélyreszántóan hatott a nemzet politikai, társadalmi és szellemi életére. Ezeknek az eseményeknek messzeható és hosszan tartó következményei ránehezedtek az egyén és az egész társadalom sorsára, s e nehéz történelmi időszak — jobban, mint bármely más korszak — megnehezítette a lengyelek életét. Az új valóság, amelybe a lengyelek kerültek, különböző magatartásformák és irányok választására kényszerítette őket. A társadalom nagy része nem tudott és nem is akart kibékülni a rákényszerített rabsággal. Különböző ellenállási módokat és különféle hatékony működési formákat alkalmaztak, újra és újra fegyveres harcra kelve. Ezeknek a különböző eseményeknek az alapja hazafias motiváció volt: a független állami lét visszaállításának az akarata, a nemzeti identitás megőrzése, a nemzet szellemi, kulturális és tudományos eredményeinek ápolása, illetve gyarapítása. A XIX. századi nagy lengyel személyiségek életében tehát szorosan összefonódott a társadalmi, művelődési, tudományos és kulturális tevékenység a konspirációs és katonai tevékenységgel. Ilyen sokoldalú volt Joachim Lelewel élete és munkássága is, aki a XIX. század első felének legkiválóbb lengyel történésze, világhírű tudós, politikus és ideológus és egyidejűleg a könyv embere is volt; az ő érdeme a lengyel bibliológia első fejlett modelljének és e tudományág első lengyel kompendiumának a megalkotása.

Lelewel élete

Lelewel Kelet-Poroszországból, az ellengyelesedett német Loelhoffel nemesi családból származott, melynek tagjai évtizedek óta különböző hivatalokat töltöttek be a lengyel államban. Joachim nagyapja, Henrik, Lengyelország királyának, III. Szász Ágostnak volt az udvari orvosa, apja, Károly pedig többek között kincstárnoki funkciót töltött be a Nemzeti Oktatásügyi Bizottságnál, amelyet 1773-ban alapítottak mint sajátos művelődési minisztériumot, s amely Poniatowski Szaniszló Ágost uralkodása alatt bevezette a lengyel iskolarendszer korszerű reformját.

Joachim, aki 1786. március 22-én született Varsóban, már kora gyermekkorától vonzódott a szellemi munkához, a kifejezett tudományos érdeklődés és írói szenvedély is hamar megmutatkozott nála. Már tíz éves gyermekként bővíteni és javítani próbálta Ignacy Krasicki „Fontosabb ismeretek gyűjteménye” c. lexi-

konját (*Zbiór potrzebniejszych wiadomości*, 1—2. kötet 1781—1783). Tanulmányait Varsóban kezdte a piarista konviktusban (1801—1804), egyetemi tanulmányait pedig Vlnában végezte (1805—1810).

Vilna Lengyelország akkori kulturális térképén, elsősorban a tudományok területén elsőrendű szerepet kezdett játszani. Az ottani egyetem régi, jó hagyományokon alapuló tanintézet volt. 1578-ban alapították mint jezsuita akadémiát, hosszú ideig megtartotta vallási jellegét, amelyet azonban a XVIII. század hetvenes éveiben a Nemzeti Oktatásügyi Bizottság felvilágosult reformjai megszüntettek. Az egyetem teljes felvirágzására igazán csak a XIX. század elején, Sándor cár uralkodása első éveinek liberális légkörében került sor. A kiváló tanárok között számos külföldi vendégprofesszor is tanított Vlnában, köztük Gottfried Ernest Groddeck (1762—1825), a gdański születésű klasszika-filológus, aki doktori címmel kitüntetve fejezte be egyetemi tanulmányait Göttingenben, a világhírű Christian Gottlob Heyne vezetése alatt. Groddeck Vlnában a görög—latin nyelv és irodalom professzori állását töltötte be, és egyidejűleg az Egyetemi Könyvtár prefektusa volt, amelyből korszerű, jól szervezett intézetet, valódi és hasznos tudományos műhelyt alkotott a professzorok és az egyetemi hallgatók számára.

Annak ellenére, hogy Lelewel szenvedélyesen vetette rá magát a többirányú tanulmányokra — előadásokat hallgatott a jogtudomány, a geometria, a természet-tudomány, a fizika, a földrajz és a kartográfia, a történelem, a numizmatika, a klasszikus és modern nyelvek területéről —, a legnagyobb mértékben éppen Groddeck személyisége hatott rá. Groddeck keltette fel benne az ókor iránti érdeklődést, és tanította meg a kritikai szövegelemzés nehéz tudományára, melyet ő Göttingenből hozott magával, és ezzel lehetővé tette Lelewel számára, hogy később önálló tanulmányokat folytasson a szlávtság történetének, illetve a kelet nyelveinek, történelmének és földrajzáinak a területén. Groddeck könyvtárosi tevékenysége, amelyet különös szenvedéllyel művelt, szintén nem maradt hatástalan Lelewel későbbi bibliológiai munkáira.

Az egyetemi tanulmányok befejezése után Lelewel Wolhíniában tartózkodott, ahol igénybe vette a Krzemienieci Liceum gazdag könyvtári gyűjteményeit (ezek — többek között — tartalmazták Lengyelország utolsó királyának, Poniatowski Szaniszló Ágostnak a könyvtárát is). A Liceum alapítója és pártfogója, a történész, jogász és könyvbarát Tadeusz Czacki (1756—1813) szintén a fiatal kutató rendelkezésére bocsátotta Poryckban lévő saját könyvtárát.

1811-ben Lelewel visszatért Varsóba, ahol hivatalnokként dolgozott, egész szabad idejét pedig önálló könyvtári tanulmányaival töltötte, átböngészve azokat a könyvgyűjteményeket, amelyeket a szekularizált kolostorokból Varsóba vittek.

Vlnába Lelewel még kétszer tért később vissza, hogy az ottani egyetemen történész professzori állást töltsön be (1815—1818, 1821—1824). Vilna akkoriban ifjúsági körök és szervezetek működési központja volt. Ezekbe hazafias érzésű és az igazi tudományok megismerése iránt érdeklődő fiatalok tömörültek. Ez a környezet, amelyből kiemelkedett a fiatal Adam Mickiewicz, a lengyel romantika bölcsője lett. Lelewel akkoriban nagy népszerűségnek örvendett a diákok körében. A fiatal professzor, aki szinte egykorú volt hallgatóival, mint ember és mint tudós egyaránt, erős vonzalmat ébresztett bennük. Előadásait lángoló hazafiság hatotta át, demokratikus nézeteket vallott, mesterien kapcsolta össze a részletek pontosságát a

szintetikus koncepciókkal, megmutatta a forráskritikán alapuló történelmi kutatások rendszerét, kibővítette a politikatörténet területét a rendszertörténettel, a művelődés történetét pedig a segédtudományokkal.

Ezt a két vilnai tartózkodást két rövid, de fontos varsói korszak választotta el egymástól. 1818-ban Lelewel munkát kapott az új, 1817-ben alapított Varsói Egyetemen; 1821-ig a Varsói Királyi Egyetem Közkönyvtárának igazgatóhelyettese volt (így hangzott a könyvtár teljes neve) s emellett előadásokat tartott bibliográfiából és a XVI. század történelméből. Ez időben — könyvtárosi gyakorlata és didaktikai tapasztalatai révén — gazdagodott bibliológiai tudása és kikristályosodtak a könyvtudományról alkotott nézetei. Varsói állása azonban nem elégítette ki Lelewel történelmi ambícióit, ezért 1821-ben, amikor meghívták Vilnába az egyetemes történelmi tanszékre, elhagyta Varsót és ismét Vilnába ment. Ezekben az években Vilnában a politikai légkör erősen kiéleződött. Lelewel előadásainak hazafias ékesszólása és az a baráti viszony, amely Adam Mickiewiczhez, valamint Filomaták és Filoreták szervezeteibe tömörült fiatalok köréhez fűzte, okozta, hogy amikor az orosz megszállók 1824-ben eljárást indítottak a fenti szervezetek ellen, Lelewelt kiutasították Vilnából.

1824-ben tehát ismét Varsóba került, ahol aktívan részt vett a Tudományok Varsói Baráti Társaságának munkájában, a függetlenségi konspirációban, végül mint a felkelők által létesített polgári hatóságok tagja, bekapcsolódott a Novemberi Felkelés eseményeibe (1830—31). E miatt a felkelés bukása után Lelewel a lengyel emigráció nagy hullámával mindörökké elhagyta Lengyelországot. Rövid franciaországi tartózkodása után, ahonnan az ottani hatóságok kiutasították, Belgiumban telepedett le. Élete hátralevő részét szegénységben és magányosan Brüsszelben töltötte el, ahol főleg történelmi tanulmányokkal foglalkozott, de nem zárkózott el a különböző beállítottságú politikai személyiségekkel való kapcsolatoktól sem. (Kapcsolatban volt pl. 1847-ben Marxszal, Engelsszel és Bakunyinnal.) Lelewel 1861. május 29-én halt meg Párizsban, ahová barátai vitték, hogy egészségét megmentsék. A montmartre-i temetőben temették el.

A történetész Lelewel

Lelewelnek mint tudós-történetésznek roppant nagy érdemei elhomályosítják működésének más területeit. A lengyel történetírásnak a XIX. század első felében kétségkívül ő a legkiválóbb személyisége. Munkássága új korszakot nyitott a lengyel történettudomány történetében, összekapcsolta a lengyel és a német felvilágosodás hagyományait a romantikus történetírás mintáival: kutatási törekvéseiben felvilágosult racionalista, a szintézisalkotásban pedig romantikus szellemiségű tudós volt. Minden tekintetben kiemelkedett a korabeli történetész-antikvaristák közül, akik telve voltak nemzeti múltjuk bálványimádásával, akik rendszertelenül, kritikátlanul, egzsakt módszerek alkalmazása és szisztematikus megközelítés nélkül gyűjtötték össze az adatokat. Lelewel gondolatainak az önállósága összefonódott a lengyel és az idegen írásbeliség kitérő ismeretével, mindenkit ámulatba ejtett kutatásainak sokoldalúsága és többirányúsága, műhelyének precizitása és újszerűsége. A történelmi események dinamikus képét úgy rajzolta meg, mint okok

és következmények állandó mozgásban lévő folyamatát. Nemcsak nagyszerű tényleíró volt, aki mesterien bánik a történeti módszerrel, hanem a lengyel történetírás első metodológusa és teoretikusa is („Historika, avagy a történelem könnyű és hasznos tanításáról” — *Historyka tudzież o latwem i pożytecznem nauczaniu historii*, Vilna, 1815.).

Lelewl az addig használatos írásos történelmi források tárházát ásatások eredményeinek, pénzérméknek, szobroknak, építményeknek, öltözékeknek a vizsgálataival gazdagította, a forráskritikát pedig a tökéletességig fejlesztette. Ezen kívül a lengyel történetírás kutatási körét földrajzi vonatkozásban is lényegesen kibővítette (foglalkozott Skandinávia, Spanyolország, India történelmével), kiterjesztette kutatásait az ókor, a középkor és az újkor történetére egyaránt, tematikai vonatkozásban pedig ő indította el Lengyelországban az anyagi és a szellemi kultúra történetek a kutatását. Bátran alkotott történelmi szintéziseket, hősöknek nemzeteket és társadalmakat tekintett, nem pedig vezéreket és uralkodókat, ezzel is kifejezést adott demokratikus és republikánus politikai nézeteinek.

A történetírást nem szűkítette le a politikátörténetre, s nem mellőzte a bátor történelmi komparatistikai kísérleteket sem. Nagy érdemeket szerzett a történelmi segédtudományok művelése területén is, kiváltképp a numizmatikában és a történeti földrajzban.

Lelewl nem volt a saját kora problémáitól és az élet ritmusától elszakadt szobatudós. A történelemoktatásban a nemzeti identitásérzés megőrzésének fontos eszközét látta, ezért nem habozott tollát a Lengyelország múltjáról szóló tudomány népszerűsítésének és széles körű elterjesztésének a szolgálatába állítani. „Lengyelország története egyszerű módon elbeszélve” (*Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane*) c. munkája, melyet először 1829-ben adtak ki Varsóban, a fiataloknak szánt nemzeti történelem népszerű szintézise volt a kezdetektől 1795-ig, és egyben a legértetesebb és a legszínvonalasabb mű az akkoriban nem kis számban megjelent hasonló munkák között. A „Lengyelország története ...” (*Dzieje Polski...*) egyszerű, közérthető és szemléletes nyelvezete révén nagy sikert aratott, és népszerűsítette a lengyelek egymást követő nemzedékeiben a mondanivalójában többdimenziós és hazafias, de a haza történetének a történelmi igazsággal megegyező képét. A művet többször kiadták Lengyelországban, sőt francia, német és cseh nyelvű fordításban is megjelent.

Lelewl tudományos műhelyének minden értékét és történeti munkáinak a jellegzetességeit ugyancsak meg lehet találni bibliológiai munkáiban és publikációiban is, ezek nagyrésznél egyébként világos történelmi arculata volt.

A könyvbarát és a bibliológus Lelewl

Lelewl lengyelországi tartózkodásának az ideje a lengyel könyvkultúra terén a kifejezett fellendülés korszaka volt. A XIX. század elejétől Lengyelországban fontos változások mentek végbe a könyvtárak és könyvtári ismeretek területén, s ezek még az előző században elkezdődtek. Újraszerveződtek és tökéletesítették tevékenységüket a meglévő könyvtárak (könyvkereskedések), többek között a két legrégebb és legfontosabb tudományos könyvtár, a krakkói és a vilnai egyetem könyvtára.

Pótolni akarván azt a hiányt, amely 1795-ben keletkezett, amikor az oroszok kivitték az országból a Załuski család könyvtárát,¹ a lengyel mágánások felvilágosult képviselői új könyvtárakat hívtak életre, s ezeknek fontos kultúrateremtő, tudományos és felvilágosító feladatokat szántak, szem előtt tartva mindig a nemzeti-hazafias célokat is. Létrehozták és megnyitották a közhasználat számára a nemzeti könyvtárakat, ezzel megalkották a nagyszerű későbbi történelem szellemi alapjait (a Czartoryski család könyvtárai Puławyban, az Ossoliński Lvovban, a Działyński Kórnikban, a Raczyński Poznańban). Tadeusz Czacki 1805-ben kezdte meg a Krzemienieci Liceum válogatott művekből álló könyvtárának az alapítását. Varsóban 1811-ben nyílt meg mindenki számára az 1800-tól működő Tudományok Varsói Baráti Társaságának a könyvtára. A könyvtárak intenzív fejlődése magával hozta a széles értelemben vett bibliológia (könyvtudomány, könyvismeret) iránti érdeklődés növekedését. E fejlődés sok gyakorlati-szervezési feladat elvégzését tette szükségessé, a könyvtárak munkatársainak és olvasóinak egyre nagyobb létszámú közösségeiből kerültek ki a bibliológia ismeretterületeinek az alkotói és ezen ismeretek befogadóinak a természetes köre is.²

A lengyel társadalomra jellemző ismeretek antikvár felhalmozása magába foglalta a lengyel írásbeliség történetét is. Megkísérelték a retrospektív nemzeti bibliográfia megalkotását. 1814-ben a Feliks Bentkowski által kiadott „A lengyel irodalom története nyomtatásban megjelent művek jegyzékében kiadva” (*Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*) c. munkája szokatlanul élénk vitát váltott ki, kiegészítések és újabb adalékok egész sorát vonta maga után. A bibliográfiai munkákhoz egyre több bibliológiai feldolgozás társult, főleg könyvtörténeti tanulmányok. Az egyetemi oktatási programba bevezették mint külön tárgyat az ún. „bibliográfiát”, vagyis a mai értelemben vett bibliológiát. Előadói egyidejűleg e tudomány elméleti rendszerének első lengyel alkotóivá is váltak.

Ennek a folyamatnak a háttérében különösen élesen rajzolódik ki a bibliológus Lelewel alakja és munkássága: erősen benneélve az akkori könyv- és könyvtári kultúra fejlődésének a sodrában, alávetette magát kora irányzatainak és követelményeinek, de egyidejűleg följük is emelkedett, olyan műveket alkotott, amelyek egyértelműen meghaladták az átlagos színvonalat.

Lelewel életében a könyv fontos helyet foglalt el. Mint a humán tudományok összes képviselője, ő is szüntelenül használta a tudás megszerzésének, megszilárdításának és átadásának eme alapvető eszközét. Gyermekkorától szenvedélyes olvasó volt, idővel pedig kritikus és recenzens is. Termékeny szerzőként bekapcsolódott a kiadói munkába, tevékenykedett rézmetsző mesterként, saját műveinek illusztrátoraként, könyvtárak olvasója és könyvtáros volt. Életében két alkalommal

¹ Az első lengyel nemzeti könyvtárát a Załuski testvérek, Andrzej Stanisław (1695—1758) és Józef Andrzej (1702—1774) alapították; a közönség számára 1747-ben nyílt meg Varsóban mint „Załuski-nak nevezett Köztársasági Könyvtár”; kb. 4 ezer kötetet számlált, több tudományos és kiadói vállalkozás műhelye volt. Az ország harmadik felosztása utáni korlátozások értelmében 1795-ben Pétervárra vitték, Lengyelországba az I. világháború után került vissza, 1944-ben nagy részben elégett.

² 1809-től Krzemieniechen Paweł Jarkowski adott elő bibliológiát, 1815—1824 között a Krakkói Jagelló Egyetemen Samuel Bandkie, 1829-ben a Vilnai Egyetemen Aleksander Bohatkiewicz.

gyűjtött össze saját, válogatott, tudományos könyvtárat; az elsőt lengyelországi tartózkodása idején, amelyet 1831-ben, az országból való kiutazásakor kénytelen volt hátrahagyni; a másodikat már az emigrációban, s ezt Lelewel végrendelete szerint Lengyelország függetlenségének visszaszerzése után a vilnai egyetemnek kellett volna átadni.³

Mint fiatal tudós, az életkörülmények összejátszása következtében, Lelewel hivatásos könyvtáros lett. A Varsói Királyi Egyetem Közkönyvtárában töltött be könyvtárosi funkciót, és az ezzel a feladatkörrel együtt járó kötelességként bibliográfiai előadásokat tartott. Életútján ez csupán egy rövid, mindössze három évig tartó epizód volt (1818—1821), de eredményei messzehatónak bizonyultak, rendkívüli módon hatottak a lengyel bibliológia fejlődésére. Lelewel intellektuális képességeiből és emberi magatartásából következett, hogy az őt jellemző céltudatossággal és becsületességgel olyan mértékig ismert meg egy számára addig még ismeretlen területet, hogy ennek eredményeképpen nemcsak a bibliológiai (könyvismereti) problematika szakembere lett, hanem eredeti kutatója és teoretikusa is ennek az akkoriban alakulófélben lévő ismeretterületnek. A könyvről való tudásának összegzését és elméleti nézeteit Lelewel két hatalmas jelentőségű műben foglalta össze: a „Két bibliográfiai könyv” (*Bibliograficznych ksiąg dwoje* 1—2. kötet, Vilna 1823—1826.) és a „Könyvtárak története” (*Dzieje bibliotek*, Varsó 1828) c. munkájában.

Abban az időben, amikor ez a két publikáció megjelent, a világ bibliológiai irodalma már nagyon gazdag és sokszínű volt. A könyvtudomány, amely a XVII. századtól nagy ütemben gyarapodott, nagy mennyiségű történelmi, tankönyvtanácsadó jellegű publikációban és különféle bibliográfiai jegyzékekben volt összefoglalva. A XVII. század végén, de főleg a XVII—XIX. század fordulóján kezdtek megalkotni a könyv- és könyvtártudomány első elméleti rendszerezéseit. Amikor Lelewel e kérdések iránt érdeklődni kezdett, a világ bibliológiai irodalmában már ismertek voltak G. Peignot, F. A. Ebert, G. W. Panzer és M. Denis *Einleitung in die Bücherkunde* (1—2. kötet, Bécs, 1777—1778) c. könyve, valamint a könyvtudomány sok más alkotójának és kutatójának a művei. A tudományterület fejlődését és sikerét igazolja az a tény, hogy J. P. Namur 1838-ban kiadta a bibliológiai irodalom nemzetközi bibliográfiáját, amely ugyan messze volt a teljességtől, de mégis több, mint 500 nagy 8° oldalt tett ki, s melynek szorosan könyvtártudományi fejezetei több, mint 7000 tételt tartalmaztak.⁴

Ez az irodalom — kiváltképpen pedig a német és a francia eredmények a bibliográfia, a könyv- és könyvtártörténet, illetve a rokon tudományok elméletének és gyakorlatának a területén (melyek közül a paleográfia és a diplomatika különösen közel állt Lelewelhez) —, valamint a maga gyakorlati könyvtárosi tapasztalatai

³ A többszöri helyváltoztatás után (Párizs, a Poznań melletti Kórnik) ez a könyvtár, amely kb. 5 ezer kötettel rendelkezett (főleg történelmi, numizmatikai, földrajzi tárgyúak), 1925-ben a Vilnai Báthory István Egyetemre került, kezdetét adva a Joachim Lelewel Dokumentációs Központ speciális tudományos műhelyének. 1939. decemberében a litván hatóságok vették át.

⁴ J. P. NAMUR, *Bibliographie paléographico-diplomaico-bibliologique générale*, 1—2. köt. Liege 1838. A paleográfiai fejezet 1001, a nyomdászati- és könyvkereskedelemtörténet 1956, a bibliográfia 1861, a könyvtártörténet pedig 2573 tételt tartalmaz.

Lelewel saját elgondolásainak és kutatásainak a kiindulópontjai lettek. Rendkívüli tájékozottság az európai írásbeliségben, más tudósok nézeteinek és eredményeinek kritikai értékelése s komoly szakmai hozzáértés tükröződött Lelewel mindkét említett bibliológiai munkájában.

Lengyelországban Lelewel fellépéséig a bibliológiai kutatás nem volt jelentős. Igaz, hogy már a XVIII. században folytattak könyvtörténeti és bibliográfiai kutatásokat toruńi, elblągi és gdański tudósok (többek között Jan Daniel Hoffmann, aki elsőként dolgozta fel a lengyel nyomdák történetét,⁵ továbbá értékes bibliográfiai munkákat hagyott maga után Józef Andrzej Załuski, a Załuski könyvtár alapítója és az ő könyvtárosa Jan Daniel Janocki, valamint Krakkóban a Jagelló Könyvtár filológusa és könyvtárosa Jacek Przybylski, aki elsőként jelentetett meg a lengyel irodalomban tanulmányt az írás történetéről.)⁶ Ugyanakkor azonban ezek a munkák összességükben nem voltak hasonlíthatók a világon megjelent többi bibliológiai tárgyú írásokhoz. Lelewel előtt a lengyel bibliológiai munkák közt a bibliográfiai művek domináltak, amelyek inkább az írástörténet, nem pedig a könyvtörténet felé hajlottak, hiányoztak belőlük az elméleti reflexiók és az általános fejlődést szem előtt tartó összehasonlító vizsgálatokon alapuló megállapítások.

Csak a XIX. század elején lépett fel Lelewel méltó elődje, a Krakkói Jagelló Egyetem történésze, professzora és könyvtárosa, Jerzy Samuel Bandtkie (1768—1835), aki rendszeres tanulmányokat folytatott a lengyel könyvnyomtatás történetéről. Két műve — „A krakkói nyomdák története a nyomtatványoknak a városba való behozatalától számítva egészen a mi időkig, a nyomdai mesterség feltalálásáról szóló ismerettel kiegészítve” (*Historia drukarni krakowskich od zaprowadzenia drukow do tego miasta aż do czasow naszym, wiadomością o wynalezieniu sztuki drukarskiej poprzedzona*, Krakkó, 1815), ill. „A Krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárának története” (*Historia Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Krakkó, 1821) — Lelewel „Bibliográfiai könyv...” (*Bibliograficznych ksiąg*) c. munkájának fő forrása lett. 1826-ban J. S. Bandtkie a három kötetes „Nyomdák története a Lengyel Királyságban és Litván Nagyhercegségben, valamint azokban a külföldi országokban is, ahol lengyel műveket is nyomtak” (*Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*) c. művét jelentette meg, amely topográfiai rendszerben ismertette a lengyel nyomdák történetét és munkásságát.

Mindezt figyelembe véve még erőteljesebben mutatkozik meg Lelewel alapvető bibliológiai művének, a „Két bibliográfiai könyv”-nek (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) a jelentősége. Ez a könyv a szerző könyvtárosi és didaktikai fáradozásainak volt a gyümölcse, és egyben a történelem és a bibliológia határterületén folytatott tanulmányainak az eredménye. A mű tartalmi és formai szempontból egyaránt jeles

⁵ J. D. HOFFMANN, *De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae cum variis observationibus rem et litterariam et typographicam utriusq; gentis aliqua ex parte illustrantibus*, Gdansk 1740.

⁶ J. PRZYBYLSKI, *Disszertáció az ókoriak írásművészetéről...*, Krakkó 1788.

alkotás. A „Két könyv...” (Księgi) terjedelmileg magába foglalta a könyvtudomány problémáinak az összességét (természetesen az olvasó- és olvasásvizsgálat problematikája nélkül, amely akkor még hiányzott a kutatási elméletből és gyakorlatból). Lelewl a mű felépítésekor a két fent említett Bendtkie-mű rendszerét fogadja el, e szerint alakítja a könyv szerkezetét. Az első kötet így főleg a nyomdászat történetét tartalmazta, a második pedig a könyvtári kérdések köré összpontosult.⁷ A mű azonban egészében eléggé kaotikus munka benyomását keltette, szerkezete távol volt a logikai rendtől. A Lelewl által alkalmazott tematika változatossága összefonódott az írásbeli forma gazdagságával. A „Két könyvben” (*w Księgach*) egymás mellett található eredeti forrásokon alapuló tanulmány jellegű szövegek, tankönyv- és recenziosorozatok, idegen munkák kritikai bírálatai, történelmi szintézisek és elméleti tanulmányok. Ez a szerkezeti és írásbeli változatosság, sokszínűség nem könnyítette meg a mű befogadását, az olvasóból a szerkezeti és stílusjegység hiányának az érzését váltotta ki, ugyanakkor egyidejűleg tükrözte a szerző sokoldalú képességeit is, aki otthon érezte magát mind a pontos részletelemzés szférájában, mind a széles történelmi szintézis távlataiban.

A „Két bibliográfiai könyv” (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) mind a mai napig a bibliológus és könyvember Lelewl megismerésének fő forrása.⁸ A szöveg személyes színezete, a szerző gyakori nyilatkozatai, amelyek egyenesen az olvasóknak szólnak és Lelewl munkarendjéről, nézeteiről, terveiről vallanak, segítik az olvasót e megismeréshez, a „Két könyv...” (Księgi) feltárja a tudós kutatóműhelyét és nem keveset árul el róla magáról is.

A „Két bibliográfiai könyv” (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) különböző fejezetei úgy mutatják be Lelewl mint a bibliológia teoretikusát, könyvtörténészt, a könyvtártudomány elméleti és gyakorlati szakemberét.

A könyvtudományra vonatkozó elméleti nézeteit a „Két könyv...” (Księgi) második kötetének terjedelmes része, „Előszó bibliográfiai könyveimhez: Mi a bibliográfia?” (*Przemowa do moich ksiąg bibliograficznych: Co jest bibliografia?*) c. fejezete tartalmazza. Lelewl — ismerve és részben adaptálva M. Denis, G. Peignot, J. J. Rive, F. A. Erbert elméleti fejtegetéseit — a könyvtudomány saját modelljét teremtette meg. Felfogása szerint a bibliográfia — azonos a bibliológiával, a bibliognóziával — nem képez önálló tudományágat, hanem „nagy részben a könyv mechanikus megismerését szolgáló ismeretek tudományának tárát alkotja”.⁹ E tár hat egymástól független részből állt össze; ezek: 1. a könyvtárak története, 2. az írásról és a kéziratokról szóló ismeretek („grafika”), 3. a nyomdászat és története, 4. a könyvkötészet és története, 5. könyvkereskedelem és könyvtárban, 6. „bibliopojcja”, vagyis a könyvírás szabályai és a könyvek belső értékének megállapítása.

⁷ Az első kötet részei: A nyomdai művészet feltalálása és első eredményei: Nyomdászat Lengyelországban és más, a nyomdászatot érintő részletek; A nyomdák és nyomdászat történelmi képe Lengyelországban; Néhány lengyel alapszabály, változat vagy szöveg. A második kötet részei: Néhány ismeret a kéziratokról és kódexekről; A könyvtárak történelmi rajza Lengyelországban; Előszó bibliográfiai könyveimhez; Könyvtudomány vagyis könyvészet; A Varsói Egyetem könyvtárának állapota.

⁸ LELEWEL, Két bibliográfiai könyv, 2. köt. Vilna 1826. 239—261. l.

⁹ Ibidem, 255. l.

Lelewel számára legnagyobb jelentősége az első három résznek volt, mert ezek egyben a könyvek tudományos vizsgálatának három módszerét tükrözték: „grafikai” szempontból a kéziratos, „tipográfiai” szempontból a nyomtatott, „könyvtári” szempontból pedig a könyvgyűjteményben szereplő könyveket tárgyalták. Vagyis a könyvtudomány gerincét „... az írás, a nyomtatás és a könyvtár, valamint mindezek története alkotja, ezek együtt a bibliográfia tudományának a tárgyát képezik, ez az ismeretterület összegyűjti a könyvek megismerésének és azok leírásának a szabályait”.¹⁰ Lelewel legnagyobb jelentőséget a könyvtári problémák vizsgálatának tulajdonított, egyenesen azt állította, hogy a könyvtárban a „bibliográfia legmagasabb célja”.¹¹

Egyébként a könyvről szóló terjedelmes ismeretanyag — Lelewel szerint — nem öncélú, hanem azokat a kutatásokat kell szolgálnia, amelyeknek tárgya „a tudományok, az írásbeliség, az emberi szellem, a kultúra és az emberi tehetség fejlődésének a története”.¹² Ez a felfogás bizonyos mértékig tükrözte a könyvtudomány eredetét, melynek gyökerei a XVII—XVIII. századi „historia litteraria”-ból eredtek, de ugyanakkor kitzűzte a bibliológia jövőbeli fejlődésének az irányát is: Lelewel korszerű módon mutatott rá a kultúra, a tudomány, az irodalom szélesebb összefüggéseire a könyvről szóló munkákban, felhívta a figyelmet a meddő mikrofilológiában való elmerülés veszélyére.

A bibliológus Lelewel ugyanakkor elsősorban a múlt kutatója maradt. A történelmi elem nemcsak hogy dominált könyvismereti munkáiban, de ráadásul éppen a szorosan történelmi részekben voltak megállapításai a legérettebbek, legönállóbbak és legeredetibbek, ezek a részek tartalmazták a legnagyobb tudományos értékeket.

Helene Więckowska (1897—1984), Lelewelnek és munkásságának kiváló ismerője hangsúlyozta, hogy éppen a történelmi áttekintésekben rajzolódott ki legerőteljesebben a könyv életének leleweli látomása, egy olyan látomás, amelyben dinamikus és fejlődő egységgé kapcsolódtak össze az egyetemes műveltség háttérben elhelyezett és ettől a kultúrától függő egyes tények. Éppen a könyvről szóló történelmi tudást tartotta Lelewel olyan tényezőnek, amely lehetővé teszi, hogy a „bibliográfia” (= bibliológia) élő szervezet legyen, felsorolva ennek az „ismeretgyűjteménynek” az alkotóelemeit, melyet megfosztott az önálló tudományág rangjától, csak a történelmi részeiben beszélt róla ironikus távolságtartás nélkül.¹³

Maga Lelewel számos úttörő könyvtörténelmi kutatást végzett — elsősorban a lengyel könyvekre vonatkozóan. A „Két bibliográfiai könyv”-ben (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) közölt szövegek többsége történelmi jellegű írás volt: az első kötet nagy része főleg a lengyel nyomdák történetét foglalta magába,¹⁴ a második

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, 254. l.

¹² Ibidem, 249. l.

¹³ Ibidem, 259. l.

¹⁴ A „Két bibliográfiai könyv” hasábjain megtalálhatók a magyar könyvtörténet iránti érdeklődés nyomai. Lelewel a virágzó lengyel nyomdászat történetén elmélkedve — J. S. Bandtkie megállapításaira hivatkozva — megemlítette a krakkói nyomdászat kapcsolatait a magyarokkal. (Jan Haller és Marcin Siebenyecher példájára hivatkozott, akik a magyarok számára nyomtattak; az első magyar nyelvű könyvet Krakkóban 1539-ben nyomtatták.) — „Két bibliográfiai könyv” I. köt. Vilna, 1823. 177—178.

kötetben kapott helyet a lengyelországi könyvtárak történetének nagyra értékelt, hosszú ideig aktuális és terjedelmes vázlata. Ez utóbbi témakörnek sajátos folytatása és egyben kibővítése is volt „Könyvtárak története” (*Dzieje bibliotek*) c. műve, nagyszerű szintézise a világ könyvtárai történetének, amely először 1827-ben a *Dziennik Warszawski* hasábjain folytatásokban, egy évvel később pedig önálló kiadásként jelent meg.

Könyv- és könyvtártörténeti munkáiban Lelewel példát adott arra, hogyan kell analitikus részletkutatásokat folytatni, miként lehet aprólékos faktográfiai ismeretekből megalkotni egy terjedelmes, szintetikus képet. Lengyel viszonylatban ő kezdte el a paleográfiai és a papírok vízjegyeire vonatkozó kutatásokat, J. S. Bandtkie után pedig ő lett a lengyel ősnymotatványkutatás úttörője. Az ősnymotatványokkal kapcsolatos önálló vizsgálatai speciális kutatási módszerek alkalmazására készítették, s így az ő érdeme a tipográfiai módszerek bevezetése Lengyelországban. E területen folyt kutatásait példázzák a „Két bibliográfiai könyv”-höz csatolt saját készítésű metszetei, amelyek XVI. századbeli válogatott nyomtatványok tipográfiai másolatát tartalmazzák. (1. 3. ill.)

Lelewel érdeklődése a könyv formája iránt nem szorítkozott csupán a tipográfiai vizsgálódásra, a könyvben ő olyan teljes egészet látott, amelyben egyaránt fontosak voltak számára anyagi alakjának az elemei, valamint a tartalma is. A Lelewel-féle bibliológiai tanulmányoknak az alapja és lényege magának a könyvnek pontos, sokoldalú megismerése volt. Nem csoda tehát, hogy mindazok a későbbi lengyel bibliológusok, akik a könyvről szóló tudás alapvető és legtökéletesebb ismeretforrásának magát a könyvet tekintették,¹⁵ elődjüket látták Lelewelben.

A könyvtörténészek elé Lelewel nagy és terjedelmes feladatokat állított. Abban az időben, amikor nemcsak a lengyel, hanem a világ könyvismereti irodalmában is analitikus, lényegtelen, apró adatokat tartalmazó tanulmányok játszották a főszerepet, ő az olyan átfogó, általános munkák mellett szállt síkra, amelyekben — az egyes tények leírásán túl — kifejezésre jutnak a könyv életének a változásait előidéző általános tendenciák, amelyek felfedik az ok-okozati összefüggéseket, próbát tesznek az értékelésre és véleményalkotásra és elvégzik a nélkülözhetetlen, a szükséges összehasonlító vizsgálatokat.¹⁶ A könyv- és könyvtártörténet önmagában

— Szól róla, hogy a lengyel alkotmányt tartalmazó inkunabulum évének, kiadási helyének és nyomdászának megállapítására vonatkozó törekvések a *Constitutiones incliti Regni Ungariae* c. nyomtatvánnyal való összehasonlításra támaszkodnak. A betűk és az illusztrációk hasonlósága (vö. 3. ill.) meggyőzték Lelewelt a két nyomtatvány azonos tipográfiai eredetéről. A nyomást Melchior Lotter lipcei műhelyének tulajdonította, s ezt a tényt 1489–1490-re datálta. Sajnálattal vette tudomásul, hogy a Varsói Egyetemi Könyvtár magyar irodalommal és Bibliográfiával foglalkozó könyvanyagában semmit sem talált erről a kiadásról, ezért maga készítette el a nyomtatvány leírását, s a mellékletben — összehasonlító anyagként — még hozzátette Lotter nyomtatványainak a leírását.

¹⁵ Közéjük tartozott többek között Ludwik Bernacki (1882–1939) és Kazimierz Piekarski (1893–1944). Ezt a kutatási irányzatot „tipográfiai iskola” névvel jelölik, szembeállítva Jan Ptaśnik (1876–1930) „forrásművekre alapozott iskolá”-jával, melynek képviselői levéltári források alapján igyekeztek rekonstruálni a könyvtörténetet. Ez a két irányzat világosan felismerhető a két világháború közötti évek lengyel bibliológiájában; ma a könyvtörténeti kutatásokban a két irány egyetlen egységgé kapcsolódik össze.

¹⁶ Ilyen kutatási programot valósított meg Lelewel a lengyel nyomdászat történetével kapcsolatban a „Két bibliográfiai könyv”-ben. 1. köt. 162–163.

nem volt cél Lelewel számára, hanem a művelődés-, az irodalom- és a tudománytörténet fontos és értékes részének tekintette őket. Saját könyvtörténeti szintézisei sikeres eredményei voltak ennek az ambiciózus célkitűzésnek és törekvésnek. Ha a mai olvasó fáradságot nem kímélve végigolvassa a könnyűnek nem mondható, neologizmusokban bővelkedő és az irodalmi olvassmányosságot nélkülöző leleweli szöveget, meglepi a szerző könyvszemléletének korszerűsége. Lelewelnek sikerült megvalósítania azt az alapszabályt, amely a mai napig leggyakrabban háttérbe szorul az elméleti és módszertani követelmények közül: könyvtörténeti szintéziseibe egy olyan periodizációs rendszert vezetett be, amely nem fedte a politikai történetírás kronologikus sémáit, hanem a korszakolásban a könyv életével szervesen összefüggő jelenségeket vette figyelembe.¹⁷

Lelewel egyidejűleg volt gyakorlóról könyvtáros és a könyvtártudomány teoretikusa. A könyvtárak szervezésével, feladataival, céljaival, valamint a könyvtárosi hivatással, szakmával kapcsolatos nézetei elsősorban a nyilvános, tudományos könyvtárakra vonatkoznak. Ide vágó gondolatait a „Két bibliográfiai könyv” c. mű „Könyvtártudomány vagyis könyvészet” (*Bibliotekarstwo czyli księźnictwo*) című fejezetében fogalmazta meg, melyet a könyvtártudomány első lengyel tankönyveként tartanak számon.¹⁸ Ez a szöveg alapvető és hosszú ideig egyetlen adatforrás volt a könyvtáros Lelewelről. Az utóbbi időben a Vilnai Egyetemi Könyvtár gyűjteményeiben feltárták és közzétették „A könyvtár fenntartásának és felszerelésének tervezete” (*Projekt utrzymania i urzadzenia bibliotek*) c. kéziratát, amelyet Lelewel a Varsói Egyetem Közkönyvtárában töltött évei alatt dolgozott ki (1818–21). A „Tervezet”-ből (Projekt...) kitűnik, hogy a „Két bibliográfiai könyv” leendő szerzőjének a könyvtártanról vallott nézetei miként alakultak ki.¹⁹

Lelewel ismerte F. A. Ebert (*Die Bildung des Bibliothekars*, 1820) és M. Schrettinger (*Versuch eines vollständigen Lehrbuches der Bibliothek-Wissenschaft*, 1808–10) műveit és hivatkozott is rájuk, de a maga számára mint könyvtári olvasó és könyvtáros számára a saját tapasztalatai voltak alapvető jelentőségűek. Lelewel véleménye szerint a könyvtár olyan intézmény, melynek létjogosultságát a tudomány és a tudósok iránti szolgálat adja. Ebből származott az a meggyőződése, hogy a könyvtár elsődleges funkciója a könyvgyűjtemény hozzáférhetővé tétele. A könyvtári munka teljes szervezetének, minden technikai megoldásnak, a

¹⁷ A lengyel nyomdászat történetét Lelewel négy korszakra osztotta: 1. a felemelkedés korszaka 1550-ig, 2. a virágkor 1550–1650, 3. a hanyatlás korszaka („hervadás”) (1650–1750), 4. az újraéledés korszaka 1750-től. A könyvtártörténetben két fő szakaszt különített el: a kéziratok könyveket tartalmazó könyvtárak kora és a nyomtatott könyveket tartalmazó könyvtárak kora. „A lengyelországi könyvtárak történelmi képe” c. munkáját pedig a következő keretekbe foglalta: 1. a kéziratok gyűjtemények növekedése 1000–1350, 2. a kéziratok gyűjtemények megsokszorozódása 1350–1500, 3. a könyvgyűjtemény gyarapodása nyomtatott könyvekkel 1500–1650, 4. elhanyagolás és hanyatlás 1650–1750, 5. 1750-től a könyvtárügy felélesztése.

¹⁸ I. TREICHEL, Az első lengyel könyvtárosi tankönyv. — „Roczniki Biblioteczne” 1957 R. 1/2 füz. 167–230.

¹⁹ J. LELEWEL, A könyvtár felszerelésének és fenntartásának tervezete. Kéziratban kiadta és előszóval ellátta M. M. Biernacka. A könyvtudós, könyvtáros és bibliográfus Joachim Lelewel. Nemzetközi tudományos ülés anyagai. Varsó 1986. március 20–22. c. kötetben (sajtó alatt).

könyvtárosi tevékenységnek — szerinte — a könyvtár használatát kell szolgálania. Hangsúlyozta a könyvtári gyűjtemények liberális közkinccsé tételét, sürgette a gyűjtemények folyamatos bővítését új szerzeményekkel, hogy „a könyvtár a tudományok legújabb vívmányainak feleljen meg”, a könyvtárosban az olvasó olyan partnerét látta, akinek tanácsadónak és kalauznak kell lennie az írásbeliség világában. Lengyel viszonylatban Lelewel teremtette meg elsőként a betűrendes katalogizálás szabályait, hozzákezdett a szisztematikus katalógus elméletének kidolgozásához, utasítást adott a kéziratok és az inkunabulumok feldolgozására, bevezette a lengyel írásbeliségbe a könyvtárosi szakterminológiát.

A könyvtárosi munkáról alkotott nézetei meglepően korszerűek. Azokban az időkben, amikor a könyvtárosság az egyetemi tanárok kiegészítő foglalatosságát képezte (akik kényszerű rossznak is tartották), Lelewel nem habozott hangoztatni az önálló könyvtárosi foglalkozás létjogosultságát és fontosságát. A könyvtárosokat jellemző tulajdonságok közül a rendszerességet, a pontosságot, a jó emlékezőképességet, a jóindulatot, a segítőkészséget és az emberekkel szemben a türelmet emelte ki. Hangsúlyozta, hogy ezeknek a tulajdonságoknak társulniuk kell meghatározott szellemi tulajdonságokkal: összetett történelmi, enciklopédikus tudással, idegen nyelvek és a történelmi segédtudományok ismeretével, jó bibliográfiai tájékozottsággal a kiadott könyvek terén, a könyvek rendszerezéséhez nélkülözhetetlen filozófiai rendszerek ismeretével, s végül könyvtárosi szaktudással. Nagy hangsúlyt helyezett a könyvtáros önálló tudományos munkájára, különösen a „bibliográfia”, azaz a könyvtudomány területén.

Lelewel bibliológiai nézeteinek a fogadtatása Lengyelországban kanyargós utat járt meg.²⁰ Kortársai körében a bibliológus Lelewel annak az elismerésnek a töredékét sem kapta meg, amelyet történeti művei és politikai tevékenysége biztosítottak neki. A kis példányszámban megjelent „Két bibliográfiai könyv”-nek jelentéktelen volt a visszhangja. A mű szakmai tartalma és nem könnyű megformálása megakadályozta, hogy eljusson szélesebb olvasói körökbe, a hivatásos könyvkutatók száma pedig a XIX. századi Lengyelországban még mindig igen alacsony volt. Csak száz év múlva került e műve újranyomatásra fotoofszet technikával (Varsó, 1923), a következő reprint-kiadása pedig 1980-ban jelent meg. A XIX. században Lelewelnek sem mint a könyv teoretikusának, sem mint könyvtörténésznek nem akadt méltó követője, könyvtártani elképzelései szintén csekély hatással voltak a lengyel könyvtárak szervezése terén. Abban az időben, amikor Lelewel újító nézetekkel állt elő, a lengyel könyvtárak idegen mintákat másoltak.

Csak a XX. században, a két világháború közötti időszakban mutatkozott élénkebb érdeklődés könyvtártudományi hagyatéka iránt. Az érdeklődés csak fokozódott a II. világháborút követő időszakban, amikor megerősödött a könyvtudomány, s művelői a gyökereket és hagyományokat keresve, a múlthoz nyúltak vissza. Lelewel műveinek nagy történelmi jelentőségük volt és van a mai napig is, a lengyel bibliológia mérföldköveit jelentik, maga Lelewel pedig a bibliológia klasszikus személyiségének számít.

²⁰ K. MALECZYŃSKA, Leleweli hagyományok a lengyel könyvtudományban. (ibidem.)

IRODALOM

J. Lelewel fontosabb történelmi munkái.

1. Historika, avagy a történelem könnyű és hasznos tanításáról. Vilna 1815. Ua.: Varsó 1862.
2. Ókori történelem. A történelmi idők kezdeteitől a keresztény időszámítás hatodik százada második feléig. Vilna 1818.
3. Az ókori India története. Varsó 1820.
4. Lengyelország története . . . egyszerű módon elbeszélve . . . Varsó 1829. Ua.: Varsó 1830, Brüsszel 1837, Lipsze 1837, Wrocław 1843, Wroclaw 1848, Lvov 1848, Wrocław 1849, ibid. 1852, Poznań 1859, Varsó 1859, ibid. 1863, ibid. 1889.
5. Spanyolország történelmi párhuzama Lengyelországgal a XVI., XVII. és XVIII. században. Varsó 1831. Ua.: Poznań 1845, ibid. 1855. Fordítása francia nyelvre: Parallele historique entre Espagne et la Pologne aux 16e, 17e, 18e siècles. Párizs 1835. Fordítása német nyelvre: Geschichtliche Parallele zwischen Spanien und Polen im XVI, XVII und XVIII Jahrhundert — „Annalen für Geschichte und Politik” 1834 September-Heft 218—263. Fordítása orosz nyelvre: Polska i Ispanija, istoriceszkaja mezdu nimi paralell’ v XVI, XVII i XVIII sozetijach. Moszkva 1863.
6. Numismatique du moyen-age . . . 1—3. köt. Párizs 1835.
7. Géographie du moyen-age. 1—5. köt. Brüsszel 1848—1857.
8. Lengyelország története és dolgai. 1—20. köt. Poznan 1854—1868.

J. Lelewel bibliológiai munkái.

1. Két bibliográfiai könyv, amelyekben össze van gyűjtve és meg van sokszorozva Jerzy Samuel Bandtkie két munkája, A krakkói nyomdák története, valamint A Krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárának története, hozzátéve a lengyel inkunabulumok katalógusát. 1—2. köt. Vilna 1823—1826.
2. Könyvtárak története. — „Dziennik Warszawski” 1827. 10. köt. 192—231, 1828. 11. köt. 49—70, 138—167, 193—215, 12. köt. 203—246, 13. köt. 1—42, 97—135, 193—216. Könyvtárak története. A Dziennik Warszawski-ban megjelent írás lenyomata. Varsó 1828.

Irodalom Joachim Lelewelről:

1. W. Nowodworski, Joachim Lelewel „Két bibliográfiai könyv”-e. Történelmi-bibliográfiai tanulmány a korszak hátterében. Wrocław 1959.
2. M. S. Serejski, Joachim Lelewel 1786—1861. Sa vie et son oeuvre. Ford. S. Lazar, Varsó 1961.
3. M. S. Serejski, Joachim Lelewel et la science historique de son temps, Varsó 1963.
4. S. Kieniewicz, Lelewel’, Moszkva 1970.
5. B. S. Popkov, Pol’skij ucenyj i revoljucioner Joachim Lelewel’. Russkaja problematika i kontakty, Moszkva 1974.
6. H. Wie ckowska, Joachim Lelewel. Tudós — politikus — ember. Varsó 1980.

Joachim Lelewel (1786—1861), le classique de la bibliologie Polonaise

J. Lelewel fut l'historien polonais le plus éminent de la première moitié du XIXe siècle, un politicien prenant part à l'histoire orageuse de la Pologne, et en même temps bibliothécaire et bibliologue. Il occupa une place de professeur d'histoire à l'université de Vilna (1815—1818, 1821—1824) et à celle de Varsovie (1818—1821). Après la chute de la Résurrection de Novembre (1830—1831) qui aurait dû rétablir l'indépendance de la Pologne et qui fut réprimée par la Russie, Lelewel émigra avec la grande vague des intellectuels polonais. Après un court séjour en France, il vécut à Bruxelles jusqu'à sa mort.

En tant qu'historien, il joignit le rationalisme éclairé avec les modèles de l'historiographie romantique. Il fut le premier théorétique et méthodologue polonais de l'histoire, il s'occupa des sciences auxiliaires de l'histoire, de l'histoire universelle, il élargit l'échelle des sources utilisées, il fit des études comparatistes et il popularisa l'histoire. Il créa des synthèses historiques de caractère démocratique et hardies.

Lelewel fut en même temps l'homme magnifique du livre aussi, il se créa une bibliothèque à part ayant un caractère d'atelier scientifique, il fut un écrivain fécond, l'illustrateur de ses propres ouvrages. Entre 1818 et 1821, à Varsovie, il fut le bibliothécaire de la Bibliothèque de l'Université et chargé de cours de la bibliographie. Comme fruit de ces activités, il publia deux ouvrages bibliologiques devenues célèbres: „Les deux livres de bibliographie” (en deux volumes, à Vilna, 1823—1836), qui fut le compendium de la science théorique et pratique dans le domaine du livre et le premier modèle de la bibliologie en Pologne; en outre une synthèse magnifique de l'histoire des bibliothèques du monde, sous le titre: „L'histoire des bibliothèques” (Varsovie, 1828). Ce sont ces ouvrages qui constituent jusqu'aujourd'hui les bases de la bibliologie polonaise.

KÖZLEMÉNYEK

A császlói és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről. A *Magyar Könyvszemle* 1880-as évfolyamának 183. lapján rövid könyvjegyzék jelent meg *A kaplonyi egyház könyvtára 1444-ből* címmel. A névtelen közreadó a Kállay-család levéltárából ismertette a templom javainak összeírását. A könyvekre vonatkozó részt teljes egészében közölte: „Item registrum est constitutum in anno domini M. CCCXLIIII. die sabbato super res ecclesie Sancti Martini de Caplony: . . . Item Missale tres, item duo psalteria, item duo Graduale, item vnum Capitulare, item vnum Manuale, item vnum Antifonare (sic), item vna Legenda”. Néhány évvel később, 1887-ben a *Magyar Könyvszemle* – ismét névtelenül – *A császlói szent Mártonról nevezett egyház (Ung megyében) könyvei 1444-ből* címmel ugyancsak a Kállay-család levéltárából származó jegyzéket közölt (320–322. p.). Ez a közlés a templom javainak teljes jegyzékét tartalmazza. Idézzük a könyvekre vonatkozó részt, a jegyzék címével együtt: „Item registrum est constitutum in anno domini MCCCCXLIIII. die sabbato super res ecclesie sancti Martini de Casloz constitutus (így). . . . Item missale tres (így). Item duo psalteria. Item duo graduale (így). Item unum capitulare. Item unum manuel (így). Item unum antifonare. Item una legenda.”

A két jegyzék azonossága nyilvánvaló; a helységnév hibás olvasásából adódott a kétszeres közlés. De melyik olvasat a helyes? Szabó István *A középkori magyar falu* c. kötetében (Bp. 1969.) a 195. oldalon ismerteti az O. L. Dl. 55294. jelzetű inventáriumot: „. . . az Ung megyei Csaszlócon pedig 1444-ben kelyhek, szentségtartók, miseruhák, 2 misekönyv, 2 zsoltároskönyv, énekeskönyv, törvénykönyv, 1 karénekes-könyv, 1 legenda, 1 harnacköpeny és szertartási könyv kerültek jegyzékbe.” Szabó István ismertetése, bár pontatlanul, de egyértelműen a fenti jegyzék harmadik közlése. Az Országos Levéltárban megnéztem a Dl. 55294. jelzetű jegyzéket; a helységnév helyes olvasata Casloz. Így a kaplonyi templom könyvtárára vonatkozó jegyzéket, mint nem létezőt, könyvtártörténetünk forrásai közül törölni kell.

POGÁNY GYÖRGY

Három 15. századi ferences kézirat Udineből. Jelenleg a pádovai Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Universitaria) három, az udinei minorita ferencesek kolostorából származó kéziratot őriz. Közös bennük magyar vonatkozásuk, ti. mindhárom kéziratban egy magyarországi possessor, bizonyos László pap szerepel.¹ A possessorok személyére utal mind az udinei Érseki Könyvtár kiadott katalógusa,² mind a pádovai könyvtár kéziratok katalógusa.

A possessor személyéről legtöbbit a Cod. lat. 1788. sz. kódex árul el. A különböző tárgyú műveket tartalmazó kézirat 75. verzóján, az Ordinarius vite religiose aliter nuncupatum alphabeticum opus

¹ László pap személyére a nemrégiben közzétett monumentális ferences történeti forrásgyűjtemény nem nyújt eligazítást. *Archivio Sartori. Documenti di storia e arte francescana. (II)2. La provincia del Santo dei Fratri Minori Conventuali. Cura d. P. Giovanni LUISETTO OFM Cony. Padova, 1986. Udinére 1709–1738.*

² SCALON, Cesare: *La Bibliotheca Arcivescovile di Udine. Padova, 1979. 52.*

cuiusdam fratris Johannis c. értekezés végén ez áll: „Manus fratris Ladislay de Syry in Hungariam (!) partibus. Explicit in Utino anno Domini 1455 mense mady (!) die 6.” Itt kétségtávol a Zaránd-megyei Siri nevű helységről van szó, amelynek neve számos világi és szerzetes pap nevében szerepel, nem utolsósorban talán a környező egyházi intézményekhez való közelsége (Lippa, Arad, stb.) miatt. A további, 1454 és 1458 között másolt részek közül egyelőre csak egy jogi kivonatokat tartalmazó és a Tractatus de abusioibus claustrici c. részről állítható, hogy László pap írásával megegyező írás. A kötetben található további művek: Salubris collectura de viciis et virtutibus, Quedam ex decretalibus extracta, Extractus ex libris Magistri Sententiarum, Extractus de registro juris canonici. stb.

A Cod. lat. 739. sz. kódex 182. f. verzóján találjuk: „Liber fratris Ladislay sacerdotis de Hungaria” bejegyzést. Az írás megegyezik az előző kézirat írásával, legalábbis az 1452—53 között másolt különféle részeket közül kettőjével: Soliloquium s. Isidori abbatissae de anima és De miseria condicionis vitae humanae card. Lotharii (III. Ince). A bejegyzések itt kétségtelenné teszik, hogy a másolásra Udinében került sor, így a Soliloquium dátuma: Utini, 1452. szept. 9. További részei: De sermone Antonii de Bitonto, De virtutibus generaliter, Collectanea de auctoritatibus et dictis sanctorum, Lucidarius, Nota de Antichristo, Auctoritates sanctorum et doctorum de virgine Maria, Soliloquium Hugonis de S. Victore, Doctrina s. Bernardi ad cognoscendum que peccata sint mortalia, excerpta moralia de fama bona et mala.

A Cod. lat. 712. sz. kézirat egy diurnale egyszerű kivitelű változata. A szokásos bejegyzés a 11. verzón olvasható, ám a kézirat írása határozottan eltér a László pap kezének bizonyuló részekétől. A kézirat vége felé a 269. verzón ez olvasható: „Explicit genaralis rubrica in officio fratrum minorum anno Domini M cccc quadagesimo quinto octavo die septembris in Ytalia.” a f. 132 verzón Szt. István egy könyörgése (Stephani regis Hungariae et confessoris oratio: „Ds qui beatum regem nostrum et confessorem tuum terreni imperii gloria coronasti . . . ecclesia tua mereatur habere defensorem in caelis.” (és a f. 122 verzón Szt. László könyörgése) Ladyslay regis Hungarorum et confessoris: Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum . . . muniamur adversis et gaudis perfruamur eternis”. A könyörgések írása megegyezik a kéziratéval, nem későbbi betoldások. A kézirat naptára, így az augusztusi naptároldal a törlések miatt nem igazít el a kézirat eredeti állapotáról. Nem zárható ki, hogy magyarországi mintapéldány alapján készült a másolat, vagy magyar származású másoló készítette. Az első két kézirat részeinek túlnyomórészt aszketikus, morális és jogi tartalma pedig possessoruk szellemi érdeklődésére vet fényt

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Apponyi Balázs könyvedikációi. Aligha hihetem, hogy Apponyi Balázs nevének olvastán a régi magyar irodalom inyenecéi nagyot csettintének. A Bars megyei főispán neve még régiségünk legvájtfulűbb értői számára sem csenghet túlon túl ismerősen. Egyetlen nagyobb lélegzetű munkával, az *In Divini et Regii Prophetae David Triadem Quinquagenariam seu Psalterium Interpretatio Poëtica* c. latin zoltárparafrázisával örökítette emlékezetét az utókorra.¹

Művének feltétlenül érdekességet kölcsönöz, hogy néhány évvel a vulgáris nyelvű zoltárfordítások után jelenti be a latin fordítás igényét — nem csekélyebb programot jelezvén a honi tájon, mint nyugaton Buchanané. Míg azonban a skót humanista a gyermekek okulására szánta művét, Apponyi klasszikus reminiscenciákkal zsúfolt parafrázisai az előkelő emberek, tudós főpapok, de legfőként II. Ferdinánd — akinek ajánlása is szól — ízlését vette célba.

Zoltárparafrázisainak kedvezőtlen fogadtatását — az irodalomtudomány minden bizonnal méltatlan, majdnem néma állásfoglalása mellett² — talán az mutatja leginkább, hogy kézbevehető kötetei szinte egyöntetűen nélkülözik az olvasottság, a népszerűség, a kedveltség szokásosan árulkodó korabeli nyomait. Hogy most mégis ráirányítjuk rövid időre a figyelmet, arra az ad elég okot, hogy kötetei a fentiek ellenére is jellegzetes adalékokkal szolgálnak a kor — a XVII. század első harmada — olvasásszociológiai viszonyainak alaposabb ismeretéhez.

¹ Bécs 1624. RMK III, 1355.

² HEGEDŰS István, *Apponyi Balázs latin zoltárkönyve*. EphK, 1918. 1—16.

Nem igazán sok autográf szerzői dedikáció áll rendelkezésünkre a magyar könyvnyomtatás korai századaiból. Arra a szerencsés esetre pedig, hogy egyetlen szerzőtől több saját kezű ajánlással ellátott és -küldött kötet is felbukkant volna, alig van példa. Ezért lehet számunkra önmagán túlmutató jelentőségű Apponyi Balázs dedikációs tevékenysége. Amellett, hogy azzal a haszonnal is jár, hogy az alig ismert életrajzot rendkívül fontos elemekkel egészíti ki: fény vetődik valós helyzetére, s a hazai és a külföldi ellenreformáció vezéralakjaival való kapcsolata pedig gondolkodásába is jobban bevilágít.

Külföldi kutatóútjaim során figyeltem föl Pereszlény és Korlátkó műkedvelő urának sajátos szokására, ajánlásaira, levélnek is beillő dedikációira. A külföldi tapasztalatok nyomán elkezdtem a hazai könyvtárak és egyéb külföldi gyűjtemények Apponyi-köteteinek teljességre törekvő, módszeres átvizsgálását — csupán a dedikációkra, s a kötetek utóéletére összpontosítva a figyelmet. Természetesen nem vehettem a kezembe minden, ma ismert helyen található példányát a zsolttárfrázisoknak, de a kollegiális összefogás révén nélkülözni lehetett az autopsziát.³

E vizsgáldás összegezeként elmondható, hogy nem tartalmaz szerzői kézírású dedikációt a bécsi Egyetemi Könyvtár, a budapesti MTA Könyvtára, s az ugyancsak budapesti ferences könyvtár, a győri Egyházmegyei Könyvtár, a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, a sárospataki Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a túrócszentmártoni Matica Slovenská Könyvtára — három példány! —, az uppsalai Egyetemi Könyvtár és a váci Egyházmegyei Könyvtár által őrzett Apponyi-kötet.

Pozitív eredménnyel járt viszont a kutatás kilenc könyvgyűjtemény 12 kötetében! Hazai bibliotékáink közül a OSzK, a budapesti Egyetemi Könyvtár, a Ráday Gyűjtemény, az egri és az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár példányában található autográf dedikációt. Csakúgy, mint a bécsi Nationalbibliothek, a kismartoni Esterházy-könyvtár, a colmari Bibliothèque de la Ville de Colmar, illetve a lundi Egyetemi Könyvtár őrizte kötetekben.

Az alábbiakban előbb a hazai, majd a külföldi példányokban található autográf szerzői ajánlások szövegét adom közre.

Az *Országos Széchényi Könyvtár* állományában három példány is fellelhető, ebből az első és a harmadik dedikált.

1. Generoso ac Egregio Dño Georgio Rakouiczki Suae Caes. Regiaeque Mattis Camerae Hung. Secretario Dño Amico obsmo. Author dono dedit.

Rakoviczki György a magyar kamara titkára volt, 1628-ban és 1649-ben kamarai tanácsos. A könyv későbbi tulajdonosai: Joannis Mánczikovich, Szemes Imre (1758—1824) kegyesrendi tanár, majd Apponyi Sándor.

2. Rdo admodum Dño Georgio Lippai Praeposito S. S[tephani] Dño et Afini sui amantissimo Author ddt.

Lippay György (1600—1666) szepcei plébános, esztergomi kanonok, tornai főesperes, pécsi, veszprémi püspök. 1635-től kancellár, egri, majd esztergomi érsek. — Apponyihoz fűződő viszonyát jelzi, hogy őt jelölte ki 1637-ben kelt végrendeletének egyik végrehajtójául az író.⁴

A *budapesti Egyetemi Könyvtár* mindhárom példánya dedikált:

3. Illustrissimo ac Rdissimo Dño D. Petro Pazmani Archi Episcopo Strigoniensi Primati Hungariae Legato Nato summo p. Hung. Cancellario Sac. Caes. Regiaeque Matti intimo Consiliario Patrono suo Gratosissimo Author debita obseruantiae causa obtulit.

³ Munkámhoz — főleg levélbeli információk, xeroxmásolatok megküldése révén, illetve egyéb segítséggel — köszönettel vett támogatást nyújtott: ANTALÓCZY Lajos (Eger), BOROS István (Kalocsa), ERDŐS Máttyás (Esztergom), ESTERHÁZY Péter, FONT Zsuzsa, FRANCIS GUETH (Colmar), KOVÁCS Zsuzsa, NÉMETH Attila (Győr), NÉMETH S. Katalin, NYERGES Judit, ORLOVSKY Géza, SELESTEI NAGY László, SZÖRÉNYI László, URAY Piroška, VARGA Lajos (Vác), Eva ZELIENKOVÁ (Túrócszentmárton).

⁴ *Történelmi Tár*, 1901. 577.

A Pázmány Péter iránti tiszteletét Apponyi azzal is kifejezésre juttatta, hogy a többi példánynál diszesebb kötésű aranyozott kötetet ajándékozott neki. — A mű 1637. márc. 19-i dátummal — Pázmány halálának napja! — került a pozsonyi jezsuita kollégium tulajdonába.

4. Claustro B. Mariae Virginis et. S. Wolfgangi Frum S. Pauli Primi Eremitae debitae obseruantiae gratia Author dono dedit Confrater eorundem.

Végrendelete szerint a Nyitra megyei Elefánt községben „In Claustro S. Joannis Bapt. Fratrum Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae” szeretné testét elhelyeztetni holta után Apponyi Balázs.⁵ (E kolostoré lett később a 11. sz. alatt közölt, dedikált kötet.)

5. Generoso ac Egregio Dño Nicolao Petróci De Kassa Vara Dño et Afino obšmo Author ddt.

A megajándékozott valószínűleg II. Petrőczy Miklós volt Kassa várában. — A kötet 1691-ben a zsolnai jezsuiták birtokában volt.

A *budapesti Ráday-gyűjtemény* példánya az alábbi ajánlást tartalmazza:

6. Illustrissimo Dño D. Comiti Sigismundo Forgacz De Ghimes Author ddt.

A megajándékozott személyét nem sikerült azonosítani.

Az *egri Főszékesegyházi Könyvtár* kötetében ez a dedikáció áll:

7. Rdissimo Dno D. Thomae Balasfi El. Epo Peciensi Praeposito Posenien. Sac. Caes. Regiaequ Maftis Consiliario Dño uti Fri mihi et Patrono Colendissimo.

Balásfi Tamás (1580—1625) pécsi püspök, győri őrkanonok, boszniai püspök, szalavári apát, kapornaki és pozsonyi prépost. Váci, majd pécsi püspök. Unitárius vallásról tért át a jezsuiták hatására. Képzett latin és magyar stilisztza, Pázmány taborának egyik harcos tagja. — A könyv később az 1777-ben elhunyt Androvius Miklós, majd az egri káptalan tulajdonába került.

Az *esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár* kötetének ajánlása:

8. Rdo admodum Dño Nicolao Böythe, De Sagh Vicario Lectori Capli Metrop. Strig. Dño Amico debitae obseruantia gratia, et in memoria sui Author dedit Posony 1635 16 Decembr.

Böythe Miklós személyazonosságát nem tudtam megállapítani.

A *kismartoni (Eisenstadt) Esterházy-könyvtár* példányában az alábbi ajánlás olvasható.

9. Spbli ac Magnifico Dno D. Christophoro Banfi de Lindua Sac. Caesareae Regiaequ Mattis Consiliario et Cubiculario Debitae obseruantiae causa Author dono dedit.

Bánffy Kristóf (1577—1644) császárpárti főpohárnok, tárnokmester volt.

A *bécsi Nationalbibliothek* példánya valóságos ajánlólevelet őriz.

10. Rdissimo ac Serenissimo Leopoldo Archi Duci Austriae Duci Burgundiae Stiriae Carinthiae Carniolae Vittewergae Episcopo Argentoratensi et Passauensi Comiti Dño meo semp. Clementissimo.

Grauter affecto saepius perturbatissimo Patriae nostrae cardine, et intestino bellorum motu fortunis pene omnibus exuto nihil occurrit praesentius suo lenirem animum quam ut operi alicui bono ac pio incumbem, ut dum alii maleferiati homines, in rebellionem toto furerent impetu. Ego honesta aliqua occupatione distinerer, neque tempori illi conuenientior occurrebat materia quam. S. Regis Daudis Psalmodia et Cygnaeum illud acroama Prophaetico Spiritu ab eodem Rege sancto decantatum inter aestus et furores hostium quam eandem tenuem meam operam Sacratissimae Imperatoriae Mafti nuncupatam et oblatam esse uolui, ut ab eiusdem augustissimae Maftis suae splendore lucem suam accipiat. Vt uero mea in Serenissimam domum simul et augustissimam Austriadum fides et integritas declararetur euidentiuss Vestrae quoque Serenitati libuit de faectura lucubrationum mearum humillime offerre. Supplex oro Serenitatem Vram hoc ut obsequii ac fidelitatis meae symbolum donumque offerentis

⁵ Uo.

non aliter quam sine tae Persae aquam utraque uola haustam ac porrectam Artaxerxes acceptum habere uelit, et me in patrocinium et gratiam uti clientem humillimum suscipiat foueatque benignissimae.
Datum Viennae 10 9bris A. D. 1624.

Serenitatis Vrae
Seruus Humillimus
Blasius Apponi

A megajándékozott Lipót Károly (1586—1632) osztrák főherceg volt, Stíria urának fia, Passau és Strassburg püspöke, Tirol és Glatz grófja, Burgau örgrófja. II. Rudolf egy ideig őt szerette volna utódjának megtenni. Később kegyvesztett lett, megvált püspökségeitől és megházasodott.

A *colmari Bibliothèque de la Ville* példánya is tartalmaz autográf szerzői bejegyzést.

11. Generoso Dño Balthazari Boszani de Nagi Bosz[an] Vice Comiti Coftus Nitrien. Dño Fratri suo obseruandissimo aeternam memoriam et debiti obsequ. oblationem Author dono dedit.

Bossányi Boldizsár nyitrai alispán volt, 1622-ben követ a soproni országgyűlésen. Az akkori ellenzék egyik vezéralakja, akinek szállásán szokták az előzetes tanácskozásokat tartani. — A könyv előbb az elefánti pálos rendi Keresztelő Szent János kolostor tulajdonában volt, majd Nagyszombatra került, s a Szendeffy-könyvtárral jutott el Colmarba.

A *lundi Egyetemi Könyvtár* állományában őrzött példány is rejteget meglepetést.

12. Illustrissimo ac Rdissimo Dño D. Francisco S. R. Ecclesiae Tituli S. Syluestri Praesbytero Cardinali à Dietrichstain Eppo Olomucensi Principi Regalis Capellae Bohaemiae Comiti S. Caes. Regiaeque Maftis intimo Consiliario, eiusdemque Regnorum ac Ditionum Haereditar. Protectori Dno Suo Clementissimo.

Salutem à Deo precatur et debita offert obsequia Author.

Blasius Aponi

Contemplanti mihi uarias rerum et temporum quouis seculo uicissitudines, et praesentis et aetatis perturbatissimum simus et afflictissimum statum haud difficile fuit iudicium facere in eadem nos etiam tempora incidisse, et Ecclesiam Dei Sacrosanctam simili furore Erynnidum concitata Gygantomachia impetitam quidem sed non labefactatam; quare ut in hoc afflictissimo vos omnium et Ecclesiae Dei Cardine inter fortunarum mearum iacturas aliquid solatio caperem uisus sum non abs re facturus si ad uetera me studia reciperem et materiam tempori illi conuenientissimam assumerem, neque tunc quid quidquam praesentius occurrebat quam diui Regis et Prophaetae Sanctissimi Dauidis psalmodia quam ipse cum in similem rerum et temporum Catastrophen incidisset inter tumultus et confertissima agmina, inter aestus et insanientium aestrum ut se solatio aliquo erigerit et confirmarit in proposito animum composuit et cecinit doloribus licet undequaque circumseptus. Et quia Regis opus diuina fauente gratia perficere mihi datum est, ut illud ipsum Regi nuncuparem et deuote offerrem in sinceræ fidelitatis meae et debiti obsequii symbolum uisum est oportunissimum Cum et Augustissimus Rex et Imperator noster alter plane Dauid oiūm proborum iudicio hisce periculosissimis temporibus datus esse uideatur quia uero et Illustrissima Celsitudo Vra ex eadem Austriadum domo gloriosissima uidelicet atque uictoriosissima Originem ducit Vrae quoque Illustrissimae Celsitudini faeturæ meae atque operis copiam facere uolui motus uirtutum etiam suarum prae clarissimæ laude et singulari in omnes sua beneuolentiae Rogo itaque Illustrissimam Celsitudinem Vram hoc ut opus meum humiliter oblatum benigne excipere dignetur, animo et me gratia sua, prosequi auctumque et cumulatam reddere velit. His Illustrissimam Celsitudinem Vram diutissime ualere ex opto Datum in Korlatkü die 9 Jan. A. D. 1625.

A címzett és megajándékozott nem más, mint Franz Dietrichstein (1570—1636), olmtüzi érsek — bíboros, az ellenreformáció egyik vezéregyénisége, aki a morva protestánsok erőszakos megtérítését vasszigorral vitte végbe. Bocskai ellen hadvezérként is harcolt. 1610 táján őmellé szánták szónoknak Pázmányt rendi előjárói. 1618-ban, a cseh felkeléskor menekülnie kellett, de a Fehér hegyi csata után visszakapta birtokait. Morvaország helytartója, birodalmi herceg,

Protector Germaniae. Részt vett a nikolsburgi béketárgyalásokon is. Hatalmas és értékes könyvtárát 1645-ben a svédek magukkal vitték — így került Apponyi Balázs neki dedikált műve is a svéd királyi könyvtárba, majd onnan a lundei Egyetemi Könyvtárba.

JANKOVICS JÓZSEF

Ifj. Köleséri Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz. Ifjabb Köleséri Sámuel korának legműveltebb polihisztorai közé tartozott; mint Bod Péter írja: „nem tartottak az ő idejében a két hazában hozzá hasonló tudós embert”.¹ Arról, hogy sokfelé tanult külföldön, már kortársai is tudtak, vagy tudomást szerezhettek, ha máshonnan nem, az *Auraria Romano-Dacia* című Köleséri-mű elé írt üdvözlőverséből, amit Pápai Páriz Ferenc szerzett: „Hunnia plantavit, Brito, Belga & Teuto rigavit . . .” vagyis „Hún föld szülte, az angol, a német, a belga nevelte. . .”² A versmérték betartása mind a latin eredetiben, mind a fordításban a tényleges sorrend megváltoztatásával járt, hiszen tudjuk, ifj. Köleséri Sámuel Debrecenből először Leidenbe ment, s itt iratkozott be az egyetemre 1680 február 7-én,³ és írt az elkövetkező két év során számos disputációt.⁴ 1682 májusában már Franekerben találjuk, itt kap 1684-ben teológiai doktorátust.⁵ Ami orvosi képesítését illeti, azt csak prédikátori kudarca után, második külföldi útja során szerezte valamelyik német egyetemen 1685 és 1688 között.⁶ Viszont Angliába ellátogatott már 1683 nyarán, s minden jel arra mutat, hogy ekkor hosszabb időt töltött a szigetországban. Ezt tanúsítja Johannes Braunius leideni teológiaprofesszorhoz és orientalistához írt franekeri levele (keltezése 1683. július 6/16), amelynek rövidegét azzal indokolja, hogy hamarosan hajóra száll, indul Angliába. Hogy onnan visszakészült még Franekerbe, ebből a levélből tudjuk, ahol is Köleséri azt írja, arra számít „quando ex Anglia reversus fuero Gradum Doctoratus obtineam”.⁷ Mivel doktorátusát ezután tíz hónappal kapta meg, joggal feltételezhetjük, hogy a közbeeső időt teljes egészében Angliában töltötte. Sőt, mint az egyik alább közölt leveléből látni fogjuk, azt állítja, mintegy „másfél évig” élt egykor Londonban. Ez a látszólagos ellentmondás azt a lehetőséget valószínűsíti, hogy ifjabb Köleséri Sámuel nem egyszer, hanem két ízben is megfordult Angliában — először franekeri teológiai doktorátusa előtt, másodszor pedig vagy a doktorátus átvétele után, és még Magyarországra való hazatérése (1685 májusa) előtt, vagy éppenséggel második külföldi peregrinációja alkalmával.

Ennek a főntebb bizonyított angliai látogatásnak voltak családi hagyományai: az ifjabb Köleséri édesapja, a neves prédikátor Köleséri Sámuel 1655–56-ban járt Angliában, s ekkor Londonon kívül Cambridge-be is eljutott és ott az egyik kollégiumi könyvtárban olvasgatott.⁸ Fia, ha beszélni nem is, olvasni mindenesetre megtanult angolul. Erre könyvtárának angol anyagából következtethetünk: az 1745-ben készült könyvtárkatalógus⁹ angol szerzők latin nyelvű művein kívül számos olyan kiadványt sorol fel, amely mellett az „anglice” szó áll — vagyis ezeket tulajdonosuk eredetiben bírta és forgatta. Többségükben teológiai, vagy hitvitázó művek ezek, olyanok, mint Isaac Barrow írása *A treatise of the Pope's supremacy* (London, 1680), Stephen Charnock elmékedései Isten létéről (*Several discourses upon the existence . . . of God*, London, 1682) vagy John Pearson volt cambridgei tanárnak, majd chesteri püspöknek *The Exposition of the Creed* (London, 1659) című traktátusa. Útikönyvként Köleséri Edward

¹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Bp., 1982, 352–353.

² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak* (Szerk. NAGY Géza), Bukarest, 1977, 345. A magyar fordítás Tóth István műve.

³ *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*, Hága, 1875, 634.

⁴ Lásd RMK III: 3048, 3049, 3118, 3119, 3120.

⁵ *Album Promotorum Academiae Franekerensis*, (1591—1811), Franeker, 1972, 59.

⁶ BOD Péter, i. m. 352.

⁷ Leideni Egyetemi Könyvtár, kézirat: B. P. L. 246. (Másolat a budapesti Egyetemi Könyvtárban.)

⁸ Vö. GÖMÖRI György, *Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában*, *ItK*, 1978:4, 461.

⁹ Közzétette BERTÓK Lajos a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyvében; *Könyv és könyvtár*, 1955/II, 5—330.

Chamberlayne *Angliae notitia* című művének 1684-es tizenötödik kiadását használta, mert ez volt az egyetlen J. Playford által nyomott kiadás, amit jöllehet eltorzított formában, a katalógus feltüntet: megvolt neki továbbá az 1686-os oxfordi kiadás is. Nem érdekelten persze az sem, milyen latin nyelvű angol kiadványai voltak még Kölesérinek: a (talán még apjától örökölt?) Milton-féle *Defensio* 1649-es kiadása,¹⁰ Hobbes két Hollandiában kiadott filozófiai műve, Robert Fludd *Philosophia Mosaicá*-ja, William Camden angol történelemkönyve (1677-es amszterdami kiadás), az orvosi tárgyú művek közül pedig Theodor de Mayerne *Praxeos Mayernianae in morbis* c. posztumusz műve (London, 1690), Thomas Sydenham 1695-ben Lipszében és Nicholas Staphorst 1686-ban Hamburgban kiadott egy-egy könyve. S végül, de nem utolsósorban, ifj. Köleséri Sámuel könyvtárjegyzékén szerepel Isaac Newton *Principia mathematica* c. alapvető művének 1714-es amszterdami kiadása.¹¹ E könyvek közül Köleséri csak az 1688 előtt megjelenteket vehette Angliában, vagy Hollandiában, a többieket Bécsben, vagy Bécsből kellett beszereznie, így a Newton-könyvet is.

Sajnos ifj. Köleséri Sámuel (1683/84-es angolai tartózkodásáról egyelőre nincsenek közelebbi adataink. Idejének túlnyomó részét nyilván Londonban töltötte, ahol teológiai tanulmányokkal foglalkozott: ennek bizonyítéka a már említett angol nyelvű műveken kívül több olyan biblikritikai vagy teológiai mű, amit szintén megtalálunk könyvtárában (Thomas Goodwin, John Owen, James Usher és mások művei). Hogy ellátogatott-e Oxfordba vagy Cambridge-be, nem tudjuk: jegyzéke egyetlen cambridge-i kiadású könyvet tüntet fel, Robert Sheringham 1670-ben kiadott őstörténeti értekezését,¹² de hogy ezt Köleséri Londonban, vagy Cambridgeben szerezte-e be, a szóban forgó példány ismerete nélkül lehetetlen megmondani. Talán apjának nyomdokain járva, az ifjú magyar teológus és későbbi polihisztor elzarándokolt Cambridge-be is, de erről nem hagyott hátra följegyzést, illetve nem tett említést későbbi leveleiben.

Hollandiai teológiai doktorátusa és a lelkeszi pályától való elidegenedés után ifj. Köleséri Sámuel, mint már utaltunk rá, orvosdoktori képesítést szerzett. Természettudományos munkássága ezután bontakozott ki, és már mint az erdélyi bányák felügyelője írta meg az *Auraria Romano-Daciá*t. Erre a művére külföldön is fölfigyeltek és Köleséri utána számos német és svájci tudóssal levelezett. 1725 nyarán aztán Nagyszébenből levelet intézett Sir Hans Sloane angol orvoshoz és természettudóshoz, aki 1693 és 1712 között a londoni Royal Society titkáráként, 1727 és 1741 között pedig elnökeként működött.¹³ Ez a Sloanehoz írt első latin nyelvű levél, ami a British Library Sloane-gyűjteményében maradt fenn, (jelzete: Sloane MS 3984, 212–213/v), több szempontból érdekes. Bevezetőben Köleséri mintegy mentegetőzik, hogy ilyen távoli földről ír levelet Londonba, hogy ismeretlenül zavarja Sloanet, de hozzát teszi, hogy maga is „egykoron másfél évig lakott arrafelé”, továbbá, hogy Sloanenak a különböző tudományok terén végzett munkássága olyan híres, hogy az még „a művelt világ Ultima Thuléjéig is eljutott”. (Nagyszében Londonból nézve valóban Ultima Thulének tűnhetett. . .) Ezután mindjárt a zürichi természettudós és matematika-professzor Johann Jacob Scheuchzer nevét említi, aki szintén kapcsolatban állt Sloanennal, sőt, mint az Sloane választervezetéből kiderül, Köleséri levele is az ő közvetítésével jutott el az angol tudóshoz.¹⁴ Ifjabb Köleséri Sámuel egyébként nem csak Sloane híret ismeri, hanem egy munkáját is, a Jamaica természeti kincseiről írt könyvet, ami valószínűleg az 1696-os kiadású *Catalogus Plantarum* . . . című művel azonos, amelynek alcíme *Prodromi historiae naturalis Jamaicae, pars prima* volt.¹⁵ Köleséri udvariasan érdeklődik, vajon kollégája most min dolgozik, és elpanaszolja, milyen nehéz Angliából tudományos műveket beszerezni: hiába olvas róluk a tudományos folyóiratokban, egyébként csak csoroghat a nyála utánuk. Hanem most Sloanetól valami mást kér. Eljutott hozzá egy többnyelvű

¹⁰ Egybekötve Salmasius királyvédő röpiratával, valamint egy *Historiae Parlamenti Angliae breviarium* című 1651-es londoni nyomtatvánnyal, uo. 207.

¹¹ Uo. 162.

¹² *De Anglorum gentis origine disceptatio*, Cambridge, 1670.

¹³ Sir Hans Sloane 1753-ban, kilencvenhárom éves korában halt meg.

¹⁴ Vö. Sloane levélpiszkozatával: British Library, Sloane MS 4069/fol. 175.

¹⁵ Ugyanez megjelent angolul 1707-ben, de Köleséri feltehetőleg a latin nyelvű kiadásra gondol.

Miatyánk-antológia (*Oratio Dominica*) és ennek alapján úgy találja, a vélszi (walesi) nyelv valamiféle rokonságban lehet a románnal („a moldvaiak és oláhok nyelvével”), ő ugyanis a román alapján érteni vélte a vélszi szöveget. Ha tehát Sloane el tudná küldeni Bécsbe a vélszi nyelvre lefordított *Új testamentum* egy példányát, ezzel fölöttébb lekötelezné erdélyi hívét. Köleséri itt, korának számos tudósához hasonlóan, műkedvelő nyelvészként jelentkezik, aki a román nyelvet nyilván bányafelügyelői teendői között sajátította el, s akit a nyelvek hasonlósága és különbözősége szenvedélyesen érdekel.

Erre az első Köleséri-levéltre Sir Hans Sloane hamarosan válaszolt. Válaszának teljes szövegét nem ismerjük, de annak egy része — feltehetőleg fontosabbik része — Sloane piszkozatában fennmaradt. A dátumozatlan levél közli, hogy bár a vélszi (walesi) nép eredete pontosan nem ismeretes, a nyelv maga kelta és lehet, hogy sok európai nyelv a keltából származik: így Wales lakóinak nyelve hasonlóságot mutat az ó-spanyollal, a skóttal, valamint a Cornwallban beszélt („Cornubiensis”) tájnyelvvél.¹⁶ A levél elveszett részében Sloane nyilván jelezte, hogy elküldte, vagy hamarosan elküldi Kölesérinek az általa kért vélszi bibliát.

A második, rövidebb levelet Köleséri 1729 májusában írta Sloanehoz, ezúttal Bécsből.¹⁷ Ebben gratulál az angol tudósnak ahhoz, hogy elnyerte a „híres Királyi Társaság” elnöki tisztjét. Sloane 1727-ben, Newton halála után kapta meg ezt a tisztséget és Köleséri mindenesetre egy mondatban szomorúságának ad kifejezést Newton elhunytán, noha biztos benne, Sloane méltó módon viszi tovább a Royal Society hagyományait. A levél második bekezdésében rátér a vélszi bibliára, amit ugyan már régen megkapott, de elmulasztott megköszönni, részben súlyos betegsége, részben egyéb gondjai miatt; az utóbbiakról nem számol be, csak jelzi, hogy most szerencsésen megoldódtak, mert Savoyai Jenő herceg segítségével sikerült visszanyernie a Császár kegyét. Hogy nyomatékosabbá tegye köszönését Sloane-nak, ifjabb Köleséri Sámuel leveléhez egy kis ajándékot is mellékel — egy erdélyi bányából származó aranyrögöt. A levél utolsó előtti mondatában a magyar tudós arra kéri Sir Hans Sloane-t, fogadja el küldeményét, ami „specimen auri Transylvanici liberi . . . simplici rudique lobura eruti”, vagyis az erdélyi földben „termett” tiszta aranyrög, amelyet már a római Strato talált. Köleséri ezt az értékes levelét feltehetőleg egy teljesen megbízható emberre bízta, másképp sem a levél, sem az aranyrög nem jutott volna el a londoni címzetthez.

De arra, hogy eljutott, a fennmaradt levélen kívül is van bizonyítékunk. A Royal Society 1729. június 19/29-i ülésén ugyanis Sir Hans Sloane megmutatta az aranyrögöt az egybegyűlteknak, idézett egy mondatot Köleséri leveléből, s egyszersmind öt a Társaság tagjának ajánlotta. Miután javaslatát a Társaság tanácsa következő ülésén elfogadta, illetve jóváhagyta, a Royal Society 1729. október 16/26-i összejövetelén az egybegyűlteket azt egyhangúlag elfogadták. Így lett ifjabb Köleséri Sámuel, magyarországi születésű és erdélyi illetőségű tudós, a londoni Royal Society első magyar tagja.¹⁸

* * *

Ifj. Köleséri Sámuel levele Hans Sloane-nak (British Library, Sloane 3984/212 –213v)

„Vir Illustris,

Miraberis forte, hominem Tibi ignotum, quidnam moverit, ut è remotissimis oris Angliae tamen Tuae cujus aliquando sesqui-annii accola fui, non sine voluptate gratèque, memorem Tuas interpellaret curas. Claritas Eruditionis Tuae et diffusa Rerum naturalium Scientiae existimatio, mare quo continetur Patria, quam ornas, diu transgressa, penetravit ad ultimam Literati Orbis Thulen, neque inter caeteros in Tui venerationem non invitum excivit. Si ansus hiccè culpam meretur, eam in se sumet suamque esse agnoscat Vir ingenuus Helvetorum non solum suorum; verùm Literati orbis Societatumque Scientiarum

¹⁶ Ez a „Cornish” (cornwalli) néven ismert nyelv a XVIII. században kihalt.

¹⁷ Keltézése 1729. május 20., jelzete: British Library, Sloane MS 4050, fol. 118—119/v

¹⁸ A Royal Society korabeli jegyzőkönyvének megszerzéséért itt szeretnék köszönetet mondani Sir Arnold Burgennek, a Royal Society volt alelnökének, valamint a Royal Society könyvtárosának.

praeclarum decus Johannes Jacobus Scheuchzerus cujus praeconio non solum allectus, sed et humanitatis Tuae. Tibi à Gente et Litteris nativae securus redditus, has quibus et cultus Tui et cupiditatis, quae me licet à publicis negotiis districtissimum erga Litteras meliores tenet, cum consolatione reddundans, darem Testimonium moverunt. Exarmit quidem apud me usus linguae Vestrae et distantia loci, quae nos distinguit, ut et commoditatum difficultas quid litterata Anglia agat me notitia destituat, ut ne quidem Acta Societatis Regiae quousque profecta sint, et an in latinum Idioma translata; multominus (ni paucissimos excepiam) privatorum sagacitate, in Scientia rerum naturalium ac antiquariae quousque promota, scire datum sit. Salivam quidem subinde movent, quae ex Ephemeridibus novisque litterariis ad me perveniunt, sed famem sitimque per ea impleri, spes nulla. Caetera praetereo. Historiam tamen Naturalem insulae *Jamaicae* Te Auctore contextam, et *Pembrochiam* Numophylacei descriptionem, ita in oculis habeo, ut vel solis dum adhuc vivo, perfrui posse, avidè anhelem simulque scire, in quonam nunc labore, Te Musae Tuae detineant. Si importunitati meae veniam dederis, à Tua Vir illustris humanitate, precibus contendo, ut, quod maxime Tu potes, fidam mihi dederis explanationem; quænam Gentis *Valliam* Vestram incolentis origo? cui progressus? quod Lingua antiqua, et in quantum illa ab antiquo idiomate hodie descivit? Appetitum hæc plenius scisse cievit liber Londini Anno 1700 impressus, sub titulo *Oratio Dominica* Πολύγλωττος Πολύμορφος. Quem dum volverem, incidi in Orationem Dominicam, duarum Gentium, à se mutuo distantissimarum, Lingua iisdem communi imò eadem familiari descriptam. Miratus sum Moldavorum et Valachorum Linguae adeo cognatam esse, ut dum Vallicam legerem, ab illis suam esse adferentibus, intelligerem. Quis mihi Scrupulum hujus rei eximet, an vera sit illa Valliae Vestrae Dialectus, quam Autor praefati Libri Testimonio allegatorum locorum unde Orationem ist hanc exscripsit sub Titulo Linguae Vallicae recensuit, vel si novum Testamentum Londini Lingua Vallica impressum transponi Viennam posset, majoris fidei et plenioris certitudinis argumento foret. Ingenti beneficio cumulatum me sentiam si Tua fida ac genuina informatione niquis, Valachorum origines pro Complemento Daciae nostrae antiquae, quam sub manibus teneo, ex collatione desiderata illustrare valero. Reciprocis Officiis pro viribus facultatum mearum adjussa Tua promptum paratumve me Tibi offero, ac quanto cujus ut Responso Tuo me digneris, eniquè contendo, qui omnem Tibi incolumitatem ac boni publici Litterarumque causa indevexas aetatis vires apprecor. Vale Vir Illustris, viveque Deo, Regi, Regno, Bonisque Litteris et me honori, Tuo assurgentem redama

Illustris Tui Nominis

assiduum cultorem Samuelem Koleseri
de Keres-Eer

Gubernialem intimum Secretarium
Principatis Transilvaniae

Cibinii Transilvaniae 20 Junij 1725

Ifj. Köleséri Sámuel levele Hans Sloane-nak (British Library, Sloane 4050/118–119v)

Vir Illustris & Excellentissime,

Virtutis Tuae, meritorumque famam, intra Continentem Britanniae se continere non sinit salutis publice, privataque emolumentum, incrementi scientiarum ad usus vitae directarum, ad illos quoq(ue) qui longe a vobis disserti sunt sub Tuo praesidio perventura(e) utilitatis fiducia; quin mare plenis velis transvectam amplectentur exteri, nec vulgari solatio perfusi, de duplici quo dignissimus es, Collegii videlicet Medicorum inelytaeque Scientiarum Societatis Praesidii munere, Tibi, suisque gratularentur. Exhibuisti, ut caetera laudis meriti jure, in Te redundantis momenta praeteream, indolis Tuae Societatisque cui praes, characterem ex quo noscaris etiam ab ignotissimis, in Oratione qua Serenissimum ac legitimum Walliae Principem Regnorum Magnae Britanniae haeredem, Tuo, Tuorumque nomine compellasti. Dolebit quidem illustris Newtoni antecesseris Tui obitum litteratus Orbis; at non lugebit diu cum ex utilitate pensaverit, gloriam Litteratae Britanniae revixisse in Sloanio; Successoremque decus esse Gentis ac defuncti Praesidis experimento pensabit. Propterea amaris a Majestatibus Britannorum;

carus es indigenis; amandus ac venerandus ab exteris, qui Tuo ut assurgeant honori non decrunt officiis, nec honesta lassabuntur aemulatione.

Ego quidem tanti non sum, ut a me honori Tuo quidnam accedat; ranens tamen praeco et inter suaves, sonorosque sonos aliquando interstrepit, nihil omnis de contiguo Praesidii munere e longinquo Tibi gratulor, vitam opto incolumem, Genti, et Societati gloriosam; exteris è luce Tua illustrandis proficiam. Plura jam pridem ad Te dedissem, posteaquam ad honoratissimas Tuas, quibus unacum Walliae vestrae Bibliis me beasti, et accessum ad Te apernisti, debito grati animi obsequio, responderam, in graves morbi, et negotia diutiùs ac ultra quam sperassem ab intentione mea me elisissent; nunc jam recuperata valetudine Caesaris benignitate et immortalis gloria dignissimi primi ministri Eugenii Principis patrocinio fretus, redeo ad meos; unde, pratermissa supplebo, vicesque, Deo vitam et vires largiente agam, Genti Britannae Tibi Societatisque Scientiarum deditissimi. Licet eo numero quo plures exteri gaudent, comprehensus non sim; opto tamen Te Praeside adnumerari eorum catalogo, qui Illustrem Praesidem in inelyta Societate non minus quam Societatem in Praeside pigi cultu et aestimio praesequuntur, Institutioque conatibus si non digna saltem non ingrata confrendo, se succolare nituntur imparibus licet numeris. Vale Vir Illustris et Specimen auri Transilvanici liberi, apyri, è primo post terrae corticeum Strato, simplici rudique lobura eruti, accipe. Vale iterum, et fortunatis laboribus diu vive, redama
Illustri Nomini Tuo

deditissimum

S. Koleserium a Keres-Eer

Complarium Regiminis Caetero Regii in

Princip. Transylvaniae

Vienna, d. 20. Maji 1729

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről. A legrégebb ismert nyomtatott újságlevel 1475-ben, olasz nyelven készült, és Caffa városának a törökök általi elfoglalásáról adott hírt. E nyomtatott újságok szokásos címei a *Relatio*, *Aviso*, *Neue Zeitung* voltak, és mindig valamilyen aktuális eseményről szóltak. A szövegen kívül gyakran találunk bennük illusztrációkat is. Megjelenésük esetleges volt: szabálytalan időközökben láttak napvilágot, a terjedelmük sem haladta meg az egy-négy lapot. A XVII. század elején, a postakocsi-járatok megindulása után, 1609-ben született meg az igazi időszakos sajtó az augsburgi *Aviso* és a strassburgi *Relatio* megjelenésével, melyek hetente jutottak el olvasóikhoz. Németország után hamarosan más országokban is napvilágot láttak az első időszakos kiadványok.¹

A hírlapok mellett azonban továbbéltek az aktuális eseményekről — elsősorban a törökellenes harcokról — szóló tudósítások, beszámolók is, amelyeket Benda Kálmán a későbbi újságok különkiadásaival rokonít.² Ezek a tudósítások nagy közönséget vonzottak és egyre nőtt a népszerűségük.

Polgár Vilmos szerint a XVII. század második felében az olasz újságok éppen a magyarországi eseményekről való beszámolásnak köszönhetik első népszerűségüket; közülük egyik-másik kizárólag a török–keresztény háborúk hírszolgálatával foglalkozott, néhány nyomda pedig valóságos központja lett a magyar tárgyú sajtótermékeknek (így a római Mutij, a milánói Marc'Antonio Malatesta, a modenai Degni, a bolognai G. Monti és a velencei Albrizzi és Prodocino).³

¹ FULÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret*. 5. kiad. Bp. 1988. Tankönyvkiadó. 13. p.

² BENDA Kálmán: *A törökkor német újságirodalma. A XV—XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Bp. 1942. 194—276. p.

³ POLGÁR Vilmos: *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*. Pannonhalma, 1942. 59 p. — Az érdeklődés egyrészt Magyarország közelségének, másrészt a császári seregben harcoló nagyszámú olaszoknak szólt.

A törökellenes harcok nyomán születő magyar vonatkozású újságlevelek jó néhány darabja megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében. Bennünket jelen esetben az 1688. évi, Székesfehérvár visszavételéről tudósító relációk foglalkoztattak, amelyek közül kettő olasz, négy pedig német nyelvű.⁴

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őriznek egy XVII. századi kolligátumot (jelzete: RM IV.1021), amely két eddig ismeretlen, német nyelvű újságlevelet foglal magában. Mind a kettő Székesfehérvár 1688. évi ostromával foglalkozik, két-két levél terjedelmű, keltezetlen, sem a nyomtatás helyét, sem a nyomdászt nem közli. Betűik és díszítőelemeik azonossága miatt feltehetően ugyanabban a műhelyben készültek, tartalmuk pedig arra utal, hogy a májusi ostromot követően — nagy valószínűséggel Bécsben — jelentek meg.

Az első újságlevél címe: *Umständlicher Bericht von bisheriger Einschlies-|sung und Ubergab der Ungarischen berühmten|Stadt und Vestung Stulweissenburg.* | H. é. ny. n. 4° 2 lev. Koll. 1.

A szöveg keletkezésének pontos időpontjához a 2a oldal segít hozzá, ahol is a Bécsben időző török követekről az alábbiak olvashatók: „Da dann gestern sich die Deputierte abermal bey deroselben [a badeni őrgófról van szó] einfanden, und ihro den Rock küseten. Nachdem sie hierauf die Accords-Puncte eigenhändig von Ihro Durch[|aucht]... überkommen hatten, sind sie hierauf auf der Post wiederum nach Stulweissenburg aufgebrochen”: vagyis — miután Badeni Hermann, a haditanács elnöke, május 15-én fogadta a törököket — a tudósítás május 16-án kelt.⁵

A második újságlevél címe: *Abermaliger ausführlicher Bericht|Betreffende|Die Eroberung Stulweissenburg.* | H. é. ny. n. 4° 2 lev. Koll. 2.

A dokumentum keletkezéséhez a szövegben szereplő két dátum adja a kulcsot: a három török parancsnoknak a badeni őrgófróhoz írt levele május 22-én kelt (2a), a tudósítás javát kitevő hadileltár és szemle pedig május 23-án ért véget Székesfehérvárott.

A két újságlevéllel tárgyilagosságuk és adatgazdagságuk miatt érdemes megismernünk — noha az események más forrásból is ismertek* —, hiszen közvetlenül azután jöttek létre, hogy a város a török uralom alól felszabadult.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ha összevetjük a fentieket az Apponyi-gyűjtemény újságleveleivel — elsősorban persze a német nyelvűekkel — szembeötlik mindjárt a tartalmi azonosság: ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy sem szerzőik, sem nyelvhasználatuk, sem helyesírásuk nem azonosak. (A magyar személy- és földrajzi nevek írásában is jelentősek az eltérések.)

Annál meglepőbb viszont a XVII. század nagy történelmi szintézisének, a *Theatrum Europaeum* 13. kötetében megtalálható szövegével való egybeesés.⁷ Bár csak a kapitulációs szerződés pontjait és a török parancsnokok leveleit vetettük össze, megállapítható, hogy a *Theatrum Europaeum* szerzője csupán egy-két szót változtatott meg. Mindössze jelentéktelen helyesírási eltérések mutatkoznak, amúgy a két „Beszámoló” szó szerint került be a szövegbe.

Sebestyén József Giovanni Paolo Zenarolla, székesfehérvári prépost, *Operationi di Leopoldo Primo . . . anno 1688.* (Bécs, 1689.) című munkájának vonatkozó részeit vetette össze, és talált szövszerű megfeleléseket. Lehetséges, hogy a névtelen tudósítások szerzőjeként Zenarollát feltételezhetjük? Vagy ő

⁴ Lásd APPONYI Sándor: *Hungarica*, 2. köt. Bp. 1902, illetve *Hungarica*, Bd. 4. München, 1927: App. 1376, 1382 (1383) és 1386, 2315; App. M. 221 és 354.

⁵ JENEI Károly: *Székesfehérvár körülvétele és visszafoglalása 1688-ban*. In: Fejér megyei történelmi évk. 5. Székesfehérvár, 1971. 7–22. p.

⁶ SEBESTYÉN József: *Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól*. 1688. május 19. Székesfehérvár, 1929. 74 p.

⁷ *Theatri Europaei continuati Dreyzehender Theil*, . . . Insgesamt aus der Sachen, und dero warhafften umbständlichen Verlauff, vermittelst von hohen Orten gesuchten, und communicirten Actis und Urkunden zusammen gezogen; . . . Franckfurt am Mayn, gedruckt bey Johann Görlin. Im Jahr M DC XCVIII. Székesfehérvárról: 263–274., az alkupontok a 265., a török parancsnokok levelei a 266–268. oldalon.

is csak forrásértéke miatt használta ezt a két újságlevelet? (Az viszont tény, hogy a székesfehérvári Szt. Miklós templom prépostja már Buda 1686-os ostrománál is jelen volt, és az eseményeket könyvbbe foglalta.* Ott volt Székesfehérvár 1688. évi ostrománál is.)

Úgy véljük, háromszáz évvel Székesfehérvár visszavétele után is jó néhány részletre fény derülhet még az előkerülő nyomtatott és a fel nem tárt levéltári források nyomán.

* * *

RÉSZLETES BESZÁMOLÓ SZÉKESFEHÉRVÁR, A HÍRES MAGYAR VÁROS ÉS ERŐDÍTMÉNY KÖRÜLZÁRÁSÁRÓL ÉS ÁTADÁSÁRÓL

Miután isten különös kegyelméből az ottomán barbárok ellen, a különböző, diadalmos császári fegyverekkel kivívott nagyszerű győzelmek révén úgy alakult, hogy ezáltal három jelentős helység, Sziget[vár], Kanizsa és Székesfehérvár, és még további helységek is, melyek a Tisza és a Maros között fekszenek, elvágattak: akkor a császári kormány arra az igen bölcs elhatározásra jutott, hogy a fentemlített fontos helységeket szoros blokád alá vonja, hogy azok a legnagyobb ínségben és minden élelmük fogytával, magokat megadni kényszerüljenek. Végülis előszörre Eger váránál került erre sor, mint amelytől tizenhárom grófság, vagyis egész Felső-Magyarország felszabadítása függött. Eme helység átadásával az Erdélyig terjedő országrész jórészt biztonságba kerül, ugyanakkor pedig a munkácsi várvédőket kétségbeesett helyzetbe juttatja. Amint a fenti javaslat az udvarnál kedvező fogadtatásra lelt, sor került a megvalósítására. Minthogy őfőméltósága, a bajor választófejedelem,* amint az előző hadjárat kezdetén is, már ott táborozott hadával, a császári udvar indokai nyomán, érett megfontolás után, jónak látta azt a helyet** Doria márki úr parancsnoksága alatt körülzáratni. Ezután a szerencsés várátadás meg is történt, amely a munkácsi várórségben nagy rémületet keltett, majd pedig arra indította őket, hogy magukat törvényes királyuknak és uralkodójuknak alávéssék. Eme fenséges hódítások nyomán ócsászári felsége megparancsolta, hogy ugyanilyen intézkedésre kerüljön sor Székesfehérvárnál; mivelhogy a helység [védői] kitérőseikkel és portyáikkal egész Budáig naponta sok kellemetlenséget okoztak, sőt Esztergom, Győr és Komárom környéke sem volt biztonságos miattuk. Ezért tehát a császári felség úgy határozott, hogy a várost magyar hadakkal kissé körülzáratja. És miután őfőméltósága, a bádeni őrgróf úr most februárban saját ügyeiben hadvezetőségével Győrben időzött, jónak látta a várost (melynek nagy ínségéről elfogott levelekből értesült) úgy körülzárni, hogy abból lélek se tudjon se ki-, se bemenni. Mégis a kedvezőtlen időjárás és egyéb nehézségek miatt lassan haladtak az előkészületek. Míg nem őfőméltósága úgy határozott, hogy formális blokád alá vonják, és ehhez néhány német csapat mellett a főparancsnokság magyarjait, a gróf Batthyány [Ádám] úr alatt szolgáló katonaságot is beleértve, használják fel; amazt báró Areyzaga ezredesnek, Leopoldstadt parancsnokának, emezt Batthyáynak vezetése alatt. Mindezt pedig azzal a szándékkal, hogy ha ez az előjáték semmilyen eredményt nem hozna, igazi ostromba kezdenek. A császári udvar parancsát hamarosan végrehajtották, őfőméltósága leghathatósabb támogatásával. Eközben a Győrben összegyűlt német katonaság a tüzéséggel egyetemben április végén Palota ellen vonult, hogy ott a főparancsnokság hadaihoz csatlakozzék, s május 1-én megérkezett Székesfehérvár alá. Ott azután Areyzaga ezredes legott hozzáállott a vár szoros körülzárásához; csapataival a Budai kapu jobboldalán, a Bodajk patak partján, valamint a Palotai kapuval szemben foglalt állást, míg a Sárvíz innenső partján, egész a fent említett

* ZENAROLLA, Gio(vanni) Paolo: *Relatione esatta, e distinta sopra la operazioni, fatte dopo l'Assedio di Buda ... 1686*. In Vienna, appresso Gio Van Ghelen, 1687. 12 4 lev., 140. p. — Magyarul is olvasható: *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Bp. 1986. [93] - 180. p.

* Miksa Emánuel

** Egert

Budai kapu baloldaláig terjedő szakaszon a győri vicegenerális* táborozott a főparancsnokság magyarjaival. Mindezek ellenére a barbárok nem csüggedtek el, hanem hamarost gyalogok és lovasok törtek ki a várból, elszánt védekezésük jeléül, mely összecsapás mindkét oldalon áldozatokat követelt. Úgyhogy mind a három pasa, mind a védők május 4-ig nagy elhatározottságot tanúsítottak. Ezen a napon érkezett meg Batthyány generális úr a csapatával. Amikor a törökök meglátták, hogy a Sárviz mentén akarnak táborozni, mindent megtettek, hogy ágyúlövésekkel elűzzék őket. Időközben elfogtak egy törököt, aki feltárta a védők szorult helyzetét.

[Május] 5-én egy előkelő török szabadon engedett egy keresztény magyar nőt — annak 4 éves gyermekét magánál tartva —, akit biztosított arról, ha őt tekeres dohányt küld neki, a gyermekét is szabadon engedi. Ez az asszony is megerősítette, hogy milyen nagy az élelmiszerhiány, és azt mondta, valamennyien a vár átadására hajlanak, a janicsáragát kivéve. 6-án a törökök bátorságukról tettek tanúbizonyságot, amikor újból kicsaptak a németekre; ezalatt Areyzaga ezredesnek alkalma nyílt a Bodack [Bodajk] patak mentén lefelé, a várhoz közelebb nyomulnia, és az előrsök egy ágyúlövésnyire közelítették meg a várost anélkül, hogy ezt bárki megakadályozta volna. Dél tájban egy keresztény parasztember jött ki a várból, aki elmondta, hogy a vezír, látva a magyarok állhatatos bátorságát s a németek közelségét, elment a pasához, és vele étkezik. Ebéd után mind a ketten elmentek a janicsáragához, akinél hosszasan tanácskoztak. 2 óra tájban egy fiatal török szökött ki a várból és megerősítette a fentieket; 4 órakor a fentnevezett parancsnokok egy jólöltözött törököt küldtek a mieinkhez, aki az előrshöz ment és azt mondta: két magyar tiszttel kíván beszélni, akik hamarosan meg is jelentek. Ezalatt még többen is kijöttek a várból, különösen nagy bátorsággal és jókedvvel. Egy lovas közülük azt kérdezte: mit akar a seregünk? Mire azt felelték: a várost akarjuk. Ezen még gondolkozni kell — válaszolta amaz. De mind azt kívánta, hogy a mieink a feltételeiket papírra vessék, s maguk is néhányat szabhassanak összevetésül, s hozzáfűzték: nem remélhetjük-e mi is, hogy az egriekhez hasonlóan, alku-pontjainkat a nagy római császárhoz elküldhessük. Azt a választ kapták: az udvar ilyen engedélyt nem adott, de utánanéznek, részesülhetnek-e ilyen kedvezményben.

7-én megkapták írásban azokat a feltételeket, amelyekre át kell adniuk a várat. Ők viszont megígérték, s a szakállukra is megesküdték, hogy a választ írásban Abdolr [Abdola] Aly bejjel és Zorbosia bejjel kiküldik: ezek 8-án reggel 10 órakor meg is jelentek egy harmadik kíséretében, hogy a három parancsnok, a védők és a lakosság nevében alkut ajánljanak. Végül aztán a mieink néhány pontot kibővítettek, melyeket a törökök ad referendum bevettek, hogy a szokásos divánban avagy tanácsban megvitassák; azzal az ígérettel, hogy a válasszal mielőbb visszatérnek, később az említettek a választ táborunkba visszahozták, amelyet a három pasa és valamennyi védő teljes beleegyezésével aláírtak, hogy ugyanis mutatis mutandis ugyanúgy, mint az egriek, egyezséget kívánnak kötni. Erről aztán a győri vicegenerális, gróf Zichy úr szerda** este beszámolót küldött őfőméltóságának, a bádeni őrgróf úrnak, aki azonnal Laxenburgba indult, hogy őcsászári felségét a szerencsés sikerről tájékoztassa. Hamarosan eztán elindult a fenti táborból Areyzaga úr, Joh[ann] Jacob Fischer mérnök úr, őfőméltóságának és más magasrangú minisztereknek, valamint a felséges kamarához szóló levelekkel. Ezekből szereztek tudomást a fenti siker részleteiről. A barbárok csak akkor menthetik meg életüket, ha hajlandók Bécsbe követségbe jönni, s őfőméltóságához, az őrgrófhöz folyamodva, közbenjárását kérni őcsászári felségénél, a legkegyesebb és jóságosabb úrnál, hogy a bajtársaik által is elfogadott alku-pontokat a legkegyesebben aláírni szíveskedjék. Amikor 13-án Aly aga és Alay bej Bécsbe érkezett, egy bizonyos államtisztviselő kíséretében kocsit küldtek értük. S mivel későre járt, az Arany ökörhöz címzett fogadóban szállásolták el őket. Megparancsolta legott a főtölmácsnak, Marco Antonio Mamuka Della Torre úrnak, hogy legyen szolgálatukra az asztalnál, kinek biztatására és jó modorát látva nagy élvezettel ettek, és először ő római császári felségének, majd a vezír (ahogy ők nevezik), vagyis őfőméltósága, a haditanács elnökének egészségére ittak, aki nekik a kívánt satisfactiót megadván, a győri vicegenerális urat, gróf Zichy urat további hírekkel Laxenburgba küldte. Miután 14-én reggelre az alku-pontokat lefordították, arra kérte

*gróf Esterházy János

**május 11-én

őfőméltósága a két küldöttet, hogy keressék fel őt palotájában. Ezután személyesen Laxenburgba indult, hogy ősászári felségét tájékoztassa. Majd a szokásos megbeszélés után, mely szerint a követek térjenek vissza, őfőméltósága ismét visszatért Bécsbe. Ott aztán tegnap* őt ismét felkeresték a követek, és megescskolták a ruháját. Miután az alkupontokat őfőméltóságától személyesen, különös szerénységgel és náluk egyébként teljesen szokatlan alázattal átvették, postakocsin elindultak ismét Székesfehérvárra Zichy vicegenerális úr kíséretében, aki egész télen nagy bátorságról tett tanúbizonyságot katonáival együtt.

Alkupontok, amelyekre Székesfehérvár megadta magát, s melyet megkötött gróf Batthyány Ádám generális úr, galánthai Esterházy [János], győri vicegenerális úr és báró Areyza úr, a német sereg ezredese, továbbá a vezír pasa, Ahmet pasa és Zaghargi pasa, a janicsáraga.

1. A vár és a város mindennemű municióval, valamint a tüzérségi eszközökkel és ami hozzátartozik, a harangokkal, órákkal és mindennel együtt, ami közös használatra szolgál, csalárdság nélkül a császári hadaknak átadassék. Ugyanígy minden akna, legyen az a vár alatt vagy az elővárosokban, felfedeztessék.

2. Szabad elvonulás engedjessék mind a védőknek, mind a lakosságnak, s feljogosítatnak felső és alsó fegyverzetük, egyéb vagyonuk, lovuk és egyéb állatok elvitelére anélkül, hogy bárki megrövidíttessék.

3. Azon keresztény asszonyi személyek, akik rabszolganők lettek, és 18 évesek vagy ennél fiatalabbak, s gyermekeik vannak, azok gyermekei maradjanak apjuknál, ők viszont a mienkhez kerüljenek. Akik azonban 18 évnél idősebbek, szabadon eldönthessék, itt maradnak-e vagy a törökökkel elvonulnak-e. A 18 évnél fiatalabb férfi vagy nőnemű [keresztény] személyek azonban csalárdság nélkül szolgáltatassanak ki a mieinknek. Amennyiben azon törökök közül valaki keresztény hitre áttérni kívánna, senki se merészelje abban megakadályozni.

4. A törököknek 300 kocsi rendeltessék, hogy rajtuk holmijukat Szt. Katalin szigetéig elvihessék, ahol nékik 70 hajó, vagy ha ez is kevés, még több, rendelkezésükre álljon, melyeken biztonságban távozhattak. Addig viszont, amíg a kocsikat megrakják és a védők valamennyien kivonulnak, a legelőkelőbb törökök közül néhányan túszként szolgáljanak.

5. Az elvonulásnál elégséges számú német és magyar tiszt kísérje a távozókat a Dunáig, és aztán tovább a legközelebbi török helységig. Közben a törökök a legelőkelőbbek közül túszoikat hagyjanak Eszéken, amíg a keresztény konvoj és hajóhad vissza nem tér. Ezután a visszatartott túszoikat is elbocsátassanak.

6. A városban található valamennyi keresztény rabszolga, legyen az öreg vagy fiatal, az egyezség után azonnal szabadon bocsátasson.

Ezen egyeztetett alkupontokat mindkét oldalon a fent nevezett tábornok urak és pasák aláírták.

* * *

ÚJBÓLI RÉSZLETES BESZÁMOLÓ SZÉKESFEHÉRVÁR BEVÉTELÉRŐL

Miután május 19-én a törökök Székesfehérvárról kivonultak, és a Mieink viszont szép rendben bevonultak, a következő 20-i napon a győzelmek adományozója tiszteletére solenn Te DEUM laudamusszal köszönet mondatott, melyet Pautus Seceni**, Veszprém és e helység püspöke intonált. A helyzet tökéletes megoldásával; és azután hamarosan sor került az anyag- és élelmiszerraktárak vizitációjára, ahol az alábbi készletek találtattak.

* május 15-én

** Széchényi Pál

Inventarium a nagy és kis lövegekről, a munícióról, tüzszerszámokról és más hadieszközökről, ahogy Székesfehérvárott találtak.

2 török tarack, az egyik 4, a másik 6 fontos.

1 német tarack, 60 fontos, 1642-ből.

1 török ágyú, 48 fontos.

3 ágyú Rudolf császártól, 40 fontos, kettő 1596-ból, egy 1598-ból való.

1 ágyú, 40 fontos, II. Miksától, 1569-ből.

2 török ágyú művészi vésettél, 36 ill. 28 fontos.

3 24 fontos ágyú II. Rudolftól, 1596-ból.

1 csataágyú, 18 fontos, II. Rudolftól, 1598-ból.

1 csataágyú, 14 fontos, II. Miksától, 1571-ből.

1 hosszú török ágyú, 13 fontos.

2 török csataágyú, 12 fontos.

1 ágyú, 12 fontos, Ferdinánd királytól, 1533-ból.

3 ágyú Joh. Friedrichtól, Szászország hercegétől, 1553-ból, két 10, egy 8 fontos.

2 falconett, 6 és 7 fontos, Ferdinánd királytól, 1531-ből.

1 falconett 7 fontos, II. Miksától, 1571-ből.

1 hosszú török ágyú, 4 fontos.

1 hosszú, vésett ágyú, 4 fontos, 1511-ből.

1 ágyú, 4 fontos, Székesfehérvár címerével.

1 hosszú török csataágyú, 3 fontos.

5 kis török ágyú, 3 fontosak.

1 kis ágyú, 3 fontos, III. Ferdinándtól, 1653-ból.

1 kis német vaságyú, 3 fontos.

6 kis török ágyú, harmadfél fontos.

1 kis német ágyú, harmadfél fontos.

9 török falconett, 2 fontosak.

2 falconett, 2 fontosak, Ferdinánd királytól, az egyik 1531-ből.

1 ugyanilyen, a jelenlegi csász. felségtől, Lipóttól, 1663-ból.

4 török falconett, úgy másfél fontosak.

2 német falconett, másfél fontosak, 1531- és 1584-ből.

6 rossz török falconett, kb. 1 fontosak.

3 német falconett, kb. 1 fontosak.

5 rossz török falconett, talp nélkül.

3 rossz török falconett, eléggé sérült állapotban, talp nélkül.

1 vasból készült török falconett, negyed fontos.

2 kis ágyú, 10 és 4 unciasak, hozzá 79 ágyúgolyó.

5 gyújtómozsar; az egyik 200 fontos, Miksa császártól, 1513-ból. A többi 100, 40, 28 és 20 fontos.

688 hordó azaz mázsa* jo puszkapor

Egyéb puszkapor, minőségben a fentiekhez nem hasonló és részben nedves, nem hordóban, hanem nedves pincékben tárolva, különböző nagyságú halmokban áll; 232 hordóra becslve.

Egy másik helyiségben, egészen silány edényekben 50 hordó puszkapor, összesen körülbelül 970 mázsa.

170 mázsa ólom.

77 török kanóc.

15 db 60 fontos és 10 db 30 fontos töltött bomba.

118 db 50 fontos és 399 db 30 fontos üres bomba.

4500 töltött és 2500 üres kézigránát.

128 db 10 fontos és 37 db 6 fontos üres gránát.

* Zentner

10 000 db gránáthoz való cső.

3256 db 40 fontos ágyúgolyó, 1600 db 36 fontos, 2081 db 24 fontos és 1000 db egyéb nagyságú golyó, 3500 golyó a rossz falconettekhez.

15 láda, kisméretű muskétagyolyókkal.

2 láda jó pisztolytöltet, 1 láda tönkrement töltettel.

1 muskéta, hatszögletű csővel, mely lovon használatos.

18 nagy muskéta, jó állapotban és 54 db használhatatlan.

19 db felajzatlan török ij és 3 láda nyilvessző.

41 pajzs.

60 új, török patrontáska és 85 db löporszarú.

486 különböző janicsár-puska.

69 tűzvető, amelyet támadásnál használnak.

Nagy mennyiségű kampó, nyársak, aknász kalapácsok, csákányok, lapátok, emelőrudak és hasonlók, nyéllal és anélkül.

16 db török ágyúkocsi, mindenféle egyéb szekér, ágyútalpak vasalt deszkákkal, német mintájú kerekek és egyéb, a kocsikhoz tartozó fanemük.

2 üllő és a hozzá való fűtatók.

20 000 batteria mindenféle szög.

40 mázsa vas és 20 mázsa egyéb vasalat az ágyúkhöz, kocsikhoz, kerekekhez.

1 db kúthoz való fémkerék.

1 erős török kötél, közel 100 öl hosszúságú, különböző vastagságú és szélességű zsinetekkel egyetemben.

20 mázsa jó állapotban lévő és 7 mázsa régi, tönkrement gyapjú.

Nagyon sok bőr puskaporzsák.

43 tucat szőrből készült homokzsák.

2 bronz és 1 cseréppalack, kőolajjal töltve, mindegyik 80 fontos.

4 mázsa szurok.

19 db török ágy-takaró.

Egészen 23-ig folytatódott az eszközök, erődítések és a helység állapotának a vizsgálata. És kitűnt, hogy a helység inkább a mocsaras talaj, mint a megerődítés miatt áll szilárdan. Mindössze három kaput figyeltek meg; egyikük fallal volt körülveve, a másik azonban alig volt erődítve, s a harmadik csak kissé volt palisádokkal körülkerítve.

Így a helységnek csak három, kváderkövekkel kirakott védbástya van, amelyek azonban alacsonyak. Egyébként körös-körül mély, széles és most vízzel borított mocsár veszi körül a várat. A városban kb 200 ház van, de csupán fából, régi módon épültek és többnyire dűledező állapotban. Messzebb egy szép előváros csatlakozik hozzá.

Miután a most leírt mértékben mindent szemügyre vettek, Batthyány generális úr azon fáradozott, hogy ócsászári felsége ama parancsának eleget téve, hogy a helységet német legénységgel lássa el, a helységbe 500 németet helyezett el, a magyarok viszont, a lovasok és gyalogság, az elővárosokban maradtak további császári parancsig. Eközben levelek érkeztek a helységet feladó vezirtől, közülük az egyik őfőméltóságának, a bádeni őrgrófnak szolt, az alábbiak szerint:

Legboldogabb, legtehetségesebb és legudvariasabb fejedelem, a római császár nagy vezírje, legkedvesebb barátunk és testvérünk! Szívélyes üdvözetünk mellett tudatjuk nagybecsült személyével, miképpen érkezett meg itt nálunk a ti legjóságosabb és legdicsőbb császártok fenséges határozata a legjobb időben; mind ez, mind az ön nagyon udvarias és barátságos levele, nem kevésbé két követünk, Aly aga és Aly bej iránt tanúsított nyájas figyelme rendkívül megvigasztalt és megörvendeztetett bennünket. Szinte nem is tudjuk, hogyan köszönjük meg, hogy isteni előrelátással nemcsak velünk, hanem valamennyiünkkel, az ön közbenjárására, a dicsőséges császár jóvoltából — akit ezért a Mennybéli isteni kegyelmével jutalmazzon meg — oly kegyesen bántak.

Miként aztán a legmagasabb rendelkezés következtében, melyet az ön császára írt alá, az ön tisztelt gróf Batthyány generálisa, más tisztekkel egyetemben, nem engedte, hogy a városból való elvonulásnál vagy a Dunához vezető úton bármelyikünknek a legkisebb baja essék. Úgyhogy a legnagyobb rendben érkezünk a kíséretül rendelt németekkel és magyarokkal Gian Curtaranhoz [Szt. Katalin sziget]. Innen írjuk Felsőgednek, ki oly kegyes volt hozzánk, ezt a levelet, és küldjük lábaidhoz, hogy a világ tudomást szerezzen erről az őszintén megkötött és híven betartott egyezségről. Egyébként reméljük, hogy ha a hajók készen állnak, reggel időben elindulhatunk: kérjük tehát Istent, hogy ezentúl is tegye boldoggá. Kelt 1099-ben, Regeb havának 23. napján, azaz 1688. május 22-én.

Isten szolgálói

Ahmet vezír,

A parancsnok,

Zagargibassi Osman, janicsárága

A másik, gróf Batthyány úrnak írt levél így szólt:

Hűséges és tisztelt barátunk! Többrendbeli, személyének szóló üdvözetünk mellett nem mulaszthatuk el, hogy közöljük önnel, szerencsésen megérkeztünk Gian Curtaranra; s hogy legkegyelmesebb császártok és a nagyvezír, a bádeni fejedelem és főparancsnok határozata nyomán, a legnagyobb gyorsasággal és Zichy István úr, továbbá alárendelt katonái jó kísérete alatt rendben és sértetlenül valamennyien megérkeztünk, a Budán parancsnokoló generálisnak is a legjobbakat kívánva; mivel az ígért hajókat a meghatározott helyen indulásra készen találtuk, isten akaratából holnap reggel folytatjuk utunkat a Dunán, melyet méltósággal ezennel közlünk. Isten adjon hosszú, boldog életet.

A vezír

A parancsnok

A Zagargibassi

Nagyon nagyok voltak ugyan ezek a megaláztatások, de még nagyobb volt a barbárok megdöbbenése, amikor látniuk kellett, hogy őket négyezer ember — többnyire gyalogok — arra kényszeríti, hogy elhagyják a várost, jól látván, hogy hiába reménykednek felmentő seregben, és hogy minden idevezető utat lezártak. Mint ahogy most hasonló félelemben él a szigeti és a nagykanizsai vár is. Végül úgy tűnik, mintha az itteni legmagasabb vezetés a fenti várak rendes, szoros ostromzárral történő körülzárását javasolná. Mely tervet az Isteni Gondviselés szerencsésen valóra is váltsa, felülmúlhatatlan császárunk világraszóló hírnevének minél nagyobb elterjedésére.

MURÁNYI LAJOS

Bod Péter levele Cornides Dánielhez. Bod Péter (1712—1769) tevékenységéről az utóbbi évtizedekben mindössze néhány apróbb adalék jelent meg. Kéziratok művei kiadatlanok, hozzáférhetetlenek,¹ levelei közül keveset ismerünk. Az ismert levelek egyikében, az 1753-ban Szilágysomlyói Halmágyi Istvánhoz címzettben² munkamódszeréről tájékozódhatunk. A *Dacia Litterata* címen tervezett művében Czvittinger írói lexikonát³ tekinti példának, ha csak segítői és barátai mást nem tanácsolnak neki. Vallási különbségtétel nélkül a négy bevett felekezet mintegy 300 képviselőjéről akar tájékoztatást nyújtani.⁴ Ámde a 18. századi Erdélyben is hiányoznak azok a körülmények, amelyekre támaszkodva dolgozhattak másutt a tudósok („Bibliothecae, Notitiae et Historiae Literariae, communicationes etc.”). A

¹ Felsorolásunkat ld. SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátonyi Bod Péter élete és művei*. Budapest, 1899. 195—220.

² A levelet kiadta KELEMEN Lajos (*Erdélyi Múzeum*, 1907, 328—330).

³ CZVITTINGER, David, *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti et Lipsiae, 1711.

⁴ Kéziratban maradt adatgyűjtése 282 író életét és műveit ismerteti. Vö: SÁMUEL i. m. (I. jegyzet) 212—214.

Umständlicher Bericht von bisheriger Einschließung und Übergab der Ungarischen berühmten Stadt und Festung Stulweissenburg.

Dennach aus sonderbarer Göttlichen Güte/ vermittelst verschiedenen/ wider die Ottomannische Barbarn/durch die si-greichen Käyserlichen Waffen erhaltene herrliche Victorien/ es dahin kommen/ daß hierdurch die drey importante Plätze/ Stiget/ Canischa/ und Stulweissenburg/ gleich andern Dreyen mehr/ so zwischen der Theis/ und dem Fluß Maros gelegen/ abgeschnutzen worden: als hat die Käyserliche Regierung den hochvermünftigen Schluß gefaßt/ sich bemeldte ansehnliche Dörzer/ durch eine enge Bloccata/ dergestalt einschließen zu lassen/ damit selbige durch die äußerste Noth/ und Abgang aller Lebensmittel gezwungen/ sich ergeben müßten. Zu dem Ende man vor erste solches an der Festung Erla zu bewerkstelligen/ sich angelegen seyn lassen/ als man/ solchen ins Werk zu setzen/bemühet gewesen. Wie dann Ihre Durchl. Durchl. in Böhern/ als sie gleich zu Anfang vorigen Feldzugs/ mit dero Volk/ sich in selbiger Gegend befanden/ auf die vom Käyserlichen Hof führende Notizen/ nach reistlicher Überlegung/ vor gut befunden haben/ solchen Play/ unter dem Commando des Hn. Marquis Desria/ enge einschließen zu lassen. Worauf auch endlich die glückliche Übergab erfolget/ welche bey der Besatzung in Mongarsch grosse Verstärkung/ und darauf die Entschliessung erwecket/ sie ihrem rechtmässigen Könige und Monarchen zu unterwerffen. Auf erhaltene solche herrliche Conquesten/ wurde von Ihre Käyserlichen Maj. die nöthige Verstärkung zu einem gleichmässigen bey Stulweissenburg anbefohlen; als welcher Ort täglich mit Ausfällen und Streifen/ bis unter Ofen/ grosse Ungelegenheit machte/ so/ daß nichts um Gran/ Raab und Comorra selbst/ davor sicher war. Wurde also von Käyserl. Majestät der Schluß gefaßt/ selbigen durch die Ungarn etwas einsperren zu lassen. Und nachdem in verwichenem Monar Febr. Ihre Durchl. der Herr Marggraf von Baden in eigenen Angelegenheiten/ dero Commendantenschafft in Raab betreffend/ sich an diesen Ort verfügt hatten/ befanden die selbige vor gut/ (weil sie aus verschiedenen aufgefundenen Briefen/ die große Hunnensnoth dero in Stulweissenburg sitzenden Besatzung/ so/ daß auch täglich viele austriffen/ zur Gnüge ersah) die Festung dergestalt einschließen zu lassen/ daß nichts aus noch ein künne. Jedoch ging es/ wegen des unfreundlichen Wetters und andern Hindernissen/ mit der Zurüstung etwas langsam her. Bis das bey zunehmendem Tag/ Ihre Durchl. schlüssig wurden/ eine Formal Bloccata vorzunehmen/ und dazu nicht etlichen Teurschen Trouppen die Hungarn des Generalats/ samt der unter Herrn Grafen Barthian stehenden Militz zugebrauchen; jene zwar unter dem Commando des Freyherrn von Treysaga/ Obersten/ und Commendanten in Leopoldstadt; diese unter Anführung Herr Grafen Barthian. Alles jedoch in der Intention/ falls solches Vorspiel nichts

effectus

M. A. C. A. D. E. I. I.
KÖNY. I. I. I.

**Abermaliger ausführlicher Bericht/
Betreffende
Die Eroberung Stulweiffenburg.**

Dennach am 19. May die Türcken aus Stulweiffenburg ab/und Unsere dages
gen in schöner Ordnung eingezogen: wurde dem höchsten Geber aller Victo-
rien/am folgenden 20./durch ein solenn Te DEUM laudamus, welches der Bis-
choff zu Beshrin/und dieses Orts Paulus Sezen intonirt/ unter völliger Lösung der
Stücke/Danck gesagt; und darauf so bald die Visitation/ des Zeug-und Proviant-
Hauses vorgenommen/worinn sich folgender Vorrath befunden.

**Inventarium des grossen und kleinen Geschüßes/ der Munition/ Feuerwerks/ und an-
derer Kriegs-Geräthschafft/ so sich in Stulweiffenburg befunden.**

2. Türkische Haubitzen/deren einer 4. der ander 6. pfündige Kugeln hält.
 1. Teurscher Haubitzen/von 60. pfündigen Kugeln/anno 1642. gemacht.
 1. Türkisch Stück/das 48. pfündige Kugeln führt.
3. Stück vom Kaiser Rudolpho dem andern/von 40. pf. Kugeln/deren 2. von an-
no 1596; und das dritte von 1598. sind.
 1. Stück zu 40. pfündigen/ vom Maximiliano II. 1569.
 2. Türkische künstliche ausgegrabene Stück/deren 1.36/das 2. 28. pfündig schießt.
 3. Stück zu 24. pfündigen Kugeln/von Rudolpho II. 1596.
1. Feldschlang zu 18. pfündigen Kugeln/von Rudolpho II. 1598.
1. Feldschlang zu 14. pfündigen/ von Maximiliano II. 1571.
 1. langes Türkisches Stück zu 13. pf. Kugeln/
 2. Türkische Feldschlangen von 12. pf. Kugeln/
 1. Stück von 12. pfündigen Kugeln/ Königs Ferdinandi 1533.
 3. Stück Joh. Friedrichs Herzogs zu Sachsen/1553. deren 2. zu 10. 1. 8. pf. schießt.
2. Falckenet zu 6. und 7. pf. vom König Ferdinando 1531.
 1. Falckenet zu 7. pf. von Maximiliano II. 1571.
 1. langes Türkisches Stück zu 4. pf.
 1. langes ausgegrabenes zu 4. pf. 1511.
1. Stück von 4. pf. Kugeln/worauf die Stadt Stulweiffenburg geprägt.
1. lange Türkische Feldschlange zu 3. pfündigen Kugeln.
5. kleine Türkische Stücklein zu 3. pf.
 1. Stücklein zu 3. pfündigen Kugeln/ Ferdin. III. 1653.
 1. Teursches eisernes Stücklein zu 3. pf. Kugeln.
 6. Türkische Stücklein zu dritthalb pf. Kugeln.
 1. Teursches Stücklein zu dritthalb pf. Kugeln.
 9. Türkische Falckenet zu 2. pf.
 2. Falckenet zu 2. pf. Königs Ferdin. deren eins von 1531.
 1. dergleichen von jehiger Kaiserl. Maj. Leopoldo 1663.
 4. Türkische Falckenet so anderthalb pf. schießen.

): (

2. Tent.

tudományos együttműködésnek szinte kizárólagos formája e korszakban a tudós-levelezés. Nemcsak a tudós társaságok, hanem a folyóiratok is hiányoztak, ugyanakkor a historia litterariával foglalkozni kívánó tudósainknak megélhetésükhöz közhivatalokat kellett vállalniuk vagy gazdasági tevékenység vette el idejük nagy részét. A baráti együttműködés, tudósaink egymást segítése egyre gyakrabban vetette fel hazánkban is a tudós társaság iránti igényt. Ehhez járult még hozzá a nemzeti nyelv ápolásának mind többször sürgetett ügye. Bod Péter külföldi egyetemjárása alatt megismerte más nemzetek példáját. 1756. szeptember 20-i levelében kifejtette Ráday Gedeonnak, hogy „Jó volna valami *Literata Societas* felállítását, melynek tagjai Magyar Országnak és Erdélynek minden részeitől lennének”, s magyar nyelvtant, magyar nyelvű műveket adnának ki.⁵ Óhaját az 1760-ban Bazelben megjelent, *Az Isten vitélkedő anyaszentegyháza* című művének előszavában nyomtatásban is olvashatjuk. A kívánalom nem valósult meg ekkor még.

Bod Péter 1749-től 20 esztendőn át a nem központi helyen fekvő Magyarigenben szolgált lelkészként, s ennél fogva fokozottabban rá volt utalva a levelezés útján való adatgyűjtésre, véleményserére. „Jó Patroná”-ja, Bethlen Kata és saját könyvtára munkájához csak kiindulási alap lehetett. Ráday Gedeonhoz címzett levelein kívül Cserey Mihályhoz,⁶ Halmágyi Istvánhoz⁷ és Cornides Dánielhez⁸ írtat ismerünk, amelyek a tudós-levelek közé sorolhatóak, továbbá Sinai Miklós Bodhoz írt három levelét.⁹ Más tudósokkal való levelezéséről is konkrét adatokkal rendelkezünk,¹⁰ levelek fennmaradásáról azonban nincs tudomásunk.

Most egy újabb Cornides Dánielhez¹¹ címzett Bod-level fordítását közöljük,¹² amely szintén tudós-levelnek tekinthető.

* * *

A jeles férfit, tudós Cornides Dánielt
szívélyesen üdvözli Bod Péter.

Noha a zsinati lárma elült,¹³ mégis hosszú leveledre az idő szűk volta miatt rövid levéllel kell válaszolnom. A dicséreteket, amelyeket rám tele kézzel szórsz, nem veszem magamra, hacsak nem azért, mert az irántam érzett jóindulatod jele. Jól látom, min dolgozik a nagyhírű Szászki úr. Bárcsak tervei valóra válnának, és végre valahára nyomtatásban lehetne azokat olvasni. Ettől a kiváló férfitől csak kiváló művek fognak megjelenni. Láttam a kitűnő módszerrel, remékül megírt s dicséretünket öregbítő *Introductio Geographica*-ját. Abban mégis, ha valaha újra megjelenne, sok javítani való volna, ami Erdélyt illeti. Ugyanis nemcsak néhány eldugott falut változtatott várrá és erőddé, hanem, nem tudom kit követve, a Keresztes előtti mezőt [*Keresztes-Mezőt*], amely Tordánál fekszik, egészen a Vaskapuhoz

⁵ A Ráday Gedeonhoz írt levelek (1754–1766) lelőhelye: Ráday Gyűjtemény, Levéltár, VIII, 231–235. Kiadás: KISS Áron (Figyelő, 1876/I, 172–176; *Magyar Könyvszemle*, 1882, 257–263).

⁶ Kiadta SÁMUEL Aladár (*Protestáns Szemle*, 1900, 661–662).

⁷ Ld. a 2. jegyzetet!

⁸ Kiadta KELEMEN Lajos (*Erdélyi Múzeum*, 1907, 390–391).

⁹ Kiadás: RÉVÉSZ Imre (*Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1872, 49–55).

¹⁰ Pl. Weszprémi Istvánnal, ifj. Tsétsi Jánossal.

¹¹ Cornides Dánielről, a papságot és professzorságot nem vállaló értelmiségi példájáról ld. F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, 1983, 443–454.

¹² A levél lelőhelye: Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V/3. f. 184. Eredeti latin szövege:

¹³ A Magyarigenben tartott zsinat előjáróválasztásáról SAMUEL i. m. (I. jegyzet, 46–47) Bod szavait idézi.

helyezte; sőt az 521. lapon magyarjait cigány nemzetségűvé és szokásúvá tette. Ez nem Szászki úr tollából, hanem a korrektor hanyagságából jelenhetett meg.¹⁴

Szándékodat, melyről nekem írsz,¹⁵ nagyon helyeslem, és isteni segedelmet kérek számodra, s ha valamilyen segíthetnék, tisztességnek tartom. Nem tagadom, hogy a hazai dolgokban valamelyest szorgoskodtam: hogy mit értem el ezen a terméketlen földön, talán az idő valaha majd megmutatja.

Pápai postumus műveiből a különböző alkalmakkor megjelent néhány költeményen, a *Rudus redivivum* sajtó alá rendezett magyar változatán és néhány művelt férfihoz írt, s egykor majd életrajzában publikálendő levelén¹⁶ kívül semmi sincs birtokomban.

A komolyabb válaszban megakadályoznak a magán- és köz-elfoglaltságok, amelyek néha annyira lekötnek, hogy barátoknak sem tudok kívánság szerint válaszolni.

Téged és Tiedet Istennek ajánllak, Isten veled, élj boldogan!

Magyarigen, 1760. július 1.

¹⁴ TOMKA SZASZKY János az *Introductio in orbis hodierni geographiam* című művet 1748-ban adta ki Pozsonyban, Bél Mátyás bevezetőjével. A második kiadást Severini János gondozta. Cornides levelei közt fennmaradt Severininek 1773. május 10-én Selmecebányáról Cornideshez címzett levele, melyben e második kiadásról van szó. (Arch. gem. eccl. V. 36/2. ff. 42—43.) A levél ide vonatkozó része: „Nunc iam in Geographia Szaszkiána, rogatu Landereri, emendanda occupor. Postquam in hoc labore ad Transilvaniam et Illyriam lucubrando perveneram, vidi me a duce, quem sequor, Büschingio, derelictum. Is enim paene nihil aliud, quam quod Szaszkius dixit, operi inseruerat. Quia vero id, quicquid est, sterile mihi videtur, et praeterea plures, ac 20 annos vicissitudinibus diversis mutatum: TE, Vir Eruditissime, vehementer rogandum putavi, ut Transilvaniam Szaszkiánam brevibus animadversionibus (nam longiores imprimi modus libri non patitur) et emendare, et illustrare velis. Spero, immo confido fore, ut operam, pro TVO in litteras, et comoda publica amore, haud sis mihi, Landereroque denegaturus, sed proxime notulas TVAS per tabellarium publicum transmissurus. Si qua in re TIBI velificari potuero, equidem perlubens faciam. De Illyrico ad Reverendissimum Kercselichium scripsi, a quo etiam non existimo me repulsam passurum. Hungariam nostram Transdanubianam Clarissimus Farkas, Rector Soproniensis, ulteriorem vero Tibiscanam Clarissimus Hatvany Debreceniensis emendabunt. Non intermittam in opere nostro honorificam VESTRI facere mentionem.” A Pozsony és Kassa impresszumú, 1777-ben megjelent 2. kiadásban Severini Kerchelichnek, és az erdélyi részek segítőjeként, a Cornides Dánielt alkalmazó gróf Teleki Istvánnak mond köszönetet. (Vö. még: F. CSANAK, i. m. — 11. jegyzet — 467.) E második kiadásban a Bod által kifogásolt részek változatlanul maradtak.

Az 1748. évi pozsonyi kiadásból több mint száz fennmaradt példányt tart nyilván az Országos Széchényi Könyvtár. Ezen kiadásnak címlapvariánsa is létezik. A pozsonyi nyomtatvány elé ragasztott új címlap impresszuma: „Francofurti et Lipsiae, apud Petrum Conradum Monath, 1750”. Könyvészeti érdekesség e változat, Monath bizonyára terjesztésre vett át Pozsonyban nyomtatott példányokat. Az OSZK 1750-es impresszumú példányának jelezete: 260.816.

¹⁵ Történetírói terveiről írhattott Cornides Bodnak.

¹⁶ a *Rudus redivivum*, Pápai Páriz Ferenc latinul írt egyháztörténeti műve 1684-ben jelent meg. Tótfalusi Kis Miklósról írt versét 1767-ben Nagyenyeden adta ki újra Bod, *Erdélyi Fénix* címmel, nyomdászattörténeti jegyzetekkel ellátva. Leveleit Bod Péter még használhatta, leveleskönyve nem maradt fenn. (ItK 1899, 303: DÉZSI Lajos).

Eximio Viro M. Danieli Cornidae

P. Bod S.P.D.

Cessante quamvis synodali strepitu, tamen ad prolixas Tuas ob temporis angustias brevi epistolio respondere necesse habeo. Laudes, quas mihi plenis impertiris manibus minime agnosco, nisi Tuum in illis erga me adfectum. Quid molitur clari Nominis Vir D. Szaszkius probe video. Utinam destinata ejus viam inveniant, ac aliquando publice legantur. Praeclaro ab isto viro non nisi praeclara prodibunt. Vidi Introductionem ejus Geographicam methodo optima eximie elaboratam, laudeque nostra majorem. In illa tamen si aliquando recudenda esset, quoad Transilvaniam multa venirent corrigenda. Non solum enim aliquot Pagos obscuros in arces ac fortalitia transformavit; verum etiam nescio quem secutus praeceuntem Campum Keresztes; qui Tordae adjacet excudit ad Portam ferream usque; imo *Hungaros ejusdem cum Zingaris et nationis et moris* p. 521 fecit. Quod-tamen minime de penna D Szaszki; sed a malitia correctoris prodire potuit.

Canatus(!) Tuos de quibus mihi significas valde laudo, divinumque Tibi auxilium expeto: ac si quid in me subsidii esset iisdem adsurgo. Impendisse me aliquam Patrii diligentiam non nego: quid in sterili solo effecerim, tempus aliquando forte declarabit.

Posthuma Papaiana praeter carmina quaedam variis occasionibus fusa, Hungaricam Rhuderis Redivivi versionem prelo paratam, ac aliquot ad viros doctos Epistolas, in Biographia ejusdem aliquando publicandas, possideo nihil.

Serius rescribentem excusabunt privatae publicaeque occupationes, quae aliquando adeo detinent, ut amicis ad votum respondere minime valeam.

Deo Te tuosque commendo, vale ac feliciter age.

M. Igenini d. 1. Julii an. 1760.

Címzés: Eximio ac Eruditissimo Viro,
Domino M. Danieli Cornide,
Praeclaro in Illustri Aula Komlodiensi
Vesselényianorum Liber[orum] Ephoro,
Domino Benevolo ac jugi observantia colendo
Komlodin[um]

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa. Önálló közleményben eddig nem foglalkozott senki sem Kőrösi Csoma könyvtárosi tevékenységével, csupán egy cikk jelent meg, amely összefoglalta az addig ismert körülményeket a tárggyal kapcsolatban.¹ Most új adatok birtokában szükségesnek látjuk azokat közzétenni.

Először arról az intézményről íránk röviden, amelynek könyvtárosi minőségben Kőrösi Csoma szolgálatába lépett. Az angol birodalom birtokába került India keleti részén Warren Hastings főkormányzósága idején Sir William Jones és Sir Charles Wilkins kezdeményezésére 1784 január 15-én alapították a Bengáliai Ázsiai Társaságot, amelynek első titkára Robert Home (1764—1834) festőművész volt, aki egyben a könyvtárosi tisztséget is ellátta. Már 1788-ban megindították periodikus kiadványukat, az *Asiatic Researches*-t. Ez a kiadvány 1839-ig jelent meg összesen húsz kötetben. 1806-ban elkészült Kalkuttában a Társaság új székháza Jean-Jacques Pichon francia építész tervei alapján. Ekkor a könyvtár sokkal nagyobb helyiségekhez jutott. Ebben az időben a főkönyvtáros William Lloyd Gibbons volt. 1814-ben a Társaság Nathaniel Wallich (1780—1854) dán orvos és botanikus jelentős természetrajzi gyűjteményével gyarapodott azzal a feltétellel, hogy múzeumot is létesítenek, amelynek az

¹ BATÁRI Gyula: *Kőrösi Csoma Sándor, a könyvtáros.* = Könyvtáros. 1986. 7. sz. 416—419. p.

ajándékozó lett a díjazás nélküli igazgatója. Közben Wallich létrehozta a kalkuttai növényteni intézetet, majd nagy elfoglaltsága miatt hamarosan lemondott. Időközben további adományokkal is gazdagodott a múzeum, melyekhez könyvek is tartoztak és ezek a könyvtár állományát számottevően növelték.

1820-ban a Társaság alapszabályzatát kibővítették azzal a paragrafussal, mely szerint ezentúl egy olyan főkönyvtárost kell kinevezni, aki jártas a keleti nyelvekben, és elsősorban a szanszkritban. A paragrafus értelmében megválasztott tisztségviselő Luigi Burlini lett, harminc éve Kalkuttában praktizáló firenzei születésű olasz származású orvos, aki évi ötven rúpia jelképes díjazást kapott ezért a tevékenységéért.²

Figyelemre méltó változás volt a Társaság életében, hogy 1829-től Indiaiakat is felvettek tagként, ugyanez évben került Kőrösi Csoma közvetlen kapcsolatba a Bengáliai Ázsiai Társasággal, ugyanis levélben számolt be eredményeiről, amelyet ülésen fel is olvastak. Akkor havi száz rúpia segélyt szavaztak meg részére, ezt azonban visszautasította. Az eseményről többek között Victor Jacquemont (1801—1832) francia utazó feljegyzéseiben találunk utalást, mivel részt vett a szóban forgó ülésen.³ Ennyit kívántunk előzetesen közölni a Társaság könyvtárával kapcsolatban a továbbiak jobb érthetősége érdekében.

Kőrösi Csoma Sándor életrajzát még vázlatosan sem kívánjuk ismertetni, hiszen számos tudományos igénnyel megírt biográfia áll az érdeklődők és a kutatók rendelkezésére.⁴ Ezenkívül két részletes bibliográfia is, az egyik a magyar buddhista misszió, a másik az erdélyi Zágoni Jenő buzgalmának köszönhetően.⁵ E helyen azért sem foglalkozhatunk életrajzának problémáival, mert még születési éve, helye, és anyja személyével kapcsolatban is viták folynak. Például a lexikonok, életrajzok szerint 1784-ben született Erdélyben, a Háromszék megyei Kőrös nevű faluban. Azonban például Kádár László Antal debreceni földrajztudós olyan forrásokra akadt melyek alapján feltételezhető, hogy a születés időpontja esetleg 1789. A továbbiakban tehát csak életének néhány fontos eseményét kívánjuk felsorolni, elsősorban kapcsolatait a különböző könyvtárakkal.

Kőrösi Csomát 1799-ben írták be a nagyenyedi református kollégiumba és 1807-ben kezdte meg ugyanott felsőbb tanulmányait. Csetri Elek szerint a lelkesen tanuló ifjú előtt megnyíltak a kollégium tudományos gyűjteményei. Ebben az időben a tanintézet híres könyvtárának körülbelül nyolcezer kötete és két olvasóterme volt. E korszak „bibliothecarius professora” Bodola János — Abats János utódjaként 1815-től református püspök, akinek munkájában a diákkönyvtárosok segítettek. A gyűjteményben latin, magyar, német, francia művek mellett több héber, görög, arab és török kiadvány, kézirat volt található. Ezek a könyvek korán felkeltették a történelem és a magyarok eredete iránt rendkívüli módon érdeklődő székely diák figyelmét. Egyes források szerint ebben az időben tett először fogadalmat arra, hogy Keletre utazik, a magyar őshaza felkutatására. Fizikailag és szellemileg már ekkor megkezdte a felkészülést a hosszú utazásra. Nagy hatással volt elhatározására többek között Benkő Ferenc professzor, a magyar földrajztudomány egyik megalapítója, akinek „Magyar geográfia” című műve második kötete

² Rajendra|a MITRA: *Centenary Review of the Asiatic Society of Bengal*. Calcutta 1885. 22—29. p.

³ Bernard Le CALLOC'H: *Un témoignage capital sur la vie d'Alexander Csoma de Kőrös*. Le Journal de Victor Jacquemont. = Acta Orient. Hung. 1986. 2—3. sz. 249—281. p.

⁴ Theodore DUKA: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*. London., — BATKAY Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp. 1962., — CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, 1984., — Bernard Le CALLOC'H: *Alexandre Csoma de Kőrös*. Paris, 1985., — SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. 1987. stb.

⁵ *Kőrösi Csoma Sándor bibliográfia*. Összeáll.: ZÁGONI Jenő. Bukarest, 1984. Ism.: BATÁRI Gyula: Két Kőrösi Csoma bibliográfia, In: Alföld, 1986. 6. sz. 94—95. p. — *Kőrösi Csoma dokumentáció*. Összeáll.: ESTÉLI József, HETÉNYI Ernő Bp. 1983.

Ázsiával foglalkozni, és erősítette szándékát tanára *Napkeleti utazók* című munkája. Eközben tudatos nyelvtanulással is készült tervezett vállalkozására, anyanyelvén kívül már gyermekkorában tudott németül, románul, majd tanult latinul, görögül, héberül és franciául. Lényegében az ekkor szerzett grammatikai ismeretek tették alkalmassá későbbi az ez időben Európában alig ismert keleti nyelvek elsajátítására, és a tibeti nyelv grammatikájának elkészítésére, valamint szókincsének összegyűjtésére.

1816-ban ösztöndíjat nyert a göttingeni egyetemre. Életének erről a szakaszáról ő maga így írt: „Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaimat elvégeztem a Bethlen Kollégiumban Nagyenyeden... Hannoverában, a göttingeni egyetemen hallgattam többrendbeli előadást 1816. évi ápril 16-tól 1818. július végéig.”⁶ Tulajdonképpen itt, Göttingenben mélyítette el ismereteit a kelettudományokban valamint az orvosi alapismeretekben, és itt határozta el végleg, hogy a magyarság őseit, távoli, keleti tájakon keresi. Különösen sokat tanult Johann Gottfried Eichhorn professzortól, többek között az arab nyelvet is. Szabad idejének legnagyobb részét az egyetem kiváló könyvtárában töltötte. Erről a következőket írta Thaisz András, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője: „Illó figyelemmel olvasta a napkeletre tett utazások leírásait, melyekben a bibliotheka bővelkedik”.⁷ Kőrösi Csomának itt állt módjában egy nagyobb könyvtár belső életébe betekinteni, megismerte katalógusait, a berendezést, a feldolgozást. Lényegében az itt szerzett tapasztalatai alapján válhatott később alkalmassá, hogy maga is hasonló munkát végezhesen évekig. Az akkor már mintegy 220 ezer kötettel rendelkező könyvtár kölcsönzési naplójában megmaradt feljegyzések szerint Kőrösi német, francia, görög, latin, spanyol, olasz irodalmi és történelmi műveken kívül, többek között kikölcsönözte Euripidész, Herodotosz, Homérosz, Xenophon, Dante, Tasso, Herder, Marmontel, Schiller, Fénelon és Eichorn munkáit; Jean Jacques Barthélemy (1716–1795) *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* című munkájának mind a négy kötetét. 1816 augusztus 27-től 1817 június 19-ig 36 alkalommal kölcsönzött könyveket. Szilágyi Ferenc igen helyesen jegyzi meg könyvében, hogy a kikölcsönzött művek azért elsősorban a nyelvtanulást elősegítő jellegűek, mert csaknem állandóan a könyvtárban tartózkodó Kőrösi Csoma az orientalisztikai műveket valószínűleg helyben olvasta.⁸ Később is igen nagy szeretettel emlékezett a könyvtárra és munkatársaira, különösen Georg-Friedrich Benecke professzor ónémet filológusra, az egyetem főkönyvtárosára és Christian Bunsenre, a keleti nyelvek professzorára. 1834-ben tibeti szótárát és nyelvtanát is megküldte az intézménynek, Benecke és Bunsen professzoroknak szóló ajánlással, így fejezve ki háláját tanításukért.⁹

Az egyetemen foglalkozott a héberrel és arabon kívül a perzsa, a török és az angol nyelvekkel és mellékesen francia leckéket vett egy idős párizsi hölgytől. Mindezek után 1818 júliusában hagyta el Göttingent és visszatért Nagyenyedre, ahonnan többször ellátogatott Kolozsvárra, a Tudós Körbe. Itt kapcsolatba került Döbrentei Gáborral és Teleki Pállal. Ez utóbbi az ifjú tudós felajánlotta, hogy gyűjtést indít a számára, és társadalmi támogatást szerez keleti útjához, de ő ezt nem fogadta el. Ellenben elfogadta Kenderessy Mihály kormányzékai tanácsos segítségét, mert enélkül nem is tudott volna elindulni. 1819-ben Temesvárra, Karlocára majd Zágrábba utazott, hogy a szláv nyelveket tanulmányozza, ekkor még úgy tervezte ugyanis, hogy Oroszországon át utazik Mongóliába.

Nagyenyedről 1819 novemberében indult Ázsiába, erről ő maga így írt: „Elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s ahogy lehet biztosítván mindennapi kenyeremet, egész életemet oly tanulmányoknak szentelem, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és fényt vethetnek nemzetem történetének még homályban lévő kérdéseire különösen.” Korábbi

⁶ DUKA i. m. 23. p.

⁷ *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. 5. sz. 119–120. p.

⁸ SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. 1987. 106. p.

⁹ SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp. 1984. 62. p.

elképzeléseitől eltérően Konstantinápolyba igyekezett, ahol török; perzsa és arab forrásokat szeretett volna tanulmányozni. de akkor ott pestisjárvány volt, emiatt kénytelen volt megváltoztatni útvonalát. Alexandriába hajózott: „Szándékom volt Alexandriában vagy Kairóban időzni arabs tanulmányaim gyarapítása végett, melyekre már Európában szert tettem, de a pestisnek véletlen kitérése miatt elhagytam Egyiptomot s egy szíriai hajóra ülve megérkeztem Ciprus szigetén lévő Larnaka városába.” Ezután Szidon, Bejrut és Tripoli érintésével Latakiába hajózott, innen gyalog Aleppóba ment, majd egy karavánhoz csatlakozva Moszulba érkezett. A feltűnés elkerülése végett egyszerű ázsiai ruhába öltözött ment Bagdadba. 1821-ben eljutott Teheránba, ahol négy hónapig perzsául és angolul tanult: „átolvastam néhány cikket, mely céloom elérésére szolgált”, írja. Majd karavánokhoz csatlakozva Buharába érkezett, ahonnan közvetlenül Keletturkesztánba indult volna. A háborús hírek miatt azonban kénytelen volt visszafordulni. Déli irányban Afganisztán fővárosába, Kabulba vette útját, majd Indiába tartott, hogy Pandzsábon, Kasmíron, Ladakon keresztül jusson el Belső-Ázsiába. 1822 júliusában találkozott William Moorcroft (1765—1825) angol utazóval, aki felismerte a nehéz anyagi helyzetbe került magyar tudós képességeit, és támogatást ajánlott fel neki. Biztatta, hogy tanulja meg a tibeti nyelvet. Ekkor Kőrösi Csoma vállalta, hogy tibeti-angol szótárt és nyelvtant készít. Saját maga így ír erről: „Szeptemberben Mr. Trebecknek, Moorcroft társának visszatérte után Szpitiből, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás végett az Alphabetum Tibetanum nagy kötetét, amelyben Tibetország és tibeti irodalom felől sok tanulságosat találtam. Föltettem tehát magamban, hogy ezen különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem.” Azt remélte talán, hogy a tibeti forrásokból a magyarok őstörténetére vonatkozó adatokat is megtud.

Először Lehben, Ladak fővárosában tanulmányozta a tibeti nyelvet, majd Zanszkarban a zanglai kolostorban, ahol tizenhat hónapot töltött. Itt a tudós Szangje Puncog láma segítségével foglalkozott a nyelvvel; „ezen értelmes lámának ügyes útmutatásaival megtanultam nyelvtanilag a tibetit, s megismerkedtem azon irodalmi kincsek néhányával, melyek 320 vaskos nyomtatott kötetbe vannak foglalva, s a tibeti tudományosság és vallás alapját alkotják.” Egyébként a kolostornak kisebb könyvtára volt és Szangje Puncog két láma társával kivonatokat készített Csomának, hogy átfogó képet kapjon a tibeti műveltségről, a buddhista filozófiai rendszerekről, asztrológiáról, orvostudományról, logikáról, történelemről, grammatikáról. Ezeket a füzeteket az irodalom „Alexander könyveknek”-nek nevezi, ma a Magyar Tudományos Akadémián őrzik őket. 1825—26-ban amikor plukkali kolostorban tartózkodott több tibeti falenyomatot vásárolt, amelyek saját könyvtárának alapját képezték.

1827 június eleje és 1830 október vége között az igen gazdag könyvtárral rendelkező felső bisawari kanami kolostorban folytatta kutató munkáját; itt fejezte be szótárát és nyelvtanát és egy dokumentációs anyagot gyűjtött össze, amelynek alapján későbbi tanulmányait megírhatta. Ezenkívül itt kezdte meg összeállítani a szankszkrít-tibeti-buddhista szakszavak gyűjteményét a Maharyutpatti mintájára.

Amint már említettük Victor Jacquemont szerint is Kőrösi Csoma az Ázsiai Társasággal már a húszas években kapcsolatba került. 1831 áprilisában, mindjárt Kalkuttába való érkezése után érintkezésbe lépett a Társasággal, egyben eljuttatta tanulmányát Tibet földrajzáról Dr. H. H. Wilson főtitkárhoz, aki elintézte a brit indiai kormánynál, hogy a társaság szolgálatába léphessen ideiglenes jelleggel, mert további utazási terveiről nem mondott le. Ekkor kezdődött tulajdonképpen irodalmi pályafutása. Beosztották Dr. Luigi Burlini (1758—1837) főkönyvtáros mellé segédkönyvtárosnak (assistant librarian), hogy a tibeti kéziratokat katalogizálja, egyidőben Herambanath Takhur a bengáli, Rameomal Soen a szanszkrit anyaggal foglalkozott. Ezzel párhuzamosan Burlini az európai művek több mint ezer kötetet tartalmazó jegyzékét fejezte be. Kőrösi Csoma katalógusa 1833-ban készült el. A magvas tartalmú kivonatokkal és szakszerű ismertetésekkel ellátott nyomdakész állapotban lévő összeállítás (catalogue raisonné) nemcsak a Nepalból Hodgson által küldött tibeti műveket tartalmazta, hanem a Fort William

Kollégium megszüntetett könyvtárának tibeti vonatkozású anyagát is többek között a Kandzsun és a Tandzsun, a tibeti buddhizmus kánonja teljes gyűjteményét, azaz 325 kötetet. A neves intézmény 1830 májusában Lord Bentinck fő kormányzó utasítására fejezte be tevékenységét. Az 1833. április 24-én készült jegyzőkönyvből tudjuk, hogy átadta a társaságnak a katalógust, kinyomtatásra sajnos nem került sor tibeti betűk hiányára való hivatkozással. Azonban itt kell megjegyezni, hogy a szirampuri baptista misszióknak voltak tibeti betűmintái. Ezt a kiváló összeállítást a biográfusok nem sorolják fel a nagy utazó művei között, noha ott volna a helye. Közben az a megtiszteltetés érte, hogy 1833. november 15-én a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választotta. Életének két legjelentősebb műve az *Essay towards a Dictionary Tibetan and English* és a tibeti nyelvtan *A Grammar of the Tibetan Language in English* 1834 januárjában jelent meg, ugyanez év február hatodikán már viszont a Bengáliai Ázsiai Társaság tiszteletbeli tagjává választotta kitűnő úttörő munkájának elismeréséül.

Könyvének megjelenése után a magyarországi könyvtárakra is gondolt, és tiszteletpéldányokat küldtetett részükre, de nem feledezett meg kedves tanáraitól és barátairól sem. Döbrentei Gábornak jelezte, hogy ötven példányt küld munkáiból, ebből tíz példány Erdélybe, tíz pedig Magyarországra került. A további köteteket az osztrák birodalom tartományai — Ausztria, Itália, Csehország, Galícia stb. — könyvtárai, tanintézetei kapták. Magyarországon az elosztást gróf Teleki József, a Magyar Tudós Társaság elnöke végezte, egy példányt a Magyar Tudós Társaság Könyvtára is kapott. Az Erdélybe küldött példányokon Kőrösi Csoma megjegyezte: „Nem azon célból küldöttem ezen könyveket, mintha azokat Erdélyben tanulni kellene, hanem hogy lennének mintegy bizonyágai hálámnak s ázsiai tanulmányaimnak, s hogy így a tudósok ezekről ítéletüket megteszik, s lássa a világ, hogy az ázsiai tudományosság kútfejeiért mi is tettünk valamit!”

Könyvtárosi pályájának első szakasza 1835 december 14-én záródott, amikor Felső-Bengáliába utazott. Két évre Titaliában telepedett le, ahol főleg a szanszkrit és az abból származott bengáli hindi, mahratti nyelvekkel foglalkozott. A könyvtárban helyettesítésére nem került sor, mert nem találtak olyan Európait ki tudott volna tibeti nyelven. Abban az időben Csoma volt az egyetlen Európai aki ezt a nyelvet ismerte.

1837 október 4-én meghalt Luigi Burlini a Társaság főkönyvtárnoka, helyére tizen jelentkeztek, azonban James Prinsep azt javasolta a Társaság választmányának, hogy tájékozódjanak Kőrösi Csoma szándéka felől, mert szerinte ő lenne a legalkalmasabb személy a könyvtár vezetésére.¹⁰ A választmány elfogadta a javaslatot. Erre Prinsep levelében tájékoztatta a jelölésről Csomát, akinek a választás december 5-én olvasták fel, amelyben jelezte, hogy visszatér, megköszönte a Társaság ajánlatát, de nem fogadta el, mert szándékában állt elhagyni Bengáliát.¹¹ Ekkor Markham Kittoe főhadnagyot, Orissza fölfedezőjét, az indiai irodalom kiváló ismerőjét választották meg, akinek nem volt teljesen ismeretlen a terület, mert egy ideje már ő vezette a múzeumot. Azonban a főhadnagyot hamarosan elhelyezték és így a gyűjtemény ismét vezető nélkül maradt. Az új helyzetben ismét felajánlották Csomának a főkönyvtárosságot, ekkor már elfogadta a megbízást, látván, hogy belátható időn belül nem tudja megvalósítani tervezett utazását. Itt kell megemlíteni, hogy a korábbi irodalom — Duka, Baktay, Csetri stb. — nem tud arról az el nem hanyagolható körülményről, hogy Kőrösi Csoma Sándor vezető lett, nem pedig segédkönyvtáros, eddig ugyanis így szerepelt a szakirodalomban — ez pedig csak a most feltárt társasági segédkönyvekből derült ki.

¹⁰ *Proceedings of the Asiatic Society*. 1834. okt. 4. Journal of the Asiatic Society of Bengal. 1837. 9. sz. 797. p.

¹¹ *Proceedings of the Asiatic Society*. 1837. dec. 5. Journal of the Asiatic Society of Bengal továbbiakban JASB. 1837. 12. sz. 1098. p.

Már előzőleg levélben köszönte meg, hogy a Társaság székházában lakást kapott, amelyben egész ott tartózkodásának ideje folyamán élt. Egyébként ebben az épületben volt a könyvtár is elhelyezve. Később — 1839-ben — a székházat megnagyobbították és így a könyvtár is több férőhelyhez jutott. Mindezek után, 1838 május 3-án a Társaság választmánya egyhangú döntés alapján kinevezte Kőrösi Csomát főkönyvtárosnak. Száz rúpia havi fizetést szavaztak meg a részére.¹² Közben megjelent a *Journal of the Asiatic Society* című folyóiratban a Kőrösi Csoma irodalom által eddig nem ismert cikke, amelyben G. T. Vigne angol utazó felfedezését, az úgynevezett „Iszkardori feliratot” fejtette meg, ugyanis rájött, hogy a nehezen olvasható szöveg tibeti nyelven íródott. A szakirodalom általában megszokta említeni, hogy Csoma tibetológiai tevékenysége az 1837 utáni esztendőben csaknem teljesen megszűnt. Véleményünk szerint ez részben a megnövekedett könyvtári tevékenysége, felelőssége miatt következett be, valamint Prinsep egyik Joseph Hammer-Purgstall osztrák államtanácsosnak írt levelében Csoma látásának romlásáról számolt be — mindez nem akadályozta abban, hogy őt javasolja a könyvtár vezetői tisztségére.¹³ Mindezen körülmények, valamint a magyarok feltételezett ósházájába tervezett utazásra való felkészülés gátolhatta abban, hogy behatóbb szakirodalmi tevékenységet fejtsen ki.

Támogatója, James Prinsep 1839 nyarán betegsége miatt Angliába vonult vissza és nemsokára meg is halt. A titkár betegsége ideje alatt egy triumvirátus helyettesítette, mégpedig William B. O'Shaugnessy, James C. Sutherland és a bengáli tudós Ramcomal Sen. Az egyik megbízott titkár, O'Shaugnessy jelentésében igen elismerőleg írt a nagy magyar utazóról: „The Society is most fortunate in now possessing in Mr. Csoma De Korosi a Librarian of equal celebrity and erudition.”¹⁴ 1839 októberében „keleti könyvtárosnak” az indiai Pandit Kalamakanta Vidyalanaka-t vette maga mellé, aki a szanszkrit, pali, hindi és urdu nyelvű könyveket dolgozta fel, ugyanis a már említett „College of Fort William”-ből sok ilyen nyelvű mű került át a gyűjteménybe éppen akkoriban.

A Társaság jegyzőkönyveiben számos nyoma maradt Kőrösi Csoma aktív gyakorló könyvtárosi tevékenységének, például, hogy az India Észak Nyugati vidéke főkormányzója ügynökének, Francis Jenkins századosnak tibeti nyelvű könyveket küldenek kölcsön, majd javaslatára a duplum állományból vallási jellegű tibeti műveket engednek át.

A dardzsilingi angol ügynök dr. Archibald Campbell *Notice on the Lepchas of Sikkim* című tanulmányát Kőrösi véleményezte, és megállapította, hogy a lepcha nyelvnek nincs köze a tibeti nyelvhez — holott jelenleg a szaktudósok véleménye szerint a tibeti nyelvek családjához tartozik.¹⁵ 1840 augusztusában W. E. Carte az Almorában állomásozó 69-ik gyalogezred orvosa amuletteket küldött az Ázsiai Társaságnak megfajtás céljából, amelyek eredetükre nézve a bisawari Rampurba valók voltak.¹⁶ A jelek megfajtése megjelent a *Journal of the Asiatic Society*-ben. Sajnálatos, hogy az itt közölt rajzok még nem kerültek bele a Kőrösi Csoma irodalomba, úgy hogy ezáltal a megfajtás szövege jóformán érthetetlen.

Alkalmadtán a rokonterületekkel is szívesen foglalkozott, például 1841 márciusában a Társaság tulajdonában lévő éremgyűjteményről részletes listát állított össze Lewis R. Stacy ezredes, neves gyűjtő segítségével, aki maga is jelentős éremgyűjteménnyel rendelkezett, amelyet halála után 1859-ben a Társaság megvásárolt.

Az újabb utazásra készülődő Kőrösi Csoma Sándor 1841 május elsején mondott le főkönyvtárosi állásáról, a választmány 14-én sajnálattal bár, de megértéssel tudomásul vette a lemondást, Henry W.

¹² JASB. 1838. 5. sz. 458—459. p.

¹³ RESS Imre: *Ausztriai levéltári források Kőrösi Csoma Sándorról.* = *Levéltári Közlemények.* 61. évf. 1985. 248. p.

¹⁴ JASB. 1839. 7. sz. 501. p.

¹⁵ JASB. 1840. 4. sz. 393. p.

¹⁶ JASB. 1840. 9. sz. 904. p.

Torrens a maga és a Társaság nevében kifejezte háláját és köszönetét az eredményes könyvtárosi tevékenységért.¹⁷ Május végén Csoma válaszlevelében kifejtette, hogy tervezett tibeti utazása folyamán szeretné elmélyíteni ismereteit a Tibetológia területén, továbbá arra a körülményre rá kell mutatni: nem tártá fel azon szándékát, hogy távlatilag a magyarok óshazájának a felkeresése a célja. Viszont jelezte, hogy saját költségeiből szándékozik fedezni az expedíció kiadásait.

1841 júliusában a társaság folyóiratában egy hirdetés jelent meg, hogy új főkönyvtárost keresnek. Olyan személyre volt szükségük, aki több keleti nyelvet ismer, havi száz rúpiát ajánlottak fel fizetésül.¹⁸ Kőrösi Csoma helyére a német származású Edward Roer (valójában Hans Heinrich Röer 1805—1866) nagy nyelvismerettel rendelkező tudós került, aki arabista és iranológus volt, és jól ismerte a szanszkrit nyelvet. Mintegy huszonöt évig működött a könyvtárban. Az addig nyelvi felosztásban elhelyezett könyveket szakrendben csoportosította.¹⁹ Az ekkoriban mintegy öt ezer kötettel rendelkező állomány 1925-re ötven ezerre növekedett, napjainkban pedig mintegy száz ezer kötet. A könyvtár átrendezését azért említettük meg, mert még Baktay Ervin is azt írja 1934-ben, hogy „A Bengáli Ázsiai Társaság könyvtárának katalógusa, elrendezése még ma is azokon az alapokon nyugszik, amelyekre Csoma helyezte évekig tartó szorgalmas munkájával.”²⁰

Távozása előtt 140 kötet könyvet felajánlott ajándékként a Társaságnak, ezek között szerepelt például Joseph de Guignes: *Histoire des Huns* című művének két kötete is. A továbbra is a Társaság épületében lakó Kőrösi Csoma értesítette a választmányt, hogy hamarosan útnak indul. Érdemesnek látszik megemlíteni azon körülményt, hogy ezen szobában felkereste honfitársa Schoefft Ágost 1840 tavaszán, az egyetlen hiteles Kőrösi arcképet készítő grafikus, aki egyben első és utolsó magyar látogatója volt és így emlékezett rá, könyvszeretetére is célozva: „Ő zarándokként él a tibeti s más iratok halmazai közt az Ázsiai Társaság épületében, honnan ő ritkán jó ki; este az udvarban kis sétát tesz, s aztán szobájába becsukja magát... őt mindig könyvei közt találok. Víg volt, nevetgélt, és hogy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett.” Tehát az új könyvtáros kinevezése után még hónapokig stúdiumokat folytatott szobájában, nyilván a gyűjtemény anyagát is felhasználva, készült az utazásra.

A viszonylag hosszú kalkuttai hivatásos könyvtárosi tevékenység után Kőrösi Csoma Sándor 1842 februárjában elindult utolsó útjára. Első fontosabb úticélja egy másik könyvtár volt, Lhaszában, hogy ott adatokat gyűjtsön a magyarok őstörténetére vonatkozóan, legalábbis remélte, hogy talál adatokat. Azután fel kívánta keresni az ujugrok (jugarok) földjét Belső Ázsiában. Régi vágya, tulajdonképpen főcélkitűzése nem sikerülhetett, mert útközben beteg lett és meghalt 1842 április 11-én Dardzsilingben.

LE CALLOC'H, BERNARD—BATARI GYULA

Korizmic László, a magyar reformkor elfeledett alakja. Az Institutum Geometricum neveltje: első nagy úttörő nemzedékének (Vedres, Beszédes, Huszár, Lányi és Vásárhelyi) méltó, de hálátlanul elfeledett tagja. Hozzájuk hasonlóan sokoldalúan képzett mérnök, aki leginkább a felvilágosodásból fakadó egyetemes törekvésekkel jellemezhető: a műszaki értelmiségre szórt egyoldalúság vádját ő is leginkább jogi, politikai-publicisztikai tevékenységével lépte túl. Már a reformkorban eredményesen működött, előbb, mint gyakorló mérnök: az első hazai réttöntözések létesítője (Léva, Kelecsény, Tamási), majd az OMGE réttöntözési (vízjogi) tervének szerzője, 1848-ban Klauzál Gábor mellett FM miniszteri titkár,

¹⁷ JASB. 1841. 7. sz. 587. p.

¹⁸ JASB. 1841. 7. sz. 588. p.

¹⁹ JASB. 1841. 7. sz. 589. p.

²⁰ *Kőrösi Csoma Sándor útja.* = A Földgömb. 1934. 4. sz. 128. p.

1849-ben az OMGE Gazdasági Lapok alapító szerkesztője, 1850-től az önkényuralom által felfüggesztett OMGE ideiglenes szervező bizottságának vezetője, majd érdemeiért 1857-től haláláig alelnöke. A mezőgazdaság-fejlesztés (újjászervezés = okszerű talajművelés és gazdálkodás) nagyhatású úttörő-propagálója. 1851-től Geringer felkérésére: az úrbéri pátnens végrehajtója (= tagosítás és legelő-elkülönzés) egyben a kamara adóosztályának vezetője. Szakmai megbízását az OMGE fenntartásán és átmentésén túl, kormánytámogatás kieszközlésére is felhasználta: a „Köztelek” (= OMGE székház és kiállítóegység) felállítására és gazdasági kiállítások rendezésére. (Ő volt a gazdasági-műszaki kiállítások ügyének első korszerű képviselője. . .) Ez az információ később elsikkadt, pedig a továbbiak is aláhúzták ennek jelentőségét, hiszen az 1857-es gazdasági kiállítással kezdődött munkájának hivatalos elismerése: magas kormány-kitüntetéset kapott: a Ferenc-József-rend lovagkeresztjét, majd a II. oszt. vaskoronarendet, utóbb magyar nemességet. Élete végén sokat betegeskedett, s majdnem megvakult, de mindvégig dolgozott: írt és előadásokat tartott. (Szembaja miatt már nem tudta elfoglalni régi helyét az FM-ben — a tárcáéén . . .)

Utolsó éveit jórészt kis-tétényi szőlőjében töltötte, ahol korábbi nagyhatású irányt-mutató cikkeit is írta: („Gazdasági levelek, Levelek a szőlőből” (1867, 1870) „A Tisza-völgy rendezése iránt” Paleocapa nézeteinek kritikájával (1857), A hajózásról és a magyar borok érdekében (1858). Külföldi tanulmányútjain, Széchenyi és barátja J. Paget által megalapozott kapcsolatai révén — a magyar mezőgazdaság termékeiről szóló írásai Londonba is eljutottak (az 1862. évi londoni világkiállítás magyar anyagának ismertetése 10 000 példányban jelent meg (1862). Utolsó előadása a gabona-termelés, növénytermelés és állattenyésztés kérdéseiben tartott anketon hangzott el (1880), amelyben megismételte egy korai (és a GL mottójává vált) cikkének gondolatait: „Hozzunk mezőgazdaságunkba mielőbb helyes arányokat” (1852). A Ferenc-csatorna érdekében felerősített gondolatainak Türr István is szócsové lett és GB egész cikksorozatot szentelt e kérdésnek a Korizmic lapját címben is követő *Gazdasági Mérnök* hasábjain . . .

Tevékenységének csúcspontja Gazdasági-Műszaki Enciklopédiája lett, melynek mintája a kor legjelentősebb, Európa-szerte, sőt az egész angolszász világban (az Újvilágban is) ismertté vált mezőgazdasági kézikönyve: H. Stephens: *The Book of the Farm*-ja volt. A hazai viszonyokhoz alkalmazott kiadványt azonban a vállalkozás sikere (és reklámja) végett fordításként jelölték: H. Stephens: *A mezei gazdaság könyve. I—VII*. Pest, 1855—1867. (Fordították és a hazai viszonyokra alkalmazták: Korizmic László, Benkő Dániel és Morócz István.) Közös vállalkozásuk több volt, mint korjellemző cselekvő hazafiasság: mindenre kiterjedő gazdaságtörténeti helyzetfelmérés, másrészt a kor úttörő tudománytörténeti vívmánya: az első hazai (napjainkig is példamutató) „tudományos műhely” (= tudományközi team:) kimagasló eredménye. . . Csak tudomány- és technikatörténetírásunk felületeségének és mostoha helyzetének tulajdonítható, hogy mindez máig nem jutott kultúrtörténetünk tudatának szintjéig. . . Ezt eddig főleg azért nem vették észre, mert nem a napjainkban: erre hivatott Akadémián belül jött létre, hanem „csak” az ugyancsak Széchenyi által szervezett OMGE kereteiben. (Bár jelentőségének fel- és elismerését már az Akadémia is segítette az akadémiai nagyjutalom odaítélésével és a szerzők akadémiai tagságával: (Az az akadémia, amelyet a közelmúltban olyan könnyen illettek a gyakorlatiatlanság és életidegenség vádjaival. . .)

Korizmic László mintegy Széchenyi és Baross közti hídnak is tekinthető, Széchenyi értő tanítványaként állandó figyelemmel kísérte a hajózás, vízszabályozások, halászat, stb. helyzetfejlesztését, majd az 1863-as aszály lefolyását és problémáit: a környezetalakítás, öntözés-csatornaépítés, erdősítés feladatait) a későbbi fejlődés előkészítőjeként pedig: a nemzetközi gazdasági kiállításokat és azok eredményeit s mezőgazdasági terményeink nemzetközi útját. Írásai, Széchenyi és J. Paget által előkészített külföldi kapcsolatai és szakmai tekintélye révén messzire eljutottak: az ekkor alakuló — és már fejlettebb országok fővárosaival vetekedő budapesti sajtó jelentősebb lapjainak (mint pl. a *Pester Lloyd*-nak) állandó és becsült munkatársa volt. Ugyanígy tagja olt első lexikonnak: az *Egyetemes Magyar Enciklopédia* szerkesztőségének is. Vitathatatlan: a kor legnépszerűbb tudós alakjainak egyike. Mégis a kortárs Galgóczy OMGE-émlékkönyvének külön füzetén kívül más, méltó megemlékezés talán nem is készült róla. Arcképét viszont a kor vezető művészei örökítették meg: a kifogyhatatlan szorgalmú Barabás Miklóstól Molnár Jánosig (mely utóbbinak szövegét Hunfalvy János írta. . .)

Állandó munkatársai, a GL tudományos műhelyének, tudományközi team-jének tagjai — Benkő Dániel (1799—1883) és K. L. felfedezettje Morócz István (1816—1881) kik más-más területen egészítették ki a triumvirátus készültségét (bár mindketten — és talán leginkább — orvosvegyészek, ill. biológus-vegyészek voltak. És a mezőgazdasági gépszerkesztő Benkő Dániel (Vidats és Gubicz munkatársa) nemcsak szakmai szempontból, de generációs tapasztalataival is kiegészítette munkatársait: hiszen korban egy nemzedékkel öregebb Korizmicus 1841-ben, mint gyakorló mérnök mellette kezdte mérnöki pályáját a lévai Eszterházy uradalomban. (Innen ered szoros szakmai együttműködésük és életre szóló barátságuk.)

Ennek — a végül is 10—12 fős OMGE plejádnak — éltető légkörében élt és működött Korizmicus, akinek deáki (vagy paraszti) bölcsességgel sikerült az OMGE hajóját átvezetnie az önkényuralom vizontagságain, miközben nemcsak Széchenyi követőjévé és továbbfejlesztőjévé nőtt: a kiegyezés idején (nemcsak az egész műszaki ifjúság, de talán az egész ország az ő gazdaságpolitikai zsenijében látta a kor minden alkotó törekvéseinek megtestesülését, sőt „zászlaját”... Szívós és kitartó erőfeszítéseinek ereje, szerény paraszti bölcsessége leginkább csendes munkájának hatásával: úttörő tudományos műhelyének, tudományközi team-jének eredményeivel jellemezhető: az önkényuralom legsötétebb éveiben: az ország politikai leverésének, gazdasági tönkretételének mélypontján is vállalkozott a kor legjelentősebb (bár talán legreménytelenebbnek látszó) könyvkiadói kezdeményezésére: felkutatta, lefordította és a hazai viszonyokhoz alkalmazta a kor legalkalmasabb mezőgazdasági munkáját. E nagy, közös munkájukhoz hasonlítható az egyes munkatársak különböző szaklapokban közzé tett, irányt mutató írásainak jelentősége is. De vitathatatlan, hogy Korizmicusot közülük is kiemeli jogi-retorikai iskolázottságán alapuló, nagyhatású gazdasági-politikai publicisztikája, ami fölébe emeli ismert Institutum-beli kollégáinak is, akik között — legalábbis a legjelentősebbek sorában kell számon tartanunk.

Gazdaságpolitikai jelentőségének megértéséhez tudnunk kell azt is, hogy 1862-ben alapította a Földhitelintézetet és ebben a Kölcson-Osztály igazgatója lett.

Mielőtt alakjától elbúcsúznánk, nézzük a *Mezei gazdaság könyvét*, mint könyvsikert — a társadalmi fogadtatás oldaláról... Ez, az egykori fogadtatással szemben, ismét az utódok értetlenségére és hálátlanságára vall: a 150 éves Akadémia jubileumáról szóló kiadvány — áldozataul esve a mai kor közhelyeinek, előítéleteinek — szinte „leírja” ezt a munkát a magyar tudománytörténet lapjairól. Még azt sem veszi észre, hogy a 2. kiadásban is csak 3 kötetes eredeti angol mű, magyar változatban 7 kötetre duzzadt. E terjedelmi eltérés bizonyára nem írható nyelvünk kifejező-készségének rovására. Bármelyik fejezetbe való belelapozás meggyőzi az olvasót, hogy a mű a hazai valóságról szól, és a szembeszökő terjedelmnövekedés éppen a hazai viszonyok gondos felmérésének, nemzetközi összehasonlításának következménye... De ez talán csak a kérdés egyik oldala: a másik, amit ugyancsak tekintetbe kell venni: a mű kerek 6000 példányban (más adatok szerint csak 5000-ben, de két kiadásban) és még az 1—2. kötetek megjelenésének első, 1855-ös évében jelent meg és fogyott el... Vagyis legalább 42 000 vagy 40—50 000 kötetben. És mindez nemzeti létünk, gazdasági helyzetünk mélypontján, amiben az a döntő, hogy ez a 42—50 000 kötet ugyanennyi szavazatot jelentett a túlélésre, vagy az akkor aktuális politika nyelvére lefordítva: a deáki kivárást, vagyis a „kiegyezés” mellett...

KÁROLYI ZSIGMOND

A győri MÉMOSz-könyvtár állománya és olvasói.* Sok tanulsággal szolgál a régi munkáskönyvtárak gyarapítási politikájára az a gyakorlat, amit a győri építőmunkások alkalmaztak. Szándékuk a tanulás volt, kivált a társadalmi ismeretek elsajátítása. Legalábbis a könyvek beszerzésénél nagyon törekedtek erre. Mint az alábbi táblázatokból kitetszik, könyveik több mint háromnegyede társadalmi ismereteket tartalmazott. Igaz, a *Népszava* és az egyéb tájékoztató kiadványok is effelé irányították őket. Az állományról utólagosan készített kartoték-katalógusok alapján igyekeztünk elvégezni a művek ETO szerinti szakba sorolását. Meg kell vallani azonban, hogy ez nem sikerülhetett minden esetben, hiszen némely könyv címéből lehetetlenség pontosan megmondani, milyen szakba sorolható.

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

A nem-szépirodalom megoszlása a nagyobb ETO-számok rendjében:

ETO	elnevezés	kötet	% a csoporton belül
0	általános művek	6	2,2
1	filozófia	24	8,8
2	vallás, ateizmus	10	3,7
3K	Marx, Engels, Lenin	13	4,8
308	szociológia	9	3,3
32	belpolitika, társadalom	78	28,6
33	munkásmozg. szakszerv.	24	8,8
34	jogtudomány, törvények	19	6,9
5	természettudomány	18	6,6
6	alkalmazott tud. ált.	7	2,5
61	orvostud. egészségügy	3	1,1
62	mérnöki tud.gépészet	2	0,7
63/69	gyakorlati ipar... stb.	15	5,5
7	művészetek 4	1,5	
8	irodalom, nyelvészet	5	1,8
91	földrajz	6	2,2
92/99	történelem	30	11,0
		273	100,0

A szépirodalom kerekén fele volt a teljes gyűjteménynek. Ennek megoszlása így alakult:

klasszikus magyar	irodalom	31 kötet	11,4
kortárs magyar	irodalom	39 kötet	14,4
klasszikus világ-	irodalom	116 kötet	42,8
kortárs világ-	irodalom	14 kötet	5,2
lektűr	irodalom	71 kötet	26,2

Összesen: 271 kötet 100,0 %

Ha kissé összébb vonjuk a két kimutatást, ezt kapjuk:
a szakon belül:

társadalomtudomány	(0—34 és 92/99)	212 kötet	78,0 %
természettudomány	(5 és 91)	24 kötet	8,8 %
alkalmazott-tudomány	(6)	27 kötet	9,9 %
művészet	(7—8)	9 kötet	3,3 %

Összesen: 273 kötet 100,0 %

A szépirodalom és a nem szépirodalom megoszlása:

szépirodalom	271 kötet	49,8 %
nem szépirodalom	273 kötet	50,2 %
Összesen:	544 kötet	100,0 %

Ezen kívül még volt 20 kötet, amelyet nem tudunk sehova fölvenni, ezeket ismeretlenként tartjuk számon. Tartozik még az állományhoz 24 kötet folyóirat is, ezeket nyugodtan fölvehetnők a társadalomtudományokhoz, hiszen a Szocializmus- és a Népszava-Naptárról van szó. Ezzel el is jutottunk az állomány összesítéséhez, s kiderül, hogy az 588 kötet volt: 544 kötet szakozott, 20 kötet ismeretlen, 24 kötet folyóirat.

1906-ból több jegyzőkönyvi adat tudatja a folyóiratok számát és megnevezésüket: „Ezen ülésen a következő lapok előfizetése határozottatott el: Népszava 2 pld., Világzabadság, Pécsi Munkás, Ácsok Szaklapja, Budapesti Napló, Szakszervezeti Értesítő, Előre, Festők Lapja, Ifjúmunkás, Vállalkozók Lapja, Nómunkás.”¹

Két héttel későbbben ismét lapelőfizetés kerül szóba: „Derka szaktárs indítványozza, hogy a Népakarát helyi lapot fizessük elő. Elfogadtatott.”² A szóban forgó, címét igen gyakran változtató újság harcos szociáldemokrata hetilap volt Győrött. Ugyancsak azon az ülésen még egy folyóirattal kapcsolatos adat: „Nits szaktárs javasolja, hogy a Munka Szemléje című folyóiratot fizessük elő. Elfogadtatott.”

Még annak az évrnek májusában találunk egy bejegyzést, amely folyóiratokra vonatkozik: „A csoport előfizet 18 lapra.”³ Pedig a folyóiratokért igencsak jelentős összegeket fizettek ki. Az 1924. május 20-án ismertetett gazdasági helyzetről szólva, tudatja a rendőrfogalmazói jelentés, hogy „évi egyenleg 5.792.745 kor. ebből szaklapra 2.637.530 kor. lett kifizetve...”⁴

A fűzött könyveket, amikor pénzük volt rá, iparkodtak beköttetni, védeni. Néhány jegyzőkönyvi bejegyzés igazolja ezt.

Az első nyilvántartást nem ismerjük. Az 1924-ben fölvett betűrendes, nyilván elsősorban az olvasók számára készített „katalógus”, amely megmondja a könyv élő leltári számát, s föltünteti a régít, a szerzőt és a címet. Ebből állítottuk vissza a számsoros (numerus currens) leltárt, s így állt elénk a rekonstruált alapleltár. A hajdani leltár visszaállítására nem éri meg a fáradságot, hiszen az eltűnt, az elveszett könyvek nem kerülnének elő.

Az 1924-ben elkezdett leltári nyilvántartásnak nincsen semmilyen szoros rendje, hanem ahogy a könyvek kézbe akadtak, úgy vezették be az új leltárba.

Megvizsgáltuk az évenkénti kölesönzési napok számát, s ez azt mutatja, hogy nem volt ebben akkora rend, mint hihetnők: 1927: 41 nap, 1930: 68 nap, 1933: 64 nap, 1936: 38 nap, 1939: 39 nap. Van azonban két esztendő, amikor a napok száma jóval több, mint a heteké. Ennek az az oka, hogy akkor volt könyvtáros Hegyi Imre és társa, s ők nagyon fontosnak tartották: minél gyakrabban s minél több könyvhöz jussanak a tagok. Ezért azután nemcsak vasárnap, de a hét más napján is tartottak könyvtári órát, nevezetesen 1930-ban január 2. és május 8-a, valamint november 1. és december 28. között több-kevesebb rendszerességgel csütörtökön is. 1933-ban ez a rend kissé megbomlik, és főleg szerda a másik hétközi nap. Természetes, hogy nyáron — az építőmunkások fő dologidejében — alig maradt idő az olvasásra, s ehhez igazodott a könyvtári alkalom is. Azt jelenti ez, hogy télen jobban ráérték olvasni, összejönni a szakegyletbe, mint azokban a hónapokban, amikor munka volt — ha volt! — hiszen a napi 10 órás munkaidő — az oda- és hazamenéssel nagyon kifárasztotta a munkást. Nyáron tehát kevesebb szer volt a könyvtár is nyitva, illetve ha volt is, alig akadt érdeklődő.

A könyvtárban nem kellett beiratkozni, nem volt a mostanihoz hasonló tagság és olvasójegy. Aki tagja volt a szakegyletnek, az egyben olvasó is lehetett minden egyéb adminisztráció nélkül. Kimutattuk: hány ember használta a könyvtárat, ám nem megyünk véle igen sokra, hiszen akad, aki szinte minden héten ott járt, mások neve csak egyetlen egyszer fordul elő.

¹ PIA Esz I. 1903/2a

² PIA Esz I. 1903/2a

³ PIA Esz I. 1903/2a

⁴ GySm Levéltár főispáni iratok 6348/kig 1924.

Egy öt éves mintavétel kigyűjtése során megvizsgáltuk: hány olvasó fordult meg egy-egy hónapban a könyvtárban, mennyire volt folyamatos a könyvtár élete.

A kölcsönzési alkalmak és a kölcsönzők számának egybevetése nem mutat kiemelkedő könyvtári életet. Táblázatban így fest a kiemelt öt év — 1927, 1930, 1933, 1936, 1939 — átlaga:

hónapok	kölcsönzési nap száma	látogatók	egy napra jutó kölcsönző
január	4,8	20,8	4,3
február	5,4	26,4	4,8
március	4,4	21,6	4,9
április	4,6	13,2	2,9
május	3,6	9,8	2,7
június	3,2	6,4	2,0
július	2,8	8,0	2,8
augusztus	3,2	8,4	2,6
szeptember	3,8	8,8	2,3
október	4,6	10,8	2,3
november	4,8	14,2	2,9
december	4,8	26,0	5,4

Ha most a kölcsönzők átlagszámát vizsgáljuk meg, kiderül, hogy a bemutatott évek átlagában egy kölcsönzési napra (órára) 3,3 látogató jutott. Természetesen számba vettük az átlagolás veszélyét, s tudjuk, hogy nem létezik háromtized ember, de jelzi adatunk azt a helyzetet, tendenciát, ami akkor a könyvtár életében jelen volt. Már mondtuk, hogy a nyári hónapok jóval gyöngébbek voltak s ezt bizonyítja most a napi látogató szám is az öt év viszonylatában.

A kikölcsönzött könyvek száma. Az 1924 előtti időszakról csak szórvány adatok vannak. A különféle tag- és közgyűlések beszámolóiban akadunk idevágó közlésekre: „Vincze szaktárs tesz jelentést a könyvekről 1904-ben a könyvtár igénybe lett véve 397-szer. . .”⁵ Nem tudjuk azonban, hogy ez kiadott kötettség vagy kölcsönző. „Szabó Endre könyvtáros jelenti, hogy ebben a negyedévbe kivittek 156 könyvet, ebből behoztak 127 könyvet.”⁶ A meglévő könyvtári dokumentumok létrejötté előtti időkből csak egy fontos adat van még: „Illés Ferenc szaktárs a könyvtárjelentést teszi meg, mely szerint kivittek 849 könyvet, behoztak 808-at. . .” (1924. jan.) Az ezt követő időszakról már megvizsgálhatjuk a kölcsönzési napló bejegyzéseit, s napról napra nyomon követhetjük a könyvtár életét, benne a kiadott könyvek, a működési napok, és kölcsönzők számát.

év	kiadott kötet	év	kiadott kötet
1924	181	1936	101
1925	663	1937	129
1926	197	1938	99
1927	188	1939	96
1928	143	1940—1944	követhetetlen adatok
1929	120	1945	113
1930	490	1946	398
1931	506	1947	1122
1932	400	1948	1075
1933	414	1949	236
1934	312	1950. II. 15-ig	16 kötet

⁵ 1904. május 8-i jkv.

⁶ 1921. április 17. I. n. é. közgyűlés jkve

Annak, hogy az 1930-tól 1933-ig terjedő időben oly kiemelkedően magas a kölcsönözött könyvek száma a már említett jeles könyvbarát és könyvtáros, Hegyi Imre a magyarázata.

Annak meg, hogy 1925-ben annyira megnő az érdeklődés az lehet az oka, hogy az előző év novemberében készült el a könyvtár új nyilvántartása és bizonyára nagyobb volt a lelkesedés az olvasás iránt. Nem érdemtelen összeadni az 1924 és 1945 között kiadott kötetek számát, s az eredmény 4245 kötet. Mai fogalmaink szerint nem sok, ám ha meggondoljuk az akkori viszonyokat, az építómunkások lehetőségeit, az áldozatvállalást, tisztelettel kell azt is fogadnunk. Kíváncsiak voltunk, hogy fennállása alatt kik vették igénybe, kik olvastak legtöbbet, s mit kölcsönöztek ki. Evégből kigyűjtöttük a naplóból az egyes személyek által kölcsönvett könyvek leltári számát, s visszakereshetővé vált az olvasók kölcsönzése.

Vizsgálódásunk során 169 név került elő a kölcsönző naplóból, közöttük mindössze nyole a nő. Az olvasás fontos, kiemelkedő szerepét bizonyítandó, megjegyzem: a legtöbbet olvasó Walasinszky Alajos, Hegyi Imre, Cseh István, Illés István, Maár Ferenc a felszabadulás után is elsőként kapcsolódtak be a mozgalmi — főleg a szakszervezeti — életbe. A kölcsönzések kigyűjtésének fogyatékosága: nem tünteti föl: ki mennyi idő alatt olvasta el ezeket a műveket. Szót érdemel: volt 43 olyan olvasó, akik csak 1—2 kötetet kölcsönöztek, tehát rendszeres olvasónak semmiképpen sem tekinthetők. Ez az összes olvasók számának negyedét teszi ki.

A kölcsönzött könyvek megoszlása. Az állományról szóló fejezetben bemutattuk, hogyan oszlott meg csoportonként a könyvtár állománya. Lássuk, hogyan szavaztak erre a gyarapításra az olvasók, mit olvastak onnan?

Kövessük az ott föltüntetett ETO-szerinti megoszlást, s ezt kapjuk eredményül:

ETO-szám	egy kötetre jutó kölcsönzés	
0	2,8	
1	2,0	
2	13,3	
3K	2,8	
308	1,4	
32	0,4	klasszikus magyar
33	0,4	klasszikus világ
34	0,8	modern világ
5	3,9	modern magyar
61	27,7	lektúr
69	8,9	
7	3,7	
8	6,0	
91	8,3	
92/99	13,1	

A nem-szépirodalomban három magasan kiugró értéket kaptunk. A vallás, ateizmus iránti kereslet valójában két nagyon sikeres, bestseller számba menő könyvnek szól, nevezetesen Del la Chetre Mór: *A pápák bűnei*, továbbá Korvin: *A papok tükre* c. könyvnek, az előbbit a kölcsönzési napló tanulsága szerint 84, az utóbbit 73 esetben vették kölcsön. Egy lektúr, nevezetesen Farkas Antal könyve, a *Megnyílt a börtön*, 83 kölcsönzéssel a második helyet kapja csak. Ezekről a könyvekről, népszerűségükről a munkáskönyvtárakat bemutató szakirodalom részletesen foglalkozik.

Az ETO 61-be az egészségügyi könyvek tartoznak, ezekből kevés volt ugyan, de azokat nagyon keresték. A világtörténelem kedvelt olvasmány volt a munkások könyvtáraiban. Ezek között is kivált

ezeket szerették: Gracza György: *A magyar szabadságharc története I—4.* kötetét 21-szer vitték ki, Fényes László: *A forradalom okai és a Tisza-bűnper vádja, védőbeszéde, a főtárgyalások* (Bp. 1922. Löblovitz) 16 esetben került olvasó kezébe; Farkas Emőd könyve a *Szabadság vértanúi* 13 olvasónál volt, Hemon, Gaerter: *Francia forradalom* c. munkája 37-szer volt kölcsönzésben. Idesorolható Longuer, Jean könyve, a *Terroristák és rendőrök*, melynek előszavát Jaures írta. A két kötetes munka 1909-ben jelent meg a Népszavánál, s 22-en olvasták. A Spanyol inkvizícióról készült kétkötetes Lhorente és Gallois mű 32 esetben volt olvasónál.

A leginkább kedvelt volt Ribáry Ferenc *Világtörténete* (1—8 kötet), melynek kivált az ókorral foglalkozó kötetét szerették olvasni, 33-an vették ki. E munka összes kötetét figyelembe véve, 70-szer volt olvasónál. Ferrero: *Róma nagysága és hanyatlása* (1—6 kötet) öt olvasónál volt. A szépirodalomban is vannak kiemelkedően népszerű könyvek. Ezek között 51 kivétellel vezet: Zola: *Nana* című regénye, majd London: *Vaspata* c. műve.

Zola egyébként a legtöbbet forgatott író volt a győri építőmunkások körében is. 20 kötetét (összesen 22 példányt) 397-szer kölcsönöztek ki.

Ady: *Vér és arany* c. kötetét 15 alkalommal vették kölcsön, Bacsó Béla: *A Stefcsik ház-át* 24-szer, ám Bródyt alig olvasták, Csizmadia négy kötetét összesen hat ember vette kézbe, Várnai Zseni négy kötete is mindössze 13-szor került olvasóhoz. Vannak jócskán, akiknek könyve olvasatlan maradt a naplók szerint. Alighanem az lehetett az ok, hogy a modern irodalomra nem voltak fölkészítve és fölkészülve, nyelvük, szokatlan kifejezéseik, problémáik nem voltak könnyedén érthetők. Hogy ez mennyire így lehet, igazoljuk a lektúrral. A 10,6-os mutató alatta marad a klasszikusoknak, de még a modern világirodalomnak is, hiszen a lektúr zöme is a korabeli szerzőktől származik, s leszámítva néhány nagyon kapós munkát, nem volt kiemelkedően kedvelt. Igaz, hogy a Mirbeau: *Kínok kertjét* 47-en vitték ki, de a Gyp: *Ginette boldogsága* már csak hatszor volt az olvasónál. Ami föltűnik, az a modern világirodalom iránti érdeklődés. Igaz, ezt jobbra a nagyon kedvelt Sinclair okozza, akinek könyveit, láttuk elébb, nagyon kedvelik, hiszen témái a munkások gondjai. E szerzőn kívül azután más nem is igen fordul elő. A klasszikus magyar- és világirodalom kedvelése számottevő értéket jelez.

Térjünk most vissza a tudományos művekhez. 1925. január 18-án jelentei Reider Károly az évi rendes tisztújító közgyűlésnek: „...örömmel állapítja meg, hogy leginkább a tudományos, társadalmi ismeretekkel foglalkozó könyvek lettek többször igénybe véve, ami a csoport tagjainak a felfogásában bizonyos előrehaladást jelent.”⁷

Az idézett Reider jelentés csakugyan szépítheti a helyzetet, hiszen a korábban látott, egy kötetre jutó kölcsönzés nem igazolja ezt, s láttuk a szépirodalom iránt volt mindig nagyobb az érdeklődés. Ez természetes is volt akkor is, és az ma is, a szakszervezeti közművelődési könyvtárakban.

MÓNUS IMRE

⁷ PIA Esz IV. 97/1925.

SZEMLE

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen Donaauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Buda. Wien—Köln—Graz, 1988, Böhlau Verlag, 294 S.

A néhány évvel ezelőtt alakult Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18 Jahrhunderts által, Csáky Móric szerkesztésében indított sorozat első tagjaként olyan mű jelent meg, amely bizonyára több Duna menti nép felvilágosodáskutatásának is kiemelkedő kézikönyve lesz. Azáltal ugyanis, hogy számba vették a szerzők az egykori Habsburg-birodalom három jelentős Duna menti városának: egy valóságos, egy volt és egy leendő fővárosnak: Bécsnek, Pozsonynak és Pest-Budának az 1740 és 1809 között megjelent folyóiratait, jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy e, valamikor államilag és kulturálisan is összetartozott területek történetét, művelődését ne a mai nemzeti és politikai széttagoltságnak megfelelően, egymástól izolálva, hanem eredeti egységében és egymásra hatásában vizsgálhassuk. E gyakran emlegetett elvnek, a felismerésén túl (vannak, akik még a felismerésig se jutottak el), sajnos kevés gyakorlati és tudományos megvalósításával találkozunk még. Andrea Seidler és Wolfram Seidler kiváló folyóirattörténeti bibliográfiája — különösen ami a 18. századi sajtó feltárását illeti — már ezért is úttörő jelentőségű. Használata egyszerűen szolgálja az osztrák, a szlovák és a magyar 18. századi kutatást és mindenkit, aki Közép- és Kelet-Európa felvilágosodásának történetével foglalkozik.

De figyelemre méltó vállalkozás a mű úgy is, mint egy meglehetősen elhanyagolt, de jelentőségét egyre inkább felismert tudományoszak-

nak, a sajtótörténetnek egy modern bibliográfiai kézikönyve. Különösen az osztrák 18. századi folyóiratok kutatását hanyagolták el, főleg a német, de még a magyar folyóiratok történetéhez képest is. Ernst Viktor Zenker és Johann Winckler múlt századi összefoglalásai után, századunkban inkább csak disszertációk készültek e témában.

Bibliográfiailag Joachim Kirchnernek új kiadásban is megjelent alapvető műve (*Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900.*) tartalmaz ugyan számos Duna menti városban megjelent folyóiratot, de hiányosan; a mű felosztása is vitatható, túlhaladott kategóriák szerint történt. A bécsi jozefinista korszakról készült meg Kurt Strasser sajtóbibliográfiája (*Die Wiener Presse in der Josephinischen Zeit*), amely annotált, de csak a nyolevanes évek sajtóját tartalmazza. Helmuth W. Lang összeállítása (*Die Zeitschriften in Österreich zwischen 1740 und 1815.*) viszont csak betű- és időrendben közölt címlistát tartalmaz.

Nem kell kitérnünk arra, hogy a kor magyar sajtó bibliográfiája sem nyújt megnyugtató képet. Különösen hiányzanak azok a korszerű feldolgozások, amelyek a folyóiratok egyszerű számbavételén és bibliográfiai adatainak felsorolásán túl (ami önmagában is hatalmas feladat), olyan fontos információkat is adnak a kutatóknak az egyes lapok jellegéről, irányzatáról, tartalmáról, mint amilyenekkel e kötetben találkozunk.

A szerzők beható szakismereteire jellemző, hogy noha a folyóiratokat kívánták csak feldolgozni kötetükben, helyesen ismerték fel, hogy a korabeli magyar hírlapok egy része — a folyóiratok nemléte miatt — tudatosan ezek szerepét is vállalta. Ezért — nagyon helyesen — a kötetbe felvették a magyar újságokat is. Hiszen a kor eszméinek, főként a felvilágosodásnak a kutatásához e lapok is fontos forrásul szolgálnak, mivel a

hírek mellett számos irodalmi, tudományos, erkölcsi és pedagógiai jellegű cikket közöltek.

A bevezetőben vázlatos képet kapunk az időszak osztrák és magyar folyóirat-történetéről. Innen is kiderül az az összeállítás koncepciójából folyó, talán egyetlen nagyobb hiányosság, hogy az adott keretek közül éppen a legjelentősebb 18. század végi magyar folyóiratok: a kassai *Magyar Museum* és az *Orpheus*, valamint az *Uránia* ki kellett hogy maradjanak. (De kimaradt, noha Duna menti városban jelent meg a komáromi *Mindenek Gyűjtemény* is). Ez is bizonyítja negatív módon, hogy e korszakban Pest-Buda még nem volt a magyar szellemi élet központja.

Maga a kötet egyébként három főreszre oszlik. Az első tartalmazza a folyóiratok leírását, betűrendben. A legfontosabb bibliográfiai adatok után lefolyó-utalás, majd a lap műfajának megjelölése következik. Ezt követi egy rövid jellemzés a lapról, amely alapján képet kapunk arról: szükséges-e számunkra a lap kézbevétele, további megismerése vagy pedig kívül esik érdeklődési körünkön. E tömör, nagy munkát igénylő összefoglalások rendkívül tárgyyszerűek és lényegre törők: a kötet egyik legnagyobb értékét éppen ezek a tájékoztatások adják.

A második részben, külön betűrendben azoknak a lapoknak a kommentár nélküli listáját és bibliográfiai adatait kapjuk, amelyek csak a szekundér-irodalom alapján ismertek. A harmadik rész földrajzi és időrendi mutatókat és különböző, szemléletes statisztikai táblázatokat tartalmaz. A kötet végén bibliográfiát és névmutatót találunk.

A tartalomhoz méltó, szép kiállítású, jól olvasható (!) kötet nagy nyeresége a közép-európai felvilágosodás-kutatásnak. A fiatal kutatók teljesítménye bőven tartalmaz számunkra is elgondolkoztató példákat. A nagyvonalú, úttörő vállalkozásnak a tudományos pontossággal való egybeötözésén kívül érdemes felfigyelni még a kötet létrejöttével kapcsolatos alábbi adatra is: a munka, amelynek során számos osztrák és magyar könyvtár folyóiratanyagának feltárása mellett Csehszlovákiában, az NSZK-ban és az NDK-ban is folytattak kutatásokat — de így is csak két és fél év munkájának az eredménye volt...

E nemzetközi jelentőségű sajtóbibliográfiáról elmondhatjuk, hogy — a három város folyóirataira történt leszűkítése ellenére is — számos történeti diszciplína számára jelent majd segítséget a

további 18. századi közép-európai kutatásokhoz. Utaltunk már rá, hogy e figyelemre méltó és eredeti vállalkozás legvitathatóbb pontja az, hogy, míg Bécs az osztrák folyóiratirodalom szempontjából valóban központi szerepet játszott, addig Pozsonyról és Pest-Budáról, a magyar sajtó esetében még nem mondható ez el. Igazi magyarországi szellemi központ hiányában éppen a 18. század végi, legjelentősebb magyar folyóiratok más városokban: Kassán, Komáromban és Vácon jelentek meg.

E körülmény is arra mutat, hogy e korszerű és úttörő kezdeményezés folytatásra vár. Jó lenne e feltáró munkát az egész egykori monarchia területén megjelent folyóiratokra is kiterjeszteni; beleértve természetesen a német és magyar nyelvű lapokon kívül a szláv nyelvűeket is. Ha valóban meg akarjuk ismerni a 18. századi közép-európai kultúra történetét — amely mindig is része volt az egységes európai műveltségnek — elkerülhetetlen a kutatás által eddig többé-kevésbé elhanyagolt fontos forrásoknak: az egykori szellemi élet e fontos intézményeinek a globális számbavétele és feltárása. Erre a nem kis méretű munkára talán a legalkalmasabb megoldás egy nemzetközi, közös vállalkozás lehetne annál is inkább, hiszen ehhez az utóbbi évtizedek során létrejött akadályok eltűnésével, reméljük, egyre több lehetőség kínálkozik.

KÓKAY GYÖRGY

Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája, 1944—1948. Budapest, 1987. 167 p.

A Szociáldemokrata Párt mindig is kiemelkedő figyelmet fordított a munkásművelődésre, természetesen tehát, hogy 1944 után, kedvezőbb viszonyok között újult erővel folytatta azt. Már igen korán, 1945 májusában három alkalommal kibővített vezetőségi ülésen elemezte régebbi politikáját, és annak számos alapelvét elvetette. 1945 augusztusában pedig, a párt XXXIV. kongresszusán, részletes akcióprogramot fogadtak el. A kommunista párttal való egyesülésükig ez határozta meg tevékenységük fő irányát. Annak ellenére, hogy ilyen átfogó és széles körű javaslatai egyetlen koalíciós pártnak sem voltak, megállapítható, hogy a kultúra — főként a művészetek — szerepét lényegében a politikának rendelte alá, és szerepét

az agitációra szűkítette le. Ezzel a felfogással természetesen nem állt egyedül, hiszen a többi párt még ennél is merevebben kezelte a kérdést.

Az SZDP korán megindította saját művelődési, irodalmi vagy félig irodalmi lapjait. A *Dolgozók Világlapja* 1945 és 1948 között jelent meg Erdődy János szerkesztésében. A *Szivárványt* egyenesen a párt egyik vezető egyénisége, Kéthly Anna gondozta. Az 1945 nyarától ismét megjelenő *Új Idők* ugyan főszerkesztőként Benedek Marcellt nevezte meg, de az ekkor még Romániában élő író helyett lényegében Kassák Lajos, Fodor József és a több évtizedes tudomány múltjával és kritikusi tevékenységével szaktekintélynek számító Lyka Károly művészettörténész szerkesztette. Kassák ugyan a 11. számtól kilépett a szerkesztőbizottságból, de egy ideig még vezette a központi lapjai a *Népszava*, a *Világosság*, a *Kossuth Népe* — rendszeresen közöltek művelődéspolitikai, művészetkritikai cikkeket. Elképesztően sok kérészerű napi- és hetilap látott napvilágot 1945 és 1948 között (*Alkotás*, *Tiszántúli Népszava*, *Tovább*, *Embernevelés*, *Szülők Lapja*, *Munkásszínpad*, *Nevelési Munkafüzet*, *Szegedi Népszava*, *Világosság*, *Külváros*, *Augusztus*, *Szeptember*, *Október*, *November*, *Új Gondolat*), melyet az SZDP részben vagy egészében sajátjának tekintett.

Korán felmerült egy önálló szociáldemokrata irodalmi lap kiadásának gondolata, de másfél évnek kellett eltelnie, amíg a *Kortárs* első száma 1947. október 1-jei keltezéssel napvilágot látott. A szerkesztőbizottság elnöke Kassák Lajos lett, tagjai Fejtő Ferenc, Hárs László, Nádass József, Németh Andor voltak. Munkatársai — érthető módon — legnagyobb részben a szociáldemokrata írók, művészek, kritikusok közül kerültek ki, de nem zárkoztak el más pártállásúak írásainak közlésétől sem. Sokat foglalkozott, nyilván Kassák hatására, a modern művészeti eredményekkel, számos alkotásról hozott elfogadható minőségű illusztrációt. Egyaránt szólt képzőművészetünk klasszikusnak számító és kortárs értékeiről. Kassák nagy erővel vetette magát a munkába, hiszen évek óta nem volt saját lapja, ahol kedvére, viszonylag korlátok nélkül szólalhatott volna meg. Vezércikkei elvi jelentőségűek, mert ezekből ismerhető meg a már évtizedekkel korábban kialakult eszmerendszerének lassú változása, új vonásokkal való gazdagodása. Nem

rejtette véka alá a két munkáspárt kulturális politikájáról vallott nézeteit, amiért azután mindkét részről kemény bírálat érte, javaslatait elutasították, sőt 1948 nyarán a *Kortársat* is elnémították. 1949 után hosszú ideig nem jelent meg írása. Az egyesülés után még tagja volt a MDP-nek, de 1953-ban, egy botrányos taggyűlésen, kizárták.

Molnár János könyve általánosságban tárgyalja ugyan az SZDP 1945—1948 közötti művelődéspolitikáját, ám a felhasznált széles körű forrásanyag és az érzékletes helyzetelemzés miatt igen fontos a korabeli sajtótörténet szempontjából is.

KÖHEGYI MIHÁLY

Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 115 lap 47 ábra.

„Nyomdák és nyomdászok, könyvek és kereskedők, cenzorok és revizorok, engedélyezett és tiltott könyvek, Lipcse és Pest. Nagyszámú, néha megfejthetetlen adat. És ki gondolta volna, hogy a pesti könyvnyomtatás első száz évében — 1757 és 1857 között — ezek jó része egyetlen utca házoraít járva felidézhető. Így hát a Váci utca nem egyszerűen a pesti könyvkereskedelem szülőhelye, hanem a honi művelődéstörténet nagy titkainak tudója is. És ha jól kérdezzünk, e titkok némelyikére fény derül” — írja kis könyvének mintegy utószavaként a szerző. A recenzens pedig örömmel teszi hozzá: Gazda István jól kérdezett. . .

A rendkívül gondosan, a fellelhető szakirodalom teljes ismeretében (és jogos bírálatával, kiigazításával, helyesbítésével), új levéltári kutatások nyomán (is) kialakított eredményekkel gazdagon megírt munka nemcsak a magyar könyv- és könyvkereskedői történetnek, hanem az irodalomtörténetnek, a várostörténetnek és a magyar művelődéstörténetnek is komoly nyeresége. A tudománytörténész szerző — más munkáiban is feltűnt — tényisztelete révén számos korábbi téves megállapítást tisztázva, hiányzó „láncszemet” a helyére rakva úgy írta meg a pesti Váci utca „könyves történetét”, hogy az egy pillanatra sem vált száraz adathalmazzá, hanem mindvégig érdekes olvasmányt is nyújt az érdeklődő olvasónak.

Nyolc évszám köré fűzött nyolc fejezetében

Gazda István könyve nyomon kíséri a „pesti Szajna-part” bouquiniste-jainak sorsát. Neveket — kereskedőket, könyvkötőket, kiadókét, terjesztőket (egyes esetekben még köleszöszköt is) — sorol fel, évszámokat, kiadványcímeket, példányszámokat és árakat közöl, ismert irodalmi szövegrészeket elevenít fel és csoportosít logikus rendbe vagy merőben új dokumentumokat tesz közkincseé anélkül, hogy könyvében e fontos lexikális adatok elfednék a mondanivalót. „A magyar könyv egyik főutcájának” eleven képe tárul az olvasók elé, még ha a mai pesti lakos nehezen tudja is azonosítani a régi Váci utca — illetve az Erzsébet hídtól délre eső része, a korábbi Lipót utca — házait a 150 éve romboló pesti árvíz után átépült, lényegében mai képét mutató belvárosi utcával. Talán éppen ezért hiányoljuk egy 18–19. századi belváros-térkép és a rá vetíthető mai megfelelő térkép létét. Ez nagyrészt eligazíthatná az olvasókat a megváltozott utcanevek azonosításában, még ha Gazda a szövegben megadja is a régi elnevezések mai megfelelőit.

Egyébként a szerző a könyvéhez fűzött számos mutatóval igyekszik áttekinthetővé tenni szövegét. Időrendi mutatójában 1770-től 1857-ig kíséri nyomon a Váci utcai kereskedők sorát, helyrajzi mutatója pedig a Váci utcai házak számrendjében helyezi el a könyvkereskedők boltjait. A kötet illusztrációs anyagát a Budapest Főváros Levéltára, az Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtára és Kézirattára, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében őrzött kinyomtatványok, kéziratok, folyóiratok felhasználásával állította össze. Bibliográfiája két részre bontott: az elsőben a főbb forrásmunkákat sorolja fel, míg a kisebb közleményekre a jegyzetekben hivatkozik. Itt tett eleget a szükséges forráskritikai igényeknek is, úgy hogy a jegyzetek olvasása nemcsak a filológusnak, hanem az olvasónak is fontos, nélkülözhetetlen ismereteket nyújt.

Csak a műben szereplő nevek felsorolása is egy oldalra rúgna. A közvélemény előtt ismeretes, legendával övezett könyvkiadók és kereskedők, mint Weingand János Mihály, Hartleben Konrád Adolf, Wigand Ottó, Heckenast Gusztáv és a nyomdász-kiadó Landerer Lajos mellett az eddig jobbra csak az irodalomtörténészek előtt ismeretek sora: Pauer János Mihály, Institoris, a Kilián-testvérek, Edelmann, Ráth és a többiek.

Legtöbbjük nem csupán a könyvek forgalmazásával foglalkoztak, hanem kiadói, egyes esetekben nyomdai tevékenységet is folytattak. Mindhárom minőségükben meggyűlt a bajuk a cenzúrával: Gazda István érdeme, hogy a könyvesek örökös tojástáncát a nemzeti kultúra (és politika) támogatása, ill. az éber császári (helytartósági) cenzorok kifogásai, a boltok tiltott könyveit kereső és lefoglaló revizorai között érzékletesen mutatja be. Ugyanakkor „rehabilitálja” is a közvélemény által mélységesen elítélt cenzori intézményt, bizonyítva, hogy a cenzort tévesen tartották olyan megvetett személynek, aki mindig és minden korban akadályozta a honi kulturális törekvéseket — bár nem tagadja ebbeli bűnös tevékenységüket sem. Gazda azonban nem érzelmileg mond ítéletet, hanem dokumentumokat, tényeket közöl, eljárásokat ismertet; a pesti kiadástörténet konkrét eseteinek tükrében láttatja a cenzori tevékenységet.

Mint ahogy rendkívül érdekes, új momentumokat tár fel a Wesselényit, Széchenyit kiadó és 1831-ben Lipcsébe menekülő Wigandrol, hírhedtté vált Conversations-Lexikon ügyéhez pedig Kazinczy és Bajza leveleit idézi. Adatokkal cáfolja az üzletét éppen Wigandnak átadó Szubuly György „meggyilkolásának” rémtörténetét. Őszintén szól Kossuth és a Pesti Hírlap kapcsolatáról, nem tagadva a kevesek által ismert tényt, hogy Kossuthnak azért kellett megválnia lapja szerkesztésétől, mert túlzott anyagi igényekkel lépett fel a kiadóval szemben. A március 15-i események révén közismertté vált „Heckenast és Landerer” tevékenysége is más megvilágításba kerül Gazda kutatásai nyomán.

És közben szerzőkkel ismertet meg, a magyar irodalomtörténet és történelem nagy „szerzői” mellett az eddig eléggé elhanyagolt tudományos szakirodalom jeles művelőivel is. Könyv- és folyóiratcímeket idéz, példányszámokat sorol fel, a művek olvasottságát bizonyítja, nagy korabeli könyvsikerekről és néhány „bukásról” tudósít, nyomon követi a könyvkereskedők egyéb tevékenységét is az első Váci utcai könyvsátor felállításától az első sikeres könyvaukcióig. Olyan kérdéseket világít meg, amelyekről eddig csak kisebb-nagyobb szakecikkekben olvashatót a tájékozott olvasó, mint a különböző rőpiratok, az utánnyomás vagy a szerzői jog rendezése, a hazai zeneműkiadás kezdetei.

Gazda István művelődés- és várostörténeti értékeket is hordozó könyve, amely az Akadémiai Kiadó Váci utcai „Studium” könyvesboltja újjáépítése alkalmából a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének támogatásával

jelent meg, nemcsak az egykori Váci utcai könyveseknek állít méltó emléket, hanem a magyar könyv minden barátja, olvasója számára is élvezetes olvasmányt nyújt.

VÉGH FERENC

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18206

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8,40 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

TARTALOM

<i>Déri Balázs</i> : Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez	223 ✕
<i>Borsa Gedeon</i> : Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?	237
<i>Fried István</i> : Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében	247
<i>Żbikowska-Migoń, Anna</i> : Joachim Lelewel (1786—1861) a lengyel bibliológia klasszikusa	263

KÖZLEMÉNYEK

<i>Pogány György</i> : A császlóci és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről	277 ✕
<i>Veszprémy László</i> : Három 15. századi ferences kézirat Udinéből	277 ✕
<i>Jankovics József</i> : Apponyi Balázs könyvdedikációi	278
<i>Gömöri György</i> : Ifj. Köleséry Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz	283
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről	287
<i>Szelestei N. László</i> : Bod Péter levele Cornides Dánielhez	294
<i>Batári Gyula</i> : Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa	299
<i>Károlyi Zsigmond</i> : Korizmic László, a magyar reformkor elfeledett alakja	305
<i>Mónus Imre</i> : A győri MÉMOSz könyvtár állománya és olvasói	307

SZEMLE

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz, 1988. (<i>Kókay György</i>)	313
Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944—1948. Bp. 1987. (<i>Köhegyi Mihály</i>)	314
Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában. Bp. 1988. (<i>Végh Ferenc</i>)	315

SOMMAIRE

<i>Déri, Balázs</i> : Remarques à quelques questions des sources du maître P.	223
<i>Borsa, Gedeon</i> : Quel atelier Hess pouvait avoir à Buda?	237
<i>Fried, István</i> : Patrie, État et nation dans la presse allemande de Hongrie dans la première moitié du XIX ^e siècle	247
<i>Żbikowska-Migoń, Anna</i> : Joachim Lelewel (1786— 1861), le classique de la bibliologie polonaise	263

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Pogány, György</i> : Sur la liste de livres de l'église de Császlóc et de Kaplony de l'année 1444 ...	277
<i>Veszprémy, László</i> : Trois manuscrits franciscains d'Udine du XV ^e siècle	277
<i>Jankovich, József</i> : Les dédications de livre de Balázs Apponyi	278
<i>Gömöri, György</i> : Les lettres de Sámuel Köleséry fils à Sir Hans Sloane	283
<i>Murányi, Lajos</i> : Sur deux lettres de journal du XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de la Hongrie	287
<i>Szelestei, N. László</i> : Une lettre de Péter Bod à Dániel Cornides	294
<i>Batári, Gyula</i> : Sándor Kőrösi Csoma, bibliothécaire de la Société Asiatique de Bengalie	299
<i>Károlyi, Zsigmond</i> : Korizmic László, une figure oubliée de la période de réformes hongroise ..	305
<i>Mónus, Imre</i> : Le stock et les lecteurs de la bibliothèque MÉMOSZ de Győr	307

REVUE

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz, 1988. (<i>Kókay, György</i>)	313
Molnár, János: La politique culturelle du Parti Socialdemocrate de 1944 à 1948. Bp. 1987. (<i>Kóhegyi, Mihály</i>)	314
Gazda, István: Libraires dans la rue Váci ancienne. Bp. 1988. (<i>Végh, Ferenc</i>)	315

17 69

2000. ÉVI
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

4

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Strádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Szent István legrégebbi életirata nyomán

(II. A Szt. Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága)¹

Amint uralomra lépése történetének részleteit, Szent István halálának pontos körülményeit sem örökítették reánk egykorú hazai feljegyzések. Uralkodása kezdetének és végének csak évszáma kétségtelen. Sőt, ha pusztán a magyar kútfőket nézzük, még a két epochális dátum evidenciája között is különbséget kell tennünk. A Nagyobb Legenda 997-i meghatározása nyilván minden kritikát kiáll. A szövegnek az a tudomása, hogy Géza elhalálása Szt. Adalbert mártírhalálának esztendejében történt, olyan egybeesést rögzít, melyet egyházi köröknek akár szóbeli hagyománya is hosszú időközön keresztül sértetlenül megőrizhetett. A gyászév körül ellenben eredetmeghatározást követelő ködfelhők gomolyognak. Hagyományunk ebben a tekintetben meglehetősen ingadozó. Négy évszám, vagy legalábbis két évszám — 1033, 1034, 1037 és 1038 — között enged választást, s első pillantásra valamennyi önálló hagyományváltozat képviselőjének látszik.²

Nem kell természetesen bizonyítgatnunk, hogy a legutóbbi a hiteles. Helyességét több egykorú, külföldi forrás igazolja. De ebből — egyszerű elvi megfontolás alapján, mindjárt beköszöntőül ellene kell mondanunk kutatásunk általánosan elfogadott gyakorlatának — korántsem következik, hogy a hazai tudat egységesen

¹ Tóth Zoltán (1888–1958) születésének évfordulója alkalmából közöljük az MTA Könyvtára Kézirattárában fennmaradt tanulmányának, (Ms 5036/2.), még a szerző által előkészített, kéziratban maradt részeit. A szerző javításait átvezette és a kényszerű rövidítést elvégezte Veszprémy László. (A Szt. István életrajzaival foglalkozó néhány, azóta megjelent fontosabb munka: VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem és családja*. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Székesfehérvár, 1967. 63–100. l.; MÁLYUSZ Elemér: *I. István születési éve*. = Levéltári Közlemények 39. 1968. 199–204. l.; KRISTÓ Gyula: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*. = Acta Historica, Acta Univ. Szeged. Tom. 40. 1972. 51–72. l.; GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. Továbbá: CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 623–646., KARÁCSONYI Béla: *Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében*. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. 218–228., BLAZOVICH László: *Ransanus és a „legrégibb István-legenda”*. = ItK 79. 1975. 186–188. — A források közül modern kritikai kiadásban jelent meg RANSANUS: *Epithoma rerum Hungaricarum*. Ed. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. és THURÓCZY: *Chronica Hungarorum*. Ed. KRISTÓ Gy. — GALÁNTAI Erzsébet. I. Bp. 1985. — V. L.) — Ez a dolgozat szerves kiegészítése, folytatása a *Századok* 81. (1947) évfolyamában (23–94.) ugyanezen cím alatt közzétett forráskritikai fejtegetéseknek.

² Ez természetesen pusztán a reánk maradt forrásanyag alaki adottságain alapuló észrevétel. Csak azt óhajtja egyelőre hangsúlyozni, hogy javaközépkori feljegyzéseink között nem egy akad, amely Szent István halálát nem 1038-ban történetnek tudja. Hogy a különböző évszámoknak van-e érdemleges forrástörténelmi jelentésük? — a következőkben iparkodunk kideríteni.

ebből indult ki. Pontosabban: hogy valamennyi feljegyzéstípusnak ez a gyökere s az ettől eltérő évszámok csak elírások, legfeljebb utóbb bekövetkezett torzító munka eredményei. Mindez természetesen elgondolható volna; mint a következőkben kifejteni próbáljuk, részben így is történt. De a négyes elágazás nyilván egyebet is jelenthet. Ha a magyar hagyomány nem a király halálakor, vagy közvetlenül annak táján megejtett feljegyzéseken alapul, a hozzávetőleges és eredettől fogva téves időmeghatározások egész sora válik lehetségessé. Mindegyik változatot önmagában kell tehát elbírálnunk, különösen időbeli feltűnésük sorrendi egymásutánját figyelve. Annál is inkább, mert a kézenfekvő kiindulás, a Pray-kódex fenntartotta Pozsonyi Évkönyvek egykorúságra valló tanúsága, úgy találjuk, nem lenyűgözően világos. Nem lehet ugyan vitás, hogy ez a feljegyzés a legrégebb idevágó értesítésünk. Mögötte kétségkívül XI. századi összöveg lappang. De reánk maradt alakjában mégis óvatos kritikára szorul. Egyéb tünetekről egyelőre nem beszélve, közvetlen célkitűzésünk is erre figyelmeztet, mert a szövegnek éppen a király halála esztendejével kapcsolatos külseje, mintha nem éppen véletlen vagy felületesség következése volna. Inkább elvétést sejtet, mely — *lingua lapsa verum dicit* — nem bizonyos, hogy minden okszerűség híján való.

Semmi kétségem természetesen afelől, hogy az évkönyvszövegezés, úgy amint előttünk van, 1038-at óhajt mondani. Az 1037-i évszámot, mint ismeretes, egymás után kétszer írja; másodízben, nyilván a kihagyott 1038-as pótlásaképpen, s ez utóbbi rovatba foglalja Szent István halálhírét. A textus ódon jellegéhez nem férhet kétség, a királykultusznak még semmi nyoma. Az előadás sorrendje és szárazsága egyenesen feltűnő. Első helyt egyházi természetű, alkalmasint Pécsváradra vonatkozó tudósítást olvasunk.³ Az elhalálozást írásba foglaló feljegyzés csak ez után következik, s hangja éppen olyan egykedvű, mint a Péter trónraléptét bejelentő zárómondaté. Meleg hangú búcsúztatót a szűkszavú, fejezetcím jellegű fogalmazástól természetesen nem remélhattünk. De némi megilletődésfélét a mi emlékező tudatunk valamiképpen mégis elvárt volna. Mikor az 1047-ik évnél megírja, hogy „*Petrus rex cum dolo obceatur*” a szófukar szövegből mégis kicsendülni vélünk bizonyos részvétet, a kegyetlen elbánás erkölcsi elmarasztalásával egyetemben. A sorrendben második 1037-es évkönyvtétel ezzel szemben a tényállás pusztá, szinte rideg megállapítása. A király leróta a természet adóját a helyét utóda foglalta el, — „*Stefanus rex mortuus est et Petrus in regem elevatur*”.⁴ Semmi több! Be kell azonban ismernünk, hogy ez a hang a jelen hangja; ez az, ami egykorú feljegyzésre vall. Még a földi életének estéjéhez érkezett István királynak szól, nem a jövődő dicsfénybe öltözködött Szent Istvánjának. Ám a gyanút keltően kétlaki külső felett még ilyen körülmények között sem mernék egyszerűen napirendre térni. A kézirat keletkezési idejében, a XII—XIII. század fordulóján, ha

³ Sörös Pongrác szerint a pécsváradai monostor felszentelése 1038-ban, Szent István utolsó évében történt (*Pannonhalmi Rendtörténet, XIII. B. Bp. 1912. 13. l.*). Vö.: KAINDL., Raimund Friedrich: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. = Archiv f. österreichische Geschichte 1895—1902. Studie V. 13. l. Ugyanígy a király utolsó esztendejéről beszél MIHÁLY Ernő, *Szent István monostorai*. Szent István-Emlékkönyv. I. Bp. 1938. 380. l. Könnyen lehet azonban, hogy a dedikációt illetőleg csakugyan az 1037-i dátum a helytálló.

SENYTIPÉTERV Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Bp. 1937. 125. l. (A következőkben SS.)

nem is általános, de meglehetősen ismeretes és befogadott lehetett már — röviden kiviláglik, miért alakítjuk mondatunkat viszonylag fenntartásos hangnemben — az 1038-i elhalálozás tudata. Az 1037-iki évszám tehát mindenképpen magyarázatra szorulna. Különösen ha emlékezetünkbe idézzük írott hagyományunk, elsősorban pedig krónika változatainknak azt a majdnem sztereotípszerevéletét, mely I. Endre 1047-i trónfoglalását Szent István halála után tizenegy esztendővel s négy, illetve négy és fél hónappal történtnek mondja.⁵ Ez a megszabás világosan 1037-re utal, annál is inkább, mert a Nagyobb-Gellért-legenda cicomátlanabb s utólagos számíthatóságoktól mentes előadása általában csak tizenegyedik esztendőről beszél.⁶ Ugyanígy — váratlan (és súlyos) érv szövegének ősi verete mellett — Ranzanus királylajstroma.⁷ Megállapíthatjuk továbbá, hogy úgy eme tizenegy éves tartamtu- dat, mint az általa kijelölt 1037-i évszám alakító hatása szívósan élt egész középkorunkon keresztül.⁸ A Zágrábi Krónika időszámításának alább következő áttekintése különösen jellemző példával szolgál. Mügeln eljárására pedig már itt reá kell mutatnunk. Terjedelmesebb krónikaszövegeink közül az övé az egyetlen, mely a tizenegy esztendő időközt nem említi. Futólagos fontolóravétel elárulja, hogy miért. Nem mintha nem ismerné; éppen ellenkezőleg, mert valamennyi krónikás társánál jobban megszívlelte. Sem Kézai, sem a XIV. századi krónikaszerkesztés nem ejt szót Szent István halálának esztendejéről. A Hartvik-legenda egy, kronológiájában a budapesti kódexszel rokon válfajára⁹ támaszkodó Mügeln viszont az éppen erre a típusra jellemző 1038-iki évszámot már magáévá tette. Ennek fejében azonban elkövetett egy sajátos botlást. I. Endre trónfoglalása szerinte a többi krónikától eltérően 1048-ban történt.¹⁰ Helytelen évszám, de nagyon jól érthető és értelmezhető. Az okviszony ti. világos. Az 1038-i év alapulvétele mellett nem 1047, hanem 1048 a Szent István halálára következő tizenegyedik esztendő. Szemmel látható, hogy Mügeln tollát ez a tudat, illetve helyesbítés vezette. Az elvi és tartalmi egyöntetőség tehát krónikaváltozataink között teljes s ez önmagában eldönti, hogy az 1037-ik évet nyilvántartó tudomás krónikás hagyományunk legrégebb, XI. századi ismeretretegéből származik.¹¹ Ezt megjegyezve természetesen még kevésbé szabad elsiklanunk a Pray-kódex 1037-i évszámának kettőssége felett.

⁵ Négyvel Kézai s a XIV. századi krónikaszerkesztés (SS. I. 180. illetve 351. l.), négy és félel a Zágrábi Krónika szerint. Uo. 207. l. Emez évtörédek beszüremlése eredetétalább részletesen kifejtjük.

⁶ Anno XI post mortem sancti regis Stephani. SS. II. 501. l.

⁷ Anno salutis humanae quadragesimo septimo supra millesimum. qui fuit annus a beati Stephani obitu. undecimus. M. Florianus. Fontes domestici IV. Bp. 1885. 195. l.

⁸ Sem a hazai, sem a külföldi kutatás nem hangsúlyozta, minő jelentős összefüggésekre mutat reá ez a hétköznapi külsejű időmeghatározás. Karácsonyi éppen úgy elírásnak vélte s helyette kilencedik évet olvasott (*Szent Gellért élete*. Bp., 1887. 295. l.), mind Kaindl (*Studie VIII*. 91. l.). Jóval helyesebben értékelt Erdélyi László. Szerinte a krónikák idevágó tudomása a Pozsonyi Évkönyvek 104-i koronázási évén s Szent István téves 1037-i halálévszámán alapszik (*Magyar Művelődéstörténet*. II. Bp. 1940. 24. l. 2. jegyzet). Látni fogjuk azonban, hogy az Évkönyvek mai külseje nem szolgálhat alapvető kiindulásul. A tizenegy éves tudat kétségkívül egy XI. századi krónikaszövegből való.

⁹ A pontos meghatározást dolgozatunk befejező részében fejtjük ki.

¹⁰ SS. II. 168. l.

¹¹ Vö. MÜLLER Frigyes: *A Nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése*. Századok 47 (1913) 420-421. l.

Ha fel is tesszük, hogy a Pozsonyi Évkönyvek 1019-től 1060-ig terjedő tételeit évről-évre jegyezték fel,¹² bizonyos, hogy ez az egységes és önálló adatcsoport más eredetű, már nem egészen egykorú, későbbi szakaszokkal egyesítetten került a Pray-kódex írójának kezébe. Ez a viszonylat különböző hibalehetőségek számbavételét követeli. Mivelhogy kétségtelen, hogy nemcsak Géza fejedelem 998-as, de III. Henrik császár halálának 1055-ös, sőt Szt. Gellért tragikus végének 1047-i dátuma is egyéves eltolódást mutat, ha szövegünk eredetijének szigorúan egykorú jellegét és csorbítatlan hiteltérdemlőségét¹³ fenn akarjuk tartani, mindeme tünetekre mentésget kell keresnünk. Gondolhatnánk az eredeti hírvételek késedelmes beérkezésére s ebből következően némileg eltorzult alapfeljegyzésekre — ám ez bizonyíthatatlan s igen kevésbé valószínű magyarázat volna. Feltételezhetnénk másolási pontatlanságokat — ezt az igen kényelmes, inkább kibúvószerű megoldást viszont, a hibák aránylag nagy száma miatt, eleve el kell utasítanunk. Inkább egy harmadik lehetőséget vennénk szemügyre. A Pozsonyi Évkönyvek mai külseje azt a gyanút kelti, hogy a Pray-kódex másolója jól tájékozott és alapjában egykorú, de itt-ott befolyásolt, némely események dátumait *utólagos* hallomás alapján módosítani hajlandó, átírást vett át és továbbított. 1060 táján, mikor az első, egységes természetű feljegyzéstömböt lezárták, a végső rovatok kitöltője előtt bizvást ismeretes lehetett az 1037-i gyászév hagyománya. Feltehető tehát, hogy az eredeti, nyilván 1038-as feljegyzést ő változtatta el — utódát, a Pray-kódex íróját, tétova zavarba hozva — egy évvel kevesebbet mondóra. Ez a beállítás a reánk maradt, 1038-ra utaló, de forma szerint 1037-et állító évkönyvkülsőt mindenesetre érthetőbben magyarázná közönséges tollhibánál. S ha az átörökítési körülményekről maradéktalanul tiszta képet nem is szereztünk, mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a XI. század dereka táján némi tudatváltozás történt. Az 1038-i gyászév, jöllehet már Szent István Kisebb Legendája feljegyezte, csak a XII. században, a Hartvik-legendára révén vált ismét emlegetetté, s csak jóval később irányadóvá. Ez a megjegyzés természetesen bővebb kifejtésre szorul. Ha tehát ugyancsak a Kisebb Legendában eltűnődve olvashatjuk, hogy a szent király sírhelye néhány évtized alatt feledésbe merült,¹⁴ rövid körültekintésünk nyomán — a mi szemünkben nem éppen kegyeletes, de a középkor feljegyzésszegénységét és közvéleményhiányát igen jellemző alakulás —, azt kell hinnünk, hogy ugyanez történt halálának esztendejével is. Egyéves eltéréstől lévén szó, az 1037-es hagyománytípus puszta elcsuszamlásnak, pongyola időbecslés eredményének látszik, egyúttal azonban, legalábbis Magyarországon belül az elhalálozási évszám igen korai s első szélesebb körökben elterjedt tudomásformájának. Nyilván az I. Endrét trónra segítő véres pogány mozgalom táján alakult ki az a hiedelem, hogy Szent István éppen tíz esztendeje pihen sírjában. S ez a bizonyára írásban is

¹² Vö. HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum* Bp. 1925. 76. l.

¹³ Maurus 1036-iki püspökkétételének és Bonipertus (az első pécsi püspök) 1042-iki halálhírének nehezen egyeztetetősége már Praynak feltűnt. *Dissertationes hist. criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce*. Pozsony, 1774. 91. l.

¹⁴ Propter exhabundantem populi malitiam — írja tiszteletreméltó nyíltsággal a legendaszöveg. SS. II. 399. l. Vö. VARIJ Elemér: *Legendae sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 87–88. l.

rögzített¹⁵ meggyőződés olyan magabizó és erős lehetett, hogy, ha akadt is teljesen egykorú, 1038-i feljegyzés, az eltévelyedett időszámításnak egyelőre engedni volt kénytelen. Az 1037-es és 1038-as változat tehát, ha nem is mondhatjuk, hogy egy tőből fakadt, mindenesetre összetartozik; egymással szoros kapcsolatban áll. A másik évpár még inkább, a benne foglalt évszámok eredete nyilván közös.

Dolgozatunk tárgyából következik, hogy bennünket elsősorban a helyes kelteztől tetemesebben elűtő 1033-i és 1034-i évszám érdekel.

Az 1033-as évszámtudat, ha korábbi dolgozatunk forráskritikai fejtegetései lényegükben megállanak, ugyancsak XI. századbéli, de az előbbinél valamivel később testet öltött megállapítás illetve emlékeznivelés gyümölcse. A század második felében foglalták írásba s — erre nézve ebben a fejezetben is fogunk érveket lelhetni — abban a lappangó legendaszövegben gyökeredezni, melynek alapján Ranzanus történeti vázlatának IX. indexe készült. Ebből lehetne kiindulnunk. De az évszámok kritikáját önálló és nagyobb bizonyító erő kedvéért minden más kérdés-komplexumtól elkülönítendő feladatnak tartván, korábbi megállapításainkra lehetőleg nem támaszkodunk. Ranzanus idevágó tudását tehát, bár magától értetődően továbbra is az ő szövege marad érdeklődésünk főtárgya, csak ismertetjük és értelmezzük, legfeljebb kiegészítő bizonyoságul idézzük. Gondolatmenetünket egy elvi kétely kimondásával indítottuk el: forrásaink 1038-tól elűtő elhalálozási évszámait nem mernénk szükségképpen elírásos jellegűeknek ítélni. S az 1037-es gyászévtudomás keletkezéstörténetének rövid kifejtése után, gondolom, mégis kimondhatjuk, hogy tételünk nem látszik alaptalannak. Nincsenek kételyeink az 1033-i évszám természetét illetőleg sem. De módszer kedvéért egyelőre hajlandók vagyunk akár elírásos természetű jelenségnek tekinteni. Életsorsának megfigyelése így sem érdektelen. Különösen, ha észrevesszük, pedig felületes puhatóldzásra is észre kell vennünk, hogy előfordulási körülményei bizonyos következetességet tükröztenek. Teljes érintetlenségében eléggé ritkán leljük fel s — mindjárt feltűnő — csak a XII. század folyamán. Azon túl eltűnik, Ranzanusnál bukkan fel újra. Közben azonban a XIV. századtól eléggé sűrűn találkozunk egy ettől alig elűtő, mindössze egy esztendővel megtévezett évkítűzéssel. A reánk maradt Hartvik-kódexek fele a király halálát az 1034-ik esztendőre teszi. Ugyanígy a Széchényi Könyvtár Apponyi-inkunábuluma.¹⁶ Ez az 1033-ival tőszomszédos, s igen szívós életűnek látszó keltezés számos kódex kései eredetéből következtetve még a

¹⁵ Történeti feljegyzéseink I. Endre koráig visszanyúló voltát, ha nem is eléggé bizonyítottan már TOLDY Ferenc határozottan állította. (Nemzeti történelmünk kezdetei. Összegyűjtött munkái. VII. Bp. 1873. 236. kk l.). Ugyancsak kifejezte idevágó gyanúját MARCZALI (*A m. tört. kútfői az Árpádok korában*. Bp. 1880. 53. l.), s számol ezzel a lehetőséggel DOMANOVSKY Sándor (*Kézai Simon mester krónikája* Bp. 1906. 129. l.) sőt HÓMAN is. (*Gesta* 28. 84. és 102. l.) A magam álláspontjának kifejtése nem lehet e dolgozat feladata. Magától értetődik azonban, hogy Ranzanus Vita-jának XI. századi eredetűvé minősítése csak erősítheti azt a hitet, hogy a XI. század folyamán nem is egy történeti feljegyzés készült.

¹⁶ Így a müncheni (tegerseei), bécsi (mondseei), brüsszeli és párizsi (corsendoncki) kézirat (SS. II. 431. l. e" jegyzet). Az inkunábulummal együtt öt, ha a reinit (1033) is ehhez a csoporthoz számítjuk — pedig ezt, mint tapasztalni fogjuk, jogosan tehetjük — hat szavazat, a 832-ik számú bécsi (1037) s a budapesti és gyulafehérvári változatok (1038) tanúságával szemben.

XV. században is latbaeső súlyú volt. Így fogadhatta el Bonfini¹⁷ és Laskai Osvát,¹⁸ míg Thuróczy ugyanakkor a helyes 1038-i évszám mellett döntött.¹⁹ Utóbbi felől ismeretes, hogy a budapesti kódexben az idétáját tűnik fel, mikor a reini Hartvik-kézirat készítője az 1033-i gyászévtudomást feljegyezte. A XII. század legvégén, sok évtizeddel a Kisebb Legenda félreérthetetlen színvallása után. Ez a jelenség máris azt a gyanút kelti, hogy az 1038-i évszám a hartviki hagyományon belül éppen nem volt kizárólagos tekintélyű. Még inkább gondolkodóba ejtő, ami később történt. A Hartvik-Legenda a XIII. század legelején hivatalos egyházi szentesítést nyert²⁰ s így a helyes gyászévtudat érvényesülésének misem állhatott többé útjában, ha a hartviki hagyomány az évszám meghatározás szempontjából legalább innen kezdve szilárdan egységes természetű. Szemmel látható azonban, hogy ekkor sem lett azzá. A kései Hartvik-változatok között is egy akad mindössze, mely Szent István halálát 1038-ban történnék írja.²¹ A nagy többség 1034-et állító magatartását már kiemeltük, s él körükben az imént megtárgyalt 1037-es hagyomány tudata is. Éppen nem tollhibák nyugtázására valló macacssággal. Újabb „elírás” — ez is beszédes tünet — többé nem történik. Nemcsak a Hartvik-kódexek, hanem egyéb középkori forrásaink is a fent említett évszámokat ismételtetik.²² Ezek fenntartása viszont az írók, illetve másolók részéről egészen tudatosnak látszik, hiszen a keltezők közötti küzdelem nyomait, az úgynevezett elírt dátumok ellentállásának lecsapódásait nem egy forrásunkban gondosan kitervelt, jól kivethető interferenciális jelenségek őrzik. Különösen jellemzők a Zágrábi Krónika időadatai.

Első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez a szövegezés igen különböző eredetű keltezőkkel számol. Mikor félreérthetetlenül állítja, hogy Szent István uralma negyvenkettedik évében halt meg, kétségkívül egészen korai tudásrétegből merít és idéz. 997-től 1038-ig Szent István kormányzata csakugyan negyvenegy esztendő telt ki. De míg az évhatárokat megszabó évszámok elmosódtak, — szövegünk például a király fejedelmi minőségben történt uralombalépését nyolc teljes esztendővel tudja koronázása előtt végbementek —, a negyvenegy esztendő időtartam emléke nyilván megmaradt a hazai tudatban; aminthogy a tartamőrző hajlandóság az évszámhatárok párhuzamos rögzítetlenségével kapcsolatban nyilván ilyen természetű s legalábbis közel egykorú írásbeli feljegyzések következőképpen szinte alapvető tulajdonsága XI. századi hagyományunknak.²³ Ugyan-

¹⁷ 1771-iki Bél Károly András-féle kiadás 188. l.

¹⁸ M. Florianus, I. Lipcse, 1881. 86. l.

¹⁹ SCHWANDTNER Johann Georg: *SS. rerum Hungaricarum*. Nagyszombat, 1765. I. 156. l. Már Thuróczy előtt kiírta ugyancsak az 1038-iki évszámot a Budai Krónika (ed. Podhradeczy 73. l.) rubruma. Maga a szöveg azonban a korábbi krónikák mintájára még hallgat felőle.

²⁰ THEINER, Augustin: *Vet. Mon. Slav. Merid.* I. Roma, 1863. 57. l.

²¹ A gyulaférvári kódex MCCCVIII-i évszáma magától értetődően 1038-nak olvasandó. — 1037-i halálévszám felől tudósít a 832. számú bécsi kódex. *SS. II.* 431. l. e” jegyzete.

²² A Chr. Knauzianum (*SS. II.* 329. l.) és Unrest (*Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn* ed. Krones. = *MIÖG* I, 1880. 29. l.) 1047-ik éve világos és kései keletű számvetésen — az utóbb elterjedt negyvenhat éves uralmi tartamnak az 1010-i koronázási évszámhoz való hozzáadásán alapulván — nemhogy hagyománynak, de még leírásnak sem tekinthető.

²³ Vö. KAINDL, i. m. *Studie* V. 9., VI. 26., továbbá VII. 21. l.; HÓMAN, *Gesta* 9. l.

ilyen jellegű s ugyanilyen régi eredetű értesülésekre támaszkodik-e azonban a krónika valamennyi meghatározása? Az alakulás olyan világos, hogy nincsen hosszas vizsgálódásokra szükség.

A Zágrábi Krónika szerint Péter „forsan annis VII. (et) ultra”, Aba Sámuel „annis tribus et ultra” uralkodott.²⁴ Az eredmény tehát tíz és valamennyi esztendő tenne ki. Nem világos, hogy pontosan mennyit, s az összegezésben mindenképpen az összeadandók szétfolyó voltának megfelelő reszketegséget, illetve tapogatózást váránk. E helyett pontosan tizenegy év s négy és fél hónap felől olvasunk, ami csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy jelen esetben nem az összetevők szabták meg az eredményt, hanem éppen ellenkezőleg a szövegíró tudatában a négy és fél hónappal megtöltött tizenegy éves időtartam eleve adott volt; s a két király kormányzati idejének ehhez a meghatározáshoz kellett igazodnia. Ezt a szükségletet nb. mintha maga a krónikás is éreztetné, mikor Aba király uralmát a valóságnak nagyjában megfelelően számítja, Péter meggyarapított éveit ellenben tájékozatlanságot mímelő s az eredményt egyben szinte kimentő „forsan”-határozószóval vezeti be. A tizenegy év természetesen semmi egyéb, mint krónikás hagyományunk már idézett s eredeti adottságában az 1037-es gyászévet determináló tudomása,²⁵ mellyel azonban a Zágrábi Krónika írója önmagában nem tudott mit kezdeni, mert a kései Hartvik-kódexek javával egybevágó 1034-i elhalálozási esztendejével kétségkívül más irányvonalat követett. Egyeztetési kísérlete éppen azért lett olyanná, amelyen, ti. szinte kínos pontossággal kiszámítottá, mert szemmel láthatóan három egymástól elütő eredetű megszabás alapján dolgozott.

Miután — írja a szöveg — harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltött a trónon, 1034 augusztus 15-én meghalt Szent István király. Szerzőnk még azt is kiszámította, hogy a gyászeset csütörtöki napon történt.²⁶ A hét hónap és tizennégy nap természetesen csak azért ennyi, se nem több, se nem kevesebb, mert január 1-jei évkezdet alapulvétele mellett így jutunk el augusztus 15-ikéhez, a reánk maradt Hartvik-kódexek egyöntetűen képviselte s a köztudat szentesítette gyásznaphoz. Félreérthetetlen az ezután következő alakulási rendje is. Az év hátralévő része pontosan négy és fél hónap; 1035 január 1-jéhez értünk. Majd a hagyományos tizenegy esztendő beiktatásával a száműzött Árpád-hercegek hazaérését meghozó s Pétert valóban megbuktató 1046-ik év küszöbéig. A levezetés kristálytisztá s első pillantásra sejteti, hogy számvetésünk jelen formájában a XIV. század sarjadéka. A január 1-jei évkezdet alkalmazása kétségkívül erre vall.²⁷

²⁴ SS. I. 207—208. l.

²⁵ Az azonossághoz nem férhet kétség, mert az időköz éppennyi Péter és Aba Sámuel uralmi idejét tölti ki, mint a Bővebb Krónikákban.

²⁶ Hogy a Krónika időszámításában van bizonyos rendszer, Szentpétery is megjegyezte. SS. I. 208. l. első jegyzet. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés jóval pongyolább és óvatlanabb. A valóságnak megfelelően Péter uralmára öt és fél s Abáéra három évet számít ugyan, de a tizenegyéves és négy hónapos összeget ennek ellenére is fenntartja. Vö. Domanovszky I. számú jegyzetét. Uo. 352. l. Ez a naív eljárás még világosabban mutatja, hogy az eredmény kronológiai filius ante patrem volt.

²⁷ A január 1-i évkezdet a „stilus circumcisionis” használata a XIV. századtól szokásos nálunk. A XIII. században még igen ritka. Vö. SZENTPÉTERY Imre: *Chronologia. A m. tört. tud. kézikönyve, II. 5.* Bp. 1923. 15. l.

Ám szerzőnk nemcsak lelkiismeretesen számolt, de alapvető adatai épségét is gondosan őrizte. Az augusztus 15-i évfordulót nyilván lehetetlen volt nem említenie, vagy kétellyel illetnie, de úgy iktatta szövegébe, hogy sem a negyvenegy éves uralmi tartamon, sem a tizenegy esztendő éves csoporton csorba ne essék. Egészen kétségtelen, hogy mindkét adatot elismert tekintélyűnek ítélt forrásból örökölte, mely kronológiájában a XII. századnál mindenestre korábbi eredetű kellett, hogy legyen. Krónikás hagyományunk többi képviselője az eredeti tartam tudatát egy igen kegyeletes jelentésű, de igazolhatatlan s mint látni fogjuk, csak a XII. század folyamán kialakult megállapítással helyettesíti. A Zágrábi Krónika tartam meg-
szabásának illetve forrásuknak elődejúsége tehát vitathatatlan. Annál feltűnőbb, hogy ez a bizonyos alapvető forrás a helyes 1038-i elhalálozási évszám felől nyilván mit sem tudott.²⁸ A világos levezetés teljes közönyben siklik el az 1038-i évkitűzés felett. Miről lehet itt szó? A kép jelentése első pillantásra meglehetősen homályos. Olyan lelkiismeretes szerkesztő szövegében, mint aminő a Zágrábi Krónika írója volt, számadási hibát, akárcsak botlást is hiába keresnénk. Íme, ha irányt változtatva előbb megjárt útunk végső állomását fordított évsorrendben közelítjük meg, ugyanahhoz a határdátumhoz érkezünk. I. Endre király szövegünk szerint 1060-ban halt meg, miután tizenöt esztendeig uralkodott. Trónfoglalása tehát bár a krónika évszámot nem mond — 1046 lelegejére teendő. Ugyanarra az időpontra, ahová Szent István halálától számítva eljutottunk. Hézagnak semmi nyoma, nemcsak az évszámok, de az évtörédek is szigorúan leszámítottak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy az az ősi alapvetés, melyre krónikánk támaszkodott, Szent István halálát 1034-re tette? Éppen a kronológiai szerkezet alkotó elemeinek feltűnően pontos egybeilléséből mernénk következtetni, hogy erre a kérdésre nem kell majd válaszolnunk.

Nem szükséges kifejtjenünk, hogy kronológiai szabatosság és adathűség korántsem azonos jelenségek. Éppen ellenkezőleg, eleve feltehető, hogy szerkesztésük megtámadhatatlan biztonságát elsősorban időadataik egybehangeltségében,

²⁸ Miután az eredeti és helyes negyvenegy éves uralmi tartam — mint alább kifejtjük — a pesti Hartvik-kódex negyvenöt éves megszabásában már a XII. század végén nagy jövőre hivatott vetélytársra lett, s a krónikás hagyományból már a XIII. századra kiszorult, — a Zágrábi Krónika ragaszkodása az ősi tudathoz módfelett feltűnő. (...) Az 1047-ik esztendő körül lecsapódott hagyományt nyilván mert olyan részletesebb elbeszélő szövegből ismerte, mely munkájának egyébként is alapvető forrása volt — szemmel láthatóan többre értékelte a tartamórzó típus Péter és Aba Sámuel uralmi éveit megszabó hagyatékánál. S miután ezt a felfogást, legalább is nyomokban valamennyi krónikaszerkesztésünkben felleljük, eleve azt kell hinnünk, hogy a kronológiai egyeztetőt az Ösgesta írójában kereshetjük, ki ilyenformán ugyanazon időadatokat alapján dolgozott volna, mint a Zágrábi Krónika szerzője. Vagyis az 1038-i halálévszámot már ő sem ismerte, legalábbis nem azt tekintette hitelesnek. Krónikáink Szent István fejezeteit Ranzanus ősforrásából származottaknak ítélvén — forráskritikai dolgozatunk ezt bizonyította — fokozott kíváncsisággal nézhetünk humanistáinknak a halálévszámot illető döntése elé. Feltehetjük, hogy azonos a Gesta írójával. Ranzanus munkája egyre több meglepetéssel szolgál. Itt kell megjegyeznünk, hogy Péter két ízbeni uralmának számontartása tekintetében is az ő kései keletű szövege nyújtja a legelkeveretlenebb és legpontosabb reánk maradt ténymegállapítást. „Regnavit *primum* quidem annos tres, *postea* vero quam fuit restitutus in regnum, duobus et mensibus sex.” M. Florianus, IV. 194—195. l. (Mátyás Florián kiadásában nb. a *sex* szó helyett kétségkívül tollhiba következtében *rex*-et olvashatunk. A helyes szöveg Schwandtnernél. SS. rerum Hung. 1765. I. 596. l.)

egymás közötti egyezésében kereső írók, némely kevésbé fontosnak, vagy bármely okból bizonytalan keletűnek ítélt események időbeli beosztásának önkényes, pusztán kronológiai szempontjaikból következő elrendezésére hajlamosak. Ha nem ismernék másünnen is ilyenfajta torzításokat, tételünk helytálló voltát maga a Zágrábi Krónika is igazolhatná. Nem kérdéses, hogy időadatai között nem is egy akad, mely elkeveredési hegeket mutat, tehát a múltnak nyilván nem érintetlen hagyatéka. Ilyen mindenekelőtt a tizenegyéves időköz segítségével kijelölt 1046-i évhatár. Tagadhatatlan, hogy a pogány lázadás, ha nem is az év elején, de csakugyan még 1046 őszén tört ki s Szent Gellért az 1047-ik esztendőt már nem érte meg.²⁹ Ugyanilyen bizonyos azonban, hogy krónikás hagyományunknak nem a mozgalom kirobbanási idejéről, hanem I. Endre 1047-i koronázásáról volt írott feljegyzése. Ezt leljük fel a Pozsonyi Krónikában,³⁰ a XIV. századi krónikaszerkesztésben,³¹ a Chr. Knauzianumban³² és Ranzanusnál. Láttuk, hogy eredetileg a tizenegy esztendő évcsoport is innen számít. A véres fordulat s 1046-i dátuma egymásból s közvetlenül egymásra következő eseményekről lévén szó, úgy látszik igen hamar összenőtt az új király trónfoglalásának emlékével. Így idézi már a Pozsonyi Évkönyvszövegezés Szent Gellért halálát s I. Endre hatalomba lépését közös, 1047-i évszám alatt, miben — erre a jelenségre más kapcsolatban már reámutattunk — valamely későbbi átíró a krónikás hagyomány befolyásolta összevonó műveletét kell látnunk. A tizenegyéves időköz sarkalatos jellege s a krónikás hagyomány tudomásával azonos értelmű alkalmazása majdhogy bizonyossá teszi, hogy ugyanezt az 1047-i megszabást a Zágrábi Krónika írója is ismerte. Hogy elejtette és mással pótolta, nyilván tudatos megfontolásra vall.³³ A hagyomány eredeti alkotán mindenestre változtatás esett s a módosítás magyarázatra szorul. A krónika időpilléreinek a leibnitzi monaszokkal ellentétben, úgy látszik voltak ablakai, melyeken át egymást szemmel tartották. Jogos gyanúnk támad, hogy a praestabiliáltnak látszó zavartalan harmóniát nem a források parancsszava, nem a hagyomány adottsága, hanem az idő alakító akarata hozta létre.

Ezt az alakító akaratot természetesen értékelő szempontok vezették; megkíséreljük ezeket rendre felfejteni.

²⁹ Vö. KARÁCSONYI, *Szent Gellért* 295.; HÓMAN—SZEKFU, *M. történet* I. 253—255. l.

³⁰ SS. II. 38. l.

³¹ Uo. I. 125. l.

³² Uo. II. 331. l. A Chr. Knauzianum fenntartói közül különösen jellemző a Cornides-Kódex évszámegyüttese. Szent István 1047-ben halt meg, Péter ennek megfelelően 1055-ben, Aba 1058-ban, ám I. Endre koronázása mégis 1047-ben történt. Az előbbieket számadásos eredmények, 1047 adott örökség.

³³ Az 1046-ik év számításos eredete ellen egyetlen érvet lehetne felhozni: az Altaichi Évkönyvek önálló használatát. Az Évkönyvekben a krónikás összevonásnak éppen fordítottját tapasztalhatjuk. A pogány lázadás s I. Endre koronázása egyaránt 1046-ban történt. A szöveg azonban egyenesen kiemeli az ősi időszakot (M. G. SS. XX. 803. l.), ha tehát fel is tételeznénk, hogy a Zágrábi Krónika az év kijelölésében innen vett indítást — a szövegben nb. egyébként semmiféle altaichi hatással nem találkozunk — I. Endre hatalombalépésének 1046 legelejére tétele mindenképpen számvetés eredménye. Nagyon jellemző, hogy az Évkönyveket bőségesen kiaknázó XIV. századi krónikaszerkesztés, az altaichi 1046-os évszám nyilvánvaló ismerete ellenére is kitarthat hazai öröksége, az 1047-es keltezés mellett.

Mai forrásismereteink szerint Péter és Aba Sámuel uralmát illetően a múlt három alapvető időadatot bocsáthatott íróink rendelkezésére. Kettő ezek közül — az 1047-i évszám s a Szent István halála után tizenegyedik esztendőről beszélő emléktudat. A harmadik — a Hartvik-kéziratok augusztus 15-i gyásznapja — eredetét illetően részletesebb vizsgálatra szorul. De a XII—XIII. század fordulóján — a Pray-kódex kalendáriuma tanúsítja — már mindenestre köztudomású. A XIII. században a krónikás hagyomány is magáévá tette³⁴ Kézain kezdve valamennyi krónikavariánsunk kiírja. Ugyanígy kétségtelen — szintén Kézai alapján — hogy a tizenegyedik év már a XIII. század tudatában tizenegy teljes esztendővé alakult. Krónikásunknak tehát, ha örökölt adataihoz ragaszkodik, a tizenegy évnek 1047-ből való levonása után, Szent István halálát 1036, vagy 1035. augusztus 15-ére kellett volna tennie, aszerint, hogy I. Endre koronázását az 1047. év elején vagy végén történtnek ítéli. Ez utóbbi tekintetben a döntés ti. tőle függött; az 1047-i koronázás napi dátumát a hagyomány nem jegyezte fel.

Ezzel szemben 1034. augusztus 15-i gyásznapról értesülünk, s a tizenegy esztendőnek négy és fél hónappal történt megnöveléséről. Az 1047-ik év felől semmi hír. I. Endre hatalomba lépése tehát pontosan az 1046-ik év január 1-jére, a XIV. századi kalendárium évkezdő napjára esik. Ha nem volna a krónika kalkulusának természetrajzára nézve szimbolikus jelentésű, talán nem is kellene megemlítenünk, hogy ez a keltezés szerzőnk megállapítása. Ám nem lehet megjegyzés nélkül hagynunk, mert időmegszabásain végigpillantva tapasztalhatjuk, hogy szerinte Szent István uralma 993-ban ugyancsak január elsejével vette kezdetét. Ez tehát szerkesztési elv, s máris világos, hogy szövegünk évkezdő és évváró napi dátumainak nem szabad történeti hitelt és jelentést tulajdonítanunk. Nagyon tévednénk viszont, ha a számvetést pusztá kronológiai játéknak gondolnánk. Felépítése jelentős összefüggéseket lepez le; a hagyományalakulás lényegébe vág.

Teljesség kedvéért azzal kell kezdenünk, hogy az 1046 január 1-i dátum uralommegnyitó jelentésében téves és hamis ugyan, de egészen gyökértelen képletnek nem nevezhető. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés szóról-szóra való egybehangzásban³⁵ a tizenegy esztendőt I. Endre uralmának *kezdőévéig* számítja — mi szemmel láthatóan az uralombalépési év kalendáriumi kezdőnapját jelenti. Nyilvánvaló tehát, hogy a bővebb szövegek is teljes kalendáriumi évekkel számoltak; a különbség csak annyi, hogy szerintük Szent István nem négy és fél, hanem négy hónappal halt meg utolsó uralmi évének befejezése előtt.³⁶ A Zágrábi Krónika rendszere nem tekinthető ilyenformán alapvető újításnak. Hogy a korabeli évkezdetet a január elsejét egyszerűen visszavetítette a XI. századba — éppen nem feltűnő. Újítás a pontosan január 1-jére eső uralomkezdet — ezt azonban szerzőnk,

³⁴ Valószínű, hogy már a század elején, mert a Kisebb Gellért Legenda velencei kódexe már a krónikák időegyüttesét hozza: augusztus 15-ét, évszám nélkül (SS. II. 476. l.). A kéziratot Karácsonyi — Madzsar szerint Valentinelli nyomán — még a XII. századból származtatta. Miután az augusztus 15-e a hartviki hagyományban is csak a XII. század végén tűnik fel, Madzsarral kell tartanunk, ki a kódexet betűformái alapján a XIII. század elejéről keltezte (Uo. 467. l.).

³⁵ Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim menses quatuor usque ad annum primum imperii Andreae regis. SS. I. 180, illetve 351. l.

³⁶ A kéthetes eltérés okát az augusztus 15-i keltezés története kapcsán fejtjük majd ki.

mint láttuk következetesen alkalmazza. S újítás mindenekelőtt az 1046-i évszám. Ilyesmire számos példát tudunk. Ha a krónikás hagyományunk szerint az 1047-ik év volt az „annus primus imperii Andreae regis”, a koronázás jelentőségét, mint látni fogjuk nagyon is értékelő írónak kétségkívül az 1047-ik év január elsejét kellett volna számadása kiindulópontjává tennie. Ebből azonban Szent István 1035-i elhalálózási évszáma következne. Ennek elfogadására viszont a Zágrábi Krónika szerzője úgy látszik nem volt hajlandó. (...) ³⁷⁻⁴⁰

A Zágrábi Krónika aprólékosan kicsiszolt kalkulusa nyilván azt állítja, hogy Szent István 993 január elsejével vette át a fejedelmi hatalmat, koronáját az 1000-ik év legvégén nyerte el, majd harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltve a trónon, 1034. augusztus 15-én meghalt. Szerzőnk bizonyára tudta, hogy a király halálának dátuma felől különböző tudomások élnek, a koronázás évszáma ellenben az ő korában még úgy látszik nem volt vitás. Míg tehát a halálévszámot kész volt alárendelni számvetése érdekeinek, a koronázás ősi megszabását — a maga módján — fenntartani iparkodott. (...) Az 1034-i halálévszám s a harminchárom éves uralom együttese a koronázás időpontját és a késő középkor tudatában átsiklatta 1000-ból 1001-be.⁴¹ Holott az előbbiek alapján világos, hogy mindkét keltezés téves, hogy az 1001-i félreértett, az 1034-i pedig kitermelt évszám. S hogy a krónika szerkesztője a múltból a következő időadatokat örökölte: *Szent István negyvenegy évig uralkodott, nyolc évig fejedelmi, harminchárom évig királyi minőségben; koronáját 1000-ben nyerte el, következőképpen 1033-ban halt meg.* Ismerte emellett az 1037-ik évre valló ősi krónikás tudomás csökevényét is, s az 1033-i évszám függvényévé téve, mint láttuk, tekintetbe is vette.⁴³ (...)

A pesti Hartvik-kézirat írója a XII. század végén tudvalevőleg szakít a helyes hagyománnyal, s váratlan újítással állva elő, Szent István uralmát negyvenegy helyett negyvenöt esztendősnak mondta. Ugyanekkor, 1038. augusztus 15-i elhalálózásról értesít, a Zágrábi Krónika 1034. augusztus 15-i gyásznapijánál pontosan négy évvel későbbi időpontról. Felmerülhet tehát a kérdés, nem egyszerű összeadást ejtett-e meg a Hartvik változat írója? — ami világosan annyit jelentene, hogy az 1034. augusztus 15-i dátum már neki is rendelkezésére állott, azaz úgy,

³⁷⁻⁴⁰ (...)

⁴¹ A XV. századra a két évszám összetartozása is feledésbe vész. A Chr. Knauzianum az 1001-iki évszámot már nem harminchárom évvel, hanem a pesti Hartvik-kódex bevezette negyvenöt éves uralmi tartammal egyesíti. Éspedig ugyanabban az átállításban, mely a sokat emlegetett tizenegyedik évet kerek tizenegy esztendővé alakította. Ebben a (kétely) szövegezésben a hartviki negyvenöt, illetve negyvenhatodik uralmi évből teljes negyvenhat esztendő lett, következőképpen Szent István halála, mint ezt már meg is említettük, áttevődött az 1047-ik évbe (SS. II. 329. l.). Jellemző tünet ez a nagyméretű bizonytalanságra nézve. A halálévszám kitzése még középkorunk végén, a XV. században is szinte szabad választáson, legalábbis az író megállapította számvetési eljárásán múlt.

⁴² (...)

⁴³ A Zágrábi Krónikánál régebb, 1034-iki halálévszám felől tudósító feljegyzést mindeddig hiába kerestem. A XV. század viszont nem csak az évszámot ismeri és idézi, de magát a krónikás számadástípust is megőrizte. Szent Imre legendájának XV. századi, leMBERGI kódexe, nemcsak az 1034-ik évet írta ki, hanem a Zágrábi Krónika egész dátumformuláját, az augusztus 15-i gyásznapi csütörtökre esésével egyetemben. (SS. II. 449. l.) Ha nem tévedek, ez is arra mutat, hogy a Zágrábi Krónikából az 1034-i évszám keletkezési körülményeit ismerhettük meg.

amint van, legalábbis XII. századi eredetű. Kétségtelen azonban, hogy az az 1038-i helyes évszám, melyet a Pozsonyi Évkönyvek és a Kisebb Legenda már a XI. században hírré tettek, nem köszönheti a hartviki hagyományba való bevezetődését efféle toldásos műveletnek. Az ellenkező eljárás, melyet a korviszonyok könnyebben elgondolhatóvá tennének, hogy ti. az 1034-i évszám nem a fent kifejtett kalkulus, hanem a pesti kódex halálévszámából való levonás révén, tehát egészen rövid úton keletkezett — a számításos eredeten nb. ez sem változtatna — ugyancsak feltehetően. Ne feledjük, hogy a krónikaszerkesztő nem kerek negyvenegy esztendővel, hanem negyvenegy év hét hónap és tizennégy nappal számolt. Ami a négyéves különbséghez tehát az évtörödéket is hozzá kellene adnunk. Emez összeg levonása a pesti kódex haláldátumából az 1033-ik esztendő adott eredetiségét újból csak kiemelné. Hiszen ilyenformán ismét ennek végnapjához érkeznénk. Az 1034-i évszám tehát mindenképpen mesterséges termék, az 1033-i viszont sarkalatos jelentésű; mire nézve végső észrevételül még egy megfigyelést tehetünk. A pesti kódex felhasználása esetén, szigorú számító hajlandósága birtokában, a krónikaszerkesztő bizonyára észrevette volna, hogy a hartviki szöveg 1038-i évszáma s Géza ugyanott feljegyzett 997-i elhalálózása éppen azt a bizonyos negyvenegy esztendő időközöt határolja, melynek emlékét mindenképpen fenntartani iparkodott. Ha Géza halálát sokszorosan igazolt szokása szerint a 997-ik év XIV. századi kezdőnapjára, január elsejére teszi, a pesti kódex éadatain mitsem kellett volna változtatnia, s negyvenegy éves hét hónapos és tizennégy napos tartameredményét ugyanolyan hiánytalanul megkapja, mint 1034. augusztus 15-i halálkezdése alapján. Abból, hogy nem így cselekedett, világosan következik, hogy nem csak az ősi tartam tudat feküdt a szíven, hanem az „elírt” elhalálózási év is, hogy nem a pesti Hartvik-kódex kronológiájára, hanem kifejezetten az 1033-i évszámra épített. (. . .)

A pesti Hartvik kódex szerkesztőjének eljárása közismert. Megemlékezve Szent István halálának helyes, 1038-i évszámáról, s a király földi maradványainak ebből következő negyvenöt éves sírbannuyugvásáról, azt a feltűnő s a hartviki hagyományban egyébként említetlen észrevételt teszi, hogy a sírbannuyugvási idő azonos volt Szent István földi uralmának évösszegével. Olyan szerző részéről, aki nemcsak az 1038-ik évet, hanem Géza 997-i elhalálózását, tehát a negyvenegy éves országlás mindkét évhatárát feljegyezte, egészen érthetetlenül hangzó állítás. Annyira az, hogy fel kell tennünk a kérdést: szabadon alakító, önkényes megalkotója, vagy csak felismerője és hírrétevője a kódexíró a sírbannuyugvás és az uralmi tartam egybevágásának? Az emberi lélek veleszületett formaérzéke jelentős és összetartozó események közé szívesen iktat egyforma időközöket. Ezek nyilván kiemelik az alakulás ünnepies törvényszerűségét.⁴⁴ De az ősi tudat beidegzette s a kódexíró saját szövegéből is adódó negyvenegy éves uralmi tartam megtagadását még sem mernők pusztán egy kegyeletes hangzású időszimmetria kedvéért történetnek tekinteni. A negyvenöt éves uralmi tartam megállapíthatását a kódexíró tudatában nyilván az az évelosztás segítette diadalra, melyet a Zágrábi Krónika kalkulusának első feléből ismerünk. (. . .)

⁴⁴ Így lelünk a bibliai hagyomány szerint mindegyik esetben tizennégy nemzedéket Ábrahám és Dávid, Dávid és a babiloni fogság, majd ez utóbbi s az Üdvözítő kora között. Ev. sec. Matth. I. 17.

Itt időszerű ellenben az 1033-i évszám keletkezési idejének további megközelíthetése okán reámutatnunk Szent István-legendáink magatartására. Ezek a szövegek azt a hitet keltik, hogy a Zágrábi Krónika felhasználta kalkulus első felének évrövidje Szent István negyvenegy éves uralom után 1033-ban bekövetkezett halála — pontosabban: az ezt számontartó tudat, nem is a XII., hanem még a XI. század hagyatéka. Legendáink szóhasználatát kutatásunk meglehetősen erőltetett egybevetésekkel próbálta megmagyarázni. Szerintünk ilyenféle kísérletekre nincsen szükség. A Nagyobb és Kisebb Legenda terminológiája teljesen ésszerűvé és magától értetődővé alakul, ha elfogadjuk, hogy a XI. század utolsó évtizedeinek nemzedéke Szent István korai uralombalépésének hitében élt. A Nagyobb Legenda hangsúlyozottan kimondja Géza 997-i halálévszámát, de ugyanekkor úgy tudja, hogy az atya még életében állította zsengekorú fiát a magyarság élére.⁴⁵ A Kisebb Legenda pedig egyenesen „adhuc puer”-nak nevezi a hatalmat átvevő Szent Istvánt, mi bárhogyan is értelmezzük, — lévén eme szöveg szerint Géza halála utáni eseményről szó —, aligha fér össze a király hagyományos születési évszámainak valamelyikével.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy a század végére bizonyos hagyományeltolódás, bizonyos tudatváltozás állott be, mit csak írásbeli kútfő inspirálhatott. A Kisebb Legenda tudósításának kétrétegségét bajosan tagadhatnók. A hazai írott hagyomány

⁴⁵ „Transvadata pueritia, postquam primum gradum adolescentie transcendit . . . post se regnatum populo profecit.” (SS. II. 381. l.) Mindebből nem mernék egyebet kiolvasni, mint hogy Szent Istvánt abban az időben, mikor atya őt utódjául elismertette a legendairó tudomása, illetve véleménye szerint eljutott az ifjúkor küszöbéig. Társuralkodásra a szöveg semmiképpen sem vall, ezt Pauler nagyon helyesen és világosan hangsúlyozta. (: *A Hartvik-Legenda és pesti codex*, Századok 18, 1884. 747–748. l.) Kétségtelen azonban, hogy az igen apodiktikusan hangzó „populo profecit” — állítmány a „post se regnatum” kifejezte fenntartást sokak tudatában elerőtlenítette. Legalábbis megkönnyítette további torzulásokat eredményező más befolyások érvényesülését. Így jutott egybevetések alapján nem egy írónk a korai hatalomátvételt még élesebben kiemelő megállapításokhoz. Már Bonfini szövegében egybeolvadt a Legenda fenti helye Ranzanus forrásának Szent István királlyá választását tárgyaló részletével. (Cum Hungariae optimatibus placuisset ut qui titulo ducis tot praeeset populis . . . uteretur magis honorata appellatione . . . ; omnium igitur miro consensu et applausu eligitur appellaturque ipse rex. M. Florianus, IV. 189. l.) Nyilván így keletkezett a praesente patre omnium consensu . . . non dux, ut pater erat, sed Ungarorum rex creatur” mondat. (1771-i kiadás 189. l.), miáltal a Ranzanusnál helyesen Koppány leveretése után bekövetkezett elváltozás Géza életébe eső eseménnyé alakult. (. . .)

⁴⁶ MÁTYÁS Flórián ókori szövegekre támaszkodó egybevetései (*Fontes domestici*, I. 170–172. l.) a puer-meghatározás problémáját a Kisebb Legenda szóhasználatának jelentését; úgy is mondhatnók rejtélyét nem oldják meg. A Képes Krónika pedig nyilván azért nevezi Károly Róbertet 1308-ban puer-nek, mert a Szentszék támogatását a szöveg egy előbbi helye szerint csakugyan gyermekkorában nyerte volt el. Itt tehát csak egy lekicsinylő jelentésű megjegyzés megismétléséről van szó. (uo. 171. l.) Egykorú vagy közel egykorú párhuzamosságot tudós kiadónk, nagyon jellemzően, nem tudott találni. Pauler is mindössze egyet idéz, a Vita Godehardi episcopi első fogalmazás-típusának, (Vita prior) minősítését az atya bajor harcosságát öröklő későbbi II. Henrik császárról. (*Árpádkor*, I² Bp. 1899. 384. l. 39. jegyzet) Szent István sógora eme szöveg szerint 995-ben, tehát általános vélemény szerint huszonkét éves korában „praeclarae indolis puer” lett volna (M. G. SS. XI. 173. l.). Kutatóink azóta állandóan ezt az észrevételt ismételtetik, melyet nem tarthatunk döntőnek. Nemcsak azért, mert egyedülálló, nem is azért, mert a végleges conceptus, a Vita posterior elejtette —, ez lehetne véletlen is — hanem, mert nem tudhatjuk, tisztában volt-e Wolfner az évtizedekkel későbbi keletű Vita írója a századvégi eseményekre meglehetősen időtávlatból tekintve vissza, a fiatal herceg 995-iki életkorával.

szerint Szent István 967-ben (Kézai) vagy 969-ben (XIV. századi krónikaszerkesztés) született s negyvenegy évig uralkodott. Ha tehát 1038-ban halt meg, úgy éppen nem gyermekfővel vette át a hatalmat, s ha mégis így, akkor nem 1038-ban érte utol a halál. Az ellentét egyeztethetetlen s ha a Kisebb Legendában mégis mellérendeltségben jelentkezik, a zavaros képet csak egy módon magyarázhatjuk. A Legendairó kettős s Szent István halálának időpontjáról egymástól elütően nyilatkozó írásos tudat alapján dolgozott. Olvasóiban mindenesetre azt a benyomást kelti, hogy tudott olyan hagyományfajtaról, mely az ekkor még versenytárs nélkül álló negyvenegy éves uralmi tartam kapcsán, Szent István halálát évekkal 1038 előtt bekövetkezettnek kellett hogy ítélje.

Egykorú ez a hagyomány illetve az azt megteremtő írásos alapvetés, természetesen nem lehetett. A negyvenegy éves tartamtudat fennmaradásának pusztá ténye eldönti, hogy a kortársak Szent István uralmát 997-től 1038-ig számították. De az évhatárok emléke mintha már a Nagyobb Legenda megiratásának idejére elhomályosodott volna. Szemmel látható, hogy ez a szöveg, akár a Kisebb Legendát jellemző hagyományalakulás, egy valamivel korábbi fokozatának minősíthető. Kíírja Géza halálának helyes évszámát, de a „transvadata pueritia” s a „primus adolescentie gradus” nyilván nem sokkal mond kevesebbet a Kisebb Legenda „adhuc puer” formulájánál. A Nagyobb Legendát a 997-i évszám természetesen még bizonyos tartózkodásra szorította, a Kisebb Legendában viszont már szinte gátszakadást észlelhetünk. Miután alig hisszük, hogy emez utóbbi írója a Nagyobb Legendát nem ismerte volna, a 997-i dátum említetlenségét nem mernők véletlennek tekinteni. Éppen ellenkezőleg tudatos és szükségszerű lépésnek ítéljük, mert a Kisebb Legenda kronológiája kétségtelen hagyománymódosításra vall. Az a szöveg, mely Géza elhalálozását Szent István gyermekkorával társítja,⁴⁷ a királyét viszont 1038-ban történtenek tudja, Szent István uralmát nem negyvenegy évesnek, hanem ennél mindenesetre hosszabbnak kellett hogy tartsa. Innen a 997-i évszám elhallgatása. Arra a kérdésre pedig, hogy a hagyomány részleges elváltoztatására mi indította az író, csak egy válaszunk lehet: valamely epochális adata újításszámba kellett hogy menjen. Tekintve most már, hogy a hatalomba lépő Szent István ifjúsága a Nagyobb Legendában is hangsúlyozott, a századvégi tudat szempontjából ezt a beállítást vélnők elsődlegesnek, s bármilyen idegenül hangzik az 1038-ik gyászévet viszonylag újabb keletű képletnek. Az 1037-i évszám XI. századi feltűnésének egész krónikás hagyományunk igazolta valósága már önmagában bizonyosságul szolgál a helyes keltezésstudat gyors elkopása mellett. Azt kell tehát hinnünk, hogy mikor a Kisebb Legenda írója a század forduló táján, már Kálmán király korában a helyes 1038-i halálévszámot hírré tette, döntését külföldről vett értesülésre alapította. (...)

Ranzanus gazdag anyagú kilencedik indexét a Zágrábi Krónika ugyanannak a tárgynak szentelt szófukar mondataival tartalmi szempontból bajos összehasonlítani. A történeti megfigyelő mégis jellegzetesen rokon és feltűnő vonásokat észlel. Mindkét szövegezés egy Szent István személyével foglalkozó munkára hivatkozik — Ranzanus Vitá-nak, a krónika Legendának mondja —, s Géza új utakra térő

⁴⁷ „Post cuius obitum Stephanus adhuc puer favore principum et plebis in regni solium laudabiliter provecus.” SS. II. 394. l.

életének nevezetes eseményeit egybevágó s az általánosan elfogadottól elütő sorrendben beszéli el. Géza látományát, isteni intelemben való részesedését a Nagyobb Legendával és Hartvikkal ellentétben mindkettő megkereszteltetése előtt történtnek tudja —, mint ezt korábbi dolgozatunkban már kiemeltük. Nem idegen egymástól a két munkálat kelezési problematikája sem. Mindenikünk egymástól elütő hagyományok egyeztetési nehézségeivel állott szemben. Míg azonban a Zágrábi Krónika írójának sikerült és sikerülhetett a különböző eredetű évszámok divergenciáját az imént megtárgyalt apróbb torzítások árán leszerelnie, Ranzanus számára ugyanez a feladat jóval súlyosabb tartalmúvá alakult. Annál jellemzőbb, hogy Szent István halálának esztendejére vonatkozó tudomásuk ennek ellenére is azonos. S talán még ennél is gondolkodóba ejtőbb, hogy ezt az alapvető adatot mindkét konceptus elködösíti. A Krónika átalakítja, Ranzanus elrejtí. A Zágrábi Krónika reánk maradt szövegének elkészülte óta eltelt körülbelül másfél évszázad a hagyományalakulás lehetőségeit nagyjában érintetlenül hagyta. A felhozott példákat felesleges ismételnünk; elég ha Bonfinira emlékeztetünk, kinek 1038-at mellőző döntése alig valamivel előzhetette csak meg Ranzanusét. Éppen írónk Magyarországra érkezésének esztendejében, 1488-ban, azonban jelentős fordulat következett. Két kiadásban is napvilágot látott Thuróczynek a helyes évszámot közhírré tevő krónikája a Ranzanusnak, ha csak nem akarta strucc módjára homokba dugni a fejét, mit írástudó és érdeklődő udvari környezetében nyilván nem tehetett, a magyar krónikás tudomásával szemben legalább is állást kellett foglalnia. Elfogadta Thuróczy megszabását? A felületen igen. De évszámegyüttese annyira chaotikus, hogy első pillantásra szinte kételyeket támaszt szerzőnk komolyanvehetősége felől. Eljárása lélektanának minden kétséget kizáró meghatározására történeti vizsgálat nem is válalkozhatik. Annál pontosabban kideríthető időadatainak önmagukban való jelentése. S reánk nézve természetesen ez utóbbi a lényeges. A forráskutatást az író tudata legfeljebb másodsorban érdekelheti. Az a kérdés, hogy koholt vagy eredeti, kitalált vagy régibb forrásokból átvett érintetlen adatokat őrzött-e meg számunkra?

A tényállás röviden összefoglalva a következő:

Thuróczy és Ranzanus epochális évszámai azonosak, de utóbbinál a két határdátum között ott imbolyog egy harmadik időmeghatározás is. Forráskritikai dolgozatunkban már idéztük, hogy Ranzanus szerint a király hatvanhárom évet élt, mire pusztán kronológiai szempontból nem lehetne semmiféle észrevételünk. Mindössze annyi következne belőle, hogy az 1038-ban elhunyt Szent István 975-ben született. Rendkívül meglepő azonban, hogy Ranzanusnál nem ez következik. Írónk úgy tudja, hogy 969 a király születési éve, ugyanaz az esztendő, melyről a XIV. századi krónikaszerkesztésben olvasunk. A krónika leleplezi az évszám kútfőeredetét is: „quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est.”⁴⁸ Ez a legendáris, de nem Hartvik-megszabta kelezés — tudvalevőleg a reánk maradt Szent István-legendák egyike sem ismer születési évszámot — a krónika Szent Istvánnal foglalkozó szövegrészében egyetlen időadattal társul, a hartviki szövegek hangsúlyozta augusztus 15-iki gyásznappal. A Hartvik-változatok elhalálzási évszámainak valamelyikét viszont hiába keressük. A XIV. századi szerkesztő úgy

⁴⁸ SS. I. 312. 1.

látszik nem tudott, vagy nem akart dönteni; amint annak idején Kézai sem. Nyilván mindketten egy közösen használt forrás, egy korábbi krónikás fokozat tartózkodását követték. Thuróczy aggálytalanabb; a krónikák születési évét a budapesti Hartvik-kódex, illetve a Kisebb Legenda elhalálozási dátumával társítja. Szent István 969-ben született s 1038 augusztus 15-én halt meg.⁴⁹ Hát Ranzanus? Tulajdonképpen nem mondhatunk már semmi újat, hiszen a fentiekben egyenként valamennyi időadatát megemlítettük. De az együttes a lényeges és szemet szűrő. Ennek jelentését lemérve, gondolom, senki sem fogja feleslegesnek ítélni, miért iparkodtunk alább gépies másolásra vagy különleges lélektani helyzetképre utalni. A király 969-ben született,⁵⁰ s 1038 augusztus 15-én halt meg — hatvanhároméves korában! A számokat úgy csoportosítottuk, hogy a Thuróczy-féle séma Ranzanusra minden ellenállás és rendezgetés nélkül közvetlenül ráilleszhető legyen s az életkort a hármasszámkomplexumból készakarva kiemeltük. Ennek ellenére sem lehet semmiféle kétségünk eredeti tudata felől. Nem vitás, hogy nem a hatvanhárom év az interpolált összetevő — ezt lehetetlen a másik kettőhöz utólag hozzákapcsolni —, hanem az 1038-i esztendő, s Ranzanus Thuróczy közbelépése és az adott helyzetben elutasíthatatlan szugesztíója híján — 1033-ban történt elhalálozása mellett tett volna tanúságot.

Burkolt formában tulajdonképpen így is ezt cselekedte, s ez a magatartás önmagában és azonnal reámutat a tényállás lényegére. A groteszk együttest tisztára képtelenség annak rendje és módja szerint lebonyolított tudatos számvetési műveletből eredeztetni. Világos, hogy az eredmény nem Ranzanus eredménye, hanem két különböző feljegyzéstípus egymással egyeztetetlen időadatainak nyers és érintetlen egymás mellé rendelése. Az egyiket ismerjük. Thuróczy kronológiai irányításának sajátos következményeit írónk más helyén is ki fogjuk mutathatni. S az 1038-i évszám 1488 és 1490 között történő felbukkanása amúgyis, mindenképpen Thuróczy hatására vall. A másik szövegezés rejtélyesebb, de egzisztenciális valósága éppen olyan kevésbé vonható kétségbe —, mint Thuróczy s a 969-i születési év s az 1033-i halálkezelés nyilván ez utóbbi forrásból származó. A tarthatatlan egyenlet önmagában is kezesség a két adat hagyatékké-térmeztete mellett. Ugyanezek tűnnek fel nem egy javaközépkori forrásunkban is. Éppen most emeltük ki, hogy a 969-i születési keletet a krónikás hagyomány bővebb képviselői is fenntartották, az 1033-i halálévszámot pedig feltűnően korai „elírások” hirdetik. Nem egyszerre említettük a reini Hartvik-kéziratot s — az 1034-et állító szövegek imént kifejtett alapjelentéséről nem is szólva — az 1033-i évszám irányítása mellett készült, mint következő fejezetünkben reátérünk, a szent jobbi kiváltságlevél is. Ranzanus egyetértése emez eléggé terjedelmes s általa nem ismert forráscsoporttal nem lehet tudatos mérlegelés műve. Nem hiszünk ilyen feltűnő egyezésekhez vezető véletlenekben sem. Nyilvánvaló, hogy egyik időadatát sem ő eszelte ki, hanem éppen ellenkezőleg igen régi tudatelemekről van szó, melyek nem egykorúak, nem Szent István idejéből eredők ugyan, de a XII. századnál nyilván régibb keletű hiedelmet és-

⁴⁹ SCHWANDTNER, *SS. rerum Hung.* 1765. 149. l.

⁵⁰ Ranzanus idomuló hajlandóságát kétségkívül elősegítette, hogy Thuróczy szövegében saját születési évszámával találkozott. Hiszen ilyen formán csak a halálévszám tekintetében volt áldozathozatalra szükség.

pedig élő hiedelmet, élő meggyőződést visszhangoznak. A 969-i dátum ellenőrizhetetlen, az 1033-i pedig kétségtelenül téves. S ez utóbbiról mégis azt kell hinnünk, hogy a köztudatból jó időre kiszorította a nyilván hamar feledésbe merült 1038-i halálévszám emlékét. (...)

Ha nem is ennyire, de eléggé szembeszökő egy másik figyelemre méltó jelenség is: Ranzanus és a Bővebb deák krónikák időadatainak rokonsága. Első pillantásra természetesen inkább az eltérések ötlenek szemünkbe. A krónikák nemhogy Szent István életkorát, de elhalálzási idejét sem tudják. Születési évszámuk viszont, melyet — mint idéztük — egy ismeretlen legendából vettek, azonos Ranzanuséval. A kiindulás tehát közös, s ez megkönnyíti felismernünk a zárótételek, ha nem is külső, de nyilván elvi rokonságát. Különösen, ha az idő, az időmúlás alapvetően történeti szempontját figyelembe vesszük. Ha meg kellett állapítanunk, hogy Szent István elhalálzási esztendejének belső, hazai hagyománya középkorunk tudatában nem homogén jellegű — már pedig nem az, hiszen divergens évszámok rajzanak előttünk, egyeduralmat legalábbis forma szerint egyiküknek sem tulajdoníthatunk —, úgy akár alakulási folyamatokról lett legyen szó, mikoris az egymást váltó, felbukkanó, majd elenyésző évszámokban diadalra törő, stagnáló vagy pusztulásra ítélt hagyományváltozatok életsorsának szimbólumait kell keresnünk; akár elírások természetű adatok forrongó fluktuálásának volnának a források változó keletkezéseinek megfigyelése közben szemtanúi —, eleve sejthetjük, hogy az évszázadokkal később keletkezett ranzanusi fejezet állásfoglalása nem lesz a krónikákéval tökéletesen egybevágó. Szemmel látható, hogy a halálévszám úgy a krónikás kronológia megteremtőjére, mint Ranzanusra nézve, gordiusi csomó volt s a problémát mindketten megkerülni iparkodtak. Ranzanus a maga örökségét elhallgatta s helyette „corpus separatum”-ként befogadta Thuróczy előírását. A Krónikák nem követtek senkit és semmit, de némaságuk aligha jelent egyebet, mint ugyancsak elhallgatást.

Éppenséggel nem hihetjük ti., hogy a krónikás kronológia magatartását pusztá (adekvát) értesületlenség magyarázhatná. Már Kézairól bajos volna feltennünk, hogy Szent István halálának esztendeje felől semmiféle tudomással sem rendelkezett. A XIV. századi krónikaszerkesztés annyira gazdag történeti anyagot feldolgozó szerzőjéről még inkább. Ám nincsen szükségünk találgatásokra. Tudjuk, meg is említettük már, hogy pontos adatuk volt a Szent István halála és I. Endre trónfoglalása közé eső időtartamra nézve. Miért nem írták ki az ebből adódó évszámot? Nyilván azért, mert más, s a köztudatban legalábbis ugyanannyira értékelt dátum vagy dátumok felől is hallottak. Tartózkodásuk nb. még abban az esetben is figyelemre méltó, ha helyes az a már szóvá tett vélekedésünk, hogy mindketten vákuumot örököltek, s némaságuk a krónikás hagyomány előttük már korábban kialakult tudatbizonytalanságának következése. Láthattuk, hogy Ranzanus is különböző befolyások keresztütüzében dolgozott. Ám más világban és más személyi adottságok közepette. A reneszánsz történeti felfogása, divatja, megkívánta a lezárt formát, a határozott döntést még abban az esetben is, ha az nem volt és nem lehetett szigorúan megalapozott. Így állapotodott meg Bonfini és Thuróczy egymástól eltérő halál dátumoknál, bizonyára az éppen rendelkezésükre álló s más (Hartvik) szövegekkel egybe nem vetett Hartvik változat útmutatása alapján. Az ő példájukra, de különösen Thuróczy hatása alatt Ranzanusnak is határoznia kellett.

Miért nem elevenítette fel az 1033-i évszámot, ha állítólagos forrása tulajdonképpen ezt írta elő? Ha Bonfini és Laskai Osvát 1034 mellett dönthetett, neki sem esett volna bántódása az 1038-i esztendő megtagadása miatt. Bizonyára nem; de az ő helyzete egészen különleges. Nem hasonlítható a nagykészültségű, kiterjedt forrástanulmány alapján s ellenvélemény híján dolgozó Bonfiniéhoz. Ranzanus aligha merhetett hazai tekintélyekkel, különösképpen Thuróczy hatalmas anyag-tudásával összeütközésbe kerülni. Nem kérdéses, hogy a rendelkezésére álló szűkös, s egyéb teendőikkel is telítődött idő alatt nem volt módjában a magyar múltba belenőnie. Egész tudománya a Beatrixtól kapott „series principum” tartalma volt. Előbbi fejezetünkben megkísérlettük kimutatni, hogy az elenchusában idézett Vita-szöveget sem ő szötte bele a királylajstromba, hanem már abbaillesztetten találta.⁵¹ Most kronológiai alapon ugyanezt kell kimondanunk. Miután series principuma éppen mint krónikánk legősibb tudásrétege, Szent István halálát 1037-ben történetnek tudta — megfelelő részletét fentebb szóról-szóra idéztük — a belefoglalt Szent István-legenda 1033-i halálévszámát nyilván már a lajstromkészítő elejtette volna. S maga Ranzanus nem is ezt a viszonylag korai fokozatot vette kézhez. Beatrix kódexe már kétségkívül a XV. században készült, kronológiája kései beütésről tanúskodik. A posteriori be fogjuk bizonyíthatni, hogy Ranzanus Szent István uralmi tartamát illetőleg ugyanarra az eltorzult megszabásra támaszkodott, melyet legközelebbi s ugyancsak kései szövegrokonságából, Unrestből és a Chr. Knauzianumból ismerünk. Nyilván ezt tartalmazta a királynéadta kézirat is. Míg XIV. századi szövegeink a pesti Hartvik kódex negyvenöt évét még sértetlenül őrzik, a XV. századi rövid krónikák negyvenhatodik év helyett már negyvenhat betöltött, teljes esztendőről beszélnek. Ennek megfelelően a viszonylag korai halál-dátumnak nincs, nem is lehet bennük nyoma. Bizonyos tehát, hogy a kiűrt 1033-i keltezés Ranzanusnak nem is került a szeme elé. A megadott 969-i születési évszám s a hatvanhárom esztendő élettartam alapján természetesen könnyűszerrel kiszámíthatta volna. De nyilvánvaló, hogy ha ezt az egyszerű számítást elvégzi s összeméri Thuróczy tudásával, azonnal átlátta volna az adatok egyeztetetlenségét. (...) A lényeg mindenesetre vitathatatlan: Ranzanus alapszövege szerint Szent István 1033-ban halt meg. (...)

Szent István halálát eszerint már maga a XI. századi krónikástudat egy elírásos-jellegű évszámmal társította volna. Meglepő eshetőség, de éppen nem lehetetlen. Egyetlen előfeltétel megmagyarázhatja. Ha a krónikás hagyomány legelső, a XI. század végén élt összegezője Szent Istvánra vonatkozó időadatait olyan forrás-előzményből vette, mely évtizedekkel Szent István halála után íródván az évszámokban tévedhetett s a szent király halálát történetesen 1033-ra tette, az idegenszerű jelenség magától értetődővé válik. Ha így történt volna, egy csapásra új minősítést nyernének forrásaink „elírásos” dátumai.

Egyelőre elegendő, ha kimutathattuk, hogy a krónikák keltezési rendszerét a Zágrábi Krónikához kell mérnünk.⁵²

⁵¹ Századok, 81, 1947. 57. és 77. l.

⁵² További kronológiai érveinket, a Szent Jobb hagyományának tanúságát s a Hartvik-legenda alakulástörténetét dolgozatunk befejező részében fejtjük ki. (Ennek nyomdakész kézírata már nem készült el. Fogalmazványa jelen dolgozat kéziratával együtt az MTAK Kézirattárában található. — V. L.)

TÓTH, ZOLTÁN

Sur les traces de la biographie la plus ancienne de Saint Etienne.**II. Les dates se rapportant à Saint Étienne**

L'étude de l'auteur (1888—1958), achevée déjà en 1948 et resté en manuscrit, systématise les variantes de dates — 1033, 1034, 1037, 1038 — de la mort d'István I, roi de Hongrie, dans ses analyses philologiques et chronologiques. Il constate que ces dates ne sont pas de fautes de copie, mais les résultats d'un décalage survenu dans la mémoire historique de Hongrie. L'année exacte de la mort du roi fut oubliée déjà durant les décennies suivant son décès, ou plutôt elle se modifia à 1037 par suite d'une méprise de la durée de 11 ans entre le règne d'András I et d'István I. (C'est comme ça qu'elle fut maintenue dans les Annales de Pozsony.) D'après l'hypothèse de Zoltán Tóth, la biographie perdue d'István du XIe siècle pouvait contenir l'année 1033 comme l'année de décès du roi, ce qui est étayé entre autres par l'inconséquence chronologique aussi, démontrée dans l'ouvrage de l'historien humaniste Ransanus, en même temps elle est conservée par l'un des manuscrits de la Légende de Hartvik aussi. L'année 1034 peut être expliquée à la base de la chronique de Zagreb, la cause en pouvait être l'application du calcul conséquent du 1er janvier comme début de l'année, selon lequel István obtint la principauté le 1er janvier 993 et mourut le 15 août 1034, tandis que le chroniqueur prit en considération la durée de 11 années aussi, mentionnée ci-dessus. La date exacte (1038) pouvait refléter dans la tradition hongroise des sources étrangères (Légende mineur, Légende de Hartvik, puis, à l'époque humaniste chez Thuróczy.)

A hazai könyvnyomtatás megalapítása

A címben megjelölt téma tárgyalását megelőzően helyesnek tűnik — szükségszerűen igen elnagyoltan, szinte madártávlatból — áttekinteni azokat a mozgatóerőket, amelyek az európai nyomdászat létrejöttét és elterjedését segítették. Ezek megvizsgálása során egészen az ezredforduló előtti időkhöz kell visszapillantani. A nyugat- és dél-európai országokban akkoriban alakult ki az új társadalmi rend, a feudalizmus. Ez a korábbi katonai szolgálat alól immár mentesült parasztok számára védett körülményeket hozott létre, ugyanakkor viszont megkívánta a feudális járadék létrehozását. A paraszt tehát minden energiáját a mezőgazdasági termelés fokozására fordíthatta, sőt kellett is fordítania. Alapvető technikai újítások jöttek ehhez létre: egyrészt a nehézeke, másrészt a hármas nyomás (az őszi és a tavaszi gabona, majd a parlag). A korábbi lassú ökörvontatást felváltotta a jóval fürgébb és így termelékenyebb lófogató, amit a szügyhám bevezetése tett lehetővé a 10. századtól. Mindez az agrárprodukciónak eddig még soha nem látott méretű növekedéséhez vezetett.¹

A korábbi éhínségek, amelyek évszázadokon át kegyetlen szigorúsággal korlátozták az emberek számát szerte Európában, fokozatosan megszűntek. Viharos fejlődésnek indult a népszaporulat, amelynek révén mind nagyobb laksűrűség alakult ki, ami lehetővé tette, hogy minél jobban kialakulhasson a munkamegosztás. A feudalizmus kezdetén a társadalom alapvetően csak az imádkozókra (papok), a harcosokra (nemesek) és a dolgozókra (parasztok) tagolódott. A további fejlődés alapvető feltétele volt az egyre előrehaladottabb és kifinomultabb munkamegosztás. Mindenekelőtt a kézművesség vált külön a mezőgazdaságtól, majd pedig az immár folyamatosan előállított termékfelesleg rendszeres forgalmazását lebonyolító és ezzel a korábbi primitív csere helyére lépő kereskedelem. Ez a két új réteg alkotta a számban gyarapodó és gyorsan fejlődő városok lakóinak többségét. Itt jöttek létre az állandó piacok, és fokozatosan mind általánosabbá vált a pénzgazdálkodás. A nagyobb és nagyobb forgalmat lebonyolító kereskedelem jelentősen kiterjesztette hatóterületét, és részben immár nemzetközivé is vált. Az ilyen jellegű és mind intenzívebb tevékenység egyre bonyolultabb és mind nagyobb értékű pénzügyi tranzakciókat igényelt. Ezek fokozódó számban történő írásbafoglalása mindinkább elengedhetetlenné vált, hiszen így lehetett a problematikus ügyeket eredményesen peresíteni. Az írásbeliség mind az igazságszolgáltatásban, mind a hivatali ügyintézésben egyre nagyobb jelentőséget kapott. A gyorsan halmozódó

¹ *A mezőgazdaság története.* Bp. 1982. 40-43.

vagyonok több és több hozzáértő írástudót és jogismerőt igényeltek. Ezek kiképzését a legmagasabb fokon a sorra alakuló egyetemek végezték. Magától értetődő, hogy ilyen intézmények mindenekelőtt ott jöttek létre elsőként, ahol a fentiekben körvonalazott fejlődés a legkorábban és a legfejlettebb formában alakult ki: Itáliában és Franciaországban, vagyis Bolognától Párizsig.

A fentiekben vázoltak egyben jelentős indítást adtak az általános kulturális és művészi élet fellendüléséhez (reneszánsz) is. A mind több írni- és olvasni-tudó, különösen ha anyagi helyzete ezt megengedte, egyre több könyvet igényelt. A lakosság és a települések számának növekedésével szükségszerűen együttjárt az egyháziak könyvigényének (biblia, misekönyv, breviárium stb.) jelentős emelkedése. A 15. század elejére — mindenekelőtt a legfejlettebb Itáliában, Franciaországban és Németországban — az írásos művek többszörözése iránt immár komoly igény jelentkezett. Ezt egyre több és mind nagyobb világi és egyházi (mindenekelőtt szerzetesi) másolóműhely igyekezett hivatásos módon kielégíteni. Kapacitásuk azonban a kéziratosság miatt szükségszerűen korlátozott volt, így nemigen tudtak lépést tartani a növekvő kívánalmakkal.

A szövegtöbbszörözéssel szembeni és a fentiekben vázolt jelentős számszerű igényvel párhuzamosan jelentkezett a kézírásos másolással szinte elkerülhetetlenül együttjáró szövegromlás fokozódó problémája. Ez a gond ugyanis a klasszikus szövegeket eredeti állapotukba visszaállítani törekvő és egyre igényesebb humanista tudósokat, valamint az e téren szigorú pontosságot igénylő egyháziakat egyaránt növekvő mértékben zavarta. A mennyiségi mellett tehát minőségi igény is jelentkezett a szövegek többszörözésével kapcsolatban. Mindez a 15. század derekára szinte kikényszerítette Gutenberg zseniális találmányát, a könyvnyomtatást, amely képes volt egyrészt nagyobb példányszámban, másrészt pontosan azonos és előzetesen korigált szövegeket a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul gyorsabban többszörözni. Ráadásul az előállítás költségei a kézírással szemben annak csupán töredékébe kerültek. Ez utóbbi körülmény egyrészt a korai nyomdászok és kiadók számára igen komoly anyagi előnyt jelentett, másrészt viszont a jelentős haszon reményében hirtelen elszaporodott műhelyek nem ritkán már igen korán jelentkező túltermelése következtében hamarosan a könyvárak nagyarányú csökkenéséhez vezetett. Ez azután további, mind egyre kevésbé tehető rétegek számára is hozzáférhetővé tette a mechanikusan többszörözött szövegeket.

Szemügyre véve a nyomdai és kiadói tevékenységre közvetlenül ható mozgatóerőket, ezeknél meglehetősen széles skála állapítható meg. Az egyik szélen állnak a hivatásosok, akik kizárólag a haszon reményében folytatták a könyvek előállítását és forgalomba hozatalát. Az idők folyamán ez bizonyult a legtartósabb rugónak. Velük lehet találkozni már a tipográfia első évtizedeitől a legkorábban kialakult, nagy és állandóvá vált nyomdahelyeken: Strassburg, Köln, Bazel, Augsburg, Velence, Párizs stb. E városok egyben — szinte szükségszerűen — az akkori Európa legjelentősebb kereskedelmi csomópontjai voltak, hiszen a könyvek rendszeres értékesítése itt és így volt leginkább lehetséges.

A nyereségből élő hivatásosok ellenpólusa — a könyvek közreadása költségeinek viselése szempontjából — az önzetlen pártfogói segítség, amelyet a klasszikus idők Maecenas-ának nevével szoktak jelölni. A kulturális és művészeti élet mindig is erőteljesen támaszkodott és támaszkodik ma is a segítségre. Elég csak arra gondolni,

hogy még a kizárólag a piac közgazdasági törvényei által irányított társadalmakban is a nagyobb és költségesebb kiállítást igénylő kulturális és művészeti intézmények (pl. opera) rendszeresen jelentős összegekkel (akár közületi költségvetésből, akár alapítványból, akár alkalmi mecénásoktól) támogatva tudnak ma is csak életben maradni. Az ilyen jellegű pártfogói tevékenység a feudális világban természetesen és szükségszerűen jóval szélesebb körben volt elterjedve. Évszázadokon át számos nyomda létrejöttének és életben tartásának ez volt a létalapja szerte Európában. Csakis a polgári vállalkozások előretörésével szorult ez a támogatási forma a könyvnyomtatás kapcsán némileg háttérbe, de a kisebb példányszámú, igényes és költséges kiadványok megjelentetése kapcsán ez azért ma is világszerte ismert és nem ritkán alkalmazott.

A fenti két szélsőség, vagyis a hivatásos nyomdászok és kiadók, ill. az önzetlen mecénások között természetesen számos átmeneti változat is felismerhető a könyvek előállítását és közreadását mozgó erők között. Ezek egyik, már korán felismerhető formája a fenti két véglet között úgy a félúton helyezhető el. A mai napig is számos olyan intézmény akad ugyanis, amely saját más irányú tevékenysége elősegítését találja meg a nyomda fenntartásában: városok, egyetemek, egyházi közösségek, tudományos társulatok stb. A nyereség természetesen ezeknél sem elhanyagolható szempont, de mégsem az egyetlen és döntő. Többnyire figyelembe veszik az ilyen nyomdák az illető intézmény működésének támogatását is.

Végignézve egyrészt a fentiekben vázolt fejlődés alkotóelemeit, másrészt a korabeli hazai viszonyokat, megállapítható, hogy azok a nyomdászati kialakuláshoz mindennek nevezhetőek csak nem kedvezőeknek. Varjas Béla úgy találta, hogy az akkori Magyarország mintegy három és fél milliónyi lakosságából az írni- és olvasni-tudók számát mindössze tíz- húszezerre lehet csak becsülni, míg az egyetemet jártakét csupán néhány százra. A hazai polgárság számban és anyagi erőben egyaránt köztudomásúan évszázadokon át általában igen csak fejletlen volt. Az értelmiségiek alacsony jövedelmük mellett aligha gondolhattak a számukra méregdrága könyvek megvásárlására. Az anyagilag jobb helyzetben levő fő- és köznemesek viszont általában meglehetősen alacsony műveltségi szintjük miatt nem igen igényeltek könyveket.²

Az anyagi és kulturális szempontból egyaránt elmaradt észak- és kelet-európai viszonyokkal magyarázható, hogy a könyvnyomtatás elterjedésének első szakaszában, a 15. század hatvanas-hetvenes, valamint a nyolcvanas évek első felében a Rajna—Majna—Nürnberg—Augsburg—Velence vonalától északra és keletre általában nem tudott tartósan megtelepülni Gutenberg nagy találmánya. Még az egyetemekkel rendelkező városok sem voltak ez alól kivételek (Bécs, Krakkó, Prága) ezeken a tájakon, csupán — viszonylag későn — Lipse (1481). Mindez jól magyarázza, hogy miért szűnt meg a budai Hess-féle nyomda közvetlenül a *Chronica Hungarorum* és a *Basilus*-kötet megjelenését követően.³

Ilyen kézenfekvő okokkal tehát viszonylag meggyőző módon indokolható és megmagyarázható, hogy miért hagyta abba olyan hamar munkáját a minden

² *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1969. 87—92. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 46—48. — VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp. 1982. 34.

³ *Tanulmányok...* i. m. 80. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 42. — VARJAS i. m. 27.

szempontból igen kedvezőtlen viszonyok miatt a budai műhely. Ennél lényegesen nehezebb megvilágítani azonban, hogy mindezek ellenére hogyan is telepedett meg 1473-ban hazánkban, tehát világmércével mérve is feltűnően korán, egyáltalában a tipográfia.

A fenti kérdés megválaszolásával több magyar szakíró is foglalkozott az utolsó évszázadban egészen a legutóbbi időkig. Kiindulópontul ehhez mindig a *Chronica ajánlásának* szövege, írója és címzettje szolgált: „Andreas”, ill. „ad Ladizlaum prepositum ecclesie Buden.”, vagyis András és László, budai prépost. Az első név kiegészítése soha sem okozott gondot, hiszen ugyanennek a könyvnek a kolofónjában, de egyedül csak itt, olvasható a nyomdász teljes neve: „per Andream Hess”. A budai, pontosabban az óbudai káptalan élén álló prépost megnyugtató meghatározása azonban elsőként Fraknói Vilmosnak sikerült. Ő tisztázta, hogy a korábbi véleményekkel szemben, amelyek szerint Geréb László, a későbbi erdélyi püspök lett volna a címzett, a budai prépost 1473-ban Karai László volt.⁴ Ő nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejötté kapcsán, hiszen Hess szavai szerint: „a munkát nélkülöd sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna”.⁵ Ezen felül jelentős közéleti szerepe miatt számos oklevél emlékezik meg róla. Így egyfelől indokolt, másfelől lehetséges most az ő személyét a korábbiaknál valamivel pontosabban körvonalazni.

Az első kérdés mindjárt nevének alakja. Fraknói⁶ a „Kara” formát használta, míg Ballagi Aladár ezzel szemben a „Kárai”-t.⁷ Fitz tudatosan elhatárolta magát Ballagi álláspontjától, és következetesen „Kara”-t írt.⁸ Feltehetően ennek hatására a továbbiakban ez az utóbbi névforma volt a magyar szakirodalomban (Gulyás Pál, Gárdonyi Albert stb.) használatos. Varjas Béla jóval később a „Kárai” alakot használta.⁹ Soltész Zoltánné előbb „Kara”,¹⁰ majd később „Kárai” Lászlóról írt.¹¹ A fenti bizonytalanságok miatt érdemes volt tehát megvizsgálni, hogy vajon melyik álláspont tekinthető helyesnek.

Hazánkban legalább három vidékén is jelöltek, ill. jelölnek lakott helyet a középkorban, ill. azóta „Kara”, ill. „Kára” névvel: az Alföldön, Erdélyben és Somogyban. Az egykori Pilis megyében a kalocsai érsekség birtoka volt valaha „Kara”,¹² majd a helység a Jászsághoz tartozott.¹³ Nevét a mai Jászkarajenő — Kecskemét és Szolnok között — őrzi, amelynek külterületén található Alsó és Felsőkara.¹⁴ Feltehetően a Jászságban a középkorban volt egy (vagy két) további „Kara” nevű lakott hely, mert ez a korábbi helységnévtárakban egyrészt —

⁴ FRAKNÓI Vilmos: *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 3—5.

⁵ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5. — Horváth János fordításában.

⁶ FRAKNÓI, Karai passim.

⁷ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. I.* Bp. 1925. 33.

⁸ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. 178.

⁹ *Tanulmányok*... i. m. 81—82.

¹⁰ *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 8—9. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 12.

¹¹ *Magyar Grafika* 1978. 4. sz. 29. — BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 100—138.

¹² BÄRTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei*. Bp. 1938. 400, 604.

¹³ LIPSZKY, Joannes: *Repertorium locorum... Hungariae... Budae* 1808. 290.

¹⁴ *A Magyar Népköztársaság helységnévtára*. [Bp.] (1985.) 239.

Jászberény és Hatvan között — Jászfényszarú, másrészt — Jászberény és Szolnok között — Jászsószentgyörgy kapcsán nyert említést.¹⁵

Az erdélyi „Kára” — időnként Magyarokara és Oláhokara — e század elején a Kolozskara hivatalos elnevezéssel szerepelt, ma pedig Kolozsvár részét alkotja.¹⁶ Érdekes itt megjegyezni, hogy a bécsi egyetem anyakönyvének publikálása során annak mutatója nem kevesebb, mint négy „de Kara” megjelölésű magyarországi diákot — közöttük Lászlót, a későbbi budai prépostot — ebből az erdélyi helységből eredeztette.¹⁷

Utoljára marad „Kára” község Külső-Somogyban, Siófoktól jó 30 km-re délre. Ennek írásmódja azonban egy ékezzettel eltér az előző kettőtől.¹⁸ László prépost, amint erről az alábbiakban majd szó lesz, a fenti három vidék közül bizonyosan Somogyból származott.¹⁹ Igaza volt tehát Ballaginak, amikor meggyőző érveléssel a „Kárai” névforma mellett tört lándzsát.²⁰

Kárai László életéről és tevékenységéről a királyi udvarban a legtöbb új adatot Bónis György gyűjtötte össze.²¹ Kisnemesi családból származott, rokonságban állott a Somogy megyei Osztópániakkal, pártfogója pedig Vetési Albert veszprémi püspök volt. 1455. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol akkor a „Nacio Hungarorum” jegyzékének 47. tagjaként regisztrálták „Ladislaus de Kara”-t,²² de fokozatot ott nem szerzett. 1464. április 26-án vásárolta meg a Pest megyei Csévet, már mint veszprémi prépost.²³ Az esztergomi káptalan magánlevéltárában őrzött oklevélből²⁴ az is kiderül, hogy Kárai a veszprémi várban levő Mindenszentek templomának volt a prépostja (tehát nem nagyprépost), és az említett birtokot — többek között — Lőrinc nevű testvérével együtt vette meg.²⁵ Hivatali pályafutását

¹⁵ *Magyarország helynévtára*. Pest 1863. 408.

¹⁶ *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. [București 1967.] I. 120.

¹⁷ *Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451—1518/I. Register der Personen- und Ortsnamen*. Graz—Wien—Köln 1967. 135.

¹⁸ *Magyarország helynévtára*. Pest 1863. 408. — *A Magyar Népköztársaság helységnevtára*. [Bp.] (1985). 248.

¹⁹ Így pl. FRAKNÓI, Karai 5.

²⁰ BALLAGI i. m. 33.

²¹ BÓNIS György: *A jogutód értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 228—229, 255, és V. VI. tábla.

²² *Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451—1518/I. Text*. Graz—Wien—Köln 1967. 36.

²³ BÁRTFAI SZABÓ i. m. 233. l. 887. sz.

²⁴ Jelzete: 26-4-8. Fénymásolata: Bp. Országos Levéltár Df 236.446.

²⁵ Lőrinc fivére még egy 1472. évi oklevélben is Lászlóval együtt szerepe: Bp. Országos Levéltár Df 208.417, eredetije: Pannonhalma, Tihanyi levéltár fasc. 1. nr. 36. vö. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Bp. 1894. 679. — Valószínűnek tűnik, hogy László és Lőrinc apja Sebestyén volt. 1435-ben ugyanis mint somogyi nemes járt el mind „Sebastianus filius Petri de Kara”, mind „Sebastianus filius Thomae de Kara”: Bp. Országos Levéltár Df 12.655, vö. CSÁNKI i. h. — A család egész sor további tagjáról is maradt fenn emlék. Így 1466-ból „Mathias, Sebastianus & Valentinus de Kara”: Bp. Országos Levéltár Df 102.558, vö. CSÁNKI i. h., ahol tévesen 1468 áll. Az elmarasztalt somogyi nemesek jegyzékén 1439-ben Illés fia Domokos özvegye Dorottya, Kelemen felesége Katalin fiai György és Benedek, Péter gyermekei Dénes és Ilona, 1444-ben pedig Mátyás neve olvasható: Bp. Országos Levéltár Df 55.122, kiadva: *Somogy megye máltjából*. XIX. Kaposvár 1988. 10. és 30., 5. és 170. tétel. — Mindezek az adatok Borsa Ivánnak köszönhetőek.

Bónis a következőkben vázolta: 1469-ben secretarius az udvarban Vitéz János kancellársága alatt, 1471 és 1476 között viselte az alkancellári címet, 1472-től 1483-ig az egyik jelentős bírói tisztet töltötte be Budán: a személyes jelenlét kancellárja (personalis presentiae cancellarius), vagyis személynök. Ezt az irodát éppen Kárai építette ki.²⁶ Halálának időpontját Gárdonyi Albert következtette ki és állapította meg 1488-ban.²⁷

A Somogy megyei Kára a veszprémi püspökséghez tartozott, akárcsak az óbudai, Szent Péter apostolfejedelemtől elnevezett egyház is, amelynek prépostja volt Kárai. A veszprémi Mindenszentek templomának prépostságában 1457-ben még egy bizonyos Lukács nevű férfiú tevékenykedett.²⁸ Kárai ugyanebben a funkcióban, az említett 1464. esztendő követően, 1467-ben is ott működött.²⁹ Az ő budai prépostságáról 1468 és 1487 közötti tucatnyi oklevél tanúskodik.³⁰ Még további Kárai származású tagja is volt a budai káptalannak. Kárai Tamás éneklőkanonokról közel száz oklevél tanúskodik az 1470 és 1499 közötti időből.³¹ 1471-ben tűnt fel Kárai Bálint, aki legalább 1480-ig volt kanonok.³² 1475-ből, 1486-ból és 1493-ból ismeretes Kárai Mihály kanonok különböző iratokból.³³ Már László prépost halálát követően, de még Tamás éneklőkanonok működésének idején, 1498-ban említik több ízben az írások Kárai György kanonok nevét.³⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai László családjának, vagy legalábbis szülőhelyének több fiát is besegítette a budai káptalanba. A testület tagjai közül Kárai Mihály 1460-ban, Tamás 1469-ben, míg György 1481-ben iratkozott be a bécsi egyetemre.³⁵ Ismeretes még 1458-ból Kárai György mester, aki királyi emberként az udvar megbízásából járt el birtokadományosok bevezetésénél.³⁶ Ő azonban aligha azonos a fentebb említett György kanonokkal, feltehetően egy generációval idősebb volt nála.

Gárdonyi kísérletet tett Kárai prépost budai ingatlanának lokalizálására, aminek során arra a következtetésre jutott, hogy az az ötvösök és az aranyművesek utcájában, ezeknek az iparosoknak házai között állhatott a Pénzügyminisztérium korábbi épülete helyén.³⁷ Puruczki Béla úgy tartotta, hogy pontosabban ennek a teleknek a Fortuna utcához közelebbi részén.³⁸

A fentiekből kiviláglik, hogy Kárai Lászlóval kapcsolatos levéltári adatok szép számban maradtak fenn, amelyek segítségével meglehetősen jó kép rajzolódik ki

²⁶ BÓNIS *i. m.* 399.

²⁷ *Magyar Könyvszemle* 1941. 335.

²⁸ *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. III.* Bp. 1902. 152. l. CCLIII. sz.

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1904. 253.

³⁰ KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458—1526.* Bp. 1987. 36.

³¹ KÖBLÖS *i. m.* 37. — Ő csak 1472-től ismeri „Valentinus de Kara”-t, aki már egy 1471. évi oklevelében is megtalálható: Bp. Országos Levéltár Df 287.758. — Ez az adat is BORSA Ivánnak köszönhető.

³² KÖBLÖS *i. m.* 36.

³³ KÖBLÖS *i. m.* 36.

³⁴ KÖBLÖS *i. m.* 36.

³⁵ *Die Matrikel... Register...* 135.

³⁶ BÓNIS *i. m.* 295.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1941. 338—339.

³⁸ *Magyar Nemzet* 1973. június 3.

róla, bár ezek semmi közvetlen kapcsolatban sem állnak a könyvnyomtatással. Egy oklevél alapján Gárdonyi úgy vélte, hogy Kárai és Hess mégiscsak összefüggésbe hozható egymással. 1492-ben folyt a per a már meghalt prépost háza felének tulajdonjoga felett, amelyet Borbála asszony az időközben ugyancsak elhunyt „Anderco” özvegye, majd a per idején már mint Toldi András felesége birtokolt. Gárdonyi szerint az említett András („Anderco”) Hess lehetett, aki Kárai házában élt nejével, az említett Borbálával.³⁹ Bármennyire is vonzó lenne, hogy a Magyarországon tevékenykedett első nyomdásznak, hacsak így közvetve is, írásos nyoma maradt volna fenn, Gárdonyi okfejtése — jóllehet elvben természetesen lehetséges — nem nyújt erre elegendően biztos alapot. Önmagában egy „Anderco” vagyis András jelenléte Kárai házában ugyanis még kevésnek tűnik a megnyugtató azonosításhoz, hiszen ez nem volt akkor sem valami ritka név: így például Borbála asszony következő férje is András volt.

A nemzetközi szakirodalomban újra meg újra felbukkan az a feltételezés, hogy Hess Budát elhagyva Velencében nyomtatott.⁴⁰ A lagúnák városában 1476-ban dolgozott ugyanis egy magyarországi személy, előbb⁴¹ „Andreas Corona”, majd 1484-ben „Andreas Corvus Burciensis de Corona” néven.⁴² Ennek az újabb Andreas-Andreas alapon történő személyazonosításnak a gondolata már Horvát Istvánban felmerült, aki azonban azt nyomban el is hesegette magától.⁴³ Ugyanezt tette több, mint egy évszázad múltán Fitz is.⁴⁴

A Hess névvel azokban az időkből Nürnbergben is lehet találkozni. E családnak egyik neves alakja Johann Hess, a császári udvar orvosa volt (1490—1547). Apja, aki ugyanezt a nevet viselte (1460—1524), feltehetően kapcsolatban állott fémkereskedelem révén Magyarországgal.⁴⁵ Természetesen ennek az adatnak sincs semmi köze a nyomdász Hesshez, inkább csak jelzés kíván lenni, hogy akadt más Hess is, aki érintkezésben állhatott ezekben az évtizedekben Magyarországgal.

Az első hazai nyomda kapcsán egészen hajmeresztő dolgok is napvilágot láttak nyomtatott formában. Így egy e század elejei tankönyvben a következő mondat olvasható: „Katholikus nyomda a budai nyomda megszűnése óta (1541.) jó ideig nem működött.”⁴⁶ Természetesen a könyvnyomtatás nem élt az ország fővárosában az említett évig, amikor a törökök elfoglalták azt. Ezt a zavaros mondatot azután egy erdélyi szász szakíró is pontosan átvette.⁴⁷

Immár visszatérve a budai nyomda megalapításának mozzatárugóira, érdemes — többnyire rövid idézetek formájában — áttekinteni az ezzel kapcsolatos eddigi

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1941. 332—341.

⁴⁰ Pl. *La Bibliofilia* (Firenze) 1900/1. 365—366.

⁴¹ GW 784.

⁴² GW 5414.

⁴³ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. 74. — Boldogrėti Vig László neve alatt.

⁴⁴ FITZ, Hess 168. és 175.

⁴⁵ *Neue Deutsche Biographie. IX.* Berlin (1972). 7—8. — SCHWOB, Ute Monika: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert.* München 1969. 20—21. — KONRAD, Paul: *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien.* Breslau 1917. 10—11.

⁴⁶ MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó története.* 5. jav. kiad. Bp. 1907. 212.

⁴⁷ TONTSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren.* Kronstadt-Braşov 1933. 34.

véleményeket. Az első e téren Fraknói volt, aki írásának címében Kárait „a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon” megjelöléssel illette. Szerinte Hess Magyarországra történő áttelepedésének és a nyomda felállításának költségeit Kárai magára vállalta.⁴⁸ „Amikor a nyomda felszerelve állott, a nyomdászra és pártfogójára nagy csalódás várakozott”, mert nem akadt megrendelő. „Maga Karai, a jóakarát és áldozatkészség erénye mellett, úgy látszik, nem bírta azt a képességet, hogy a nyomdát munkával lássa el. Így történt, hogy Hess András, mint maga panaszolja, nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt.” „Végre, miután megrendelésekre hiába várakozott, maga, saját kockázatával, vállalkozott munkára.”⁴⁹ „Valószínű, hogy a krónika közrebocsátásával tett kísérlete balul ütött ki...” „Karai László... volt az egyetlen, ki fölismerte annak fontosságát és szükségességét, hogy Magyarországnak nyomdája legyen.”⁵⁰ „Karai László arra, hogy a budai nyomda felállítását és működését lehetővé tegye, a mecénás fenkölt szelleme mellett az anyagi föltételeket is bírta.”⁵¹

Fitz a Hessről írt monográfiájában külön fejezetet szentelt a most vizsgált témának: „Karai szerepe a budai nyomda megalapításában” címmel.⁵² Itt — többek között — a következők olvashatók: „Mikor Karai Hesst Budára hívta, mindenesetre olyan előnyökkel kecsegtette, melyek felérték azokkal, amelyeket Róma nyújtott. Erkölcsi meg anyagi támogatást s versenytárstól mentes működést remélhetett Hess Magyarországon. ... A pártfogó legfontosabb szerepe az volt, hogy pénzt adott.”⁵³ Ezen felül a nyomdász még kérhetett privilégiumot, adómentességet, szabad szállást és ellátást, továbbá a papír és a betűfém beszerzését is.⁵⁴ „A sajtók, a matricák s a különféle szerszámok beszerzése a nyomdász kötelessége volt; a pártfogó viszont biztosította az üzem folytatásához szükséges anyagokat, mint a papírt s a fémet.”⁵⁵ „Karai pénzt adott a nyomda alapítására, sőt az alapítás után is az üzem fentartására. ... Hess előszava keveset árul el abból, amit érte Karai a pénzbeli segítségen kívül tett. ... Az előszóból annyi bizonyos, hogy nem gondoskodott számára megrendelésekről s nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* szövegét. Hess szinte szemrehányólag mondja: „Mikor ... a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem, nem kevés ideig munka nélkül voltam”.⁵⁶ „Bármily nagyok voltak is Karai érdemei, Hess mégis gondolkodott, sőt „hosszasan tépelődött”, kinek ajánlja a krónikát? ... Hess bízott Karai további támogatásában, melynek segítségével nagyobb könyveket is óhajtott nyomtatni: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket ... hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál” ...”⁵⁷

⁴⁸ FRAKNÓI, *Karai* 11.

⁴⁹ FRAKNÓI, *Karai* 12.

⁵⁰ FRAKNÓI, *Karai* 14.

⁵¹ FRAKNÓI, *Karai* 15.

⁵² FITZ, *Hess* 77—82.

⁵³ FITZ, *Hess* 77.

⁵⁴ FITZ, *Hess* 78—79.

⁵⁵ FITZ, *Hess* 80.

⁵⁶ FITZ, *Hess* 81.

⁵⁷ FITZ, *Hess* 82.

Negyedszáz évet követően Fitz újra írt Hess és Kárai kapcsolatáról.⁵⁸ Úgy látta, hogy Hess Kárai anyagi és erkölcsi támogatásával önállósítani kívánta Budán magát. Az alkancellár elég gazdag volt hozzá, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje.⁵⁹ Mégis Hess a krónikát nem megrendelésre, nem Kárai kívánságára, hanem saját kezdeményezésére adta ki.⁶⁰

Ugyanennek a témának kapcsán Varjas Béla arról írt, hogy egyrészt Hess „nem olyan fogadtatásra talált Budán, mint amilyenre számított”, másrészt „Kárai talán időközben ráeszmélt arra, hogy a nyomdászat, amely Rómában megtetszett neki, itthon még talajtalan próbálkozás.”⁶¹ „Hess azt remélte, hogy a *Chronica Hungarorum* gyorsan és jó haszonnal eladható, mert Kárai támogatása, a jelek szerint, csak az első kiadvány megjelenéséig terjedt.”⁶² „A Basilius-Xenophon kötetet saját költségén jelentette meg.”⁶³

Soltész Zoltánné több ízben is foglalkozott a budai nyomda kapcsán az annak létrejöttét elősegítő mozgatóerőkkel. Megítélése szerint „Hess — Kárai támogatásában bízva — kedvezőbbnek ítélhette a budai nyomdaalapítást a római lehetőségeknel. Kárai támogatta is Hess a nyomda berendezésében. . . . Megrendelést azonban Kárai nem biztosított számára.”⁶⁴ „A kevés költséggel előállítható és gyorsan eladható nyomtatványokkal ugyanis rövid idő alatt visszatért a nyomdász befektetett tőkéje.”⁶⁵

Összefoglalva a fenti nézeteket megállapítható, hogy a legutóbbi időkig a budai nyomda megalapítását kizárólag a *Chronica* ajánlásában szereplő két személlyel hozták kapcsolatba. Egyedül a hangsúlyban észlelhető a szakírók között némi eltolódás: hol inkább Hess vállalkozókedve, hol meg Kárai mecénási szerepe⁶⁶ nyert kidomborítást, hol pedig mind a kettő. Azonban éppen az egyetlen közvetlen forrás, a *Chronica* ajánlása egyes fordulatainak elemzése minden esetben ellentmondásos helyzethez vezetett. Ha ugyanis Kárai viselte a vállalkozás minden költségét, akkor nem lett volna szabad Hessnek „sokáig töprengeni”, hogy kinek is ajánlja első kiadványát, ha pedig Hess önálló vállalkozása lett volna, úgy miért írta Kárairól, hogy „nála nélkül befejezni sem tudta munkáját”. Így azután ebben a kérdésben nem sikerült sem határozott, sem megnyugtató álláspontra jutni.

Merőben új szempontokat és újabb neveket vetett fel Soltészné későbbi írásában. Szerinte Kárai nem tartozott az áldozatkész hazai bibliofilek közé. „A sajtó gazdaságos működtetése leginkább a pozsonyi Academia Istropolitana szolgálatában képzelhető el.”⁶⁷ „A Bibliotheca Corviniana kialakításában . . . Vitéz és Janus

⁵⁸ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959.

⁵⁹ FITZ, *A magyar* . . . 99.

⁶⁰ FITZ, *A magyar* . . . 120.

⁶¹ *Tanulmányok* . . . i. m. 82.

⁶² *Tanulmányok* . . . i. m. 82—83.

⁶³ *Tanulmányok* . . . i. m. 83. — Mindez újra olvasható: VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp. 1982. 28—29.

⁶⁴ *Chronica Hungarorum.* Bp. 1973. VIII. — *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 9—10.

⁶⁵ *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 10.

⁶⁶ Így pl. MALYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971. 173—174.

⁶⁷ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról.* Bp. 1978. 128—129. E téma sommás összefoglalójában — *Magyar Grafika* 1978. 4. sz. 28—29. — a pozsonyi helyett kétszer is a „nagyszombati” egyetemről lehet olvasni, de ez nyilván csak „lapsus calami”.

szerepe vitathatatlan; nagyon valószínű, hogy tőlük indult ki a pozsonyi egyetem és a hazai nyomdaalapítás kezdeményezése is.”⁶⁸ „Vitéz és Janus halála (1472. III. 27., 1472. VIII. 9.) közötti hónapokban érkezett Budára Hess András. Aligha vitatható, hogy az összeesküvés . . . alapjaiban döntötte meg a budai ősnymda működésének feltételeit. A Vitéz-féle összeesküvés Kárai alkancellár számára váratlan helyzetet teremtett. Valószínűleg ezért nem kapott Hess sem tőle, sem senki mástól megbízást. Ha Kárai saját céljaira hívta volna a nyomdászt Budára, akkor bizonyára lett volna határozott terve is a sajtóval, s ezt a saját tőkájével meg is valósíthatta volna.”⁶⁹ „Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Kárai alkancellár a tudományszervező Vitéz, illetve a pozsonyi egyetem céljaira hívta Hesst Budára, akkor a problémák magyarázatot nyernek.”⁷⁰ „Nem is valószínű, hogy Kárai alkancellár a kedvezőtlen feltételek között, a program nélküli nyomda számára nagyobb szabású üzemet rendeztetett volna be.”⁷¹

Ennek a mostani cikknek írója Soltészné fentiekben kifejtett újabb nézeteivel szinte minden lényeges pontban azonos megállapításra jutott, de tőle teljesen függetlenül, egészen más gondolatsor mentén haladva. Mindkét budai ősnymtatvány előállításához használt betűöntvényeknek a kiadványon belül csökkenő mérete alapján sikerült ugyanis kikövetkeztetni, hogy a *Chronica* előszava az egész mű kinyomtatásának végén készült el, és hogy Hess az ugyancsak ekkor, tehát utólag állította elő immár másodszor az első füzet utolsó, 12. levelét. Feltételezhető volt, hogy erre azért volt szükség, mert az ezzel összefüggő első levélen eredetileg olyan személynek szóló ajánlás állott, amelynek eltávolítása — az ezzel levélpárt alkotó 12. levéllel együtt — elkerülhetetlennek látszott. Ezeknek a sajtóságos feltételeknek egyedül a Vitézhez szóló és abban az első hazai nyomda támogatását megköszönő ajánlás felel meg.⁷²

A két egymástól merőben különböző gondolatmenet tehát lényegében egyforma eredményre vezetett, ami fokozottan növeli mindkét elképzelés valószínűségét, és különösen az abból levont, szinte azonos következtetést igen jelentős mértékben erősíti. A fenti két forrásra támaszkodva immár sorra feloldhatók a Kárainak szóló ajánlás korábban ellentmondásosnak tűnő mondatai, és egyre érezhetőbben kitapinthatóvá válnak a hazai könyvnyomtatás megalapításának motívumai. Segítségükkel a következő kép alakítható ki.

A magyarországi humanizmus nagy alakjának, Vitéz János primásnak érdeklődését nyilván korán felkelthette Gutenberg világraszóló találmánya, a „mesterséges írás művészete”. A széles látókörű érsek, aki egyben titkos kancellár is volt a budai udvarban, megbízta tehát a Rómába hivatalos megbízatással induló királyi titkárt, Kárai Lászlót, hogy hívjon el onnan az egyik műhelyből egy nyomdászlegényt, aki a magával hozandó felszereléssel Magyarországon is tud majd könyveket előállítani. Kárainak sikerült is rávennie Hesst, hogy Vitéz hívásának eleget tegyen. Hazánkba érve tapasztalnia kellett, hogy a helyzet merőben más,

⁶⁸ BASILIUS... i. m. 132.

⁶⁹ BASILIUS... i. m. 133.

⁷⁰ BASILIUS... i. m. 136.

⁷¹ BASILIUS... i. m. 137.

⁷² *Magyar Könyvszemle* 1988. 246.

mint ahogy ez korábban — Kárai római elbeszélései alapján — kinézett: Vitéz rendkívül súlyos összeütközésbe került a királlyal, és az érseknek szinte az életéért kellett küzdenie. Ilyen helyzetben a primás aligha válthatta valóra a nyomdával kapcsolatos eredeti elképzeléseit.

Az így pórul járt Hess aztért feltehetően — legalábbis jelentős részben — kárpótolta Vitéz: bizonyos összeget adhatott a műhely megindításához. Nyilván ezt kívánta a nyomdász meghálálni a *Chronica* eredeti, annak első levelére nyomtatott, de később eltávolított ajánlásában. Alighanem ez tette lehetővé Hessnek, hogy berendezze műhelyét és beszerezze külföldről a *Chronica* megjelentetéséhez szükséges, viszonylag jelentős mennyiségű papírt.⁷³ Miután a primásnak eredeti tervei az országos politika reá nézve hátrányos fejleményei miatt végleg meghíusulni látszottak, a Rómából érkezett nyomdász nyilván az őt Magyarországra hívó Káraihoz fordult. A budai prépost, aki tulajdonképpen csak közvetített Vitéz és Hess között,⁷⁴ bizonyos támogatást nyújthatott ekkor Hessnek. Ezt nyugtázta ő az ismert ajánlásában a „nálad nélkül nem tudtam volna befejezni munkámat” megjelöléssel. Ez a segítség azonban aligha volt valami jelentős, hiszen akkor nem szabadott volna Hessnek „sokáig töprengeni, hogy kinek is ajánlja” a *Chronica*-t. Továbbra is a legvalószínűbbnek az a támogatási forma tűnik, amelyet már Fraknói vetett fel:⁷⁵ szállást adott budai házában az akaratlanul az önállósodás útjára került nyomdásznak.

Miután Vitéz 1472. augusztusában halt meg, a *Chronica* nyomtatási munkálatait a primásnak szóló ajánlással szükségszerűen ezt megelőzően kellett megkezdeni. Az elkészült kötet kolofonja 1473. június 5-ről szól, tehát meglepően hosszú az előállítási idő. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy Hess feltételezhetően lényegében egyedül dolgozott. Miután tőkével nem rendelkezett, és Káraitól, majd később Vitéztől sem remélhetett további támogatást, ez az első pillantásra meghökkenően primitív megoldás⁷⁶ ezek után mégis csak kézenfekvőnek tűnik.

Az elkészült *Chronica* példányainak értékesítése nyomán, ami feltehetően szinte kizárólag a Vitéznek tulajdonítható „indulási támogatásnak” volt köszönhető, bizonyos készpénzhez juthatott Hess, ami lehetővé tette számára a primástól nagy valószínűség szerint megkapott kiadói koncepció és alighanem kézirat alapján is a következő kiadvány, a Basilius-Xenophon-féle könyvecske kinyomtatását. Figyelembe vehetőek a budai ősnymda kiadványainak értékesítésénél egyrészt a királyi udvarban hivatali munkát végzők, másrészt a Buda városában lakó papság. Ez

⁷³ *Magyar Könyvszemle* 1989. 9.

⁷⁴ Hess előszavának „tua gratia accersitus” fordulatát a fordítók „a Te meghívásodra” (FRAKNÓI Vilmos: *A Budai Krónika*. Bp. 1900. 10.), „a Te jóvoltodból” (FITZ, Hess 32.), „kegyelmedtől híva” (GERICS József — *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 141.), vagy „Tekegyelmed meghívására” (Horváth János — *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.) szavakkal ültették át a magyarba. Ezzel szemben GÁRDONYI Albert német írásában ugyanezt a „durch Vermittlung” szavakkal, azaz „közvetítés révén” jelölte (*Gutenberg Jahrbuch* 1940. 157.). Ez az átvitt megjelölés nyilván nem kívánt a fentiekől eltérő jelentést hordani, de így utólag tekintve kitűnő megérzésének bizonyult.

⁷⁵ FRAKNÓI, *Karai* 11.

⁷⁶ *Magyar Könyvszemle* 1989. 9.

utóbbiak körében volt található pl. a neves bibliofil, Nagylucsei Orbán kanonok, aki éppen 1472 és 1474 között volt a Kárai által vezetett budai káptalan tagja, és akit a humanizmus és neoplatonizmus lelkes híveként tartanak számon.⁷⁷

A fentiekben felvázolt kép alapján tehát a hazai könyvnyomtatás megalapításával kapcsolatban — a korábbiakkal szemben — Vitéz János és — Soltészné felvetése nyomán — az Academia Istropolitana kerül előtérbe. Kettőjük kapcsolatát érdemes tehát vizsgálat tárgyává tenni. A Mályusz Elemér által „nagy szervezőnek” minősített Vitéz⁷⁸ ilyen jellegű képességeit már Hunyadi János mellett kezdte kibontakoztatni. Mátyás király alatt erre további lehetősége nyílt, hiszen 1465-ben Esztergom érseke lett, és mint titkos kancellár a budai királyi udvarban is igen jelentős szerepet játszott. Vitéz kezdeményezte a pozsonyi egyetem alapítását, amelyre II. Pál pápa 1465. V. 19-én kelt bullájában adott engedélyt Vitéznek és Janusnak. Maga az Academia Istropolitana 1467. VI. 20-án meg is nyílt.⁷⁹ A szervezés munkáját teljes egészében a primás végezte: ő nevezte ki az általa felkért tanárokat, sőt mint az egyetem kancellárja a rektori jogok nagy részét is gyakorolta. „Vitéz személyes becsvágya az egyetem közvetlen irányítása terén volt a szervezés döntő rugója. Annyi bizonyos, hogy a tanításban az olasz modern szellem uralkodott, a nyugati egyetemek scholasticizmusával szemben a humanista irányzat”, ahogyan ezt Barankay Lajos fogalmazta.⁸⁰ Vitéz volt „a humanista szellem ... első és teljes felfogója Magyarországon.”⁸¹

Az eleinte elég szépen induló pozsonyi intézmény számára sikerült is az esztergomi érseknek több jelentősebb személyt is megnyernie professzornak. A zavartalan kibontakozási folyamatba egészen jól beleilleszthető az a következtetés, hogy a humanista Vitéz az ő pozsonyi egyeteme részére a nyomda lehetőségét is biztosítani kívánta. Erre jó alkalma nyílt, amikor megbízást adhatott az 1470. őszi Rómába induló Kárainak, ahová az november elején érkezett.⁸² A budai prépost tehát már az örök városban volt, amikor Vitéz az 1470. novemberi országgyűlésen a Mátyással szembeni ellenzék élére állt.⁸³ Ezzel kezdődött meg az a politikai harc az uralkodó és a primás között, amely számos fordulattal a szó szoros értelmében életre-halálra menő küzdelem volt kettőjük között. A következő esztendő derekán a Csehországban tartózkodó király az őt fenyegető hírek hallatára lóhalálában tért vissza Budára, hogy ígéretekkel és fenyegetésekkel pártfogókat szerezve a főurak köréből leszerelje a Vitéz és Janus vezette összeesküvést, amely a lengyel Kázmért kívánta Mátyás trónjára ültetni. Az említett humanista főpapok által támogatott trónkövetelő 1471. októberében és novemberében némi hadisikert tudott elérni a Felvidéken, így Mátyás ezért december 19-én békét kötött Vitézzel. Valamivel később, amikor

⁷⁷ HOFFMAN Edit: *Régi magyar bibliofelek*. Bp. 1929. 126—130.

⁷⁸ *Századok* 1957. 596—601.

⁷⁹ ÁBEL Jenő: *Egyetemeink a középkorban*. Bp. 1881. 27—29. — CSÁSZÁR Mihály: *Az Academia Istropolitana*. Pozsony 1914. 15, 35, 37. — FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 227. — BÓNIS i. m. 243.

⁸⁰ *Pannonia* (Pécs) 1941/2. 324—325.

⁸¹ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megosztása*. Bp. 1935. 61.

⁸² FRAKNÓI, *Karai* 9.

⁸³ FRAKNÓI, *Vitéz* 198.

immár végleg úrrá lett a király a helyzeten, 1472. márciusában elfogatta atyai jóbarátjából legveszedelmesebb ellenfelévé vált érseket, és Visegrádon őriztette. Április elsejével a primás visszatérhetett esztergomi palotájába, ahol azonban az augusztus 9-én⁸⁴ bekövetkezett haláláig háziőrizetben tartották.

A király és a primás közötti összecsapásnak már az első jelei is szinte katasztrofális hatással voltak az Academia Istropolitanaára: 1471. februárjában a tanárok közül visszatért Laurentius de Krumpach a bécsi egyetemre, ahonnan csak alig egy esztendeje kérték ki.⁸⁵ Március idusát követően elhagyta az esztergomi udvart a világhírű csillagász, Joannes Regiomontanus is.⁸⁶ Vitéz tehát felhagyott a késhegyre menő politikai harc közepette korábbi határozott tudománypártoló mecénási tevékenységével.

De nem csupán az említett professzorok, de a diákok elszivárgása is megindult ekkortájt Pozsonyból: 1471. X. 13-án iratkozott be a bécsi egyetemre, mint „baccalarius Posoniensis” Petrus Forhinger, aki az ausztriai Kirchdorfból származott, majd 1473. IV. 14-én Johannes Flechtner a sziléziai Hirschbergből, akinek a neve mellett a bécsi „Natio Hungarorum” jegyzékében a „baccalarius Histropolensis” megjelölés olvasható.⁸⁷ Gábrriel Asztrik véleménye szerint ugyanerre az okra vezethető vissza, hogy 1471 után egész sor pozsonyi diák iratkozott be Bécsben az egyetemre.⁸⁸ Általános a vélemény, hogy a pozsonyi egyetem hirtelen és gyors hanyatlása 1471 elejétől Vitéz korábbi támogatásának megvonása miatt következett be.⁸⁹ Az Academia Istropolitana működésének utolsó biztos emléke 1474-ből ismeretes.⁹⁰

A fentiek fényében tehát világosnak tűnik a helyzet Vitéz nyomdaalapítási terveit illetően: Kárai Rómába indulásakor ez ugyan még érvényes volt, de néhány hónappal később már nem. Az éppen ezekben a hónapokban Rómában tartózkodó Kárai a király és a primás között itthon időközben kipattant küzdelemlől

⁸⁴ A halál pontos napja körül némi bizonytalanság tapasztalható a szakirodalomban. A legtöbb forrás ugyan augusztus 9-ét említi (pl. FRAKNÓI, Vitéz 225.), de olvasható augusztus 8 (*Magyarország történeti kronológiája. I.* Bp. 1981. 294.), vagy augusztus 11 is (EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii aevi. II. Monasterii* 1901. 266–267.).

⁸⁵ ÁBEL i. m. 32–34.

⁸⁶ FRAKNÓI, Vitéz 231–232.

⁸⁷ ÁBEL i. m. 36. — *Die Matrikel... Text...* i. m. 128, 139.

⁸⁸ GABRIEL, Astrik L.: *The mediaeval universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt am Main (1969). 47.

A bécsi egyetemre beiratkozó magyarországi származású diákok — és azon belül a pozsonyiak — száma és az Academia Istropolitana megnyitása, virágzása, majd gyors hanyatlása, ill. elhalása idejében ilyen közvetlen összefüggés nehezen állapítható meg. A vizsgált — 1463 és 1476 közötti — időben a hazai beiratkozók száma igen széles határok (8 és 54) között hullámzott szemeszterenként. A pozsonyi egyetem megnyitását követő félévben — 1467. X. 13-tól — ugyan valóban a legalacsonyabb (8) a hazai beiratkozók száma Bécsben, hogy azután a következő félévben (1468. IV. 14.) szinte a legmagasabb számot (52) érje el. A pozsonyi származásúak közül — több-kevesebb rendszerességgel — leginkább 1469 és 1475 között jelentkezett félévenként Bécsben egy-négy személy. (*Die Matrikel... Text.* i. m. 78–163.)

⁸⁹ FRAKNÓI, Vitéz 230. — *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storiči*. Bratislava 1967. 86. — *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1367–1967*. Pécs (1968). 112.

⁹⁰ *Magyar Könyvszemle* 1976. 262–265. — *Armanium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Bp. 1976. 45–48.

természetesen semmit sem tudhatott, így a korábban kapott utasításoknak megfelelően járt el: rábeszélte Hesst a Magyarországra történő áttelepedésre, kérte a pápát, hogy Vitézt vegye fel a bíborosi testületbe. Ezt II. Pál az 1471. I. 8-án Vitéhez intézett levelében kilátásba is helyezte számára.⁹¹

A pozsonyi egyetem helyettes kancellárja 1469. VI. 26-val a pozsonyi káptalan prépostja,⁹² Georg Schomberg lett,⁹³ akinek ez év augusztus 13-án kelt pápai bulla a főpapi jelvények viselését is engedélyezte.⁹⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai a budai prépost hosszabb és meghitt kapcsolatban állott Schomberggel, mert 1485. V. 9-én írt levelében „örömét fejezi ki a fölött, hogy a per, amit pozsonyi kartársa a király előtt folytatott, az ő javára dőlt el, és kijelenti, hogy miként eddig, mindent ami hatalmában állott megtett, úgy ezentúl is kész megtenni az ő érdekében.”⁹⁵ Ugyancsak a pozsonyi egyetem és Kárai kapcsolatára utal talán az is, hogy a budai prépostnak fentiekben már említett ingatlanhagyatékával kapcsolatos per során többször is szerepel Márton budai plébános, akinek — mint Kárai végrendelete végrehajtójának — igen fontos szerep volt ebben.⁹⁶ A budai Miasszonyunk templomának ez a plébánosa pedig a lengyel származású Martinus Bylica de Ilkusz volt, aki Vitéz hívására 1467-től az Academia Istropolitana tanára volt, majd római tartózkodásáról 1471-ben Budára érkezve Mátyás udvari csillagásza és budai plébános lett egészen 1493—4 tájt bekövetkezett haláláig.⁹⁷

Figyelemre méltó, hogy az első, igényesebb hazai nyomdatörténet, amit a 18. században a felvidéki Johann Kriebel írt, és folytatásokban adott közre nyomtatásban, egyik fejezete kizárólag Vitéz mecénási tevékenységével és nagy könyvszeretetével foglalkozott.⁹⁸ Ebben felvetette annak lehetőségét, hogy az egyetemmel kapcsolatban nyomdát is alapítottak Pozsonyban, bár erről semmi adat sem maradt fenn.⁹⁹ Ugyanezt később Jakob Ferdinand Miller is visszhangozta kéziratában.¹⁰⁰ Ő, aki minden apró adatot összegyűjtött, de következtetések levonására csak ritkán vállalkozott, idézte Pápai Páriz Ferenc nyomdatörténeti tárgyú verses munkája 32. szakaszának két sorát,¹⁰¹ amelyben a hazai könyvnyomtatás késedelmes megindulása kapcsán kifejezetten Pozsonyt említette első nyomdahelyként:

„Magyarország ebben szenved még is tisorbát
Poson orvoslá-meg elsőben ez hibát.”¹⁰²

⁹¹ FRAKNÓI, *Karai* 9. — Nyilván a későbbi politikai fejleményeknek tudható be, hogy ebből a magyar primásból sohasem lett bíboros.

⁹² 1456—1484 között. — KÖBLÖS *i. m.* 204—205.

⁹³ ÁBEL *i. m.* 34.

⁹⁴ FRAKNÓI, *Vitéz* 229.

⁹⁵ FRAKNÓI, *Karai* 16—17. — KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratai*. Esztergom 1870. 65. 66. = Magyar Sion 1866. 608—609.

⁹⁶ *Magyar Könyvszemle* 1941. 334—340.

⁹⁷ *Magyar Történelmi Szemle* (New York) 1970. 3. sz. 45—52.

⁹⁸ *Allergnädigt-Privilegirte Anzeigen* (Wien) 1774. 292—293.

⁹⁹ *Magyar Könyvszemle* 1982. 28.

¹⁰⁰ *Magyar Könyvszemle* 1973. 336.

¹⁰¹ *Zeitschrift von und für Ungern*. III. (1803) 314.

¹⁰² BOD Péter: *Erdélyi Féniks*. [Enyed] 1767. A 8b lap. — *Magyar Könyvszemle* 1982. 26.

Ehhez Bod Péter hozzáfűzte, hogy nem lehet tudni biztosan, hogy ki és mikor alapított elsőnek nyomdát hazánkban. Ő ugyan nem tagadja, hogy Pozsonyban lett volna az első tipográfia, de előtte ez bizonytalan, hiszen ilyen könyvet nem látott.¹⁰³ Pápai Páriz idézett soraira már Cornides Dániel is hivatkozott névtelenül megjelent kis nyomdatörténetében.¹⁰⁴ Bár Pozsonynak a hazai nyomdatörténetekben olvasható korai említéseinek természetesen a legcsekélyebb bizonyító erejük sincs arra vonatkozólag, hogy a hazai nyomdászat bölcsője valóban Pozsonyban ringott volna, mégis mint érdekességet a Vitéz és az Academia Istropolitanával kapcsolatban érdemesnek tűnt csokorba foglalni.

Elképzelhető azonban az is, hogy Vitézt nyomdaalapítási szándékához nem kizárólag a pozsonyi egyetemnek a fentiekben megtárgyalt támogatási szándéka, hanem más jellegű mecénási törekvése és egyéni könyvszeretetet vezetett. Számításba vehető tehát ehhez, hogy a neves csillagász, Regiomontanus igénye is mozgatórugó lehetett az érseknél. Regiomontanus 1467-ben hívta Vitéz Magyarországra, hogy a pozsonyi egyetemen tanítson. A következő évek a jeles csillagász legtermékenyebb éveinek bizonyultak: legjelentősebb munkáit ekkor és itt írta. Megfigyeléseinek írásban rögzített helye alapján megállapítható, hogy az vagy a király budai, vagy a primás esztergomi udvara volt, Pozsony azonban sohasem fordul elő.¹⁰⁵ Így jogos a feltételezés, hogy Regiomontanus végül is nem az Academia Istropolitanán tanított,¹⁰⁶ hanem az ország két legfőbb urának nagyfokú asztrológiai érdeklődését volt hivatva kielégíteni. Az ezekben az esztendőkből készített művei is főleg az ilyen jellegű számítások gyorsítását és pontosítását voltak hivatva szolgálni, de azok egyben az asztronómiának előrehaladását is nagymértékben segítették.

Legutolsó hazai megfigyelése 1471. III. 15-én kelt Esztergomban. Ugyanennek az évnek június 2-án már Nürnbergben volt. Magyarországról történt távozásának okát régóta két legfőbb patrónusa, az uralkodó és az érsek közötti kapcsolat megromlásában keresték a hazai nyomdászat korai történetében is.¹⁰⁷ Regiomontanus Budáról Mátyás király hozzájárulásával távozott azzal a céllal, hogy asztrológiai számításának pontosításához más földrajzi pontokról végezzen méréseket. Az ezzel kapcsolatos levelében, amelyet 1471. VII. 4-én írt Nürnbergből az erfurti rektornak, Christian Rodernek, részletesen kifejtette terveit. Ebből egyértelműen kiderül, hogy Regiomontanus saját és mások legfontosabbnak tartott természettudományi munkáit nyomtatott formában kívánta közreadni. Ennek a szándékának indoklásául nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a legjobb munkát is tönkreteszti a másolás során támadt íráshibák, amelyek „ellenségei az igazságnak”.¹⁰⁸ A nagy csillagásznak tehát már hazánkban kialakított nagyszabású és határozott kiadói elképzelései voltak, amelyet később Nürnbergben felállított tipográfiájában 1474 derekán nyomtatott plakát formájában is közreadott.¹⁰⁹

¹⁰³ BOD i. h. 15. és 16. jegyzet.

¹⁰⁴ *Ungarisches Magazin*. IV. (1787) 443–444. — *Magyar Könyvszemle* 1982. 34.

¹⁰⁵ *Matematikai és Természettudományi Értesítő* 1936 (LV.) 282–286.

¹⁰⁶ *Regiomontanus-Studien*. Wien 1980. 258.

¹⁰⁷ *Allergnädigt*... 1774. 375.

¹⁰⁸ ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück 1968. 164. 175.

¹⁰⁹ HAIN 13807. *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts*. Halle a. S. 1914. 805.

Tervei valóra váltásához azonban Magyarországon hiányzott a nyomda. Joggal feltételezhető, hogy elképzeléseit Vitéznek is tudomására juttatta, akinél ez — esetleg saját ezzel kapcsolatos elképzeléseit erősítve — eleinte nyitott fülekre találhatott. Ez vezethetett talán azután Vitéz elhatározásához 1470 derekán, hogy Rómából nyomdászt és vele felszerelést hozasson Magyarországra. A király és a primás 1470 novemberében megkezdődött összeütközését követően azonban az érsek nyilván hamarosan és végleg lemondott ezzel kapcsolatos elképzeléseiről. Miután a nyomda felállítását Magyarországon immár reménytelennek ítélte Regiomontanus, Mátyás királynál tudományos szempontokra hivatkozva Nürnbergbe távozott, hogy ott azután később létre is hozza saját officináját.

A fentiekben kikövetkeztetett eseménysort megerősíteni látszik egy további összefüggés a német csillagász és a budai ősnymda között. Huszti József gondolt arra, hogy Regiomontanus volt az, aki még Magyarországon felvethette Basilius munkájának közreadását. Ezt a kis írást Regiomontanus azután Nürnbergben ki is nyomtatta.¹¹⁰ A könyv Vitézt kifejezetten érdekelte.¹¹¹ Az új nürnbergi nyomdatulajdonos korai halála miatt mindössze csak kb. tíz kiadványt elkészítő műhelyéből Basilius munkája két ízben is napvilágot látott.¹¹² Ez annál is feltűnőbb, mert különben az összes többi munka — egyetlen kivételtől eltekintve¹¹³ — egytől-egyig matematikai és csillagászati írás, mindenekelőtt Regiomontanus saját munkái.¹¹⁴ Elképzelhető tehát, hogy Hess a Basiliust Vitéz, ill. Regiomontanus elképzeléseinek megfelelően nyomtatta ki.¹¹⁵

Összefoglalóan megállapítható, hogy a könyvnyomtatás rendkívül korai, hazai megalapításának érdemét — nagy valószínűséggel — Vitéz Jánosnak kell tulajdonítani. A ma rendelkezésre álló, ill. kikövetkeztetett rendkívül kevés adat alapján természetesen lehetetlen biztonságosan eldönteni, hogy a primásnál vajon a humanista mecénás könyvszeretete, vagy a pozsonyi egyetem, ill. Regiomontanus támogatásának szándéka közül melyik motívum és milyen mértékben játszott közre abban, hogy nyomdát kívánt alapítani. Helyesnek tűnt ezért a felmerült szempontokkal kapcsolatos valamennyi számba vehető összefüggést megvizsgálni.

Kárai szerepe ezek szerint elsősorban a közvetítésre és némi további, de korlátozott támogatásra kellett, hogy szorítkozzék. Hessnek a Mátyás és Vitéz között időközben kirobant ellentét következtében állandó mecénás nélkül maradvá akaratlanul önállósítania kellett magát. Működése azonban az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, meglehetősen fejletlen hazai műveltségi és anyagi viszonyok miatt kérészerűtlen bizonyult.

¹¹⁰ *Minerva* 1924. 171—172. = Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás udvarában*. Pécs 1925. 19—20. — FITZ, *Hess* 130—131. — *Gutenberg Jahrbuch* 1939. 130.

¹¹¹ BASILIUS i. m. 108.

¹¹² GW 3704—3705.

¹¹³ Vegius-Hain 15925.

¹¹⁴ A londoni British Museum ősnymtatványkatalógusa felvetette annak lehetőségét, hogy e két, eltérő témájú mű Regiomontanus nürnbergi patrónusa, Bernhard Walter kiválasztása alapján készült. — *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. II.* London 1912. 456.

¹¹⁵ Távoli gondolatársítás révén felmerül még az is, hogy a budai Basilius ma Eichstättben őrzött példánya egy nürnbergi eredetű gyűjtőkötetben maradt fenn. — *Magyar Könyvszemle* 1988. 127.

BORSA, GEDEON

Die Gründung der Typographie in Ungarn

Der Druck des ersten ungarländischen Buches, der *Chronica Hungarorum* (GW 6686) wurde, dem Zeugnis seines Kolophons nach — am 5. Juni 1473 in Buda, Hauptstadt des Landes von Andreas Hess beendet. Er selber schrieb zum Band eine einleitende Widmung an László Kárai, Propst von Buda. Demgemäß wurde die Begründung der Druckerei von der früheren ungarischen Fachliteratur bald der Mäzenatur Kárais, bald der Unternehmungslust des Hess zugeschrieben. Mehrere suchten die Lösung in der Vereinigung in verschiedener Proportion dieser zwei Varianten.

Aus dem erwähnten Vorwort stellt es sich heraus, daß Hess von Kárai aus Rom in Ungarn gerufen wurde, wo er nachher dauerhaft ohne Arbeit war. Später gewann er die Überzeugung, daß es den Ungarn gewiß angenehm wäre, wenn seine erste Arbeit die Geschichte dieses Landes enthalten würde. Lange dachte er nach, wem er sie widmen sollte, endlich entschied er neben Kárai, weil er „seine Arbeit ohne ihm weder beginnen, noch beendigen können würde“. Folglich widersprechen die obigen Sätze einerseits der Haltung Kárais als Mäzen, anderseits einem völlig selbstständigen Unternehmen von Hess.

Als Resultat von sich völlig abweichenden Gedankenreihen gelangen früher so Erzsébet Soltész, wie der Verfasser dieses Artikels zur Folgerung, daß Hess von János Vitéz, Erzbischof von Esztergom (Gran) in Ungarn gerufen wurde. Der Primas mischte sich aber nachher mit dem König Matthias in einen schweren politischen Kampf ein, in welchem er schließlich unterlag, und er starb im Sommer 1472 in Haushaft. Damals entfernte Hess die schon gedruckte Widmung zu Vitéz vom Beginn der *Chronica*, und ließ den Band endlich mit einem neuen, an Kárai gerichteten Widmung erscheinen. (Siehe: *Magyar Könyvszemle*, 1988.)

Die Gründung der ersten ungarländischen Druckerei geschah gewiß zur Initiative des Erzbischofs Vitéz, der Hess nach seiner Ankunft, wegen seines um Leben und Tod gehenden politischen Kampfes — abweichend von seinen früheren Vorstellungen — schon nicht mehr beschäftigen konnte, aber mit einer gewissen Summe als Unterstützung versah. Der Drucker, der so unwillkürlich selbstständig wurde, konnte mit dieser Hilfe die *Chronica Hungarorum* verfertigen, die er früher dem Erzbischof Vitéz, dann nach der Entfernung dieses Textes dem Propst Kárai widmete. Die letztere Person vermittelte bloß, während seine Reise nach Rom, die Einladung von Vitéz an den Buchdrucker, und später gab er zu Buda dem allein gebliebenen Hess eine beschränkte Unterstützung (vielleicht Quartier).

Unseren heutigen Kenntnissen nach ist die Absicht des Erzbischofs eine Buchdruckerei zu gründen nicht pünktlich zu erklären. Der bedeutende Humanist und Mäzen hätte auch selber die Druckerei des Hess beschäftigen können. Neben ihm können aber auch die von ihm gegründete Academia Istropolitana zu Pozsony (Pressburg), ferner auch der große Astronom Johannes Regiomontanus, der in seinem Hofe dauerhaft tätig war, in Betracht genommen werden.

Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István írásaiban

A felvilágosodás korának művészete iránt megélnkülő hazai tudományos érdeklődés az utóbbi időben ráirányította a figyelmet azokra a forrásokra, melyek eme átmeneti, ún. kríziskorszak művészetszociológiai és művelődéstörténeti megközelítését teszik lehetővé.¹ Az alapvető forrásanyagot jelentő sajtó-, topográfia- és útirajzirodalom, a gyűjteményismertetések, a korabeli történeti, régészeti, éremtani, címertani feldolgozások és az esztétikai irodalom képzőművészeti vonatkozásai ezen túl lehetőséget adnak a tudományos művészettörténetírás hazai előtörténetének kutatására is.² A 19. század közepétől meginduló tudományos kutatások tárgyi és szellemi alapjainak megteremtésében fontos szerepet játszott ugyanis mind a művészeti emlékek — elsősorban történeti szempontú — gyűjtése és rendszerezése, mind egy — a külföldi és hazai művészetre egyaránt vonatkozó — ismeretanyag általános elterjedése. A művészeti, régészeti emlékek, leletek kutatása és feldolgozása nagyobb ütemben a 18. század második felében, a felvilágosodás empirikus és kritikai történetiszemléletének hatására indul meg, míg az 1780-tól, Rát Mátyás pozsonyi *Magyar Hírmondó*jának megjelenésével meginduló magyar nyelvű sajtóirodalom a képzőművészeti, építészeti, iparművészeti ismeretek nagy tömegű, s minden korábbinál intenzívebb terjedését biztosította. Az újságok és a folyóiratok több-kevesebb rendszerességgel folyamatosan tájékoztatják az egyre szélesebbé

¹ ZÁDOR Anna: *A felvilágosodás korának művészete.* = Művészettörténeti Értesítő 1976. 4. sz. 281–292; *Művészet és felvilágosodás.* Tanulmánykötet. Bp. 1978; KOSÁRY Domokos: *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplinái és a művelődéstörténet.* = Századok 1979. 191–209.; *Művészet Magyarországon 1780–1830.* Katalógus. Bp. 1980.; *Ars Hungarica* 1981/2. Felvilágosodás-szám.

² Ennek a forrásértékű anyagnak tudományos feldolgozása megkezdődött ugyan, a források nagy része azonban még elemzésre vár. D. SZEMZŐ Piroska alapvető tanulmánya mellett (*A magyar folyóiratillusztráció kezdetei.* Bp. 1954. 101–184.) a korszak építészeti ismeretei, illetve a rajzoktatási tevékenységre vonatkozó források kutatásában találkozunk számottevő eredményekkel, (MOJZER Miklós: *Architectura Civilis.* = Művészettörténeti Értesítő 1957. 2–3. sz. 101–118.; BIBÓ István: *A magyar építészeti irodalom kezdetei.* Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században. = Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 27–112. és SZABOLCSI Hedvig: *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján.* Bp. 1972.) és megkezdődött egyes — a képzőművészettel az átlagnál többet foglalkozó — szerzők nézeteinek, ismereteik irányultságának és terjedelmének feltárása is. (A Kazinczy-feldolgozások bibliográfiáját ld: CSATKAI Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek.* Bp. 1983. valamint FRIED István: *Kazinczy és a képzőművészetek.* = *Ars Hungarica* 1986. 2. sz. 165–176. Másokról: CSANAK Dóra: *Teleki József és a művészetek.* = Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 553–584. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás.* Bp. 1985. Kármán Józsefről ld: Bibó István: *i. m. stb.*)

váló olvasóközönséget a hazai és külföldi képzőművészek életútjáról, iskolázottságukról, legújabb megbízásairól és elkészült munkáikról, haláluk hírérl; a friss régészeti kutatásokról és a véletlenül előbukkant leletekről; emlékpénzek kiadásáról; köztéri szobrok felállításáról; középületek, templomok alapkövetételéről, avatásáról, illetve felszenteléséről; a főúri, egyházi reprezentáció művészeti vonatkozásairól; a művészeti közélet — rajziskolák, akadémiák, múzeumok, pályázatok, stb. — híreiről. Művészeti információkat közölnek a természeti csapások és háborús események során elpusztult épületekről, vagy a katonai és politikai kiválóságok tiszteletére állított emlékjelekről szóló híradások is. Az újságok toldalékjai és melléklapjai, valamint a 18. század végén alakuló, többnyire rövid életű irodalmi, ismeretterjesztő folyóiratok pedig — Kármán József *Uránidja*, Péczeli *Mindenek Gyűjteménye*, Kazinczyék kassai *Magyar Museuma*, s e tanulmány egyik fő forrásaként szereplő *Sokféle*, Sándor István enciklopédikus folyóirata — már önálló képzőművészeti, esztétikai írásokat is közölnek, bár elmélyültebb tanulmányokkal inkább a hazai folyóiratirodalom második hullámának képviselői, az 1810-es évek közepén-végén megalakuló *Erdélyi Múzeum*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Hasznos Multságok*, a *Felső-Magyarországi Minerva*, stb. szolgálnak az érdeklődőknek.

Jelen tanulmány a korszak egy olyan alakjára szeretné felhívni a figyelmet, aki — bár nem volt igazán műértő — világlátottsága, enciklopédikus érdeklődése és történettudósi képzettsége révén sokoldalú, szerteágazó — bár nem rendszerezett — képzőművészeti ismeretekkel rendelkezett, s ezt az ismeretanyagot a sajtó útján magyar nyelven, népszerű formában terjeszteni is igyekezett. Sándor István írásai között találunk a művészettörténettel érintkező történeti segédanyagok eredményeiről tudósítókat, közvetlen művészeti ismereteket terjesztőket, s képzőművészeti információkat más összefüggésben — művelődéstörténeti, történeti, természettudományos írásokban, anekdotákban — közlőket egyaránt. A felszíni érdekességek, divatjelenségek iránt fogékony, enciklopédikus alkata lehetőséget nyújt a korban együttélő áramlatok vizsgálatára. Írásaiban nyomon követhető a rokokóból és a klasszicizmusból a szentimentalizmuson keresztül a romantika felé történő átmenet néhány stiláris és szemléleti sajátossága. Fordításai pedig képet adnak a külföldről beáramló nézetekről. A nemesi származású, latinus műveltségű, a nemzet kulturális felemelkedésén és polgári átalakításán hazafias buzgalommal munkálkodó, felvilágosult értelmiség típusértékű reprezentánsa, ízlésvilágának, műveltség-, és kultúraeszményének hordozója.

Sándor István 1750-ben Lukán, előkelő nemesi családban született.³ Középkispolai tanulmányai egy részét, illetve egyetemi tanulmányait Nagyszombatban, a

³ Életének és tevékenységének adatai ismertek: a legfontosabb feldolgozások a következők: SZINNYEI József: *Az első magyar bibliográfus*. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 1901. XVII. kötet 10. sz. 3–29.; RÉTHEI PRIKKEK Marián: *Egy elfeledett magyar történetbívár*. = Esztergomi Főgimnázium Értesítője. 1909/10. 28–45.; KÓKAY György: *Sándor István az első magyar bibliográfus (1750/1815)*. = Könyvtáros 1957. 2. sz. 105–107.; Uő.: *Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához*. = Magyar Könyvszemle 1961. 3. sz. 314–319. Részletes bibliográfiát ld: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2. 1772–1849*. Bp. 1975. 711–712. — E feldolgozásban forrásként használt művei SÁNDOR Istvánnak: *Sokféle 1791–1808*. 12 db. (Győr és Bécs) és *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött levelei*. Győr 1793.

jezsuitáknál végzi. Barátjával, Révai Miklóssal együtt — aki kiemelkedő irodalom-szervezői tevékenysége mellett a *Váraszi építésnek eleji* című tankönyv megírásával, és győri rajztanári működésével a hazai építészmélet és rajzoktatás fejlesztése terén is úttörő munkát végzett — a nagyszombati hagyományok követőjeként később is lelkes propagálója a Pázmány stílusát, nyelvezetét megfinomító, laicizáló, enciklopédikus műveltségű Faludi Ferenc munkásságának, s mint „iskolája” tagja, képeit, tömör stílusát, moralizáló hangvételét is átveszi.⁴ A nagyszombati évekhez kapcsolódik az a hatás is, melyet Molnár János jezsuita papnak, a történet-, és természettudományok magyarosítójának, a hazai tudományos-ismeretterjesztő irodalom egyik első jelentős képviselőjének munkássága gyakorolt Sándor Istvánra: a világi tudományok magyar nyelven történő népszerűsítését célzó egyik első művére, az 1760-ban Nagyszombatban megjelent *A régi jeles épületekről* című építészettörténeti összefoglalására Sándor István is többször hivatkozik. Legnagyobb méretű ismeretterjesztő vállalkozása, az 1783—1804 között 22 kötetben megjelentetett *Magyar Könyv-ház* című enciklopédikus mű pedig a kor irodalmi-tudományos-ismeretterjesztő folyóiratainak — köztük Sándor István *Sokféléjének* is — előképe volt. A tevékenységét meghatározó másik döntő hatás Bécsben érte Sándor Istvánt. Kapcsolatba kerül a korszak irodalmi életében jelentős szerepet játszó, a bécsi *Magyar Hírmondó* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel köré szerveződött társasággal, azokkal a költőkkel, írókkal, tudósokkal, irodalom-szervezőkkel, akik a régebbi egyházi stílus és nyelv helyett egy világibb, modernebb nemzeti irodalom megteremtését tűzték ki célul. A kortárs francia, angol, német befolyást is integráló törekvések hatására felismeri addigi — a Faludi-féle nyelvi hagyományokra épülő — szépírói, fordító tevékenysége sikertelenségét, s fokozatosan átlép a tudományok népszerűsítésének területére.

A kor művelt, felvilágosult főnemesi rétegének szokása szerint ő is sokat utazik: 1786 és 1791 között bejárja Felső-Itáliát, Németországot, Angliát, Franciaországot és Svájcot. Utazásainak nemcsak a műalkotásokról nyert személyes tapasztalatait, s ismeretei, érdekes könyvei és metszetei egy részét köszönheti, hanem az idegen népek, kultúrák értékei iránti nyitottságát, s azt az előítéletektől nagyrészt mentes toleranciát is, mellyel a különböző stílusú műalkotások felé fordult: éppúgy meglátta az eléje kerülő gótikus vagy barokk alkotások szépségét, mint a saját korabelieket — bár ez a korban nem volt általános.

Sokoldalú irodalmi és tudományos-ismeretterjesztő tevékenységét a hazai művelődés fejlesztésének szolgálatába állította. Irodalmi és tudományos szándék keveredik az 1791 és 1808 között saját költségén kiadott, egyedül írt és szerkesztett *Sokfélében*, mely az érdekességek, kuriózumok iránti kitüntetett figyelme révén a 17—18. századi kalendáriumok, illetve a nagy barokk enciklopédiák rokona, de versek, irodalmi szemelvények, önálló képzőművészeti írások közlésével az ekkor fellendülő modern folyóirat és almanachirodalomhoz is kapcsolódik. Bibliográfiai kutatásainak eredményeit 1803-ban megjelenő *Magyar Könyvesházában*, az első hazai

⁴ Révairól ld: SZABOLCSI Hedvig: *i. m.* és UÓ: *Még egyszer Révai Miklós és a győri rajziskola kérdéséhez.* = *Ars Hungarica* 4. 1976. 2. 207—225. Faludiról: SIMAI Ödön: *Faludi hatása Sándor Istvánra.* = *Magyar Nyelv* 1915. 155—162, 212—223, 262—271, 300—308, 348—355.

nemzeti bibliográfiában összegzi, míg a nyelvészetiekét az 1808-ban kiadott *Toldalék a deák—magyar Szókönyvhöz* című munkájában.

Bár munkásságában a képzőművészet nem foglalt el központi helyet, ismeretterjesztő tevékenysége mellett néhány konkrét vonással gazdagította a hazai művészettörténetírás előtörténetét is. Nála találkozunk először a stílus, a jelkép, a vonal, a szobor és a sírkert szavak használatával, valamint a művészet szó jelentkezésével. A tudományos kutatást majd fél évszázaddal megelőzve, ő tett először kísérletet magyar nyelven a nagyszentmiklósi kincs származásának meghatározására, s ő ismerteti először itthon — ha vázlatosan is — Winckelmann elméletét a stílusfejlődésről és a képzőművészetek társadalmi szükségletekből való kialakulásáról. A műemlékvédelmi és múzeumi szemlélet korai jelentkezése mellett megfigyelhetők írásában a tipológia, ikonográfia csirái, valamint a művészeti emlékek történeti rendszerezésére tett elszórt törekvések.

Legtöbb, s legrendszerettebb képzőművészeti információt tartalmazó írásában — mely 1795-ben jelent meg a *Sokféleben* — a szobrászat történetét dolgozza fel a kezdetektől saját koráig.⁵ A sokáig megmásíthatatlan ítéletű szaktekintélynek tartott Winckelmanntól veszi át a stílus fogalmát és történeti fejlődésének elméletét; a művészet társadalmi szükségletekből való kialakulásának és organikus fejlődésének tételét, s megemlíti az ókori művészet történetének máig legfontosabb forrásaiként számontartott Homerost, Pliniust, Pausaniast is. Hangsúlyozza, hogy a szobrászatot „az emberekkel született követés szeretete... vagyis majmózás szerzette, mellyet osztán a' Bálványozás meg-segített, midőn általa a' meg-holt Vitézek és Királyok, mint istenek a' tiszteletre elő állítottak...”⁶ Az egyiptomi, de főleg a görög művészetnél megkülönbözteti a korai darabos, a szép, a tökéletes, illetve a hanyatló stílust. A klasszicizmus művészetelméletének megfelelően, hangsúlyozza, hogy a klasszikus antikvitás művészeti emlékeivel egyik korábbi népcsoport alkotásai sem vetekedhetnek. A görög szobrászat ismertetésekor tér ki részletesebben a környezetnek, a klímának, a vallási szokásoknak, a társadalmi berendezkedésnek és a kulturális viszonyoknak a művészet fejlődésére gyakorolt hatására. A történeti fejlődés törvényszerűségei iránti érzékenységét mutatja, hogy viszonylag hangsúlyosan említi a görög művészet archaikus, korai időszakának — a korban nem sokra becsült — emlékeit: a karok és lábak nélküli hermákat, a testhez szorított karokkal és merev lábakkal, behunyt szemekkel ábrázolt szobrokat, s a hosszú történeti folyamatot, mely az ún. klasszikus kor művészetéig vezetett. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy — mint az egész winckelmanni szemléletben — itt is csak korlátozott érvényű történetiséggel számolhatunk. A történeti fejlődés elve egy igen szigorú normatív struktúrában belül érvényesül, hiszen az abszolút mértéknek, etalonnak tartott klasszikus korhoz képest beszél darabos kezdetekről, s a virágzást követő hanyatlásról. Ismeretterjesztő szándékát reprezentálja, hogy a leghíresebb antik alkotásokat — a Belvederei Apollót, a Medici Vénust, a Laokoont, a Niobét, a Farnese bikát, stb. — illusztrációként közölhető metszetek hiányában igen részletesen, plasztikus szemléletességgel írja le. A klasszicizmus antikvitáskul-

⁵ „A' Képfaragásról” Sokféle 1795. III. 161—184.

⁶ i. m. 163.

tusának szellemében a későbbi korok szobrászatának mind terjedelmében, mind mélységében csekélyebb teret szentel, kivéve Albert Dürert, akinek történetileg tévesen — nyilván a korábbi inventárhagyományok nyomán — terjedelmes szobrászati életművet tulajdonít. A szinte önálló, monografikus feldolgozásként beiktatott ismertetés a hazai Dürer-irodalom kezdeteihez kapcsolható,⁷ bár magyar származásáról, mely itthon sokáig központi kérdés volt — nem tesz említést.

A későbbi időkből már inkább csak művésznevek felsorolására szorítkozik, mindenesetre az, hogy a 4. századtól saját koráig több mint 100 szobrász nevét említi — spanyolokét, franciákét, olaszokét, angolokét, németekét, stb. — mutatja, hogy adatgazdag forrásokat használhatott.

Egyiptomról szóló írásai⁸ az ország iránt a 18. század végén általánosan megélenkülő érdeklődés jelei. Cikkeiben megfigyelhetők azok a hangsúlyeltolódások, melyek az egyiptomi művészet értékelésében, valamint az európai kultúra alakulására gyakorolt hatásának megítélésében a 19. század elején bekövetkeztek. A középkor érdeklődését az egyiptomi történelem és írás iránt a bibliai — ótestamentumi — vonatkozások motiválták, míg a klasszicizmus az egyiptomi művészet bizonyos értékeinek elismerése mellett is a görögnek e feletti felsőbbrendűségét hangsúlyozta. A 18. század legvégén fellendülő régészeti kutatások — melyek egy része Napóleon hadjárataihoz kaocsolódott — újra az egyiptomi művészet és építészet emlékeire irányították a figyelmet, értékesebbeknek, maradandóbbaknak ítélve azokat a görög emlékeknél. Ez a szemléletváltozás jelentkezik Sándor Istvánnál is⁹ aki 1808-ban megjelentetett írásaiban már elragadtatott hangvétellel ír az egyiptomi művészetnek a görögöt túlhaladó nagyszerűségéről. Itt is elsősorban külföldi forrásokra támaszkodik: Claude Savary francia utazó mellett megemlíti a 13. századi, Egyiptomot bejáró arab Abd el-Latifot is. Hangsúlyozza, hogy az egyiptomi művészet fénykorában a tudományok és a mesterségek „a tökéletességökhöz közelgettek . . . a’ Képfaragók igen finoman vésték a’ köveket ’s a’ legkeményebb Márványnak kedvök szerént adtak látszatot . . .”¹⁰ Az egyiptomi

⁷ Cornides Dániel eddig első említésnek vélt írásánál (1805) 10 évvel korábban jelent meg nyomtatásban ez az írás. A kérdéstről ld: TIMÁR Árpád: *Dürer-Literatur in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* = *Acta Historia Artium* 1978. 391–396.

⁸ Egyiptomi vonatkozásokat tartalmazott szobrászattörténeti cikke, valamint „A’ Római Gulyákról” című írása (Sokféle 1796. V. 95–99.) Önálló írásokat 1808-ban közöl Egyiptomról: „Memfis ’s Aleksandria” (1808. IX. db. 51–59.) „Egyiptomi Piramisok” (i. m. 59–61.) és „Egyiptomi Kereskedés” (i. m. 61–93.) címmel.

⁹ Az egyiptomi művészettel részletesebben foglalkozó első magyar nyelvű mű, Molnár János említett építészettörténeti összefoglalása még a régebbi típusú, az egyiptomi kultúra fontosságát a bibliai vonatkozásokkal magyarázó szemlélet terméke, míg Decsy Sámuel 1803-ban megjelenő, *Egyiptom országos históriája* című könyve már a 18. század végi alaposabb régészeti kutatások után megfigyelhető értékhangsúly-változást mutatja. Az egyiptizálás divatjának terjedésére néhány konkrét példát is találunk a hazai művészetben és építészetben: szárnyas szfinxek díszítették pl. a hédervári kastély bejáratát, piramis és egyiptizáló építmény volt az Esterházyak csákvári kastélyában, obeliszka a geryeszegi Teleki és a körmendi Batthyány kastélyban, stb. ld: ZÁDOR Anna: *Az angolkert Magyarországon.* = *Építés-Építészettudomány V.* 1793. 3–55. és RAPAICS Raymund: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon.* Bp. é. n. (1940)

¹⁰ *Sokféle* 1808. IX. 65–66.

művészet értékelésében bekövetkezett változás a klasszicizmus normatív, sok tekintetben merev szemléletének lazulására utal, s következménye — de egyben elmélyítője is — annak az új szemléletnek, mely a romantika kezdeteként az egyiptomi, távol-keleti és középkori (gótikus) művészet felé fordul.

Michelangelo és Raffaello nevének művészettörténeti toposzként való továbbélését jelzi, hogy Sándor István önálló írásokat szentel nekik *Sokféléjében*,¹¹ melyekben — a kor érdeklődésének megfelelően — a moralizáló hangvétel és az anekdotikus életrajzi elemek dominálnak. Ismertetéseiben alapvetően Vasari Vitájára támaszkodik, de — pl. Raffaellonál — más forrásokból is merít. Michelangelo Utolsó ítéletéről szóló írásában a világi és egyházi művészetnek az ellenreformáció művészetszemléletében gyökerező megkülönböztetése él tovább, míg a reneszánsz másik óriásának említése a klasszicizmus művészetelméletének terjedésével itthon is megerősödő Raffaello-kultuszhoz kapcsolódik.¹²

Kiemelt jelentőséget kapnak a kertművészethez kapcsolódó írásai, ha a kor természethez való viszonyát gyökeresen megváltoztató angolkert elterjedésének az európai művészet-, és kultúrtörténetben játszott fontos szerepére gondolunk. Az angolkert a természetben felolvadni vágyó polgári szentimentalizmust és szabadságvágyat reprezentálja, de az individualizmusban gyökerező félelmet is az elmúlástól; a természet felé irányuló idillikus, aranykor reminiszcenciákat sugalló elvágyódást, s fenyegető, vad szépségeinek félelemmel elegyes csodálatát. Sándor István is ezzel az újfajta érzékenységgel közelít a természethez: úti beszámolója leírásaiból a természettel bensőséges kapcsolatban élő ember panteizmusa sugárzik, árnyalva és elmélyítve a felvilágosodás és racionalizmus emberének érzelmességéről, a természet utáni idilli vágyódásáról alkotott képünket. Leírásaiban a rokokó pástyoridillek hangulata mellett találkozunk a természet szépségeinek bensőséges, őszinte csodálatával, de a félelmetes jelenségek iránti fogékonysággal, s a természet transzcendens, isteni jellegének, a természet erőinek való kiszolgáltatottságunk érzetének felvillantásával is. A korszak — s benne Sándor István — festői, érzékletes, érzelmileg motivált tájleírásainak jelentőségét a tájképfestészetre gyakorolt hatásukban, a tájképszerű kivágások, kompozíciók, romantikus motívumok terjesztésében is keresnünk kell. A svájci rajnai zuhatagot, a híres Rheinfaltt pl. olyan érzékletesen írja le, hogy olvasása közben szinte egy festményt látunk megelevenedni: festői a motívumok kiválogatása és a kompozíció is. Látogatásakor a nap a tejfehér „habokból álló tengerbe ragyogott... hogy a' hullás felett sok gyönyörű szivárvány látszott, mellyeknek külömbféle szép színét semmi emberi nyelv ki nem írhatja. Szint akkor a' hullás felett egy nagy Svájtzter ölyv is sokáig

¹¹ „A' Vég-ítéletnek Római képeről” Sokféle 1796. IV. 93–95. és „Rafaélról” Sokféle 1796. IV. 32–33.

¹² Raffaello itthoni kultuszához: Nemcsak Kazinczy említi leveleiben többször követendő példaként művészetét, s függeszti ki a Székes Madonnáról készült metszetet szobája falára, de Schwartner professzor tanácsára a Deák téri evangélikus templom oltárára is Raffaello Transzfigurációjának másolata kerül. Ld: CSATKAI Endre: *I. m.* 28. Michelangelóról szóló írásában a Vasaritól hagyományozódott elemek módosulásával találkozunk: míg a reneszánsz festő és életrajzíró a fraskót a rajta lévő meztelen figurák miatt ért korabeli gáncoskodást oktalannak tartja, Sándor István inkább az aretinói, dolcei hagyományokkal ért egyet, helytelenítve az „illetlen” jelenetek ábrázolását az egyházi művészetben, bár — mint más írásából kiderül — a meztelenség ábrázolásával kapcsolatban a világi művészetben és irodalomban jóval elfogadhatóbb, enyhébb nézeteket vallott.

mozdulatlan lebegett, mintha a ' természet' munkáját benne velünk együtt tsodálta volna. . . . A természetnek ezen nagyságos munkáját nem győztük eleget szemlélni, 's hatásával meg nem telhettünk. . . .'¹³ Felfigyel az útjába kerülő kertekre, parkokra is: bár lelkesen ír néhány franciakertről — mindenekelőtt a műfaj klasszikusáról, Versailles-ról — legtöbbit mégis az új divattal, az angolkerttel foglalkozik. Részletesen leírja pl. az angolkert előzményét jelentő rokokó kerttípus egy jellegzetes példáját, a München melletti Nymphenburg kastély parkját, ahol az egzotikus építmények, a remetelak és a fürdőpavilon funkcióinak értelmezésekor már a felvilágosodásra jellemző etikai szempontokkal találkozunk. A kastély lakói — véli — miután jóllaktak a gyönyörűen díszített „Badenburg” élvezeteivel, átmentek a „puszta, szegény és szomorú” barlangba, „s ott a ' világ' mulandóságán elmélkedtek, vagy lelki gyakorlást . . . tartottak.”¹⁴ Erőteljesebb etikai megközelítéssel találkozunk az észak-walesi denbighi kert leírásánál, ahol a morális nevelő szándék nemcsak a fákra, bokrokra aggatott erkölcsi intelmek formájában, hanem a kertépítési koncepcióban rejlő allegóriaként is jelentkezik, pregnáns és végtelen példáját adva a felvilágosodás didaktikus morálesztétikájának. A távolkeleti kertművészetnek az angolkert fejlődésére gyakorolt hatása miatt figyelmet érdemel a kínai kertek esztétikáját, elméletét adó hosszabb cikke:¹⁵ a természetelességre való törekvés; a középponti, centrális elrendezés helyett az esetleges, véletlenszerű nézőpontok kialakítása; a szorongató, félelmetes helyek, s szelíd, idillikus részletek tudatos keverése mindkét kerttípusnak fontos elemei. Több helyen találkozunk írásaiban a korban divatos, s az angolkert ideológiájában fontos szerepet betöltő romkultusz jelentkezésével. Egy régi, történelmi jelentőségű középkori vár romjainak elégikus, melankolikus leírásából — mely a megerősödő nemzeti tudat hatására a történelmi múlt építészeti emlékei felé forduló hazafias érdeklődés korai, 1808-ból való pregnáns példája — a hazai történelem, a dicső múlt tárgyi emlékeinek felfokozott tisztelete is kicsendül. Ebben az időszakban indult meg itthon a régi várak rendszeres topográfiai leírása, a 19. század elejének elméleti műemlékvédelmi kezdeményezései részeként.¹⁶ Hogy a régi történelmi jelentőségű várak kultusza a korban általános kelet-európai jelenség volt, mutatja Sándor István egy német nyelvű könyvből vett leírása a dévényi vár egykori pogány templomának elképzelt rekonstrukciójáról.¹⁷ A gótikának, mint szokatlannak, bizarrnak, fantáziadúsnak „felfedezése” részben szintén az angolkert elterjedésével függött össze: a gótizáló kerti építmények, romok, kápolnák az időben és térben

¹³ *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei.* Győr 1793. 483.

¹⁴ i. m. 393.

¹⁵ „A' Sinai Kertekről.” Sokféle 1791. I. 127—130.

¹⁶ Ennek a mozgalomnak első eredményei a Visegrádról, mint a hazai történelem kiemelkedő jelentőségű helyéről szóló írások voltak: TÓTH Pál: *A' Visegrádi Vár* = Tudományos Gyűjtemény 1817. (XI) 89—94. BÁRÓ MEDNYÁNSZKY Lajos: *Visegrádi Emlék Írás* = Tudományos Gyűjtemény 1818. (XII) 26—30. A hazai várakról a korban megjelent írások közül ld. pl.: Joseph von HORMAYR és BÁRÓ MEDNYÁNSZKY Alajos: *Taschenbuch für die Vaterländische Geschichte.* Wien 1811—1857. és PERETSÉNYI NAGY László: *Arad Vármegyében lévő Ó, és Új Váraknak Statistikás Isméréte* = Tudományos Gyűjtemény 1817 (XII) 66—78. stb.

¹⁷ „Szvatoplugról 's Divin Váráról.” Sokféle 1799. IV. 19—24.

csapongó képzelet építészeti megnyilvánulásai voltak. Fontos lépést jelentett a gótizálás terjedésében a középkori művészet értékeinek, esztétikai sajátosságainak — még ha csak a tetszés szintjén történő, nem teoretikus elmélyültségű — befogadása is: Sándor István többször ír tetszéssel az utazása során megtekintett gótikus épületekről. A klasszicizmus gótikaellenessége hatására s St. Denis-i apátságról még szinte mentegetőzve írja, hogy a „Templom góthus munkájú ugyan, de még is szép. . .” míg a strasbourgi Münsternek már szinte goethei elismeréssel adózik: „. . . egy tsodálatra méltó régi épület. . .”¹⁸

Sok és szerteágazó művészeti ismeretet közöl útleírásában: városonként megemlíti a templomok, kolostorok, kórházak számát, röviden leírja a fontosabb középületeket, köztéri szobrokat, s tájékoztatja az olvasókat az érdekesebb gyűjtemények, múzeumok gyűjtőköréről és leghíresebb alkotásairól. A megtekintett művészeti emlékek értékelésekor gyakran alkalmazza az útikalauzokban hagyományozódott közhelyeket, toposzokat, de olvasható néhány egyéni, szubjektív ítélet is, melyek alapján képet alkothatunk képzőművészeti ízléséről.

A kor szokásának s érdeklődésének megfelelően sok — alapvetően nem képzőművészeti jellegű — írásában is közöl művészeti információkat. Művelődéstörténeti, történeti, természettudományos cikkekben konkrét képzőművészeti vonatkozásokat olvashatunk pl. a szabadkőművesek titkos avatási szertartásairól, az Athos-hegyi kolostorokról, V. Sixtus életéről, a drága- és féldrágakövekről, stb. Fontos szerepet játszottak a korban a művészettörténeti ismeretek terjesztésében a művészanekdoták is: ezek az ókor óta ráirányítják a figyelmet a híres alkotókra és alkotásokra, s a földrajzi és történelmi határokon keresztül könnyedén mozgó alapmotívumok a mindenkori közönségnek a művészekkel és a művészettel kapcsolatos általános reakcióit is közvetítik. A Sándor István által közölt művészanekdoták között megtaláljuk a műfaj néhány fontosabb alaptípusát: pl. egy-egy technika, művészeti ág „feltalálóirol” (pl. Raffaello a majolikagyártást, stb.) vagy a művész és modellje közötti kapcsolatról szólókat. Ez utóbbinak végletes példáját említi a modelljét a nagyobb életszerűség kedvéért saját kezűleg halálra kínzó Michelangelóról szóló anekdotában. Több korszakon és országon átívelő vándormotívum jelentkezik az egyiptomi obeliszk európai felállításához kapcsolódó történetben: az eredetileg a konstantinápolyi ún. Atmeida obeliszkhez fűződő anekdóta nála — nyilván a korabeli forráskritika hiányosságai révén — már Domenico Fontana pápai építész római obeliszk-állítási tevékenységéhez kapcsolódott.

A távoli népek kultúrájával, művészetével foglalkozó írásai nemcsak utazásai során szerzett nyitottságában, hanem a kor szemléletében is gyökereznek. Már a rokokó szívesen alkalmazott kínai, japán, egyiptomi elemeket, bár inkább csak kuriózumjellegük miatt, játékos, könnyed díszítésként. A felvilágosodás eszmerendszerében az egyetemes, enciklopédikus tudás részévé válik az idegen népek szokásainak, életmódjának ismerete, míg a romantikában főleg az egzotikumok iránti vonzalom, s az érintetlen erkölcsű természeti népek közé való, rousseau-i értelemben vett kivonulás vágya jelenti az ideológiai alapot. Ez utóbbi Sándor

¹⁸ *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldett levelei*, Győr 1793. 368.

István érdeklődését is motiválta: Ostendében a tengerjáró hajókat szemlélve így sóhajt fel: „Egy ilyen nap kelet felé való tengeri járást szeretnék még életemben próbálni, s azokat a’ déli tengernek szigetein tsupa természet’ világánál fel nevelt embereket meg látogatni.”¹⁹ Nemcsak hosszabb, Kínáról szóló írásában találunk elszórt képzőművészeti utalásokat, hanem a grönlandiakról, kalmukokról, dél-tengeri vademberekről szóló cikkeiben is.

A *Sokfelében* és útleírásában néhány olyan megjegyzést is találunk, melyek a „művészettörténeti gondolkodás” korai jelentkezésére utalnak. A szó modern értelmében vett tudományos művészettörténeti gondolkodásról ekkor természetesen még nem beszélhetünk: amit a korban e kategórián érthetünk, az a képzőművészetre és annak intézményeire (a meglévőkre és a hiányzókra) való fokozottabb figyelésben; a műalkotások rendszerezésében időnként megfigyelhető történeti szemléletben; külföldi művészettörténeti törekvések ismertetésében, és a később kikristályosodó tudományos művészettörténeti módszerek korai, többnyire ösztönös alkalmazásában jelentkezik. A művészettörténeti gondolkodás kialakulásának fontos elemét jelentő történeti szemlélet Sándor Istvánnál leginkább a művészettörténettel érintkező történeti segédtudományokkal foglalkozó írásaiban fedezhető fel. A 18. században a régi képek, épületek, a régészeti leletek a hagyományos értelemben vett segédtudományok által feldolgozott pénzekhez, címerábrázolásokhoz, pecsétekhez hasonlóan elsődleges tárgyi történeti forrásokként funkcionáltak a történettudomány számára. A régészet és a művészettörténet önálló tudománnyá szerveződése előtt a művészeti emlékek rendszerezése elsősorban történeti, s nem esztétikai szempontok szerint folyt. A történeti múlt tárgyi emlékeinek tudományos kutatása a 18. században — főleg a kelet-európai kis nemzeteknél — a nemzeti öntudatot erősíteni szándékozó hazafias szellemi mozgalmaknak éppúgy részévé vált, mint a népköltészet, a zene, az irodalom emlékeinek gyűjtése.²⁰ A tudósok figyelme a 18. század végén a pénzleletek, régi könyvek, pecsétek mellett a kiemelkedő esztétikai értékeket jelentő nemzeti ereklyék és értékes műtárgyegyüttesek — pl. a Lehel kürtje, a koronázási ékszerek, a nagyszentmihályi és a szilágysomlyói kincsek felé is fordult.

Sándor István — történettudós és műgyűjtő lévén — figyelemmel kísérte a kortárs hazai és külföldi régészeti és numizmatikai kutatásokat. Schönvisner István 1801-ben megjelent éremtani összefoglaló munkájához pl. hosszú kommentárokat és kiegészítéseket fűz,²¹ s ezek egyikében kísérli meg forráskritikai, tipológiai és ikonográfiai módszerek kezdetleges alkalmazásával meghatározni a nagyszent-

¹⁹ i. m. 278.

²⁰ Lelkes vidéki levelezők számolnak be rendszeresen az újságokban a környékükön talált antik, „barbár” és keresztény kori emlékekről, a tudósok segítségét kérve a leletek meghatározásában. Bár ezt a törekvést hazánkban eleinte erőteljes nemesi, sőt feudális jelleg színezte — mint pl. a 18. század elejétől meginduló, a hazai őstörténetre vonatkozó latin nyelvű tudományos forrásfeltárást — az új, polgári értelmiség számára is egyre fontosabbá vált a múlt szellemi, kulturális értékeinek súlya, a megmaradt emlékek felkutatása és megmentése.

²¹ SCHOENVISNER, Stephanus: *Notitia Hungaricae rei nummariae ab origine ad praesens tempus*. Budae 1801.

miklósi kincs származási helyét és keletkezésének idejét.²² Az egyik edényen szereplő kentaur (valójában emberfejű oroszlán) ábrázolás alapján — melyet a Lehel kürtje egyik figurájával, illetve a Dnyeper mellett kiásott kurganokban talált, hasonló motívumokkal díszített tárgyakkal vet össze — a kincset keleti, ázsiai, hun eredetűnek tartja. Helyes intuíciójára utal, hogy a kincsen lévő „rovásírást” nemcsak ő vélte runáknak, hanem ez a nézet a későbbi szakirodalomban is sokáig tartotta magát, a kincs hun eredeztetésével együtt.

A Lehel kürtjén lévő motívumok analógiáit saját éremgyűjteményében lévő pénzek ábrázolásai között keresi, és történeti ikonográfiai érvekkel magyarázza a kürtnek Lehelhez történt kapcsolatát.²³

A régészet és a művészettörténet önállósodásának jele, hogy a kor tudósai már nemcsak történeti kutatásoknál alkalmazták forrásokként a régészeti és művészeti emlékeket, hanem történeti ismeretek vagy a történeti segédtudományok (oklevéltan, epigráfia) tényei szolgálták a régészeti, építészettörténeti ismeretek pontosításában is. Az okleveleket, krónikákat a jezsuitáknál folytatott tanulmányai és bibliográfusi érdeklődése révén jól ismerő Sándor István ezeket a forrásokat is alkalmazta Bécs korai építészeti periódusának rekonstruálásakor, valamint a hun és magyar fejedelmi szálláshelyekről, illetve királyi várakról szóló írásában. Ez utóbbiban monografikus szemlélettel és történeti igénnyel kísérli meg egy építészeti típus ismertetését. Időnként tudósít konkrét régészeti hírekről: pl. a herkuláneumi és pompeji ásatásokról, s útikönyvében is gyakran kitér a helyi régészeti ásatásokra és gyűjteményekre.

A történeti segédtudományok közül legképzettebb a numizmatikában volt. Nem egy tudóst, mint pl. Eckhelt, az európai hírű bécsi udvari numizmatát, személyesen is ismert. A hazai és külföldi szakmunkákból, katalógusokból szerzett²⁴ információkat saját és barátai pénzgyűjteményében lévő érmek alapján egészítette ki. Egy-egy pénzre, vagy a pénzekben megjelenő motívumra néha többször is visszatér folyóiratában, szükség esetén — újabb információk hatására — kiigazítva korábbi elképzeléseit. Monografikus feldolgozással találkozunk a IV. Béla rézpénzéről vagy Mátyás aranyairól szóló írásában.²⁵ Az elsónél röviden tájékoztatja az olvasókat a kérdés kortárs „szakirodalmából”, majd a pénz aprólékos leírása után ikonográfiai és tipológiai érveléssel támasztja alá a pénz datálását illető nézeteit. A monografikus feldolgozások mellett találunk összefoglaló írásokat is: a régi magyar pénzekben feltűnő motívumok mellett a hazai és az európai pénzverés történetét is megkísérli

²² A kutatástörténet Schönvisner 1801-es említése után a legközelebbiként Jerney János 1847-ben megjelent könyvét tartja számon, míg Sándor István ismertetése 1808-ban látott napvilágot. Ld: László Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs*. Bp. 1977. 19–41.

²³ Mivel a régi szövegek és ábrázolások Lehelét mindig kürttel mutatták be, az idők folyamán az ún. Jászkürt összekapcsolódott Lehel személyével.

²⁴ Könyvtárában megvoltak a legfontosabb hazai és külföldi történeti segédtudományi publikációk: Gatterer *Wappenkundéja*, Palma Károly heraldikai munkája. Koller Józsefnek a koronáról írt könyve, valamint a fontosabb numizmatikai összefoglaló munkák: Schönvisner éremtana és a Nemzeti Múzeum éremkatalógusa, Köhler *Ducaten Cabinetje*, valamint cseh és német pénzekről szóló leírások.

²⁵ „IV Bélának réz Pénzéről.” Sokféle 1801. VII. 92–95. és „Mátyás Királynak Aranyjairól”. uo.95–98.

végigkövetni.²⁶ Egyes motívumok, ikonográfiai elemek kialakulásában és elterjedésében — a szerves, autonóm stiláris fejlődés gondolatát érintve — az anyag és technika általi meghatározottságot tartja a döntőnek. „Úgy vélekedem” — írja — „hogy Országunknak mind a’ két Tzimere (eredetére ’s nagyobbdására nézve) többel tartozik a’ Pénz és Petsétvasmetszők szabad tevéseinek, hogy sem Királyink ’s Nemzetünk rendelkezésének.”²⁷ A történeti segédtudományok és a művészettörténet korabeli kapcsolatát mutatja, hogy a nemzeti címerben megjelenő hegymotívum eredetének kutatásánál képzőművészeti alkotást — a Nagy Lajos király korából származó ún. máriazelli fogadalmi Mária képet — hoz fel példaként, mint amelynek keretén régi címerábrázolások láthatók. Ismertet néhányat a tulajdonában lévő, vagy másoknál látott könyvekben található címerábrázolások közül, de könyvtörténeti érdeklődését mutatja a könyvnyomtatásról szóló cikke is, melyben részletesen ír pl. a fametszet, mint grafikai sokszorosító eljárás kialakulásáról és alkalmazásáról. Úttörő jelentőségűek a történeti ikonográfia módszerét érintő írásai: nemcsak szerzőnk korában, de még a 19. században sem nagyon törekedtek a történeti feldolgozások illusztrációinak összeválogatásánál a valóban korhű, autentikus képes források felkutatására. Sándor István a honfoglalás kori magyarok hajviseletének rekonstruálásakor emeli ki pl. hogy a középkori krónikákban, vagy a Nádasy-féle Mausoleumban látható fejedelmek képei éppúgy idealizált, képzeletszülte portrék, mint Krisztus ábrázolásai, ezért alkalmatlanok a honfoglalás kori viszonyok rekonstruálására. A tipológiai módszer csíráival találkozunk a korai keresztény templomokat rendszerező írásában: „... Sz. István ’s a’ Követői” — véli — „... ott rakatták a’ Keresztény Templomokat, hol egygykor vagy a’ Pogány Rómaiaknak Bálvány templomaik állottak, vagy pedig a’ Pogány Magyarok az Áldomásaikat szokták volt tartani. . . eme régi Templomok nálunk többire kettősök valának, az az al és fel Templomból állottak, a’ mint ezt megláthatni még most is a’ Sz. Mártonin, Pétsin, Veszprémin, ’s Tihanyin...”²⁸, míg szobrászattörténeti tanulmánya végén tipológiai és ikonográfiai módszerrel követi végig a svájci hindelbanki templomban látott siremlék szobrászati motívumának vándorlását. A modern műemlékvédelem alapvető kérdését érintve buzdít néhány helyen a régi építészeti emlékek eredeti jellegének megőrzésére. Helyteleníti a baseli gótikus Münster modern átfestését: „Ez ilyen régi gyönyörű Templomokat semmi sem rutitja inkább, mint a’ meszelés vagy más akár mi bé festés, mert az által a’ szép ’s tiszteletre méltó régi képöket egészen elvesztik, ’s kortsosakké lesznek, az az sem új sem régi képet igazán nem mutathatnak. Ez leg inkább hazánkban igen gyakran történik, a’ mi is rossz izt ’s értetlenséget szokott jelenteni.”²⁹ A múzeumi szemlélet korai jelentkezésére utal, hogy a bécsi Belvedere képgyűjteményéről írva hangsúlyozza: a nagyközönség hetente egy nap ingyen látogathatja a képtárat, s ingyenes nyomtatott katalógust is kapnak az érdeklődők. Utazásai során gyakran ír a

²⁶ „A’ Magyar Pénzről és tzimerről.” 1796. IV. 111—114. „A’ mostani kelő Pénznek Neveiről ’s kezdeteiről.” Sokféle 1801. VII. 98—102.

²⁷ Sokféle 1808. IX. 116.

²⁸ Sokféle 1808. X. 166—167.

²⁹ Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Győr 1793. 536.

felkeresett múzeumokról, művészeti akadémiákról, vagy híres műkereskedésekről, érdeklődött tehát a művészeti közélet korabeli intézményei iránt.

Külön figyelmet fordít a képzőművészeti terminológiára. A kor szokásának megfelelően szinte minden fontosabb kifejezésnél megadja a francia, német, latin megfelelő valamelyikét, hogy az ismertebb idegen kifejezéssel magyarázza a bizonytalan magyar jelentést. A nyelvújítás szellemében megkísérli új magyar szavakkal helyettesíteni az idegen kifejezéseket: egyiptomi cikksorozatához pl. a fontosabb szakkifejezések általa ajánlott magyar megfelelőit tartalmazó szótárt mellékel. Igen korán használta mai értelmében a szobor szót, nem nyert azonban újításával elismerést, mert később visszalépett használatától. Nála találkozunk először itthon a művészet kifejezéssel, bár a maitól éppen eltérő, mesterség jelentésében: ez is jól mutatja a korabeli terminológiai bizonytalanságot. A nyelvtudomány állása szerint a stílus szóinak egy időszak vagy személy művészi formanyelvét jelentő kifejezésként való feltűnése itthon 1805-re tehető, de — mint láttuk — Sándor István már 1795-ben, szobrászattörténeti írásában ebben az értelemben használta ezt a kifejezést.

Bár írásában nem találkozunk rendszeres, teoretikus esztétikai fejtegetésekkel, egyes megjegyzései fényt vetnek a kor képzőművészeti ízlésére, és a képzőművészet funkciójának korabeli értelmezésére. A ritka és a szép fogalmi elkülönítésénél pl. hangsúlyozza a középszerű műalkotások tömegéből kiemelkedő utánozhatatlan remekművek fontosságát, de a felvilágosodás morálesztétikájának hatására gyakrabban találkozunk nála a műalkotások elsődlegesen etikai szempontú vizsgálatával: a mű morális jelentése — talán mint a legkönnyebben megfejthető jelentésréteg — kerül előtérbe. A festészetben a barokkos lendületű, mozgalmasságot kifejező, élethű ábrázolásokat kedveli. Velencében Bassano, Tintoretto, Tiziano, Veronese azon képei nyerek el tetszését, melyeken a kifejezés elevevénye, az érzelmekre gyakorolt erős hatás jelentkezik: a barokk empirizmusában és szenvedélyességében kiteljesedő, pátozzsal teli, naturalista ábrázolást tartja a legfigyelemreméltóbbnak.³⁰ Az építészet és a városrendezés terén jobban befolyásolta kora ízlése: bár útja során a szép gótikus vagy barokk épületek is elnyerik tetszését (strasbourgi dóm, párizsi Notre Dame, vagy a melki apátsági együttes) leginkább mégis a nyugodt, klasszikus kompozíciójú, reneszánsz tagolású, preklasszicista vagy klasszicista épületek ragadják meg figyelmét: Palladio épületei, a londoni Szt. Pál katedrális, a párizsi Invalidusok temploma, a versailles-i Kis Trianon, a solothurni St. Ursus katedrális, a torinói Stupinigi palota, stb. A városrendezésben is a mértani szerkesztésű, egyenes utcákat, nagy tereket kedveli: Karlsruhe és Berlin elrendezését dicséri.

³⁰ Itt is számolhatunk természetesen a kor sajátosságaival: a természethű ábrázolást pl. a felvilágosodás magyar esztétikája is nagyra értékelte; a műalkotások által kiváltott érzelmi hatás, „lelki megilletődés” hangsúlyozása pedig már a preromantikára utalhat. Angliában és Franciaországban a racionalizmussal szemben fellépő szenualizmus már korábban igyekezett érvényt szerezni a szubjektív, érzelmi és képzeti mozzanatoknak a filozófiában és az esztétikában egyaránt, de a szemet és lelket megillető műalkotások nyerték el gyakran pl. annak a Kazinczynek tetszését is, aki a klasszicizmus művészetének leglelkesebb hazai propagátora volt.

Többarcúság jellemezte a képzőművészet funkcióját érintő gondolatait is. A képzőművészet számára — a felvilágosodás szellemében — része volt az egyetemes ismeretek gazdag tárházának, nem fontosabb és nem jelentéktlenebb része, mint pl. a természettudományi és a technikai ismeretek. Sajátos hangsúlyt a művészet a történeti szempontú vizsgálódás során kap: szobrászattörténeti, építészettörténeti, címertani fejtegetéseihez sorolhatjuk viselettörténeti írását is. Az enciklopédikus (ismereti) és történeti feldolgozáson kívül azonban szinte teljesen hiányzik nála a képzőművészet esztétikai szempontú vizsgálata. Sem képzettsége, sem affinitása nem volt ehhez, s nem is képezte magát tudatosan ezen a téren. A kortárs képzőművészet iránt sem érdeklődött, pedig ez éppúgy része lehetett volna a hazai művelődés fejlesztésére irányuló törekvéseinek, mint a nyelvújítás, bibliográfia, folyóiratszerkesztés iránt megnyilvánuló aktív érdeklődése. Önkéntelenül kínálkozik az összevetés a kortárs Kazinczy képzőművészethez való viszonyával. Kazinczy — elméleti tudatossággal a klasszicizmus talaján állva — ösztönösen a romantika művészetkultuszát, művészetközpontúságát éli át: lelki meghatottságként, különleges, áhítatos élményként ünnepli írásaiban a műalkotásokkal való találkozást, míg a kortárs képzőművészet fejlesztésére, s a befogadói rétegek ízlésének emelésére irányuló tevékenysége a művészetnek az emberi életet minőségileg átalakítani, befolyásolni tudó erejébe vetett hitet feltételezi. Kazinczy számára a képzőművészet esztétikai szemlélete és átélése kifinomult, magasabbrendű életvitelt biztosíthat. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Kazinczy érzékenysége, korát sok tekintetben megelőző, a romantika művészeteszemélyét megelőlegező szemlélete volt a szokatlan, a kirívó a korban, s a képzőművészeti élményt az irodalmiakon átszűrő — mint a Sándor Istváné is — a tipikus, az általános. A képzőművészet közvetlen, elsődleges vizuális szemléletének elterjedésével a 18—19. század fordulóján még nem számolhatunk. A korban uralkodó irodalmias műveltség-eszeményt nemcsak a művelt, felvilágosult értelmiség nagy része képviselte, hanem a képzőművészek is,³¹ s irodalmi áttételeken keresztül, elvont, gyakran tudálos képnyelvi magyarázatokkal közelíti a képzőművészethez a korabeli folyóiratok, újságok nagy része is. A képzőművészet autonóm esztétikai és vizuális megítélésének nyelve és képessége nem alakult még ki: az intellektuális megközelítés a korban — s még később is sokáig — jóval erősebb, mint a vizuális, közvetlen befogadói. Sándor István a képzőművészetet az élet esetleges, járulékos elemeként értelmezte. Azzal, hogy elválasztotta a vallástól és a mindennapi élettől, a barokk művészetelmélet expanzív, agitatív szemléletéből szakadt el, nem jutott azonban el a művészet és élet szerves egybefonódásának, magasabbrendű egységének romantikus gondolatáig. Egy-két írásában azonban a képzőművészet esztétikai autonómiája gondolatának ösztönös megsejtése fedezhető fel: a művészi alkotásban való gyönyörködés szerinte dísz, fűszerezője a mindennapi életnek, de nem a kényelmet szolgáló rokokó

³¹ Czifka Péter elemzése rámutat, hogy a korszaknak a kortársak szemében par excellence magyar képzőművésze, Ferenczy István is a természeti és művészeti valóság egy részét antik másolatokon átszűrve fogadta be. L. erről: Czifka Péter: *A pályakezdő Ferenczy István*. = *Művészet és felvilágosodás* Bp. 1978. 465—515.

tárgykultusz szintjén, hanem a „mázolások” ezreiből kiemelkedő zseniális műalkotások, remekművek ritkaságában és utánozhatatlanságában rejlő élvezet révén.³²

Sándor István ízlésére, érdeklődésére fényt vető könyvtára és műgyűjteménye a halálát követő jogi huzavonák során szétforgácsolódott. Könyvtárát több intézmény között osztották szét, műgyűjteménye pedig valószínűleg beolvadt közgyűjteményeinkbe. Útkönyvében több helyen ír az útközben vásárolt metszetekről, térképekről, *Sokféléjében* pedig gyakran hivatkozik — nézeteit alátámasztandó — birtokában lévő pénzekre, műtárgyakra, illusztrált könyvekre. Műgyűjteményének néhány darabja szerepel az 1825-ben kiadott, a Nemzeti Múzeum anyagát ismertető katalógusban³³ a hazai múzeumokban azonban nem sikerült ezek nyomára bukkannom.

PAPP, JÚLIA

Les connaissances de beaux-arts et les débuts „de la pensée d'histoire de l'art” dans les ouvrages d'István Sándor

Dans sa relation de voyage parue en 1793 et contenant ses impressions de voyage en Europe Occidentale, de même que dans sa revue encyclopédique intitulée *Sokféle* (Toute sorte de choses), parue entre 1791 et 1808, István Sándor communiquait des connaissances multilatérales du domaine des beaux-arts aussi. Outre son activité de vulgarisation, il enrichit par quelques traits concrets la préhistoire de l'histoire de l'art hongrois aussi. C'est chez lui qu'on se rencontre d'abord avec les mots statue, style, art, symbole, ligne, et c'est lui qui mentionne le premier en Hongrie la théorie de J. J. Winckelmann de l'évolution du style. En devançant la recherche de presque un demi siècle, ce fut lui qui fit pour la première fois une tentative en langue hongroise de déterminer l'origine du trésor de Nagyszentmiklós. Dans sa revue *Sokféle*, il rend compte, dans une étude détaillée, de l'histoire de la sculpture à partir de l'antiquité jusqu'à sa propre époque, mais il publie des écrits sur Raphaël, sur Michel-Ange, sur l'art des jardins, sur l'art égyptien, etc. Il essayait de suivre les traces des résultats des recherches scientifiques contemporaines dans ses publications s'occupant des monuments de la numismatique, de l'héraldique et de l'archéologie. Outre son intérêt pour la protection des monuments d'art et pour les musées, on peut observer dans ses écrits les germes instinctifs de la typologie et de l'iconographie et des efforts en vue de la recherche de la terminologie des beaux-arts et de l'esthétique.

³² „... hamarabb találhatni-fel tíz ezer Mázólast, mint egyetlen egy Remeket. Ha minden szép és jó volna, tehát minden bizonynal semmin nem tsudálkoznánk” ám akkor vajon — gondolkodik el — „... az Élés mellett ... Örömet és Gyönyörködést ... éreznék-e?” (*Sokféle* 1796. IV. 143.) A Cid, a Horatiusok egy-egy szép helye, a versailles-i kert, a Medici Vénus, stb. „a' szépségében egyetlen egy vala. -” (uo. 143.) stb.

³³ MILLER Jakab Ferdinánd: *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici, sive Catalogus Historico-criticis Antiquitatum. Raritatum. et Pretiosorum cum Bibliotheca Antiquaria, et Numaria eiusdem Instituti.* Budae, 1825. 45. és 52. o.

A Szeged története (1920—1925)

„A jó újság a közönség hivatalos lapja.”
(Juhász Gyula)

Szeged város leghosszabb életű, bár törésekkel, visszalépésekkel tarkított történetű napilapja, a *Délmagyarország* — indult 1910-ben, tehát immár közel nyolc évtizede — történetének egy szakaszában *Szeged* címmel jelent meg.¹ Ez a szakasz nem volt hosszú, mindössze 1920-tól 1925-ig tartott, de még e rövid szakasz is tovább tagolódott; a Szeged önmagában is már-már több lapnak tekinthető. 1920-ban, kényszerhelyzetben, ha nem is jobboldali, de határozottan „lojális” újságként indult a „szünetelő” *Délmagyarország* helyén, utóbb azonban, de még hamarosan, visszatért régi liberális-baloldali hagyományaihoz, majd — újabb szerkesztőváltás után — a liberális-radikális *Világ* vidéki rokonlapja, a szegedi liberális polgárság és a szervezett munkásság orgánuma lett. Ez utóbbi szakasza, mely 1922—23-tól betiltásáig tartott, a lap fénykora, egyben, ahogy Péter László írta, a vidéki újságírás Horthy-korszakbeli történetének egyik csúcsa.² Történetének föltárását ez már önmagában is indokolja. De van ennél általánosabb érvényű indoka is a *Szegedről* való értekezésnek. A vidéki lapok mindenkor a *helyi társadalom* nyilvánosság teremtő fórumai voltak, s így vizsgálatuk akkor is kívánatos, ha nivójuk esetleg nem éri is el fővárosi társaiékat. A helyi társadalom, a helyi nyilvánosság viszonyaiba ugyanis ezek világitanak bele — anyagukkal is, színvonalukkal s esetleges színvonalatlanságukkal is. A *Szeged* pedig az ország akkori második legnagyobb városának viszonyait tükrözte és alakította, s így ismeretének hiánya az egységes magyar sajtótörténet megírását is akadályozza, vagy legalábbis egyoldalúvá, főváros-centrikussá teszi.

1. Az „előtörténet”; a Szeged megindulása és első szakasza

A *Szeged* létrejötté egy sajátos helyzet következménye volt. A város ugyanis, mely a trianoni Magyarország második legnagyobb lélekszámú városa lett, a háború végén különleges körülmények közé került. 1918 decemberében a Franchet d'Espéray tábornokkal megkötött belgrádi szerződés alapján, a franciák Szegedet

¹ *A Délmagyarország fél évszázada 1910—1960*. Jubileumi emlékkönyv. Szerk. LÓKOS Zoltán, PÉTER László, [Sz.] SIMON István. Szeged, 1960. 6., 81. A Szegedről l. még PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Szeged, 1955. 7—8., 10—11., JUHÁSZ Gyula *Összes Művei* 7. köt. Sajtó alá rend. ILIA Mihály. Bp. 1969. 334. (E kötet a továbbiakban: JGYÖM)

² PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 8.

katonai megszállás alá vonták, s e helyzet egészen 1920. március 1-ig fönmarad. S bár az országban zajló események valamiképpen ide is beszűrődtek, igaza volt Tonelli Sándornak, aki szerint az akkori viszonyokat leginkább úgy lehet jellemezni, „hogy Szeged francia ellenőrzés alatt álló független városi köztársaság volt, melynek területe a sajátképpen városon kívül Dorozsma, Algyő és Tápé községekre terjedt ki”.³ E „köztársaság”, persze, telve volt francia csapatokkal, a szerveződő nemzeti hadsereg tisztjeivel, s az egész ország menekültjeivel. De belső életét, politikai küzdelmei élességét a franciák jelenléte letompította, így a város „szigetként emelkedett ki a legellentétebb politikai érdekek összeütközésének középpontjából”,⁴ s „Szeged így jóformán egyetlen városa maradt az országnak, amely nagyjából és egészében intakt módon élte át az 1918—20. esztendőket”.⁵ Mire a franciák kivonultak a városból, addigra az atrocitások nagyja lezajlott, az ellenforradalom csöndesedőben volt.

A háború elvesztésének azonban így is súlyos következményei lettek: a város társadalmi szerkezete kedvezőtlenül változott meg. A lakosság (1920-ban: 120 ezer fő) harmada eleve tanyán élt, azaz nem-urbánus életmódot folytatott — a város karakterét lényegében már korábban is *paraszi* és *hivatalnoki* rétegei adták meg. Olyan, jellegzetesen városi rétegek pedig, mint a kereskedelem és hitelélet résztvevői, most a Szeged körül kialakult régió nagy részének elcsatolása miatt, elvesztették bázisukat. 1918 előtt a „Bácska és Torontál megye alimentálta legfőképpen Szeged kereskedelmét, malom- és kenderiparát, oda dolgoztak a szegedi iparosok, viszont ezeknek a területeknek a kereskedői főleg Szegeden fedezték textilárukban és egyéb cikkekben a szükségletüket. Ezeknek a nyersanyagot szállító és a kereskedelmet tápláló piacoknak az elvesztése volt a legfőbb okozója annak a válságnak, amelyen Szeged gazdasági élete az utolsó esztendő folyamán [azaz a húszas évek első felében — L. A.] átment s ez a veszteség súlyosbította még lokális természetű módon azokat a bajokat, amelyek országszerte is jelentkeztek”.⁶ Társadalmi síkon pedig tovább gyöngítette a polgári rétegek súlyát, politikai erejét.

1920 márciusa után így sajátos kettősség rögzült. A város, az ideözönlő „idegenek” révén is, a „szegedi gondolat” szimbóluma lett,⁷ a kurzus törekvéseit az erősen „fejlett” hivatalnokgarnitúra szolgálai közvetítette, sőt „adoptálta” a város viszonyaira, a baloldali értelmiség pedig részben szétszórodott (az ország határain túlra is), részben defenzívába szorult, s csak kevesen maradtak megfélemlíthetlenné. De — hála az 1918 és 1920 közötti események „lefojtottságának” — a baloldaliságnak még mindig jelentős (igaz, részben csak potenciális) pozíciói maradtak.

A szegedi újságírás területén ez a kettősség úgy érvényesült, hogy a húszas évek első felében a város nyilvánosságkonstituáló fórumai radikálisan átrendeződtek. A háború utolsó éveiben még három jelentős, progresszívnek tekinthető lapja volt a városnak: a Móra Ferenc szerkesztette *Szegedi Napló*, a liberális-radikális ha-

³ TONELLI Sándor: *Szeged. Ismertető a város múltjáról és jelenéről, kultúrájáról és közgazdaságáról*. Szeged, 1926. 27.

⁴ TONELLI Sándor, *i. m.* 27.

⁵ TONELLI Sándor, *i. m.* 27.

⁶ TONELLI Sándor, *i. m.* 29.

⁷ PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 5.

gyománnyú, de már fáradó *Szeged és Vidéke*, s a följjövő *Délmagyarország*. E három lap azonban egymás után megszűnt; előbb a *Szeged és Vidéke* hallgatott el, majd a *Délmagyarország* s az (immár Móra nélküli) *Szegedi Napló*. Közben — még 1919-ben — megszületett a szélsőségesen ellenforradalmi *Szegedi Új Nemzedék*, amely azután egészen 1944-ig a szegedi sajtó egyik domináns vonulata tudott maradni. Ám — s ez éppen a *Szeged* történetének leírásával válik világossá — viszonylag hamar, már 1922/23 körül létrejött a másik pólus is a *Szeged* (majd: *Délmagyarország*) formájában, s a két világháború közötti időszakot már két lap szembenállása, a *Szegedi Új Nemzedék*, ill. a *Délmagyarország* dualizmusa határozta meg.

Ennek az átrendeződésnek egyik fontos láncszeme volt a politikailag „kompromittálódott” *Délmagyarország* megszűnése 1920. május 30-án.⁸ A lap tulajdonosa és főszerkesztője, Pásztor József (1884—1962) már 1919 nyarán vagy őszén — félve az ellenforradalomtól — elhagyta az országot, s Bécsben próbálta átvészelni a zavaros időket.⁹ A lapot így — ideiglenes megbízással — helyettese, Frank József szerkesztette, s — Juhász Gyulával, valamint a kezdő Pór Tiborral — jórészt maga is írta. De a szegedi utcákon már a nemzeti hadsereg tisztjei randalíroztak, s már pusztá jelenlétükkel, megismétlődő „kilengéseikkel” lehetetlenné tették a normális szerkesztést, a nyugodt lapcsinálást.¹⁰ A franciák kivonulása (1920. márc. 1.) után pedig atrocitásoktól is tartani kellett. (Ez volt az az időszak a város történetében, amikor Móra Ferencet, aki már a halálra is fölkészült, vidékre menekítette a „literátus rendőrfőkapitány”, Szalay József,¹¹ nehogy az író áldozatul essék a hisztériának). S bár a lap ezt követően még elvegetált pár hónapot, sorsa megpecsételődött, a megfélemlített tulajdonos nem mert szembefordulni az árral, s a félév vége felé haladva beszűntette a lap megjelenését.

A *Délmagyarország* munkatársai széjjelszóródtak. A tulajdonos-főszerkesztő visszavonult a közéletől, s csak nyomdájával törődött; Juhász Gyula és Pór Tibor átszerződött a szociáldemokrata párt akkoriban szerveződő lapjához, *A Munkához*, melyet az a Deák Dezső szerkesztett, akivel korábban együtt dolgoztak a *Délmagyarország* szerkesztőségében; Frank József pedig eltűnt a nyilvánosság elől.¹² Az 1918—19-es munkatársak egy része — sportnyelven szólva — már korábban „kipontozódott”.

A megszűnt *Délmagyarország* helyett — pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: helyén — pár hónap múlva új lap indult, a *Szeged*. Ez az új — e néven már a második szegedi — lap 1920. augusztus 15-én hagyta el először a nyomdát. Az impresszum adatai szerint dr. Szilassy Cäsar (1881—1927) és Vermes Ernő szerkesztette, a szerkesztésért Szilassy felelt. A laptulajdonos a „Szeged” lapkiadó vállalat lett, a felelős kiadó pedig dr. Szalay László (a későbbi népies író, ekkor

⁸ A *Délmagyarország* fél évszázada, 81.

⁹ Pásztor pályafutásáról l. LENGYEL András: *A laptulajdonos-főszerkesztő. Vázlat Pásztor Józsefről. Kézirat. Bécsi emigrációjáról*: SARLÓ Sándor: *A bator költő*. In: *Juhász Gyula 1885—1937*. Szerk. PAKU Imre. Bp. 1962. 349. (E kötet a továbbiakban: JGYE)

¹⁰ SARLÓ Sándor, i. m. 349—350.

¹¹ Vö. *Móra Ferenc levelezéséből*. Sajtó alá rend. KÓHEGYI Mihály és LENGYEL András. Kecskemét, 1979. 90—97.

¹² Vö. ÚR György: *A szegedi újságírók körében*. In: JGYE, 343—344.

egyszerű tisztviselő).¹³ A lapot, jellemző módon, a mindig kormánypárti Endrényi Imre nyomdájában nyomták.

„A Szeged — ahogy Sarló Sándor (az egykori Pór Tibor) *Visszapergető* című emlékezése jellemzi — kezdetben a kormány által szubvencionált esti lap volt, amely a keresztény kurzus szélsőséges, jobboldali megnyilvánulásait letompítva, javarészt elhallgatva, helyt adott liberális megnyilatkozásoknak is, a jogrend megszilárdítását szorgalmazta. A lapnak két szerkesztőt is adott végzete: az egyik Szilassy Cäsar, mérsékelt jobboldali, a másik Vermes Ernő, mérsékelt baloldali irányzattal.”¹⁴ „Szilassy fehér kettős-keresztet hordott a gomblyukában. Hogy ez mit jelent, sose kérdeztük, csak tudomásul vettük, hogy ő a kurzusnak valami mérsékelt fajta embere, szélsőségellenes, békülékeny, aki hajlandó együttműködni a polgári-demokrata Vermes Ernővel.”¹⁵ Nekrológja, amelyet a *Délmagyarország* közölt,¹⁶ ugyanezt a képet erősíti meg róla, jóllehet már az ellenforradalmárok első szervezkedésében is részt vett.

Szilassynak ez a politikai hinterlandja lehetett az oka, hogy az induló *Szeged* irányának meghatározásában az övé volt a döntő szerep; szerkesztőtársa inkább a szerkesztési rutin képviselője, a napi gyakorlat alakítója volt. Egyikőjük sem sorolható azonban az igazán kvalitásos szerkesztők közé. S bár nyilvánvalóan igaza van Sarló Sándornak, aki a lap szürkeségét a szerkesztők politikai kompromisszumából származtatta,¹⁷ azt is látni kell, újságírói képességeik is eleve gyöngéek voltak. Később, más körülmények között sem csinált jó lapot egyikük sem.

A munkatársi gárda, amely jórészt színtelen és jellegtelen, névvel, sőt szignóval sem jegyzett anyaggal látta el a lapot, kezdetben maga is szürke volt. Egy részüket nem is ismerjük név szerint, kisebb részük pedig, mint pl. Vigh Jenő, aki az alapítástól 1922 tavaszáig volt a *Szeged* belső munkatársa, a szegedi újságírás harmadik-negyedik vonalába tartozott. A lap jellegéből, az esténkénti megjelenésből adódó „műfaji” kívánalmak (gyors, rövid tájékoztatás stb.) is olyan pályára állították a Szegedet, amely nem kedvezett a hosszabb, alaposabb cikkeknek, az elemző és kommentáló újságírásnak. A lap anyaga kezdetben zömmel rövid, elemzést és kommentárt nélkülöző tudósításokból, hírekből állt, s a legfőbb cél a viszonylag gyors helyi hírszolgálat volt. Ám ezt a szűkös, de korántsem lebecsülendő funkciót is csak jelentős korlátozással töltötte be. A szerkesztők, nyilván elsősorban Szilassy Cäsar politikai szűrője meglehetősen sikeresen sterilizálta a lapot, megkerülve így az élet produkálta „érdességeket”. Bár erős gúnnyal, de nem alaptalanul írhatta emlékezésében Sarló Sándor a kezdeti *Szeged*ről, hogy „képzeltető, milyen nemzöképtelen újságot hoztak létre [a szerkesztők — L. A.] a csendesnek egyáltalán nem mondható akkori időkben.”¹⁸ A lap legfőbb érdemének így az tekinthető, hogy — bár ellenforradalmi indíttatású szerkesztő legitimálta — a

¹³ *A Délmagyarország fél évszázada*, 81. Szilassyról I. Délmagyarország [a továbbiakban: Dm], 1927. febr. 22. 5.

¹⁴ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 21. = Dm, 1978. okt. 21.

¹⁵ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 15. = Dm, 1978. okt. 13.

¹⁶ *Szilassy Cäsar halála*. = Dm, 1927. febr. 22. 5.

¹⁷ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 15. = Dm, 1978. okt. 13.

¹⁸ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 15. = Dm, 1978. okt. 13.

lap egésze a konszolidálatlan, legvéresebb szakaszán éppen csak túljutott ellenforradalom idején sem lett uszító lap; akkor is mértékletes maradt, amikor ez nem lehetett könnyű, amikor nehéz volt nem beállni a kurzuslapok sorába.

A Bethlen István miniszterelnökségével (1921) fölgyorsuló konszolidációs folyamat azonban fölelevenítette az igényt Szegeden is egy liberális újság iránt. S bár ennek az igénynek a lassú formálódását, közönségtörténeti vonatkozásait ma még nem tudjuk rekonstruálni, a változásnak a Szegedben megmutatkozó jeleire fölfigyelhetünk. Szalay Lászlónak a felelős kiadó posztjáról történő távozása (1921. jan. 16.) ugyan még nem bizonyos, hogy e változási-megújulási sorba illeszthető, ha következményei efelé mutatnak is. Az azonban már félreérthetetlenül a változást jelezte, hogy 1921 második felében, 1922 elején részben megnőtt a lapban a liberális olvasók érdeklődésének megfelelő közlemények száma, részben pedig — ezzel összefüggésben — új munkatársak is föltűntek a Szegedben. A Szeged munkatársa lett a Délmagyarország régi gárdájából, a Munkából kiváló Pór Tibor, aki bár még nem volt a kommunista párt tagja, a szociáldemokratákat már túl opportunistának találta. S rovatot kapott a Szegedben — *Jóestét*... címmel — Balassa Armin, a Szeged és Vidéke egykori tulajdonos-főszerkesztője is.¹⁹ Ő ugyan ekkor már régen túljutott pályája csúcán, s régi harcosága is megfáradt már, de elveit, liberális-radikális eszményeit nem adta teljesen föl. Még egyértelműbb jele volt a változásoknak, hogy az anyagilag gyöngye alapokon nyugvó Szeged lapkiadó vállalaton belül megindult a harc, amely azután döntő személycserékhez vezetett.

A Szeged 1922. március 14-i számában rövid hír adta tudtul, hogy a lap felelős szerkesztője, „dr. Szilassy Cäsar távollétében a lap szerkesztéséért Vermes Ernő szerkesztő felel”. (3.) Egy héttel később, 1922. március 21-én pedig már arról számolt be a lap (*Szerkesztőváltás* címmel), hogy: „Dr. Szilassy Cäsar, aki lapunknak fennállása óta felelős szerkesztője volt, nagy sajnálatunkra a mai napon a lap kötelékéből kilépett. A Szegednek a mai naptól kezdve Vermes Ernő a felelős szerkesztője.” (3.)

Mi történt? Miért borult föl a két szerkesztő sajátos koalíciója? Sarló Sándor emlékezéseiben erről is olvashatunk, tőle tudható meg, mi történt a háttérben. Az 1922. júniusi parlamenti választásokat megelőző hetekben, írja Sarló, „Szilassy Cäsar a székesfővárosba utazott, azzal a titkolt céllal, hogy a kormánypárti jelölt érdekében újabb anyagi támogatást járjon ki Eckhardt Tibor sajtófőnöknél a sajtópropaganda, vagyis a Szeged javára. S mialatt Cézárunk nagy ambícióval Pesten caplatott (nem tudni, milyen eredménnyel), ezalatt a szerkesztőség másik vezetője, Vermes Ernő egészen mást gondolt: az ellenzéki jelölt érdekében felajánlotta a lapot bizonyos helybeli liberálisoknak (Wimmer Fülöp, Ottovay Károly stb.) szanálás céljából.” Az „urak kaptak az alkalmon, annál is inkább, mivel a Szegedi Napló időközben történt betiltásával (ürügy: Terescsényi György «Krisztusgyalázó» nagypénteki cikke), a város teljesen ellenzéki újság nélkül

¹⁹ Pór Tiborról l. PÉTER László: *A háromnevű író. Sarló Sándorról*. In: P. L.: *A szerette város*. Bp. 1986. 461–464., PÉTER László: *Elhunyt Sarló Sándor*. = Dm, 1986. ápr. 18. Önéletrajzát, *Visszapergető* címmel a Dm közölte, 1978. szeptember 26-tól okt. 26-ig, majd 1979. szept. 11-től okt. 2-ig. — Balassáról mai földolgozás nincs, de egykori munkatársa, JUHÁSZ Gyula többször írt róla. Így pl: *Nefejejcek*. = Szeged [továbbiakban: Sz], 1924. jan. 20. = JGYÖM 7:71–74.

maradt. Megalakult tehát a Szeged RT, s mire Szilassy a városba visszaérkezett, addigra Vermesnek sikerült őt a szerkesztőségből kiakolbólintania.²⁰

A lap kiadásában és szerkesztésében tehát jelentős változás következett be. Ez azonban nem vége, hanem inkább kezdete lett az átalakulásnak. A lap mögött álló tőkés csoport komoly változásokra készült: át kívánták alakítani a munkatársi gárdát, s az addig esténként megjelenő *Szegedet* súlyosabb szavú reggeli lappá akarták átszervezni.

Az előkészületek 1922 áprilisában zajlottak le. Április 4-étől a *Szeged* nyomását az addigi nyomdától, amely Endrényi Imre kezében volt, Pásztor József nyomdája, a Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavidálat vette át. Április 22-én egy szerkesztőségi hír arról számolt be, hogy „Vigh Jenő kollegánk, aki lapunknak megalapítása óta értékes és becsületes munkása volt, szerkesztőségünkől a mai napon kilépett”. (3.) Április 27-én pedig *Olvasóinkhoz* című közleményünkben — kiemelt helyen, az 1. oldalon — bejelentették, „vasárnaptól” reggeli lap lesz a Szeged. (E közleményüket másnap megismételték.) Április 29-én — a változások jeleként — újra *Olvasóinkhoz* címmel tettek közzé közleményt, s ebben bejelentették, a Szeged új munkatársi gárdát alakít. Másnap, április 30-án pedig az 1. oldalon hozott, *Határkő* című cikkben tudatták az olvasókkal, hogy „ma”, azaz 30-án jelenik meg utoljára délutáni lapként a Szeged. S itt azt is leszögezték, „újjászervezett szerkesztőségünk garanciát nyújt arra, hogy lapunk azoknak a követelményeknek is megfelel majd, amelyeket egy reggeli lap szerkesztése megkíván.”

A háttérben zajló eseményekről, így pl. Juhász Gyulának a Szegedhez szerződéséről, a megújulásban részes Pásztor József később, ha röviden is, maga is beszámolt. Ebből a megújulás belső problémáira is következtethetünk.

„A Szegedet alapítói — írta Pásztor Juhászra emlékezve — szűkmarkúan látták el pénzzel; két évi kínos vergődés után kénytelenek voltak átengedni egy konzorciumnak, amely a baloldali politika szolgálatára készítette elő. A megalakulásakor az igazgatóság mellett öttagú lapbizottságot is választottak. Első ülését az igazgatóság a megalakulás napján, a lapbizottság néhány nap múlva tartotta. Mindjárt a tárgyalás elején Wimmer Fülöp lapbizottsági tag kérdéssel fordult a szerkesztőhöz:

— Igaz, hogy a szerkesztő úr foglalkoztatja Juhász Gyulát?

— Igaz.

— Ilyen fölényes rövidséggel nem lehet napirendre térni e fölött a kérdés fölött. Juhász szélsőbaloldali volt. A lapbizottság nem nézheti szóltanul, hogy most beüljön a liberális újság egyik munkatársi székébe. Az ellen meg külön tiltakozom, hogy ilyen exponált politikai zsurnalisztát a lapbizottság megkérdése és engedélye nélkül foglalkoztasson.

A szerkesztő válasza:

— Tévedés, mintha engedélyt kellene kérnem, ha valakit szerződötteni akarok. Alapszabályunk úgy intézkedik, hogy a szerkesztőt az igazgatóság, a munkatársakat a szerkesztő szerződöteti. De most mindez eltörpül. Juhász nagy költő. Nem neki van szüksége a Szegedre, hanem a Szegednek van szüksége őrá.²¹

Nem tudjuk, mennyire hiteles Pásztor József e kései emlékezése, de a lényegyet kimondja: valóban a Szegednek volt szüksége Juhászra.

A „premier” május 3-án volt. A szerkesztőség ekkor *Az olvasókhöz* forduló hírben adta tudtul, hogy aznaptól reggeli lap lett a Szeged, s az újjászervezett újságba

²⁰ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 21–22. = Dm, 1978. okt. 21. és 22.

²¹ PÁSZTOR József: *Az újságíróról*. In: JGYE, 361.

dolgozni fog Juhász Gyula is. Ugyanaznap, ugyanazon az oldalon jelent meg *A szerkesztőségéből* című hír (3.) is, amely tudtul adta: „Frank József a mai nappal a Szeged kötelékébe lépett, mint a lapnak helyettes szerkesztője. Új munkatársra lapunknak Magyar László hírlapíró.”²²

Ezzel az új „csapat” összeállt s a háttérben ügyködő Pásztor József, bár *Szeged* néven, de lényegében restaurálta az 1920-ban megszüntetett *Délmagyarországot*. A *Szeged* így gyakorlatilag újjászületett, s a város egyetlen ellenzéki — liberális — napilapja lett. S bár a szerkesztő formailag még Vermes Ernő maradt, a szerkesztés tényleges munkáját már a nagy rutinú Frank József végezte, aki mind a *Szeged és Vidékénél*, majd a *Délmagyarországnál* szerzett tapasztalatait, mind az évtizedek során megszilárdult ellenzéki irányultságát következetesen érvényesítette.

Az új szerkesztőség, első teendői egyikeként, átszervezte a lap hírszolgálatát: élénkebbé, frissebbé, s mindenekelőtt szélesebb körűvé tette azt. (Erről *A „Szeged” hírszolgálat*a címmel már május 10-én hírt adtak.) Ennél is fontosabb volt azonban az, hogy a lap — ellenzéki „státuszának” s az adott politikai helyzetnek megfelelően — törekvései középpontjába emelte a liberális irányzat valamennyi árnyalatának tömörítését. A lapot kiadó Szeged Rt a *Szeged* 1922. május 25-i számában felhívást tett közzé „Szeged minden liberálisan gondolkodó polgárához” (3.), s ebben így írtak:

„A kormány, különböző szervei útján, megszerezni igyekezett a vidéki nagyvárosok hírlapjait. Itthon sikerült a Szeged kapujánál megtorpanásra kényszeríteni ezt a vásárlási kedvet és most, az első kapavágások eredménnyel kecsegtető megtétele után, azzal a felhívással fordulunk Szeged minden liberálisan és demokratikusan gondolkodó polgárához, hogy tartsa legegységesebb kötelességének egyetlen sajtóorgánumunk megerősítésének munkájában közreműködni.

Vegyünk példát a helyzetét és a tömörülésben rejlő erőt helyesen felismerő szociáldemokrata munkásságtól. Ne legyen közénk tartozó polgára ennek a városnak, aki a »Szeged«-re elő nem fizet. Álljon be azonkívül mindenki agitátorunknak és szerezzen a néhány nap alatt, mely 1-ig még eltelik, mindenki csak egy-egy előfizetést.

Vállvetett munkával könnyedén leszünk képesek egy soha nem ismert virágzású sajtóvállalat alapjait lerakni, amivel megadjuk a pénzügyi föltételeit annak, hogy lapunk, a »Szeged«, nivóban, hírszolgálatban, tartalomban, terjedelemben, kiállításban folyton tökéletesedhessék.

Egyetlen fillér áldozatot sem kérünk. Csak azt, hogy aki újságot olvas, a »Szeged«-et olvassa. Aki vesz, vagy előfizet újságot, a »Szeged«-et vegye vagy fizesse elő. Aki hírt vagy eseményt tud, a »Szeged«-del közölje. Akinek hirdetni valója van, a »Szeged«-ben hirdessen.

A mi legfőbb erőnk, igazságunk mellett, a tömörülés.”

A föllendülés azonban hamar, ha ideiglenesen is, de megtört, az újjászervezett Szeged léket kapott: szüneteltetni kényszerült megjelenését. Okát pontosan nem ismerjük, az események a háttérben zajlottak. Sarló Sándor, már idézett emlékezésében a válságot Pásztor József számlájára írja: „... hamarosan Vermes Ernő szekere rúdja is kifelé állott. Pásztor Józsefben farkasára akadt. Pásztor berágta magát az igazgatóságba, s addig vicsorította a fogát, míg a lapot (1922. augusztus 6-ával) meg

²² Frankról l. nekrológiáját: *Frank József* = Dm, 1929. márc. 27. 5., valamint: LENGYEL András: *Frank József emlékezete*. Kézirat. — Magyarról: PÉTER László: *Magyar László idézése*. = Dm, 1980. jún. 12., valamint: *Magyar Életrajzi Lexikon* 3. köt. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. 1981. 492.

nem szüntették. Vermes karrierje kettétört”, Makóra került újságírónak.²³ Sajnos, ez a helyzetjellemzés nemcsak elfogult (Pásztornak aligha lehetett érdeke a szünet), de túlzottan metaforikus és homályos is; nehéz dekódolni. Igazából az sem derül ki belőle pontosan, miért következett be a szünet a lap kiadásában. Valószínű azonban — s erre utal az újrainduló *Szeged* bevezető cikke is —, hogy Vermes Ernő „kiszorításánál” fontosabb okok játszottak benne közre. Aligha tévedhetünk nagyot, ha arra gondolunk, hogy a lap átállítása, ellenzékivé tétele sikerült „túl jól”, s ezt a fordulatot nem akarta tolerálni az akkori kormányzat, mely mindig is igyekezett jól kézben tartani a sajtót.

Akárhogy is történt, annyi bizonyos: a *Szeged* történetének első nagy szakasza, mely elvezetett a *Délmagyarország* részleges restaurálásához, 1922. augusztus 6-ával lezárult.

2. A Világ vonzaskörében: a Lovik Károly-„korszak”

Pár hónapos szünet után, 1922. október 22-én jelent meg ismét a *Szeged*. A beköszöntő cikket — *Első személyben*... címmel — az új főszerkesztő Lovik Károly (kb. 1900—?) írta. Ő a folytonosságot hangsúlyozta:

„Első személyben szólunk ma kivételesen, pedig első személyben újság nem igen szól olvasóihoz, de most, hogy kéthónapnyi kényszerű szünet után újból megindul a *Szeged*, hogy a kezéből erőszakosan kiűtött lobogót ismét magasra emelje, első személyben kell olvasóinkhoz szólnunk. Egyesek nyilván azt remélték, hogy ez a kéthónapos némaság meg fogja változtatni irányunkat, megtanít arra, hogy keressük a hatalom kezét és meghajtja derekunkat, de éppen az ellenkezőt érték el vele, mindez csak megerősíti magunkat, megacélozza hitünket. A *Szeged* nem ismert eddig sem más parancsot, más utat, más irányt, mint amit meggyőződése írt elébe és csak erre fogunk hallgatni a jövőben is.”

S kétségtelen: a *folytatás* szándékához nem férhet kétség, az újraindult lap az 1922 tavaszán megkezdetteket folytatta. De nem egy az egyben; külsejében is, munkatársi gárdájában is, irányultságában is bekövetkeztek bizonyos változások. Joggal írhatta róla Sarló Sándor: „ez már megint egy másik *Szeged* volt.”²⁴

Külsejében a lap a *Világ*ot utánozta; címfeje, tördelése, a lap egész beosztása a budapesti lapra emlékeztetett.²⁵ A korábbi négy hasábos laptükröt egy nyugodtabb hatású, lassúbb ritmusú, háromhasábos váltotta föl. Beosztása, „szerkezete” módosult: vezércikk, belső cikk, kül- és belpolitikai tudósítások és hírértelmezések, hírek, közgazdaság, tőzsde, sport, színház és művészet, hirdetések — e képlet szerint rendeződtek el a lap anyagai. (A vasárnapi számba még egy tárca és egy nagyobb, zömmel kulturális vonatkozású cikk is beletartozott.)

A munkatársi gárda is fölfrissült, átalakult. Vermes Ernő távozott a szerkesztői székéből. Helyére a neves író, Lovik Károly azonos nevű fia került felelős szerkesztőnek, aki — bár csak húszegynéhány éves volt még akkor — a szakmát a *Világ* szerkesztőségében tanulta, s az ott tanultakat igyekezett képviselni a

²³ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

²⁴ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

²⁵ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

Szegedben is. Jellemzését — igaz, némi karikatúrisztikus elrajzolásokkal — Sarló Sándornak köszönhetjük. „A kis termetű Lovik — írta róla Sarló — óriási, kopaszodó fejet tartott a nyakán egyensúlyban, ami nem volt éppen könnyű dolog. Jobb szemére csiptetett csillogó monoklijával, kemény kalapjával, keményített ingmellével, fehér kesztyűs, sétabotos, lakkcipős eleganciájával vonta magára a Belváros hölgyeinek lankadatlan figyelmét.” Szellemi karakterére sajnos, csak egy mondattal utalt: „Lovik egy angol nyelvű, vastag kézikönyvet rakott maga elé, midőn felekgézás vezércikkeit és glosszáit írta.”²⁶

A legnagyobb változást azonban mégsem ez a szerkesztőcsere jelentette — új munkatársak is tagjai lettek a szerkesztőségnek. Segédszerkesztőnek szerződtették Budapestről Korvin Ottó és Kelen József szegedi születésű, de akkoriban *Az Est*-nél dolgozó unokaöccsét, a 18 éves Vér Györgyöt (1904—1943),²⁷ aki azután hosszú időre teljesen egygyéforrt a lappal. Tárcáírónak s vezércikkírára szerződtették a *Világban* éppen akkoriban országos hírre jutó Móra Ferencet, aki ettől kezdve a *Szeged* (majd a *Délmagyarország*) egyik legfőbb vonzereje lett. Alkalmaztak több budapesti tudósítót is; ezek — így pl. Bálint Imre, Rab Gusztáv — a *Világ* munkatársai közül kerültek ki.²⁸ A szerkesztőség összetétele e változások után így alakult: felelős szerkesztő Lovik Károly, éjjeli szerkesztő (csökkenő hatáskörrel) Frank József, tárca- és vezércikkíró Móra Ferenc, belső munkatársak: Magyar László, Pór Tibor, Vér György. Alkalmilag írt a lapba Pásztor József is, aki a lapot kiadó részvénytársaság vezetője volt, s Balla Jenő, aki a kiadóhivatalt vezette, de akkor már hosszú újságírói — elsősorban színikritikusi — múlt állt mögötte. (Juhász Gyula nem dolgozott tovább a lapba.)

A lap iránya is, szükségszerűen, módosult; a *Szeged a Világ* szerényebb lehetőségű, lokális érdekeltségeket is kielégítő szegedi társalapja lett.

Politikai programjukat az induláskor két cikk is kijelölte. Lovik Károly summázata ennyi volt:

„Politikánkat nem kötjük le egyetlen párt mellé sem: előttünk csak a nagy cél lebeg: az integer, liberális és demokrata Magyarország megteremtése, és ettől a célunktól semmi sem fog eltántorítani minket.”²⁹

Ezt a szerkesztői beköszöntést és iránykijelölést egy *Kinek írjuk a lapot?* című szerkesztőségi cikk részletezte. Ez is meglehetősen tágasan fogalmazott programot adott azonban; a címben megfogalmazott kérdésre válaszuk ez volt:

„Nem írjuk [a lapot] azoknak, akik a magyar sors elkerülhetetlen nyomorúságát egy lelki polgárháború irgalmatlanságával tetőzik. Nem írjuk azoknak, akik égési sebeket tűzzel akarnak gyógyítani és azt hiszik, hogy amit földrengések elpusztítottak, azt tűz- és iszapvulkánok kirobbanása

²⁶ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

²⁷ Vérről I. APRÓ Ferenc: *Vér György ébresztése*. = Dm, 1980. aug. 10., CSANYI Piroska: *Budapesti levél*. = Dm, 1980. aug. 31., MAGYAR László: *Vér György (1904—1944)*. In: *A Délmagyarország fél évszázada*, 20. (Magyar emlékezésében téves Vér halálozási dátuma; helyesen: 1943)

²⁸ Vö. pl. Sz, 1922. nov. 5.4. és 1922. dec. 24.3.

²⁹ LOVIK Károly: *Első személyben...* = Sz, 1922. okt. 22.1.

fölépítheti. Nem írjuk azoknak, akik karajt akarnak szegni, amikor kenyérünk sincs, de nem írjuk azoknak sem, akik verejtékes munka helyett ördögöt idéznek a keresztúton. Hát kinek írjuk? Kimondjuk világosan: nem politikai pártembereknek, hanem a rettentő fürgetegek után szivárványt, békét, rendet kívánó, dolgozó embereknek, akik minden embert emberi értéke és munkája szerint becsülnék és tudatosan, vagy ösztönszerűleg egy politikai programot követnek, amelyiknek ez a foglalat: távortartani a magyarságtól minden elkerülhető szenvedést és egymás támogatásával elviselhetőbbé tenni azt a martíriumot, ami balvégzetből, ellenségek gonoszságából és a magunk botlásából ránk méretett; összefogni e föld minden fiának minden erejét, hogy vezekelvén a bűnökért, melyektől senki se mentes a ma élő nemzedékekben, minden áldozat meghozásával megmentjük a magyar rögökből, ami még megmaradt belőlük”. „Ez a mi liberalizmusunk, nem mint politikai pártprogram, hanem mint nemzeti életprincípium, mint a maradék Magyarország egyetlen életlehetősége.”³⁰

A konszolidációt sürgető, önkorlátozó liberalizmus programja ez, mely — ha képes beszédben is — elhatárolja magát a kurzustól s (hangsúlytalanabban) a kommunista törekvésektől, s a „szó súlyára” s a „nyugodt és józan tájékoztatásra” épít. S ezt a liberalizmust, melyet egyébként változatlanul „sarkcsillagának” tekint, „nem agresszív harci fegyverekkel, hanem érvek és ellenérvek tárgyilagos felsorakoztatásával” akarja szolgálni.³¹

Reálisan mérlegelve az akkori helyzetet, ennél radikálisabb törekvésnek aligha lehetett volna helye Szegeden. A liberális (alap)elvek eszményként való, megújuló rögzítése s a tárgyas tájékoztatás így is oppozíciónak bizonyult, mely minduntalan kiváltotta a bírálatot, sőt a hatásági beavatkozást is.

A Szeged természetesen közleményeinek csak egyik, kisebbik hányadában „politizált”: a vezércikkben, a belső politikai cikkben, a kül- és belpolitikai tudósításokban, esetleg bizonyos hírek értelmezésében. A tárcarovat írásai, vagy a Hírek zöme, a Közgazdaság rovat közleményei stb. legfőjebb áttételes politizálást tettek lehetővé. A megújult *Szeged* pozitívumának kell tartanunk, hogy „politikus” és „nem-politikus” jellegű közleményei mégis egységes szemlélet szerint sorakoztak föl, s a vezércikk összhangban volt, mondjuk, a közgazdaság rovattal vagy a hírekkel. A lap egésze a liberális politika szolgálatában állott.

Egészében véve a Szeged nem eszményeket rögzítő, ún. eszmehirdető újság volt; erre csak viszonylag ritkán s különleges alkalmakkor kerített sort. Inkább úgy jellemezhetjük, mint a polgárság közhangulatának liberális elvekkel színezett, liberális nézőpontból való kifejezőjét, egy liberális közmentális megszólaltatóját. Az alaptörekvés — az adott helyzetben érthetően — a konszolidáció vágya volt. Jellemző, hogy e vágnak, e mélyről fakadó s központi igénynek egyik legpregnánssabb megfogalmazását nem vezércikkben, hanem a közgazdasági rovat programadó cikkében olvashatjuk: „Nyugalmat, békét és belső biztonságot akarunk, mert ez a gazdasági munkának az előfeltétele.”³² S az is jellemző, hogy ez az alapigény még tárcában is hangot kapott. *A magyar béka* című tárcáját — finom, de félreérthetetlen iróniával — Móra Ferenc így zárta: „Mit csinálunk, Pajtás? Megesszük őket [mármint a békákat — L. A.]. 1914 óta egyebet se teszünk, mint megesszük a

³⁰ *Kinek írjuk a lapot?* = Sz., 1922. okt. 22.1.

³¹ Uo.

³² Sz., 1922. okt. 22.5.

békákat.”³³ S az sem idegen e közmentalitástól, hogy a *Kétféle irredenta* című vezércikk (1922. okt. 24.) pl. ilyen, közvetlenül a magyar helyzetre is vonatkoztató utalásokkal tarkított: „... a világpolitikai helyzet tehát látszólag visszatolódott a két hónap előtti szituációba, *csupán csak néhány százezer görög hagyta el régi lakóhelyét Kisázsiában és Tráciában és néhány tízezer bolgár menekült át Keletáziából Bulgária területére.*” Az emberi kiszolgáltatottság élménye, érezhető ez, közlésmény volt ekkor, s ezt a lap — lett légyen bármiről szó — ki is akarta fejezni. Volt persze konkrét gazdasági programja, irányultsága is a Szegednek. „Az állam — írták — ne akarja magára vállalni az iparos és a kereskedő munkáját és ne teremtsen monopóliumokat és privilégiumokat, hanem hagyja, hogy minden polgára az egyenlő érvényesülés elvének megfelelően boldoguljon.”³⁴ De a napi gyakorlatban az ilyen törekvések is mint az élet menete kínálta, de liberális elvek szerint megválogatott hírek, tudósítások jelentkeztek. Általában: az ezidőbeli Szegednek egyik jellegzetessége a gazdaságnak, a gazdasági élet eseményeinek, viszonyainak kiemelt fontosságú és gyakoriságú tárgyalása, vagy legalábbis szem előtt tartása. (A másik ilyen jellegzetesség — nyilván Lovik érdeklődése révén — a világpolitika, ezen belül is elsősorban Anglia politikai életének figyelemmel kísérése. Ez utóbbi gyakorlat természetesen nem a világpolitika befolyásolásának szándékával és lehetőségével valósult meg; inkább mint megközelítendő eszmeny és ösztövezetésre alkalmas alap volt — kontrollterület a magyarországi viszonyok mérlegeléséhez.)

Aktuálpolitikai vonzalmaik így is félreérthetetlenül kiviláglottak. 1922 novemberében Vér György leplezetlen szimpátiával írt az őszirózsás forradalomról. S bár cikke, kényszerűségből, óvatos megszorításokat is tartalmaz, a bírálatot azonnal kihívta maga ellen. Így november 30-án, *Október* című hírfejlében már mentegetőzni volt kénytelen:

„Vasárnap óta immár kétszer ébredtünk reggelre, kétszer készültek el ismét az újságok és kétszer szóltak támadva rólunk laptársaink. ... Két laptársunk kétszer kiáltott reánk, hogy oktobristák vagyunk, hogy hazaárulók vagyunk és dicsérjük az őszi forradalmat. Két laptársunk, úgy hisszük, el sem olvasta vasárnapi vezetőcikkünket, mert akkor másképpen vélekedne rólunk, — rosszakarattal, vagy féltékenységgel és kenyérrigységgel írtak az *Október* cikkről, amelyben nem írtam egy szóval sem mást, minthogy akkor minden ember szolgált a forradalomnak, legtöbben azok közül, akik most lehangosabban kiáltják a feszítsg meg-et.”

Ám hogy ez a magyarzkodás nem volt igazi visszavonulás, legföljebb taktikai engedmény, mutatja, e hírfej mellett, a következő hasámban Károlyi Mihályt védte meg a lap, idézve Buza Barnát, aki — a hír szövegezője szerint —: „Felszólít mindenkit, mondjon csak egy becstelenséget, amit Károlyi elkövetett, egy fillérnyi hasznot, amit közéleti pályáján szerzett. Károlyi, a vagyonszerző, a hazaáruló nagy szegénységben él távol hazájától. Károlyi Mihály becsülete három esztendő óta közpréda Magyarországon, a legalávalóbb rágalmakkal illetik, de amikor a nyilvánosság előtt kellene ezeket bizonyítani, nem tudják megtenni.”³⁵

³³ MÓRA Ferenc: *A magyar béka.* = Sz, 1922. okt. 22.

³⁴ Sz, 1922. okt. 22.5.

³⁵ *Károlyi Mihály vagyonekobzási pöre.* = Sz, 1922. nov. 30.4.

Nem véletlen tehát, hogy e megújult *Szeged* ellen hamar megindult a támadás. Sőt, 1922. december 6-án már vezércikkben volt kénytelen tudtul adni a lap, hogy megvonták utcai árusításának jogát.

„A polgármester tegnap kijelentette — olvashatjuk a *Kolportázs nélkül* című vezércikkben —, hogy a Szeged utcai terjesztésének és árusításának jogát, amit közönségesen kolportázsjognak szoktak nevezni, megszüntnek tekinti, miután ő azt csak feltételesen két hónapra adta meg és ez a terminus már lejárt. Arról a mellékkörülményről, hogy ebbe a két hónapba beleszámítanak öt olyan hetet is, amikor a Szeged meg sem jelent, persze most nincsen szó, pedig talán valamennyit ez is nyomna a latba. A polgármester úr szigorúan tartotta magát rendelete betűihez, melyek azt mondják ki, hogy a Szeged kolportázsjoga nem attól a naptól számítódik, amikor először tünt fel a szegedi utcán lapunk azóta annyira megszokott feje, hanem az engedély megadásának napjától. Hogy azután az engedély megadásának napja és a lap megjelenése között még öt hét, most nekünk annyira drága öt hét telt el, amikor nem éltünk, hiszen nem is élhettünk ezzel az amúgy is a lehető legkurtábbra szabott joggal, az úgy látszik teljesen mellékes most, hiszen ezzel a szerencsétlen véletlenel alkalom adódott arra, hogy megkíséreljük lapunk megfajtását.”³⁶

A *Szeged* ezzel különleges helyzetbe került. „Csak két hónapra szóló kolportázsjoga rajtunk kívül egyetlen laptársunknak volt — írták — és most, hogy még ezt is megvonták tőlünk, egészen egyedül állunk a magyar zszurnalisztikában.”³⁷

Az utcai terjesztés megtiltása nagy veszélyeket rejtett magában a Szeged számára; csökkentette a lap hatását s anyagilag tönkre is tehetette volna. De a végzet akkor még elkerülte a lapot, a polgármester hamarost újra lehetővé tette a *Szeged* utcai árusítását.³⁸

Ám alighogy elmúlt a külső veszély a lap fölül, belső válság fenyegetett. A *Szeged* anyagi bázisa ugyanis vagy szűkös volt, vagy fölhasználását szabályozták rosszul: az újságírói fizetések nem tartottak lépést az inflációval. A rosszul fizetett újságírók pedig erre 1923. január 4-én sztrájkba kezdtek.³⁹ A sztrájk szervezője és mozgatója Pór Tibor (Sarló Sándor) utóbb megírta erre vonatkozó emlékeit, így okát és lefolyását első kézből ismerjük:

„Az újságírósztrájk — vallotta meg Sarló — elkeseredett, bátor kiállás volt részünkről. Havi fizetésünk 8000 inflációs korona volt, ami a táplálkozásunkra sem volt elég. A kurzuslap (*Szegedi Új Nemzedék*) munkatársai felényivel többet kaptak. A rendezés iránti előbbi kérelmünket az igazgatóság válasz nélkül hagyta. Most 24 órás határidőt adtunk, kértük fizetésünk kétszeresére emelését. Balla Jenő, a kiadóhivatal akkori vezetője (egyébként zenekritikus) megpróbált bennünket lebeszélni a végzetes lépésről, de mi nem voltunk hajlandók megvárni, »amíg az igazgatóság összeül, és megtárgyalja követelésünket«. A sztrájkot azonnali hatállyal határoztuk el, rajtam kívül Magyar László, Vér György. Beszüntette a munkát Juhász Gyula [itt Sarló rosszul emlékezik, a költő ekkor már nem dolgozott a Szegednek⁴⁰ — L. A.] és Móra Ferenc. A sztrájkon kívül maradt Lovik Károly, Frank József éjjeli szerkesztő, Balla és Pásztor. A Szeged továbbra is megjelent — helyi híryanag nélkül.”⁴¹

³⁶ *Kolportázs nélkül*. = Sz, 1922. dec. 6.1.

³⁷ Uo.

³⁸ PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 8.

³⁹ *Újságírósztrájk*. = Sz, 1923. jan.5.

⁴⁰ Vö. JGYŰM 7:360.

⁴¹ SARLÓ Sándor: *Visszapergető 22*. = Dm, 1978. okt. 22.

A lap másnap, 1923. január 5-én adott hírt a fejleményekről, *Újságíró sztrájk* címmel.

Az ellentét, a dolgok logikája szerint, hamarosan kiéleződött, a sztrájkolók elszánták magukat a „végső harcra”.

„Kiáltványt fogalmaztunk a lap olvasóihoz — számolt be a folytatásról Sarló Sándor —, aznap éjjel kiszedettük és kinyomattuk a Koroknay-nyomdában, majd a Pollák-féle nyomdában,⁴² ahol a Szeged készült, a tbc-ben szenvedő tördelő, Zsiga elvtárs hozzájárulásával a hajtogatólányok belerakták a lap minden egyes példányába. Kiáltványunkat így a lap összes olvasói megkapták. A bőszi igazgatóság erre levéllileg hozta tudomásunkra, hogy kizártnak, vagyis elbocsátottnak nyilvánít bennünket. Nem ijedtünk meg. Jogi képviselőnkül felkértük dr. Balassa Armin volt főszerkesztőt, ügyvédet. [...] Kizárásunk után jogi képviselőnk javaslatára dr. Bottka Sándor rendőrfőtanácsos, főkapitány egyeztető tárgyalásokat kezdeményezett. Itt valóságos drámai kitörést rendeztem. Megmutattam rongyos ruházatomat, kabátom szertefoszlott bélését, nadrágom agyonfoltozott ülepét. Részletességgel elemeztem, mit jelent, ha egy újságíró ilyen kopott állapotban jelenik meg a hivatalos helyeken. Ez a város szégyene, a polgármesteré, a főispáné, az országé, a lapé, melyet képvisel. [...] Dr. Bottka [...] az újságírók mellé állt. Szerinte a jelenlegi gazdasági adottságokban szembeszökően megfelelően a Szeged munkatársainak fizetése. Javasolta, hogy az igazgatóság tekintse indokoltnak az újságírók elkeseredett lépését, és hozzon megfelelő határozatot a fizetések kielégítő rendezésére. Az igazgató urak végül is kénytelenek voltak meghátrálni. Másnap Balla Jenő közölte velünk, hogy az igazgatóság fizetésünket ötven százalékkal megemelte. Ezt elfogadtuk, a munkát felvettük.”⁴³

A válság ezzel, legalábbis a felületen, elcsitult. Erről január 9-én Lovik Károly számolt be a lap olvasóinak, *Véget ért a »Szeged« munkatársainak sztrájkja* címmel. A szerkesztőség munkája visszatért eredeti rendjébe. A konfliktus azonban nem múlt el nyomtalanul. 1923 márciusában a sztrájkot szervező Pór Tibornak fölmondtak, s ő azután 1923 májusában meg is vált a laptól. (Ajánlóleveleit Móra és Juhász írta.)⁴⁴ Kivált a szerkesztőségből — nem tudjuk, milyen megfontolásból s milyen körülmények között — Frank József is, aki 1923 elején a *Friss Hírek* szerkesztője lett.⁴⁵

A lap, persze e változások ellenére is folytatta útját. Sőt. Egyik vezércikke, mely, mint utóbb kiderült, Móra Ferenc tolla alól került ki, rendszerkritikája révén újabb konfliktust idézett föl. 1923. február 20-án Budapesten sikertelen bombamerényletet kíséreltek meg Rassay Károly ellenzéki képviselő ellen. Az ügyből nagy botrány lett, s más lapok mellett foglalkozott vele a Szeged is. Február 22-én a lap *Konstrukció bombával és ököllel* címmel vezércikket közölt róla, s ebben erős iróniával kommentálta az eseményeket. S bár a cikk „tulajdonképpen csak a nemzetgyűlési vitában elhangzottakat” idézte föl,⁴⁶ az ironia célba talált:

„A kurzus urai tavaly ilyenkor azt mondták — írta Móra —, hogy azért nem lehet a képviselőválasztásoknál fenntartani a titkos szavazást, mert a magyar nép természete nem bírja el a titkolódzást. A kurzus urai nagyszerű politikusok, de úgy látszik, a magyar nép természetét rosszul ismerik. Mert a magyar nép

⁴² Pásztor József eredeti családi neve Pollák volt; nyomdáját Sarló itt még e régi néven emlegeti.

⁴³ SARLÓ Sándor: *Visszapergető 22. és 23.* = Dm, 1978. okt. 22. és 24.

⁴⁴ PÉTER László: *A háromnevű író*, 461—462.

⁴⁵ LENGYEL András: *Frank József emlékezete*. Kézirat.

⁴⁶ RUSZOLY József: *Móra Ferenc sajtópöre. 1923.* = Somogyikönyvtári Műhely, 1979. 88.

igenis szereti a titkolódzást, és bizonyos titkokat példátlanul meg tud őrizni. Íme, az orgoványi gyilkosok máig nincsenek meg, pedig az akkori kormány mindent elkövetett a kézrekerítésükre. A Somogyi Béla gyilkosainak kilétét is sűrű homály takarja, pedig az akkori miniszterelnök szent fogadást tett a parlamentben, hogy az igazságszolgáltatás keze lesújtja őket. A nyomdarombolóknak egész különítményét nyomtalanul elvitte a markoláb. Az erzsébetvárosi bombamerénylők kézrekerítésére hiába tűztek ki hatalmas összegű pályadíjakat, senki sem vezetett nyomukra. Pedig nem valószínű, hogy az Isten tüzes szekerén az égbe ragadta volna őket, se az, hogy visszasüllyedtek volna a pokolba, amely kiköpte őket magából. Hát hová lettek? Nincs megmondhatója. Se kormánynak, se rendőrségnek, se semmiféle hivatalos hatalomnak nincs róla fogalma.”⁴⁷ Majd e gondolatsort így folytatta: „Az ösztönünk azt súgja, hogy a tegnapi bombamerénylet kitervelőivel is a kurzus magyar titkainak száma fog szaporodni.”

S bár mint utólag kiderült, e passzusok inkrimináció tárgyai lettek, Móra még tovább is ment, az egész kurzust bírálta. Cikke ellen azonnal megindult a bűnvádi eljárás, őt magát pedig emellett még fegyelmi eljárás is fenyegette.⁴⁸

Az ügy, mely végül 1923. december 20-án zárult le s mely addig meglehetősen megviselte az író, végül elaludt. A konszolidációt akaró erők lassú és részleges térnyerése, kedvezően befolyásolta az eseményeket. De a *Konstrukció bombával és ököllel* ügye így is jelezte, a *Szeged*, ha csak egyes cikkeivel is, de radikalizálódott, irányultsága tisztult.

Mindez azonban legfőljebb a lap szellemi súlyát növelte, gondjaik csak fokozódtak. S míg ellenzéki szerepe egyre nyíltabb és félreérthetlenebb lett, anyagi alapja labilizálódott. Az infláció miatt a *Szeged* kiadói újabb s újabb lapáremelésre kényszerültek. 1923. február 28-án a lap arról volt kénytelen beszámolni olvasóinak, hogy ára emelkedik: „Húsz korona elsejétől a *Szeged*.” Május 30-án azután újabb közleményt kellett kiadniuk, e — beszédes — címmel: „Elsejétől drágább lesz a *Szeged*.” A június 24-én megjelent hír arról szólt, hogy másnapról már 50 korona lesz a lap ára. Augusztus 1-étől pedig — jelentették be július 26-án — nyolcvan korona lett a *Szeged*. S még nem volt vége: a vásárlók szeptember 1-étől 200, október elsejétől pedig 250 koronáért vehették meg a lapot. Az emelkedés mértéke — alig több mint fél év alatt több mint tízszeres drágulás! — félreérthetetlenül jelzi, a *Szeged* anyagi bázisa meggyengült, a lapesinálás föltételei jelentékenyen megromlottak.

Sajnos, sem a kiadóhivatal, sem a lap mögött álló részvénytársaság iratai nem maradtak meg ez időből. A *Szeged* anyagi viszonyairól így részleteket illetően nem tudunk szólni. Még azt sem lehet megállapítani, eltartotta-e önmagát a lap, avagy deficitessé vállalkozássá süllyedt. A *Szeged* kiadásában 1923 őszén bekövetkezett nagy jelentőségű változások azonban jelzik, mind a politikai élet alakulása, mind a lap pénzügyi háttere változtatásokat igényelt.

⁴⁷ [Móra Ferenc]: *Konstrukció bombával és ököllel*. = Sz., 1923. febr. 22.1.

⁴⁸ RUSZOLY József, i. m. 88—91.

KÖZLEMÉNYEK

Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről. 1964-ben az Országos Széchényi Könyvtár egy 15. századi Missaléból származó pergamenlevelet vásárolt. A virágvasárnapi liturgiát tartalmazó kódexlevél ismeretlen quart alakú kötet borítója volt. A levél egyik oldalának alsó, felső és bal oldali margójára a virágvasárnapi evangéliumi perikopa (azaz Szent Máté szerinti szenvedéstörténet) magyar nyelvű szövegének első verseit (Mt 26:1–20) írta egy 16. század közepére datálható kéz. A szakemberek Keszler Borbála híradásából értesültek a töredékről (*Sylvester-másolat a XVI. század közepéről*, in: MNy 1965, 367–368). A rövidke ismertetésben Keszler jellemezte az Újszigeten 1541-ben kiadott fordítás és töredékünk szövege közti azonosságot, felsorolta az alaktani, hangtani és helyesírási eltéréseket. A jellemzett töredék szövegének közzétételére sem akkor, sem azóta nem került sor, nyilván annak nehezen olvasható, vízfoltos és kopott volta miatt. 1987-ben a Bűnügyi Technikai Intézet munkatársa, Juhász László alapos részletfelvételeket készített a töredék magyar nyelvű sorairól. E felvételeket felhasználva közöljük most a Sylvester-fordítás kiadott szövegével párhuzamosan a margóra írt sorokat (az utóbbiakat kurzívval).

...at wrv... ...zent mathe megh írta. *Es mikoron elvegezte volna az Jesus*
Es mikoronn eluighezte volna az Jesus
...d aznitvaninak. *Tuggiatok hogj ket nap vtan hwsuet naia le...*
mind ez beszideket | monda az ű tanřtuáinainak. *Tuggátok hoř ket nap vtān Husit napia lisen |*
es az em... ...attik hog meg fezzetesik akkoron egbe gilekoznek az papok
es az embernek fia kézbe adatik hoř meg feszřtessik. Akkoron egřbe űlekezinek az papoknak
feiedelmi az nepeknek veni es az papoknak feiedelminek hazaba ki
feiedelmi | es az irástudok | es az nipeknek vini az papoknak feiedelminek házába | ki
Kaifhasnak m... ... tanachot tartanak hog a Jesost alnaksagual meg fognak
Kaifasnak mondatik vala | es tanáczt tartának hoř az Jesust alnakságual megfognak |

es meg olnek ... egy azonjallatth ű hozzá
es mególnek | Es ezt egğ asszoníallat ű hozzá
mongak vala ne ... mene. kinek eggy pohar
mongak vala | Ne ez űdnepeñ | mene | kinél egğ pohar
hog az nepen indu... draga kenethe vala es
hoğ az nipben indulas ne draga kenet vala | es
legen. Mikoron ked... feiere ötte azth űneky kij
legen. Mikoronn kedigleñ az feire ötte azt űneki ki
Jesus betaniaban volna ... letelepedett vala. Mikoro...
Jesus Bethaniaban volna az letelepedett vala. Mikoron
pokklos Simonnak haz... kediglen ez latatik vala
poklos Simonnak házaban | kedigleñ ezt lattak volna

az ű tanytuanaí meg
 az tánűtuánaók | meg-
 indulanak mint egy mil-
 indulának mint egğ mil-
 tatlan dolgon es mon-
 tatlan dolgoñ | es mon-
 danak. Mire len ez a
 danak. Mire lún ez
 veztes? Mert ez kenetet
 vesztis? Mert ez kenetet
 nagj arron adhatak
 nagj árroñ adhattak
 volna el: es az zegenek
 volna el | es az szeghiének-
 nek adhatat volna:
 nek adhattak volna.
 mikoris ez iesos ezt . . .
 Mikoronn az Jesus ezt meg-
 erttete volna monda . . .
 erttete volna | monda ű-
 nekik: mert vattok ban-
 nekik: Műrt vattok bán-
 tassára ez azonyalának
 tasara ez asszoñiallatnak?
 Mert io dolgot miuelke
 Mert io dolgot műelke-
 dek en velem. Mert
 dek en velem. Mert
 az zegenek mind . . .
 az szeghiének mindenkoroñ
 veletek vadnak . . .
 veletek vadnak: en
 kedeglen nem minden
 kedigleñ nem minden-

koron veletek vagok.
 koroñ vagok tú veletek.
 Merth az kenetet ez azony
 Mert hoğ ez kenetet ez asszoni-
 alat az en testemre bo
 állat az en testemre bo-
 c.atta ezt az en elteme
 czáta | ezt az en elteme-
 tesemre tette: Bizon
 tisemre tiuę. Bizon
ktek vala
 mondom tûnektek | vala-
 holot predikaltatik
 holott predikaltatik
 ez euangelium . . .
 ez euangelium ez eghissz
 . . . gon . . . az mit
 világoñ | ez es az mit
 velemhird
 ez en velem tûn kihirdet-

 tetik ióvendőre
 az ű nevinek emleke
 az ű nevinek emleke-

 zetire. Legottan elme-
 ne az papoknak feie
 ne az papoknak feie-
 delmekhez . . .
 delmihez az tizenket-
 . . . nek eggjık ki Judas
 tőnek eggık | ki Judas

Iskariotnak . . .tetik vala es monda ű nekikiek. Mit akartok ennekiem adni? es en tûnektek
 Iskariotnak neuztetik es monda űnekiek. Mit akartok ennekiem adni | es en tûnektek
 kezetekbe adom azt? es azok elvegezzek hoğj harmich ezüst pinzt adának nekij: es az űdőtök[!]
 kezetekbe adom azt? Es azok eluighezek hoğ harmincz ezüst pinzt adnának űneki. Es az űdőtül
 f. . . gva alkotmossagot keres vala, hoğj kezibe adhatna űtet az űdnepek kediglen első napian
 fogua alkotmossagot keres vala | hoğ kézbe adhatná űtet az űdnepek kedigleñ első napián |
 mellen pogachakval ilnek vala, az tanjtuanaok az iesoshoz Jarvlnak es mondanak űneki,
 melleñ pogáčzakual ilnek vala | az tanjtuánaók az Jesushoz járulanak | es mondanak űneki |
 holott akarod hoğ meg kizichjık te neked az hvsuetj vochorad enned? es az iesos: monda:
 Holott akarod hoğ megkiszjczúık teneked az Husiti vaczorat enned? Es az Jesus monda.
 Me . . . tekkalba egg emberhez es mongiatok ezt unekj az mester azt mongia: Az ev
 Menńetel az varosba egg emberhez | es mongatok ezt űneki | Az mester azt monga | Az en
 ű . . . k.zzel v. . . e nalad teze az hvsuetj vocharat az ev tanitvanival. es azonkepen
 űdóm közel vağon | te nálad tiszem az Husiti vaczorat az en tanjtuánmual. Es azonkippeñ

t...ek az ő tanítványiok miken az Jesus megh atta vala űnekiek: es meg kizitek az tũnek az tanítuáñok mikipen az Jesus meg hatta vala űnekiek | es megkiszũtũk az husvetj v.chorath. Mikoron kediglenn Immaron estve leth volna letelepedet vala az Husiti vaczorát. Mikoron kediglenn immarañ estue lũtt volna letelepedett vala az

A párhuzamos közlés jól mutatja a két szöveg közti kapcsolatot. Válaszolniuk kellene azonban arra a kérdésre, hogy miből adódhatnak a nem nyelvjárási, vagy helyesírási különbségek. Pl. 6. vers: *kinek egy pohar draga kenethe vala* (Sylvester: kinél egg pohár draga kenet vala); 18. vers: *Az ev ű... k.zzel v... e nalad teze az husvetj vocharat az ev tanítványival* (Sylvester: Az en űdóm közel vagon te nálad tiszem az Husiti vaczorát az en tanítuáñimual). A kérdésre válaszolni nem tudunk, ám néhány megjegyzést, a megjelentetett ismertetésben irtakhoz is, talán megengedhetünk magunknak. Az evangéliumi perikopák nemzeti nyelven történő felolvasását már a középkorban is hallgatta a köznép. Azaz: az adott ünnepre eső szakaszt magyarul is fel kellett olvasnia a papnak. Nem kell tehát e virágvasárnap szöveg esetében feltétlenül a reformáció népnyelvi törekvését látnunk, s főleg nem kell a katolikusokat azon az alapon kizárni, hogy a passió népnyelvi éneklésére gondolunk (Keszler, i. m. 367). Mers: tőredékünk erre nem ad semmi alapot. A bejegyzés Sylvester-féle fordítással való egyezésének és eltérésének okát csak találgatni tudjuk. Lehetséges, hogy a másoló (lejegyző?) nem is közhasználatra írta lapszélre a passiót. Az is előfordulhat, hogy nem nyomtatott változatot használt, hanem kéziratos forrás állt rendelkezésére. A nagyfokú szövegegyezés szövegiünk másolat volta mellett szól. Az eltéréseknek magyarázata lehet az is, hogy az evangéliumi perikopákat kívülről tudhatták az idősebb és képzetesebb papok. A már korábban rögzült szövegfordulatokat felhasználhatta Sylvester is, sőt akár ő, akár tőredékünk írója, tudatosan megváltoztathatta azt. A lehetőségek mérlegelésekor nem zárhatjuk ki a protestánsoknak a liturgiában alkalmazott, tudatos népnyelvi törekvését sem.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből. Az RMNy I. 779. sz. nyomtatványból (Historia melyben az felséges Bathori Sigmondnac erdélyi fejedelemnac 1595 esztendőben viselt hadai irattattanac megh... Kolozsvár 1596) két csonka példány ismeretes. Az egyiket a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzik. Erről már régóta van fénykép az OSzK-ban, s ennek alapján közölhetem a verses história hiányos, körülbelül a mű felét tartalmazó szövegét. (RMKT XVII/1. 11. sz.) Az RMNy I. kötetének megjelenése után — amint erre Borsa Gedeon szíves volt figyelmeztetni — a másik csonka példánynak („Cluj Acad III”, vagyis a kolozsvári volt unitárius kollégium példányának) is megszerezték a mikrofilmjét. (OSzK FM 2/3538) Az RMKT hiányának pótlását gyűjtögetve megnéztem ezt is, hátha tartalmaz a históriából olyan szövegrészeket, amelyek a kolozsvári EK példányában nincsenek meg. Ilyeneket ugyan nem találtam, mert ez a példány még a másiknál is csonkább, viszont a felvételen a História után egy eddig ismeretlen nyomtatvány töredékei láthatók. Valószínű, hogy ugyanabból a könyvtárláblól áztatták ki mindkét töredéket, s ezért van ez az ismeretlen, ugyancsak verseket tartalmazó nyomtatvány külön cím és jelzet nélkül, mintegy a História folytatásaként, ugyanazon a felvételen. A töredék meghatározásához, de meg azért is, mert két eddig ismeretlen világi versről van szó, közöljük teljes szövegét. A rekonstrukciónál az egyetlen megmaradt ívjelzésből („B”) indultunk ki. Azt is figyelembe vettük, hogy egy oldal 26 sort tartalmaz, s hogy a második, Balassi-strófában írt vers 9 sorosra van törölve. Amit tudunk, kiegészítettük; a vessorokat megszámoztuk.

[A1a: Címlap.]

[A1b: Címer? Embléma? Latin vers?]

[A2a — b: Az alábbi akrosztichonos vers eleje.]

[A3a:]

D Eréc ideye napnac m...
 Synaetas az mondot...
 E Lé jöuen ottan Király...
 Synaetasnac ot mi...

- 5 L Átuán azért s ertuén nagy...
Kic naponként hiuen ...
- M Vtattyác körösként ...
s Keduesen véshi Felség...
- É N-is töb hiuec közt szeg...
Oh kegyelmes Vram ...
- 10 N Em tuttam im hoztam...
Ismerye Felséged élte...
- E Nnél nagyob dolgokban ...
Czak vegye keduébe ...
- 15 K I után foglallya óltalmáb...
Had tisztúlyon búva...
- K Olosuár hazámat mint...
Kiben
- N E feleicz.....
Kiért
- 20 É Ly
- M Kiben
-
- 25

[A3b:]

-NITATI DE-
.....CANTIONIS
.....ATIO
[CHRISTVSNA] C nagy hiue
.....[Es szentel]t Vitéze
.....[Kegyelmes] Fejedelmünc:
.....últa
- 5ólta
.....segedelmünc
.....nem feltünc
.....el eltünc
.....volt örömmünc.
- 10ról
.....zadról
.....dé
.....merült
.....ból terült
- 15
-
-
- 20
-

[A4a:]

Személyyed meg...
Vigadoua tötte
El hagyot bús ...

- 25 Kin már ugy ö...
 Czak nem szár....
 s Örültünkben ...
 Immár szemmel látt[yue]
 Szüböl-is mond[hattyue]
- 30 Fel támadot Cz[illagunc]
 Ki volt el reitöz[ve]
 s Homályban öl[tözve]
 Világot fogot [Napunk]
 s Még az Egh-is ...
- 35 Örültében ker....
 Löt hogy Isten....
 Mert mint Atya n[élkül]
 Fái, s Nyái Pász[tor nélkül]
 Voltunc oly áru.....
- 40 Rosszaktól meg ...
 Szenueduén soc
 Türtünc Vénc ...
 Éltünc háboruy ...
 s Egymás niaually...
- 45 Czac néztünc aty....
 s Noha így rettegtü[nc]
 Búkban éltü[nc]...
 [A4b:] [n]agy károkat,
 lt elég,
 50 llenség
 yü átkokat:
 [I]stenünc
 [ellen]ségünc
 fogokat
 55 látta
 [me]g szánta
 [sz]ent lelkét
 n légyen,
 c tégyen
- 60 c oly elmét,
 módot,
 ok gondot,
 kegyelmét.
 ac,
- 65 [h]allottuc
 t ád Isten
 egéssel
 kézzel
 minden
- 70 [kö]nyörgésben
 ében
 tlen.

Mert

- [B1a:] 75 Mert Vr változást tön
Mi roszt ellenségünkön:
Soc Hadát meg veré,
Személyét meg veté,
Szám kiuetetté teué.
Éltünc szabadula,
80 Országa pusztula,
Tisztessége rutula.
Ki után fiait
Minket mint tagyait
Remésséggel lágyita,
85 Sullyas inségünkben
Káros s bús ügyünkben
Szent oruosunc gyógyita:
Meg igirt iauáual
s Áldo hatalmáual
90 Meg uyobban nagyita.
Hiszem ió az Isten
Bár el hidgye minden
Czelekszic ezuda képpen
Büntet mikor ha kit
95 Czak uyittya hütít
Személyét tarttya éppen:
s Mihelt ki hozzá [tér]
Ottan kegielmet [nyér]
Sebébül gyógyul szépen.
B Min
- [B1b:] 100 Minket-is így gyógyit,
s Niavallyánkából épít
Az mi kegyes Istenünc:
Mert miként vétket bán,
Iót szinten így kéván,
105 Tanit, s uyittya hitünc,
s Ez az ielensége
Hogy szán ő felsége
Tarttya éppen személlünc.
Téryünc azért Vrhoz
110 Mint kegyes Kalauzhoz
Diczirünc ő szentségét:
Hogy így szeret, tanit,
Dorgál, s io keduet nyit
Ismérteti személlét:
115 Legyünc csak állandóc
Kic vagyunc halandóc
Nem hágy, adgya bö keduet.
Vgy vagyon hogy vesztünc,
Senkire ne vessünc
120 Volt oka mert nagy vétkünc:
Vigan öttünc étkünc,

- Ki volt Feyedelmünc
 Nem szerettünc mást kértünc:
 Esztaragot nyertünc,
 125 Ki bút adott nékünc,
- s Roszszà
- [B2a:] s Roszszà töue iö ügyünc.
 Ha érdemünc nézné,
 Személyünc el vetné
 Az mi teremtö Vruc:
 130 Iele, nem nézte azt,
 Imè megint támaszt
 Ki iól viseli gondunc:
 Legyünc ehöz hiuec,
 Lelleyenec iö hirec,
 135 Ideye ha tanulunc.
 Légy azért sokáig
 Élö, s éltedben vigh,
 Kegyes, s kegyelmes Vruc:
 Hála Istenünknek
 140 Ki atta éltünknek,
 Megint vagy fő Hadnagyunc,
 Soc iókban részesüly
 Szerenczékben épüly
 Lehessen nyugodalumunc.
 145 Imè ki.....
 Már elődben.....
 Panaszockal igyünket
 Isten.....ez,
 Iob életre.....ez,
 150
- [B2b:] Kesergette s bánta
 Niomorodot éltünket.
 Mioletta mert töllünc
 155 Táuozáll mellölünc
 Fogyatkoztunc s pusztultunc
 Forgattac soc felé,
 Vettenec búk mellé,
 Neuekedet siralmunc:
 160 Oly rosz is paranczolt,
 Ki régen meg sartzolt
 Hogy el foglallya iauunc.
 Hogy penig ne légyen
 Töb but raitunc tégyen
 165 Ez után ellenségünc:
 Szükség kegyességgel
 Nagy szép egygyességgel
 Hazánc nem csak szeretnünc:
 Söt meg óltalmaznunc,

- 170 Erte elnunc, halnunc,
Kiért . . . tisztességünc.
s Eszt-is ha uc,
Bizonnyal el hidgyüc
Iót ád Isten éltünkben:
- 175 Ha arúltatásnac
Az vissza vonásnac
[Nincs több.]

Mint hogy kötetstáblák töltelékanyagául általában ugyanabból a nyomdából származó s nagyjából egyidős lapok szolgálnak, feltételezhetjük, hogy az első vers főiből megmaradt (FEIE)DELMÉNEK szó Báthori Zsigmondra vonatkozik. (A versfőszöveg ilyen kiemelésére egy 1635-i kolozsvári nyomtatványban találunk analógiát: RMKT XVII/1. 12. sz.) A vers első, hosszabb feléből mindössze négy félsor maradt meg. Talán valami allegorikus történet volt itt versbe szedve. A Synaetas névvel máshol nem találkoztak legtudósabb kollégáim sem; lexikonokban, szótárakban sem akadtunk nyomára. Az első versnek az előzményektől egy üres sorral elválasztott második része ajánló vers a fejedelemhez; itt található az a fontos információ, hogy a szerző hazája Kolozsvár volt. (17. sor.)

A Balassi-strófás vers fennmaradt törmelékeiből a következőket olvashatjuk ki. A fejedelem visszatért (141. sor: „megint vagy fő hadnagyunk”): távolléte alatt „fogyatkoztunk s pusztultunk . . . nevedett siralunk” (154–155. sor); mert ezalatt „oly rossz is parancsolt, ki régen megsaccolt, hogy elfoglalja javunk.” (Uo.) Mindennek mi is okai voltunk, mert (121. sk. sor:) „vigan öttük étünk, ki volt fejedelmünk, nem szerettük, mást kértünk, esztaragot nyertünk, ki bút adott nekünk, s rosszá tövé jó ügyünk.” Itt, amint erre Szabó Géza figyelmeztetett, az ismert esopusi mesére történik utalás (Heltainál a XVIII. fabula): a békák Jupitertől királyt kértek, aki először egy régi reves tőkét adott nekik. Nem szerették, mást kértek, s egy isztrágot kaptak, aki „a békák közül a nagyát és kevését kezdte az orrával vágni és megenni.”

Isten azonban könyörületes volt, és (74. sk. sor:) „változást tön mi rossz ellenségünkön, sok hadát megveré, számkivetetté tevé.”

Az erdélyi fejedelmek között csak Báthori Zsigmond hagyta el többször is trónját, majd visszatért. Az 1594-i események nem jöhetnek szóba; az ellenzéknek nem voltak hadaik, s nem az Úr tette őket számkivetetté, hanem Zsigmond koncoltatta fel őket. Zsigmond 1598 áprilisa és augusztusa között is távol volt, távolléte alatt azonban a két királyi biztos és a fejedelemasszony békésen kormányozták Erdélyt. Kizárhatjuk Zsigmond utolsó, 1601. szept. 11-i visszatérését is. Ekkor a fejedelem Erdélyi déli részén szerencsétlenkedett, majd megpróbálta Kolozsvárt ostrommal bevenni, végül távozott Erdélyből.

A versben elmondottak jól harmonizálnak Zsigmond 1599. márciusa és 1601. márciusa közötti távollétével. Mihály vajdát az erdélyi rendek jelentős része először támogatta, majd csalódott benne, tehát az esopusi gólyamese illik a helyzetre. Mihály hadai 1600. szept. 18-án Miriszlónál szenvedtek vereséget, s ezután Mihály Prágába ment, tehát számkivetetté lett. Ezután Básta csapatai is kivonultak Erdélyből, s az országgyűlés követsége Zsigmondot visszahívta Moldvából. Kolozsvárra március 21-én vonult be, majd fényes ünnepek közepette ápr. 3-án ismét fejedelemmé választották. Erre az alkalomra készülhetett a fejedelmet a rendek nevében köszöntő verses kiadvány.

A vers beleilleszkedik azoknak a politikai propagandaverseknek a sorába, melyeknek elseje éppen Báthori Zsigmond 1594-i akcióját: ellenzéke lemeszárlását indokolja és dicséri. (RMKT XVII/1. 9. sz.) Ennek a politikai költészetnek legnagyobb hatású művelője Debreczeni S. János. Az ő Bocskait dicsérő verse (RMKT XVII/1. 63. sz.) szintén Balassi-strófákban van írva, s nem lenne csodálatos, ha egyszer kiderülne, hogy a Báthori Zsigmondot dicsérő költemény is az ő szerzeménye.

Az elmondottak alapján az RMNy II. kötetében az alábbi kiegészítés tehető:

RMNy S 878A

[Dicsőítő versek Báthori Zsigmondhoz. Kolozsvár 1601 typ. Heltai]

[A – B + ?] = [8 + ?] fol. 4°

Budapest *Nat* phot. (Cluj-Napoca) – Cluj-Napoca *Acad* III 4

STOLL BÉLA

Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai. A cikkünk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv („Processus Visitationis Extra-ordinariae in Nomine Domini Anno 1747 die 26 Maji...”) eredeti kéziratát a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi.¹ A címet, valamint az egyházvizsgálat alapját képező kérdéseket kivéve a kézirat magyar nyelvű, a szokásos latin citációkkal, betoldásokkal.² Torkos Jakab, dunántúli református szuperintendens, Nagybányai István kéttornyúlaki és Komáromi Pál győri lelkészek (utóbbi a tatai traktus esperese, valamint egyházkerületi főjegyző) társaságában a veszprémi, peremartoni és belsősomogyi egyházmegyékben 1747. május 26. és június 12. között tartott egyházlátogatást. A 27 levélből álló, 32 × 20 cm. nagyságú kézirat zömmel Torkos Jakab kézírását tartalmazza, kisebb részben Nagybányai Istvánét, illetve Komáromi Pálét.³

A püspöki-esperesi egyházkormányzás legfőbb eszköze a református egyházban is a rendszeresen végzett egyházlátogatás (canonica visitatio) volt.⁴ Sőt legrégebb zsinati kánonaink szerint ez nem csupán joga, hanem egyenesen kötelessége volt az espereseknek és püspököknek. Számadással tartoztak a traktus (egyházmegye) és a szuperintendencia (egyházkerület) legfőbb hatóságának a provinciális, illetve generális zsinatnak.⁵ A püspöki (generalis) kanonika vizitációt főbb zsinataink szintén törvénybe iktatták, ám azt utóbb a püspökök jobbra elhanyagolták, az esperesekre hagyva az egyházlátogatás teljesítését. Így a püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek sokkal kisebb számban maradtak fenn, mint az esperesiek.

Torkos Jakab 1711. február 13-án Pápán született. Alsóbb iskoláit Pápán végezhette. A prédikátori hivatalra a sárospataki kollégiumban készült, mivel felsőbb tanulmányok folytatására Pápán akkor nem volt lehetőség. Miután Sárospatakon befejezte tanulmányait, külföldre ment. 1733–34-ben Zürichben, 1735-ben rövid ideig Utrechtben tanult. Hazatérvén 1735 őszén Pápán (rövid rektorkodás után) lett másodlelkész Komáromy József mellett. Ekkor 24 éves. 1752. május 8-ig pápai prédikátor, amikor is a pápai eklézsia vallásgyakorlatát királyi rendelettel betiltották. Pápáról elűzetvén, 1752-ben Peremartonban, majd 1758-ban Adásztevelen foglalt el lelkészi állást. 1745-ben (34 évesen) Kenessey István

¹ A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (A továbbiakban: DREK), Kézirattár. O. 669.

² BECK Gergely: *A Belsősomogyi Ref. Egyházmegye története. I. rész.* (Csurgói Könyvtár II. kötet.) Kaposvár, 1935. 87–107. Beck a belsősomogyi traktusra vonatkozó rész mellett, közli a latin nyelvű egyházvizsgálati kérdéseket is.

³ Nagybányai (Felsőbányai) Istvánhoz L.: *Felsőbányai István ref. lelkész önéletírása versekben 1740. Cursus vitae Stephani Felsőbányai predicantis ecclesiae H. C. addictae K(ét) T(ornyú) Lakiensis.* Közli SZINYEI Gerzson. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1877. I. füzet. 289–294. Komáromi Pál (Komáromi István egykori győri ref. prédikátor gályarab fia) 1683-ban született Ácson. Debrecenben subscribált 1700. február 5-én. Győri lelkész 1732–1749 között, 1735. nov. 18-tól a tatai egyházmegye esperese, ill. 1736. május 1-től a dunántúli ref. egyházkerület főjegyzője, püspökhelyettese. 1749. június elején halt meg Pápára való utaztában Takácsiban. L. még: PATAKY László: *A győri református egyház története.* Bp. 1985. 95, 101, 346. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában (DREL) Pápán található Komáromi Pál vizitációs naplója. Fonszáma: 70/a. 80 ff. (ebből 31 ff. a vizitáció!)

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 167. RÉVÉSZ Imre: *Egyháztörténelem. II. könyv. Az ellenreformációtól napjainkig.* Debrecen, 1926. 21. SZUHAY Benedek: *Az egyházlátogatás (Canonica visitatio.)* Miskolc, 1900. 22–30. KUR Géza: *A Komáromi Ref. Egyházmegye. I. k.* Komárom, 1937. 111–113. BALÁZS László: *Vértesaljai Református Egyházmegye története.* Bp. 1986. 111. SZÖNYI György: *Az egyházlátogatás.* Református Egyház, 1959. szept. 15. 385–390.

⁵ ZOVÁNYI i. m. 167. RÉVÉSZ Imre i. m. 21. KUR Géza i. m. 111–113. Balázs: *Vértesaljai Ref. Egyházmegye.* 111. THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I. k.* Pápa, 1908. 149, 393, 434.

dunántúli főkurátor hathatós közreműködésével választották püspökké, mely tisztét 40 esztendőn át, egészen 1785-ben bekövetkezett haláláig viselte.⁶ Már nem aktív lelkészként, de megérhette a pápai gyülekezet, valamint a kollégium Pápara való visszatérését. Egyébiránt nagybátyja volt Torkos Jakab (II.) csöglei, majd pápai lelkésznek, aki 1795-től 1813-ig volt az egyházkerület püspöke. A Torkosról szóló életrajzi méltatások, illetve biográfiai kézikönyveink nem tudnak nyomtatásban megjelent munkájáról. Pedig van, mégpedig egy halotti prédikáció, melyet Kenessey István főgondnok felett mondott el Pápán 1750-ben, s még ebben az évben ki is nyomtatták *Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás ...* címmel, feltételezhetően Veszprém-ben. A nyomtatvány Torkosé mellett, tartalmazza Hevesi Sámuel és Kun János emlékbeszédét is.⁷ Két vastkos kötetben a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi magyar nyelvű prédikációit, melyeket Pápán 1735–1752 között mondott el.⁸ Respondens volt az 1734-ben Zürichben tartott disputáción (De divina hominum vocatione...), melyet Hottinger János Jakab zürichi professzor elnöklétével tartottak. Feltételezhetően ő a szerzője annak a könyörgésgyűjteménynek, mely a „A Pápai Nemes árva Ecclesianak siralmas éneke...” címet viseli. A három prózai, illetve verses könyörgést Torkos a pápai egyház és kollégium száműzetésének időszakában, illetve a Pápara való visszatérés után írhatta meg.⁹ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Pápa) találjuk meg Járdánházy Gábor pápai professzor, 1785. december 1-én Torkos felett elmondott halotti orációját, mely életrajzához is nélkülözhetetlen adalékokkal szolgál.¹⁰

Torkos Jakab püspöksége a dunántúli református egyházkerület történetének legnehezebb időszakára esett, mely a lassú haldoklás, az elsorvadás időszaka volt. Csak szemléltetésül jegyzem meg, hogy a „csendes ellenreformáció” időszakában mintegy 150 templomot vettek el a reformátusoktól az egyházkerület területén.¹¹ Tudjuk, hogy az első Carolina Resolutio (1731. március 21.) óta a református egyházban is a katolikus főesperesek végezték a kanonika vizitációt. A dunántúli református egyházkerületben is folytak ezek a megszegyenítő eljárások. Egyedül Padányi Bíró Márton veszprémi katolikus püspök-főispán 46 protestáns templomot záratott be Somogyban, egy vizitációja után.¹² Az aggasztó külső körülmények ellenére a legtöbb helyen mégis tovább folytató a gyülekezeti élet. Ezeket a még „virágzó” gyülekezeteket akarta Torkos erősíteni, amikor is 1747-ben az egyházkerület három egyházmegyéjének gyülekezeteit látogatta végig. Ennek megmaradt, becses dokumentuma a tanulmányunk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv.¹³ Egyházlátogatása azonban nagy szálla volt a

⁶ TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök (1711–1785), mint igehirdető*. Bp. 1937. 4–7. ZOVÁNYI i. m. 650. Elsőként Komáromi Pált választották püspökké, de ő a győri eklézsia tiltakozása miatt nem vállalta a püspöki tisztelet.

⁷ (TORKOS Jakab): *Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás ...* — HEVESI Sámuel: *Emlékezetnek oszlopa ... a pápai coemeteriumban ...* — (KUN János): *Néhai jó emlékezetű Kenesei István ... utolsó tisztességtétele ...* (Veszprém), 1750. Nyomda megjelölés nélkül. 4-rét. Torkos prédikációja ebből 26 lap. L.: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V. Pótlások Petrik Géza művének I–IV. kötetéhez*. Bp. 1971. 524.

⁸ „Varii sermones ecclesiastici, olly elmékedések ...” DREK, Kézirattár. O. 670.

⁹ DREK, Kézirattár. O. 988. L. még: SZABÓ György: *Adalékok a pápai református egyház és kollégium történetéhez. Torkos Jakab (I.) szuperintendens ismeretlen könyörgései*. Tanulmány megjelenés alatt. Hozzá kapcsolódik a két verses és egy prózai könyörgés forráshú szövege is.

¹⁰ A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510–1811. Ismerteti Liszkay József. Pápa, 1875. (Liszkay Okmánytár, DREL), 501. számú irat. (Fénymásolatban: DREK, Kézirattár. O. 1076.)

¹¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985. 148.

¹² Uo. 148.

¹³ Torkos vizitációjával eddig érdemben kevesen foglalkoztak. A belsősomogyi református eklézsiaakra vonatkozó részt, valamint az egyházvizitáció tárgyát képező latin nyelvű kérdéseket rövid magyarázattal közzétette Beck Gergely. L.: i. m. 87–107. Bellai Zoltán kisebb közleményben – kizárólag Beck munkájára építve – foglalkozott a vizitációk s a somogyi egyházmegye viszonylatában az istentiszteleti élet 18. századi jellegzetességeivel. BELLAI Zoltán: *Az istentiszteleti élet szabályozása a 18. században*. Református Egyház, 1982. 37–38. Torkos vizitációira több utalás történik a következő munkákban:

katolikusok, s az aulikus vármegye szemében, melynek főispánja Padányi Bíró Márton, veszprémi katolikus püspök volt. A vármegye 1748. február 11-én kelt levelében megtiltja Torkosnak az egyházlátogatást, s törvénytelenségre hivatkozva, püspöki jogainak felfüggesztése céljából felír a kancelláriához.¹⁴ A szuperintendens válaszában törvényes megválasztására, valamint az 1734. október 20-án megjelent második Carolina Resolutio-ra (5. pont) hivatkozott, mely megengedte a protestánsoknak, hogy négy-négy püspököt válasszanak, s hogy azok zavartalanul végezhesék a vizitációt.¹⁵ Torkos válasza azonban nem elégítette ki a vármegyét, ismét figyelmeztették, s követelték tőle a püspöki cím azonnali letételét. A szuperintendens tulajdonképpen ezt panasolja el a Mária Teréziához írt kérvényében, kérve a megye rendreutasítását.¹⁶ A Bécsben, 1749. október 9-én kelt, s a kancellária útján közölt leiratában az uralkodó részletes tájékoztatást kért a vármegyétől Torkos Jakab ügyében, de már ekkor helyeselte annak minden láрма és pompa nélkül végzett egyházlátogatását.¹⁷ A vármegye meghallgatása után, 1750-ben kelt leiratában a Helytartótanács Torkost törvényes szuperintendensnek ismerte el, s megengedte neki az egyházlátogatások folytatását is.¹⁸

Torkos összesen 52 gyülekezetet vizitált a jelzett, s aránylag rövidnek nevezhető időszakban. A kanonika vizitációs jegyzőkönyvben a „De Auditoribus Minister inquirendus?” című vizsgálati rész 7. és 8. pontja tartalmazza a használt könyvekre (dominikák, ágendák) vonatkozó kérdéseket: 7. „An praeter Dominicales Textus concionetur?” 8. „Agendarum formulam quam habeat?”¹⁹ A kérdések jellegéből adódóan természetesen nem nyerhetünk teljes képet a század református prédikátori könyvkultúrájáról, sem könyveik, sem olvasottságuk vonatkozásában. Mindenesetre 21 lelkészről tudjuk, hogy vannak „orationalis könyvei”, 20 lelkészről, hogy valamilyen ágendával rendelkezik.²⁰ A nyomtatott könyvek mellett még jelentős a szerepe a kéziratok másolatoknak is. Az imádságoskönyvek nélkülözhetetlenek a lelkipásztor számára. A zselickisfaludi Tihanyi Istvánnak „nyomatásban vagyon három imádságos könyve”. Az ígéhirdetések alapját legtöbb esetben a perikóparend szerinti „dominikák” képezték. A prédikációk, imádságok, a kultuszi és kegyességi irodalom egyéb produktumai alapvető dokumentumai a teológia által is még nem eléggé kutatott kegyességtörténetnek. Itt elsőrenden a puritanizmus távolságokat áthidaló, s könyveken át megnyilatkozó egyházmegtartó- és építő hatását kell kiemelni. A puritán eszmeiségről írja Esze Tamás: „Kovácsként munkáló lelki hatása felmérhetetlenül nagy volt, széles körben hatott és hosszú ideig tartott . . .”²¹ Különösen is így volt ez a „csendes ellenreformáció”

BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órsziget, 1971. 35–37. etc.
TÓTH Endre: *Az úrvacsoraosztás a Dunántúli a reformációtól a 18. század végéig*. Debrecen, 1934. 4. TÓTH Endre: *A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában*. Kaposvár, 1940. 195. etc. (Ez utóbbi a somogyi eklézsiák történetének taglalásánál hasznosítja Torkos leírásait!)

¹⁴ TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök* . . . 7. Liszky Okmánytár (DREL), 282. számú irat. TÓTH Ferenc: A helvétizai vallástételt tartó túl a dunai . . . superintendenciában élt superintendensnek vagy református püspökök élete. Győr, 1808. 178–179. (Ebben Torkos Jakabról: 169–189.)

¹⁵ Liszky Okmánytár (DREL), 283. számú irat.

¹⁶ Uo. 284. számú irat. TÓTH Ferenc i. m. 178–181.

¹⁷ Liszky Okmánytár (DREL), 293. számú irat.

¹⁸ TÓTH Ferenc i. m. 181–183. TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök* . . . 7.

¹⁹ BECK Gergely i. m. 94.

²⁰ L. még TÓTH Endre: *Úrvacsoraosztás a Dunántúli* . . . 4.

²¹ ESZE Tamás: *A magyar református kegyesség múltja*. Református Egyház, 1957. 178, 180. Uo.: *A magyar református egyház útja a reformációtól napjainkig*. Református Egyház, 1959. október 1–15. 402–403. RÉVÉSZ Imre: *A szalmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Bp. 1947. (Theológia, 5.) 43. Részletesen elemzi a magyar puritanizmus szerepét a református egyház és a magyar művelődés történetében. Kiemelten foglalkozik William Ames, Lewis Bayly, William Perkins szerepével stb. A puritanizmus kálvini alapon akarta a református egyház alkotmányát átalakítani. A presbitériumok felállításával a puritán hierarchia (püspöki-esperesi kormányzás) megszüntetését

korszakában, amikor református gyülekezetek százai szűntek meg, jutottak árvaságra. A terézianus állam egyházpolitikája a református egyháznak is jelentős károkat okozott. Ez megmutatkozott a lelkészek képzettségében, művelődésében is. Az oly jelentős protestáns peregrinációt visszaszorítják, az iskolák állandó létbizonytalanságban élnek, a református nyomdák száma minimális. A református kegyesség legszebb megnyilvánulásai éppen a 18. századból ismertek, s ebben az „árva eklézsiák” jártak elől, melyek templomuktól, lelkészüktől megfosztattak. A „pásztor nélkül maradt nyáj” pedig Bibliát olvas, zsoltárokat énekel, s közösen imádkozik, így őrizve a „református szellemiséget”.

A vizitált 52 gyülekezetben csak négy lelkésznek volt az ágendán, illetve a kézírásos vagy nyomtatott könyörgéseken kívül más könyve. Ezek is jobbára prédikációskötetek, tehát a homiletikai irodalom körébe tartozó munkák. Sajnos Bibliáról, énekeskönyvről, kátekről, egyéb teológiai diszciplínák körébe eső könyvekről, s a kimondottan világi kiadványtípusokról, műfajokról (történeti munkák, széphistóriák, kalendáriumok stb.) nem szól az egyházlátogató. Ám az említett két kérdésre adott válaszok így is hasznos impulzusokat adnak a korszak lelkipásztoraik teológiai felkészültségét, eszmei alapállását vizsgáló kutató számára. Kétségtelen azonban, hogy a prédikátorok tudományos képzettségének, műveltségének felügyeletére a 18. század kanonika vizitációi nem tudnak olyan súlyt helyezni, ahogy azt a 16–17. századi református zsinatok végzései előírták.²²

Mindenesetre a kisasszondi lévitáról, Arácsi Gergelyről ezt olvashatjuk:

„... Tiszteletes Decsi Pál Uramtul tanítottat a Declinatoria, nem tanult tovább... (tehát egyetlen latin osztállyal lévita lehetett!)... Most könyv nélkül prédikáll, az előtt könyvből, vagynak némely könyvecskéi. Németi Uram dominicája. Via salutis, Uti társ, Halotti centuria, Arany temjenező, Mennyei tárház kulcsa, Lelki áldozat...”

tűzte ki célul, azaz a „minden lelkipásztor egyenlő”-elvét. A puritanizmus nagy súlyt helyezett a Szentírásra. A református egyházat belülről akarta megújítani, azt kegyességgel megtölteni. A hollandiai magyar peregrinusokra elementáris hatással volt a groningeni majd leydeni professzor, Johannes Coccejus (Koch) tanítása. A Szentírás egyedülvaló tekintélye volt központi tanítása (Sola Scriptura), s nagy súlyt helyezett az élő, biblikus kegyességre, a „praxis pietatis”-ra. Descartes is nagy mértékben befolyásolta a kor református teológiai gondolkodását, hatása a 17. században különösen is nagy volt Erdélyben. A coccejanizmus ill. a cartesianizmus tehát együtt hatott a puritanizmussal. S. SZABÓ József: *A protestantizmus Magyarországon. I. rész.* Bp. 1928. 54. SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma.* Bp. 1943. (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, 5. k.) 148. (A puritanizmusról külön is L.: 31–54.) MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Budapest, 1952. 190. FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig.* Bp. 1917. 4–12. BERG Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban.* Bp. 1946. 248. BODONHELYI József: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai.* Debrecen, 1942. 197. KVACSALA János: *Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670.) I. közlemény.* Századok, 1892. 709–719. TRÓCSÁNYI Berta: *Református theologusok Angliában a XVI. és XVII. században.* In: Yolland emlékkönyv. (Angol filológiai tanulmányok V–VI.) Budapest, 115–146. ZOVÁNYI Jenő: *Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. 390. A főleg amerikai ill. angolszász puritanizmusra ill. a kálvini puritanizmus gyökereire és hatására L. még PERRY BARTON, Ralph: *Puritanism and Democracy.* New York, 1944. 688. L. még RÉVÉSZ Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban.* (Akadémiai rendes tagsági székfoglaló.) Theologiai Szemle, 1948. 4–18. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritanizmus.* Református Egyház, 1974. 272–274. L. még a Református Egyház Doktorok Kollégiuma II. tudományos ülészakának előadásait (Makkai László, Barcza József, Tóth Béla, Fekete Csaba, Balázs László, Márkus Mihály, Kormos László, ifj. Szabó Endre) Theologiai Szemle, 1978. 11–12. szám. 342–353, 357–382.

²² RÉVÉSZ Imre: *Biblia és suba.* (A parókiális könyvtárak legrégebbi történetéből.) Igazság és Élet, 1937. (III. évf.) 9. szám. 358–360.

Sorrendben tehát a következő könyvekről van szó, jelezve a Szabó Károly szerinti RMK-számot is:²³

1. Szatmárnémeti Mihály: *A négy evangélisták szerint való dominica.* (Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179.)
Lehet szintén tőle: *Dominica catechetica, sive conciones catecheticae secundum Catechesin Palatinam...*
(Kolozsvár, 1677. RMK II. 1402.)²⁴ Kisebb eséllyel, de lehet még: *Dominicalis praedikatioz toldaléka.*
(Kolozsvár, 1686. RMK I. 1353.)²⁵

2. Drégelypalánki János: *Via salutis secundum Catechesin Palatinam...* (Debrecen, 1682. RMK I. 1277.)²⁶ A könyv az amesianus teológia jellegzetes terméke, s a Heidelbergi Káté alapján elhangzott prédikációkat, tehát kátémagyarázatokat tartalmaz. Ez a kötet második, javított és bővített kiadása a *Contiones in Catechesim Palatinam...* címmel Kassán, 1667-ben megjelent műnek (RMK I. 1055.), melyben — Szabó Géza szerint — szembefordul a coccejánizmussal.²⁷ Drégelypalánki említett művének mindkét kiadásában, az alcímbe foglaltan is az alapforrások között szerepel a puritán Ameseus. A Heidelbergi Káté magyarázói közül Kálvin után mindjárt másodikiként Ameseus jön, mégpedig annak a *Christianae Catechesos Sciagraphia* (Amszterdam, 1650.) c. munkájára építve. A Drégelypalánki utóbbi művéhez csatolt *Catena salutis — Üdvösség láncza* — pedig Ameseus *Medullája* első könyvének fordítását tartalmazza.²⁸ Drégelypalánki megjelentette rövidített, s összevont kiadásban, új átdolgozásban a puritánizmus egyik alapművét, Lewis Bayly *Praxis pietatis* című munkáját, melynek magyarra ültetése Medgyesi Pál nevéhez fűződik. (*Praxis pietatis contracta...* Debrecen, 1692. RMK I. 1420. A *Praxis pietatis* első kiadása Kolozsvárott jelent meg 1677-ben — RMK I. 1215. —) A szerző tanításait a „kegyesség gyakorlására” adja közzé, a könyve végén lévő könyörgéseket pedig „közönséges lelki épületre”.²⁹

3. Sélyei Balog István: *Úti társ* (Várad, 1657. RMK I. 928.) Sélyei (1653-tól a fejedelem udvari prédikátora, majd annak halála után — ahogy udvari papsága előtt is — huszti pap, s máramarosi

²³ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711 között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* I. Budapest, 1879.

²⁴ Az evangéliumi perikópák alapján készített prédikációgyűjtemény, melyben (nyilván a puritánokkal szemben) védelmébe veszi a perikópákat. L. még BENEDEK Sándor *i. m.* 143–144.

²⁵ Szat(h)márnémeti Mihály, I. (1638–1689). Az ortodoxia meggyőződéses híve. Támadja Coccejus tanait. L. még SZABÓ Géza *i. m.* 114–118. BARCZA József: *A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század magyar református teológiai irodalmában.* Theologiai Szemle, 1978. 347–348. BALÁZS László: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma.* Theologiai Szemle, 1978. 365–366. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. k.* Bp. 1893. 460–461. ZOVÁNYI Jenő: *A coccejánizmus története.* Budapest, 1890. 129. BALOGH Ferenc: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma.* Debrecen, 1879. 11. Szatmárnémeti művét Felsőbányai István már idézett verses önéletrésa is felsorolja nevezetes olvasmányai között: „Olvastam Pázmány Péter érsek Úr Dominicáját, Némethi Mihály ugyanaz munkáját, Kikből Dominicam bírja darab tagját.” 291.

²⁶ A címlapon és az indexen kívül a könyv magyar nyelvű, a végén „Ala Seraphina” címen könyörgések vannak.

²⁷ SZABÓ Géza, *I. m.* 88. BODONHELYI *i. m.* 47.

²⁸ William AMES (1576–1633) L. még ZOVÁNYI Jenő: *Theologiai ismeretek tára. I. k. (A–F.)* 37–38. Mezőtúr, 1894. 37–38. SZABÓ Géza *i. m.* 32. BODONHELYI, *I. m.* 47–49, 120.

²⁹ SZINNYEI József, *I. m.* II. k. 1084–1085. BERG *i. m.* 94–95, 114–117. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 113. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 275. Zoványi egyébként tagadja Drégelypalánki losonci papságát, elsősorban Debreceni Ember Pál (Lampe–Ember) egyháztörténetére hivatkozva. L. ZOVÁNYI Jenő: *Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1941. 391. L. még SZABÓ Géza, *I. m.* 88. BODONHELYI, *I. m.* 47–49, 120.

esperes) a mérsékeltbb puritánok közé tartozott.³⁰ Szinnyi József biográfiai munkája személyét összekeveri Sellyei M. Istvánéval, a gályarabságot is szenvedő dunántúli püspökével.³¹ Várad az egyik legjelentősebb puritán szellemi központ még a szatmárnémeti zsinat (1646) után is. Eleste után (1660) szerepét a hazai puritánizmus történetében kezdettől fogva jelentős szereppel bíró Debrecen vette át, ahol Drégelypalánki Bayly-kiadása is megjelent.³²

4. Szatmárnémeti Mihály: *Halotti centuria, az az száz halotti praedicationok...* (Kolozsvár, 1683. RMK I. 1301.) 1684-ben Kolozsvárott újra kiadták változatlan szöveggel, ám új címlappal és ajánlólevéllel (Sztripszky 2114.)³³

5. *Arany temjénező*. (Imádságos könyv. Hely nélkül, 1701. RMK I. 1641.) Ezt az egyetlen kiadást ismerjük. Balázs László szerint Kanizsai Pálfi János dunántúli református szuperintendens *Arany temjénező. Thuribulum Aureum* (Pápa, 1632. RMK I. 625., RMNy 1553.) című munkájáról van szó, melynek ma már egyetlen példányát sem ismerjük.³⁴ Eszerint egyazon könyv különböző edícióival állnánk szemben. Balázs László még latin nyelvű kiadást is feltételez, s megemlíti, hogy a mű magyar nyelvű szövegéből (ezt az 1701-es kiadással azonosítja!) imádkoztak a gályarabok is.³⁵ Az RMNy Kanizsai Pálfi János könyvének leírásánál csupán csak megemlíti, hogy „... *Arany tömjénező* címen ... más imádságoskönyvek is jelentek meg (pl. RMK I. 1641.) ...”³⁶

6. Szatmárnémeti Mihály: *Mennyei tárház kulcsa...* (első kiadása: Kolozsvár, 1673. RMK I. 1149.) A Göneről kiűzött szerző egy évi debreceni tartózkodás után, már a kolozsvári eklézsia egyik prédikátoraként írja meg imakönyvét, melynek 2. kiadása 1676-ban jelent meg, s azután még számos kiadást ért meg egészen a 18. század végéig, s a nyomtatott kiadások mellett még kéziratos másolatokban is tovább terjedt, s nagy népszerűsége tett szert.³⁷ Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikona, valamint Sztripszky Hiador Adalékok... c. műve szerint Szatmárnémeti Mihály művének 1710-ig 10 kiadása jelent meg.³⁸ Ám tudjuk, hogy még 1710 után is több.³⁹

7. Váradi Belényesi Ferenc: *Isten eleibe felbocsátandó Lelki áldozatok, az az: Könyörgések és hálaadások.* (Kolozsvár, 1670. RMK I. 1104.) Ám ez lehet Csuzi Cseh János győri református lelkész és orvos (Csuzi

³⁰ SELLYEI BALOG István. In: Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei – Budapest – Szeged, 1966. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.*) 187–193. MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, 177–178.

³¹ SZINNYEI JÓZSEF, *I. m.* k. (Budapest, 1891.) 460–461. BARCZA József, *I. m.* 349.

³² TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272–277. BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)* Budapest, 1961. 49–51. MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca...* 141–143, 171–178.

³³ SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez 1472–1711.* Bp. 1967.

³⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) II. k. 1601–1635. Budapest, 1983. 548–549. BALÁZS László: *Vértessaljai Református Egyházmegye* 318. *Úő.*: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma.* Theologiai Szemle, 1978. 363, 369.

³⁵ L. BALÁZS János előbb idézett műveit.

³⁶ RMNy 1553. (548–549.)

³⁷ BALÁZS László: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma* 365–366.

³⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* 578. Ezt erősíti meg SZTRIPSZKY, *I. m.* is (257.) Kiadások: 1. Kolozsvár, 1673. – RMK I. 1149. 2. Kolozsvár, 1676. – RMK I. 1194. 3. Lőcse, 1679. – RMK I. 1239. 4. Kolozsvár, 1681. – RMK I. 1262. 5. Debrecen, 1685. – RMK I. 1332. 6. 17. sz.-i ismeretlen kiadás – Sztripszky 2172. 7. Kolozsvár, 1702. – Sztripszky 2198. 8. Debrecen, 1703. – RMK I. 1666. 9. Lőcse, 1706. – RMK I. 1716. 10. Bártfa, 1708. – RMK I. 1743.

³⁹ BENDA–IRINYI, *I. m.* (336–357.) nyomdajegyzéke szerint Debrecenben a már közölt két debreceni kiadáson kívül (1685, 1703.) még hat ízben jelent meg, utolsó kiadása 1790-ben. (Pontosan: 1729, 1751, 1757, 1763, 1777, 1790.) Felsőbányai István a *Mennyei tárház kulcsát* szintén felsorolja a *Praxis pietatis* és a *Lelki hódoltság* társaságában, olvasmányai között. (291.)

Cseh Jakab gályarab prédikátor, majd dunántúli szuperintendens fia) *Isten eleibe felvitetett lelki áldozat avagy: Áhítatos könyörgések* (Győr, 1736.) című műve is.⁴⁰

Újlaki Sámuel szennai lelkész „Dominicális Textusokat prédikáll és a Csipkés Komáromi Uram Igaz hitit, vagynak irott prédikáziói is, mellyeket prédikáll, vagyon Ágendája, vagynak imádságai írásban és nyomtatásban, a mellyekkel szokott élni.” Komáromi Csipkés György: *Igaz hit...* című prédikációsköte- te ez a munka (Nagyszében, 1666. RMK I. 1042.) Komáromi bár sohasem konfrontálódott az ortodoxiával, ám egyházszerkezeti kérdésekben határozottan presbiteriánus, s a keresztyén életgyakor- latról vallott felfogása alapján is a puritánok közé sorolható.⁴¹ Szabó Géza jeles munkájában (*A magyar református orthodoxia*. Bp. 1943.) ugyan az ortodoxok táborába sorolja, ám az igazság az, hogy a debreceni puritánizmus erőteljes kibontakozásához éppen Komáromi debreceni kollégiumi tanársága (1653-tól) adta az egyik legjelentősebb lökést.⁴² Komáromi Debrecenben 1662-ben újra kiadta saját fordításában Amesius *Angliai puritanizmus* című alapművét (RMK I. 988.), melynek 8 évvel korábbi fordítása Telkibányai István nevéhez fűződik, ez utóbbinak azonban egy példánya sem maradt fenn.⁴³

A gízei prédikátor „Gelei Uram praeconiumából tanit néha”. Geleji Katona István erdélyi püspök (a puritánok legfőbb ellenlábasa, az ortodoxia vezéralakja) Gyulafehérvárott 1638-ban és 1640-ben, két kötetben megjelent *Praeconium evangelicum* című prédikációs kötetét (RMK II. 521 és 552.) használta tehát a gízei lelképítész.⁴⁴ Komáromi Sámuel szentbenedeki lelkész „különb különbéle könyvekből él, a dominiciával is. Catechizál. Vagynak orationalsai”, tehát könyörgéses könyvei. Tihanyi István szilváskisfaludi lelkész „a ... dominicális Textusokkal másokat is prédikáll. Vagyon ágendája. Nyomatásban vagyon 3 imádságos könyve.” Marosi Sámuel csokonyai lelkész „a dominicából prédikáll, más könyvből is néha. Ágendája vagyon, de nem tudja kié, a dominicát sem tudja, a Káldiénak mondotta. Imádságos könyv vagyon. Lelki áldozatnak vallja. Igazságnak Áldozattya is vagyon...” Itt a katolikus Káldi György: *Vasárnapi prédikációk I. része* című művéről lehet szó, ami Pozsonyban jelent meg 1631-ben (RMK I. 601.), bár lehet ugyanőtőle az *Innepi prédikációk I. része* is. (Pozsony, 1631. RMK I. 602.) A „lelki áldozat” azonosítását az előzőekben már köztöltük, Várad Belényesi Ferenc vagy Csuzi Cseh János a szerző. Az *Igazságnak áldozattya* című munka Kolozsvárott jelent meg 1666-ban. (RMK I. 1036.)

Nincs egységes és kötelező agenda, s így nyilvánvalóan liturgiai egység sem a református egyházban a 18. században.⁴⁵ A legelterjedtebb agenda a református egyházban, így Dunántúlon is ebben a században Milotai Nyilas István tiszántúli püspöké, munkája a 17–18. században is számos, részben átdolgozott kiadást ért meg, miután az erdélyi egyház a maga számára — a puritanizmus hatására — 1680-ban átdolgoztatta (Kolozsvár, 1680. RMK I. 1243.)⁴⁶

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon* 673. (Várad Belényesi Ferenc református nemes, Apafi Mihály fejedelem jószágkormányzója.) Uo. 131. (Csuzi Cseh Jánosról)

⁴¹ GYÓRI János: *Orthodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1982/83–1983/84. iskolai évről. 91–116. (A tanulmány egyébként az „Igaz hit...” c. kötetet veszi vizsgálat alá.) ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi prot. egyháztörténelmi lexikon* 331–332. Felsőbányai István verses „olvasónaplójában” ugyancsak megemlíti „Csipkés Komáromi drága Igaz hitit.” (291.)

⁴² SZABÓ Géza, *I. m.* 46–47. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 131. BODONHELYI, *I. m.* 53–54. L. még BERG Pál i. művének Komáromira s angol kapcsolataira, ill. műveltségének, felfogásának angliai gyökereire vonatkozó bő utalásait! TÓTH Béla: *A puritánizmus és a természettudományok Magyarországon*. Theologiai Szemle, 1978. 352.

⁴³ TÓTH Béla: *Debrecen és a puritanizmus* 272. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 131. BODONHELYI József, *I. m.* 53–54. FEST Sándor, *I. m.* 6.

⁴⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarország prot. egyháztörténelmi lexikon*. 213–214. SZABÓ Géza, *i. m.* 35–45.

⁴⁵ BENEDEK Sándor, *i. m.* 34–35, 215–216.

⁴⁶ BENEDEK Sándor, *i. m.* 32, 36, 215–216. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon* 14. KORMOS László: *A magyar puritánok istentisztelete*. Theologiai Szemle, 1978. 377. Milotai

A legtöbb lelkipásztor Milotai Nyilas ágendájának valamelyik kiadásával rendelkezik (pl. Tác, Hedrahely, Gige stb.). Az egységes és kötelező agenda bevezetése egyelőre kivitelezhetetlen volt, ezért a dunántúli református szuperintendenciában arra törekedtek, hogy a leggyakrabban használt Milotai-féle ágendát tegyék általánossá. A peremartoni (1745), majd a pápai (1747) egyházkerületi közgyűlés is kimondta, hogy „azon egy ágendával vagy liturgiával”, . . . valamint „egyforma ágendával” éljenek a prédikátorok.⁴⁷ A szomajomi lelkipásztor „Erdélyi” ágendával rendelkezik. Ez Milotai ágendájának kivonatos kiadása lehet, ami a *Confessio Helvetivával* egy kötetben együtt jelent meg Kolozsvárott 1679-ben (RMK I. 1232.) Milotai ágendájának rövidített kiadása megjelent 1713-ban is, szintén Kolozsvárott, majd újabb kiadásban ugyanott 1755-ben.⁴⁸ Nagyon kicsi annak a valószínűsége, hogy az említett agenda Heltai Gáspáré lenne, ami 1550-ben és 1559-ben ugyancsak Kolozsvárott jelent meg. (RMK I. 344, RMNy 85; RMK I. 37, RMNy 154.)

A csóri prédikátornak „Debreceni Ágendája vagyon”. Ez megint csak Milotai Nyilas 1634-ben Debrecenben, Fodorik Menyhért által kinyomtatott ágendája lehet. (RMK I. 633, RMNy 1576.) Tehát minden út Milotaihoz vezet. Benedek Sándor többször is idézett művében ezt írja: „A csóri lelkész többek között azt felelte, hogy: „*Rimaszombati Mihály debreceni ágendájával él*, tehát azzal az ágendával, ami akkor Debrecenben gyakorlatban volt.”⁴⁹ Az idézett (és kiemelt) mondat azonban tévedés eredménye, hisz a csóri lelkipásztort hívják Rimaszombati Mihálynak, s neki, ismétlem: „Debreceni Ágendája vagyon”. Rimaszombati Mihály az, aki tehát debreceni ágendával él, mint csóri lelkész. A Benedek Sándor által idézett rész azonban nem is fordul elő az eredeti szövegben.⁵⁰ Másutt pedig Tatai Csirke Ferenc (†1765) debreceni prédikátor, tiszántúli püspök nyomtatásban soha meg nem jelent, de Debrecenben gyakorlatban is használt ágendáját jelenti számára a „debreceni agenda”.⁵¹ Korábban pedig azt írja: „. . . a debreceni agenda az egervölgyi Méliusz—Szeneci Molnár-féle agenda lehetett, amely semmi esetre sem azonos az idegen hatású Melotai-féle ágendával”.⁵² Benedek Sándor előtt azonban már Tóth Endre is feltételezte — éppen Torkos vizitációja alapján — hogy a több helyen is használt debreceni agenda azonos Milotaiéval.⁵³

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy mégis a könyvek jelentették a legnagyobb megtartó erőt az egyház számára, hisz még a kisebb végzettséggel bíró léviták sem nélkülözhetik a könyveket, melyek közül több a puritánizmus szellemi terméke. Regisztrálhatjuk a puritán szellemiség évtizedeket áthidaló, könyveken át ható szerepét. Szinyei Gerzson a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* hasábjain (1877. I. füzet) közzétette a Torkos Jakabot kísérő Felsőbányai (Nagybányai) István kéttornyúlaki lelkésznek, a pápai egyházmegye assessorának verses önéletírását 1740-ből. A szerző olvasmányélményei között felsorolja a kanonika vizitáció által regisztrált, s általunk vizsgált könyvek egy részét is, mintegy bizonyítva azok nagy népszerűségét (Komáromi Csipkés György: *Igaz hit*. . . Szatmárnémeti Mihály: *Mennyei tárház kulcsa*, ugyancsak tőle: *Dominica*. . . , valamint Geleji Katona István: *Praeconium evangelicum*. . .)⁵⁴ Olvasmányai között persze ott vannak a puritánizmus alapművei (pl. *Praxis pietatis*)

ágendájának első edíciója: Kolozsvár, 1621. – RMK I. 515., RMNy 1251. A továbbiak: (Kolozsvár), 1622. RMK I. 525., Sztripszky 1895.a., RMNy 1270. Debrecen, 1634. – RMK I. 633., RMNy 1576. Várad, 1653. – RMK I. 881. L. még KATHONA Géza: *A római kath. confessio generalistól a Melotai-ágenda gyónóimájáig*. Debrecen, 1941. (Különlenyomat a Csikesz Sándor Emlékkönyv 2. kötetéből.) 122.

⁴⁷ A Dunántúli Ref.-Egyházkerület jegyzőkönyve 1745. 8. pont, 1747. 8. pont. (DREL)

⁴⁸ *Agenda, az az: Az Anyaszentegyházbéli szolgálat szerint való tselekedet*. . . *Melly szedegetett a Milotai István ágendájából*. Kolozsvár, 1713. Uaz. Uo., 1755. Magyarország bibliographiája 1712–1860. Összeáll. PETRIK Géza. I. k. Budapest, 1888. 27, 437.

⁴⁹ BENEDEK Sándor, *I. m.* 35, 217.

⁵⁰ Uo. 37, 217.

⁵¹ Uo. 37, 216–217.

⁵² Uo. 37, 215.

⁵³ TÓTH Endre: *Az úrvacsoraosztás Dunánthúl*. . . 4.

⁵⁴ *Felsőbányai István verses önéletírása* 290–291.

is. A puritánizmus tehát, ha egyházkormányzati szinten nem is, de a hívő ill. lelképásztori életgyakorlatban tovább él. A puritánizmus eszméi, mégha szelídebb formában is, de a 17. sz. végére meghódítják a református egyház közösségeit. Az ortodoxia kora 'lejár, s nem tudja útját állni a coccejanizmusnak és a cartesianizmusnak.⁵⁵ Az ortodoxia szerepe mégis jelentős mind művelődéstörténeti, mind teológiai szempontból. Szabó Géza írja: „Kálvin teológiája a XVII. század folyamán, az ortodoxia korában válik döntő tekintéllyé a magyar református teológiai gondolkodásban.”⁵⁶ Az ortodoxiából és a puritánizmusból mindaz ami életképesnek és hasznosnak bizonyult, beépült az egyházba. Sőt megfigyelhető a két irányzat egymáshoz való közeledése ill. összeolvadása is, a két irány között közvetítők (pl. Pápai Páriz Imre: *Keskeny út...*) érdemüként.⁵⁷ A 18. századra a pietizmus eleveníti meg a puritán tradíciókat. A gyülekezeti élet szerves részét képezi a közös igeolvasás, imádkozás és éneklés, s nem utolsósorban a protestáns népi kegyesség termékeinek olvasása.⁵⁸ A kanonika vizitációs jegyzőkönyvben említett könyvek számbavétele, de Felsőbányai István verses olvasónaplója is megerősíti, hogy a korszak református szellemi arculatára (úgy kifelé, mint befelé) a tolerancia jellemző. A puritánus szerzők művei mellett jól megférnek az ortodoxia (pl. Geleji Katona, Milotai) termékei. Sőt a katolikus teológia produktumai is.

Ám azt is leszögezhetjük, hogy időszakunkban a távoli Erdély (Kolozsvar—Várad), valamint Debrecen református könyvkultúrája volt Dunántúl reformátusságának szellemi táplálója, identitásának megőrzője. A debreceni nyomda 18. századi könyvjegyzékeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 17. századi könyvek egész sorát adják ki újra, változatlan impresszummal, így védekezve az ugrásra kész, klerikális cenzúra ellen.⁵⁹ Szigeti Jenő kimutatta, hogy a paraszti ecclesiolák kialakulására is a puritán-pietista kegyesség gyakorolta a legnagyobb hatást, egészen a 19. század végéig. De az ún. szabadegyházak gyökerei is ide nyúlnak vissza. A baptisták a 19. században újra kiadják több puritán-pietista szerző művét (Milton: *Elveszett paradicsom*, Bunyan: *A zarándok útja*, Pápai Páriz Imre: *Keskeny út...* stb.).⁶⁰

SZABÓ GYÖRGY

Bessenyei György Der Amerikaner-ének utóélete. Bessenyei első műveinek egyike, amely négy évvel később könyv alakban is megjelent, az 1770-ben írt *Der Amerikaner* volt.¹ A könyvecske névtelenül jelent meg, ezért sokáig — Kazinczy Ferenc fordítása és nyilatkozata alapján — az irodalomtudomány csak közvetett tudomása volt róla.² Ezek alapján még az sem volt bizonyos, hogy Bessenyei munkája megjelent-e egyáltalán nyomtatásban. Szinnyei József például kéziratossá múnék gondolta, mert megjelenéséről nem volt tudomása.³ Csak amikor 1914-ben Weber Arthurnak sikerült e ritkaságszámba menő mű egy példányát megtalálnia a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-Könyvtárában, vált bizonyossá, hogy Kazinczy fordítása Bessenyeinek egy 1774-ben Bécsben kiadott könyve alapján készült.⁴

A mű 1774-ben jelent meg, de bizonyosnak látszik, hogy az író már néhány évvel korábban elkészült vele. Erre vall mindenekelőtt az Előszó, amelyben Bessenyei Mária Terézia *harmincéves* uralkodását dicsőíti. („A trónon kinyílik ez arany folyamnak tiszta és soha el nem apadó forrása, a szív, amely kellemes

⁵⁵ SZABÓ Géza i. m. 133—138.

⁵⁶ Uo. 139.

⁵⁷ Uo. 51. SZIGETI Jenő: *A baptista „Keskeny út”*. In: *Uő.: Megemlékezéssel az útról...* Budapest, 1981. 95.

⁵⁸ SZIGETI Jenő: *A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*. In: *A Magyarországi Ref. Egyház Teológiai doktori Kollégiumának évkönyve* (1983.) Bp. 1984. 263.

⁵⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly, *I. m.* 49—51, 72—80, 109—112, 322—407.

⁶⁰ SZIGETI Jenő: *Megemlékezéssel az útról...* 91—105, 119—120.

¹ *Der Amerikaner*. Wien, 1774, Leopold Kaliwoda, 48 p.

² KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiad. ABAFI Lajos. Bp. [é. n.] 32—33.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók I.* Bp. 1891. 1001. h.

⁴ KAZINCZY Ferenc: *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése*. Kiad. és bev. WEBER Arthur. Bp. 1914.

partjait, a világot és számtalan növényét még soha nem árasztotta el annyi dicsőséggel, fénnyel, méltósággal, hatalommal és jótéteménnyel, mint az elmúlt 30 évben.”). E szerint tehát 1770-re tehetjük a munka megírásának idejét.

De más is valószínűsíti e feltevést. Szakirodalmunkban általános az a nézet, amely szerint Bessenyei bizonyára a német nyelv gyakorlása céljából írta e művet németül. A szöveg még tele van elemi nyelvtani hibákkal, mondatfűzése is nehézkes, kezdetleges. Pedig az író Bécsbe érkezésétől kezdve nagy súlyt helyezett a német nyelv tanulására, és későbbi munkái bizonyossága szerint, nem is eredménytelenül. Maga írja a nyelvtanulásról egy valószínűleg 1775-ben kelt francia nyelvű levelében, amelyet a *Die Geschäfte der Einsamkeiten*ben közzé is tett:

„P. S. Bocsássa meg gyengéségemet ebben a csodálatos nyelvben. Minthogy Ön francia, mindig azt kívánja, hogy franciául írjak Önnek, és nem veszi figyelembe, hogy 23 éves koromban még egy szót sem tudtam az Önök nyelvén és 19 éves koromban németül sem tudtam; kénytelen voltam majdnem egész időmet arra használni, hogy egy kissé megismerkedjem ezzel a nyelvvel; ez uralkodóm nyelve.”

Vagyis Bessenyei Bécsbe kerülésekor még nem tudott németül, és nagy lendülettel kezdett bele a tanulásába. 23 éves korára már annyira tudott, hogy hozzáfogott a francia nyelv tanulásához is. Mindez szintén valószínűsíti, hogy az író a könyv megjelenése előtt néhány évvel, valószínűleg 1770-ben készült el e művével.

Jóllehet a német nyelv gyakorlása lehetett az író gyakorlati célja e munkájával, mégis mind az előszóból, mind pedig magából a műből egyéb indítékok is kiválganak. A fiatal Bessenyei e nyelv- és tollgyakorlatot szolgáló írása már ézékeltet valamit a későbbi folytatásból. Kiindulás, melynek gondolatai később mélyülni, változni, radikalizálódni fognak, de amelyek között több olyan jellegzetesség is felfedezhető már, ami jellemző lesz Bessenyei későbbi publicisztikai írásaira is

Az Előszó Bécs és Mária Terézia három évtizedes uralkodásának a dicsőítése ugyan, de az is kiderül belőle, hogy erre nyilvánvalóan éppen a hatvanas években bekövetkezett kedvező változások: mindenekelőtt a felvilágosodás szellemének elterjedése adott alkalmat. Az író személyes hálaérzete is ennek a Bécsnek és nem kizárólag az őt ért uralkodói kegynek szól. A fiatal Bessenyei e korai írásában már aláhúzza azokat a törekvéseket, amelyekért — miként a magyar felvilágosodás előharcosa — egész életében küzdött: a közjóért, az ésszerű törvényekért és a tudományért folyó buzgolkodást. A hatvanas évek második felének bécsi légkörében, amikor Van Swieten és Sonnenfels tevékenysége nyomán a felvilágosodásnak legalábbis egy mérsékeltabb irányzata már uralkodóvá vált, joggal és a hízelkedés vádja nélkül írhatta Bessenyei:

„Egyre nagyobb buzgalommal dolgoznak a lelkek a közjó érdekében; a gondolkodó szellemek egyre mélyebben és egyre nagyobb mértékben alakítják ki vallásból és emberiségből az erkölcsök ésszerű törvényeit; az elmúlt évszázadok sötét előítéletei semmivé válnak, nagyság, fény, pompa, dicsőség ékesíti a várost, amely magára vonja a világ pillantásait és aranykorában ragyog a szemünk előtt; tudomány ifjú erejük teljében állnak itt . . .”

Igaz, hogy annak az elismerésnek, amit a bécsi főnemességről ír, már sokkal kevésbé volt meg a reális alapja — de ekkor mégis őszintén gondolta. „Ilyeneknek láttam őket Bécsben és így ébredt bennem örök tisztelet irántuk.” Ez a „tisztelet” idővel erősen módosult, és nem igaz, hogy e nemesi felfogáshoz haláláig ragaszkodott volna. Ami mindvégig jellemezte Bessenyei nemesi felfogását, az annak a szerepnek az ismételt hangsúlyozása volt, amelyet a köznemességnek az uralkodó hatalom korlátozása érdekében be kell hogy töltsön. De már itt felbukkant annak a későbbi éles kritikának a magva is, amely a következő műveiben jelent meg. E kritika itt még nem Lockera, Rousseau-ra és Helvetiusra, hanem a keresztényi szeretetre hivatkozott:

„Ahhoz, hogy szeressenek, előbb nekünk kell szeretni: ezért aztán örökre barbár marad az, aki megveti vagy üldözi azokat, akiket a vak sors neki alárendelt. A nagylelkűek szidalmazni, az igazak és ártatlanok, akiket megsértett, átkozni fogják, s a világban nem ember, hanem szörnyeteg lesz a neve.”

Az ösztönös keresztény humanizmusa mellett bizonyára hatással voltak rá azok a reformeszmék is, amelyek – miként pl. Muratori törekvései – a keresztény vallások megújításán fáradoztak, és ekkor Bécsben is visszhangra találtak. Nem annyira gyermeki alázat, mint a kezdő író szerénységgel átitatott öntudata: a véleménynyilvánítás jogával való élés öröme mondatja Bessenyeivel: „... Tudom, hogy ez a nagy világ nagy és magasztos hangot követel, Isten azonban a gyermekeknek is megengedte, hogy szóljanak.” Reméli, hogy legalább olyan a hangja mint a gyermekeké a tudományban, amiben a továbbfejlődés: a férfivá érés igénye is benne foglaltatik.

Ami magát az *Amerikaner* című elbeszélés témáját illeti, szintén jellemző Bessenyeire. A korai felvilágosodásnak – és a hatvanas évektől lényegében ez az irányzat jutott Bécsben hatalomra – lényeges és alapvető problémája volt a vallási türelmességnek, a toleranciának a kérdése. A protestáns családból származó Bessenyeinek számos emléke volt a hazai vallási türelmetlenségről és az erőszakos térítésekről. Az elbeszélés hőseit, Podoczt és fiát, Kazimirt Ázsiában börtönnel, verésekkel, erőszakkal akarják téríteni. És amikor Kazimir tömlőcéből kiszabadult, elragadtatással öleli át a fényt... E fény a század szimboluma, amely 1770-re elérkezett a Habsburg birodalom fővárosába is. Bizonyára úgy érezte a 23 esztendő író, hogy nem csak az elbeszélés Kazimirja szabadult meg az éjszaka sötétségétől, hanem Bécs valamint az egész birodalom – és benne talán az író hazája is.

Bessenyei elbeszéléseinek a mintája már Beöthy Zsolt szerint Voltaire lehetett. Ő *A híhető Mahomet* visszhangjának gondolta. Beöthy szerint Voltaire regényhőse, Ingénu is az író szeme előtt lebegett, mert ő is amerikai volt „aki Európába kerülván, a természetes érzés és gondolkodás felsőbbiségét példázza a kultúra mesterkéltységével és erőszakosságával szemben.”⁵ Marton József Montesquieu-hatást érzett inkább az elbeszélésen, hiszen az író már ekkor sokat foglalkozott a francia szerző műveivel is. Ha nem is közvetlenül a *Perzsa Levelek* hatására gondolt, de Marton szerint a francia mesés utazások szolgálhattak Bessenyei számára mintául.⁶ Kont Ignác, Beöthyhez hasonlóan, úgy vélte, hogy Bessenyei mintája Voltaire művei lehettek. Podocz szerinte *A híhető Mahomet*-ből merítette a törökök profétája elleni támadásainak ötletét. Kont szintén kapcsolatba hozza Bessenyei elbeszélését az Ingénu-vel is; kiemelve, hogy az *Amerikaner* főhősei (miként az Ingénué is) kanadaiak.⁷ Rácz Lajos még arra is rámutatott, hogy a *Der Amerikaner*-ben kétségkívül Rousseau-ra valló kifejezések is találhatóak és így a mű a magyarországi Rousseau-irodalom legrégebbi termékei közé is sorozható. Például ilyen Rousseau-i kifejezésekre gondolt: „Unschuldige Natur”, „In Amerika fand sich eine einsame Insel, wo die Einwohner ohne ausgekünstelte Wissenschaften, nur nach den Instincten der Natur gelebt haben.”⁸ Vértés O. András cáfolta a Beöthy és Kont, valamint a Marton által képviselt véleményeket: szerinte sem Mahomet, sem az Ingénu sem Montesquieu nem hatottak lényegesen Bessenyei elbeszélésére: a törökök vakbuzgósága általánosan ismert téma volt; a Montesquieu-vel való kapcsolat legfeljebb csak műfaji hatásra korlátozható. Vértés szerint Bessenyei igazi mintája Voltaire *Alzire ou les Américains* című műve volt: már az elbeszélés címe is emlékeztet Voltaire e munkájára. Hasonlóság van a főhősök neve (az *Alzire*-ban: Potoze, Bessenyeinél: Podocz) valamint vallása és származása között. Podocz és Kazimir éppúgy napimádó mint Zamore és környezete. Hazájuk Vértés szerint szintén azonos lehet Zamore szülőföldjével: Peru vidékével. De cselekménybeli hasonlatosságokra is utal. Ilyen az ősi valláshoz való ragaszkodás és a lázadás gondolata. (De érdekes módon, míg Voltaire-nél e lázadás nem következik be, Bessenyei elbeszélésében valóban föllázadnak az amerikaiak.) Végül: Podocz és Kazimir egyaránt a keresztény szeretetnek köszönhetik

⁵ BEÖTHY Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I.* Bp. 1886. 302.

⁶ MARTON József: *Magyar Voltaire, magyar enciklopedisták.* Nagyszombat, 1900. 140.

⁷ KONT I.: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie.* Bp. 1902. 98.

⁸ RÁ CZ Lajos: *A magyar Rousseau-irodalom legrégebbi terméke.* EPHK 1928. 169–175.

szabadságukat. Mindezek ellenére Vértés O. András sem tekinti az *Amerikaner*-t egyszerűen az Alzire kivonatának; de szerinte Bessenyei elbeszélésének számos mozzanata az Alzire-ra vezethető vissza.⁹

Gálos Rezső szerint mindez az elbeszélés keretére vonatkozó megállapítás; Bessenyei e keretet saját mondanivalójával töltötte ki. Igazi jelentőségét abban a párhuzamban látja, amely a hivatását megtaláló író és Kazimir között kimutatható; a faluról jött Bessenyei is elkáprázva fürdik Bécs felvilágosultságában, akárcsak a gyermek Kazimir, aki tömlőcéből szabadulva, elragadtatással öleli meg a világosságot.¹⁰

A magyar irodalomtörténet 1965-ben megjelent kézikönyvében Szauder József Bessenyei e munkáját útkeresésének, „írói tapogatódzásának” minősítette, de azt is hangsúlyozta, hogy általa a szerző már a felvilágosodás eszméi, főként a tolerancia iránti érdeklődéséről tett bizonyosságot. „Fennmaradt — írja Szauder Bessenyeiről szóló fejezetben — az 1770-ben készült s 1774-ben megjelent *Der Amerikaner*, melynek gyatra németesége azonban elárulja, hogy ez csak írói tapogatódzás. De már a felvilágosodás eszméi, főleg toleranciája iránti bensőséges érdeklődése vezeti tollát, amikor az erőszakosan térítő mohamedánok közé került Podocz és Kazimir, a két napimádó. „a jó vadember” históriáját meséli el. A voltaire-i elbeszélést majd a tizenhét éves Kazinczy fordítja le magyarra, először írva le magának Bessenyei szövegéből a *világosság* szót.”¹¹

Bessenyei művét, amely megírását követően, néhány évvel később, 1774-ben névtelenül jelent meg, jórészt a még ifjabb Kazinczy fordítása őrizte meg az utókor számára. Nem csak a mű magyar változatát köszönhetjük Kazinczynak, hanem azt is, hogy a mindössze egy ismert példányban fennmaradt eredeti művet Kazinczy fordítása és feljegyzései alapján sikerült felfedezni.

A *Pályám emlékezeté*-ből tudjuk: a 17 esztendő Kazinczyt édesanyja, hogy fiában az irodalmi érdeklődést minél inkább kifejlesse, ismételten fordítói feladat elvégzésére bízta.

„Házunk barátjai ostromolák anyámat, — írja Kazinczy — dolgoztasson ismét, ami ezt (ti. az első mű kellemetlenségeit) fejejtesse, s mindinkább látám magam is, hogy azzal magamnak, s az atyám kedves árnyékának ezzel tartozom. Egy társamnál megpillantám a Bessenyei György *Americanusait* német nyelven, s lefordítám azt. Bemutatám anyámnak, s ez megengedé, hogy dolgozásomat tekintsem meg a superintendens Szilágyi fiának, ki Gyürky által neki bemutatott rajzolataimért szerete, és akinél bizhatam, hogy annak fia, ki tavaly a geographia kiosztásakor az auctori koszorú keresésére tüzelt vala, nem fog úgy elrettenteni, mint a Gellert értekezéséért veje. Nem csala meg reményem. Prof. Szilágyi Márton kegyesen fogadá el kérésemet, fordításomat megtekintette, megigazította, sőt vékony levén, amit adni akarok, tüzelt, irassak magasztaló verseket, mint az akademikusok szokták, midőn vékony értekezéseiket akarják megvastagítani. Megjelene a fordítás 1776-ban s ez is Kassán, e cím alatt: „Az amerikai Podoc és Kazimir keresztény vallásra való megtérése.”¹²

Vagyis Kazinczy a sárospataki kollégium tanulója, miután „társánál” — talán Szathmáry Mózes könyvtárosnál — megpillantotta Bessenyei német nyelvű munkáját, ezt választotta fordításra. (Az író bizonyára megküldte a kollégium számára az *Amerikaner* egy példányát, mint ahogy Ráday Gedeonnak is juttatott belőle egy tiszteletpéldányt.) A fordítást Szilágyi Márton sárospataki tanár átnézte, megigazította, és 1776-ban Kassán meg is jelent a könyv.¹³

A könyv, édesanyjához írt ajánló levéllel kezdődik, majd Kazinczy Előljáró beszéde olvasható. Ebben a lefordított mű eredetijéről, illetve annak szerzőjéről a következőket közli olvasóinak:

⁹ VÉRTÉS O. András: *Bessenyei „Amerikaner”-jének mintája*. EPhK 1935. 401–403.

¹⁰ GÁLOS Rezső: *Bessenyei*. Bp. 1951. 48–49.

¹¹ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál, SÖTÉR István. Bp. 1965. 25.

¹² KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Id. kiad. 32–33.

¹³ *Az amerikai Podocz' és Kazimir' keresztény vallásra való meg-térése*. Németből magyarra fordítottat kazinczi KAZINCZY Ferenc által. Kassa, 1776. Landerer.

„Ez a Könyvecske Bécsben született még pedig egy fő Magyar Cavallier szüleménye, ki nevét, nem tudom mi okból, munkájának olvasói elől el-akarta titkolni. De ha nevét munkácskájának levelei ki nem jelentették-is, azt mindazonáltal a mint avagy csak ebből-is meg-tetszik, nyilván valóvá tették, hogy nem a' nevem 's hiren-való kapdosás, hanem a közjóra, és kivált az Isten dicsőségére célozó buzgóság vót itt egyedül a' vég.”

Kazinczy tehát tudta, ki volt az elbeszélés szerzője, de a bevezetőben csak egy bécsi „fő Magyar Cavallier”-nek nevezte. Nem tudta miért titkolta a nevét, de ő sem fedte fel a szerző kilétét.

Az Előljáró-beszédet azok a magasztaló versek követik, amelyeket Szilágyi Márton tanácsára iktatott be — az „academicusok példájára a vékonyka mű megvastagítása” oéljából. E hat szerző tollából származó verset követi maga a fordítás.

Kazinczy, a kis kötet megjelenése után, rokonainak és ismerőseinek küldött egy-egy példányt. De megküldte művét Bessenyei Györgynek is, akit 1776. december 10-én, a fordításhoz mellélt levelével is felkeresett. Bessenyei meleg hangú válaszában köszönte meg Kazinczynak küldeményét. A fordítás és annak magyarsága megnyerte tetszését; ígéri, hogy kérésének megfelelően, a jövőben közölni fogja vele munkáit. A levél szövege így hangzik:

Bizodalmas drága Nagy Jó Uram!

Sáros Patakról 10^a Decembr. 1776 hozzám felküldeni méltóztatott Levelét épen ma 11^a Febr. vészem. Fájlatom, hogy annak minden sorjában hozzám megmutatott valóságos emberi szívének nemes indulataira, bár ártatlanul is, ily későn felelhetek. Az olyan különös kedvezésre méltó tulajdonságok, mellyeket az Urnak inkáb' Isteni Gondviselés 's természet adtak, mint kevés esztendeiben még el-követett szorgalmatossága által azokat meg-szerezhetette vóna, nem tsak engemet, kit az emberiség mindenkoron megilletődésre hoz, de a vad természetű embereket is, magokhoz vonzó szeretetre kényszerítik. Tehát az olyan Ifjak mint az Ur, nemes munkáiknak elő mozdítására Isten és természet által szabadokká tétetvén, szabadságot azokra egy oly gyenge halandó társaktól, mint én vagyok, önnön elsőségek vagy Praerogatívájoknak sérelme nélkül nem kérhetnek. Valamint az Ur munkáinak fordításában el-követett, igen-igen helyben hagyom, és attól sem tartok, hogy magyarsága kellemetes ne lenne, mit előttem hozzám küldött Levele bizonyít. Hiv tiszteletét, mellyel, mint írja, munkámhoz viseltetik, egész indulattal köszönöm, és kesergem aztat, hogy ily nemes tiszteletnek azokban oly érdemtelen és tsekély tárgya találtatott; még is azon személyéhez való szeretetre kér az Ur, hogy véle minden munkáimat közölni ne terheltessem; mely eránta való kötelességemet minden magát arra elő adandó alkalmatosságban annyival serényebb indulattal fogok elkövetni, hogy erre az Urat, mint annak okát, valósággal érdemesnek lenni itélem, kinek Levelében minden sorját a' betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyódások rajzolták. Ilyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, mellyek a' gyenge ifjúságot is erköltsi tulajdonságaikra való nézve közöttünk tanátsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szünnyön meg az Ur szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahoz a ditsőségéhez közelíteni, melyre szemeit tsak nem böltsőiből láttatik vetni. Erre törekedjen, bátor szívvel meg kívánván minden viszontagságokat haladni, valamellyek magokat Nemes igyekezetének ellene szeghetik, hogy magát az ily férjfiúi hartz által is azon tiszteletre s szeretetre mindenkor érdemesebbé tehesse, mellyel maradok

Béts 11^a Febr. 1777.

az Úrnak

Igaz köteles szolgálja

Bessenyei György

P. S. A számomra fel ajánlott Exemplárokból, bővebb szívességét az Úrnak köszönnvén, tsak egyet kérek ki magamnak.

Szilágyi Márton Tiszteletes Professor Uramat, több T. előljáróival együtt az Úrnak igaz hozzájuk hajlandó szívességgel köszöntöm.¹⁴

¹⁴ Kazinczy *Levelezése I.* 6—9.

Kazinczy még ugyanebben az évben mikor nagybátyjával Bécsben járt, felkereste Bessenyeit, de nem találta otthon; így csak egy levelet írt számára, melyet az íróasztalán hagyott.

A magyar felvilágosodás két nagy írójának kapcsolata tehát Bessenyei *Der Amerikaner* című művével, illetve annak fordításával vette kezdetét. Maga az eredeti mű azonban — mint utaltunk már rá — sokáig ismeretlen volt irodalomtörténetírásunk és bibliográfiánk számára.

KÓKAY GYÖRGY

Pápai István levelei Aranka Györgyhöz. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság széles körű visszhangot váltott ki Erdélyben és szinte folyamatosan jelentkeznek munkatársnak vagy támogatónak azok, akiket a társaság főtítoknoka, Aranka György hívó levelével felkeresett. 1794 tragikus őszén válaszol Pápai István, szebeni református pap is, akinek életrajzi adatait sem ismerjük, csak azt tudjuk róla, hogy írástudó volt, más nyelvekben is jártas és néhány kisebb fordítása (főleg pedagógiai célzatú vagy moralizáló írások) már eljutottak a megjelenésig, ez időben pedig éppen egy franciából készülő fordítással foglalatoskodik (Popének az az Emberről szóló levelei — végülis 1796-ban hagyják el a nagyszzebeni sajtót.) Fordításaival, költeményeivel is a társaságot akarta segíteni munkájában. Világi hírnévre nem törekedett (írásainak egy része névtelenül jelent meg). — Tudós volt-e, vagy szépíró, vagy csupán írástudó — erre ma még nem lehet teljes és pontos választ adni, hiszen Arankával és a társasággal folytatott gazdag levelezéséből mindössze az itt közölt 4 levél ismeretes, noha a társaság jegyzőkönyvének tanulságai szerint¹ még évekig, Aranka lemondása után is — a társasággal élénk levelezésben állt. Művei mellett a helyszínen, Nagyszébenben részt vesz a társaság első kollektív művének² a kiadásában, segít Hochmeister nyomdásznak a korrektúrák elkészítésében. Talán ha egyszer teljes lesz a társaság levelezése — bizonyára jobban kirajzolódik majd Pápai István református pap írástudói munkássága. A társaság nyomásra előkészített, megszerkesztett második kötetében³ név nélkül tőle is szerepelt írás („Néhai Apafi György almakeréki koporsókőnek leírása”) de erről már a szélesebb közönség nem vehetett tudomást, mert az engedély hiánya miatt a kötet kiadatlan maradt.

1. Pápai István levele Aranka Györgyhöz*

Méltóságos Ur!

Régen kellett volna felelnem *M[é]l[t/o]s[á]g[o]* Urnak azon levelére, melybe tsekély tehetségemnek felettébb nagy Betsületet ad, midőm egy oly Társaságba hiva, melybe igazság szerint csak azok mehetnek, kiknek tudomány beli tehetségek tündöklnek: de akadályoztatott engemet elsőben a Méltóságos Urnak otthon nem léte, azután az a szándék, mely szerint több Dolgokat kívántam közleni a Méltóságos Urnal, különösön pedig egy kis Munkátskával akartam kedveskedni a Nemes Társaságnak.

Rég ohajtottam én ezt az időt, melybe a Hazai Nyelv s azon Tudományok virágozzanak: örvendek már most látván hogy ezen oly Hazafiai munkálódnak, kiknek igyekezetektől minden jot várhatunk. Ezer örömmel közibe állanék én azoknak, ha biztathatnám magamat, hogy leg kissebb Hasznotis tehetek a köz Jóra. Tanultabb s tapasztaltabb Emberek kívántatnak azon munkára. Én pedig tehetségeimnek gyengeségét magam esmérem, meg vallani nemis szégyellem: kívánám ha azok meg felelhetnének azon

¹ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság íratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 210, 218, 262, 269, 290, 348, 351.

² *A Magyar Nyelvmívelő Társaság első darabja*, Nagyszében, 1796.

³ *A Nyelvmívelő Társaság munkái II. darabjának cikkelyei*. (tartalomjegyzékét lásd JANCsó i. m. 245—346. l.)

⁴ Mind a négy itt közölt levél *másolatban* az OSZK levelestárában található.

buzgó igyekezetnek, mellyel én is kívánok törekedni a köz Jónak elő mozdíttására. Ugyantsak ily magam meg esmérése mellett is fel ajánlom magamat *N[e]m[er]s* Társaság hasznára; s a Méltóságos Urnak ezen tiszteletét, melyel engem abba hiva, háládatos szívvél vészem.

Egy kitsiny fordított Munkátskám vagy on most Sajto alatt ily tzim alatt: a Természetről való beszélgetések a Gyermekek számára; ugy gondolom kevés idő alatt el végeződik: ezen nyomtatványok közzül vagy 80at szentelek a Társaság hasznára; akár ajándékba adja azokat a Társaság, akár pénzé tégye, hatalméba fog állani. Tsak tudossittattassam hova küldjem a nyomtatványokat.

Az Ország Gyűlése alkalmatosságával magamis szándékozom Kolosváron meg jelenni, akkor leszen szerentsém a Méltóságos Urral egyéb Dolgok irántis beszélni. Addig magamat grátziájába ajánlván, különös tisztelettel vagyok a

Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Pápai István

Szeben lodik 8bris [október] 1794.

2. Pápai István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur! Különös Jo Uram!

Nagy későre meg kapám Mühlstepest,⁵ és ki fizetém a mint tulajdon recepisséje bizonyittya. A Ládát, melybe vagy on a Papiros magam meg néztem, jól láttatik állani, nints is fel bontva. Az égettek fel segítettése mondjával való jegyzéseimet kevés idő mulva el fogom küldeni. Már talán ki jó egyszer az a kis Munkám is a Sajto alól, melyből a Társaságnak szentelek egy sereg Exemplart, most szedik az utolso Arkust. Magamat a Méltóságos Ur szives indulatjába ajánlván, maradtam a Méltóságos Urnak

igen tisztelő szolgálja
Pápai István

Szeben 19dik Mart. 1795.

3. Pápai István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur! Különös Jo Uram!

Hochmeister Ur a nyomtatást fogadása szerint el kezdette, közelebb a H. Betüt corrigáltam: a Correctiot bajossá teszi nékem rész szerint a kéz irásának egyenetlensége; rész szerint a Betü-szedőnek a Magyar Nyelvben való járatlansága; mindenek felett pedig Szemeimnek fájdalma. Tsak ugyan igyekezem azt a leg jobb modon véghez vinni.

⁵ Feltehetően utalás egy Pápai által megrendelt és Arankától elküldött mű címére

A papirossat még el nem hozattam azért, hogy Házaimat kívántam elsősben ki fejéretetni, akkor akadály lett volna: ma vagy holnap el hozatom.

Magamat ajánlván a M[éltóságos] Urnak tapasztalt gratziájába, örökös tisztelettel maradtam a Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Pápai István

Szebenbe 22dik Aug 1796.

Címzés: Szebenből
Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak
a F[elséges] Királyi Törvényes Tábla rend
szerint való érdemes Birájának, különös
jó Uramnak tisztelettel
M[áros] Vásárhelyre

4. Pápai István levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Ur! Különös Jó Uram!

A minap hozzám küldött kedves Levelére mentől későbbre válaszokok: annál többet irok.

A német Mercuriust 4 aranyon adták el a G. Rall Kotyavetyéjén: azt mondják sok hujja volt. A 49 Darab Weltgeschicht meg vettem 11 Rf [Rhénusforint] 20 xf. [krajeár]. Ha jó modját találok elis küldöm. Vagy ha a M[éltóságos] Ur arra modot mutat, még jobb leszén. A Papirossat Issekutzol⁶ magamho' hozattam. A hozásáért fizettem 24 xf. [krajeárt].

A Társaság Munkája ezen a Héten egészszen el készül, az Igék Tábláját éppen ma corrigáltam. Sajnálom, hogy szemeim fájdalom 's egy darabig való keringésem miattmagam nem corrigálhattam az egész Munkát, hogy idején koránt olvashattam volna meg egészszen. De ezutánis szabad lészené nékem iránta némely aproság reflexiókat tenni? Ha igen, egyenesen a M[éltóságos] Urhoz küldöm azokat.

A N[emes] Társaság Munkájának második darabjára, ha nintsen még elegendő Munka: nállam készen vagyon az Almaherébi⁷ Monumentum le írása egész környüállason; nem külömben a 6dik Károlytól giült Ut közipén való Inscriptio; más aproság versekkel edjütt. Ezeket mentől hamarébb el küldöm a M[éltóságos] Urnak.

Munkában vagyon egyszersmind Szeben Várossának Descriptioja; gondolom a Tordáét meg kapom valahogy jó kéztől. Egyebeketis gyűjtögetek a mennyiben érkezem.

Magamat pedig a M[éltóságos] Ur gratziájába ajánlván örökös tisztelettel maradtam a

igaz szolgája
Pápai István

Méltóságos Urnak
Szebenbe 20dik 8bris (október) 1796.

ENVEDI SÁNDOR

⁶ ISSEKUTZ (Issikutz) nagyszebeni patikárius

⁷ Valószínűleg téves elírás, félreolvasás. Helyesen: almakereki. E című dolgozata szerepelt volna a társaság tervezett második kötetében.

S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből. S Kende bécsi antikvárius a Zrínyi-könyvtár német nyelvű katalógusának tudományos leírásával írta be nevét a magyar művelődéstörténetbe.¹ Ennél bizony kevéssel tudunk többet róla, még az sem tisztázott, mi volt a pontos keresztnéve. Erdélyi Pál *Bibliotheca Zrinyiana* — ismertetésében az S. feloldása: Zsigmond (Sigmund)² Kelecsényi Ákosnál — „amerikai forrás szerint” — Samuel.³ Kende magyar kapcsolatait csak legújabbban kezdte vizsgálni a kutatás,⁴ ebből ágazott el a mi feladatunk is: ráirányítani a figyelmet Kendének az OSZK Kézirattárában őrzött leveleire és a *Magyar Könyvszemlének* szánt kiadatlan cikkére.

A Kende-levelek⁵ címzettje a *Magyar Könyvszemlének* az 1892—1901 közötti években működő szerkesztője, Schönherr Gyula, valamint báró Odescalchi Artúr. Odescalchinak 1892. decemberében német nyelvű levélben ajánlja fel megvételre az ún. Benyovszky-iratokat (Benyovskysche Papiere), amelyeket ő már előzőleg 29 füzetre osztott. Kende felkínálja, hogy eljuttatja a szóban forgó iratokat Odescalchinak, majd konkrét ajánlatot tesz, miszerint a több mint 1000 darabot magába foglaló gyűjteményt 350 schillingért adná el. A Schönherr Gyulának írt levél és a *Magyar Könyvszemlének* szánt cikk közlése előtt előzményként meg kell ismerkednünk Varjú Elemérnek Kende 1894-ben kiadott 7. számú jegyzékéről⁶ szóló ismertetésével:

„Hungarikumok külföldi Könyvpiaczon: Hazai könyvgyűjtőinknek eseményszámba ment Kende S. bécsi könyvkeresek. 7. sz. jegyzéke, melyben 94 régi magyar nyomtatvány van felsorolva, közöttük négy unicum (RMK I. 1363, 696, 1147, 1134), melyek Szabó Károly szerint Koncz József marosvásárhelyi tanár úr könyvtárának díszét képezték. Mivel azonban a négy unicum a jegyzék kibocsátásakor már el volt adva (?), kár volt azokat egyáltalán felvenni, annál is inkább, mert a dolognak az a színezete, mintha könyvek soha nem lettek volna Kende birtokában s címeik, valamint címlapjaiknak hasonmása: csak reklámul szolgálnának. A jegyzék érdekesebb számai voltak még: Bisterfeld, *Elementa Logica* (RMK 572) ára 45 frt, a Thuróczi-féle brünni krónika egy csonka példánya, ára 60 frt (mindkettőt időközben a Magyar Nemz. Múzeum könyvtára szerezte meg) s Heltai krónikájának szintén csonka példánya, ára 100 frt.”

V. E.⁷

Erre a bírálatra válaszol — ugyancsak cégjelzéses levélpapíron, mint Odescalchinak, de most magyarul — a Schönherr Gyulához forduló Kende:

Igen tisztelt dr. úr!

Igazán megütközéssel olvastam Varjú Elemér úr vádaskodását, mely már azért is alaptalan, mert nevetséges volna egy ily olcsó s semmitmondó reklámeszközhöz fordulni, a mire jönevű üzletnek semmikép sincs szüksége. Hogy a négy mű címlapja eladásuk után a már nyomtatott jegyzékbe került,

¹ *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi.* Wien, Verlag von S. Kende, 1893.

² MKsz 1883. 353–357. Ennek nyomán Kovács Sándor Ivánnal is így: *Zrínyi-tanulmányok.* Bp. 1979. 154–155, 192. Továbbá: *A lírikus Zrínyi* Bp. 1985. 6–9. 343.

³ KELECSÉNYI Ákos: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988. 292.

⁴ Vö. KOVÁCS Sándor Iván: *A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága* — kísérő tanulmány a Zrínyi-könyvtár monográfiájához (szerk. KLANICZAY Tibor), sajtó alatt. A Kende-kéziratok feldolgozását Kovács Sándor Iván tanár úr szemináriumán kaptuk feladatul.

⁵ OSZK, Levelestár

⁶ *Der Wiener antiquarische Büchermarkt.* Hrsg. von S. KENDE, 1894. 7. 14 hungarika és 94 régi magyar nyomtatvány C 71.535

⁷ VARJÚ Elemér: *Hungaricumok külföldi könyvpiaczon* MKsz 1894. 381.

azt technikai okok kellőleg megmagyarázzák. Még más esetben is hálásan veheti az ily ritkaságok iránt érdeklődő közönség, ha ily unicumok címlapjaival ismertetjük meg, annnyival is inkább, mert e munkákat nem közintézet, hanem magánember szerezte meg, akinél azok megtekintése nem oly könnyű, mintha azokat nyilvános intézet őrzi. Igen kérem, szíveskedjék nyilatkozatomat Varjú úrral tudatni, s egszersmind a M. K. következő füzetébe felvenni.

Kiváló tisztelettel:

Kende S.

A levélhez tartozó „nyilatkozatot” voltaképpen szintén levél, de ezt a nyilvánosságnak szánta, ezt szerette volna megjelentetni a *Magyar Könyvszemle* hasábjain:

Tisztelt Szerkesztő úr!

Meglepetéssel olvastam a Magyar Könyvszemle ez évi IV. füzetének 381. oldalán foglalt s a 7. sz. könyvjegyzékben szereplő négy magyar unicumra vonatkozó megjegyzést, mely kétségbe vonja azt, mintha e négy becses mű egyáltalában birtokomban lett volna s „címeik” valamint címlapjaiknak hasonmásai csak reklámul szolgálnának. Eltekintve attól, hogy ily merész és minden alapot nélkülöző állítások egyes-egyedül az illető czikkíró tájékozatlanságára mutatnak, ily légből kapott gyanúsítások egy jó hírű és a magyar irodalmat szolgáló cégre rossz világot vethetnének. Nem azért, mivel ettől tartanék, hanem csak azon czélből, hogy az illető úr állításainak könnyelmű és tájékozatlan voltát bebizonyítsam, tudtára adom neki, hogy e művek igen is voltak a birtokomban és azokat a jegyzék kibonytatása közben báró Podmaniczky Géza úr szerezte meg.

Azon reményben, hogy e nyilatkozatommal sikerült megnyugtatom V. E. úr tudakosságát és lelkiismeretét, maradtam

a M. K. szerkesztőség

kész szolgálja

Kende S.

A Kende-levelek szövegét betűhív olvasatban adtuk meg, a hiteles kézírás ismerete nélkül azonban nem állapítható meg, hogy melyek a saját kezűek, és melyeket diktálta, mert a német és a magyar kézírás teljesen eltér egymástól.

A *Magyar Könyvszemle*ben hiába keressük az oda szánt Kende — nyilatkozatot (azt sem tudjuk, mit válaszolt a közlés elől kitérő Schönherr Kendének), a meg nem jelent cikk könyvtörténeti tanulságai azonban máig követhetők. Varjú Elemér tehát azon kétségének adott hangot, hogy Kende 7. sz. jegyzékében található az a négy hungarica különlegesség,⁸ melyek Szabó Károly szerint Koncz József marosvásárhelyi tanár könyvtárának díszét képezték, valaha is Kende birtokában lettek volna. Minthogy az említett unikumok a Kende-katalógus bejegyzései által is bizonyítottan, a jegyzék kibocsátásakor már el voltak adva, megalapozottnak tűnhetett Varjú állítása, miszerint a címek és a címlapok közlése csupán ügyes reklámfogás volt Kende részéről. Ám ahogy Kende sem cáfolhatta meg ezt a kijelentést, úgy Varjú sem bizonyíthatta annak igazságát. Az unikumokat kézenfekvő volna az Országos Evangélikus Könyvtár állományába került egykori Podmaniczky—Dégenfeld könyvtár állományában keresnünk, ámde Papp Ivánné szíves felvilágosítása szerint a Podmaniczky-könyvtár katalógusában az erre vonatkozó bejegyzések értelmét homály fedi. Mályusz Elemér ugyanis 1929-ben, a könyvtár Budapestre kerülésének idején a katalógusban említett könyvek és a ténylegesen meglévő állomány összevetésekor számos cím mellé — így az unikumok mellé is — csillagot tett, ami nagy valószínűséggel annyit jelentett, hogy az érintett darabok a könyvtár története során valamikor

⁸ 1. sz. Magyar Aesopus EMK I. 1363. 23. sz. Evangelia et epistolae RMK I. 696. 33. sz. Ilosvai RMK I. 1147. 49. sz. Nyéki Vörös Mátyás RMK I. 1134.

elkallódtak, mindenesetre semmiképpen sem kerültek a Pestre költözött bibliotéka anyagába. Eltűnésük rejtélyének feloldása az lehet, hogy a Podmaniczky-gyűjtemény örököse, Degenfeld Pál eladta őket. Bár vándorlásuk közbülső állomásai az említett okok miatt felderíthetetlenek, annyi az RMNY készülő harmadik kötetének adatai alapján bebizonyosodott, hogy az unikumok ma — az Evangelia et epistolae kivételével az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában lehetők fel. Ritoók Zsigmondné köszönettel vett tájékoztatásából az derült ki róluk, hogy az Akadémiai Könyvtárba kerülésüket megelőzően egy bizonyos Gergely antikvárius tulajdonában voltak. Az ún. Gergely-könyvtár feldolgozása Ritoók Zsigmondné irányításával jelenleg is folyik.

GLÁSZ MÓNKA—SERFÓZÓ SÁNDOR

FIGYELŐ

Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről. 1987. október 14-én az MKE Bibliográfiai, valamint Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottságának közös szakmai rendezvényén javaslatot tettem a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet megrendezésére. A jelenlévő kollégák egyetértettek velem és megbíztak, hogy a potenciális rendezőknek továbbítsam a javaslatot.

Mint a Bibliográfiai Bizottság elnöke, levelet írtam a Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya vezetőjének, az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága elnökének, az OSZK főigazgatójának és az MKE elnökének, illetve személyesen is tolmácsoltam a Bizottság óhaját. Valamennyien kedvezően reagáltak, és támogatásukat ígérték.

A következő év első harmadában, a Könyvtári Osztály hivatalos felkérése alapján megalakulhatott az előkészítő bizottság, amely 1988. június 18-án tartotta első munkamegbeszélését. A bizottság elnöke dr. Kulcsár Péter, az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnöke. Tagjai: dr. Balászné Veredy Katalin az Országgyűlési Könyvtár főigazgatója, Gomba Szabolcsné dr. a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Központi Könyvtárának főigazgatója, Győri Erzsébet osztályvezető, az OSZK KMK igazgatóhelyettese, dr. Kertész Gyula az OSZK Retrospektív Bibliográfiai Osztályának vezetője, Lisztes László az MKE Bibliográfiai Bizottságának elnöke. 1989. január 11-én került sor a második tanácskozásra, s ezen már dr. Ferenczy Endréné az OSZK igazgatója, és adminisztratív titkárként az OSZK munkatársa Hajdú Livia is részt vett. A két időpont között körvonalazódott az országos értekezlet célja, programja, helyszíne, időpontja, az előkészítés és lebonyolítás rendje. Ezekről szeretnék röviden tájékoztatást adni.

Közel három évtizede, 1961. szeptemberében volt Gödöllőn az első bibliográfiai értekezlet. Azóta lezajlott egy nemzedékváltás, és a hatvanas évek elején még fiatal szakemberek a következő években szintén átadják a stafétabotot fiaik kortársainak.

Mintegy 200 tájékoztatási szakembernek a részvételével véleményt kellene mondani az értekezleten néhány alapvető kérdéstről:

Vajon mire jutott az elmúlt évtizedekben a hazai tájékoztatási és bibliográfiai tevékenység elméleti és gyakorlati szempontból? Milyen teljesítmények és kudarcok kísérték bennünket? Hol tartunk ma a tájékoztatás megszervezése terén élenjáró országokhoz viszonyítva? Mit csinálhattunk volna másként, és mit jobban?

Az információáradatban megálljuk-e a helyünket? Megvannak-e azok az eszközeink, amelyek az információkat rendszerbe foglalják, és a potenciális felhasználókhoz továbbítják? Ott vannak-e a megfelelő adatbázisok, ahol a bennük felhalmozott ismereteket, tudományos eredményeket hasznosítják is?

Egységes rendszerként működik-e a hazai információtermelés? Egymásra figyelő szakmai információs rendszerek alakultak-e ki, vagy kapcsolatok nélkül működnek, sok-sok műveletet újra és újra megismételve.

A nemzeti dokumentumtermést leíró és analitikus bibliográfiai rendszerek, a szakbibliográfiák, a helyismereti bibliográfiai rendszer, a különböző dokumentációs termékek tartalmilag és formailag milyen

viszonyban vannak egymással jelenleg? Hogyan látjuk a jövőjüket? Hogyan tehető hatékonyabbá és gazdaságosabbá a tudományos tájékoztatás országosan?

Mit fogadunk el folytatható hagyománynak, mit tekintünk akadálnak a továbbhaladásunk előtt?

Többek között ezekre a kérdésekre kellene megfelelnünk 1990. augusztus 21–23-a között Debrecenben, a KLTE Központi Könyvtárának vendégeiként. A három napot elsősorban a vitákra szánánk, az előadások és korreferátumok szövegét minden résztvevő előre megkapná.

Számítunk a Művelődési Minisztérium és az MTA I. Osztályának anyagi támogatására, az OSZK és az MKE szellemi és erkölcsi közreműködésére. Reméljük, hogy fel tudjuk kelteni az érdeklődést a rendezvény iránt, bízunk a tanácskozás szakmai sikerében.

LISZTES LÁSZLÓ

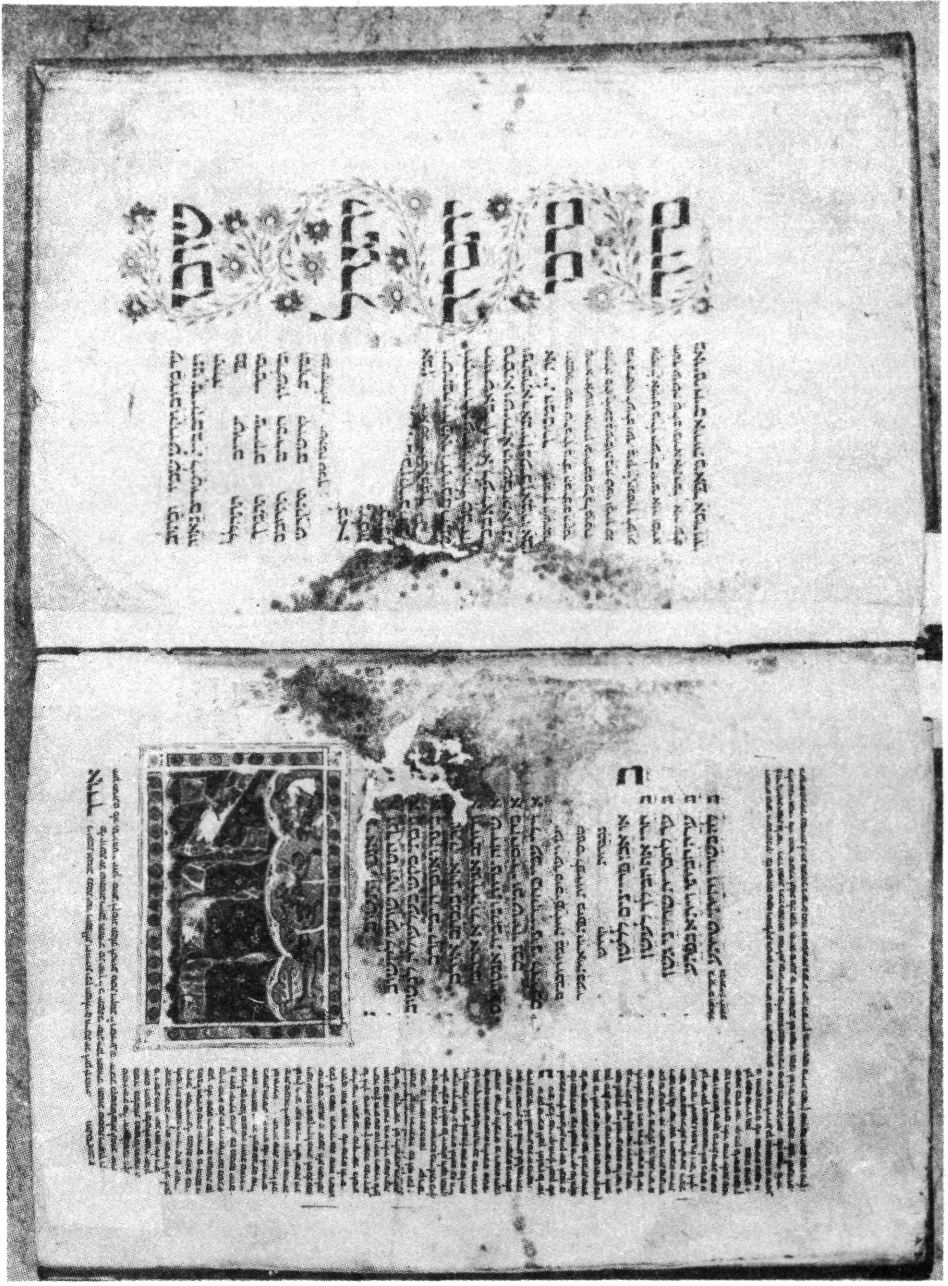
Két XIV. századi héber kódex restaurálása. A Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményének egyik értékes héber kézirata az A 422 jelzetű illuminált pergamen kódex, amely a Kaufmann hagyatékából származik.

Kaufmann Dávid — a budapesti zsidó papnevelő teológiai iskola tudós tanárának — 1899-ben bekövetkezett halála után édesanyja, fia értékes könyvritkaságokat tartalmazó könyvtárát az MTA könyvtárának ajándékozta. A hagyaték többek között 1066 nyomtatott héber könyvet, 9 ősnymtatványt, és 591 kéziratot tartalmaz. A kéziratok egyik legbecesebbje a 422-es Kaufmann Haggadah. A „haggadah” szó tanítást jelent, pontosabban a régi rabbik írásmagyarázatait nevezték így. A Haggadah a zsidó húsvét ünnepi olvasmányai közé tartozott. Mint önálló könyv, a VIII. század körül bukkant föl először. A zsidó művészek szívesen illusztrálták. Jónéhány illusztrált Haggadah található a világon nyilvános és magánkönyvtárakban. Eddig három Haggadah hasonmás kiadás jelent meg. Az első egy spanyol Haggadah, ezt Szarajevói Haggadah-nak nevezik, mivel 1894-ben találták meg a Szarajevói Nemzeti Múzeumban, és egy spanyol eredetű zsidó családtól került oda. A második az ún. Darmstadti Haggadah, amely jelenleg a darmstadti könyvtár tulajdona. A harmadik a Kaufmann Haggadah, a hasonmás kiadás 1956-ban jelent meg Budapesten. (A 422.) Nem tudjuk, hogyan került Kaufmann gyűjteményébe.

Az eredetire vonatkozó elképzelések különbözőek, van aki spanyol, van aki délolasz eredetűnek tartja. Scheiber Sándor professzor a spanyol eredet mellett érvel, de felismerni vél rajta olasz és francia hatásokat is; a XIV. század harmadik negyedéből eredezteti.¹ E haggadah illusztrációit három csoportba osztja: 1.) bibliai jelenetek, 2.) történeti jelenetek, 3.) Seder szertartásokat ábrázolók. A bibliai jelenetek sorrendje helytelen, a szokástól eltérően bibliai képek vannak a kézirat elején és végén és ezek balról jobbra haladnak előre. Scheiber professzor szerint ez a kódex átkötésekor az íveket rossz sorrendben állították össze. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy az egész oldalt betöltő bibliai témájú festmények a kézirat végére kerültek. Scheiber Sándor azt is megjegyzi, hogy az illusztrációkat készítő művész valószínűleg erős keresztény hatás alatt állott. Ennek néhány jelét felsorolja: pl. sok a képeken a fedetlen fejű alak, a koporsó leplét asszonyok is viszik, az emberek térdelnek ima közben, stb. Kaufmann megállapítása szerint a kézirat illusztrációin észak-olaszországi művészet hatása érezhető, például az építészeti elemekben olasz gótikus formák láthatók, de francia hatást is felfedezni vél, például a képek háttérének gazdag ábrázolásában.

A kézirat erősen sérült állapota miatt került az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló laboratóriumába, 1985-ben. Restaurálása 1987-ben fejeződött be. A kódexlevelek mérete: 18,5 × 22 cm, pergamenre írott, 60 lapot tartalmaz (120 oldal). David Heinrich Müller és Julius von Schlosser *Die*

¹ *The Kaufmann Haggadah*. Facsimile edition MS 422 of the Kaufmann collection in the Oriental Library Hungarian Academy of Sciences. Intr. Alexander SCHEIBER. Budapest, 1957. Akad. K. 55 p. I mell. 29 p.

Az A 384. kódex egyik levele restaurálás előtt.

Haggadah von Sarajevo című, 1898-ban Bécsben megjelent munkájukban a 187–199 oldalakon ismertetik az A 422-es jelzetű Haggadát. Weiss Miksa e műből veszi adatait,² amikor leírja: a kézirat sérült és leveleit megcsonkították, körülvágták. A körülvágás tehát még 1898 előtt történhetett, feltehetően a lapszéli sérülések eltüntetése céljából, egy újrakötés alkalmával. Talán akkor kapta a kódex azt az egyszerű pergamen borítót, amely a restaurálás előtt is fedte. A durva körülvágás következményeként a lapszéli díszítések jelentősen megcsonkultak, az alakos ábrázolásoknál sokhelyütt a figura fele is hiányzik a képről. A hiányok mértékét csak találgatni tudjuk, valószínűleg 1,5–2 cm lehet. A levelek alsó sarkai kb. egyharmad részben — feltehetően a használat következtében — erősen sérültek, csonkák. E helyeken a pergamenszélék megbarnultak, elszarusodtak, igen törékenyek. Helyenként ujjnyomoktól zsírfoltok és nedvességfoltok szennyezték a lapokat. Az egész oldalakat betöltő ábrázolások hátlapjait a miniatör üresen hagyta. Több ilyen lapon foltot hagyott a kódex gerince felől a kasírozásnál befolyt enyv. Az íveket a könyvkötő hat keskeny pergamen szalagra fűzte fel és ezeket a szokásos módon átbújtatva a pergamen borítón, ily módon rögzítette a könyvtestet a papírral bélelt borítóhoz. A szakadozott leveleknek cellul szalagokkal való „javítása” már a legutóbbi évek, esetleg évtizedek folyamán történhetett. Az öntapadós műanyagszalagoknak azon tulajdonsága, hogy a ragasztóanyagban lévő lágyítószer idővel megsárgul, kivándorol és csaknem mindig oldja az alatta lévő tintával írott szöveget, ez esetben szerencsére nem okozott jelentékeny kárt. A cellul szalagok ugyanis ezúttal nem fedtek le írást vagy miniatúrákat, a pergamen azonban e helyeken sötétebb sárga színt kapott.

A kézírathoz szokatlanul vastag pergament választottak, bár akad a levelek között vékonyabb is. A pergamen megkeményedett, kissé hullámos és túlságosan kiszáradt. A 16. levél erősen ráncos, deformált, a pergamen itt eredetileg is hibás lehetett, mégis írtak rá. E lapon nincs miniatúra, sem egyéb díszítés. Sokhelyütt apró lyukak formájában rovarrágás nyomai láthatók.

A kézirat tintája csak néhol kopott vagy sérült, a miniatúrák és lapszéli díszítések festékei azonban igen kopottak, töredezttek, repedeztek, vagy leváltak. A restaurálás megkezdése előtt készült tinta- és festékvizsgálat eredményei szerint³ a tinta arab mézgas kötőanyagú, lámpakorom-fekete. Ugyanezzel a tintával, erősebben hígítva — vázolták fel a képeket, rajzolták elő a geometrikus mintákat és keretezték befejezésül a kész, aranyozott betűket. A rajzok elkészítése után szokatlanul vastag — kb. 2 mm enyves krétaalapot raktak fel. A krétát igen kevés — csak mikroszkóp alatt látható — azurittal, okkervörössel és lámpakorom feketével színezték csontszínűre. Erre tojásfehérjével ragasztották rá az aranyfűstöt amelyet felpoliroztak és körülvágtak. Ezután a díszítés alapszínét festették fel, majd a színeket végül az aranyozott betűket feketével keretezték és többnyire ólomfehérből álló pontsorrallal díszítették.

A miniatúrák készítésekor az aranyozás alá bóluszt is használtak. A pigmentek és festékek: ólomfehér, minium, malachit, rézöld, okkervörös, lámpakorom-fekete; a bordó, rózsaszín és liláskék az analízis szerint szerves festékek. A pigmentek kötőanyaga arab mézga és tojásfehérje keveréke. A festékek közül a bordó folium és a zöld malachit átvértett a pergamen tulsó oldalára. Elsősorban az utóbbi erősen töredezett és kopott. A túl vastagon felvitt alapozás következtében az aranyozott betűk kitérdeztek, itt az aranyozás hiányos. Ezeket a hiányokat valamikor pótolni akarván, arany illetve -barnásszínű (bronz?) festékekkel festették be e helyeket. A restaurálás során kiderült, hogy a lekopott festékekhez is hozzányúltak, elsősorban a kéket és vöröset próbálták javítani. E helyeken a festékek árnyalata és oldhatósági tulajdonságai különböznek az eredeti festékektől. Pontosabban: míg az alkohelok közül a metanol az egyetlen, amely nem oldja sem a tintát sem az eredeti festékeket, az az utólag felvitt kék színt és néhol a bordót is kismértékben — az idő függvényében egyre jobban — oldja.

A festékek oldhatósági próbái után a könyvtestet kiemeltük a puha pergamen kötésből, a levelek hibás számozását megszüntetve, újraszámoztuk a fóliókat, ezután szétbontottuk a kéziratot íveire. A poros, piszkos pergamen felületét — a festett felületeket kivéve — kíméletesen radírpörrel, az erősebb, zsíros szennyeződések elektromos radirozógéppel tisztítottuk meg. Ezután a cellul szalagokat acetonnal

² WEISS Miksa: Néhai dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei. Budapest, 1906. Nyomt. Pozsonyban.

³ Az analízist Szabó Zoltán végezte el, az adatok szakvéleményéből származnak.

Az A 384. kódex ugyanazon levele restaurálás után.

nyomtalanul sikerült eltávolítani. A repedezett aranyozásokat saját kísérleteink alapján készített tojásfehérje emulzióval — nagyító segítségével — akvarell ecsettel, több rétegben bevontuk. Az emulzió összetételében hasonló az aranykészítésénél használatos alapozóhoz. Behatol a repedésekbe és jól rögzíti a leválni készülő részecskéket. Ezután rögzítenünk kellett a labilis festékrétegeket is, és ki kellett simítanunk a hullámos leveleket, hogy csökkenjék a hullámosodás következtében fellépett felületi feszültségkülönbség, amely egyik oka lehet a festékrétegek repedezésének és leválásának. Ugyanakkor szerettük volna a túl kemény, merev, kiszáradt pergamenleveleket valamennyire relaxálni, lágyabbá tenni. Mindezt úgy akartuk elérni, hogy a sérült miniatúrákat és a pergamen hordozót minél kíméletesebb és minél rövidebb ideig tartó kezelésnek vessük alá. Elsődleges szempontunk az volt: úgy használjunk, hogy közben ne ártsunk. Olyan tervet dolgoztunk ki, amelynek segítségével az említett három célt egyetlen munkafolyamatban valósíthatjuk meg. Mivel a pergamenkéziratot a festékek és tinta rendkívüli vízzel szembeni érzékenysége miatt óvni kellett a nedvességtől, és mivel tudtuk, hogy metanol az egyetlen oldószer, amely — rövid ideig tartó kezeléssel — teljesen veszélytelen, a következő módszert alkalmaztuk: a kéziratot a restauráló műhely klímájában kondicionáltuk néhány héten át, majd a leveleket a következő fürdőbe helyeztük 5—10 perc időtartamra, állandó megfigyelés alatt: Hidroxipropil-cellulózt (Klucel M) 2%-os arányban oldottunk metanolban, a leveleket külön-külön védőpapírra helyeztük és így merítettük be a fürdőbe. Kivétel után a „Bondina” (angol gyártmányú poliészter) lapok közé tett leveleket filek és deszkalapok között kissé lenehéztve szárítottuk, közben gyakran ellenőriztük állapotukat. A „Bondinát” és fileket cserélgetve, a nyomóerőt súlyok segítségével lassan emeltük. A levelek így lassan megszáradva, tökéletesen kiszáradtak. A hidroxipropil-cellulóz láthatatlan, finom eloszlásban rögzítette a labilis festékréteget. Az eredetileg kemény, merev pergamenlevelek hajlékonyabbá, rugalmasabbá, lágyabb fogásúvá váltak.

Hátra volt még a sérült pergamen restaurálásának feladata. A szakadásokat, a betűk sérült részein aranyverőhártyával (teljesen átlátszó valódi bőr, marhavakbélhártya) fedtük be, rizskeményítő és kevés polivinilacetát ragasztó keverékét használtuk ragasztóként. A lapok sarkainál nagyobb hiányok voltak, ezeket új írópergamenrel egészítettük ki. A kisebb hiányokat, rovarrágásokat pergamenpéppel restauráltuk. A kézirat konzerválása és restaurálása a csonka részek kiegészítésével és teljes, több hétig tartó, szárításával be is fejeződött. Ezután az íveket japánpapírból készült előzékkel ellátva pergamenzalagokra felfűztük, majd új félkemény pergamenkötést készítettünk. Hogy megakadályozzuk a pergamen túlságos „mozgását”, kötőszalagokkal szorosan összekötöttük a táblákat és a kéziratot védelem céljából kartonokban helyeztük el.

Az A 384-es jelzetű, héber kézirat szintén Kaufmann hagyatékával került a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményébe, a már említett Weiss féle katalógus szerint a kódex délnémet területen keletkezett, 1320 körül. Német rítus szerinti — azaz a Németországban szokásos rendszert követő —, nagy ünnepekre készült imakönyv, héberül *mahzor*. A mű eredetileg három kötetből állott. A Keleti Gyűjtemény tulajdonában lévő jelen kézirat az első kötet, a másodikat a British Library-ben, a harmadikat az oxfordi Bodleianában őrzik.

Az A 384-es jelzetű kötetet 1987—88-ban restauráltuk az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumában. A kézirat illuminált, pergamen lapjainak száma 251, a lapméret 33 × 22 cm. Feltehetően még Kaufmann Dávid köttette be jelenlegi borítójába. Egyszerű, világosbarna egészborrkötés fedi a könyvtestet. A kötés elég jó állapotban maradt meg. A könyvkötő az íveket gerincnél három helyen befűrészelte, majd kenderzsinegre fűzte fel. A kézirat tintája lámpakorom-fekete, jól konzervált állapotban maradt meg, az illusztrációk, miniatúrák ásványi illetve növényi eredetű színezékei azonban egyes helyeken elmozdoltak, illetőleg átvértek a túlsó oldalakra. Az aranyozás néhol repedezett, vagy hiányos, lepergett. A kéziratot valamikor, még újrakötése előtt, a gerinc felől behúzódott nedvesség érthette, ennek következtében penészgomba és baktériumok (feltehetően sugárgombák) támadták meg a pergament. Az első 25 lap különösen erősen megsérült, fejnél csonka, a levelek középtáján sötétlila elszíneződések, foltok keletkeztek. E helyeken a szövegben is lyukak, hiányok vannak. A sérült részekre — valószínűleg a kézirat újrakötésénél — vastag papír illetve pergamen kéziratföredékeket és bélyegragasztó foltokat ragasztottak. A foltok részben az írást is lefedik. Rajtuk a

Az A 422. kódex egyik dúsán díszített lapja.

Az A 422. kódex egyik restaurált lapja.

ragasztókedvelő kenyérbogár lárváinak rágásnyomai láthatók. A gerincnél az elkorhadt ívközepeket túlságosan vastag papírcsíkokkal erősítették meg, ez a pergamen ráncosodását okozta. Az ívek felfűzése után a gerincet még csontenyvvvel is vastagon bekenték.

A restaurálás megkezdése előtt a könyvtestet kiemeltük a táblából, a gerincről a vastag enyvréteget metilcellulóz oldattal megpuhítottuk, majd eltávolítottuk. A kéziratot ezután íveire bontottuk. Eltávolítottuk a kézirat sérüléseit sok helyen lefedő pergamen- és papírdarabkákat.

A kódex fertőtlenítését para-klór-meta-krezol (Preventol CMK) etilalkoholos oldatával végeztük, úgy, hogy a levelekre egyenként porlasztottuk rá a folyadékot. A fertőtlenítőszer preventív védelmet is nyújt a későbbi újrafertőződésekkal szemben. Csak az erősen hullámos és deformált lapokat (16 levél) kezeltük az A 422 jelzetű kódexnél leírt módon metanol fürdőben.

A portalanítás, radírpórral való óvatos tisztítás után a repedezett valódi arany diszítéseket a már említett tojásfehérje emulzióval rögzítettük.

A sérült festékrétegekre akvarell ecsettel széntetrakloridban oldott kosmolloid viasz vékony rétegét vittük fel, rögzítés céljából.

Ezután a csonka pergamen levelek kiegészítése következett. Sok levelet a gerinc felől csak a vastag enyvréteg, vagy papírcsíkok tartottak össze. A tisztítás után ezekből az egyes lapokból pergamen csíkokkal és aranyverőhártyával íveket kellett készíteni.

A mikroorganizmusoktól károsodott, meggyengült és hiányos pergameneket új módszerünkkel, az ún. pergamenöntéssel egészítettük ki. Az eljárást néhány éve jó eredménnyel alkalmazzuk a pergamen kéziratok restaurálásánál.⁴ A pergamenpépet pergamen és japánpapírokból készített víz és etilalkohol elegyében duzzasztott rostokból, természetes ragasztóanyagok és fertőtlenítőszer hozzáadásával készítjük. A pergamenöntés művelete vákuumasztalon történik, röviden így: a vákuumasztal perforált plexi üvegből készült lapjára poliamid szitát, erre egy finomabb selyemszitát helyezünk és ráfektetjük a megfelelő kezeléssel előkészített pergamenkéziratot. Etilalkohollal — porlasztással — kissé megnedvesítjük, megindítjuk a légszivást, így a levél a perforált lapra simul. A hiányos helyekre csőrös flakonból ráöntjük a pépet, amely ott szétterül és a légszívás hatására a nedvesség nagy része távozik. Az asztallap alulról átvilágítható, így jól láthatóak a hibás helyek. A pergamen megírott részeire nem kerülhet pép. A kiegészített levelet a selyemszitával együtt leemeljük a vákuumasztalról és nemezlapok között tovább szárítjuk, majd lassan, óvatosan emelve a nyomás erősségét, szűrőpapírok között préseljük. Néhány hétig tartó száradás után a levelekből íveket készítettünk, ezeket kenderzsinegre felfűztük, a szokásos módon elkészítettük a könyvtestet és a konzervált, javított bőrkötésébe visszahelyeztük. A kézirat sérüléseit korábban takaró papír- és kéziratfödredékeket megtisztítottuk és konzerváltuk, végül a restaurálás folyamatának leírását tartalmazó dokumentációval együtt a kódex visszakerült eredeti őrzőhelyére.

A restaurált pergamen kéziratokat az előírásoknak megfelelő klimatikus viszonyok között kell tárolni; 55–60% relatív légnedvességű raktárban, 18–20°C hőmérsékleten, óvni kell a jelentősebb hő és páratartalom ingadozásoktól. Ilyen körülmények között a pergamen nem fog újra hullámosodni, deformálódni és a miniatúrák is még évszázadokon át épek maradnak.⁵

BRÖTHYNE KOZOCSA ILDIKÓ

⁴ Ildikó BRÖTHY KOZOCNA, Dr. Teréz SIPOS RICHTER, Györgyi SZLABEY: *Report on Parchment Codex Restoration by Parchment and Cellulose Fibre Pulp*. ICOM Committee for conservation 8th Triennial Meeting. Reprints, Sydney, Australia. 6–11. September 1987. Vol. II. p. 641–648.

⁵ Köszönettel tartozom Ormos Istvánnak, a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye munkatársának, aki a kéziratokról értékes adatokat közölt velem. Ezek az információk igen nagy segítségemre voltak a restaurálás megtervezésénél és végrehajtásánál.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1988-ban

Rövidítések:

Írás és könyv	= Írás és könyv. A Magyar Bibliofil Társaság Évkönyve
It	= Irodalomtörténet
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
Kvt	= Könyvtáros
Magyarságkutatás	= Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve
MG	= Magyar Grafika
MS	= Magyar Sajtó
MKsz	= Magyar Könyvszemle
Mozaikok	= Mozaikok Csongrád Város Történetéből
Nederlanders en Hongaren	= Nederlanders en Hongaren ontmoetingen tussen twe volken. Geredigeerd door István Heimlich Budapest Unie van Hongaarse Boekuitgevers en Boekverspeiders 1987
A Nemzetközi	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv 1988
A reneszánsz szimbolizmus	= A reneszánsz szimbolizmus. Ikonologia, emblematika, Shakespeare. Szerkesztette Fabiny Tibor, Pál József, Szónyi György Endre. Szeged 1987

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

- BAKONYI Ferencné—GÁBOR Iván—TÓTH SZÖLLŐS Zsuzsa: Az Állatorvostörténeti Könyvgyűjtemény régi magyar és magyar vonatkozású könyvei, 1574—1850. Bp. 1987, ÁTE. 123 p. ill. (Az Állatorvostudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 2.)
- BAKONYI Karola: Reáltanodai, reáliskolai és reál-gimnáziumi tankönyvek, 1867—1945. Bp. 1987, OPKM. VIII, 96 p. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- BAKONYI Karola—POZSÁR Istvánné: Nemzetiségi tankönyvek, 1867—1948. Bp. 1988, OPKM. XVI, 579 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- BALÁS Endre: Az Ének-Zene Tanítása repertórium (1958—1982) = Az Ének-Zene Tanítása 1983. 3. 97—152.
- CZÉRE Gyöngyvér: Világ. Repertórium (1913—1914). Bp. 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum. 383 p.
- DIPPOLD Péter: A Történelmi Szemle repertóriuma 1959—1982. I—XXV. évfolyam. Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. 223 p.
- GYULAY Ferenc—DOMOKOS Attila: Statisztikai Szemle. Repertórium 1973—1982. = Statisztikai Szemle 1988. 8—9. melléklet 1—124.
- HELTAI János: A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. = MKsz 1988. 4. 315—328.
- HORVÁTH Lilla: A Műhely első tíz évfolyamának repertóriuma. = Műhely 1988. 1. melléklet 1—28.
- KANOZSAYNÉ KARÁCSONY Ágnes—TÓTH Éva: A

Párttörténeti Közlemények repertórium 1955—1987. Bp. 1988, MSZMP KB Párttörténeti Intézet 127 p. (A Párttörténeti Közlemények különszáma)

KÁTAI Judit—LAKATOS Anikó: A Csongrádi Proletár bibliográfiája = Mozaikok 1987. 195—230. (Repertórium 1919. 3. rész)

KENDÉNE PALÁGYI Erzsébet: Magyar Nemzet: 1938. augusztus 25.—1944. március 22. Repertórium. Bp. 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum. 452 p.

NÁSZ János: Szépirodalmi írások a Dolgozók Lapjában, 1946—1985. Repertórium. Tatabánya 1987, József Attila Megyei Könyvtár. 327 p.

SASI Margit: Középtanodai tankönyvek, 1867—1905. Bp. 1987, OPKM. 66 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalogusok.)

SASI Margit: Tanítóképzői és óvónőképzői tankönyvek, 1868—1945. Bp. 1987, OPKM. VIII, 109 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalogusok.)

SIPOS Csaba: Az „Útközben” repertórium, 1967—1986. Kaposvár 1987, Togliatti Megyei Könyvtár. 132 p. (Somogyi bibliográfiák)

SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalogusa: 1850 előtti kéziratok. Bp. 1987, Országos Széchényi Könyvtár. 232 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalogusai 6.)

TÓTH Pál: A „Pécb Antal” Miniaturkönyv-gyűjtők Klubja kiadványainak bibliográfiája. [Hely nélkül] 1988. 80 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BELLÉR Judit: A sajtórendészeti ellenőrzés alakulása az első világháborút követő években (1919—1921) = Fialat Oktatók Műhelytanulmányai 8. 1985. [1988.] 21—67.

BOZÓKI András: A sajtónyilvánosság jogi keretei a Horthy korszakban = Fialat Oktatók Műhelytanulmányai 8. 1975. [1988.] 110—178.

BUDAI BALOGH Sándor: Szabó Dezső a Magyar Nemzetben. Amit a cenzúra nem engedélyezett. = Literatúra 1986. 3—4. 309—332.

CSÁKI Pál: A ponyvairodalom megrendszabályozása az 1940-es évek elején = MKsz 1988. 1. 41—53.

DOMBRÁDY Lóránd: A hadsereg törekvései a színházi cenzúra bevezetésére a harmincas évek első felében = Valóság 1988. 1. 52—65.

NAGY Erzsébet: Iparosok naptára. 1843. Egy megvalósulatlan kísérlet = MKsz 1988. 4. 303—304.

VADÁSZNÉ SANDI Éva: Cenzúra és népoktatáskritika a reformkorban = Magyar Pedagógia 1987. 3. 283—301.

VÉRTESY Miklós: Mit olvashattunk és mit nem? 1. Ajánló és tiltó könyvjegyzékek 1944-ig. 2. Ajánló és tiltó könyvjegyzékek 1945 után = Kvt 1988. 3. 169—176; 5. 305—309.

Papírtörténet

KARCZAG Gábor: Gondolatok a papírról (antológia kísérlet) I—III. Bp. 1987—1988, Papír- és Nyomdaipari Egyesület. 3 db. (Papíripari Hagyomá-

nyok Védelmét Szervező Bizottság 20—22. sz. közleménye)

Nyomdatörténet

15. század

BORSA Gedeon: A hazai ósnyomtatványok példányai = MKsz 1988. 2—3. 95—139.

BORSA Gedeon: A hazai ósnyomtatványok változatai = MKsz 1988. 1. 1—19. ill.

BORSA Gedeon: Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések = MKsz 1988. 4. 235—247.

CSENKI Éva: Egy ósnyomtatvány restaurálásáról = Írás és könyv I. 1987. 105—116. ill.

16. század

KATHONA Géza: Bornemissza Péter névbejegyzése a wittenbergi anyakönyvben = ItK 1987/88. 1—2. 90—91.

KIRÁLY Péter: Bakfark Lantkönyve utánnomásának egy változata = MKsz 1988. 1. 64—66. ill.

KRICSFALUSSY Istvánné: Huszár Gál 1512—1575. Debrecen 1988. 27 p. ill. [Ajánló bibliográfia.]

KUNTÁR Lajos: Sylvester János 1504(?)—1552 = Vasi Szemle 1988. 3. 357—359.

KUNTÁR Lajos—NAGYNÉ PIROSKA Lilla: Sylvester bibliográfia. Sárvár—Szombathely 1987. 77 p.

V. MOLNÁR Zoltán: Sylvester János hatása a magyar irodalmi nyelvre = Vasi Szemle 1988. 3. 360—365.

SOLTÉSZ Zoltánné: Lappangó könyvkincseinkről. = Írás és Könyv I. 1987. 51—60. ill.

17. század

DOMÁNYHÁZI Edit—HERNER János: RMNy 1214 = MKsz 1988. 4. 284.

HAIMAN György: Miklós Tótfalusi Kis, designer of the type „Janson” = Netherlanders en Hongaren 44—47.

HAJDU Demeter Dénes: Művelődési hatások az erdélyi fejedelemségben. = Dunatáj 1988. 2. 33—42.

HAJDU Demeter Dénes: A Rákócziak gyulafehérvári nyomdája = Honismeret 1988. 4. 11—17.

JAKÓ Zsigmond: De Nederlandse jaren van Miklós Tótfalusi Kis = Netherlanders en Hongaren 48—57.

KILIÁN István: Név- és évszámrejtés a XVII—XVIII. században = MKsz 1988. 1. 20—40.

KOVÁCS Sándor Iván: A Tótfalusi-kurziválások és

az elveszett búcsúlevél, a Valedictoria részletei a Mentségben = Írás és könyv I. 1987. 71—77.

SZÁNTÓ Tibor: Tótfalusi Kis Miklós Dávid zoltárok című kötetének keletkezéséről = Írás és könyv 117—120. ill.

TARNÓC Márton: Az Aranyos Biblia művelődéstörténeti jelentősége = Tarnóc Márton: Kettős-tükör. Bp. 1988. Magvető. 239—255.

TARNÓC Márton: Az Aranyos Biblia művelődéstörténeti jelentősége = It 1987/88. 2. 288—305.

TÓTFALUSI KIS Miklós: M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. Kiadja HAIMAN György. Bp. 1987, Helikon. 225 p.

18—20. század

BOGDÁN István: „Becsületesen közlegénykedni.” Egy sajátos múlt századi életút: Károlyi István pályája = Közgazdasági Szemle 1988. 3. 285—291.

CSÁKY S. Piroška: Vuk és az egyetemi nyomda = MKsz 1988. 4. 298—302.

FEKETE Csaba: Debreceni kalendárium 1752-re = MKsz 1988. 4. 293.

KUNTÁR Lajos: Az első szombathelyi könyvek. 200 éve indult megveszékelyükön a nyomdászat = Vasi Honismereti Közlemények 1987. 2. 9—16. ill.

NAGY Tibor: Dombóvári kisnyomdák története. 1891—1949. = MG 1987. 5—6. 126—132.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A komáromi nyomdászat és sajtó 1849-ben. Tatabánya 1987, Komárom Megyei Tanács Honismereti Bizottsága. 74 p. [2] t. fol. ill. (Komárom Megyei Honismereti Kiskönyvtár)

ZAPF, Hermann: Könyveknek való ábécék az idő sodrában = Írás és könyv 1987. 15—21. ill.

Könyvművészet, illusztráció, térképészet

CENNERNÉ WILHELMB Gizella: A Zrínyiek ikonográfiai hírneve = Somogy 1988. 1. 65—68.

Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette HERNER János. Szeged 1987, József Attila Tudományegyetem. [54], 216 p. ill.

JORDÁNSZKY Elek: Magyarországon, 's az ahoz tartozó részekben lévő Bóldogságos Szűz Mária

kegyelem képeinek rövid leírása. Eszterás Pálnak két magyar könyvei nyomdoka szerint Posonban Belnay örökösének betűivel 1836. [Editio facsimile] TUSKÉS Gábor és KNAPP Éva tanulmányával. Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. XXIII, 167 p. + 90 t. + 50 p.

KOLTAY Klára—LÉVAY Botondné—PÁL Antalné: A reformáció korának könyvművészete Magyarországon: 16. század [Kiállítási katalógus]. Debre-

cen 1987, [Kossuth Lajos Tudományegyetem]. 38 p. ill.

LOTZ Gyula: A Lázár-térképről = Geodézia és Kartográfia 1988. 5. 354—374.

PATAY Pálné: Felső-Magyarország térképei az 1680-as évekből = Geodézia és Kartográfia 1988. 3. 196—201. ill.

PATAY Pálné: Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly felkelés idején = MKsz 1988. 4. 285—292.

STEGENA Lajos: A Duna folyásának ábrázolása régi térképeken és a Lázár-térkép tájolása = Geodézia és Kartográfia 1988. 354—359. ill.

SZILÁRDFY Zoltán—TUSKÉS Gábor—KNAPP Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről. Bp. 1987, Egyetemi Könyvtár. 313 p. + [369] ill. (Bibliotheca Universitatis Budapestiensis Fontes et Studia 5.)

TÉGLÁSY Imre: Hercules Hungaricus: Egy Sambucus-embléma előtörténete és utóélete = A reneszánsz szimbolizmus 193—201.

ZEMPLENYI Ferenc: Egy magyar jezsuita emblematikus: Hajnal Mátyás. = A reneszánsz szimbolizmus 200—214. ill.

Könyvkötés-történet

BORSA Gedeon: Megbújó kincsek a könyvkötésekben = A Könyv 1988. 3. 145—151.

HOGYA György: Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában: A Georgiak Veszprémben. Veszprém 1987. 62 p. ill.

KONCZ Pál: Hajdani könyvkötőkről = Múzeumi Diarium 1988. 10—12.

ROZSONDAI Marianne: A magyar könyvkötőművészet múltjából = Írás és könyv 1987. 78—89. ill.

RENYI Péter: Kner Erzsébet életművének etikája = MG 1987. 5—6. 74—79. ill.

RENYI Péter: Kner Erzsébet életművének etikája = Új Auróra 1988. 1. 83—87.

Könyvkereskedelem-történet

18—19. század

BUKTA Zsuzsa: A kótyavetyéktől az első aukcióig = A Könyv 1988. 3. 155—159.

GAZDA István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében. Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. 115 p. [40] t. ill.

GAZDA István: A pesti könyvkereskedelem kezdete = Kvt 1988. 7. 411—413.

HUDI József: Veszprémi könyvkereskedők a XVIII—XIX. században = Horizont 1988. 2. 26—29.

VARGA Sándor: Boeken uit Nederland in een boekhandel te Pest in het jaar 1751 = Nederlanders en Hongaren 103—104.

JAKAB Zoltán: A sajtótermékek ára és fogyasztása Magyarországon 1957—1987-ben = Jelkép 1988. 4. 27—39.

KUTI Éva—MARSHAL Miklós: A magyar könyvkereskedelmi infrastruktúra helyzete, fejlődése, problémái = A Könyv 1988. 2. 57—73.; 3. 47—67.

MÁNDI Péter: Könyvkiadás, -vásárlás és -olvasás Magyarországon = A Könyv 1988. 1. 105—111.

PETŐVÁRI Ágnes: Gulyás Pálné és Püski Sándor könyvesboltja = Alföld 1988. 7. 60—64.

PUSKI Sándorné—PUSKI Sándor: A manhattani magyar könyvesek. [Riporter] FAZEKAS Erzsébet = Mozgó Világ, 1988. 3. 81—94.

VARGA Sándor: Visszaemlékező: Várhelyi Tamás = A Könyv 1988. 3. 129—138. (Könyvesbolti Kiskereskedelmi Vállalat)

ZÖLD Ferenc—FÜLÖP Géza: Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon. Bp. 1987. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete. 219 p. ill.

20. század

BENCSIK Gábor: Először, másodszer ... harmincharmadszer. Két évtized könyvaukciói = A Könyv 1988. 1. 125—137.

Kiadástörténet és könyvkiadók-történet

Több évszázadot érintő művek

- FEHER Erzsébet: Egészségügyi tankönyvek 1777–1868 között = Magyar Pedagógia 1987. 4. 408–423.
- GIDAY Kálmán: Szegedi kalendáriumok = Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1986. 7–18.
- HUBAI Péter: Biblia Múzeum = Népművelés 1988. 10. 24–25.
- KATHONA Géza: A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai = MKsz 1988. 2–3. 201–202.
- KOVÁCS I. Gábor: Kis magyar kalendáriumműtörténet a kezdetektől 1730-ig = MKsz 1988. 2–3. 140–155.
- PETŐCZ Károly: A szlovák betű útja Békéscsabán. Dedinszky Gyula könyve kapcsán = Új Auróra 1988. 1. 88–92. ill.
- SOLTÉSZ, Elisabeth: Hungarica prints published in the Netherlands = Nederlanders en Hongaren 28–39. ill.

17–18. század

- BUKOVSKY Andrea: Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz = ItK 1987/88. 1–2. 207–211.
- ENYEDI Sándor: A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I. = MKsz 1988. 1. 67–74.

19. század

- BORSY Károly: Szepes Ignác és bibliakiadása = ItK 1986. 5. 551–558.
- KÁLNICZKY László: 100 éve jelent meg az első Vizrajzi évkönyv = Magyar Vizgazdálkodás 1988. 1. 12–13.
- SURÁNYI Béla: Gazdasági könyvészet Debrecenben a XIX. század végéig = Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Évkönyv 1987. 63–75.

20. század

- ÉDER Zoltán: Hány kiadásban jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete? = Magyar Nyelv 1988. 3. 324–327.
- HAIMAN György: Bibliofília, vagy demokratikus könyvkiadás? Kner Imre kiadáspolitikai hagyatékából = Írás és könyv 1987. 62–70.
- KUNTÁR Lajos: Vas megye irodalmi múltjából. „Önerős” könyvkiadás. = Életünk 1988. 3. 370–376. (Nemzedékek Könyvkiadó)
- MEZEY László Miklós: Húszéves a pozsonyi Madách Könyvkiadó = Új Forrás 1988. 27–32.
- B. NÁDOR Orsolya: A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás évtizedeiből. A Pravda Magyar Könyvtárától a Madách Könyvkiadó megalakulásáig (1949–1969) = Napjaink 1988. 8. 25–28.
- PETŐVÁRI Ágnes: Magyarok könyvtára. Egy utat tévesztett kiadó a MEFHOSZ = Napjaink 1988. 4. 34–36.
- PETŐVÁRI Ágnes: Misszó egy budai villa árán. A Válasz és a Fehér Holló Kiadó = Napjaink 1988. 11. 32–33.
- TEVAN Andor levelesládájából. Közreadja VOIT Krisztina. Bp. 1988. Gondolat. 448 p.
- TUSKÉS Tibor: A Dunántúli Magvető = A Könyv 1988. 3. 87–94.
- UMNYAKOVA, Jelena: Németh László művei a Szovjetunióban = Szovjet Irodalom 1988. 4. 161–166.
- VARGA Sándor: A Szikra könyvkiadó 1948-ban = Párttörténeti Közlemények 1988. 2. 146–178.
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Bródy András = A Könyv 1988. 2. 99–109. (Hungária Könyvkiadó)
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Rényi Péter = A Könyv 1988. 1. 125–137.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

- ANTONIEWICZ, Roland: A lengyel sajtó Magyarországon a felszabadulásig = Jelkép 1988. 4. 166–173.
- BATÁRI Gyula: Két orvosi referáló lap a századfordulón = Orvosi Hetilap 1988. 52. 2806–2808.

- ELORZA, Antonio: El Socialista (1886–1912) = A Nemzetközi 1988. 144–149.
- FEKETE János: Adatok Kiskunfélegyháza sajtótörténetéhez. = Bács-Kiskun megye múltjából. Kiadja Iványosi Szabó Tibor. Kecskemét, 1987. 211–262. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai XI.)

KÓKAY György: Kétszáz éves a magyar folyóirat-irodalom = MKsz 1988. 2—3. 213.

LAKATOS Éva: 100 éves az Eleven Újság = MKsz 1988. 4. 274—284. ill.

Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az életpokban 1860 és 1918 között. Válogatta és szerkesztette BUZINKAY Géza. Bp. 1988, Magvető. 786 p. ill.

17—18. század

FEHÉR Katalin: A 18. század végi sajtó a nevelésről = MKsz 1988. 2—3. 205—208.

FRIED István: Göttinga és a magyarok. Szélgjegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához. = MKsz 1988. 2—3. 217—220.

GÖMÖRI György: I. Rákóczi György híre a XVII. századi Angliában = Confessio, 1988. 117—120.

KURUCZ György: Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén = Agrártörténeti Szemle 1986. 1—2. 34—55. (Magyar Újság)

PENKE Olga: A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux = MKsz 1988. 4. 248—273.

SEIDLER Wolfram: Aspekte des österreichisch—ungarischen Zeitschriftwesens im 18. Jahrhundert = MKsz 1988. 2—3. 214—217.

19. század

BEKE György: Az első magyar újság Bukarestben = Jelkép 1988. 4. 130—141. (Bukaresti Magyar Közlöny)

BERINDEI, Dan: Teleki László halálának visszhangja a Román Egyesült Fejedelemségek sajtójában = Teleki és kora. Szerkesztette Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, 1987. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 140—143.

DIENES Ottó: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc a korabeli északfrancia sajtóban. 1. = Somogy 1988. 3. 77—85.

DIÓSZEGI György: Hetilapok — az első magyar nyelvű szaklap = Gép 1988. 4. 121—126. ill.

DIÓSZEGI György: Kossuth Lajos üzenete a Pesti Hírlap anno 1841—1844. Bp. 1988, Népszava Kiadó. 223 p. [32] t. ill.

ELEK László: Szeberényi Lajos, Békés megye első folyóiratának; a Néptanítók Könyvének szer-

kesztője = Elek László: Művelődés és irodalom Békés megyében II. Békéscsaba 1988, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. 147—205.

FORRAI Judit: Referáló lap egykor és ma = Az Orvosi Könyvtáros 1988. 2. 154—162. ill. (Orvosi Heti Szemle)

KISS József: Petőfi-Adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban. Bp. 1987, Akadémiai Kiadó. 440 p. + 9 t. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 11.)

KOROMPAI Gáborné: A Debreczeni Ellenőr helyi vonatkozású közleményei a lap első korszakában, 1874—1890. II. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIV. 1987. 51—61.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A vásárhelyi sajtó a dualizmus korában = Juss 1988. március 16—21.

KRESTIC Vasilije: Die subventionierte deutschsprachige Presse in Südungarn im Zeitalter der Dualismus = Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie, 1830—1919. Herausgegeben von Ferenc Glatz und Ralph Melville Bp.—Wiesbaden 1987, Akadémiai Kiadó—Steiner. p. 253—272.

RATZKY Rita: A nemzet sorsa, sorstársaink nemzete (A nemzeti-nemzetiségi kérdés a Tudományos Gyűjteményben) = It 1987/88. 2. 257—287.

20. század

BÁN D. András: Az ész és erkölcs társadalmához. A Századunk című folyóirat történetéből = Újhold Évkönyv 1987. 2. 377—394.

BATARI Gyula: Fejezetek a két világháború közötti erdélyi magyar természettudományos, ipari és orvosi folyóiratkiadás történetéből. = Technikatörténeti Szemle 1986/87. 121—140.

BEKE György: Európában egyedülálló nemzetiségpolitikai folyóirat a hajdani Lugoson. A Magyar Kisebbség = Jelkép 1988. 1. 153—158. (Jakabffy Elemér)

BOLLOBÁS Enikő: A posztmodern költészet nagy folyóiratai (1951—86): Origin, Boundary 2, Sulfur, Sagetrieb. = Helikon 1987. 1—3. 113—125.

CSIKÓS Zsuzsa: Magyar szervezetek és újságok Argentínában = Tiszatáj 1988. 7. 78—82.

FILEP Tamás: Érték és folytonosság. A 30 éves Irodalmi Szemlééről = Kortárs 1988. 10. 145—147.

GOMBOCZ István: Klaus Manns amerikanische Zeitschrift Decision: ein unbedachter Beitrag zum militanten Humanismus = Acta Litteraria Acade-

- mae Scientiarum Hungariae 1988. 1—2. 87—97.
- GREZSA Ferenc: „A tanulmány volt az én honpolgári adóm...” A Tanú-író Németh László magyarság képéről = Forrás 1988. 77—83.
- GREZSA Ferenc: Németh László Tanú-korszakának irodalomszemlélete = Új Írás 1988. 2. 86—96.
- HALÁSZ Péter: A vidéki honismereti híradók seregszemléje = Honismeret 1988. 1. 3—7.
- HÁRS József: Magyar irodalmi művek fordításai a két világháború közötti Oedenburger Zeitungban 1—2. = Soproni Szemle 1988. 2. 97—109. 3. 220—232.
- HEKELI Sándor: A hírlapíró, akit utólag anyakönyveztek. 125 éve született Bródy Sándor = MS 1988. 4. 20—21.
- HORVÁTH Veronika: A Minerva-Társaság története = ItK 1986. 3. 305—312. (Thienemann Tivadar)
- JEMNITZ János: Contre la Guerre (1912—1914) = A Nemzetközi 1988. 149—153.
- JEMNITZ János: Vendredi (1935—1938) = A Nemzetközi 1988. 153—156.
- KERESZTÜRI Dezső: A két Válasz körül = Újhold Évkönyv 1986. 1. 410—427.
- LENGYEL Balázs: A Márciusi Fronttól az Újholdig = Újhold-Évkönyv 1986. 1. 467—491.
- LIPTAI Erviné: Adalékok a Társadalmi Szemle 1956-ban megjelent számaihoz = Tudományos Szocializmus Tanszék Közleményei ELTE 1976. 25—57.
- LITVÁN György—VARGA F. János: A Századunk körül. Csécsy Imre és Jászi Oszkár levelezéséből = Újhold-Évkönyv 1987. 2. 395—411.
- MAJOR—ZALA Lajos: Negyvennyolcas diáklaptervezetek [1948] = Somogy 1988. 3. 86—88.
- MOLNÁR Imre: A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945 és 1947 között = Magyarországtutató 1987. 145—161.
- MONOSTORI Imre: A szociáldemokrata sajtó Németh László képe a 30-as évek közepén = Forrás 1988. 3. 53—64.
- PÉTERI János: A szociálpolitikai írások a párt lapjában (1946—1982) = Jelkép 1987. 4. 32—42.
- PETŐ Andrea: Emlékezés a 100% megjelenésének 60. évfordulóján = Párttörténeti Közlemények 1988. 1. 218—220.
- POMOGÁTS Béla: Magyar folyóiratszerkesztő nyugaton. Beszélgetés Borbándi Gyulával = Új Forrás 1988. 5. 49—56.
- RAKÓCZI Rozália: A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság katonai lapjai = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1987. 295—336. ill.
- RITTER Aladár: A pesti riporterkirály. Emlékezés Falus Ferencre és hetilapjára = Jelkép 1987. 4. 136—147. ill.
- RITTER Aladár: A Literatúra és testvér lapja = Jelkép 1988. 2. 132—145.
- RITTER Aladár: Zsolt Béla, a radikális publicista = Jelkép 1988. 4. 142—150. ill.
- RÓNAI Mihály András: Szép Szó morzsák = Kritika 1987. 9. 2.
- RÓNAI Mihály András: A Szép Szó utótörténete = Kritika 1988. 2. 18.
- SIEROCKI, Tadeusz: A Z Pola Walki 30 éve = Párttörténeti Közlemények 1988. 1. 225—229.
- SIPOS Péter: Dolgozók Lapja. 1937—1938. [Budapest] 1988, Kossuth Könyvkiadó. 229 p. [Részleges facsimile kiadás]
- SZABÓ Ágnes: Egy régi folyóiratunk: A Tánc = Táncművészet 1988. 4. 23.
- SZÓKE Domonkos: A Magyar Szemle és az Erdélykérdés = Tanulmányok Erdély történetéről. Szerkesztette Rácz István. Debrecen 1988, Csokonai Kiadó. 160—166.
- SZTRAPÁK Ferenc: Sajtó és közművelődés kapcsolódásai a Petőfi Népe és a Forrás 1970-es évfolyamában = Bács-Kiskun megye múltjából. Szerkesztette Iványosi Szabó Tibor. Kecskemét 1987. 263—304. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai IX.)
- TAKÁCS Olga, R.: Az „Új Kultúra”-ról = Literatúra 1987/88. 1—2. 71—77.
- TAR Ferenc: A pártviták tükröződése a helyi sajtóban 1946—1948. Adalékok Keszthely történetéhez = Évkönyv. Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság 1988. 61—85.
- TAR Károly: Keresünk és találunk barátokat = Jelkép 1987. 4. 148—159. (Ifjú Munkás, Kolozsvár)
- TUSKÉS Tibor: Tíz éves a Dunatáj = Dunatáj 1988. 1. 5—11.
- VARGA József: Nyolcvan éve indult a Nyugat = Nagyvilág 1988. 1. 122—124.
- Vita a Szép Szó utóéletéről. [NAGY Csaba és FEJTŐ Ferenc írásai] = Kritika 1987. 5. 9.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

BAKONYI Ferencné: A könyvtár két évszázada = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1987. 3—4. 7—18.

FABÓ Edit: A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra = MKsz 1988. 2—3. 186—196.

KISS Istvánné: A jászszentandrásai könyvtár története = Együtt 1987. 1—2. 24—38. ill.

VÉGH Ferenc: Száznegyven éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára = Kvt 1988. 9. 543—544.

16—17. század

FEKETE Csaba: Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete = MKsz 1988. 2—3. 199—201.

HAUSNER Gábor: Zrínyi Ádám és a Zrínyi-könyvtár = ItK 1987/88. 1—2. 185—192.

KOVÁCS Sándor Iván: „Mert szerencse vigasztal”. Velekedések néhány Zrínyi könyvjegyzetről = ItK 1987/88. 1—2. 179—184.

MONOK István: Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő = ItK 1987/88. 1—2. 175—179.

MONOK István—VARGA András: Partiumi könyvesházak, 1623—1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah). Bp.—Szeged, 1988. MTA Könyvtára. 588 p. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár a XVII. század elején (Illésházy István) = Az értelmiség Magyarországon a 16—17. században. Szerkesztette Zombori István. Szeged 1988. 149—157.

19. század

BATÁRI Gyula: Magyar egyletek könyvtárai New Yorkban a 19. században = Kvt 1988. 4. 235—236.

RÁDY Zoltánné: Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben = MKsz 1988. 2—3. 156—168.

RÁSZLAI Lipót: Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye = MKsz 1988. 2—3. 209—212.

SOMKUTI Gabriella: Eötvös József és a nemzeti könyvtár I—II. = Kvt 1988. 10. 614—619.; 11. 678—686.

SOMKUTI Gabriella: Történeti tények és köztudat, avagy: Mit alapított Széchényi Ferenc = Könyvtári Figyelő 1988. 4. 268—272.

VÉRTESY, Miklós: Pesti könyvtárak a 19. század első felében = Kvt 1988. 1. 46—49.

20. század

BOTKA Ferenc: Magyar költők és írók kéziratái a Petőfi Irodalmi Múzeumban = Írás és könyv 1987. 32—42. ill.

F. CSANAK Dóra: Írói hagyatékok az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában = Írás és könyv 1987. 22—31. ill.

KÁRÁSZ Mária: Tíz éve itthon a Vasvári-hagyaték = Csongrád Megyei Könyvtáros 1988. 1—2. 65—68. ill.

KARSAY Orsolya: Írói és költői hagyatékok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában = Írás és könyv 1987. 43—50. ill.

KOLTAY Klára: Külföldi Amesiuss és Perkins kiadások Magyarországon = Múzeumi Kurír 1987. 53. 11—15.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A hódmezővásárhelyi közkönyvtár 1944—1952 között = Kvt 1988. 2. 105—112.

LUKÁCS László: A jászszentgyörgyi községi könyvtár története = Együtt Szolnok Megyei Könyvtári Híradó 1986. 3. 3—17.

NAGY Péter Tibor: A Bethlen-csoport francia nyelvű folyóiratának megalapítása 1932—33-ban = Aetas 1987. 2. 72—105.

NARAY, Josef: Die Franziskanerbibliothek in Güssing = Hungarian Studies 1986. 2. 285—289.

RÓZSA György: Könyvtártörténeti adalékok és flekkes históriák = Kvt 1988. 10. 610—612.

RÓZSA György: „Tudományok és művészségek szeretete...” Írások az MTA könyvtárából. Bp. 1986, MTA Könyvtára. 165 p. ill. (A MTA Könyvtárának közleményei 16.)

SÍPOS Csaba: A somogyi népművelés a két világháború között, különös tekintettel a könyvtári kultúrára = Fejezetek Somogy megye történetéből. 1919. aug. 1.—1944. dec. 1. Szerkesztette

SÜRI Károly. Kaposvár 1988, MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága. 257—295.

SZABÓ Kálmán, Ifj.: A Tanácsköztársaság könyvtárügyi törekvései Sopronban = Soproni Szemle 1988. 3. 251—260.

SZABÓ Tibor—ZALLÁR Andor: Az ezredik népkönyvtár 1948-ban = Kvt 1988. 9. 550—551.

WIX Györgyné: Az emlékek színes szóttese III. = Kvt 1988. 4. 218—223.; 5. 289—296. (Országos Széchényi Könyvtár)

ZAY László: Ráday-örökség. Kollégium és Gyűjtemény = Budapest 1988. 2. 19—23. ill.

Bibliofília, könyvgyűjtés

GIDAY Kálmán: Adatok a szegedi ex libris történetéhez = Kisgrafika 1988. 1. 27—28. ill.

HAIMAN György: „A tömegtermelés megnevesítése”. Kner Imre és a bibliofília = Új Auróra 1988. 2. 94—103.

HORVÁTH Hilda: Az ex libris-kultúra a századeleji Magyarországon = Írás és könyv 1987. 90—104.

HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei 2—4. = Kisgrafika 1988. 1. 17—19.; 2. 27—30.; 3. 24—28. ill.

HORVÁTH Hilda: Magyar ex librisek 1525—1985. [Budapest] 1985. Magyar Bibliofil Társaság. 178 p. ill.

HORVÁTH J. József: Királyi folió a királynő számára = A Könyv 1988. 2. 141—145. (Mária Terézia, Joseph Kurzböck)

KELECSÉNYI Gábor: Literáti Nemes = Budapest 1988. 6. 36—38. ill.

KELECSÉNYI Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Budapest 1988, Gondolat. 297 p. ill.

PALÁSTHY Lajos: Rovásírás az ex librisen = Kisgrafika 1988. 1. 24—25. ill.

POGÁNY György: Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság = MKsz 1988. 2—3. 169—185.

POGÁNY György: A Magyar Bibliofil Társaság története (1920—1970) = Írás és könyv 198. 121—135.

SOÓS Imre: Fery Antal művészete = Kisgrafika 1988. 2—16. ill.

TÓTH Pál: A „Pécs Antal” Miniaturkönyvgyűjtők Klubjának története. [Miskolc] 1987. Pécs Antal Miniaturkönyv-gyűjtők Klubja. 117 p.

Olvasástörténet

KERÉKGYÁRTÓ Mihály: Az ózdi Olvasó Egylet és Dalárda = Honismeret 1988. 4. 49—51.

MONOK István: Olvasmánytörténeti forrásaink — Értelmiségtörténet = Az értelmiség Magyarországon a 16—17. században. Ed. Zombori István. Szeged 1988. 169—181.

MONOK István: XVI—XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilvántartása és publikálása) = MKsz 1988. 1. 78—82.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai

DIÓSZEGHYNÉ SZÉPE Katalin: Fitz József tanítványa voltam = Kvt 1988. 4. 233—234.

FRÁTER Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai 1831—1949. Bp. 1987, MTA Könyvtára. 158 l. ill. (A MTA Könyvtárának közleményei 18.)

HORVÁTH Géza: In memoriam Szinnyei József = Komárom Megyei Könyvtáros 1988. 2. 33—37.

WIX Györgyné: Fitz József az Országos Könyvtári Központban = Kvt 1988. 6. 346—349.

HELTAI JÁNOS

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag között van Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „látható versformá”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófászerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdízsek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátosságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14 × 21 cm — Fűzve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 180.— Ft

Előfizethető a Hirlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, XIII. Lehel u. 10/A., 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

Felelős szerkesztő: Komlós Tibor

Magyar irodalomtörténeti, új szempontokat érvényesítő elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatokat közöl, kiadatlan dokumentumokat publikál. Figyelemmel kíséri a magyar irodalomtörténettel foglalkozó kiadványokat, beleértve a külföldön megjelenteket is. Számot ad az Intézetben folyó kutatásokról.

Alapítva: 1891

Magyar nyelven, angol, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 228,- Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, XIII. Lehel u. 10/A., 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18525

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 9,8 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Tóth Zoltán</i> : Szent István legrégebb életirata nyomán II. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága	319 x
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai könyvnyomtatás megalapítása	338
<i>Papp Júlia</i> : Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István műveiben	355
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története I.	369

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről	383
<i>Stoll Béla</i> : Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből	385
<i>Szabó György</i> : Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai	391
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György Der Amerikaner-ének utóélete	399
<i>Ényedi Sándor</i> : Pápai István levelei Aranka Györgyhöz	404
<i>Glász Mónika</i> — <i>Serfőző Sándor</i> : S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893–95-ből	407

FIGYELŐ

<i>Lisztes László</i> : Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről	410
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Két XIV. századi héber kódex restaurálása	411

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1988-ban .	419
---	-----

Ára: 48. Ft

Előfizetés egy évre: 192. Ft

SOMMAIRE

<i>Tóth, Zoltán</i> : Sur les traces de la biographie la plus ancienne de Saint Étienne. II. Les dates se rapportant à Saint Étienne	319
<i>Borsa, Gedeon</i> : La fondation de la typographie en Hongrie	338
<i>Papp, Júlia</i> : Les connaissances de beaux-arts et les débuts de la „pensée de l'histoire de l'art” dans les ouvrages d'István Sándor	355
<i>Lenygel, András</i> : L'histoire de Szeged, vol. I.	369

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : Un fragment d'un texte de passion du milieu du XVI ^e siècle	383
<i>Stoll, Béla</i> : Un imprimé inconnu de Kolozsvár de l'année 1601	385
<i>Szabó, György</i> : Les enseignements d'histoire de livre et d'idée de la canonica-visitatio de l'évêque Jakab Torkos	391
<i>Kókay, György</i> : La postérité du premier livre de György Bessenyei	399
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres d'István Pápai à György Aranka	404
<i>Glász, Mónika – Serfőző, Sándor</i> : Les lettres et un article inédit de 1893—1895, destiné à la Revue du Livre Hongroise, de S. Kende, libraire-antiquaire de Vienne	407

CHRONIQUE

<i>Lisztes, László</i> : Compte-rendu de la préparation de la seconde Conférence Nationale de Bibliographie	410
<i>Beöthy-Kozocsa, Mme Ildikó</i> : La restauration de deux codex hébreux du XIV ^e siècle	411

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János</i> : La bibliographie spéciale de l'histoire de livre, de bibliothèque d'imprimerie et de presse en Hongrie en 1988	419
---	-----